

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/148540>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

1000
P. J. H. Ubachs

Twée heren
twee confessies

De verhouding van Staat en Kerk
te Maastricht 1632-1673

TWEE HEREN, TWEE CONFESSIES

PROMOTORES:

PROF. DR. J. J. POELHEKKE

PROF. DR. M. G. SPIERTZ

Twee heren, twee confessies

De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor in de letteren
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen,
op gezag van de rector magnificus Prof. Mr. F. J. F. M. Duynstee
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 17 december 1975 des namiddags te 14.00 uur precies,

door

Petrus Joseph Hubertus Ubachs
geboren te Scharn-Heer

Van Gorcum, Assen 1975

De publicatie van dit proefschrift werd mogelijk gemaakt door een subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.)

**In Mestreech gesjreve,
Neet zónder leefde en plezeer,
Gaove vääle miech hóllep en steun
En daoveur dank iech ederein.**

Inhoud

AFKORTINGEN	XI
BRONNEN	
Niet gepubliceerd	XIII
Gepubliceerd	XV
LITERATUUR	XXV
KAARTEN VAN MAASTRICHT OMSTREEKS 1650	LVII
1 Plattegrond van Maastricht omstreeks 1650 met straten en pleinen	LIX
2 Eerste en tweede omwalling	LX
3 Territoriale indeling	LXI
4 Indeling in veertien kerspelen of wijken	LXII
5 Parochie-indeling 1587	LXIII
6 Kapittels, kloosters, kerken en kapellen	LXIV
VERANTWOORDING	1
EERSTE HOOFDSTUK	
MAASTRICHT IN DE ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW	10
WERELDLIJK MAASTRICHT	
Stad	10
Plattegrond 11 – Aantal huizen 12 – Hygiëne 13	
Mensen	18
Omvang der bevolking 18 – Omvang van het garnizoen 19 – Aantal geestelijken en religieuzen 22 – Welvaart 23 – Criminaliteit 28 – Volksvermaken en -gebruiken 30	
Bestuur	35
Tweeherigheid 35 – Paritair stedelijk bestuur 38 – Controle door commissarissen-deciseurs 39 – Geen gezag over garnizoen 41 – Stadstaatje 42	
KERKELIJK MAASTRICHT	
Bestuur	45
Hegemonie van het Sint-Servaaskapittel 46 – Parochies 50 – Binnendringen der Reformatie 52 – Rekatholisering 55 – Nieuwe parochiale indeling 58	

Kerkelijk-clericale instellingen	63
Kapittels; voorrang van Sint-Servaas 64 – Kloosters 71 – Omvang en betekenis van de kloosterbevolking 72 – Jezuïeten 76	
Kerkelijk-laicale instellingen.	81
Onderwijs 81 – Godsdienstonderwijs 82 – Basisonderwijs 88 – Caritas; Instellingen van liefdadigheid 89	
Godsdienstig leven.	94
H. Eucharistie 95 – Broederschappen; Mariasodaliteit 97 – Processies 98	
REKATHOLISERING VAN MAASTRICHT; SUCCES EN MISLUKKING	101
Rol van het kapittel van Sint-Servaas	101
Verzet tegen de besluiten van Trente 103 – Noodzakelijke hervorming van het kapittel 107 – Steun aan de rekatholisering 110	
Algemene invloed op de maastrichtse bevolking	112
Latent aanwezig calvinisme 113 – Repressie 114 – Invloed uit omliggende streken 116 – Reactie der bevolking op de rekatholisering 120 – Emigratie? 122	
TWEDE HOOFDSTUK	
DE CAPITULATIE VAN 1632	124
INLEIDING	124
MILITAIRE BETEKENIS VAN DE CAPITULATIE	127
Pogingen tot ruil van Maastricht 128	
EXTERNE POLITIEKE GEVOLGEN VAN DE CAPITULATIE	132
Behoud van de tweeherigheid 133 – De Republiek en Luik 134	
INTERNE POLITIEKE GEVOLGEN VAN DE CAPITULATIE	148
Taak van de commissarissen-deciseurs 148 – Vernieuwing van de magistraat en andere colleges (1632) 150 – Calvinisering van de Brabantse Raad (1635) 153 – Verhouding Brabantse tot Luikse Raad 155 – Tegenstelling katholieken-gereformeerden? 156 – Sociale gevolgen 158	
KERKELIJKE GEVOLGEN VAN DE CAPITULATIE	160
Naasting van kerken 161 – Stichting van de gereformeerde gemeenten 162	
DERDE HOOFDSTUK	
WERELDLIJKE OVERHEID EN GEREFORMEERDEN	171
INPLANTING VAN DE GEREFORMEERDE GEMEENTEN, 1632-1635	171
Ludovicus en Maresius 171 – Moelijkheden bij de vestiging der gemeenten 174 – „Memoires et plaintes pour l'avancement de la vraye religion" 176	
Magistraat en gereformeerden.	179
Magistraat onwillig steun te geven 180 – Biddagkwesitie 181 – Begraafplaats gereformeerden 185 – Vervalst mandement van de bisschop van Luik 186	

CONSOLIDATIE VAN DE GEREFORMEERDE GEMEENTEN, 1635-1673	187
Brabantse Raad steunt niet 187 – Aansluiting bij de Gelderse Synode 189	
FINANCIERING DER GEREFORMEERDE GEMEENTEN	191
Het confessionele pariteitsbeginsel 191 – Gebouwen 195 – Predikanten 205 – Financiering van de franse gemeente 208 – Verhouding nederduitse-franse gemeente 211	
Onderwijs	212
Latijnse school 212 – Basisonderwijs 225	
Caritas	229
Armenzorg 229 – Weeshuis 239	
CONFLICTEN	244
Eed van de magistraat 245 – Beroeping der predikanten 247 – Kerkelijke begravenissen 255 – Dissenters 266 – Engelsen 266 – Lutheranen 267	
 VIERDE HOOFDSTUK	
WERELDLIJKE OVERHEID EN KATHOLIEKEN	271
 INLEIDING	271
 HET ZOEKEN NAAR DE JUISTE VERHOUDING, 1632-1640	272
Kapittels	272
Strijd om het pauselijk collatierecht 273 – Resignatie van prebenden 289 – Houding van het kapittel van Sint-Servaas 292	
Kloosters	293
Verplaatsingen 293 – Daling van het aantal kloosterlingen 296 – Eed van trouw (1635) 298 – Verbanning van de jezuitet Wandelman 302 – Jezuiten en Staten 308	
Het 'Verraad'	314
De nasleep van het 'Verraad'	323
Generaal pardon? 324 – Nieuwe eed van trouw (1639) 327 – Verbanning van jezuiten en franciscanen 331 – Franciscanen en jezuiten, 1639-1673 334	
 STABILISATIE VAN DE VERHOUDING, 1640-1673	345
Kapittels	345
Welwillende houding tegenover de Staten 345 – Vergeving van prebenden 346 – Jurisdictiekwesties 348	
Sint-Servaaskapittel en stadsparochies	352
Kloosters	355
Wrijvingen 355 – Verplaatsingen 356 – Sint-Annadal 362 – Uittredingen 366	
Onderwijs en caritas	378
Latijnse school 378 – Basisonderwijs 383 – Grauwzusters 384 – Oprichting katholiek weeshuis 385	
Godsdienstig leven	387
Processies 388 – Huwelijken 391 – Proces Valzolio 401 – Dopen en begraven 405	

VIJFDE HOOFDSTUK	
KATHOLIEKEN EN GEREFORMEERDEN	409
ALGEMENE VERHOUDING	409
Uitsluiting gereformeerden buiten en binnen Maastricht 410 – Ambachten en gereformeerden 414 – Controverspreken 416	
KATHOLIEKEN EN STATEN	421
Wantrouwen 423 – Burgerbewapening 425 – Anti-staats maar pro-frans? 429	
BESLUIT	430
 BIJLAGEN	
1 Capitulatieverdrag van 1632	442
2 Capitulatieverdrag van 1673	445
3 De omvang van het gereformeerde deel der bevolking van Maastricht, 1632-1687	450
4 Grafiek van de maastrichtse geboortecijfers, 1632-1687	451
5 Staat van den Vroonhoff; bijdragen uit de landsmiddelen voor het onderhoud van de gereformeerde kerken te Maastricht, 1632-1635	452
6 Accijnsvrijdom van geestelijkheid en religieuzen te Maastricht per jaar	453
7 Geestelijke broederschappen te Maastricht in de zeventiende eeuw	455
 LIJST VAN IN DE TEKST OPGENOMEN TABELLEN	
1 Het aantal huizen in 1639	12
2 Omvang van het garnizoen, 1632-1673	20
3 Aantal parochianen per parochie omstreeks 1587	61
4 Kloosters in de zestiende en zeventiende eeuw	71
5 Het exacte aantal mannelijke kloosterlingen (1656) en het aantal met accijnsvrijdom (1662)	74
6 Aantal leerlingen van het jezuïetencollege, 1575-1773	78
7 Lijst van rectoren der gereformeerde latijnse school	222
8 Lijst van nederduitse en waalse predikanten, 1632-1673	247
9 De overgang van religieuzen en geestelijken tot de gereformeerde confessie te Maastricht, 1632-1673	368
 SAMENVATTING	457
ZUSAMMENFASSUNG	461
RÉSUMÉ	465
REGISTER VAN PERSONEN, PLAATSEN EN ZAKEN	469

Afkortingen

AGKKN	Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland
AGN	Algemene geschiedenis der Nederlanden
AGS	Acta van de Gelderse Synode; I: 1579-1655 II: 1656-1682
AHVNR	Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein
Aitzema	Aitzema, L. van. Saken van staet en oorlogh
AK	Acta van de nederduitse kerkeraad I: 1632-1649 II: 1649-1661 III: 1661-1668 IV: 1668-1682
ARA	Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage
ARAB	Algemeen Rijksarchief te Brussel
ARG	Archiv für Reformationgeschichte
Bachiene	Bachiene, W. A. Vaderlandsche geographie of nieuwe tegenwoordige staat... dl 5
Bax	Bax, W. Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht I: 1505-1557 II: 1557-1612
BCRH	Bulletin de la Commission royale d'histoire
Brulez, Alfieri	Brulez, W. Correspondance de Martino Alfieri (1634-1639)
Brulez, Stravius	Brulez, W. Correspondance de Richard Pauli-Stravius (1634-1642)
BVGO	Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde
CCDD	Commissarissen-deciseurs
CCII	Commissarissen-instructeurs
Doppler, Charters	Doppler, P. Verzameling van charters en bescheiden
Flament	Flament, A. J. A. Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal I: 1632 december 30 – 1634 oktober 14 II: 1634 oktober 16 – 1661 december 10 III: 1662 januari 27 – 1693 januari 15
Gedenkboek 1932	Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht, 1632-1932
HG	Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht
HoMo	Hare Hoogmogenden
HZ	Historische Zeitschrift

JAM	Archief van de Sint-Janskerk te Maastricht
lias	Liassen Limborgh en Maestricht
Livre synodal	Livre synodal contenant les actes résolus dans les synodes des églises wallonnes...; I: 1563-1685
LThK¹	Lexikon für Theologie und Kirche... 1930-1938
LThK²	Lexikon für Theologie und Kirche... 1957-1967
Maasgouw	De Maasgouw; tijdschrift voor limburgsche geschiedenis en oudheidkunde... Maastricht 1 (1879) –
NAKG	Nederlands archief voor kerkgeschiedenis
NNBW	Nieuw nederlandsch biografisch woordenboek; onder redactie van C. Molhuysen en P. J. Blok. Leiden 1910-1937. 10 dln
Nolet-Boeren	Nolet, W. en P. C. Boeren. Kerkelijke instellingen in de middel-eeuwen
OLV	Kapittel(archief) van Onze-Lieve-Vrouwe
Publications	Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg ... Maastricht 1 (1864) –
RAA	Rijksarchief in Gelderland te Arnhem
RAM	Rijksarchief in Limburg te Maastricht
RBPH	Revue belge de philologie et d'histoire
Registrum	Registrum conclusionum et actorum capitularium ecclesiae Sancti Servatii, 1633-1666
RGG	Die Religion in Geschichte und Gegenwart
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
RHE	Revue d'histoire ecclésiastique
RQCAKG	Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte
RV	Raadsverdragen
RvS	(Archief van de) Raad van State
SAM	Stadsarchief te Maastricht
SS	Kapittel(archief) van Sint-Servaas
StG	(Archief van de) Staten-Generaal
TvG	Tijdschrift voor geschiedenis
Vlekke	Vlekke, B. H. M. „Van 't gruwelyck verraet in den jaere 1638 op Maestricht gepractiseert”
ZSSRGKan	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte; Kanonistische Abteilung

Bronnen

Niet gepubliceerd

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF TE 'S-GRAVENHAGE

ARCHIEF VAN DE STATEN-GENERAAL

- 8971, 8978-8983 Binnenlandse verbalen Maastricht, 1654-1670
12271-12273, 12276, 12295 Commissieboeken, 1626-1679 met index
6069, 6076 Liassen Duitsland, 1633 januari-juni en 1638
6749, 6763, 6765 Liassen Frankrijk, 1633-1638
5818-5842 Liassen Limborgh en Maestricht, 1632-1683
83, 111 Loketkas Duitsland
12548: 195^a, 330 Loketkas lopende
12553: 4, 11-12, 16, 19-22, Loketkas Maastricht en Landen van Overmaze,
23, 31-32, 42, 45, 47-48, 1635-1662
50-51, 53, 59, 63, 66
12551: 155, 168 Loketkas processen
351-352, 354, 357-359, 364 Secrete resolutiën, 1615-1666
9181 Verbaal van de gedeputeerden te velde te Maastricht, 1672

ARCHIEF VAN DE RAAD VAN STATE

- 488 Generale index op de resolutiën van de Raad van State,
1648-1674
2154 Kerkelijke zaken; varia
49-54, 56-64, 66-68, 71, Resolutieregisters van de Raad van State,
73, 86, 92-93 1632-1672
1701-1705 Verbalen Maastricht, 1639-1671
1619-1620 Verbalen van de Maas, 1636-1660

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF TE BRUSSEL

ARCHIEVEN DER JEZUIETEN VAN DE VLAAMS-BELGISCHE PROVINCIE

- 830-858bis, 988 College der jezuieten te Maastricht, 1580-1695

RIJKSARCHIEF IN GELDERLAND TE ARNHEM

ARCHIEF VAN DE GELDERSE SYNODE

- Acta synodi Gelriae, I: 1579-1655; II: 1656-1682
Acta deputatorum synodi, 1623-1671

RIJKSARCHIEF IN LIMBURG TE MAASTRICHT

ARCHIEF VAN DE STATEN-GENERAAL

- 7430, 7439 Rapporten van de commissarissen-deciseurs, 1639, 1640,
1641, 1646, 1650, 1652 en losse stukken

ARCHIEF VAN HET KAPITTEL VAN SINT-SERVAAS

- 1765-1766, 1768-1769 Apotheca liberae imperialis ecclesiae Sancti Servatii ordine alphabetico disposita, tomi I-II, IV-V
952 Kapittelbesluiten over parochies, 1573-1711
1763 Liber discordiarum inter episcopum et principem leodiensem ac ordines foederatarum Belgii provinciarum quoad jurisdictionem et praeëminentias in oppido Mosae-trajectino, 1762 september 21
1754-1756, 1758 Liber variorum, tomi II-III, V, VII
1762 Memoriale rerum et considerationum oppidi Trajectensis
2-6 Notulenboeken van het kapittel, 1570-1726

ARCHIEVEN VAN KERKELIJKE INSTELLINGEN

- 2691-2692 Jezuiten

STADSARCHIEF TE MAASTRICHT**ARCHIEF VAN DE ALGEMENE RAAD**

- 84-87 Raadsverdragen, 1691-1674
156-157, 167 Missivenboeken 1616-1645, 1645-1704, 1631-1643
194 Magistraatslijsten, 1580-1794
201 Burgerboek van de Brabantse Raad, 1621-1689
204 Burgerboek van de Luikse Raad, 1547-1766
225 Register der eedformules, ca 1550-1793
229-231 Requesten, 1644-1686
591 Stukken voor het waalse en de gereformeerde weeshuizen
596 Lijst van huizen en inwoners voor de inkwartiering, 1601-1602
614 Bundel diversen (voortgang Hervorming)
628 Verraad 1638 (handschrift no. 258)

ARCHIEF VAN DE BRABANTSE RAAD

- 41 Notulen, 1661-1717
48 Inkomende en uitgaande stukken, 1643-1687

ARCHIEF VAN DE COMMISSARISSEN-DECISEURS

- 1 Register, 1580-1670
4 Recessen genomen door de commissarissen-deciseurs, 1639-1710
6 Register, 1580-1758

ARCHIEF VAN DE SINT-JANSKERK TE MAASTRICHT

- Acta van de nederduitse kerkeraad, I: 1632-1649;
II: 1649-1661; III: 1661-1668; IV: 1668-1682
Acta van de nederduitse classis, I: 1632-1669; II: 1669-1730

ARCHIEF VAN DE WAALSE GEMEENTE TE MAASTRICHT

- 1 Register van de resoluties van het consistorie, 1646 november 12 – 1733 november 24
7 Diverse stukken, 17e en 18e eeuw
18 Register van de rekeningen, 1655-1724

BIBLIOTHÈQUE WALLONNE TE LEIDEN

- Livres des actes des synodes, I: 1601-1658; II: 1658-1671

Bronnen

Gepubliceerd

- Aanteekeningen betreffende de verovering der steeden Roermond, Venlo, Maastricht en Limburg; in: *Kroniek HG 29* (1873) 189-271.
- Afbeeldinghe van d'eerste eeuw der Societeyt Iesu voor ooghen gestelt door de duyts-nederlantsche provincie der selver societeyt. t'Antwerpen 1640.
- Aitzema, L. van. Herstelde leeuw of discours over 't gepasseerde in de Vereenigde Nederlanden in 't jaar 1650 ende 1651. t'Amsterdam 1655.
- Aitzema, L. van. Saken van staet en oorlogh, in, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden (1621-1669). 's Gravenhage 1657-1671. 14 dln; in-4°.
- Aitzema, L. van. Verhael van de nederlantsche vreedehandeling. 's Gravenhage 1650.
- Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875; accedunt nomina curatorum et professorum per eadem saecula. Hagae Comitum 1875.
- André, L. et E. Bourgeois. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la révolution française; volume 21: Hollande, tome 1: 1648-1697. Paris 1922.
- Apologie pour la danse aux dames de Mastrech. Z.pl. 1662; in: *Pamflettenverzameling van de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 1138 J 44*.
- Arnold, G. Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historie von Anfang des Neuen Testaments biss auf das Jahr Christi 1688. Frankfurt am Mayn 1699-1700. 2 dln.
- Astroy o.f.m., B. d'. La dispute de Mastrecht par lettres reciproques entre F. Barthelemy d'Astroy et le sieur Iean de Hamer-stede, ministre de la pretenduë Reformée; traduite du latin en françois par un ecclesiastique de la ville de Liege . . . Liege 1662.
- Astroy o.f.m., B. d'. Le marteau rompu et mis en pieces ou refutation de tout ce que le sieur Hamer-Stede a depuis peu forgé sur son enclume, et débité en la ville de Mastrecht et ailleurs soub le tiltre du capucin defroqué . . . ; 3e édition. Liege 1663.
- Avaux, d'. Correspondance inédite du comte . . . (Claude de Mesmes) avec son père Jean-Jacques de Mesmes, seigneur de Rossy (1627-1642); éditée par A. Boppe. Paris 1887.
- Bachiene W. A. Vaderlandsche geographie of nieuwe tegenwoordige staat en hendaagse historie der Nederlanden; dl 5: Generaliteits-landen, Staatsvlaanderen en Staats-brabant. Amsterdam enz. 1779.
- Basnage, J. Annales des Provinces-Unies. La Haye 1726. 2 dln.
[Bassée o.f.m.cap., Bonaventura van La] R.P.B.C.P. Le paroissien obeyssant ou les deux obligations qu'ont les paroissiens d'ouyr la messe et la parolle de Dieu en leur paroisse au moins és iours des dimanches et festes solenelles, lors que la commodité le leur permet du latin de . . . ; translaté par François

- de la Tombe, pasteur de St. Quentin à Tournay et par luy augmenté...
Tournay 1634.
- Beeldsnijder van Voshol. De jezuiten en minrebroeders uit Maastricht verban-
nen, 1638; in: Kronijk HG 7 (1851) 217-225.
- Bergeron, P. Voyage de...ès Ardennes, Liège et Pays-Bas en 1619; publié par
H. Michelant. Liège 1875.
- Blécourt, A. S. de, en N. Japikse. Klein plakkaatboek van Nederland; verzame-
ling van ordonnantiën en plakaten betreffende regeeringsvorm, kerk en
rechtspraak (14e eeuw tot 1749). Groningen 1919.
- Blet s.j., P. Correspondance du nonce en France Ranuccio Scotti (1639-1641).
Rome etc. 1965.
= Acta nunciatura gallicae, 5.
- Blok, P. J. Relazioni veneziane; venetiaansche berichten over de Vereenigde Ne-
derlanden van 1600-1795. 's-Gravenhage 1909.
= RGP, grote serie, 7.
- Bojani, F. de. Innocent XI; sa correspondance avec ses nonces, 21 septembre
1676 - 31 décembre 1679. Rome 1910-1912. 3 dln.
- Bougeant s.j., G. H. Histoire des guerres et des negociations qui précédèrent le
traité de Westphalie sous le règne de Louis XIII. et le ministère du cardinal
Mazarin. Paris 1717. 2 dln.
- Broeckhuysen, A. van. Beschrijving der stad Maastricht; uitgegeven door A. J. A.
Flament in: Publications 42 (1906) 9-80.
- Brom, G. Archivalia in Italië, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland.
's-Gravenhage 1908-1915. 4 dln.
= RGP, kleine serie, 2, 6, 9, 14.
- Brulez, W. Correspondance de Martino Alfieri (1634-1639). Bruxelles etc. 1956.
= Analecta vaticano-belgica, 2e série; section B, nonciature de Cologne, 1.
- Brulez, W. Correspondance de Richard Pauli-Stravius (1634-1642). Bruxelles etc.
1955.
= Analecta vaticano-belgica, 2e série; nonciature de Flandre, 10.
- Buonvisi, F. Nunziatura a Colonia; a cura di F. Diaz. Roma 1959. 2 dln.
= Fonti per la storia d'Italia.
- Cabeljau, P. Catholijck memory-boeck der gereformeerde, gestelt tegen het
roomsch memory-boeck der paus-gesinde...; zijnde een volkomen weder-
legginghe van het Memory-boeck van Turano Vekiti... Leyden 1661. 2 dln.
- Calvinus, J. Institutie ofte onderwijsinghe in de christelijke religie; ...getrou-
welick over-geset door Willielmus Corsmannus; herdruk van de uitgave van
Paulus Artz van Ravesteyn 1650 te Amsterdam door Abraham Kuyper.
Doesburg 1889.
- Capellen, A. van der. Gedenkschriften van jonkheer..., heere van Aartsber-
gen, Boedelhof en Mervelt...; bij een gezamelt en uitgegeeven door R. J.
van der Capellen. Utrecht 1777-1778. 2 dln.
- Carafa, P. A. Legatio apostolica episcopi tricaricensis, sedente Urbano VIII,
pontifice maximo, ad Tractum Rheni et ad provinciae inferioris Germaniae
ab anno 1624 usque ad annum 1634, quam denuo edidit J. A. Ginzel. Wir-
ceburgi 1840.
- Caraffa, C. Relatione dello stato dell'imperio e della Germania fatta dopo il ri-
torno della sua nuntiatura appresso l'imperatore, 1628; herausgegeben von
J. G. Müller in: Archiv für Kunde östereichischer Geschichts-Quellen 23
(1860) 101-449.
- Castellion, S. Traité des hérétiques, à savoir si on les doit persécuter, et com-

- ment on se doit conduire avec eux, selon l'avis, opinion et sentence de plusieurs auteurs, tant anciens, que modernes; édition nouvelle publiée par A. Olivet. Genève 1913.
- Chifflet, Ph. et J. J. Lettres de Philippe et de Jean-Jacques... sur les affaires des Pays-Bas (1627-1639) par B. de Meester de Ravestein. Bruxelles 1943.
- Chronijk van Maastricht van 1578 tot 1762; in: *Maasgouw* 5 (1883) 924-928; 6 (1884) 931-932, 935-936, 939-940, 944, 946-948, 950-952, 955-956.
- Chroust, A. Briefe und Akten zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher; 9.-11. Bd herausgegeben von... München 1903, 1906, 1909. 3 dln. [Over de jaren 1611-1613; verder niet verschenen.]
- Coen van Herstal, H. Een onbekende maastrichtse kroniek uit de 17e eeuw, [1627-1648]; ingeleid en medegedeeld door J. J. M. H. Verzijl; in: *Maasgouw* 67 (1948) 91-93; 68 (1949) 10-14.
- Commelyn, I. Frederick Hendrick van Nassauw, prince van Orangien; zyn leven en bedryf. 't Utrecht 1652. 2 dln in 1 bd.
- Concilia germaniae; edidit J. F. Schannat et J. Hartzheim s.j.; tomus VII editus a H. Scholl s.j., [1589-1610]. Coloniae Augustae Agrippinensium 1769.
- Concilia germaniae; edidit J. F. Schannat et J. Hartzheim s.j.; tomus IX editus a Ae. Neissen s.j., [1610-1672]. Coloniae Augustae Agrippinensium 1771.
- Constantius, Chr. Aenmerkingen op het genaemde zedigh ondersoek van het theologisch advys over 't gebruyck der kerckelycke goederen etc. t'Amsterdam 1655.
- Crahay, L. Coutumes de la ville de Maastricht. Bruxelles 1876.
= Recueil des anciens coutumes de la Belgique.
- Cuvelier, J., J. Lefèvre et H. Lonchay. Correspondance de la cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au 17e siècle. Bruxelles 1923-1937. 6 dln.
= Publications de la Commission royale d'histoire de l'Académie royale de Belgique.
- Dalen, A. van. Recueil van de notabelste besoignes ende resolutien, die in den krijghsrade deser landen voorgevallen ende genomen zyn... 's-Gravenhage 1724^s.
- Denzinger, H. et A. Schoenmetzer. Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum. Friburgi Brisgoviae 1963^{ss}.
- Doppler, P. Aanstelling van Steven Groulart tot plaatsvervangend hoogschout van het Brabantsch Hooggerecht te Maastricht in 1662; in: *Maasgouw* 38 (1918) 48.
- Doppler, P. De commissarissen-deciseurs van de beide „Heeren en Prinzen” te Maastricht; in: *Publications* 56 (1920) 1-18.
- Doppler, P. De boetprocessie met de „Noodkist” van St. Servaas te Maastricht gehouden op 6 januari 1677; in: *Maasgouw* 52 (1932) 37-40.
- Doppler, P. Eene verordening van den raad van Maastricht uit 1662 over zondagsheiliging; in: *Maasgouw* 29 (1907) 89-90.
- Doppler, P. Herleiding van verscheidene geldsoorten van ±1702; in: *Maasgouw* 33 (1911) 37-39.
- Doppler, P. Incorporatiebrief van het klooster St. Annadal bij dat van Calvariënberg te Maastricht; in: *Maasgouw* 41 (1921) 83-85.
- Doppler, P. Lijst der dekenen van het vrije rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht (1000-1797); in: *Publications* 73 (1937) 191-274.
- Doppler, P. Lijst der kanunniken van het vrije rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht (1050-1795); in: *Publications* 74 (1938) 31-174; 75 (1939) 93-299.

- Doppler, P. Lijst der proosten van het vrije rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht (800-1797); in: *Publications* 72 (1936) 141-239.
- Doppler, P. Octrooi tot het houden der tafel van leening te Maastricht van 7 juli 1607; in: *Maasgouw* 41 (1921) 69-71.
- Doppler, P. Ordonnantie van de magistraat van Maastricht op de scholen en het catechismus-onderwijs van 3 december 1629; in: *Maasgouw* 43 (1923) 66-68.
- Doppler, P. Uitbreiding van het gasthuis van St. Servaas te Maastricht in 1639; in: *Maasgouw* 38 (1918) 41.
- Doppler, P. Verzameling van charters en bescheiden betreffende het vrije rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht, bijeengebracht en in regestvorm uitgegeven; in: *Publications* 66 (1930) 201-316; 67 (1931) 247-384; 68 (1932) 251-412; 69 (1933) 95-208; 70 (1934) 227-340; 71 (1935) 19-98. [Aangehaald met stuknummer en datum.]
- Droste, C. Overblyfsels van geheuchenis, der bisonderste voorvallen, in het leeven van den Heere Coenraet . . . ; uitgegeven door R. Fruin. Leiden 1879°. 2 dln..
- Ehler, S. Z. and J. B. Morrall. *Church and State through the centuries; a collection of historic documents with commentaries*. London 1954.
- Ehses, St. und A. Meister. *Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken; die Kölner Nuntiatur; 1. Hälfte: Bonomi in Köln* . . . Paderborn 1895.
= *Quellen und Forschungen . . . der Görres-Gesellschaft*, 4.
- Elizabeth, queen of Bohemia. *The letters of . . .*; compiled by L. M. Baker with an introduction by C. V. Wedgwood. London 1953.
- Epen, D. G. van. *Album studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae, 1648-1818; accedunt nomina curatorum et professorum per eadem saecula cura . . .* Haegae Comitum 1904.
- Faugère, A. P. *Journal d'un voyage à Paris en 1657-1658; publié par . . .* Paris 1862.
- Flament, A. J. A. Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, gezonden aan de commissarissen-instructeurs van brabantse zijde te Maastricht; in: *Publications* 49 (1913) 1-160; 50 (1914) 1-256; 51 (1915) 173-316; 54 (1918) 105-166.
- Flament, A. J. A. *Memorie omtrent het bestuur van het „Gereformeerd Weeshuis” te Maastricht, 1640-1906*. Maastricht 1906.
- Franquinet, G. D. *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het kapittel van O. L. Vrouwekerk te Maastricht . . .* Maastricht 1870, 1877. 2 dln.
- Fransen, A. *Die Finalrelation des Kölner Nuntius Sanfelice vom Jahre 1659*; in: *RQCAKG* 50 (1955) 69-88.
- Gachard, L. P. *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escurial; notices et extraits des manuscrits qui concernent l'histoire de Belgique*. Bruxelles 1875.
= *Commission royale d'histoire de l'Académie royale de Belgique*.
- Groen van Prinsterer, G. *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau; 2e série, tomes 3-5: 1625-1688*. Utrecht 1859, 1861.
- Groot plaacet-boeck vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten vande Doorluchtige, Hoogh Mogende Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende vande Edel Groot-Mogende Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt mitsgaders vande Edel Mogende Heeren Staten van Zeelandt . . . ; bijeengebracht door Cornelis Cau. 'sGravenhage 1658-1740. 6 dln.

- Groot, H. de. *Inleidinge tot de hollandsche rechts-geleerdheid . . .*; uitgegeven en van aantekeningen en bijlagen voorzien door F. Dovring, H. F. W. D. Fischer en E. M. Meijers, Leiden 1952.
- Groot, P. de. *Lettres de Pierre . . ., ambassadeur des Provinces-Unies, à Abraham de Wicquefort, résident des ducs de Brunswick (1668-1674)*; publiées d'après les manuscrits par F. J. L. Krämer. La Haye 1894.
= *Werken van het HG*, 3e serie, 5.
- Grotius, H. *Briefwisseling van Hugo . . .*; uitgegeven door B. L. Meulenbroek 's-Gravenhage 1966-1973. 5 dln.
= *RGP*, grote serie, 119, 142, 130, 136, 142.
= *Briefwisseling van Hugo Grotius, V-IX [1632-1638]*.
- Grotius, H. *De jure belli ac pacis; libri tres. (Drei Bücher vom Recht des Krieges und des Friedens. Paris 1625.)* Tübingen 1950.
- Guiche, A. de Gramont de. *Relation du siège de Wesel et de l'état des places voisines en juin 1672*; in: *Mémoires du comte de Guiche concernant les Provinces-Unies des Pays-Bas . . .* Londres 1744; 392-397.
- Hamerstede, J. van. *Den H. Servaas, eerste opziender der gemeynte Christi tot Maastricht; ontmaskert, hervormt, ende in zijne eigene gedaante verthoont door . . . opziender der selver gemeynte aldaer. Tot Utrecht 1667.*
- Hauck, K. *Die Briefe der Kinder des Winterkönigs; herausgegeben von . . .*; in: *Neue Heidelberger Jahrbücher* 15 (1908).
- Hansotte, G. et R. Forgeur. *Inventaire analytique de documents relatifs à l'histoire du diocèse de Liège sous le régime des nonces de Cologne (1606-1634)*. Bruxelles etc. 1958.
= *Analecta vaticano-belgica*, 2e série; section B, Nonciature de Cologne, 3.
- Henin, J. de. *Descripción de los Países Baxos y otras consideraciones de estado segun las presentes occurencias y conviniencias de la monarchia de España [1628]*.
= *Koninklijke Bibliotheek Brussel, Fonds van Hulthem, no. 15819*.
- Histoire des traités de paix et d'autres negotiations du 17e siècle; depuis la paix de Vervins jusqu'à la paix de Nimègue. Amsterdam 1725. 2 dln.*
- Hove, A. van. *Les statuts synodaux liégeois de 1585; un document inédit de la nonciature de Bonomi à Cologne*; in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 33 (1907) 5-51, 164-214.
- Hoyoux, J. *Inventaire analytique de documents relatifs à l'histoire du diocèse de Liège sous le régime des nonces de Cologne (1680-1687)*. Bruxelles etc. 1962.
= *Analecta vaticano-belgica*, 2e série; section B, nonciature de Cologne, 4.
- Hurges, Ph. de. *Voyage de Philippe . . . à Liège et à Maestrect en 1615; édité par H. Michelant. Liège 1872.*
- Huygens, C. *De briefwisseling van Constantijn . . . (1608-1687)*; uitgegeven door J. A. Worp. 's-Gravenhage 1911-1917. 6 dln.
= *RGP*, grote serie, 15, 19, 21, 24, 28, 32.
- Huygens, C. *Dagboek van Constantijn . . .; voor de eerste maal naar het afschrift van diens kleinzoon uitgegeven door J. H. W. Unger. Amsterdam 1885.*
- Huygens, C. *De gedichten van Constantijn . . .; naar zijn handschrift uitgegeven door J. A. Worp. Arnhem z.j. 6 dln en registerdl.*
- Huygens jr., C. *Journal van Constantijn . . ., den zoon, van 21 oktober 1688 tot 2 september 1696. Utrecht 1876-1877. 2 dln.*
= *Werken van het HG*, nieuwe reeks, 23, 25.

- Huygens jr., C. *Journal van Constantijn . . . , den zoon, gedurende de veldtochten der jaren 1673, 1675, 1676, 1677 en 1678.* Utrecht 1881.
= *Werken van het HG, nieuwe reeks, 32.*
- Huygens jr., C. *Journalen van Constantijn . . . , den zoon; 3e dl.* Utrecht 1888.
= *Werken van het HG, nieuwe reeks, 46.*
- Instrumenta Pacis Westphalicae; die Westfälische Friedensverträge 1648; vollständiger lateinischer Text mit Übersetzung der wichtigeren Teile und Regesten; bearbeitet von K. Müller.* Bern 1949.
= *Quellen zur Neueren Geschichte, 12/13.*
- Jadin, L. *Les actes de la Congrégation consistoriale concernant les Pays-Bas, la principauté de Liège et la Franche-Comté, 1593-1797.* Rome 1935.
= *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome, 16.*
- Jadin, L. *Relations des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté avec le Saint-Siège d'après les „Lettere di particolari” conservées aux Archives Vaticanes.* Bruxelles etc. 1961.
= *Bibliothèque de l'Institut historique belge de Rome, 11.*
- Jadin, L. *Relations des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté avec le Saint-Siège d'après les „Lettere di vescovi” conservées aux Archives Vaticanes (1566-1779).* Bruxelles etc. 1952.
= *Bibliothèque de l'Institut historique belge de Rome, 4.*
- Janiçon, F. M. *Etat présent de la République des Provinces-Unies et des pays qui en dependent.* La Haye 1729-1730. 2 dln.
- Japikse, N. *Brieven aan Johan de Witt; bewerkt door R. Fruin en uitgegeven door . . . Amsterdam 1919-1922.* 2 dln.
= *Werken van het HG, 3e serie, 42, 44.*
- Jongh Azn., H. de. *Naam-lyst der predikanten, die in de gemeenten behorende onder de IX. classen van het Geldersche Synode zedert de hervorming der kerken tot den jaare 1750 het heilig evangelium bediend hebben . . . Leyden 1750.*
- Keller, L. *Die Gegenreformation in Westfalen und am Niederrhein; Actenstücke und Erläuterungen.* Leipzig 1881, 1887, 1895. 3 dln.
= *Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven, 9, 23, 62.*
- Knuttel, W. P. C.. *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, 1621-1700. 's-Gravenhage 1908-1910.* 3 dln.
= *RGP, kleine serie, 3, 5, 8.*
- Kybal, V. e G. *Incisa della Rocchetta. La nunziatura di Fabio Chigi (1640-1651).* Roma 1943-1946. 2 dln.
= *Miscellanea della Regale deputazione romana di storia patria.*
- Lefèvre, J. et P. Lefèvre. *Documents relatifs à l'admission aux Pays-Bas des nonces et internonces des 17e et 18e siècles.* Bruxelles etc. 1939.
= *Analecta vaticano-belgica, 2e série; nonciature de Flandre, 7.*
- Lenarts, L. E. J. de. *Geschiedkundige aanmerkingen nopens de opkomst en den voortgang der stad Maastricht; in: Publications 1 (1864) 154-179, 225-261; 2 (1865) 3-98; 3 (1866) 3-40.*
- Limbrecht, S. van. *Ghemeyne stemme der vrouwen van Maestricht ende der omliggende neutrale landen, roepende teghens de leughens, botticheyt, ende sotticheyt van Philips Lodowyck woorden-dienaer der vermeynde gherefoormeerde kercke tot Maestricht . . . ; aengheteeckent ende in rhytm ghestelt door Suzanne . . . kees-kramsters tot Maestricht. Z. pl. 1638.*
- Livet, G. *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à le révolution française: vo-*

- lume 28: États allemands, tome 2: L'électorat de Cologne. Paris 1963.
- Livre synodal contenant les articles résolus dans les synodes des églises wallonnes des Pays-Bas; tome 1: 1563-1685. La Haye 1896.
- Ludovicus, Ph. Cort vertoogh van de uitkomst, laetste discoursen ende woorden, gepasseert ende gevallen tusschen de predicanten van de gereformeerde kercke tot Maestricht, ende de conspirateurs van 't grouwelick verraet tegens de selve stadt, door de hand des scherprechters geexecuteerd in den ja-re 1638; ende tot dienst van alle oprechte christenen ende vrome patriotten des vaderlants gesteld ende uytgegeven. Dordrecht 1638.
- Ludovicus, Ph. Passpoort voor de oorbiechte ende biechtvaders der roomscher kercken gegeven van de goede borgeren der stadt Maestricht, hebbende verlaeten het pausdom ende uyt aller naemen van . . . dienaer van de gereformeerde kercke aldaer. Tot Maestricht 1635.
- Lumbres, A. de. Relations de Antoine . . . touchant ses négociations et ambassades; tome 1: 1646-1650; éditées par G. de Lhomel. Paris 1911.
- Mazarin. Lettres du cardinal . . . pendant son ministère; éditées par A. Chéruel. Paris 1872-1891. 8 dln.
= Collection de documents inédits sur l'histoire de France; 1e série, histoire politique.
- Mean, C. de. Observationes et res judicatae ad jus civile romanorum . . .; tomus 4. Leodii 1740^s.
- Meerbeek, L. van. Correspondance du nonce Fabio de Lagonissa, archevêque de Conza (1627-1634). Bruxelles 1966.
= Analecta vaticano-belgica, 2e série; nonciature de Flandre, 11.
- Mémoires de Frédéric-Henri, prince d'Orange, qui contiennent ses expéditions militaires depuis 1621 jusqu'à l'année 1646. Amsterdam 1733.
- Meyer o.p., G. A. Chronicon abbreviatum conventus Mosae Trajectensis ordinis praedicatorum, auctore P. Vincentio Huntjens o.p.; in: Publications 46 (1910) 1-140.
- Mignet, F. A. M. Négociations relatives à la succession d'Espagne sous Louis XIV ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques concernant les prétentions et l'avènement de la maison de Bourbon au trône de l'Espagne. Paris 1835-1842. 4 dln.
= Collection de documents inédits sur l'histoire de France; 1e série, histoire politique.
- Mirbt, C. Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus. Tübingen 1934^s.
- Morel-Fatio, A. et M. H. Léonardon. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres depuis les traités de Westphalie jusqu'à la révolution française; volume 11: Espagne, tome 1: 1649-1700. Paris 1894.
- Notulen gehouden ter Statenvergadering van Holland (1671-1675) door Cornelis Hop, pensionaris van Amsterdam, en Nicolaas Vivien, pensionaris van Dordrecht, uitgegeven door N. Japikse. Amsterdam 1903.
= Werken van het HG; 3e serie, 19.
- Nuyts, H. J. De toestand van het katholicisme te Maastricht in 1638 nader toegelicht; in: Limburg's jaarboek 7 (1901) 125-140.
- Onderhandelingen van de Generale Staten der Republiek der Zeven Vereenigde Provinciën met Gustaaf Adolf van Zweden; in: Kroniek HG 29 (1873).
- Ordre ende reglement aengaende de gereformeerde latijnsche schole binnen de stadt Maestricht, resulterende uyt het rapport van de heeren Haer Hoogh Mogende commissarissen-deciseurs, jongst tot Maestricht voornoemd ge-

- weest zynde, met de approbatie van dien, bij Haer Hoogh Mogende daer op gedaen. [s-Gravenhage] 1653.
- Oxenstierna, A. Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling; senare afdelningen, åttonde bandet: 1. Gustaf Horns bref jämte bihang, 2. Lennart Torstensons bref jämte bihang, 3. Carl Gustaf Wrangels bref. Stockholm 1897.
- Oxenstierna, A. Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling; senare afdelningen, nionde bandet: Bref från Herman Wrangel med flera generaler. Stockholm 1898.
- Papers illustrating the history of the Scotch Brigade in the service of the United Netherlands, 1572-1782; edited by J. Ferguson. Edinburgh 1899-1901. 3 dln.
= Publications of the Scottish History Society, 32, 35, 38.
- Paquay, J. Les rapports diocésains de la province ecclésiastique de Malines et du diocèse de Liège au Saint-Siège publiés d'après les archives de la Congrégation du concile rattachées aux Archives Vaticanes. Tongres 1930.
- Paquay, J. Les rapports diocésains liégeois au Saint-Siège publiés d'après les archives de la Congrégation du concile rattachées aux Archives Vaticanes; in: Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg 45 (1931) 119-178.
- Paquay, J. Les revenus des collégiales et abbayes liégeoises sous l'Ancien Régime; in: Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg 46 (1932) 103-107.
- Pomponne's „Relation de mon ambassade en Hollande”, 1669-1671; edited by H. H. Rowen. Utrecht 1955.
= Werken van het HG, 4e serie, 2.
- Protokolle der lutherischen Gemeinde in Köln von 1661-1765; bearbeitet von R. Löhr. Köln 1972.
= Landschaftsverband Rheinland; Inventare nichtstaatlicher Archive, 14.
- Puységur, J. de Chastenet de. Mémoires; les guerres du règne de Louis XIII et de la minorité de Louis XIV; publiés et annotés par Ph. Tamizey de Larroque. Paris 1883. 2 dln.
- Recueil der recessen wegens beyde de genaedighe heeren ende princen alhier geëmeneert inden jaere 1665. Tot Maestricht 1680.
- Redlich, O. R. Jülich-Bergische Kirchenpolitik am Ausgang des Mittelalters und in der Reformationszeit. Bonn 1907-1915. 3 dln.
= Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, 28.
- Reinhard, W. Nuntius Antonio Albergati (1610 Mai-1614 Mai). München usw. 1972.
= Nuntiaturreportagen aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücke; die Kölner Nuntiaturreportagen, 5, 1-2.
- Relationen, Die, der Botschafter Venedigs über Deutschland und Oesterreich im 17. Jahrhundert; herausgegeben von J. Fiedler; 1. Bd: Kaiser Matthias bis Kaiser Ferdinand III. Wien 1866.
= Fontes rerum austriacarum; oesterreichische Geschichtsquellen; 2. Abth. Diplomataria, 26.
- Richelieu. Lettres, instructions diplomatiques et papiers d'état du cardinal de . . . ; éditées par G. d'Avenel. Paris 1853-1877. 6 dln.
= Collection de documents inédits sur l'histoire de France; 1e série, histoire politique.
- Richelieu, A. du Plessis de. Politisches Testament und kleinere Schriften; übersetzt von Fr. Schmidt; eingeleitet und ausgewählt von W. Mommsen. Berlin 1926.
= Klassiker der Politik, 14.

- Rodríguez Villa, A. Correspondencia de la Infante Archiduquesa doña Isabel Clara Eugenia de Austria con el Duque de Lerma y otros personajes. Madrid 1906.
- Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen, 1592-1727. 's-Gravenhage 1932, 1941. 2 dln.
1. 1592-1651; uitgegeven dor J. D. M. Cornelissen.
2. 1651-1686; uitgegeven door R. R. Post.
= RGP, grote serie, 77, 84.
- Saint-Léger, A. de, et L. Lemaire. Corespondance authentique de Godefroi comte d'Estrades de 1637 à 1660; tome 1: 1637-1646. Paris 1924.
- Schaepkens, A. Annales de Maestricht depuis 1632 jusqu'à 1708; in: Annales de la Société historique et archéologique à Maestricht 2 (1856-1858) 131-166.
- Schaepkens, A. Relation du siège et du bombardement de la ville de Maestricht par Frédéric Henri en 1632; in: Annales de la Société historique et archéologique à Maestricht 2 (1856-1858) 105-122.
- Sedulius o.f.m., H. t'Boeck van Ons Lieve Vrouwe van Maestricht ende vanden oorspronck des stadts, ende miraculeuse beeltd van Ons Lieve Vrouwe, rustende int convent der minderbroederen; int latijn eerst ghemaect voor den E. P. . . . , maer nu uut den latijne overgeset door B. Cornelis Thielmans, guaerdiaen der minderbroederen binnen Maestricht . . . Tot Loven 1612.
- Simenon, G. Visitationes archidiaconales archidiaconatus Hasbaniae ab anno 1613 ad annum 1763. Leodii 1939. 2 dln.
- Stukken betreffende den staat der stad Maastricht in 't najaar van 1633; in: Kroniek HG 29 (1873) 218-228.
- Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden; dl. 2: vervattende eene beschrijving der Generaliteitslanden, Staats Brabant, Staats Land van Overmaaze, Staats Vlaanderen en Staats Opper Gelderland met den staat der bezetting in de barriere-plaatsen enz. Amsterdam 1740.
- Temple, W. De historische gedenkschriften; vervattende zijne aanmerkingen over de nederlandsche provintien zedert het begin der Republiik tot den jare 1672 en ten tweeden zijne memorien van 't geene gedenkwaardig in 't christenrijk is voorgevallen tot de nimweegse vrede 1678. Amsterdam 1716⁴.
- Temple, W. Miscellanea of verscheidene tractaten zoo politique als andere . . . in twee deelen. Utrecht 1693.
- Torrentius, L. Correspondance; édition critique, notes et index de M. Delcourt et J. Hoyoux. Paris 1950-1954. 3 dln.
= Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège, 109, 127, 131.
- Tüchle, H. Acta S. C. de propaganda fide Germaniam spectantia; die Protokollen der Propagandakongregation zu deutschen Angelegenheiten, 1622-1649. Paderborn 1962.
- Vast, H. Les grands traités du règne de Louis XIV. Paris 1893-1898. 3 dln.
= Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire, 15, 23, 28.
- Verzaemeling van eenige staets-stukken over het grondgebied in de Nederlanden. Maastricht 1782.
- Vie, La, de la vénérable mère Elisabeth Strouven, fondatrice et première supérieure du monastère nommé le Mont Calvaire à Maestricht; écrite par elle-même en flamend et traduite en françois par un prêtre du diocèse de Liège. Liège 1722.
- Vincart, J. A. Les relations militaires des années 1634 et 1635, rédigées par Jean-

- Antoine . . . , secrétaire des avis secrets de guerre aux Pays-Bas; éditées avec une introduction et des notes par M. Huisman, J. Dhondt et L. van Meerbeeck. Bruxelles 1958.
- Vlekke, B. H. M. Eenige documenten over het eerste maastrichtsche jezuiten-klooster; in: *Maasgouw* 59 (1939) 27-29, 40-44.
- Voetius, G. Theologisch advys over 't gebruyck van kerckelijcke goederen van canonisynen, vicaryen, etc.; eerste deel. 't Amsterdam 1653.
- Voetius, G. Wolcke der getuygen, ofte het tweede deel van het theologisch advys over 't gebruyck van kerckelijcke goederen; hier by komt een kort verhael van den oorspronck, ordre, ampt en staet der canonicken . . . Tot Utrecht 1656.
- Vogels s.j., I. Menologium van de Sociëteit van Jezus voor de nederlandsche provincie. Leiden 1912. 2 dln.
- Voorda, M. B. De criminele ordonnantiën van koning Philips van Spanje, enz.; naar de oorspronkelijke drukken van den jaare 1570 verzeld van eene verhandeling over het verstand van de ordonnantie op den stijl van procederen in crimineele zaken . . . Te Leyden 1792.
- Waldack s.j., C. F. *Historia provinciae flandro-belgicae Societas Jesu, quam e veteribus documentis colligit; . . . ejusdem Societatis, annus unus, specimen causa 1638us. Gandavi etc. 1867.*
- Welters, A. De her-opening van een latijnsche school te Maastricht in 1640; in: *Maasgouw* 44 (1924) 8-9.
- Wicquefort, A. de. *Histoire des Provinces-Unies des Païs-Bas depuis le parfait établissement de cet état par la paix de Munster; uitgegeven door M. L. E. Lenting en C. A. Chais van Buren. Amsterdam 1861-1874. 4 dln.*
= *Werken van het HG, buiten de serie.*
- Wicquefort, A. de. *L'histoire des Provinces-Unies, confirmée et éclaircie par des preuves authentiques . . . ; tome 1. La Haye 1719.*
- Wicquefort, A. de. *Mémoires sur la guerre faite aux Provinces-Unies en l'année 1672; in: BMHG 11 (1888) 70-344.*
- Willem II. *Journalen van den stadhouder . . . uit de jaren 1641-1650 medegedeeld door F. J. L. Krämer; in: BMHG 27 (1906) 413-535.*
- Wiltens, N. *Kerkelijk plakaat-boek behelzende de plakaaten, ordonnantien ende resolutien over de kerkelijke zaken. 's-Gravenhage 1722.*
- Witt, J. de. *Brieven van . . . ; bewerkt door R. Fruin en uitgegeven door G. W. Kernkamp en N. Japikse. Amsterdam 1906-1913. 4 dln.*
= *Werken van het HG, 3e serie, 18, 25, 31, 33.*
- Witt, J. de. *Correspondance française du grand-pensionnaire . . . ; publiée par F. Combes. Paris 1873.*
= *Collection des documents inédits sur l'histoire de France; mélanges historiques, 1.*
- Zeumer, K. *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Reichsverfassung in Mittelalter und Neuzeit; bearbeitet von . . . Leipzig 1904.*
= *Quellensammlungen zum Staats-, Verwaltungs- und Völkerrecht, 2.*
- Zurck, E. van. *Codex batavus, waer in het algemeen kerk- en burgerlyk recht van Hollant, Zeelant, en het ressort der Generaliteit kortelyk is begrepen . . . Delft 1711.*

Literatuur

- Adler, H. Die Behandlung der Religionsfrage in den westfälischen Friedensverhandlungen. Wien 1950. [Niet gepubliceerde dissertatie.]
- Albers s.j., P. De oude Jezuïetenkerk op de Breedestraat te Maastricht; in: Publications 58 (1922) 123-143.
- Albers s.j., P. De stichting van het jezuïetencollege te Maastricht, 1575; in: Publications 64 (1928) 1-35.
- Alberts, W. J. Geschiedenis van de beide Limburgen; beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige nederlandse en belgische provincies Limburg. Assen 1972, 1974. 2 dln.
= Maaslandse monografieën, 15 en 17.
- Albrecht, D. Die auswärtige Politik Maximilians von Bayern, 1618-1635. Göttingen 1962.
- Albrecht, D. Das konfessionelle Zeitalter; 2. Teil: Die Herzöge Wilhelm V. und Maximilian I.; in: Handbuch der bayerischen Geschichte, Band 2. München 1969; 351-409.
- Albrecht, D. Richelieu, Gustav Adolf und das Reich. München usw. 1959.
- Algemene geschiedenis der Nederlanden in twaalf delen; onder redactie van J. A. van Houtte, J. F. Niermeyer, J. Presser e.a. Utrecht enz. 1949-1958.
- Allard s.j., H. J. Godfried Wandelman s.j.; in: Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied 10 (1877) afl. 2.
- [Alphen, van]. Nieuw kerkelijk handboek tevens compleet predikantenboek . . . , jgg. 1891 en 1949.
- Andriessen s.j., J. De jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden, 1585-1648. Antwerpen 1957.
- Apeldoorn, L. J. van. De historische ontwikkeling van het recht omtrent de huwelijksluiting in Nederland; in: Christendom en historie. Amsterdam 1925; 67-182.
- Apeldoorn, L. J. van. Geschiedenis van het nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de fransche wetgeving. Amsterdam 1925.
- Apeldoorn, L. J. van. Het voortbestaan der parochies na de Reformatie; bijdrage tot de geschiedenis van het recht omtrent de kerkelijke goederen en de armengoederen; in: Christendom en historie. Kampen 1931; 22-63.
- Arend, J. P. Algemeene geschiedenis des vaderlands van de vroegste tijden tot op heden; achtereenvolgens voortgezet door O. van Rees en W. G. Brill; deel 3, 4e en 5e stuk, 1630-1648. Amsterdam 1868.
- Ariès, Ph. Attitudes devant la vie et devant la mort du 17e au 19e siècle; quelques aspects de leurs variations; in: Population; revue trimestrielle de l'Institut national d'études démographiques 4 (1949) 463-470.
- Arnold, F. X. Die Staatslehre des Kardinals Bellarmin; ein Beitrag zur Rechts- und Staatsphilosophie des konfessionellen Zeitalters. München 1934.

- Avenel, G. d'. Histoire économique de la propriété, des salaires, des denrées et de tous les prix en général depuis l'an 1200 jusqu'en l'an 1800. Paris 1894, 2 dln.
- Baekelandt o.s.a., M. De verhouding tussen Kerk en Staat volgens Christianus Lupus; in: Augustiniana 3 (1953) 74-90.
- Bakhuizen van den Brink, J. N. en W. Dankbaar. Handboek der kerkgeschiedenis; 3e dl: Reformatie en Contra-reformatie. Den Haag 1967.
- Bangs, C. Arminius; a study in the Dutch reformation. Washington, Ten., 1971.
- Baron, H. Calvins Staatsanschauung und das konfessionelle Zeitalter. Berlin usw. 1924.
= Beiheft 1 der Historischen Zeitschrift.
- Baron, H. German imperial cities during the Reformation; in: The English historical review 52 (1937) 405-427, 614-633.
- Bastiaanse s.c.j., A. Teodoro Ameyden (1586-1656); un neerlandese alla corte di Roma. 's-Gravenhage 1967.
= Studiën van het Nederlands Historisch Instituut te Rome, 5.
- Bauduin, H. Bronnen voor de geschiedenis van de limburgse Maashandel; in: Maasgouw, 81 (1962) koln 117-121.
- Bax, W. Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht, [1505-1612]. 's-Gravenhage 1937, 1941. 2 dln.
- Bax, W. Sedan; in: Bulletin de la Commission de l'histoire des églises wallonnes, 4e série, 8e livraison (1936) 41-104.
- Beaufort, W. H. de. De verhouding van den Staat tot de verschillende kerkgenootschappen in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1581-1795. Utrecht 1868.
- Beck, D. Die kirchlichen Simultanverhältnisse in der Rheinprovinz unter besonderer Berücksichtigung des Ryswicker Friedens. Weimar 1934.
= Theologische Arbeiten aus dem Rheinischen Wissenschaftlichen Predigerverein, 3. Folge, 1. Heft.
- Beek Calkoen, J. F. van. Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de Reformatie. Amsterdam 1910.
- Beermann, V. A. M. Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648; een episode uit het laatste stadium van den Tachtigjarigen Oorlog. Nijmegen 1940.
- Beermann, V. A. M. Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672; de eerste vijf en twintig jaren van het staatsche regime. Helmond 1946.
- Berg, P. W. J. van den. De viering van den zondag en de feestdagen in Nederland vóór de Hervorming. Amersfoort 1914.
- Berk o.f.m., L. van den. Beschrijving van de marteldood van pater Servatius Vinck, predikant in het voormalig klooster der eerw. paters minderbroeders te Maastricht. Sint-Truiden 1868.
- Biaudet, H. Les nonciatures apostoliques permanentes jusqu'en 1648. Helsinki 1910.
= Annales Academiae Scientiarum Fennicae, série B, 2.
- Bientjes, J. Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender (1400-1800). Groningen 1967.
- Bisschops, J. H. Maastricht; een onderzoek naar de welvaart in de stad gedurende de 17e eeuw. Nijmegen 1964. [Niet gepubliceerde doctoraalscriptie.]
- Bitton, D. The French nobility in crisis, 1560-1640. Stanford, Cal., 1969.
- Blécourt, A. S. de. Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht; bewerkt door H. F. W. D. Fischer. Groningen 1959.

- Blonden, J. De oudste latijnsche stadsschool te Maastricht (1516-1532 en 1551-1554) en de rectoren Ischyrius en Cellarius of Furnius; in: *Publicati- ons* 66 (1930) 13-29.
- Boer, M. G. de. Die Friedensunterhandlungen zwischen Spanien und den Nie- derlanden in den Jahren 1632 und 1633. Groningen 1898.
- Boeren, P. C. Heiligdomsvaart Maastricht; schets van de geschiedenis der heilig- domsvaarten en andere jubelvaarten. Maastricht 1962.
- Bohatec, J. Calvins Lehre von Staat und Kirche mit besonderer Berücksichti- gung des Organismusedankens. Breslau 1937.
= *Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte*, 147.
- Bohatec, J. Das Territorial- und Kollegialsystem in der holländischen Publizistik des 17. Jahrhunderts; in: *ZSSRGKan* 35 (1948) 1-149.
- Bonenfant, P. Les origines et le caractère de la réforme de la bienfaisance publi- que aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint; in: *RBPH* 5 (1926) 887-904, en 6 (1927) 207-230.
- Bonin, B. von. Die praktische Bedeutung des *ius reformandi*; eine rechtsge- schichtliche Studie. Stuttgart 1902.
= *Kirchenrechtliche Abhandlungen* herausgegeben von U. Stutz, 1.
- Borchgrave, E. de. Histoire des rapports de droit public qui existent entre les provinces belges et l'empire d'Allemagne depuis le démembrement de la mo- narchie carolingienne jusqu'à l'incorporation de la Belgique à la République Française. Bruxelles 1870.
= *Mémoires couronnés par l'Académie royale de Belgique*, 36.
- Bordeaux, M. Aspects économiques de la vie de l'Eglise aux 14e et 15e siècles. Paris 1969.
= *Bibliothèque d'histoire du droit et droit romain*, 16.
- Bornkamm, H. Die religiöse und politische Problematik im Verhältnis der Kon- fessionen im Reich; in: *ARG* 56 (1965) 209-218.
- Bornkamm, H. Toleranz; in: *RGG VI* (1962) koln 932-946.
- Bosch, J. W. De bibliotheek van de Souveraine Raede en Leenhove van Brabant ende Landen van Overmaze te Breda; in: *Jaarboek „De Oranjeboom“*. Breda 1950; III, 31-47.
- Bossy, J. The Counter-Reformation and the people of catholic Europe; in: *Past & Present* 47 (1970) 51-70.
- Bots, J. A. André Rivet en zijn positie in de Republiek der Letteren; in: *TvG* 84 (1971) 24-35.
- Bouman, R. De getalssterkte van katholieken en protestanten te Antwerpen in 1585; in: *RBPH* 30 (1952) 741-798.
- Bowle, J. Western political thought; an historical introduction from the origins to Rousseau. London etc. 1961.
= *University Paperbacks*, 19.
- Braekman, E. L. Émigration protestante belge aux 16e et 17e siècles; in: *RHE* 57 (1962) 679-680.
- Brants, V. La Belgique au 17e siècle; Albert et Isabelle; études d'histoire politi- que et sociale. Louvain etc. 1910.
- Bras, G. Ie. Institutions ecclésiastiques de la chrétienté médiévale. Paris 1959, 1964. 2 dln.
= *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours de Fliche- Martin*, 12.
- Braubach, M. Kurköln; Gestalten und Ereignisse aus zwei Jahrhunderten rheini- scher Geschichte. Münster/W. 1949.

- Braubach, M. Wilhelm von Fürstenberg (1629-1704) und die französische Politik im Zeitalter Ludwigs XIV. Bonn 1972.
= Bonner historische Forschungen, 36.
- Braudel, F. *Civilisation matérielle et capitalisme (15e-18e siècle)*; tome 1. Paris 1967.
= *Destins du monde*.
- Brecher, A. Die kirchliche Reform in Stadt und Reich Aachen von der Mitte des 16. bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts. Münster/W. 1957.
= Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 80/81.
- Breedvelt-van Veen, F. Louis de Geer, 1587-1652. Amsterdam 1935.
- Briels, J. G. C. A. Zuidnederlandse onderwijskrachten in Noordnederland, 1570-1630; een bijdrage tot de kennis van het schoolwezen in de Republiek; in: AGKKN 14 (1972), 89-169, 277-298, en 15 (1973) 103-149, 263-297.
- Brouwer, J. de. De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795; dl. 1. Tiel 1971-1972.
- Browe, P. Die Entstehung der Sakramentsprozessionen; in: *Bonner Zeitschrift für Theologie und Seelsorge* 8 (1931) 97-117.
- Brugmans, H. De Republiek der Vereenigde Nederlanden in 1648. 's-Gravenhage 1919.
= Tekstdeel bij kaart X van de Geschiedkundige atlas van Nederland.
- Brunner, O. Land und Herrschaft; Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter. Wien usw. 1959⁴.
- Bücking, J. Frühabsolutismus und Kirchenreform in Tirol (1565-1665); ein Beitrag zum Ringen zwischen „Staat“ und „Kirche“ in der frühen Neuzeit. Wiesbaden 1972.
= Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte, Mainz, 66.
- Bürckstümmer, Chr. Geschichte der Reformation und Gegenreformation in der ehemaligen freien Reichsstadt Dinkelsbühl (1524-1648). Leipzig 1914-1915. 2 dln.
= Schriften des Vereins für Reformationgeschichte, 115/116 en 119/120.
- Buitendijk, W. J. C. Het calvinisme in de spiegel van de zuidnederlandse literatuur der contra-reformatie. Groningen 1942.
- Burckhardt, C. J. Richelieu. München 1966-1973. 4 dln.
- Burema, L. De voeding in Nederland van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw. Assen 1953.
- Cannaert, J. B. *Olim procès des sorcières en Belgique sous Philippe II et le gouvernement des archiducs tirés d'actes judiciaires et de documents inédits*. Gand 1847.
- Cánovas del Castillo, A. *Obras; estudios del reinado de Felipe IV; tomo 1: Revolución de Portugal; textos y reflexiones; negociación y rompimiento con la república inglesa*. Madrid 1888.
- Caron, P. C. La rinuncia all'ufficio ecclesiastico nella storia del diritto canonico dalla età apostolica alla riforma catholica. Milano 1946.
- Carsten, F. L. Princes and parliaments in Germany from the 15th to the 18th century. Oxford 1959.
- Caspar, B. Das Erzbistum Trier im Zeitalter der Glaubensspaltung bis zur Verkündigung des Tridentinums in Trier im Jahre 1559. Münster/W. 1966.
= Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 90.
- Cauchie, A. Documents sur la suppression de la juridiction du nonce de Cologne dans les Pays-Bas catholiques (1616-1781); in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 30 (1904).

- Cauchie, A. et R. Maere. Les instructions générales aux nonces des Pays-Bas espagnols (1596-1634); étude sur leur nature diplomatique et leur valeur historique; in: RHE 5 (1904) 16-46.
- Charlier, J. La peste à Bruxelles de 1667 à 1669 et ses conséquences démographiques. Bruxelles 1969.
= Pro civitate; collection histoire, série in-8°, 20.
- Chaunu, P. La civilisation de l'Europe classique. Paris 1966.
= Les grandes civilisations, 5.
- Chaunu, P. Le 17e siècle religieuse; réflexions préalables; in: Annales; économies, sociétés, civilisations 22 (1967) 279-302.
- Chaunu, P. Les crises au 17e siècle de l'Europe réformée; in: Revue historique 233 (1965) 23-60.
- Chaunu, P. Réflexions sur le tournant des années 1630-1650; in: Cahiers d'histoire 12 (1967) 249-268.
- Clark, G. War and society in the seventeenth century. Cambridge 1958.
- Clasen, C. P. The Palatinate in European history, 1559-1660. Oxford 1963.
- Classen, W. Das Erzbistum Köln; Archidiakonats Xanten; Bd. 1. Berlin 1938.
= Germania sacra; 3. Abt., 1. Bd. 1. Teil.
- Cloet, M. De leeftijdsgrens tussen communicanten en niet-communicanten in de 17e en 18e eeuw; een methodologisch gegeven voor het berekenen van het bevolkingscijfer; in: De Leiegouw 8 (1966) 451-471.
- Cloet, M. Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen; Tielt van 1609 tot 1700. Leuven 1968.
= Universiteit van Leuven; werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5e reeks, 4.
- Cloet, M. Sources pour l'étude de la vie religieuse des laïcs dans l'église au temps de la contre-réforme; avec un aperçu de la situation dans un doyenné rural flamand; in: Sources de l'histoire religieuse de Belgique; 316-338.
- Coenen, D. Die katholische Kirche am Niederrhein von der Reformation bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts; Untersuchungen zur Geschichte der Konfessionsbildung im Bereich des Archidiakonats Xanten unter der klevischen und der brandenburgischen Herrschaft. Münster/W. 1967.
= Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 93.
- Cohen, G. Écrivains français en Hollande dans la première moitié du 17e siècle. Paris 1920.
- Collinet, R. Histoire du protestantisme en Belgique aux 17e et 18e siècles. Bruxelles 1959.
= Collection d'histoire du protestantisme en Belgique et au Congo belge, 2.
- Congar, P., J. Lecaillon et J. Rousseau. Sedan et le pays sedanais; vingt siècles d'histoire. Paris 1969.
- Conrad, H. Deutsche Rechtsgeschichte; Bd. 1: Frühzeit und Mittelalter. Karlsruhe 1954.
- Conrad, H. Religionsbann, Toleranz und Parität am Ende des alten Reiches; in: RQCAKG 56 (1961) 167-199.
- Coopmans, J. A. A. De rechtstoestand van de godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629. 's-Hertogenbosch 1964.
- Cornu, Fr. le. Origine des églises réformées wallonnes des Pays-Bas; étude historique. Utrecht z.j.ª.
- Cosemans, A. De bevolking van Brabant in de 17e en 18e eeuw. Brussel 1939.
- Cramer, J. A. De theologische faculteit te Utrecht ten tijde van Voetius. Utrecht 1932.

- Crassier, L. de. Histoire de la noble abbaye cistercienne de Sainte Agathe à Hocht; in: Publications 62 (1926) 55-245.
- Crisis in Europe, 1560-1660; essays from Past & Present; edited by Trevor Aston; with an introduction by Christopher Hill. London 1970.
- Daris, J. Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le 17e siècle. Liège 1877. 2 dln.
- Daris, J. L'ordre du Saint Sépulcre dans l'ancien diocèse de Liège; in: Publications 6 (1869) 291-382.
- Daris, J. Notices historiques sur les églises du diocèse de Liège. Liège 1867-1889. 19 dln.
- Decker, P. de. Études historiques et critiques sur les Monts-de-Piété en Belgique. Bruxelles 1844.
- Deeters, J. Servatiusstift und Stadt Maastricht; Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung. Bonn 1970.
= Rheinisches Archiv, 73.
- Delumeau, J. Naissance et affirmation de la réforme. Paris 1965.
= Nouvelle Cléo, 30.
- Dennert, J. Ursprung und Begriff der Souveränität. Stuttgart 1964.
= Sozialwissenschaftliche Studien, 7.
- Dent, J. Crisis in finance; crown, financiers and society in seventeenth century France. Newton Abbot 1973.
- Denzler, G. Die Propagandakongregation in Rom und die Kirche in Deutschland im ersten Jahrzehnt nach dem Westfälischen Frieden; mit Edition der Kongregationsprotokolle zu deutschen Angelegenheiten, 1649-1657. Paderborn 1969.
- Dessart, H. La visite du diocèse de Liège par le nonce Antoine Albergati (1613-1614); in: BCRH 114 (1949) 1-135.
- Dessart, H. Notes sur l'application des décrets du concile de Trente au diocèse de Liège; in: RHE 61 (1946) 76-89.
- Deursen, A. Th. van. Bavianen en slijkgeuzen; kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt. Assen 1974.
- Dewitte, A. Scholen en onderwijs te Brugge gedurende de middeleeuwen; in: Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'émulation te Brugge 109 (1972) 145-217.
- Deyon, P. Amiens, capitale provinciale; étude sur la société urbaine au 17e siècle. Paris 1967.
= Civilisations et sociétés, 2.
- Dibon, P. Le refuge wallon; précurseur du refuge huguenot; in: XVIIe siècle, nos. 76-77 (1967) 53-74.
- Dickens, A. G. The Counter Reformation. London 1968.
= Library of European civilization.
- Dickmann, Fr. Das Problem der Gleichberechtigung der Konfessionen im Reich im 16. und 17. Jahrhundert; in: HZ 201 (1965) 265-305.
- Dickmann, Fr. Der Westfälische Frieden. Münster 1965².
- Dickmann, Fr. Rechtsgedanke und Machtpolitik bei Richelieu; Studien an neu entdeckten Quellen; in: HZ 196 (1963) 265-319.
- Dierickx s.j., M. Le début de la réforme catholique aux Pays-Bas; in: Miscellanea historiae ecclesasticae (Congrès de Vienne, août-septembre 1965). Louvain 1967; II, 139-162.
- Dietrich, R. Landeskirchenrecht und Gewissensfreiheit in den Verhandlungen des Westfälischen Friedenskongresses; in: HZ 196 (1963) 563-583.

- Dillen, J. G. van. Van rijkdom en regenten; sociaal-economische geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek; bezorgd door W. M. Zappey. 's-Gravenhage 1970.
- Doppler, P. Het huis „De poort van Gaveren” te Maastricht in 1639 ingericht tot schepenbank; in: *Maasgouw* 20 (1898) 69-70.
- Doppler, P. Simon de Bellomonte, de ontwerper der eerste topographische kaart van Maastricht; in: *Maasgouw* 16 (1894) 17-18.
- Dorren, Th. Maastrichtse noodmunten en gildepenningen; in: *Publications* 63 (1927) 331-366.
- Dubois, A. Le chapitre cathédral de Saint Lambert à Liège au 17e siècle. Liège 1949.
= Bibliothèque de la faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège, 111.
- Dubois, A. Les statuts du chapitre cathédrale de Saint Lambert à Liège (16e siècle); in: *BCRH* 113 (1948) 223-252.
- Duby, G. et R. Mandrou. Histoire de la civilisation française; tome 2: 17e-20e siècle. Paris 1964°. 2 dln.
- Duhr s.j., B. Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im 16. Jahrhundert. Freiburg im Breisgau 1907.
- Duker, A. C. Gisbertus Voetius. Leiden 1897-1915. 3 dln en registers.
- Dupront, A. Réflexions sur l'hérésie moderne; in: *Hérésies et sociétés dans l'Europe pré-industrielle . . .*, 291-302.
- Dijk, H. A. van. Bijdrage tot de geschiedenis der nederlandsche diplomatie; handelingen met Frankrijk en Spanje in de jaren 1668-1672. Utrecht 1851.
- Dijkstra, J. G. Een epidomologische beschouwing van de nederlandsche pestepidemieën der 17e eeuw. Amsterdam 1921.
- Dyserinck, H. De militaire gouverneurs van Maastricht, 1567-1794; in: *Publications* 48 (1912) 1-234.
- Dyserinck, H. De waalsche gemeente en de oude jezuïetenkerk te Maastricht; in: *Maasgouw* 45 (1925) 38-39.
- Ebel, W. Der Bürgereid als Geltungsgrund und Gestaltungsprinzip des deutschen mittelalterlichen Stadtrechts. Weimar 1958.
- Eder, K. Die Geschichte der Kirche im Zeitalter des konfessionellen Absolutismus (1555-1648). Wien 1949.
= Kirsch. Kirchengeschichte; 3. Bd, 2. Hälfte.
- Egelhaaf, G. Gustav Adolf in Deutschland, 1630-1632. Halle 1901.
= Schriften des Vereins für Reformationgeschichte, 68.
- Eggen, J. L. M. De invloed van Zuid-Nederland op Noord-Nederland uitgeoefend op het einde der 16e en het begin der 17e eeuw. Gent 1908.
- Eichmann, E. Der recursus ab abusu nach deutschem Recht mit besonderer Berücksichtigung des bayerischen, preussischen und reichsländischen Kirchenrechts; historisch dogmatisch dargestellt. Breslau 1903.
= Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte . . . von O. Gierke, 66.
- Elias, H. J. L'église et l'état; théories et controverses dans les Pays-Bas catholiques au début du 17e siècle; in: *RBPH* 5 (1926) 453-469, 905-932.
- Elias, H. J. Justus Lipsius over staatsgodsdienst en gewetensvrijheid; in: *Vlaamse arbeid* 13 (1923) 1-16.
- Elias, H. J. Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regeering der aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621). Antwerpen 1931.

- Ellul, J. *Histoire des institutions; tome 2: Institutions françaises du moyen âge à 1798*. Paris 1956.
- Elzinga, S. *Het voorspel van den oorlog van 1672; de economisch-politieke betrekkingen tusschen Frankrijk en Nederland in de jaren 1660-1672*. Haarlem 1926.
- Elzinga, S. *Le prélude de la guerre de 1672*; in: *Revue d'histoire moderne* 2 (1927) 349-366.
- Engelbert, G. *Der Hessenkrieg am Niederrhein, 1. Teil*; in: *AHVNR* 161 (1959) 65-113.
- Ennen, E. *Kurfürst Ferdinand von Köln (1577-1650); ein rheinischer Landesfürst zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges*; in: *AHVNR* 163 (1961) 5-40.
- Ennen, L. *Frankreich und den Niederrhein oder Geschichte von Stadt und Kurstaat Köln seit dem 30jährigen Kriege bis zur französischen Occupation ... Köln usw. 1855-1856*. 2 dln.
- Esmein, A. *Le mariage en droit canonique; 2e édition mise à jour par R. Genestal*. Paris 1929, 1935. 2 dln.
- Essen, A. van der. *Le cardinal-enfant et la politique européenne de l'Espagne, 1609-1641; tome 1: 1609-1634*. Bruxelles 1944.
= *Événements et personnages de notre histoire nationale*.
- Essen, L. van der. *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur général des Pays-Bas (1545-1592)*. Bruxelles 1933-1937. 5 dln.
- Essen, L. van der. *La diplomatie; ses origines et son organisation jusqu'à la fin de l'Ancien Régime*. Bruxelles 1953.
- Essen, L. van der. *La situation religieuse des Pays-Bas d'après la relation finale du nonce Fabio de Lagonissa*; in: *RHE* 24 (1928) 332-363.
- Evermet, H. O. *The spirit of the Counter-Reformation; the Birkbeck lectures in ecclesiastical history given in the University of Cambridge in May 1951; edited with a postscript by J. Bossy*. Cambridge 1968.
- Eversen, H. *Bijdrage tot de geschiedenis der belegeringen van Maastricht in de jaren 1632, 1673, 1676 en 1748*; in: *Publications* 6 (1869) 267-290.
- Eversen, H. P. H. *Limietbeschrijvingen van Maastricht, den Vroenhof, Tweebergen en Sint-Pieter, gevolgd door een paar wijkverdeelingen*; in: *Publications* 19 (1882) 370-450.
- Everts, J. *De verhouding van Kerk en Staat in het bijzonder ten aanzien der armenverzorging*. Utrecht 1908.
- Everwijn, D. *Abraham van Wicquefort en zijn proces*. Leyden 1857.
- Fagniez, G. *Le père Joseph et Richelieu (1577-1638)*. Paris 1894. 2 dln.
- Feenstra, R. *À quelle époque les Provinces-Unies sont-elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint-Empire?*; in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 20 (1952) 30-63, 182-218, 479-480.
- Feine, H. E. *Die Besetzung der Reichsbistümer vom Westfälischen Frieden bis zur Säkularisation, 1648-1804*. Stuttgart 1931.
= *Kirchenrechtliche Abhandlungen herausgegeben von U. Stutz, 97/98*.
- Feine, H. E. *Kirchliche Rechtsgeschichte auf der Grundlage des Kirchenrechts von Ulrich Stutz; Bd. 1: Die katholische Kirche*. Weimar 1955*.
- Feine, H. E. *Reich und Kirche; ausgewählte Abhandlungen zur deutschen und kirchlichen Rechtsgeschichte; eingeleitet und herausgegeben von Fr. Merzbacher*. Aalen 1966.
- Ferté, J. *La vie religieuse dans les campagnes parisiennes (1622-1695)*. Paris 1962.
= *Bibliothèque de la Société d'histoire ecclésiastique de la France*.

- Fischer, H. E. W. D. De gemengde huwelijken tussen katholieken en protestanten in de Nederlanden van de 16e tot de 18e eeuw; in: Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis 31 (1963) 463-485.
- Flament, A. J. A. Chroniek van Maastricht van 70 na Chr. tot 1870; uitgegeven met bijvoegsels, verbeteringen enz. en geschiedkundige inleiding. Maastricht 1915.
- Flament, A. J. A. Geschiedenis van het Huis der 12 Apostelen genaamd „de Bellick” te Maastricht . . . , 1493-1893. Maastricht 1892/93.
- Flament, A. J. A. Heksenprocessen in het zuiden van Limburg in de 16e en 17e eeuw en iets over heksen en stille krachten in de 19e eeuw aldaar; in: Publications 52 (1916) 23-37.
- Flament, A. J. A. Iets over de gereformeerde „Illustre school” te Maastricht; in: Maasgouw 32 (1910) 81-83.
- Fockema Andreae, S. J. De kerk op wereldlijk terrein onder de Republiek; in: NAKG 39 (1952) 146-157.
- Fockema Andreae, S. J. De nederlandse staat onder de Republiek, Amsterdam 1961.
= Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. letterkunde, nieuwe reeks, dl. 68, 3.
- Forsthoff, H. Rheinische Kirchengeschichte; 1. Bd: Die Reformation am Niederrhein. Essen 1929.
- Franken, M. A. M. The general tendencies and structural aspects of the foreign policy and diplomacy of the Dutch Republic in the latter half of the 17th century; in: Acta historiae neerlandicae. Leiden 1968; III, 1-42.
- Franzen, A. Die Durchführung des Konzils von Trient in der Diözese Köln; in: Das Weltkonzil von Trient . . . ; II, 267-294.
- Franzen, A. Die Herausbildung des Konfessionsbewusstseins und die Entstehung der Konfessionskirchen im 16. Jahrhundert als Aufgabe der Geschichtsschreibung; zu Arbeiten von E. W. Zeeden; in: Theologische Revue 63 (1967) koln 361-370.
- Franzen, A. Die Informativprozesse anlässlich der Bischofsweihen des Kölner Weihbischofs Georg Paul Stravius und der Strassburger Bischöfe Franz Egon und Wilhelm Egon von Fürstenberg; ein Beitrag zur rheinischen Kirchengeschichte des 17. Jahrhunderts; in: AHVNR 155/156 (1954) 320-372.
- Franzen, A. Interdiözesane Hemmungen und Hindernisse der kirchlichen Reform im 16. und 17. Jahrhundert; mit besonderer Berücksichtigung des Erzbistums Köln; in: Festgabe für Wilhelm Neuss zur Vollendung seines 65. Lebensjahres. Köln 1947; 163-201.
= Colonia sacra, 1.
- Franzen, A. Die kölnner Archidiakonate in vor- und nachtridentinischer Zeit; eine kirchen- und kirchenrechtsgeschichtliche Untersuchung über das Wesen der Archidiakonate und die Gründe ihres Fortbestandes nach dem Konzil von Trient. Münster/W. 1953.
= Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 78/79.
- Franzen, A. Der Wiederaufbau des kirchlichen Lebens im Erzbistum Köln unter Ferdinand von Bayern, Erzbischof von Köln, 1612-1650. Münster/W. 1941.
= Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 69/71.
- Frederiks, K. J. Het oud-nederlandsche strafrecht; 1e dl. Haarlem 1918.
- Frölich, K. Kirche und städtisches Verfassungsleben im Mittelalter; in: ZSSRGKan (1933) 188-287.

- Fruin, R. *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*; uitgegeven door H. T. Colenbrander; 2e bijgewerkte druk. 's-Gravenhage 1922.
- Frutsaert, E. *De r.-k. catechisatie in Vlaamsch België vanaf het concilie van Trente*; dl 1: *Het leerboek of de catechismus; een geschiedkundige proef*. Leuven 1934.
- Ganshof, F. L. *Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de middeleeuwen*. Antwerpen enz. 1941.
- Gantesweiler, P. Th. A. *Chronik der Stadt Wesel*. Wesel 1881.
- Gauchat o.m. conv., P. *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive summorum pontificum, s.r.e. cardinalium ecclesiarum antistitum series . . .*; vol. 4: *A pontificatus Clementis pp. VIII (1592) usque ad pontificatum Alexandri pp. VII (1667)*. Monasterii 1935.
- Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht, 1632-1932. Maastricht 1932.
- Gegenreformation; herausgegeben von E. W. Zeeden. Darmstadt 1973.
= *Wege der Forschung*, 311.
- Geistige und religiöse Probleme des Zeitalters der Glaubenskämpfe in den Niederlanden und am Niederrhein; Niederschrift über die Tagung der Arbeitsgemeinschaft für westdeutsche Landes- und Volksforschung (Bonn) in Schleiden (Eifel) vom 29. April bis 1. Mai 1963; bearbeitet von Fr. Fr. Mader. Bonn 1963.
- Gelder, H. A. *Enno van. Getemperde vrijheid; een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende de 17e eeuw*. Groningen 1972.
= *Historische studies* uitgegeven vanwege het Instituut voor geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, 26.
- Geusau, G. Th. L. von. *Korte geschiedenis der kloosters te Maastricht*; in: *Publications* 31 (1894) 3-141.
- Geyl, P. *Geschiedenis van de nederlandse stam*; dln 1 en 2. Amsterdam enz. 1948^a, 1959^a.
- Geyl, P. *Godsdienst en nationaliteitsgevoel in Noord en Zuid tijdens Frederik Hendrik*; in: *Eenheid en tweehed in de Nederlanden*. Lochem 1946; 154-166.
= *Nederlandse monografieën*, 5.
- Geyl, P. *De protestantisering van Noord-Nederland*; in: *Eenheid en tweehed in de Nederlanden*. Lochem 1946; 167-181.
= *Nederlandse monografieën*, 5.
- Giezenaar, G. *De strijd tusschen Kerk en Staat over de benoeming der apostolische vicarissen van 's-Hertogenbosch in de 18e eeuw*. Nijmegen enz. 1938.
- Gillmann, F. *Die Resignation der Benefizien*. Mainz 1901. [Overdruk uit het tijdschrift: *Archiv für katholisches Kirchenrecht.*]
- Gilliam, G. *Die Bedeutung des „Kölners Krieges“ für die Stadt Neuss*. Köln 1966.
- Gobert, Th. *Le rôle de la France au pays de Liège durant le second quart du 17e siècle*; in: *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 41 (1911) 1-61.
- Göller, E. *Die päpstliche Pönitentiarie von ihrem Ursprung bis zu ihrer Umgestaltung unter Pius V.* Rom 1911. 2 dln in 4 bnd.
- Goetze, S. *Die Politik des schwedischen Reichskanzlers Axel Oxenstierna gegenüber Kaiser und Reich*. Kiel 1971.

- Gosses, I. H., N. Japikse en R. R. Post. Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland. 's-Gravenhage 1947³.
- Goubert, P. Louis XIV et vingt millions de Français. Paris 1966.
= L'histoire sans frontières.
- Graaff, H. H. A. de. De militair-rechterlijke organisatie en haar verband met de bevelsverhoudingen bij de landmacht, 1795-1955. 's-Gravenhage 1957.
- Green, M. A. E. Elizabeth, electress Palatine and queen of Bohemia; revised by S. C. Lomas. London 1909.
- Grimm, H. J. The Reformation era, 1500-1650. New York 1954.
- Güldner, G. Das Toleranz-Problem in den Niederlanden im Ausgang des 16. Jahrhunderts. Lübeck 1968.
= Historische Studien, 403.
- Günter, H. Die Habsburger-Liga, 1625-1635; Briefe und Akten aus dem General-Archiv zu Simancas. Berlin 1908.
= Historische Studien, 62.
- Gutton, J. P. La société et les pauvres; l'exemple de la généralité de Lyon, 1534-1789. Paris 1970.
= Bibliothèque de la faculté des lettres et sciences humaines de Lyon, 26.
- Haag, E. et E. Haag. La France protestante ou vie des protestants français qui se sont fait un nom dans l'histoire depuis les premiers temps de la Réformation jusqu'à la reconnaissance du principe de la liberté des cultes par l'Assemblée Nationale . . . Paris 1846-1859. 10 dln.
- Haakman s.j., A. F. Het gewezen jesuiten-collegie te Maastricht; in: Maandrozen van het H. Hart 12 (1880) 67-73, 108-116, 292-300, 528-538; 13 (1881) 56-60, 107-118, 144-148, 247-254, 278-292, 334-344, 374-379, 437-443, 468-474.
- Haakman s.j., A. F. Levensschets van Henricus Dionysius s.j., apostel van Maastricht, in verband met de geschiedenis dezer stad in de 16e eeuw. Maastricht 1871.
- Haas, M. de. Bossche scholen van 1629 tot 1795. 's-Hertogenbosch 1926.
- Habets, J. De wederdoopers te Maastricht tijdens de regeering van keizer Karel V; in: Publications 15 (1878) 3-190.
- Habets, J. Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond. Roermond 1875, 1890, 1892. 3 dln.
- Habets, J. Historische beschrijving der kerk van O.L. Vrouw te Maastricht; in: Publications 23 (1886) 325-350.
- Habets, J. Kluizen en kluizenaars in Limburg; in: Publications 7 (1870) 351-362.
- Habets, J. Simon de Beaumont, auteur de la première carte topographique publiée de la ville de Maestricht; in: Publications 17 (1880) 363-364.
- Habets, J. Twee historische beschrijvingen der parochiekerk van St. Matthias te Maastricht; in: Publications 29 (1892) 375-444.
- Haeringen, J. van. Geschiedenis der kerkhervorming in Noord-Brabant en Limburg tijdens de 16e en 17e eeuw. Heusden 1910.
- Halkin, L. E. La compétence criminelle des tribunaux ecclésiastiques liégeois au début du 17e siècle; in: Annuaire d'histoire liégeoise 5 (1956) 761-801.
- Halkin, L. E. Les origines du collège des jésuites et du séminaire de Liège; in: Bulletin de l'Institut archéologique liégeois 51 (1926) 83-191.
- Hallema, A. Acties en petities van de bredase classis in verband met de munsterse vrede van 1648; Frederik Hendriks verdraagzame politiek door zijn zoon en opvolger Willem II niet voortgezet in stad en land van Breda; in: NAKG 45 (1963) 152-176.

- Hallema, A. De hervormde predikanten in Breda contra Frederik Hendrik; in: NAKG 44 (1961) 231-245.
- Hallema, A. Geschiedenis van het weeshuis der gereformeerden binnen Delft te Delft. Delft 1964.
- Harsin, P. Esquisse de la politique de la France à l'égard de la principauté de Liège, particulièrement au 17e siècle; in: Revue d'histoire moderne 2 (1927) 99-128.
- Harsin, P. Études critiques sur l'histoire de la principauté de Liège, 1477-1795; tome 2: Le règne d'Erard de la Marck, 1505-1538; tome 3: Politique extérieure et défense nationale au 16e siècle, 1538-1610. Liège 1955, 1959.
- Harsin, P. La neutralité liégeoise en 1632; in: Revue d'histoire moderne 15 (1940) 13-31.
- Hashagen, J. Staat und Kirche vor der Reformation; eine Untersuchung der vor-reformatorischen Bedeutung des Laieneinflusses in der Kirche. Essen 1931.
- Hasquin, H. Une mutation: le „pays de Charleroi” aux 17e et 18e siècles; aux origines de la révolution industrielle en Belgique. Bruxelles 1971.
= Études d'histoire politique, économique et sociale.
- Hasselt o.s.c., H. P. A. van. Geschiedenis van het klooster der kruisheeren te Maastricht; in: Publications 39 (1903) 3-137.
- Hassinger, E. Religiöse Toleranz im 16. Jahrhundert; Motive, Argumente, Formen der Verwirklichung. Basel usw. 1966.
= Vorträge der Aeneas-Silvius-Stiftung an der Universität Basel, 6.
- Hassinger, E. Das Werden des neuzeitlichen Europa, 1300-1600. Braunschweig 1959².
= Geschichte der Neuzeit, 1.
- Hassinger, E. Wirtschaftliche Motive und Argumente für religiöse Duldsamkeit im 16. und 17. Jahrhundert; in: ARG 49 (1958) 226-245.
- Hauck, K. Elisabeth, Königin von Böhmen, Kurfürstin von der Pfalz in ihren letzten Lebensjahren. Heidelberg 1905.
= Kleine Schriften zur Geschichte der Pfalz, 1.
- Heckel, J. Das blinde, undeutliche Wort „Kirche”; gesammelte Aufsätze; herausgegeben von S. Grundmann. Köln usw. 1964.
- Heckel, J. Cura religionis; Ius in sacra; Ius circa sacra; in: Festschrift Ulrich Stutz. Stuttgart 1938; 224-298.
= Kirchenrechtliche Abhandlungen, 117/118.
- Heckel, M. Autonomia et Pacis Compositio; der Augsburger Religionsfrieden in der Deutung der Gegenreformation; in: ZSSRGKan 45 (1959) 141-248.
- Heckel, M. Parität; 1. Teil; in: ZSSRGKan 49 (1963) 261-420.
- Heckel, M. Staat und Kirche nach den Lehren der evangelischen Juristen Deutschlands in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. München 1968.
= Jus ecclesiasticum, 6.
- Heckel, M. Zur Entwicklung des deutschen Staatskirchenrechts von der Reformation bis zur Schwelle der Weimarer Verfassung; in: Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht 12 (1966-1967) 1-39.
- Heel o.f.m., D. van. Het minderbroedersklooster te Lichtenberg bij Maastricht, genaamd „Slavanten”. Gouda 1951.
- Heere o.s.c., L. Zielzorg in de kapel van de Grote Heilige Geest te Maastricht; in: Maasgouw 81 (1962) koln 175-180.
- Heinzel, G. Kirche und Toleranz. Innsbruck 1958.
- Hélin, E. La démographie de Liège aux 17e et 18e siècles. Bruxelles 1963.
= Académie royale de Belgique; Mémoires, tome 56, fasc. 4.

- Hélin, E. La population des paroisses liégeoise aux 17e et 18e siècles. Liège 1959.
= Commission royale de l'histoire de l'ancien pays de Liège . . . , 4.
- Henkel, O. V. Drie eeuwen protestantisme ten zuiden van de Moerdijk. 's-Gravenhage 1948.
- Henrad, P. Marie de Médicis dans les Pays-Bas, 1631-1638. Paris 1876.
- Hérésies et sociétés dans l'Europe pré-industrielle, 11e-18e siècles; communications et débats du Colloque de Royaumont présentés par J. le Goff. Paris 1968.
= Civilisations et sociétés, 10.
- Hereswitha, M. De vrouwenkloosters van het Heilig Graf in het prinsbisdom Luik vanaf hun ontstaan tot aan de Fransche Revolutie, 1480-1798. Leuven enz. 1941.
= Publicaties op het gebied der geschiedenis en der philologie van de Universiteit van Leuven, 3e reeks, 4.
- Heynen, E. Maastrichtse drukken (1552-1816); een bescheiden aanzet tot een maastrichtse bibliographie; eerste gedeelte (1552-1782); in: Publications 83 (1947) 1-174.
- Heijnsbergen, P. van. Geschiedenis der rechtswetenschap in Nederland; beknopt overzicht onzer rechtswetenschap tot 1900. Amsterdam 1925.
- Heyst, M. G. M. A. van. Proeve ener genealogie van het maastrichtse kooplieden- en magistraatsgeslacht Nootstock; in: Miscellanea trajectensia; 227-261.
- Hildebrand o.f.m.cap. De kapucijnen in de Nederlanden en het prinsbisdom Luik. Antwerpen 1945-1956. 10 din en registerdl.
- Hilderscheid, H. Die päpstlichen Reservatrechte auf die Besetzung der niederen Kirchenämter im Gebiete des Deutschen Reichs. Emsdetten 1934.
- Hipper, R. Der Prädikant Philippus Ludovicus aus Tirschenreuth (1587-1667); Begründer der reformierten Gemeinde in Maastricht; in: Verhandlungen des Historischen Vereins von Oberpfalz und Regensburg 83 (1933) 16-35.
- Hoek s.j., F. van. Schets van de geschiedenis der jezuïeten in Nederland. Nijmegen 1940.
- Hoefnagels, H. De problematiek der godsdienstige verdraagzaamheid; in: Streven 17 (1963) I, 1-14.
- Hoffmann, H. E. von. Das Kirchenverfassungsrecht der niederländischen Reformierten bis zum Beginn der Dordrechter Nationalsynode von 1618/19. Leipzig 1902.
- Holzer, G. Der Streit der Konfessionen in der Reichsstadt Ravensburg. Tübingen 1950 [Niet gepubliceerde dissertatie]
- Honders, H. J. Andreas Rivetus als invloedrijk gereformeerd theoloog in Holland's bloeitijd. 's-Gravenhage 1930.
- Hora Siccama, J. H. Aanteekeningen en verbeteringen op het in 1906 door het Historisch Genootschap uitgegeven register op de journalen van Constantijn Huygens den zoon. Amsterdam 1915.
= Werken van het HG, 3e serie, 35.
- Hora Siccama, J. H. Mevrouw van Zoutelande en hare gedenkschriften; in: BVGO, 4e reeks, 4 (1905) 123-221.
- Houtte, J. A. van. Le tonlieu de Lith et le commerce sur la Meuse de 1551 à 1701; résultats d'une recherche collective; in: Economische geschiedenis van België; behandeling van bronnen en problematiek; handelingen van het colloquium te Brussel, 17-19 november 1971 (Ie-IVe sectie). Brussel 1972; 297-309.

- Hove, A. van. Étude sur les conflits de juridiction dans le diocèse de Liège à l'époque d'Erard de la Marck (1506-1538). Louvain 1900.
- Hove, A. van. Les statuts synodaux liégeois de 1585; un document inédit de la nonciature de Bonomi à Cologne; in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de Belgique* 33 (1907) 5-51, 164-214.
- Hoyoux, J. Procès de nomination de Jean-Antoine Blavier, évêque-suffragant de Liège (1654-1699); in: *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome* 35 (1963) 273-289.
- Hoyoux, J. Quatre inspections d'églises liégeoises faites par le nonce Antonio Albergati; in: *Bulletin de l'Institut belge de Rome* 36 (1964) 107-184.
- Hubatsch, W. *Das Zeitalter des Absolutismus, 1600-1789*. Braunschweig 1970^a. = *Geschichte der Neuzeit*, 2.
- Hubert, E. Une enquête sur les affaires religieuses dans les Pays-Bas espagnols au 17e siècle; in: *Mélanges Paul Fredericq*. Bruxelles 1904; 329-336.
- Hubert, E. Étude sur la condition des protestants en Belgique depuis Charles-Quint jusqu'à Joseph II, édit de tolérance de 1781. Bruxelles 1882.
- Hubert, E. La législation belge en matière d'hérésie depuis Charles-Quint jusqu'à la fin de l'Ancien Régime; in: *Bulletin de la Société d'histoire du protestantisme belge* 2 (1905) 7-32.
- Hubert, E. Les Pays-Bas espagnols et la République des Provinces-Unies depuis la paix de Munster jusqu'au traité d'Utrecht (1648-1713); la question religieuse et les relations diplomatiques. Bruxelles 1907.
= *Académie royale de Belgique; Mémoires*, 2e série, 2.
- Huisman, M. Essai sur le règne du prince-évêque de Liège Maximilien-Henri de Bavière. Bruxelles 1899.
= *Mémoires couronnés . . . publiés par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 59.
- Hyma, A. *Christianity and politics; a history of the principles and struggles of Church and State*. Philadelphia etc. 1938.
- Israels, P. E. *From theology to history; French religious controversy and the revocation of the Edict of Nantes*. The Hague 1973.
= *Archives internationales d'histoire des idées*, 67.
- Jacobs o.f.m.cap., A. *Die rheinischen Kapuziner, 1611-1725; ein Beitrag zur Geschichte der katholischen Reform*. Münster/W. 1933.
= *Reformationsgeschichtliche Studien und Texte*, 62.
- Jacobson, H. Fr. *Geschichte der Quellen des evangelischen Kirchenrechts der Provinzen Rheinland und Westfalen mit Urkunden und Regesten*. Königsberg 1844.
= *Geschichte der Quellen des Kirchenrechts des preussischen Staats*; 4. Theil: Die Provinzen Rheinland und Westfalen; 3. Bd.
- Janssen. *Weihen niederländischer Kleriker in Köln im 17. und 18. Jahrhundert*; in: *Publications* 62 (1926) 421-426.
- Jaspar, E. *Kint geer eur eige stad?; de historie van Mastreech aon de mastreech-teneers vertèld*. Maastricht 1936.
- Jaspar, E. *De plaats van den bisschopszetel te Maastricht*; in: *Publications* 63 (1927) 381-393.
- Jaspar, E. *De tweeërigheid der stad Maastricht en het volkenrecht*; in: *Publications* 74 (1938) 11-32.
- Japikse, N. *Prins Willem III, de stadhouder-koning*. Amsterdam 1930, 1933. 2 dln.
= *Nederlandsche historische bibliotheek*, 17 en 19.

- Jeannin, P. L'Europe du nord-ouest et du nord aux 17e et 18e siècles. Paris = Nouvelle Cléo, 34.
- Jedin, H. Kirche des Glaubens, Kirche der Geschichte; ausgewählte Aufsätze und Vorträge; Bd 1: Kirchengeschichtsschreibung; Italien und das Papsttum; Deutschland, Abendland und Weltkirche. Freiburg 1966.
- Jedin, H. Propst G. B. Barsotti; seine Tätigkeit als römischer Agent deutscher Bischöfe (1638-1655) und seine Sendung nach Deutschland (1643-1644); in: RQCAKG 39 (1931) 377-425.
- Jong, J. de, en R. R. Post. Handboek der kerkgeschiedenis; dl. 3: De nieuwere tijd, 1517-1789. Nijmegen 1948⁴.
- Jong, O. J. de. Nederlandse kerkgeschiedenis. Nijkerk 1972.
- Jong, O. J. de. De protestantisering der Nederlanden; in: Kleio, tijdschrift van de Vereniging van geschiedenisleraren in Nederland (VGN) 13 (1972) 579-580.
- Jong van Beek en Donk, J. J. F. de. Bijdrage tot de geschiedenis van den Raad en Leenhove van Brabant en Landen van Overmaze (1591-1795). Utrecht 1857.
- Joosting, J. G. C. De kerkelijke indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart; het bisdom Luik. 's-Gravenhage 1921.
= Tekstdeel bij kaart IX van de Geschiedkundige atlas van Nederland.
- Just, L. Beiträge zur Geschichte der Kölner Nuntiatur; in: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut in Rom 36 (1956) 248-320.
- Just, L. Das Erzbistum Trier und die Luxemburger Kirchenpolitik von Philip II. bis Joseph II. Leipzig 1931.
= Die Reichskirche vom Trienter Konzil bis zur Auflösung des Reiches; herausgegeben von M. Spahn, 1.
- Just, L. Die Kölner Nuntiatur nach einer Information des Uditore Fini von 1670; in: AHVNR 155/156 (1954) 305-319.
- Kaegi, W. Humanistische Kontinuität im konfessionellen Zeitalter; ein Vortrag. Basel 1954.
= Schriften der „Freunde der Universität Basel“, 8.
- Kalkoff, P. Die Anfänge der Gegenreformation in den Niederlanden. Halle am Saale 1903. 2 dln.
= Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 79, 81.
- Kamen, H. The iron century; social change in Europe, 1550-1660. London 1971.
- Karttunen, L. Grégoire XIII comme politicien et souverain. Helsinki 1911.
= Annales Academiae scientiarum fennicae, série B, 2.
- Karttunen, L. Les nonciatures apostoliques permanentes de 1650 à 1800. Genève 1912.
= Annales Academiae scientiarum fennicae, series B, 5, no. 3.
- Kawerau, W. Die Reformation und die Ehe; ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sechzehnten Jahrhunderts. Halle 1892.
= Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 39.
- Kemp, A. G. H. Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830; ni: Miscellanea trajectensia; 339-376.
- Kernkamp, J. H. Johan van der Veken en zijn tijd. 's-Gravenhage [1952].
- Kessen, A. Over de historisch-topografische ontwikkeling van Maastricht's plattegrond; in: Publications 78-82 (1942-1946) 197-215.
- Keyser, E. Städtegründungen und Städtebau in Nordwestdeutschland im Mittelalter. Remagen/Rhein 1958. 2 dln.

- = Forschungen zur deutschen Landeskunde, 111.
- Kinderen, F. der. De nederlandsche republiek en Munster gedurende de jaren 1650-1666. Leiden 1871.
- Kist, N. C. Neêrland's bededagen en biddagsbrieven; 1e dl: Oorsprong, lotgevalen en toestand der christelijke biddagsviering, bijzonder in Nederland. Leiden 1848.
- Klein, P. W. De Trippen in de 17e eeuw; een studie over het ondernemersgedrag op de hollandse stapelmarkt. Assen 1965.
- Kleyntjens s.j., J. De opheffing der jezuiteten te Maastricht, 1773; in: Publications 78-82 (1942-1946) 9-24.
- Kleyntjens s.j., J. De pest te Roermond in de loop der eeuwen; in: De Navorscher 86 (1937) 134-144, 164-184.
- Klopp, O. Der Dreissigjährige Krieg bis zum Tode Gustav Adolfs 1632; 2. Ausgabe des Werkes: Tilly im Dreissigjährigen Kriege; 3. Bd, 2. Theil: Die Jahre 1631 bis Ende 1632. Paderborn 1896.
- Knappert, L. De verdraagzaamheid in de Republiek der Vereenigde Nederlanden; in: De Tijdspiegel 2 (1907) 241-264, 379-396.
- Knappert, L. en A. A. Beekman. De gereformeerde kerk onder de Republiek omstreeks het midden der 18e eeuw. 's-Gravenhage 1927.
= Tekstdeel bij kaart XI van de Geschiedkundige atlas van Nederland.
- Knuttel, W. P. C. De toestand der nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek. 's-Gravenhage 1892, 1894. 2 dln.
- Knuttel, W. P. C. Kerk en burgerlijke overheid. Amsterdam [1909].
= Uit onzen bloeitijd.
- Kohl, W. Christoph Bernhardt von Galen; politische Geschichte des Fürstbistums Münster, 1650-1678. Münster/W. 1964.
= Veröffentlichungen der Historischen Kommission Westfalens, 18; Westfälische Biographien, 3.
- Kolakowski, L. Chrétiens sans église; la conscience religieuse et le lien confessionnel au 17e siècle; traduit du polonais par A. Posner. Paris 1969.
- Kolakowski, L. L'hérésie mystique et l'hérésie rationaliste dans le calvinisme néerlandais de la fin du 17e siècle; in: Hérésies et sociétés dans l'Europe pré-industrielle . . ., 371-379.
- Kossmann, E. H. La Fronde. Leiden 1954.
- Kossmann, E. H. Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland. Amsterdam 1960.
= Verhandelingen der Koninklijke nederlandse akademie van wetenschappen, afd. letterkunde, nieuwe reeks, dl 67, 2.
- Kotte, W. Van gelderse bloem tot franse lelie; de franse bezetting van de stad Arnhem 1672-1674 en haar voorgeschiedenis. Arnhem 1972.
= Bijdragen tot de geschiedenis van Arnhem, 4.
- Krämer, F. J. L. De nederlandsch-spaansche diplomatie vóór den vrede van Nijmegen; bijdrage tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden in het tijdperk van Willem III. Utrecht 1892.
- Krasenbrink, J. Die Congregatio Germanica und die katholische Reform in Deutschland nach dem Tridentinum. Münster/W. 1972.
= Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 105.
- Kraus, A. Das päpstliche Staatssekretariat unter Urban VIII., 1623-1644; mit einer Einführung von H. Jedin. Rom 1964.
= Forschungen zur Geschichte des päpstlichen Staatssekretariats, 1.
= RQCAKG, 29. Supplementsheft.

- Küch, Fr. Pfalzgraf Wolfgang Wilhelm in Brüssel 1632; in: Beiträge zur Geschichte des Niederrheins; Jahrbuch des Düsseldorfer Geschichts-Vereins 10 (1895) 190-224.
- Küch, Fr. Die Politik des Pfalzgrafen Wolfgang Wilhelm 1632 bis 1636; zugleich ein Beitrag zur Geschichte von Jülich und Berg während des Dreissigjährigen Krieges; in: Beiträge zur Geschichte des Niederrheins; Jahrbuch des Düsseldorfer Geschichts-Vereins 12 (1897) 1-220.
- Kühler, W. J. Geschiedenis der nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw. Haarlem 1932.
- Kühler, W. J. Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland; 2e dl: 1600-1735, eerste helft. Haarlem 1940.
- Kühler, W. J. Het socinianisme in Nederland. Leiden 1912.
- Kühn, J. Toleranz und Offenbarung; eine Untersuchung der Motive und Motivformen der Toleranz im offenbarungsgläubigen Protestantismus; zugleich ein Versuch zur neueren Religion- und Geistesgeschichte. Leipzig 1923.
- Künstle, F. X. Die deutsche Pfarrei und ihr Recht zu Ausgang des Mittelalters. Stuttgart 1905.
= Kirchenrechtliche Abhandlungen herausgegeben von U. Stutz, 20.
- Kuiper, E. J. De hollandse „Schoolordre“ van 1625. Groningen 1958.
= Paedagogica-didactica, 3.
- Kunzelmann o.s.a., A. Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten; 4. Tl: Die kölnische Provinz bis zum Ende des Mittelalters. Würzburg 1972.
- Laenen, J. Les églises primitives des villes et le problème des origines communales; in: Mélanges Camille de Borman. Liège 1919; 73-83.
- Langer, H. Eine neue „Krise des Feudalismus“?; zur Diskussion um die sogenannte Krise des 17. Jahrhunderts; in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 19 (1971) 1395-1420.
- Lauwerijs, J. Gids voor Hoogstraten en omtrek. Hoogstraten 1935³.
- Lecler s.j., J. L'église et la souveraineté de l'état. Paris 1946.
- Lecler s.j., J. Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme. Paris 1955. 2 dln.
= Théologie; études publiées sous la direction de la faculté de théologie S.J. de Lyon-Fourvière, 31.
- Lecler s.j., J. Les origines et le sens de la formule; *cujus regio, ejus religio*; in: Recherches de science religieuse 38 (1951) 119-131.
- Lecler s.j., J. Liberté de conscience; origines et sens divers de l'expression; in: Recherches de science religieuse 54 (1966) 370-406.
- Lecler s.j., J. Liberté religieuse; in: Concilium 18 (1966) 7-19.
- Lefèvre, P. F. L'organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au moyen âge. Louvain 1942.
= Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 3e série, 11.
- Leffers, R. Die Neutralitätspolitik des Pfalzgrafen Wolfgang Wilhelm als Herzog von Jülich-Berg in der Zeit von 1636-1643. Neustadt an der Aisch 1971.
= Bergische Forschungen, 8.
- Lehnert, H. Kirchengut und Reformation; eine kirchenrechtsgeschichtliche Studie. Erlangen 1935.
= Erlanger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte, 20.
- Leinz, A. Der Ehevorschrift des Concils von Trient; Ausdehnung und heutige Geltung; eine canonistische Studie. Freiburg im Breisgau 1888.
- Lejeune, J. La principauté de Liège. Liège 1948.
- Lejeune, J. Religion, morale et capitalisme dans la société liégeoise du 17e siècle; in: RBPH 22 (1943) 109-154.

- Leman, A. Richelieu et Olivarès; leurs négociations secrètes de 1636 à 1642 pour le rétablissement de la paix. Lille 1938.
= Mémoires et travaux publiés par des professeurs des facultés catholiques de Lille, 49.
- Leman, A. Urbain VIII et la rivalité de la France et de la maison d'Autriche de 1631 à 1635. Lille etc. 1919.
- Lemarignier, J. Fr., J. Gaudemet et G. Mollat. Institutions ecclésiastiques. Paris 1962.
= Histoire des institutions françaises au moyen âge, 3.
- Léonard, E. G. Histoire générale du protestantisme. Paris 1961-1964. 3 dln.
- Leur, L. van der. Het beleg van Maastricht in 1673; in: Publications 45 (1909) 131-438.
- Lex, P. Das kirchliche Begräbnisrecht historisch-kanonistisch dargestellt. Regensburg 1904.
- Lexikon für Theologie und Kirche; 2. neubearbeitete Auflage des Kirchlichen Handlexikons; herausgegeben von M. Buchberger. Freiburg im Breisgau 1930-1938. 10 dln.
- Lexikon für Theologie und Kirche; 2. völlig neu bearbeitete Auflage; herausgegeben von J. Höfer und K. Rahner. Freiburg im Breisgau 1957-1967. 10 dln en registerdl.
- Limburg's verleden; geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815; in opdracht van het Provinciaal Bestuur uitgegeven door Limburg's Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Maastricht 1960, 1967. 2 dln.
- Lindeboom, J. De confessioneele ontwikkeling der Reformatie in de Nederlanden. 's-Gravenhage 1946.
= Kerkhistorische studies behorende bij het Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, 3.
- Lojewski, G. von. Bayerns Weg nach Köln; Geschichte der bayerischen Bistums-politik in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Bonn 1962.
= Bonner historische Forschungen, 21.
- Lonchay, H. La principauté de Liège, la France et les Pays-Bas au 17e et au 18e siècle; étude d'histoire diplomatique. Bruxelles 1891.
= Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, 44.
- Lonchay, H. La rivalité de la France et de l'Espagne aux Pays-Bas (1635-1700). Bruxelles 1896.
- Loosjes, J. Geschiedenis der lutherse kerk in de Nederlanden. 's-Gravenhage 1921.
- Lortz, J. und E. Iserloh. Kleine Reformationsgeschichte; Ursachen, Verlauf, Wirkung. Freiburg i. Br. 1969.
= Herder-Bücherei, 342/43.
- Loserth, J. Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern im 16. Jahrhundert. Stuttgart 1898.
- Lutz, G. Kardinal Giovanni Francesco Guidi di Bagno; Politik und Religion im Zeitalter Richelieus und Urbans VIII. Tübingen 1971.
= Bibliothek des Deutschen Instituts in Rom, 34.
- Lutz, H. Die Konfessionspolitik ausserhalb des Reiches und in der Politik des Papsttums; in: ARG 56 (1965) 218-227.
- Luzac, C. J. De Landen van Overmaas inzonderheid sedert 1662. Leiden 1888.
- Made, R. van der. La jurisprudence pénale de l'officialité liégeoise aux 17e et 18e siècles; in: Annuaire d'histoire liégeoise 5 (1955) 575-640.

- Maere, R.** Les origines de la nonciature de Flandre; étude sur la diplomatie pontificale dans les Pays-Bas à la fin du 16e siècle; in: RHE 7 (1906) 565-584, 805-825.
- Mandrou, R.** Classes et luttes de classes en France au début du 17e siècle. Firenze 1965.
= Università degli studi di Pisa . . . , 1.
- Mandrou, R.** Introduction à la France moderne (1500-1640); essay de psychologie historique. Paris 1961.
= L'évolution de l'humanité, 52.
- Mandrou, R.** La France aux 17e et 18e siècles. Paris 1967.
= Nouvelle Clío, 33.
- Maravall, J. A.** La philosophie politique espagnole au 17e siècle dans ses rapports avec l'esprit de la Contre-Réforme. Paris 1955.
- Maris, A. J.** De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen. 's-Gravenhage 1939.
- Maurer, W.** Der Augsburger Religionsfriede und die Rheinlande; in: Monatshefte für evangelische Geschichte des Rheinlandes 4 (1955) 129-140.
- Meindersma, W.** De gereformeerde gemeente te 's-Hertogenbosch, 1629-1635. Zalt-Bommel 1909.
- Mellink, A. F.** De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden. Groningen 1953.
- Mellon, P.** L'Académie de Sedan, centre d'influence française; à propos d'un manuscrit du 17e siècle; silhouettes et croquis. Paris 1913.
- Mentink, G. J. en A. M. van der Woude.** De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17e en 18e eeuw; een methodisch en analyserend onderzoek van de retroacta van de burgerlijke stand van Rotterdam en Cool. Rotterdam 1965
- Mercier, Ch.** Les théories politiques des calvinistes dans les Pays-Bas à la fin du 16e et au début de 17e siècle; in: RHE 33 (1933) 25-73.
- Mergentheim, L.** Die Quinquennalfakultäten pro foro externo; ihre Entstehung und Einführung in deutschen Bistümern; zugleich ein Beitrag zur Technik der Gegenreformation und zur Vorgeschichte des Febronianismus. Stuttgart 1908. 2 dln.
= Kirchenrechtliche Abhandlungen herausgegeben von U. Stutz, 52/53.
- Mikat, P.** Römische Kurie und Westfälischer Friede; in: ZSSRGKan 54 (1968) 95-135.
- Minis, A. en H. H. E. Wouters.** Het stadhuis van Maastricht. Maastricht 1964.
- Miscellanea trajectensia;** bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht; uitgegeven bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de Stadsbibliotheek van Maastricht, 31 juli 1662-1962. Maastricht 1962.
= Werken uitgegeven door Limburg's Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 4.
- Mispelblom Beyer, H. J.** Tolerantie en fanatisme; een studie over verdraagzaamheid. Arnhem 1948.
- Moeller, B.** Reichsstadt und Reformation. Gütersloh 1962.
= Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 180.
- Moeller, E. von.** Die Elendenbrüderschaften; ein Beitrag zur Geschichte der Fremdenfürsorge im Mittelalter. Leipzig 1906.
- Molitor, H. G.** Kirchliche Reformversuche der Kurfürsten und Erzbischöfe von Trier im Zeitalter der Gegenreformation. Wiesbaden 1967.
= Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz, 43.

- Mols s.j., R. Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du 14e au 18e siècle. Louvain 1954-1956. 3 dln.
= Recueil de travaux d'histoire et de philologie de l'Université de Louvain, 4e série, 1-3.
- Molsbergen, E. C. Frankrijk en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1648-1662. Rotterdam 1902.
- Moorrees, F. D. J. Geschiedenis der kerkhervorming in de Zuidelijke Nederlanden. Leiden 1904.
- Moreau s.j., E. de. Histoire de l'Église en Belgique; tome 5: L'Église des Pays-Bas (1559-1633). Bruxelles 1952.
= Museum Lessianum; section historique, 15.
- Morreau, L. J. Bijdrage tot de geschiedenis van het beleg van Maastricht [in 1632]; in: Maasgouw 75 (1956) 109-116.
- Morreau, L. J. Die yseren stad Maastricht; uit de geschiedenis van Nederlands meest befaamde vesting, 1673-1973. Maastricht 1973.
- Morreau, L. J. Merkwaardige kaarten van de vesting Maastricht uit het einde van de Tachtigjarige Oorlog; in: Maasgouw 83 (1964) koln 155-160.
- Mours, S. Le protestantisme en France au 17e siècle (1598-1685). Paris 1967.
- Müller, A. De placito regio; dissertatio historico-canonica . . . Lovanii 1877.
- Müller, P. L. Nederlands eerste betrekkingen met Oostenrijk toegelicht uit de correspondentie der keizerlijke gezanten te 's-Gravenhage, 1658-1678. Amsterdam 1870.
= Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. letterkunde, 5.
- Müller, P. L. Wilhelm III. von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck; ein Beitrag zur Geschichte des Kampfes um das europäische Gleichgewicht. Haag 1873, 1880. 2 dln.
- Murris, R. La Hollande et les hollandais au 17e et 18e siècles vus par les français. Paris 1925.
- Nauta, D. Het calvinisme in Nederland. Franeker 1949.
- Nauta, D. Opera minora; kerkhistorische verhandelingen over Calvinijn en de geschiedenis van de Kerk in Nederland. Kampen 1961.
- Nauta, D. Samuel Maresius. Amsterdam 1935.
- Nauwelaerts, M. A. Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629. Tilburg 1974.
= Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, 30.
- Nave, F. de. De polemiek tussen Justus Lipsius en Dirck Volckertszoon Coornhert (1590): hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden (1591); in: De Gulden Passer 48 (1970) 1-39.
- Nederlandsche, De, monumenten van geschiedenis en kunst; dl 5: De provincie Limburg; eerste stuk: De monumenten in de gemeente Maastricht. 's-Gravenhage 1926-1953. 5 dln.
- Neuser, W. H. Kirche und Staat in der Reformationszeit; in: Kirche und Staat; Festschrift für Bischof D. Hermann Kunst . . .; herausgegeben von K. Aland und W. Schneemelcher. Berlin 1967; 50-78.
- Nève, P. L. Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden; competentie - territoire - archieven. Assen 1972.
= Maaslandse monografieën, 14.
- Neveux, J. B. Vie spirituelle et vie sociale entre Rhin et Baltique au 17e siècle de J. Arndt à P. J. Spener. Paris 1967.

- New, The, Cambridge modern history; advisory committee G. N. Clark e.a. London 1957-1970.
- 2 The Reformation, 1520-1559; edited by G. R. Elton, 1958.
- 3 The Counter-Reformation and Price Revolution, 1559-1610; edited by R. B. Wernham, 1968.
- 4 The decline of Spain and the Thirty Years War, 1609-1648/59; edited by J. P. Cooper, 1970.
- 5 The ascendancy of France, 1648-1688; edited by F. L. Carsten, 1961.
- Nobbs, D. Theocracy and toleration; a study of the disputes in Dutch calvinism from 1600 to 1650. Cambridge 1938.
- Nolet, W. en P. C. Boeren. Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen. Amsterdam 1951.
- Noordeloos, P. Een bijdrage tot de geschiedenis van de commanderie van St. Antonius te Maastricht, in: Publications 92-93 (1956-1957) 153-254.
- Nottarp, H. Zur communicatio in sacris in haereticis; deutsche Rechtszustände im 17. und 18. Jahrhundert; in: Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, Geisteswissenschaftliche Klasse, 9 (1933) 107-125.
- Oediger, Fr. W. Über die Bildung der Geistlichen im späten Mittelalter. Leiden usw. 1953
= Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, 2.
- Ogg, D. Europe in the seventeenth century. London 1971°.
- Olthuis, H. J. De doopspraktijk der gereformeerde kerken in Nederland, 1568-1816. Utrecht 1908.
- Opstal, A. G. van. André Rivet, een invloedrijke hugenoot aan het hof van Frederik Hendrik. Harderwijk 1937.
- Pagès, G. La guerre de trente ans, 1618-1648. Paris 1939.
- Pange, J. de. Charnacé et l'alliance franco-hollandaise (1633-1637). Paris 1905.
- Panhuysen, A. De tweeherigheid van Maastricht, in: Maasgouw 73 (1954) koln 135-150, 161-170.
- Paquay, J. Jurisdiction, droits et prérogatives des archidiacres de l'Église de Liège 1935.
= Analecta ecclesiastica leodiensia, 2.
- Parker, G. Spain; her enemies and the revolt of the Netherlands, 1559-1648; in: Past & Present nr. 49 (1970) 72-95.
- Parker, G. The army of Flanders and the Spanish road, 1567-1659; the logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' wars. Cambridge 1972.
- Pasture, A. Le placard d'hérésie du 31 décembre 1609; sa portée juridique et son application pendant le règne des archiducs Albert et Isabelle, 1609-1633; in: Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller. Louvain 1914, II, 301-310.
- Pasture, A. La réforme des chapitres séculiers pendant le règne des archiducs (1596-1633); in: Bulletin de l'Institut historique belge de Rome 5 (1925) 5-50, 6 (1926) 5-69
- Pasture, A. La restauration religieuse aux Pays-Bas catholiques sous les archiducs Albert et Isabelle (1596-1633); principalement d'après les archives de la nonciature et de la visite ad limina Louvain 1925.
- Pélerin, A. L. Essais historiques et critiques sur le département de la Meuse-Inférieure en général et la ville de Maastricht, chef-lieu, en particulier. Maastricht 1803.
- Petry, L. Der Augsburger Religionsfriede von 1555 und die Landesgeschichte; in: Blatter für deutsche Landesgeschichte 93 (1957) 150-175.

- Pfaff, K. Beiträge zur Geschichte der Abendmahlsbulle vom 16. bis 18. Jahrhundert; in: *RQCAKG* 38 (1930) 23-76.
- Pfeiffer, G. Der Augsburger Religionsfrieden und die Reichsstädte; in: *Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben* 61 (1955) 213-321.
- Pfeiffer, G. Das Verhältnis von politischer und kirchlicher Gemeinde in den deutschen Reichsstädten; in: *Staat und Kirche im Wandel der Jahrhunderte*; herausgegeben von W. P. Fuchs. Stuttgart 1966; 79-99.
- Philippens, J. Het geslacht (De) Pesters te Maastricht; in: *De Nederlandsche Leeuw* 55 (1937) koln 331-345, 396-404.
- Philips, J. F. R., J. C. G. M. Jansen en Th. J. A. H. Claessens. Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914. Assen 1965.
= *Maaslandse monografieën*, 4.
- Pintard, R. *Le libertinage érudit dans la première moitié du 17e siècle*. Paris 1943. 2 dln.
- Pirenne, H. *Histoire de Belgique*.
4 *La révolution politique et religieuse; le règne d'Albert et d'Isabelle; le régime espagnol jusqu'à la paix de Munster (1648)*. Bruxelles 1927³.
5 *La fin de régime espagnol; le régime autrichien; la révolution brabançonne et la révolution liégeoise*. Bruxelles 1926².
- Pirenne, L. P. L. *De Generaliteitslanden van 1648 tot 1795*; in: *AGN VIII* (1955) 315-351.
- Planitz, H. *Deutsche Rechtsgeschichte*; von der 2. Auflage an bearbeitet von K. A. Eckhardt. Graz usw. 1971³.
- Planitz, H. *Die deutsche Stadt im Mittelalter; von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen*. Graz usw. 1954.
- Plöchl, W. M. *Geschichte des Kirchenrechts*; 3. Bd.; *Das katholische Kirchenrecht der Neuzeit*; 1. Teil. Wien 1959.
- Poelhekke, J. J. *Geen blijder maer in tachtigh jaer; verspreide studiën over de crisisperiode 1648-1651*. Zutphen 1973.
- Poelhekke, J. J. *Mazarin's vroegste bemoeienis met de Nederlanden in 1635*; in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 16 (1962) 1-57.
- Poelhekke, J. J. *Het Nederrijng gebied door een romeinse bril bekeken*, in: *TvG* 84 (1971) 552-556.
- Poelhekke, J. J. *De vrede van Munster*. 's-Gravenhage 1948.
- Polain, E. *Ernest de Bavière, évêque et prince de Liège, 1581-1612*; in: *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois* 53 (1929) 23-167.
- Polišenský, J. *Der Krieg und die Gesellschaft in Europa, 1618-1648*. Prague 1971.
= *Documenta bohémica bellum tricennale illustrantia*, 1.
- Pollet, Ch. *Histoire ecclésiastique de l'ancien diocèse de Liège et des saints qui l'ont illustré, depuis son origine jusqu'à la révolution de 1793*. Liège 1860. 2 dln.
- Pollitzer, R. *La peste*, Genève 1954.
= *Organisation mondiale de la santé; série de monographies*, 22.
- Polman o.f.m., P. *Het 'Armamentarium' van d'Astroy en het genre der polemische handleidingen uit de 17e eeuw*; in: *Collectanae franciscanae neerlandica* 2 (1931) 557-583.
- Polman o.f.m., P. *L'élément historique dans la controverse religieuse du 16e siècle*. Gembloux 1932.
- Polman o.f.m., P. *Godsdienst in de Gouden Eeuw*. Utrecht enz. 1947.
= *Batavia sacra*, [1].

- Poncelet s.j., A. Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas; établissement de la Compagnie de Jésus en Belgique et ses développements jusqu'à la fin du règne d'Albert et d'Isabelle. Bruxelles 1926. 2 dln.
= Mémoires couronnés de l'Académie royale de Belgique, 2e série, 21 en 21e.
- Pont, J. W. De dissenters. Amsterdam z.j.
= Uit onzen bloeitijd.
- Poort, W. A. Grenswachter [Matthaeus] Ludovicus; in: NAKG 42 (1958) 40-50, 78-115, 152-168.
- Post, R. R. Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen. Utrecht enz. 1957. 2 dln.
- Post, R. R. Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen. Utrecht enz. 1954.
- Postma, F. De visie van de nederlandse regering op het verdrag van Augsburg aan de vooravond van de 80-jarige oorlog; in: BMHG 80 (1966) 141-194.
- Poujol, D. F. Histoire et influence des églises wallonnes dans les Pays-Bas. Paris 1902.
- Poulet, E. Les constitutions nationales belges de l'ancien régime à l'époque de l'invasion française de 1794. Bruxelles 1875.
= Mémoires couronnés de l'Académie royale de Belgique, classe des lettres, 26.
- Poulet, E. Essai sur l'histoire du droit criminel dans l'ancienne principauté de Liège. Bruxelles 1874.
= Mémoires couronnés de l'Académie royale de Belgique; classe des lettres, 38.
- Poulet, E. Histoire du droit pénal dans l'ancien duché de Brabant. Bruxelles 1867, 1870. 2 dln.
= Mémoires couronnés de l'Académie royale de Belgique; classe des lettres, 33, 35.
- Poulet, E. Mémoire sur l'ancienne constitution brabançonne . . . Bruxelles 1863.
= Mémoires couronnés de l'Académie royale de Belgique, classe des lettres, 31.
- Poulet, E. Origines, développements et transformations des institutions dans les anciens Pays-Bas. Louvain 1882, 1892. 2 dln.
- Problèmes de stratification sociale; actes du colloque internationale (1966) publiés par R. Mousnier. Paris 1968.
= Travaux du Centre de recherches sur la civilisation de l'Europe moderne, 5.
- Propyläen-Weltgeschichte; eine Universalgeschichte herausgegeben von G. Mann u.a. Berlin usw; Bd. 7: Von der Reformation zur Revolution; von H. Lutz u.a., 1964.
- Quaedvlieg, G. Maastrichts muziekleven; beschrijving van het muziekleven in het Maasland en meer in het bijzonder in de stad Maastricht. Maastricht 1965.
- Raab, H. Die Concordata Nationis Germanicae in der kanonistischen Diskussion des 17. bis 19. Jahrhunderts; ein Beitrag zur Geschichte der episkopalistischen Theorie in Deutschland. Wiesbaden 1956.
= Beiträge zur Geschichte der Reichskirche in der Neuzeit, 1.
- Recklinghausen, J. A. von. Reformationsgeschichte der Länder Jülich, Berg, Cleve, Meurs, Mark, Westfalen und der Städte Aachen, Cöln und Dortmund. Elbersfeld usw. 1818-1837. 3 dln.

- Reinhard, W. Katholische Reform und Gegenreformation in der Kölner Nuntiatuur, 1584-1621; Aufgaben und erste Ergebnisse eines Editionsunternehmens der Görres-Gesellschaft; (Nuntiatuurberichte aus Deutschland. Die Kölner Nuntiatuur I-V); in: RQCAKG 66 (1971) 8-65.
- Reinhardt, R. Bemerkungen zum geschichtlichen Verhalten von Kirche und Staat, in: Theologie im Wandel; Festschrift zum 150jährigen Bestehen der katholisch-theologischen Fakultät an der Universität Tübingen, 1817-1967. München usw. 1967; 155-178.
= Tübinger theologische Reihe, 1.
- Reitsma, J. en J. Lindeboom. Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden. Utrecht 1916³.
- Religion, Die, in Geschichte und Gegenwart; Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Tübingen 1957-1965³. 6 dln en registerdl.
- Rengers Hora Siccama, D. G. De geestelijke en kerkelijke nederen onder het canonicke, het gereformeerde en het neutrale recht; historisch-juridische verhandeling voornamelijk uit utrechtsche gegevens samengesteld. 1e dl: De canonicke en gereformeerde bedeeeling. Utrecht 1905.
- Reppen, K. Papst, Kaiser und Reich, 1521-1644; 1. Tl: Darstellung. Tübingen 1962.
= Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 24.
- Rieker, K. Grundsätze reformierter Kirchenverfassung. Leipzig 1899.
- Riemsdijk, Th. van. De griffie van Hare Hoogmogenden; bijdrage tot de kennis van het archief van de Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden. 's-Gravenhage 1885.
- Ritter, M. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des Dreissigjährigen Krieges (1555-1648); 3. Bd: Geschichte des Dreissigjährigen Krieges. Stuttgart usw. 1908.
- Rodenas Vilar, R. La política europea de España durante la guerra de treinta años (1624-1630). Madrid 1967.
- Roebroeck, E. Hoe hebben vaart en handel op de Maas zich ontwikkeld vanaf de middeleeuwen tot het einde van de achttiende eeuw?; in: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg 15 (1970) 50-74.
- Roelink, J. Kerk en Staat in conflict naar aanleiding van de hulp, die de Republiek der Verenigde Nederlanden in 1625 aan de franse koning bood bij diens strijd tegen het hugenootse La Rochelle. Assen 1960.
- Rogge, H. C. Johannes Wtenbogaert en zijn tijd. Amsterdam 1874-1876. 3 dln.
- Rogier, L. J. Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw. Amsterdam 1947². 2 dln en registerdl.
- Rogier, L. J. Over karakter en omvang van de nederlandse emigratie in de zestiende eeuw; in: Historisch tijdschrift 16 (1937) 325-367 en 17 (1938) 1-23.
- Rogier, L. J. De protestantisering van het noorden; in: AGN V (1952) 326-365.
- Rogier, L. J. De tolerantie in de statenbond der Verenigde Nederlanden; in: Te rugblik en uitzicht; verspreide opstellen. Hilversum 1964; I, 85-108.
- Roldanus, C. W. Coenraad van Beuningen, staatsman en libertijn. 's-Gravenhage 1931.
- Rosenkranz, A. Aus der Geschichte der bergischen Gemeinde Homberg; in: Monatshefte für evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes 4 (1955) 148-155.
- Ruys de Beerenbrouck, Ch. J. M. Het strafrecht in het oude Maastricht. Maastricht 1895.
- Sabbe, M. Brabant in 't verweer; bijdrage tot de studie der zuid-nederlandsche

- strijdliteratuur in de eerste helft der 17e eeuw. Antwerpen 1933.
- Sägmüller, J. B. Der Begriff des exercitium religionis publicum, exercitium religionis privatum und der devotio domestica im Westfälischen Frieden; in: *Theologische Quartalschrift* 90 (1908) 255-279.
- Sassen, D. Geschiedenis en genealogie van het geslacht „de Montaigne”; in: *Publications* 57 (1921) 77-114.
- Sassen, F. *De Illustre School te Maastricht en haar hoogleraren (1683-1794)*. Amsterdam enz. 1972.
= Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. letterkunde, nieuwe reeks, 35, 1.
- Schaefer, H. *Pfarrkirche und Stift im deutschen Mittelalter; eine kirchenrechtsgeschichtliche Untersuchung*. Stuttgart 1903.
= *Kirchenrechtliche Abhandlungen* herausgegeben von U. Stutz, 3.
- Schaepkens van Riepst, J. Eenige bijzonderheden omtrent straten, pleinen en bewoners van het oude Tricht; in: *Publications* 43 (1907) 39-369.
- Schaepkens van Riepst jr., J. Het oude Tricht; eenige bijzonderheden omtrent straten, pleinen en bewoners; in: *Publications* 57 (1931) 187-246, 58 (1932) 71-112, 59 (1933) 63-68.
- Schafmeister, K. Herzog Ferdinand von Bayern, Erzbischof von Köln als Fürstbischof von Münster (1612-1650). Haselünne i. H. 1912.
- Schier, G. *Ursachen, Grundlagen und Entwicklung der Parität Biberachs*. Erlangen 1950. [Niet gepubliceerde dissertatie].
- Schilling, H. *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert; ihre Stellung im Sozialgefüge und im religiösen Leben deutscher und englischer Städte*. Gütersloh 1972.
= *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte*, 187.
- Schlager o.f.m., P. *Geschichte der kölnischen Franziskaner-Ordensprovinz während des Reformationszeitalters; nach meist ungedruckten Quellen bearbeitet*. Regensburg 1909.
- Schlauch, K. *Der rationale Territorialismus; die Kirche unter dem staatsrechtlichen Absolutismus um die Wende vom 17. und 18. Jahrhundert*; in: *ZSSRGKan* 54 (1968) 269-340.
- Schmid, G. *Konfessionspolitik und Staatsräson bei den Verhandlungen des Westfälischen Friedenskongresses über die Gravamina Ecclesiastica*; in: *ARG* 44 (1953) 203-223.
- Schmidlin, J. *Geschichte der deutschen Nationalkirche in Rom S. Maria dell'Anima*. Freiburg im Breisgau 1906.
- Schmidlin, J. *Kirchliche Zustände und Schicksale des deutschen Katholizismus während des Dreissigjährigen Krieges nach der bischöflichen Romberichten*. Freiburg im Breisgau 1940.
- Schmidt, H. *Philipp Wilhelm von Pfalz-Neuburg (1615-1690) als Gestalt der deutschen und europäischen Politik des 17. Jahrhunderts*; 1. Bd: 1615-1658. Düsseldorf 1973.
- Schmidt, J. D. *Weezenverpleging bij de gereformeerden in Nederland tot 1795*. Utrecht 1915.
- Schneider, G. *Der Libertin; zur Geistes- und Sozialgeschichte des Bürgertums im 16. und 17. Jahrhundert*. Stuttgart 1970.
= *Studien zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturwissenschaft*, 4.
- Schneider, H. *Die Politik des Kölner Kurfürsten Ferdinand (1577-1650) im Dreissigjährigen Krieg*; in: *Zur Geschichte und Kunst im Erzbistum Köln; Festschrift für Wilhelm Neuss*. Düsseldorf 1960; 117-136.

- = Studien zur Kölner Kirchengeschichte, 5.
- Schöffler, I. La stratification sociale de la République des Provinces Unies au 17e siècle; in: Problèmes de stratification sociale; 121-135.
- Schöffler, I. Viel onze Gouden Eeuw in een tijdvak van crisis?; in: BMHG 78 (1964) 45-74.
- Schoengen, M. Geschiedenis van het onderwijs in Nederland. Amsterdam 1911-1925.
- Schotel, G. D. J. De openbare eeredienst der nederlandsche Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw; 2e vermeerderde en geïllustreerde uitgave door H. C. Rogge. Leiden z.j.
- Schotel, G. D. J. De Winterkoning en zijn gezin. Tiel 1859.
- Schoutens o.f.m., St. Martyrologium minoritico-belgicum sive breves biographiae virorum illustrium, qui in ordine minorum ex Belgio et Hollandia floruerunt . . . Hoogstratae 1902.
- Schröder, F. Zur brandenburgischen Kirchenpolitik am Niederrhein; in: Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft 24 (1903) 493-561, 733-754.
- Schröder, R. und E. von Künssberg. Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. Berlin usw. 1932f.
- Schubert, Fr. H. Ludwig Camerarius, 1573-1651; eine Biographie. Kallmünz Opf. 1955.
= Münchener historische Studien; Abtl. Neuere Geschichte, 1.
- Schubert, Fr. H. Die Niederlande zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges im Urteil des diplomatischen Korps im Haag; in: Historisches Jahrbuch 74 (1955) 252-264.
- Schubert, Fr. H. Die pfälzische Exilregierung im Dreissigjährigen Krieg; ein Beitrag zur Geschichte des politischen Protestantismus; in: Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 102 (1954) 575-680.
- Schücking, L. E. J. Christoph Bernhard von Galen, Fürstbischof von Münster; ein Charakterbild des Barocks (1606-1678). Emsdetten (Westfalen) 1940.
- Schüle, Ch. Die Grundlagen des reformierten Kirchenrechts. Basel 1926².
= Reformierte Schriften herausgegeben von den Jungreformierten Zürich, 4.
- Schulten, C. M. Les relations franco-néerlandaises en 1636-1637; extrait de la Revue d'histoire diplomatique, juillet-septembre 1970, no. 3.
- Schultze, A. Stadtgemeinde und Kirche im Mittelalter; ein Beitrag; in: Festgabe für Rudolf Sohm. München usw. 1914; 103-142.
- Schultze, A. Stadtgemeinde und Reformation; eine Antrittsvorlesung in erweiterter Fassung. Tübingen 1918.
= Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart, 11.
- Segall, J. Geschichte und Strafrecht der Reichspolizeiordnungen von 1530, 1548 und 1577. Breslau 1914.
- Sempels, V. Het catechismusonderricht te Brussel gedurende de Contra-Reformatie; in: Miscellanea Alberti de Maeyer. Leuven 1946; 928-940.
- Sepp, C. Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw. Leiden 1873-1874. 2 din.
- Silvestre, H. Notules à propos d'une histoire de la tolérance; in: RHE 58 (1963) 531-544.
- Slicher van Bath, B. H. De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850). Utrecht enz. 1960.
= Aula-boeken, 32.
- Slouts o.f.m., C. Pater Bartholomeus d'Astroy; een apologet uit de zeventiende

- eeuw en maastrichts missionaris; een bio-bibliographische studie; in: *Publications* 78 (1942-1946) 85-128.
- Sloots o.f.m., C. Pater Servatius Vinck o.f.m.; in: *Studia catholica* 15 (1939) 135-140.
- Snoeks, R. L'argument de tradition dans la controverse eucharistique entre catholiques et réformés français au 17e siècle. Louvain etc. 1951.
= *Dissertationes ad gradum magistri in facultate theologica ... Universitas Catholica Lovaniensis*, series 2a, 44.
- Soest, A. van. Oorsprong en ontwikkeling der parochiën binnen Maastricht; in: *Publications* 5 (1868) 84-90.
- Solms-Laubach, R. zu. *Geschichte des Grafen- und Fürstenhauses Solms*. Frankfurt am Main 1865.
- Soly, H. De economische betekenis van de zuidnederlandse brouwindustrie in de 16^e eeuw; problematiek; in: *Economische geschiedenis van België; behandeling van bronnen en problemen; handelingen van het colloquium te Brussel, 17-19 november 1971 (Ie-IVe secties)*. Brussel 1972; 97-117.
- Sources de l'histoire religieuse de la Belgique; moyen âge et temps modernes; actes du colloque de Bruxelles, 30 novembre - 2 décembre 1967 (Ie et IIe sections). Louvain 1968.
= *Bibliothèque de la RHE*, 47.
- Spiertz, M. G. L'église catholique des Provinces-Unies et le Saint-Siège pendant la deuxième moitié du XVIIe siècle. Louvain 1975.
= *Bibliothèque de la RHE*, 62.
- Spiertz, M. G. Maastricht in het vierde kwart der achttiende eeuw. Assen 1964.
= *Maaslandse monografieën*, 1.
- Stankiewicz, W. J. Politics and religion in seventeenth-century France; a study of political ideas from the monarchomachs to Bayle, as reflected in the toleration controversy. Berkeley etc. 1960.
- Stiasny, H. H. Th. Die strafrechtliche Verfolgung der Täufer in der freien Reichsstadt Köln, 1529-1618. Münster/W. 1962.
= *Reformationsgeschichtliche Studien und Texte*, 88.
- Stokstraatgebied Maastricht; een renovatieproces in historisch perspectief. Maastricht 1973.
- Study, The, of urban history; the proceedings of an international roundtable conference of the Urban History Group at Gilbert Murray Hall, University of Leicester on 23-26 september 1966; edited by H. J. Dyos, London 1968.
- Suringar, L. J. Bijdrage tot de kennis van den regeeringsvorm van Maastricht en zijn ressort, meer bijzonder gedurende het tijdvak 1632-1794. Leiden 1873.
- Swart, K. W. Sale of offices in the seventeenth century. 's-Gravenhage 1949.
- Sypsteyn, J. W. en J. P. de Bordes. De verdediging van Nederland in 1672 en 1673; bijdragen tot de staats- en krijgsgeschiedenis van het vaderland. 's-Gravenhage 1850. 2 dln.
- Tagage, S. Rond de opheffing van het kapittel van Sint Servaas en de verkoop van zijn goederen; in: *Miscellanea trajectensia*; 497-522.
- Tapié, V.L. *La France de Louis XIII et de Richelieu*. Paris 1952.
- Teeuwen o.s.a., N. De provinciaal Georges Maigret en zijn verslag over de vlaamse of nederduitse augustijnenprovincie in 1625; in: *Augustiniana* 1 (1951) 140-149.
- Ten Raai, F. G. J. en F. de Bas. *Het staatsche leger, 1568-1795*.
4 1625-1648. Breda 1918.
5 1648-1672. Breda 1921.

- Tesser s.j., J. De jezuiten en het verraad van Maastricht in 1638; in: *Maasgouw* 64 (1944-1945) 51-56.
- Thewissen, M. A. F. Ch. Het hollandsche tijdperk te Maastricht; de eerste decennia van de medesouvereiniteit der Staten-Generaal; in: *Publications* 76 (1940) 167-242.
- Thewissen, M. A. F. Ch. Limburg van 1648 tot 1795; in: *Limburg's verleden*; II, 302-355.
- Thewissen, M. A. F. Ch. Het verraad van 1638; was de krijgsraad tot optreden gerechtigd?; in: *Maasgouw* 60 (1940) 15-17.
- Thoma, W. Die Kirchenpolitik der Grafen von Fürstenberg im Zeitalter der Glaubenskämpfe (1520-1660); ein Beitrag zur Geschichte der Kirchenreform und Konfessionsbildung. Münster/W. 1963.
= Reformatiengeschichtliche Studien und Texte, 87.
- Thomas, K. Religion and the decline of magic; studies in popular beliefs in sixteenth- and seventeenth-century England. Harmondsworth 1973.
= Penguin University Books.
- Thurlings, Th. L. M. De Maashandel van Venlo en Roermond in de 16e eeuw, 1473-1572. Amsterdam 1946.
= Bijdragen voor de economische geschiedenis, 11.
- Tolérance, La, religieuse et les hérésies à l'époque moderne; in: *Comité international des sciences historiques*; 12e Congrès international des sciences historiques, Vienne, 29 août - 5 septembre 1965. Horn etc. 1967; V, 63-85.
- Tongerloo, L. van. Een hessisch diplomaat over de staatse politiek ten opzichte van Duitsland (1630); in: *BMHG* 75 (1961) 65-74.
- Trevor-Roper, H. R. Religion, the Reformation and social change; and other essays. London 1967.
- Tribout de Morembert, H. La réforme à Metz. Nancy 1969-1971. 2 dln.
- Tricot Royer. Les capucins et la peste en Belgique; in: *Comptes rendus du 9e Congrès de l'histoire de la médecine*. Bucarest 1932; 495-511.
- Troelstra, A. De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóórreformatische eeuw. Groningen 1901.
- Tüchle, H. Der Augsburgers Religionsfriede; neue Ordnung oder Kampfpause; in: *Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben* 61 (1955) 323-340.
- Tüchle, H. Contrareformatie; met een bijdrage van C. A. Bouman over de kerken van de byzantijnse ritus. Hilversum 1966.
= *Geschiedenis van de Kerk in tien delen*, 6.
- Tüchle, H. Reformatie; met een bijdrage van C. A. Bouman over de kerken van de byzantijnse ritus. Hilversum 1968.
= *Geschiedenis van de Kerk in tien delen*, 5.
- Turba, G. Über das rechtliche Verhältnis der Niederlande zum Deutschen Reich; in: *Dritter Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums im 13. Bezirke in Wien*. Wien 1903.
- Ubachs, W. en S. Tagage. De maastrichtse cellebroeders en hun kapel. Maastricht 1966.
- Uit den Bogaard, M. Th. De gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk. Groningen 1955.
= *Historische studies uitgegeven vanwege het Instituut voor geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht*, 3.
- Uit onzen bloeitijd; schetsen van het leven onzer vaders in de 17e eeuw. Amsterdam z.j. 3 dln.
- Urban, H. Das Restitutionsedikt; Versuch einer Interpretation. München 1968.

- Veen, J. S. van. De bisdommen Munster, Keulen en Luik. 's-Gravenhage 1923.
= Tekstdeel bij kaart IX van de Geschiedkundige atlas van Nederland.
- Veen, S. D. van. Historische studiën en schetsen. Groningen 1905.
- Veen, S. D. van. Voor tweehonderd jaren; schetsen van het leven onzer gereformeerde vaders; 2e veel vermeerderde dr. Utrecht 1905.
- Veen, S. D. Zondagsrust en zondagsheiliging in de zeventiende eeuw. Nijkerk z.j.
- Veit, L. A. und L. Lenhart. Kirche und Volksfrommigkeit im Zeitalter des Barock. Freiburg im Breisgau 1956.
- Verbeek o.f.m., B. De geschiedenis van de Sterre der Zee te Maastricht tot 1804. 's-Hertogenbosch 1937.
= Collectanea franciscana neerlandica, 5, 1.
- Verbeemen, J. Immigratie te Antwerpen; in: De brabantse stad; Mededelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring voor Leuven en omgeving; lustrumuitgave. Leuven 1965; 81-100.
- Verbeemen, J. De werking van economische factoren op de stedelijke demografie der 17e en 18e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden; in: RBPH 34 (1956) 680-700, 1021-1055.
- Verheyden, A. L. E. Geschiedenis der doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de 16e eeuw. Brussel 1959.
= Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie, klasse der letteren, 36.
- Vermaseren, B. A. De katholieke nederlandsche geschiedschrijving in de 16e en 17e eeuw over den Opstand. Maastricht 1941.
- Villaret s.j., E. Les Congrégations mariales; tome 1: Des origines à la suppression de la Compagnie de Jésus (1540-1773). Paris 1947.
- Villermont, M. de. L'Infante Isabelle, gouvernante des Pays-Bas. Taminés 1912. 2 dln.
- Visitation, Die, im Dienst der kirchlichen Reform; mit einer Einführung von H. Jedin... herausgegeben von E. W. Zeeden und H. Molitor. Münster/W. 1967.
= Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 25/26.
- Visser, H. B. De geschiedenis van den sabbatstrijd onder de gereformeerden in de zeventiende eeuw. Utrecht 1939.
- Visser, J. Th. de. Kerk en Staat; dl. 2: Nederland (vóór en tijdens de Republiek). Leiden 1926.
- Vlekke, B. H. M. Een kleinzoon van Willem de Zwijger als opperbevelhebber van het pauselijk leger; Frédéric Maurice de la Tour d'Auvergne, hertog van Bouillon; in Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, 2e reeks, 10 (1940) 59-105.
- Vlekke, B. H. M. „Van 't gruwelyck verraet in den jaere 1638 op Maestricht gepractiseert“; studies over de vestiging van het staatsche gezag over Maestricht in de jaren 1632 tot 1639. Antwerpen 1938.
- Vogel, H. Der Kampf auf den Westfälischen Friedenskongress um die Einführung der Parität in der Stadt Augsburg. München 1900.
- Vries, T. de. Overheid en zondagsviering. Leiden 1899.
- Waddington, A. La République des Provinces-Unies, la France et les Pays-Bas espagnols de 1630 à 1650. Paris 1895-1897. 2 dln.
- Wamper, H. Das Leben der Brüder Adrian und Peter van Walenburch aus Rotterdam und ihr Wirken in der Erzdiözese Köln bis zum Jahre 1649; ein Bei-

- trag zur Geschichte der Gegenreformation. Köln 1968.
 = Veröffentlichungen des Kölnischen Geschichtsvereins, 28.
- Weber, H. Frankreich, Kurtrier, der Rhein und das Reich, 1623-1635. Bonn 1969.
 = Pariser historische Studien, 9.
- Weber, L. Die Parität der Konfessionen in der Reichsverfassung von den Anfängen der Reformation bis zum Untergang des alten Reiches im Jahre 1806. Bonn 1961.
- Weiler, P. Die kirchliche Reform im Erzbistum Köln (1583-1615). Münster/W. 1931.
 = Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 56/57.
- Weltkonzil, Das, von Trient; sein Werden und Wirken; herausgegeben von G. Schreiber. Freiburg 1951. 2 dln.
- Werminghoff, A. Geschichte der Kirchenverfassung Deutschlands im Mittelalter; 1. Bd. Hannover usw. 1905.
- Werminghoff, A. Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter. Leipzig usw. 1913².
 = Grundriss der Geschichtswissenschaft zur Einführung in das Studium der Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit herausgegeben von A. Meister, 2. Bd, Abteilung 6.
- Werveke, H. van. De curve van het gentse bevolkingscijfer in de 17e en 18e eeuw. Brussel 1948.
 = Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van Wetenschappen, klasse der letteren, 10, 8.
- Wessling, A. Die konfessionellen Unruhen in der Reichsstadt Aachen zu Beginn des 17. Jahrhunderts und ihre Unterdrückung durch den Kaiser und die Spanier im Jahre 1614. Strassburg 1905.
- Willaert, L. Après le concile de Trente; la restauration catholique, 1563-1648. Paris 1960.
 = Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours de Fliche-Martin, 18, 1.
- Willaert, L. Le placet royal dans les anciens Pays-Bas. Louvain etc. 1955. [Extrait de la RHE (1954)].
 = Bibliothèque de la Faculté de philosophie et des lettres de Namur, 20.
- Willocx, F. L'introduction des décrets de concile de Trente dans les Pays-Bas. Louvain 1929.
- Wilt s.j., A. de. De eerste jezuiten in Maastricht (1544-1565); in: Publications 85 (1949) 735-749.
- Wintershoven, E. van. Recluseries et ermitages dans l'ancien diocèse de Liège; notes pouvant servir à l'histoire religieuse de notre pays; in: Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg 23 (1905) 96-158.
- Wintershoven, E. van. Uit de trouwboeken der landdekenen van Maastricht; in: Publications 38 (1902) 429-479.
- Wittrup, A. Rechts- und Verfassungsgeschichte der kurkölnischen Stadt Rheinberg. Rheinberg 1914.
- Woehlkens, E. Pest und Ruhr im 16. und 17. Jahrhundert; Grundlagen einer statistisch-topographischen Beschreibung der grossen Seuchen, insbesondere in der Stadt Uelzen. Uelzen 1954.
- Wohlhage, M. Aachen im Dreissigjährigen Kriege. Aachen 1911.
- Wolf, G. Der Augsburger Religionsfriede. Stuttgart 1890.
- Wouters, H. H. E. Een bibliotheque voor den meesten luyster van de stad; in: Miscellanea trajectensia; 9-28.

- Wouters, H. H. E. Het franse intermezzo te Maastricht, 1673-1678; in: Maasgouw 92 (1973) koln 132-165.
- Wouters, H. H. E. Grensland en bruggehoofd; historische studies met betrekking tot het limburgse Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht. Assen 1970.
= Maaslandse monografieën. 11.
- Wouters, H. H. E. Maastricht stad aan heerbaan en rivier; overzicht van de geschiedenis van Maastricht tot het einde van de negentiende eeuw met bijzondere aandacht voor het Stokstraatgebied; in: Stokstraatgebied Maastricht; 9-98.
- Wouters, H. H. E. De penetratie van de Republiek in het limburgse Maasdal in de 17e eeuw; in: Maasgouw 79 (1960) koln 151-158.
- Wijk, F. W. van. Schets eener geschiedenis van de provincie Limburg. Maastricht 1924.
- Wijn, J. W. Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits. Utrecht 1934.
- Wijngaarden, J. D. de Lindt van. Antonius Walaeus. Leiden 1891.
- Yans, M. Note sur la répression des mariages clandestins à Maastricht aux 17e et 18e siècles; in: Annuaire d'histoire liégeoise 4 (1950) 301-309.
- Yernaux, J. La métallurgie liégeoise et son expansion au 18e siècle. Liège 1939.
- Ypeij, A. en I. J. Dermout. Geschiedenis der nederlandsche Hervormde Kerk. Breda 1819-1827. 4 dln.
- Zeeden, E. W. Aufgaben der Staatsgewalt im Dienste der Reformation; Untersuchungen über die Briefe Calvins an Fürsten und Obrigkeiten; in: Saeculum; Jahrbuch für Universalgeschichte 15 (1964) 132-152.
- Zeeden, E. W. Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung in Deutschland im Zeitalter der Glaubenskämpfe; in: HZ 185 (1958) 249-299.
- Zeeden, E. W. Probleme und Aufgaben der Reformationsgeschichtsschreibung; in: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 6 (1955) 201-207, 278-300.
- Ziegler, A. W. Religion, Kirche und Staat in Geschichte und Gegenwart; ein Handbuch; 1. Bd: Vorgeschichte, Altertum, Mittelalter, Neuzeit. München 1969.
- Zilverberg, S. B. J. Geloof en geweten in de zeventiende eeuw. Bussum 1971.
= Fibula, 25.
- Zijpp, N. van der. Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland. Arnhem 1952.

Kaarten

ALGEMENE TOELICHTING

Een topografisch nauwkeurige plattegrond van Maastricht uit de zeventiende eeuw bestaat niet. Bij het reconstrueren van de toestand omstreeks 1650 heb ik mij daarom moeten behelpen met kaarten van latere datum. Een groot bezwaar is dat niet, daar het stadsplan tot in de eerste helft van de negentiende eeuw niet noemenswaard gewijzigd is. Op alle kaarten zijn slechts de in de tekst voorkomende namen aangegeven. Arcering duidt overal bebouwing aan en stippeling tuinen en boomgaarden.

Kaart 1

De algemene grondslag voor deze – en de vijf andere kaarten – vormt de door Von Geusau in de Publications van 1894 gepubliceerde plattegrond, die de situatie weergeeft binnen de wallen, zoals die was aan het einde van de achttiende eeuw.

Kaart 2

Hierop is het beloop ingetekend van de eerste en de tweede omwalling op de linkeroever van de Maas volgens de schets van Van Nispen tot Sevenaer in de Nederlandsche monumenten voor geschiedenis en kunst (dl V, 1e afl., plaat III). Vorm en datering van de omwalling op de rechteroever zijn niet met zekerheid bekend (zie a.w., 55-56).

Kaart 3

De territoriale indeling is overgenomen van de kaart, die Ruys de Beerenbrouck toevoegde aan zijn proefschrift: Het strafrecht in het oude Maastricht. Mijn kaart wil slechts een schetsmatige indruk geven van de territoriale verbrokkeling op de linkeroever (Wyck op de rechteroever was in zijn geheel tweehurig), want de exacte verdeling in territoria is zeer onzeker.

Kaart 4

De kerspел- of wijkindeling steunt op de door Eversen gepubliceerde limietbeschrijvingen in de Publications van 1882 en een daarop gebaseerde schetskaart in het maastrichtse Stadsarchief.

Kaart 5

De parochiegrenzen zijn ingetekend volgens de door Van Soest verstrekte gegevens in de Publications van 1868. Ook hier geldt weer, dat de grenzen op sommige plaatsen onzeker zijn (zie ook mijn tekst op blz. 58-60).

Kaart 6

Hier zijn met zwarte blokjes de kerkelijke gebouwen ingetekend, die omstreeks 1650 in Maastricht bestonden en daarenboven enkele openbare gebouwen. De situering is juist, maar niet de ingenomen oppervlakte, die voor die tijd niet precies valt vast te stellen. De gegevens zijn ontleend aan de plattegrond van Von Geusau in de Publications van 1894.

Verantwoording

In 1632 veroverde prins Frederik Hendrik Maastricht voor zijn lastgevers, de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden. Door dit wapenfeit ontstond een unieke situatie. Gedurende eeuwen had de Maastad onder de soevereiniteit van twee heren gestaan, die beiden katholiek waren. De capitulatie van 1632 verdeelde het oppergezag echter tussen twee heren van verschillende confessie, tussen de katholieke prins-bisschop van Luik en de Staten-Generaal der Zeven Verenigde Provinciën, die het calvinisme als haar confessie erkenden.

Met de inname van Maastricht aanvaardden de Staten-Generaal de medeheerschappij over een katholieke stad, maar dwongen tevens gelijke rechten af voor de door haar voorgestane confessie, het calvinisme. De stad van twee heren kende nu voortaan ook twee officieel erkende gezindten, die althans op papier volkomen gelijke rechten kregen. Aanvankelijk was het slechts een theoretische gelijkshakeling, die zich eerst in de loop der jaren en vooral in de periode tussen 1632 en 1673 ontwikkelde tot een praktische.

Het verloop van dit historisch proces bleef lange tijd duister. Het optreden van de Staten-Generaal werd goed- of afgekeurd, naargelang de geloofsovertuiging van de geschiedschrijver en het tijdstip, waarop hij zijn verhaal schreef. Enkele voorbeelden mogen dit verduidelijken. In zijn in 1873 verschenen proefschrift toonde de protestant Suringar begrip te hebben voor het misnoegen der katholieken over het invoeren van het gereformeerde geloof en de gelijktijdige reservering van alle staatse ambten voor de aanhangers 'van de religie'. Als rechtgeaard negentiende-eeuwer was deze onverdraagzaamheid hem een gruwel. Suringar leek die intolerantie trouwens onvermijdelijk, want hij merkte op: „De geest des tijds alleen, die tot uitsluiting over en weder leidde, mag daar de schuld van dragen!”¹. Van Wijk, een geloofsgenoot van Suringar, trachtte in 1924 de voor de katholieken onaangename situatie te vergoelijken. Daarom legde hij er de nadruk op, dat toch

¹ Suringar. Bijdrage, 117.

minstens de luikse ambten beschikbaar bleven voor katholieke maastrichtenaars. Hieruit zou moeten blijken, dat het bewind der Staten in Maastricht niet zo zwaar drukte als in Staats-Brabant. „De grootste steen des aanstoots werd dus weggenomen en de maastrichtenaar schikte zich in zijn lot”². De twee protestantse geschiedschrijvers gingen bij hun betoog uit van twee niet genoemde premissen. Zij namen als vanzelfsprekend aan, dat de Staten-Generaal na 1632 de katholieken onrecht hadden aangedaan en dat diezelfde Staten hun maastrichtse geloofsgenoten bovenmate hadden bevoorrecht.

Eenzelfde geluid klonk uit het andere kamp. Katholieke historici bezigden evengoed deze twee onbewezen stellingen als axioma's in de maastrichtse geschiedschrijving. Zij reageerden alleen veel geëmotiveerder dan hun protestantse collega's als zij kwamen te spreken over de capitulatie van 1632 en haar gevolgen voor hun geloofsgenoten uit die dagen. Meegesleept door hun gevoelens neigden de katholieke geschiedschrijvers er maar al te gauw toe de Staten-Generaal te betichten van kwade trouw in het bestuur der stad en van onverdraagzaamheid ten opzichte van het katholieke volksdeel. De maastrichtse geestelijke Nuyts, die omstreeks 1900 gemeente-archivaris en -bibliothecaris was, wreef de predikanten aan, dat zij de capitulatiebepalingen trachtten te ondergraven „... gesteund, zoo niet opgehitst door de Staten . . .”³. Nog bonter maakte het Sassen in 1921 met de boude bewering: „De Hoogmogenden grepen menig voorwendsel aan om de prins-bisschop van Luik dwars te zitten, vooral als den katholieken eene hatelijke anti-godsdiensstige bejegening kon aangedaan worden”. Misschien is Sassen na zijn ongefundeerde uitval van zichzelf geschrokken, want in dezelfde alinea verzacht hij zijn uitlating enigszins: „Toch zijn de verhoudingen in die dagen moeilijk te begrijpen en zou men geneigd zijn te gelooven, dat men vaak meer politiek-katholiek en -protestant dan religieus-katholiek en -protestant was”⁴. Jammer genoeg heeft Sassen niet begrepen hoe dicht hij hier bij de waarheid was; de eenmaal gevestigde overtuiging was ook hem nog te sterk.

De protestantse historici vergoelijkten de steun, die de Staten hadden gegeven aan hun geloofsgenoten; een dergelijke houding was voor hen immers vanzelfsprekend. Zij vergaten evenwel zich af te vragen of de Staten-Generaal inderdaad hun vroegere maastrichtse geloofsgenoten door dik en dun gesteund hadden. De katholieke geschiedschrijvers

² Van Wijk. Schets, 38-39.

³ Nuyts. De toestand; in: Limburg's jaarboek 7 (1901) 126.

⁴ Sassen, D. Geschiedenis; in: Publications 57 (1921) 81. Een late nabloei van deze denkwijze bij: Noordeloos. Een bijdrage; in: Publications 92-93 (1956-1957) 202.

verfoeiden deze ook door hen als vanzelfsprekend beschouwde hulp, die een zware last had betekend voor hun voorouders. Maar was het ook in feite zo geweest? Hadden de Staten de aanhangers van hun confessie steeds gesteund en de katholieke maastrichtenaars onderdrukt? Hoe was nu eigenlijk de verhouding geweest tussen Staat en Kerk in het tweeherig Maastricht na 1632? Een gefundeerd antwoord op deze vragen kon slechts gevonden worden door het onderzoek van de bronnen en niet door voort te borduren op emotioneel geladen onderstellingen.

Een eerste aanzet voor een meer verantwoorde geschiedschrijving over het staats-luikse Maastricht werd gemaakt, toen in 1932 de nederlands-hervormde gemeente haar driehonderdjarig bestaan herdacht. Als feestgeschenk verscheen een gedenkboek, dat, puttend uit het rijke archief van de Sint-Janskerk, een beeld trachtte te geven van driehonderd jaren protestants leven in Maastricht. Het werk bevatte ook een kort – al te kort – hoofdstuk over de verhouding van Staat en Kerk in Maastricht van de hand van L. Knappert⁵. Uit zijn betoog bleek zonneklaar, dat de maastrichtse gereformeerden nu juist niet de troetelkinderen van Hare Hoogmogenden geweest waren; eerder het tegendeel.

De eerste katholieke historicus, die een op de bronnen steunend oordeel gaf, was Vlekke. Hij greep wel naar een zeer heet hangijzer: het zogenaamde 'Verraad van 1638'. Zijn onderzoek bracht Vlekke tot gevolgtrekkingen, die zozeer afweken van de in Maastricht rond de ongelukkige geestelijken geweven legenden, dat hij het gewent achtte in zijn 'Inleiding' bij voorbaat stelling te nemen tegen emotionele kritiek⁶. Ondanks deze tijdige stellingname bleef Vlekke niet gespaard voor een op gevoelsgronden steunende benadering van zijn werk. Maastrichtse critici vielen hem heftig aan. Hun sterkste argument was wel de dwaze overweging, dat een zo oer-maastrichts onderwerp als het verraad van 1638 niet objectief behandeld kon worden door „een van elders gekomen historicus”⁷. Het argument was dwaas, want bij een dergelijk emotioneel geladen onderwerp viel een objectieve behandeling juist eerder te verwachten van een buitenstaander en niet omgekeerd! Wat was Vlekke's grote fout volgens deze critici? Hij bewees dat aan katholieke zijde niet alles wit was en aan staatse zijde niet alles zwart. Ieder nuchter denkend mens zal een dergelijke vondst

⁵ Gedenkboek 1932, 114-117.

⁶ Vlekke, 8-9.

⁷ Kessen, A. H. M. C. Bespreking van het boek van Vlekke in: Maasgouw 49 (1939) 21 en ook aldaar: [Schaepkens van Riepst jr.], 17-18. Het geciteerde bij Kessen.

niet meer dan natuurlijk vinden, maar in het milieu van de maastrichtse historici tijdens het Interbellum bleek een dergelijke ruiterlijke erkenning van het „de waarheid ligt in het midden” in sommige kringen nog niet acceptabel te zijn.

Gelukkig waren er ook anderen. Vrij kort na de publicatie van Vlekke verscheen de studie van de geboren en getogen maastrichtenaar Thewissen over het ‘hollandse’ tijdperk te Maastricht⁸. Zijn ‘Inleiding’ preludeerde al op de teneur van de gehele studie: het ‘hollandse’ tijdperk zou niet met de obligate zwarte kool getekend worden. De periode na 1632 was geen tijd van achteruitgang geweest, waarin de onderdrukte maastrichtenaars voortleefden in doffe berusting. Thewissen concludeerde zelfs dat Maastricht onder de ‘Hollanders’ een bloeitijd had gekend, zeker in de achttiende eeuw, en dat het religieverschil slechts een geringe rol gespeeld had. Sindsdien is het artikel van Thewissen het laatste woord gebleven over de maastrichtse verhoudingen tussen Staat en Kerk, tussen de protestantse overheid en haar confessioneel gemengde onderdanen.

Het betoog van Thewissen staat helaas op een te smalle basis. De ondertitel vermeldt wel: „De eerste decennia van de mede-souvereiniteit der Staten-Generaal”, maar het hoofddaccent valt toch vooral op de eerste tien jaren. De volgende decennia worden slechts terloops besproken. Een tweede beperking is inherent aan de gebruikte bronnen. Thewissen benutte hoofdzakelijk gedrukte bronnen, al raadpleegde hij ook wel niet-gepubliceerde, zoals de maastrichtse raadsverdragen. Desalniettemin moeten zijn conclusies zeer aanvaardbaar heten. Zouden deze conclusies evenwel ook stand houden bij een nader onderzoek van het beschikbare, niet gepubliceerde materiaal, meer in het bijzonder op het terrein van de verhouding van Staat en Kerk?

Het zoeken van een antwoord op de vraag naar de kerkelijke verhoudingen in Maastricht stuitte op niet geringe moeilijkheden. De lapidare constatering van Blet en Goubert, dat de kerkgeschiedenis van de zeventiende eeuw nog braak ligt of in ieder geval herschreven dient te worden⁹, bleken maar al te waar bij het vorderen van het onderzoek. Voor allerlei grotere en kleinere kwesties, die het onderwerp raakten, bestonden geen betrouwbare voorstudies. Daar komt nog bij dat de maastrichtse geschiedenis per se reeds een bijzonder weerbarstige stof is door de ingewikkelde kerkelijke en staatkundige verhoudingen en door de bewogen geschiedenis der stad. Hierdoor raakte het archivalisch materiaal verspreid over vele depots, zo het al

⁸ Thewissen. Het hollandsche tijdperk; in: Publications 76 (1940) 167-242.

⁹ Blet s.j., P. in: RHE 58 (1963) 221. Goubert. Louis XIV, 251.

niet voor het overgrote deel verdween door de ongunst der tijden¹⁰.

De onderlinge spreiding van de ter beschikking staande archivalia vertoont een duidelijk overwicht aan documenten afkomstig van politieke organen vergeleken bij die afkomstig van kerkelijke zijde, terwijl bij de kerkelijke archieven de schaal duidelijk doorslaat ten gunste van de stukken afkomstig uit het protestantse kamp. Deze situatie moest wel leiden tot een niet te vermijden vertekening van het historische beeld, daar zij het gevolg is van hetgeen al dan niet toevallig bewaard gebleven of toegankelijk is. Grote lacunes bestaan vooral in het bronnenmateriaal afkomstig van katholieke kant. Het belangrijkste kerkelijk archief van Maastricht, dat van het kapittel van Sint-Servaas, is zeer onvolledig bewaard gebleven, doordat na de opheffing van het kapittel in 1797 de fransen, volgens hun eigen zeggen, vijfnegentig procent der aangetroffen bescheiden vernietigd hebben¹¹. Het is weinig waarschijnlijk, dat uit andere archieven belangrijke aanvullingen te verwachten zijn. Grote bronnenpublicaties als de „Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand onder de apostolische vicarissen” en de „Romeinsche bescheiden voor de geschiedenis der Roomsche-Katholieke Kerk in Nederland” geven slechts sporadisch inlichtingen over de Maasstad. Enerzijds is dit te wijten aan de zelfstandigheid van Maastricht in het kerkelijke. Daardoor was het contact met Rome niet zo frequent, terwijl de apostolische vicarissen van de Noordelijke Nederlanden geen jurisdictie hadden in Maastricht. Anderzijds valt deze lacune in de grote nederlandse bronnenuitgaven te verklaren door de vooral op de kerkgeschiedenis van Noord-Nederland gespitste belangstelling der uitgevers. Tengevolge van de maastrichtse onafhankelijkheid in het kerkelijke, bezit ook Luik niet veel archivalia, die van belang zijn voor de kerkelijke geschiedenis der Maasvesting in de zeventiende eeuw. Een bezoek aan het luikse bisschoppelijk en provinciaal archief leverde geen resultaat op. De kans op maastrichtse vondsten in Luik, die van belang kunnen zijn voor de hierna te behandelen periode, wordt nog kleiner nu een belgische bronnenpublicatie opmerkt, dat het prins-bisdom Luik zeer arm is aan documenten uit de eerste helft der zeventiende eeuw¹². Uit Keulen valt ook niet veel te verwachten: de vandaaruit naar Rome gezonden ‘Relationes’ bijvoorbeeld zijn ofwel verdwenen ofwel be-

¹⁰ Wouters. Grensland, 1-53; vooral: 11-14 en 47.

¹¹ RAM, Frans archief, 2238; Procès-verbaux des opérations des préposés au triage des titres, an VI (1798)- an VII (1799), fo. 90.

¹² Hansotte-Forgeur. Inventaire analytique, 8.

vatten zij niet veel meer dan vage algemeenheden over Maastricht¹³, waaruit de geringe belangstelling voor die stad blijkt.

In tegenstelling tot de schaarste aan primaire bronnen van katholieke zijde staat de overvloed aan gegevens uit het protestantse kamp. Het goed geconserveerde archief van de nederlands-hervormde gemeente te Maastricht, dat berustte in de Sint-Janskerk en nu in het Stadsarchief aldaar, is een ware goudmijn. Allereerst uiteraard voor de lotgevallen van de maastrichtse protestanten, maar ook voor die van het katholieke deel der bevolking. Daarnaast werd een dankbaar gebruik gemaakt van talrijke nog onbenutte gegevens uit de maastrichtse raadsverdragen, de besluiten van de vergaderingen van de stedelijke magistraat. De houding van de Staten-Generaal tegenover de verschillende gezindten in Maastricht kon gereconstrueerd worden uit de fondsen van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, waar vooral de reeks liassen 'Limborgh en Maastricht' rijk aan gegevens bleek te zijn. In mindere mate was dit het geval met de acta der Synode van Gelderland in het Rijksarchief te Arnhem en die der Waalse Synode in de 'Bibliothèque wallonne' te Leiden. Aan de hand van de uitgegeven inventarissen werden nog steekproeven genomen in de Algemene Rijksarchieven te Brussel en te Simancas. Het resultaat was hier geringer dan redelijkerwijs kon worden verwacht; de spaanse belangstelling voor Maastricht schijnt na het verlies van de stad in 1632 snel verdwenen te zijn.

Het archiefonderzoek kende nog andere beperkingen, waarover een enkel woord. Het Rijksarchief te Maastricht bezit een omvangrijke verzameling maastrichtse bescheiden uit de staatse tijd. Helaas is deze collectie nog niet geordend, waardoor de raadpleging na enige vruchteloze steekproeven noodgedwongen gestaakt moest worden. Ook in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag werden niet alle fondsen nagegaan, die gegevens kunnen bevatten over Maastricht in de jaren 1632-1673. In de eerste plaats onderzocht ik de liassen 'Duitsland' slechts oppervlakkig. Deze serie bevat ondermeer de briefwisseling met de keurvorst-aartsbisschop van Keulen, tevens prins-bisschop van Luik in de onderzochte periode. Enkele steekproeven in deze verzameling leverden vrijwel geen resultaat op. Verbazingwekkend is dit niet, daar de correspondentie met de luikse prins-bisschop over Maastricht regelmatig aangetroffen werd in de liassen 'Limborgh en Maastricht'. Gering waren ook de resultaten bij het doornemen van de liassen 'Frankrijk'. In de tweede plaats werden slechts steekproeven genomen

¹³ Paquay. Les rapports diocésains. Tongres 1930. Schmidlin. Kirchliche Zustände, 71-72.

in de gewone en secrete resolutiën van de Staten-Generaal. Deze resoluties zijn, voor zover zij betrekking hadden op Maastricht en de landen van Overmaas indertijd door Flament in regest afgedrukt in de 'Publications'¹⁴. Deze uitgave steunt op een kopie van de betreffende resoluties in het Rijksarchief te Maastricht. Het archiefonderzoek deed het vermoeden rijzen, dat deze maastrichtse kopie niet alleen onvolledig maar ook op tal van punten vrij summier is. Dit vermoeden werd bevestigd bij een nauwkeurige vergelijking van de door Flament afgedrukte tekst met de oorspronkelijke resolutieregisters¹⁵.

De hierna volgende verhandeling tracht een afgerond beeld te geven van de houding, die de generaliteitsorganen en de maastrichtse magistratuur aannamen tegenover de gereformeerde en de katholieke confessie in Maastricht gedurende de eerste veertig jaren van het staatse medebestuur over de stad. Waarom juist die eerste veertig jaren? Het beginpunt van het onderzoek is vanzelfsprekend. De verovering van Maastricht in 1632 maakte van de tweeherige stad met één confessie een samenleving, die voortaan niet slechts staatsrechtelijk maar ook confessioneel een tweedeling zou kennen. In politicis was de tweedeling al eeuwen volledig paritair; in religiosis eisten de Staten na 1632 hetzelfde. Dit verliep niet zonder wrijvingen, maar omstreeks 1640 was de confessionele pariteit in grote lijnen een feit. Aan deze toestand kwam een voorlopig einde in 1673 toen Lodewijk XIV Maastricht veroverde. Als katholiek medeheer herstelde hij de situatie van vóór 1632. Alhoewel de koning de gereformeerden in Maastricht duldde, ontnam hij hun de verkregen gelijkberechtiging. Gedurende de gehele franse bezettingstijd tussen 1673 en 1678 waren het weer, net als vóór 1632, alleen en uitsluitend katholieken die in aanmerking kwamen voor het bekleden van openbare ambten, het genieten van stedelijke subsidies en zo meer. Het jaar 1673 leek dus een geschikt eindpunt voor mijn onderzoek.

Ondanks de veelheid en verscheidenheid van het benutte materiaal ben ik ervan overtuigd, dat het daaruit oprijzende beeld te vaag van contour is om meer dan een schets te mogen heten van een historisch proces, waarin zo vele nog niet achterhaalde of niet meer te achterhalen factoren meespeelden. Het sterkst dringt dit onbestemd lijnenspel zich op in het eerste hoofdstuk, waarin voor een beter begrip van hetgeen gaat volgen de verhouding beschreven wordt tussen Staat en Kerk vóór het jaar 1632 en tevens het decor geschetst wordt, waar-

¹⁴ Flament. Korte inhoud; in: Publications 49-50 (1913-1914) en 54-55 (1918-1919).

¹⁵ Ubachs, P. J. H. Onbekende resoluties uit 1643 over het zenden van staatse commissarissen-deciseurs naar Maastricht; in: Maasgouw 93 (1974) kol. 5.

binnen het verhaal zich afspeelt. Mijn onderwerp beperkt zich tot de institutionele geschiedenis, waardoor wel eens uit het oog verloren zou kunnen worden, dat het steeds gaat om en over levende mensen, die, zoals ieder mens, hun vreugde en verdriet kenden, het laatste misschien wel het meest. Kennismaking met de bronnen heeft bij mij immers de overtuiging post doen vatten, dat in de zestiende en zeventiende eeuw het bestaan hard en ellendig was voor de doorsnee maas-trichtenaar. Iets daarvan heb ik getracht vast te leggen door enige aandacht te schenken aan sociaal-economische en hygiënische bijzonderheden, ook al vielen zij strikt genomen buiten het onmiddellijke voorwerp van onderzoek, de verhouding van Staat en Kerk. De uiteenzetting in dit inleidende eerste hoofdstuk steunt hoofdzakelijk op literatuuronderzoek en slechts in beperkte mate op min of meer toevallige archiefvondsten. Diepgaand onderzoek van de jaren tussen 1580 en 1632 heeft tot op heden niet plaatsgevonden, waardoor niet te vermijden viel, dat dit hoofdstuk een fragmentarisch karakter kreeg.

Het tweede hoofdstuk geeft een beschouwing over de directe gevolgen van de capitulatie van 1632, die zo uitermate belangrijk zou zijn, omdat de toen bij verdrag gemaakte afspraken voor de generaliteitscolleges meer dan anderhalve eeuw lang de grondslag zouden vormen voor het staatse medebestuur van Maastricht.

De kern van het betoog wordt gevormd door het derde en vierde hoofdstuk: de behandeling van respectievelijk de gereformeerde en de katholieke confessie door de wereldlijke overheid. In deze hoofdstukken zal geen geloofsstrijd worden beschreven maar veeleer een legalistische standenstrijd. Niet zo zeer aan katholieke zijde, want de rechten van de maastrichtse katholieken bleven grotendeels onverlet. De standenstrijd speelde zich af aan de gereformeerde zijde tussen de leiders der gereformeerde gemeenten en de nieuwbakken gereformeerde regenten van brabantse ofwel staatse zijde. Beide groepen moesten in Maastricht hun plaats onder de zon veroveren: de kerkeraden voor hun gemeenten en de nieuwe brabantse regenten binnen de regerende klasse van de stad, waarbij zij meer oog hadden voor hun standsbelangen dan voor de belangen van de door hen aangehangen confessie. Beide belangengroepen zochten hun gelijk bij de Generaliteit, maar het laat zich raden dat de voorliefde van de generaliteitsorganen eerder uitging naar hun maastrichtse standsverwanten dan naar de voorgangers van 'die van de religie', al was het dan ook de door de Staten voorgestane religie.

De overgrote meerderheid van de stadsbevolking stond buiten deze belangenstrijd, zoals uiteengezet wordt in het afsluitende vijfde hoofdstuk, dat een schets geeft van het samenleven van de confessioneel

gespleten bevolking van Maastricht in de bestudeerde periode.

Tenslotte nog een enkel woord over het gebruik van bepaalde termen. Met opzet wordt altijd gesproken van 'gereformeerden' en niet van 'protestanten', tenzij het een meer algemene aanduiding betreft. In de zeventiende eeuw immers noemden 'die van de religie' zich steeds gereformeerden en niet protestanten. De door Geyl en Rogier geijkte term 'protestantisering' werd vervangen door 'calvinisering'. Dit in navolging van Otto de Jong¹⁶, die er terecht op wijst dat 'protestantisering' een te breed begrip is, daar het velerlei protestanse denominaties omvat, terwijl het bij het verwisselen van confessie in Noord-Nederland steeds gaat om één denominatie, de calvinistische.

Bij de aanduiding van wereldlijke gezagsdragers leek het raadzaam enig onderscheid te maken. De luikse medeheer van Maastricht wordt nu eens prins-bisschop genoemd en dan weer bisschop tout court; de eerste term wordt steeds gebezigd zodra de luikse medeheer figureert als wereldlijk heer, de tweede wanneer hij optreedt als geestelijk gezagsdrager. Bij de benamingen gebruikt voor het lokale gezag worden de brabantse en luikse raadscolleges aangeduid als 'Brabantse Raad' of 'Luikse Raad' als zij afzonderlijk optreden, maar zo gauw zij fungeren als één gezamenlijk college met namen als: magistraat, individuele raad, stedelijke regering en dergelijke meer algemene aanduidingen.

¹⁶ De Jong. De protestantisering; in: *Kleio* 13 (1972) 579-580. Ook Van Deursen gebruikt deze term; zie zijn: *Bavianen*, 3, 9, 64.

Maastricht in de zestiende en zeventiende eeuw

WERELDLIJK MAASTRICHT

Stad

In het laatste kwart van de zestiende eeuw tekende Simon a Bello Monte (van Beaumont in Henegouwen), kapelaan van het Sint-Servaaskapittel, een gezicht op Maastricht vanuit het oosten¹. Tegen een achtergrond van heuvels ligt daar de door de Maas in tweeën verdeelde stad, het eigenlijke Maastricht op de linker- en de voorstad Wyck op de rechteroever der rivier, die overspannen wordt door een romaanse bogenbrug. In het stadssilhouet overheersen de talrijke torenspitsen van kerken, kloosters en kapellen met als pièce-de-milieu de stoere westbouw van de Sint-Servaas geflankeerd door de hoog oprijzende Sint-Jan; het bescheiden torentje van het Dinghuis, de zetel van het stedelijk gerecht, verdwijnt daartussen in het niet. Aldus markeerde reeds het silhouet van de Maasstad, dat het leven van haar burgerij gedurende eeuwen meer bepaald werd door de kerk dan door de zaken van staat². Walmuren en ravelijnen scheidten de stad van het omringende platteland en wijzen op de strategische betekenis van de sleutel van de Maas, waar de waterweg van Luik naar Holland en de weg over land tussen Keulen en Antwerpen elkaar kruisten.

Bello Monte tekende een weids panorama van zijn woonplaats, waarvoor zijn medeburgers hem ongetwijfeld geprezen hebben, trots als zij waren op hun vaderstad. De werkelijkheid deed de kapittelkapelaan echter wel enig geweld aan. Uiterlijk mocht Maastricht een plaatje lijken, de schoonheid van de stad was evenwel niet inwendig, want ook voor Maastricht gold wat Golo Mann opmerkt over de duitse steden tijdens de Dertigjarige Oorlog: het was een ommuurd dorp³. De concentratie van kerken en kloosters, van huizen en stede-

¹ Habets. Simon de Beaumont; in: Publications 17 (1880) 363-364.

² Keyser. Städtegründungen; I, 269.

³ Propyläen-Weltgeschichte; VII, 137.

lijke instellingen gaf Maastricht een steeds aanzien, maar in de bouwwijze der huizen, het voorkomen van straten en pleinen en de bestaansmiddelen der maastrichtenaars was nog veel, dat iemand, die na drie eeuwen op hun leven en bedrijf terugblijkt, meer aan het platteland dan aan de stad doet denken. De meeste huizen waren „van hout, placquereye, van leem en stroe” schreven de gedeputeerden uit de Raad van State in 1639⁴. Een deel der stadsbevolking was agrariër. De stad lag immers temidden van het ‘corenland’⁵, waar ook een – onbekend – aantal maastrichtse boeren zijn akkers bebouwde en zijn vee liet weiden.

De Maas deelde de stad in twee ongelijke helften. Ten oosten van de rivier lag een klein bruggehoofd, de voorstad Wyck. Deze voorstad met de voor een ‘vicus’ typisch langgerekte vorm was gering van omvang en spaarzaam bevolkt. Het eigenlijke Maastricht lag op de westelijke rivieroever. De kern werd gevormd door het gebied binnen de eerste omwalling, die uit het begin der dertiende eeuw dateerde. De Maas vormde de oostelijke grens. In het noorden liep de eerste omwalling via Kleine Gracht, Markt en Grote Gracht tot aan het begin van de Brusselsestraat, waarna de wal haaks naar het zuiden omhoog en doorliep tot het uiteinde van de Ezelmarkt. Vandaaruit liep de wal weer met een haakse bocht vrijwel recht door naar de Maas⁶. Omstreeks 1300 werd de stad uitgelegd door het bouwen van een tweede omwalling⁷. De uitleg kreeg de grootste omvang ten noorden en ten westen van de eerste vestingmuur; de nog latere uitbreiding in zuidelijke richting – de zogenaamde ‘Nieuwstad’ – omvatte slechts een kleine oppervlakte in vergelijking met de rest van het nieuwe stadsgebied.

In de late middeleeuwen vergrootten vele steden hun gebied door de bouw van een nieuwe, ruimere omwalling. De motieven voor deze uitbreiding zijn tot nu toe niet erg duidelijk. Als een van de voornaamste wordt wel opgegeven het opvangen van de verwachte bevolkingsaanwas. Ganshof toonde indertijd echter aan, dat de besturen van de meeste steden tussen Loire en Rijn zich dan toch misrekend hebben, want het in de late middeleeuwen geïncorporeerde platteland blijft in de meeste plaatsen onbewoond tot diep in de achttiende eeuw⁸. Te

⁴ ARA, StG, lias 5822: Gedeputeerden RvS uit Maastricht, lectum 1639 oktober

⁵ ARA, RvS, 1701, Verbalen Maastricht, passim.

⁶ Zie kaart 2 op blz. 00.

⁷ Van Nispen tot Sevenaer achtte de algemeen gebruikte jaartallen 1229 en 1300 voor respectievelijk de eerste en tweede omwalling onvoldoende gegrond. Zie: De Nederlandsche monumenten; V, 1e stuk, afl. 1, 54. Zijn motivering: Aldaar, 56-58 en 69-72.

⁸ Ganshof. Over stadsontwikkeling, passim.

Maastricht gebeurt hetzelfde. In het hier bestudeerde tijdvak – de zeventiende eeuw – is alleen de oude kern binnen de eerste omwalling dicht bebouwd. Daarbuiten bestaat het stedelijk gebied grotendeels uit tuinen en boomgaarden met als uitzondering het stadsdeel ten oosten van de Boschstraat en de lintbebouwing langs Brusselse- en Tongersestraat.

Over het aantal huizen vóór 1632 zijn geen gegevens voorhanden. In 1639 vond echter op last van de met militaire zaken belaste gedeputeerden uit de Raad van State een nauwkeurige huizentelling plaats om vast te stellen hoeveel soldaten in Maastricht ingekwartierd konden worden. Met uitzondering van de kapittels en kloosters, die vrijgesteld waren van inkwartiering, geeft de volgende tabel de resultaten weer van deze telling⁹:

HET AANTAL HUIZEN IN 1639

Parochie	Niet vrij van inkwartiering	Vrij van inkwartiering	Totaal	%
St.-Nicolaas	321	340	661	26,5
St.-Jan	300	354	654	26,2
St.-Matthias	274	570	844	33,8
St.-Maarten (Wyck)	257	80	337	13,5
Totalen	1.152	1.344	2.496	100,-

De gedeputeerden vermelden in hun 'verbaal' niet, waarom een zo groot aantal huizen vrijgesteld was van inkwartiering. Een van de redenen kan zijn, dat sommige woningen exterritoriaal waren door hun ligging binnen de kapittelimmunititeiten of in het luikse gebied van de zogenaamde 'Nieuwstad'. Een andere reden kan gelegen zijn in de mate van welstand der bewoners. De opmerking van gedeputeerden, dat wegens de grote armoede der mensen nog zeker vijfhonderd huizen van het totaal afgetrokken zullen moeten worden, geeft hiervoor een aanwijzing. Bij het totaal van 2.496 woningen tekenden gedeputeerden bovendien aan, dat de laatste zes jaar (1633-1639) 254 huizen vervallen of afgebroken waren. Tijdens de overgang van Maastricht van spaanse in staatse handen in 1632 telde de stad dus 2.750 woningen¹⁰ met inbegrip van de voorstad Wyck. De eigenlijke stad Maastricht telde volgens bovenstaande tabel in 1639 2.159 huizen. Gezien de ook door gedeputeerden uit de Raad van State gesignaleerde achteruitgang

⁹ ARA, RvS, 1701, Verbalen Maastricht: 1639 april 10.

¹⁰ Als voorgaande noot.

kan aangenomen worden, dat het aantal huizen in de periode vóór 1632 enige honderdtallen hoger geweest is dan het in 1639 getelde totaal van circa 2.500. De met bestuurlijke zaken belaste commissarissen-deciseurs Arnhem en Schonenburg melden in het najaar van 1639 van geloofwaardige zijde vernomen te hebben, dat het aantal huizen in Maastricht sedert de capitulatie van 1632 met circa vierhonderd verminderd is¹¹, wat zou betekenen dat er vóór 1632 in Maastricht een 2.900 bewoonde huizen geweest zijn.

Het verslag van de gedeputeerden uit 1639 bevat ook nog de mededeling, dat zij in Maastricht tachtig paardestallen telden. Het zullen wel niet allemaal stallingen voor luxe-paarden geweest zijn, want een waarschijnlijk niet onaanzienlijk deel der inwoners vond, zoals ik al eerder vermeldde, zijn bestaan in landbouw en veeteelt¹². Voor de maastrichtenaars had dit minder aangename gevolgen: deze landstad met haar vele de stad in- en uittrekkende paarden, koeien en ander vee was door „de daachlyxe vuylichheit aen swaere lugten ende infectien onderworpen”¹³. De Boschstraat genoot het twijfelachtige voorrecht dat de mest er langer dan drie dagen mocht blijven liggen¹⁴. Dit zou tot de veronderstelling kunnen leiden, dat andere straten er properder uitzagen, temeer omdat er een vuilophaaldienst bestond. De stadsreininging met stadskarren werd ieder jaar aan de meestbiedende verpacht, maar de pachters moesten nog al eens tot grotere schoonmaakdrift aangespoord worden¹⁵. Slagers keelden hun varkens op straat en lieten de onbruikbare restanten van de geslachte beesten daar achter. Op herhaalde klachten van hun burens greep de stedelijke raad in door de slagers te bedreigen met inbeslagneming van de slacht, maar het haalde niet veel uit¹⁶. Maastrichtenaars buiten de oude stadsmuren (de eerste omwalling uit de dertiende eeuw) bezaten het privilege varkens te houden, die dagelijks door varkenshoeders in kudden buiten de stad gedreven werden en 's avonds terugkeerden. De overige inwoners hielden echter ook hun varken en lieten dit vrij op straat rondlopen „daerdoor alle straet dreck omgewroet en een groten stanck veroorsaect wordt, niet sonder perickel van infectie”¹⁷.

Die ‘infectie’ was een voortdurende nachtmerrie. Zo merkte de raad

¹¹ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD, exhibitum 1640 januari 20.

¹² Als noot 9.

¹³ ARA, StG, lias 5834: Brabantse Raad aan HoMo, 1657 augustus 17.

¹⁴ Schaepkens van Riepst jr. Het oude Tricht; in: Publications 67 (1931) 196.

¹⁵ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652. SAM, 85, RV, 413-414: 1655 januari 6.

¹⁶ SAM, 86, RV, 364 en 370: 1667 oktober 17 en 30.

¹⁷ SAM, 85, RV, 440: 1655 augustus 20.

in 1655 op, dat het warme weer en de „onlydelycken stanck” oorzaak zouden kunnen zijn van het uitbreken van besmettelijke ziekten¹⁸. De raad sprak hier uit bittere ervaring, want in de zestiende en zeventiende eeuw werd Maastricht door de pest geteisterd in de jaren 1509, 1531, 1543, 1579, 1611, 1621, 1623, 1633, 1635, 1652, 1655, 1664 en 1669¹⁹.

Wat nu precies onder ‘pest’ verstaan moet worden, valt uit het voorhanden maastrichtse bronnenmateriaal niet op te maken. Vaak wordt aangenomen dat ‘pest’ een verzamelnaam is voor allerlei soorten besmettelijke ziekten, maar er zijn gegevens die erop duiden, dat in Maastricht wel degelijk verschillende malen de echte, de epidemisch optredende builen- en/of longenpest geheerst heeft. Indirect valt dit af te leiden uit de conclusies van Woehlkens, die vrij recent een uitvoerig historisch onderzoek publiceerde over het optreden van de pest in Uelzen ten zuidoosten van Hamburg in de zestiende en zeventiende eeuw²⁰. Woehlkens verkeerde in de gunstige omstandigheid te kunnen beschikken over gedetailleerd archiefmateriaal; wat in zijn onderzoek van meer dan lokaal belang is, zij hier in het kort meegedeeld.

Een pestepidemie ontstaat door het in groten getale voorkomen van de zwarte rat (*mus rattus*) als bacillendrager. De stervende ratten kruipen uit hun schuilplaatsen, waarna de door de rat besmette rattevlooiën overspringen op andere warmbloedige dieren en de mens. De epidemie wordt veroorzaakt door het plotseling optreden van een grote massa bacillendragers. De mens is ontvanger en niet directe gever (overdrager) van de ziekte, want de gang der infectie is: rat – vlo – mens, of: mens – vlo – mens. Het kritisch punt voor het uitbreken van de ziekte valt in de lente bij het begin van de rattenparing, terwijl het kritische punt voor het verdwijnen van een epidemie in de herfst ligt, als de voortplanting van de pestvlo eindigt²¹. Een pestepidemie wordt volgens Woehlkens niet veroorzaakt door slechte hygiënische verzorging, slecht drinkwater en dergelijke meer, al spreekt het vanzelf dat deze factoren wel een negatieve uitwerking hebben op het verloop van de epidemie. Veeleer valt het ontstaan van een pestepidemie te wijten aan het voorhanden zijn van ideale woonplaatsen voor de rat zoals strodaken en lemen huizen. Woehlkens kan immers uit zijn

¹⁸ Pestjaren: Von Geusau. Korte geschiedenis; in: Publications 31 (1894) 71. Flament. Chroniek, 69 [1531]. Poncelet. Histoire; II, 460 [1621]. Schaepkens. Annales; in: Annales de la Société 2 (1856-1858) 131 [1655]. SAM, 86, RV, 33 en 95 [1664].

²⁰ Woehlkens. Pest und Ruhr, Uelzen 1954. Zie ook: Mols. Introduction; II, 426-459, vooral 441-452 en: Thomas. Religion, 8-9.

²¹ Woehlkens, a.w., 23-25.

materiaal aantonen, dat bewoners van stenen huizen, dus de meer goeuden, veel zeldzamer door de ziekte aangetast werden dan de minder goeuden die huizen van slechter kwaliteit bewoonden. Ook kan hij aantonen dat bepaalde beroepen (bakkers, molenaars, slaggers, linnenwevers) ontvankelijker waren voor besmetting dan bijvoorbeeld smeden; eerstgenoemde beroepen trekken ratten aan, terwijl smederijen door ratten gemeden worden²².

Het verband tussen pestbesmetting en beroep is in Maastricht niet aan te tonen door gebrek aan materiaal, al is het niet onmogelijk dat een – zeer tijdrovend – onderzoek in de voorhanden overlijdensregisters hierin enig licht zou kunnen brengen. Woehlkens' twee andere gevolgtrekkingen echter zijn wel van toepassing op de maastrichtse situatie. In de eerste plaats het cyclisch optreden van een epidemie: berichten over besmetting en maatregelen daartegen duiken steeds voor het eerst in de raadsbesluiten op bij het begin van de lente, nemen toe naarmate de zomer zijn hoogtepunt nadert en verdwijnen in de herfst. In de tweede plaats het aanwezig zijn van ideale woonplaatsen voor de ratten. Op de prenten van Klotz en Josuah de Grave in de verzameling van het maastrichtse Stadsarchief zien wij in de jaren rond 1670 nog overal in Maastricht de huizen gebouwd uit leem en stro, ideale schuilplaatsen voor de dragers van de pestbacil. In dergelijke onderkomens woonde het merendeel der bevolking; stenen huizen kwamen slechts spaarzaam voor: de refugiehuizen, waarin de op het platteland wonende edelen of kloosterlingen in oorlogstijd een toevlucht vonden, kannikenhuizen en niet te vergeten de talrijke kloosters in de stad. Zelfs voor het Vrijthof, het voornaamste plein, moest de stedelijke magistraat in 1612 bepalen, dat daar voortaan slechts stenen huizen gebouwd mochten worden²³, terwijl in 1655 nog de huiseigenaren met een zware geldboete bedreigd werden, als zij niet spoedig de brandgevaarlijke strodaken van hun huizen verwijderden²⁴.

De omstandigheden in Maastricht waren dus van dien aard, dat een pestepidemie vrij gemakkelijk kon ontstaan. Over aard en verloop van de ziekte en haar bestrijding zwijgen de bronnen echter vrijwel geheel. In 1633 openbaart de ziekte zich, doordat de pestlijder geheel met zwarte vlekken overdekt raakt en drie dagen hierna overlijdt²⁵. Dit is de enige keer dat in de geraadpleegde bronnen de aard van de besmetting vaag omschreven wordt. De genoemde verschijnselen zouden

²² Woehlkens, a.w., 26, 71-73.

²³ Schaepekens van Riepmst. Eenige bijzonderheden; in: Publications 43 (1907) 315.

²⁴ SAM, 85, RV, 415-416: 1655 januari 25.

²⁵ Vie Strouven, 220.

op vlektyphus kunnen wijzen, een ziekte die overgebracht wordt door de klierluis. Was dat misschien ook het geval in 1664, toen de raad resolveerde, dat alle genezen pestlijders hun kleren, ook hun hemd, in stromend water moesten wassen alvorens uit de quarantaine ontslagen te worden²⁶? Eén ding is zeker: de tijdgenoten wisten zeer goed, dat de 'haastige ziekte' besmettelijk was. Zodra de eerste verschijnselen zich openbaarden, nam de raad maatregelen: scholen en bedrijven werden gesloten, de zieken afgezonderd in een pesthuis, de herstellenden op het in de Maas gelegen Sint-Antoniuseiland²⁷. De meer goeden namen de vlucht, zodra de besmetting zich openbaarde. In 1633 verliet een derde van de burgerij en tweederde van de raadsleden de stad. De achtergebleven vroede vaderen waren van mening, dat zij voor hun betoonde moed wel een hartversterking verdiend hadden: op kosten van de afwezige raadsleden kenden zij zich ieder een aam wijn toe²⁸.

De pestepidemie van 1633 moet een ongekennde omvang gehad hebben. In die tijd was het een ervaringsfeit, dat een beleg als het ware natuurnoodwendig besmettelijke ziekten met zich meebracht²⁹. De reeds eerder geciteerde Woehlkens maakt aannemelijk dat het verspreiden van een pestepidemie van stad tot stad niet door reizigers maar door ratten gebeurde, waarbij vooral korenschepen het ongedierte transporteerden³⁰. Tijdens het beleg van Maastricht in de zomer van 1632 kan dit gemakkelijk hebben plaats gevonden, toen grote voorraden naar het leger rond Maastricht vervoerd werden. Spoedig na de capitulatie in 1632 openbaarden zich dan ook de eerste verschijnselen van besmetting om eerst in het najaar van 1633 geheel te verdwijnen. In de zeventiende eeuw had men nog geen behoefte aan exacte statistieken; als er aantallen slachtoffers genoemd werden, keken de schrijvers niet op een nul meer of minder, met het gevolg, dat zij de meest dwaze getallen zonder blikken of blozen voor het nageslacht optekenden. De gereformeerde predikant Ludovicus noteerde op 10 augustus 1633 in de acta van de maastrichtse kerkeraad dat er reeds 14.000 pestlijders overleden waren, terwijl hij nog geen twee weken later naar Den Haag schrijft, dat het aantal slachtoffers tussen de vier- en vijfduizend

²⁶ SAM, 86, RV, 64: 1664 september 9.

²⁷ Bijvoorbeeld: SAM, 86, RV, 33: 1664 april 23; aldaar, 59-60: 1664 september 10; aldaar, 607: 1669 juni 17. ARA, RvS, 1703, Verbalen Maastricht, 77: 1669. Von Geusau. Korte geschiedenis; in: Publications 31 (1894) 70-71.

²⁸ Stukken betreffende den staat der stad Maastricht; in: Kroniek HG 29 (1873) 223: 1633 september 22. SAM, 84, RV, fo. 299 verso - 300 recto: 1633 september 26.

²⁹ Wijn. Het krijgswezen, 346.

³⁰ Woehlkens, a.w., 104.

schommelt en er nog wel veel meer zullen volgen³¹. Vergeleken met de eerstgenoemde opgave zou men 14.000 aan een simpele schrijffout kunnen wijten, maar als het cijfer één weggedacht wordt, moeten vier- à vijfduizend slachtoffers nog aan de hoge kant lijken om van andere dwaze opgaven als 12.000 en 17.000 maar helemaal te zwijgen³². Hoeveel het er dan wel geweest zijn? Hierover is slechts één exact lijkend gegeven voorhanden. De magistraat verzocht in de zomer van 1633 Elisabeth Strouven om met haar kloosterzusters te willen helpen bij de verzorging van pestlijders. In haar autobiografie tekende Elisabeth Strouven later aan, dat van de door haar zusters verzorgde zieken er vierhonderd overleden waren en er onder de capucijnen die eveneens de zieken bijstonden, vijftwintig slachtoffers vielen³³. Naast de zusters verzorgden ook de cellebroeders en een gereformeerde pestmeester de geïnfecteerden. Indien zij evenveel slachtoffers te betreuen hadden als Elisabeth Strouven, zou het totaal grosso modo rond de duizend liggen, eventueel met inbegrip van de slachtoffers onder het garnizoen dat door de grote sterfte dringend versterking behoefde³⁴. Mijn berekening is gespeend van alle exactheid, maar ik meen hiermee toch wel enigszins duidelijk gemaakt te hebben, dat er reden is om zelfs Ludovicus' laagste cijfers (4 à 5.000) nog aan de zeer hoge kant te achten.

Bij de latere pestepidemieën schijnt de calamiteit veel minder ernstig geweest te zijn. Exacte totaalcijfers ontbreken ook hier weer in de meeste gevallen. Waar zij wel aanwezig zijn, vormen zij een aanwijzing dat het pestjaar 1633 een top geweest is, mogelijk nog slechts benaderd door de epidemie in 1668-1669. In 1665 dient de stadsdoodgraver een rekening in voor het begraven van zevenenzeventig pestlijders. De cellebroeders delen in 1669 mee, dat tussen december 1668 en juni 1669 zesentwintig volwassenen en elf kinderen, in totaal dus zevenendertig personen, bezweken zijn. Dit laatste cijfer moet ongetwijfeld verstaan worden als het totaalcijfer aan doden onder de door de cellebroeders verpleegde zieken. Er zijn immers nog andere totalen overgeleverd, waaruit blijkt dat in de jaren 1668-1669 veel meer maas-

³¹ JAM, AK I, 10: 1633 augustus 10. ARA, StG, lias 5819: Ludovicus aan Ho-Mo, 1633 augustus 22.

³² De getallen 12.000 en 17.000 volgens Broeckhuysen. Beschrijving; in: Publications 42 (1906) 41 en 49. Zij zijn klakkeloos overgenomen door: Daris. Histoire; I, 97 noot 1, en door: Dyserinck. De militaire gouverneurs; in: Publications 48 (1912) 112.

³³ Vie Strouven, 218. Von Geusau, a.w., 91-92, waar voor 1623 moet gelezen worden 1633. Zie ook: Hildebrand. De kapucijnen; IX, 553-555, die slechts 23 pestslachtoffers telt onder de maastrichtse capucijnen.

³⁴ Chronyck van Maestricht; in: Annales de la Société 2 (1856-1858) 126.

trichtenaars aan de pest bezweken zijn. In de parochie Sint-Nicolaas stierven 280 personen aan de pest in deze jaren. Ongetwijfeld is dit cijfer nog te laag: de pastoor tekende in het sterfregister hierbij aan, dat hij niet alle sterfgevallen had kunnen registreren, daar velen van de slachtoffers soldaten, soldatenvrouwen en -kinderen alsmede armen waren. In Wyck stierven tussen november 1668 en december 1669 in totaal 233 personen. Als de stad Roermond vanwege de in Maastricht uitgebroken pest de communicatie tussen de twee steden verbiedt, ziet de maastrichtse raad daar geen reden voor. De vroede vaders delen de roermondse raad mee, dat tussen 16 april en 8 juli 1669 slechts (!) 305 maastrichtenaars aan de pest gestorven zijn. Het verkeer tussen Maastricht en Roermond hoeft dus niet verboden te worden naar de mening van de maastrichtse raad; de verbinding met Luik is immers ook normaal³⁵. Deze deelcijfers resumerend lijkt het mij niet uitgesloten, dat het totale aantal slachtoffers tijdens de laatste maastrichtse pestepidemie de duizend overschreden heeft.

Mensen

De ongerijmdheid van Ludovicus' opgaven van het aantal pestslachtoffers in het rampjaar 1633 springt duidelijk in het oog, als wij de opgegeven cijfers van vier- à vijfduizend of zelfs 14.000 vergelijken met de totale bevolking van Maastricht in die tijd. Het verloop van de maastrichtse bevolkingscurve over de periode 1580-1790 is onderzocht door Kemp³⁶. Vóór het einde van de achttiende eeuw zijn in Maastricht geen volkstellingen gehouden. Kemp werd daardoor wel gedwongen een vrij omslachtige methode te kiezen om voor de zeventiende en achttiende eeuw tot enigszins betrouwbare gegevens te komen. Hij koos daartoe de ook voor andere steden gebruikte werkwijze via tellingen van het aantal doopsels tienjaarlijkse gemiddelden te berekenen voor het aantal geboorten. De gevonden gemiddelden werden daarna vermenigvuldigd met een reductiecoëfficiënt van 26 (op elke zesentwintig inwoners komt jaarlijks één geboorte voor) om zo tot een voorzichtige berekening te komen van het totaal aantal inwoners per decennium. Uit Kemps becijferingen geef ik hier in het kort weer, hetgeen voor de door mij behandelde periode van belang is. Van ruim 10.000 in de periode 1582-1589 stijgt het aantal maastrichtenaars

³⁵ SAM, 86, RV, 95: 1665 januari 18; aldaar, 604: 1669 juni 3. D[yserinck]. Pest te Maastricht in 1668 en 1669; in: Maasgouw 48 (1928) 67 [St.-Nicolaas] en 31-32 [St.-Maarten, Wyck]. Kleyntjens. De pest te Roermond; in: De Navorscher 86 (1937) 167.

³⁶ Kemp. Het verloop, 339-376.

langzaam tot boven de 12.000 bij de eeuwwende om dan tot 1620 vrijwel constant te blijven. Daarna treedt een vrij snelle stijging op via 16.000 in de jaren 1630-1639 tot meer dan 23.000 tussen 1640 en 1649. In de periode 1650-1659 daalt de bevolking dan weer tot ruim 18.000 om in de twee volgende decennia via 19.000 opnieuw te stijgen tot ruim 21.000 in de jaren 1670-1671³⁷.

Kemp specificeert in bijlage II bij zijn artikel de gevonden aantallen doopsels naargelang zij toegediend werden in een katholieke of in een gereformeerde kerk. Hierdoor ben ik in staat de omvang te berekenen van het gereformeerde deel der bevolking voor de door mij bestudeerde periode der maastrichtse geschiedenis. Kemp vermenigvuldigde het gemiddelde aantal doopsels per decennium met de reductiecoëfficiënt 26 en berekende zo de bevolkingscurve in tienjaarlijkse perioden. Als ik hetzelfde procédé nu toepas op het gemiddelde aantal doopsels per decennium in de gereformeerde kerken kan ik – bij benadering uiteraard – de absolute omvang van het gereformeerde volksdeel in Maastricht berekenen en procentueel vergelijken met de totale bevolking (zie bijlage 3). Uit de daar afgedrukte tabel blijkt, dat in de periode 1632-1689 gemiddeld circa twintig procent van de maastrichtse bevolking deel uitmaakte van een der gereformeerde gemeenschappen in de stad, de nederduitse of de waalse. Hierbij dient aangetekend te worden, dat de lutherse gemeenschap een te verwaarlozen aantal leden telde. Het hoogste percentage bereikten de gereformeerden in het decennium 1640-1649, het laagste in de jaren 1670-1679. Het hoge cijfer uit de jaren veertig kan enigszins verklaard worden door de aantekening in de acta van de nederduitse kerkeraad, waaruit blijkt dat het aantal preken verdubbeld moest worden daar er zoveel vluchtelingen „uyt alle quartieren” binnen Maastricht gekomen waren³⁸. Het lage cijfer in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw ligt voor de hand: de franse bezetting was de gereformeerden niet welgezind en dat kan de 12,82 procent verklaren, die zij toen op de totale bevolking uitmaakten.

Het lage percentage moet mede toegeschreven worden aan de afwezigheid van staats garnizoen in de stad, een immer onzeker element zowel in de berekeningen van Kemp als in de mijne. De grootte van het garnizoen wordt in de bronnen slechts sporadisch vermeld. Kemp legt er de nadruk op, dat zijn cijfers niet meer dan benaderend kunnen heten en wijst dan op een zeer onzekere factor: de omvang van het in de stad gelegerde garnizoen. In de doopboeken wordt het beroep van de

³⁷ Kemp, a.w., 349.

³⁸ JAM, AK I, 133: 1642 maart 14. Huygens. Briefwisseling; III, 319 noot.

vader niet meer vermeld. Er is dus geen splitsing mogelijk tussen burger- en soldatenkinderen. Een nader onderzoek wijst Kemp af met de opmerking, dat een dergelijke nasporing zeer tijdrovend is en weinig kans op resultaat biedt³⁹. Wouters schat de grootte van het garnizoen in de zeventiende eeuw op gemiddeld vierduizend man; later preciseert hij: „ . . . voor normale tijden berekend . . . op 1.700 man, doch meestal tussen de 4.000 en 6.000 officieren en manschappen . . . ”⁴⁰. Het getal 1.700 steunt op De Lenarts⁴¹; voor de andere getallen voert Wouters geen bewijzen aan.

Cijfermateriaal over de sterkte van het garnizoen in Maastricht in de zeventiende eeuw is schaars; bovendien zijn het soms afgeronde getallen, die waarschijnlijk op schattingen berusten. Ik vond de volgende aantallen⁴²:

OMVANG VAN HET GARNIZOEN, 1632-1673

1634	5.300
1634 februari 16	5.433
1634 oktober	6.400
1635 november 28	6.329
1638 (?)	ca 2.000
1639 april 20	2.496
1639 oktober 8	3.696
1651 december	ca 4.700
1669	2.504
1672 april	5.597
1672 april 22	5.496
1672 zelfde datum	6.071
1672 einde april	8.431
1672 mei 12 (zonder officieren)	5.591
1672 september 5	8.592
1672 zelfde datum	8.705
1672 zelfde datum	8.980

Het gemiddelde van deze cijfers levert een totaal van ruim 5.500 manschappen voor het garnizoen in de jaren 1634-1672. Dit getal is

³⁹ Kemp, a.w., 349.

⁴⁰ Wouters. Een bibliotheque, 11. Dezelfde. Grensland, 402.

⁴¹ De Lenarts. Geschiedkundige aanmerkingen; in: Publications 3 (1866) 9.

⁴² Vlekke, 34 en Ten Raa-De Bas. Het staatsche leger; IV, 76 noot 2 [1634]. Vlekke, 33 noot 7 [1635]. Ubachs, P. J. H. Medios para ganar Maastrique; in: Maasgouw 91 (1972) koln 85-88 [1638?]. ARA, RvS, 1701, Verbalen Maastricht: 1639 oktober 10 [1639]. ARA, StG, lias 5828: Rijngraaf aan HoMo, 1651 december 26 [1651]. ARA, RvS, 1703, Verbalen Maastricht, 40 [1669]. ARA, StG, 9181: Verbaal van de gedeputeerden te velde te Maastricht, 1672 april 22 en september 5. Sypesteyn-De Bordes. De verdediging, 33 [1672].

zeker te hoog, want de meeste cijfers zijn afkomstig uit oorlogsjaren, 1634-1639 en 1672, toen respectievelijk spanjaarden en fransen Maastricht direct bedreigden. Voor de gemiddelde grootte van het garnizoen lijken mij de aantallen uit de vredesjaren 1651 en 1669 betrouwbaarder. Het getal voor 1651 berust op een onzekere berekening. De Rijngraaf Frederik Magnus van Salm, gouverneur van Maastricht, deelt Den Haag dan immers wel het aantal compagnieën (veertig te voet, zeven te paard) mee, maar niet het totaal aan manschappen⁴³. Vaak wordt een compagnie in het staatse leger op honderd man gesteld, maar aan de voltalligheid schortte het nogal eens⁴⁴. Het is immers bekend, dat de compagnieën veelal een geringer aantal manschappen (50 tot 75) telden, zodat het ca. 4.700 voor 1651 in mijn telling waarschijnlijk nogal hoog is. Bovendien schrijft de Rijngraaf dat deze macht van 47 compagnieën voldoende is om de stad voor iedere verrassing te vrijwaren onder voorwaarde, dat de compagnieën voltallig zijn, wat zij dus niet a priori geacht werden te zijn. Hieruit volgt wel dat een garnizoen van een vierduizend man in normale tijden en vóór de grote uitbouw van de vestingwerken in de achttiende eeuw voldoende gevonden werd voor het verdedigen van de vesting Maastricht. Het door Wouters genoemde cijfer 4.000 moet dan ook zeer plausibel genoemd worden in tijd van vrede, terwijl dat van 6.000 alleen aannemelijk kan zijn ten tijde van oorlog. Het op De Lenarts teruggaande cijfer van „1.700 man garnizoen voor normale tijden” berust naar mijn mening op een mislezing. De Lenarts voert dit getal op als het deel van het gewone garnizoen, dat ten laste van de stad kwam. Op 25 mei 1635 slooten Luik en de Staten-Generaal een nader accoord „... waarbij de portie van het garnizoen tot stads laste gebracht is op de helft der infanterie niet overstygende 3.000 man en op een derde der kavallerie niet overstygende vier kompanien...”, wat grosso modo toch neerkomt op 1.700 manschappen ten laste van de stedelijke kas. Het resterende garnizoen bekostigden de Staten-Generaal. Deze overeenkomst van 25 mei 1635 vond haar oorsprong in de resolutie van Hare Hoogmogenden van 4 februari 1633, waarbij de Staten het onderhoud der barakken op zich namen, mits de stad Maastricht 1.500 man infanterie en twee ruiterscompagnieën – samen ongeveer 1.700 koppen – ten

⁴³ ARA, StG, lias 5828: Rijngraaf aan HoMo, 1651 december 26.

⁴⁴ Treu is van mening, dat de sterkte van compagnieën in de zeventiende eeuw door de grote variatie niet exact te bepalen valt. Zie zijn recensie van: C. M. en J. W. M. Schulten. Het leger in de zeventiende eeuw. Bussum 1969; in: TvG 84 (1971) 99-101.

haren laste zou nemen⁴⁵. Als De Lenarts op de aangehaalde plaats onderscheid maakt tussen 'ordinaris' en 'extra-ordinaris' garnizoen, bedoelt hij slechts onderscheid te maken tussen de betaalsheren en niet tussen het garnizoen op vredes- en op oorlogssterkte. 'Ordinaris' en 'extra-ordinaris' garnizoen samen vormden de normale bezetting van de vesting Maastricht, waarvoor men dus in 1635 rekende op een 3.500 man, een cijfer dat nu ook weer niet zo ver afwijkt van het door Wouters genoemde totaal.

Kemp relativeert herhaalde malen zijn cijfermateriaal. Dat de door hem berekende totalen toch wel juist mogen heten, volgt uit een andere manier om het inwoneraantal van een stad vast te stellen, een methode zoals die bijvoorbeeld gehanteerd wordt door Hélin en Mols⁴⁶. Zij berekenen het totaal aantal inwoners via twee gegevens: het totaal aantal huizen in een stad en het gemiddelde aantal bewoners per huis. Hélin berekende uit het inwonertal en het aantal huizen van Luik, dat aldaar in 1650 gemiddeld per huis 6,6 luikenaar woonde⁴⁷, terwijl Mols uit een veel groter cijfermateriaal voorzichtig concludeerde, dat het gemiddelde aantal inwoners per huis 4 tot 5 was, waarbij hij 5 het meest voorkomende aantal achtte⁴⁸. Deze gegevens steunen Kemps berekeningen. Zijn totaal van 16.000 inwoners in de periode 1630-1639 en het bekende huizental in 1633 (2750) en 1639 (2496)⁴⁹ geven een gemiddelde van 5,8 bewoner per huis, wat precies ligt tussen de door Hélin en Mols gehanteerde gemiddelden.

Het aantal geestelijke personen schatte Kemp op circa vijfhonderd⁵⁰. Dat zijn schatting bij benadering juist is, blijkt uit de door de Brabantse Raad in 1662 ingediende lijst met de aantallen mannelijke en vrouwelijke kloosterlingen en kanunniken, die accijnsvrijdom genoten⁵¹. De lijst vermeldt meestal afgeronde getallen tot een totaal van 436. Op de lijst ontbreken de cijfers voor de paters capucijnen, de cellebroeders, de duitse ridders van de Aldenbiesen, de antonieten en de monialen van het gasthuis van Sint-Servaas. Uit andere bronnen

⁴⁵ De Lenarts. Geschiedkundige aanmerkingen; in: Publications 3 (1866) 11-12. Flament I, 11: 1633 februari 4 sub 2. Vergelijk ook: Aanteekeningen; in: Kroniek HG 29 (1873) 200.

⁴⁶ Hélin. La démographie de Liège, Bruxelles 1963 en de driedelige Introduction van Mols.

⁴⁷ Hélin, a.w., 381.

⁴⁸ Mols. Introduction; II, 136 en noot 1 aldaar.

⁴⁹ Zie hiervoor blz. 12.

⁵⁰ Kemp. Het verloop, 350.

⁵¹ Zie bijlage 6.

zijn hun aantallen bij benadering bekend⁵², waaruit volgt dat het getal 436 met 79 verhoogd moet worden, zodat het totaal aantal geestelijke personen, mannen en vrouwen samen, op 515 komt voor het jaar 1662. Daar deze becijfering steunt op afgeronde getallen is een lichte afwijking naar beneden of naar boven wel waarschijnlijk; Kemps schatting van circa vijfhonderd wordt er echter niet door ondergraven maar veeleer gestaafd.

De bevolkingscurve van Maastricht vertoont in de door mij onderzochte periode een merkwaardig dal en een top. Het dal ligt in de jaren 1630-1639, geen florissante tijd voor de Maasstad. Na het beleg en de inname in 1632 volgde een barre en boze tijd: de pestepidemie van 1632-1633, de kans op een spaans beleg in 1634 en het vrijwel stilliggen van handel en verkeer door de afsnijding van de buitenwereld gedurende deze gehele periode maakten een verblijf in Maastricht niet aantrekkelijk; bovendien werden de inwoners nog geplaagd door zware inkwartieringen. Het is geen wonder dat de toename van het inwonertal stagneert na de vrij snelle aanwas in het voorgaande decennium, waarschijnlijk te verklaren uit het hervatten van de oorlog na 1621, waardoor het platteland onveilig werd. Het omgekeerde verschijnsel doet zich voor in de periode 1640-1649, wanneer volgens Kemps berekeningen het inwonertal een hoogte bereikt, die nadien eerst in de periode 1680-1689 overtroffen wordt. Een verklaring voor deze top in de jaren veertig van de zeventiende eeuw is wellicht het wegvallen van de directe spaanse bedreiging van Maastricht met daarnaast de voortdurende onrust op het platteland rond de stad, dat zwaar te lijden had onder de laatste stuiptrekkingen van de oorlog. Maastricht kan daardoor een toevluchtsoord geworden zijn voor vluchtelingen van het platteland en de omringende kleinere steden⁵³; bovendien nog uit het door revolutionaire woelingen telkens weer geplaagde Luik. Aangezien deze schommelingen in de bevolkingscurve van Maastricht niet direct van belang zijn voor mijn onderwerp, moet het bij gebrek aan door anderen verricht onderzoek bij deze enkele suggesties blijven⁵⁴.

Hélin merkt ergens op: „ . . . A quoi servirait notre savant jeu arithmétique si, au delà des chiffres, nous demeurions incapables d'imaginer la vie d'un peuple écrasé de misère, de générations qui se

⁵² ARA, StG, liassen Maastricht, passim. Daris. Histoire, passim. Noordeloos. Een bijdrage; in: Publications 92-93 (1956-1957) 153-254.

⁵³ Zie noot 38.

⁵⁴ De meest recente samenvatting van deze periode bij: Wouters. Grensland, 329-369.

débattent pour survivre? . . . ”⁵⁵. Na de voorgaande korte beschouwing over de numerieke grootte der maastrichtse bevolking rijst de vraag van Hélin ook hier. Hoe stond het met het welvaartspeil, het wel-zijn der maastrichtse bevolking in de zeventiende eeuw? De door Kemp berekende bevolkingsaantallen per decennium vertonen een opgaande lijn. Deze gestage stijging kan aanleiding geven tot het vermoeden, dat de zeventiende eeuw voor Maastricht een periode van toenemende welvaart geweest is. Het mag echter evenmin onmogelijk geacht worden, dat er een andere oorzaak is voor de bevolkingstoename en wel een nog veel lager welvaartspeil in het gebied rond de stad. Voor de plattelandsbevolking kon het daardoor aantrekkelijker worden naar de stad te trekken, waar men voor bedeling in aanmerking kwam, dan op de dorpen in miserie voort te vegeteren. De bevolkingstoename van Maastricht zou dan verklaard moeten worden uit een voortdurende immigratie van paupers van het omringende platteland in stee vanuit een stijgende welvaart binnen de stad zelf⁵⁶. Voor genealogen ligt hier nog een ruim veld van studie braak. Een grondig onderzoek naar de economische ontwikkeling in het zeventiende-eeuwse Maastricht heeft tot op heden niet plaatsgevonden. Ik moet mij daarom bepalen tot het releveren van enkele punten, die in dit duister tenminste enig licht kunnen verschaffen.

Reeds eerder werd erop gezinspeeld, dat een onbekend deel van de maastrichtenaars een bestaan vond in landbouw en veeteelt. De overschotten gingen naar Luikerland, dat aan Maastricht vooral steenkool leverde, de gewone brandstof in de Maasstad. Op de landbouw steunden tevens de vele brouwerijen in de stad, die in hoofdzaak werkten voor de plaatselijke markt⁵⁷. Evenals deze agrarische industrie schijnen de andere bedrijven slechts van lokale betekenis te zijn geweest, want van export reppen de bronnen niet, dit in tegenstelling tot voorgaande tijden⁵⁸.

Tot de belangrijkste bronnen van inkomsten voor het stadsbestuur hoorden de verschillende licenten en de accijnzen op de voornaamste levensmiddelen. Onder de licenten was het Maaslicent het meest winstgevend. Sinds de sluiting van de Schelde in 1574 was de Maas, naast

⁵⁵ Hélin, a.w., 237.

⁵⁶ Lage graanprijzen in de periode 1580-1650: Slicher van Bath. De agrarische geschiedenis, 91. Philips-Jansen-Claessens. Geschiedenis, 26. Zie ook: Verbeemen. De werking; in: RBPH 34 (1956) 1048-1049.

⁵⁷ Korenhandel: Yernaux. La métallurgie, 17. Steenkool: Janiçon. État présent; II, 452. Brouwerijen: Vlekke, 32.

⁵⁸ Zie de samenvatting bij: Alberts. Geschiedenis; I, 178-186 en de aldaar aangehaalde literatuur.

de zeeweg, de belangrijkste scheepvaartroute tussen de Zuidelijke Nederlanden, Oost-Frankrijk en Noord-Nederland⁵⁹. Het bestaan van een schippersambacht (-gilde) in Maastricht duidt erop, dat maastrichtenaars actief deelnamen aan de Maasvaart. Na de inname door Parma in 1579 zocht de raad een middel om de drukkende lasten van het grote garnizoen en het onderhoud van de vestingwerken te kunnen bekostigen. Daartoe werd in 1580 het Maaslicent ingevoerd: alle schepen die de stad passeerden, moesten bij de Maasbrug afmeren, waarna ambtenaren de lading schatten en het licent hieven, dat ook wel passagegeld genoemd werd. De stad zou niet lang genieten van de ruime inkomsten. In 1594 maakte de Raad van Financiën te Brussel zich meester van de heffing, omdat de opbrengst zo groot was (!) en verpachtte voortaan zelf het licentmeesterschap. De pachtsom werd besteed aan het onderhoud en de uitbreiding van de maastrichtse vestingwerken⁶⁰. Na 1632 verpachtten de Staten-Generaal het licent. De opbrengst moet ook toen aanzienlijk geweest zijn. Te Navagne inde de spaanse tol na 1632 – het jaar van oprichting – honderdduizend rijksdaalders per jaar en de maastrichtse pachters voor het jaar 1646 boden een pachtsom van f 33.000; de stadssecretaris tekende bij dit bedrag aan, dat de verpachting vaak nog wel meer opbracht⁶¹. Sinds 1640 had de Raad van State de inkomsten uit het Maaslicent aan de stad gelaten ter bestrijding van de stedelijke uitgaven voor het garnizoen. Het passagegeld was indertijd ingevoerd voor de duur van de oorlog. Met een beroep op deze bepaling gingen er in Holland stemmen op het heffen van het waterlicent te Maastricht te staken, zodra in 1648 de vrede gesloten was. Het is begrijpelijk dat de maastrichtse raad zich hiertegen met hand en tand verzette, maar de noordelijke handelsbelangen wogen zwaarder dan de lokale belangen van de verafgelegen grensvesting. Op 22 november 1648 verklaarden de Staten van Holland zich vóór afschaffing van het maastrichtse Maaslicent. De Raad van State gaf op 22 januari 1649 een gelijkkluidend advies aan de Staten-Generaal en het licent verdween. Nog in 1655 ontving de Raad van State een rekest om het passagegeld te mogen pachten voor f 40.000 per jaar; wel een bewijs dat het Maaslicent bekend stond als een goede geldbelegging en tevens een bewijs voor de omvang van de Maashandel⁶². Overigens schijnt na 1648 de handel over land tussen

⁵⁹ Yernaux, a.w., 92-93.

⁶⁰ ARA, RvS, 488, Generale index 1648-1704, fo. 208 verso: 1648 december 31. RAM, SS, 1762: Memoriale, niet gepagineerd. Dyserinck. De militaire gouverneurs; in: Publications 48 (1912) 64.

⁶¹ Tol te Navagne: De Groot. Lettres, 360: De Groot uit Luik, 1674 mei 29. SAM, 157, Missivenboek 1645-1704, 31 en 33.

⁶² ARA, RvS, 488, Generale index 1648-1704, fo. 208 verso: 1648 december 31.

Zuid- en Noord-Nederland de Maashandel overvleugeld te hebben, toen het toenemend aantal riviertollen de Maasvaart duurder maakte dan het gebruik van de landweg, een omstandigheid die zich omstreeks 1600 ook al eens had voorgedaan⁶³.

De onderhoudslasten van het stedelijk garnizoen bleven evenwel drukken op het stadsbudget. De Staten-Generaal erkenden het recht op vergoeding door met de stad een overeenkomst te sluiten, waardoor Maastricht jaarlijks een bedrag zou ontvangen uit de aldaar door de Verenigde Provinciën geheven belastingen. Dit subsidie, het zogenaamde serviesgeld, bedroeg over de periode 1650-1654 *f* 12.000 per jaar. Vanaf 1656 ontving de stad jaarlijks *f* 8.000, maar met ingang van 1670 werd de tegemoetkoming weer verhoogd en wel tot *f* 14.000 per jaar⁶⁴. Het serviesgeld vormde een van de voornaamste bronnen van inkomsten voor de stedelijke financiën. Het was echter maar een druppel op een gloeiende plaat, want de klachten over grote tekorten op de begroting keren regelmatig terug in de rapporten van de commissarissen-deciseurs, die Maastricht bezochten⁶⁵. Misschien valt deze weinig rooskleurige financiële situatie te wijten, volgens de herhaalde klachten van dezelfde rapporteurs, aan de laksheid van de stedelijke raad in het besturen van de stad en zeer zeker ook aan het toentertijd weinig efficiënt werkende belastingstelsel.

Er zijn immers gegevens die doen vermoeden dat het de maastrichtse bevolking na 1648 iets meer voor de wind ging. De periode 1632-1640 was een echte crisistijd geweest, getuige de talloze klachten over het verval van handel en bedrijf en de schrijnende armoede⁶⁶. Na het sluiten van de vrede in 1648 komt er verbetering. In 1652 wordt een grote bouwbedrijvigheid gemeld. De raad had omstreeks 1620 reeds voorgeschreven, dat alle houten gevels en lemen muren bij nieuwbouw in steen opgetrokken moesten worden om het brandgevaar te verminderen en de stad te verfraaien. In 1670 was al meer dan een derde van de houten huizen door stenen vervangen⁶⁷. Het bouwen beperkte zich tot burgerhuizen. Openbare gebouwen kwamen in deze periode

⁶³ Yernaux, a.w., 104. Zie ook: Bachiene, 935-936; Roebroeck. Hoe hebben vaart en handel op de Maas zich ontwikkeld; Van Houtte. Le tonlieu de Lith.

⁶⁴ ARA, RvS, 488, Generale index 1648-1704, fo. 210 recto. Thewissen. Het hollandsche tijdperk; in: Publications 76 (1940) 241 noot 245.

⁶⁵ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652 september 23; ARA, StG, 8971, Verbaal Maastricht: Rapport CCDD, 1654 november 14; aldaar, 8978: Rapport CCDD, 1664 oktober.

⁶⁶ ARA, StG, liassen 5818-5822 (1632-1640), passim en het hierop steunende verhaal bij: Vlekke, 31-53, 120-121.

⁶⁷ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652 september 23 en ARA, StG, lias 5839: RvS aan HoMo, 1670 maart 19.

niet tot stand met twee uitzonderingen: de voltooiing in 1659 van de in 1618 reeds begonnen Augustijnenkerk en de bouw van het nieuwe stadhuis in de jaren zestig van de zeventiende eeuw. Het getuigt van grote burgerzin van de stedelijke raad, dat hij de bouw van dit wellicht gaafste specimen van 'hollandse' renaissance doorgezet heeft ondanks het chronische geldgebrek⁶⁸. Dezelfde lokale trots opende ook graag de schraal gevulde schatkist, als het 'embellissement' van de stad er mee gediend kon worden. Ruime sommen werden ter beschikking gesteld om de Markt, het Vrijthof, de wandelplaats bij de Jekerpoort en de stadswallen te beplanten met linden, iepen en eiken aangekocht in Dordrecht; bovendien werd de oude Sint-Servaasfontein op het Vrijthof gerestaureerd, alhoewel dit herstel niet het verhoopte succes had door een te geringe watertoevoer⁶⁹.

De jaren 1650-1670 vertonen een, zij het misschien bescheiden opbloei⁷⁰ van de stedelijke welvaart, maar deze bleef beperkt tot de bezittende klassen, de regenten, de gezeten burgers, of om in de termen van die tijd te spreken de 'politiquen' en de 'borghers'⁷¹, (de derde groep zijn de 'militairen'). Over het welvaartspeil van de arbeiders, de dagloners, de „arme borgheren vande straete”, mogen wij ons geen illusies maken. De stadsregering toonde zoals overal weinig of geen sociale bewogenheid met deze brede onderlaag van de bevolking. Als de gewone man zich maar rustig hield, waren de vroede vaderen al lang tevreden over deze minder met aardse goederen gezegende onderhorigen. Hun dagelijkse voedsel was masteluinbrood (half tarwe, half rogge), water hun gewone drank; over bier wordt niet gerept. Een van de motieven tot restauratie van de Sint-Servaasfontein was verbetering van de stedelijke watervoorziening, want de 'schamele luydens' drinken alleen water. De raad stond soms een collecte toe voor de ambachtslieden, zoals in de winter van 1657-1658 toen zij geteisterd werden

⁶⁸ Augustijnenkerk: Schaepkens van Riepst. Eenige bijzonderheden; in: Publications 43 (1907) 245-246, en: De nederlandse monumenten; V, 1e stuk, afl. 1, 150, waar als jaar van voltooiing 1661 genoemd wordt. Stadhuis: Minis-Wouters. Het stadhuis van Maastricht.

⁶⁹ Boomplanting op Markt en Vrijthof, 1650 en op de wallen, 1669: Schaepkens van Riepst, a.w., 101. Aldaar, 14: Beplanting terrein Jekerpoort, 1653. SAM, 86, RV, 551: Aankoop jonge bomen in Dordt, 1669. Fontein Vrijthof: ARA, StG, lias 5834: 1657 augustus 4, 8 en 18; Blonden. Over de Sint Servaasfontein; in: Maasgouw 55 (1934) 3-5, 13-16, 31-34, 37-42. Schaepkens van Riepst, a.w., 323-326.

⁷⁰ Philips, J. F. R. Recensie van: Stokstraatgebied Maastricht; in: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg 18 (1973) 121. Zie ook: Herewitha. De vrouwenkloosters, 167.

⁷¹ SAM, 85, RV, 716: Reglement voor de zondagsviering, 1662 augustus 21.

door werkloosheid, koude en honger; voor het overige liet de raad zich aan deze klasse der bevolking weinig gelegen liggen⁷². De bedeling via kloosters, armentafel en diakonie moest maar zien, dat de mindere man in leven werd gehouden. Slecht gehuisvest – zo huisden in een kelder aan de Lenculenstraat vader, moeder, drie kinderen en bovendien enkele varkens⁷³ – slecht gevoed – de bedeling verstrekke onder meer ‘pensensoep’ gekookt van slachtafval⁷⁴ – en het eerste ten prooi aan iedere besmettelijke ziekte, sleepten zij hun leven voort om tenslotte op een of ander kerkhof een snel vergeten laatste rustplaats te vinden⁷⁵.

Het juiste aantal armlastigen is niet bekend. De stukken spreken slechts in vage termen van „veel” of „het toenemend aantal”, een concreet getal noemen zij nooit. Opmerkelijk is echter, dat deze volksklasse in het bestudeerde tijdperk nimmer blijk geeft van opstandigheid. Waarschijnlijk leerde de harde praktijk van alledag hen, dat de aarde nu eenmaal een tranendal is en berustten zij in hun lot. De bedeling moet hierbij wel als stok achter de deur gewerkt hebben: wie zich niet gedroeg overeenkomstig zijn lage positie op de maatschappelijke ladder, kon natuurlijk niet in aanmerking komen voor de goedgeefsheid van openbare instellingen, waar meer met aardse goederen gezegenden de scepter zwaaiden. Deze levenslange afhankelijkheid drukte haar stempel op de „schamele luydens”; zij wisten eenvoudig niet beter dan dat onderdanigheid en de hand ophouden hún taak in de maatschappij was; het regeren en geven lieten zij meer of minder graag over aan hen die met de gouden lepel in de mond geboren waren.

De bedeling moet ook – naast de godsdienst en de stille controle van de gemeenschap – een corrigerende factor geweest zijn, die de permanente hongerslijders op het pad der deugd hield. Het is immers opmerkelijk, dat de bronnen geen aanwijzingen bevatten voor een abnormale criminaliteit. Zij spreken wel van drankzucht en vraatzucht, in die tijd een kwaal van alle standen, maar slechts hoogst zelden van moord, diefstal of andere vergrijpen tegen de maatschappelijke orde. Hier zal wel als overal gegolden hebben, dat een ‘deugdzaam’ leven dé voorwaarde was om op ondersteuning te kunnen rekenen. Ik vond maar één klacht: het stijgend aantal vondelingen baarde de stedelijke

⁷² Masteluinbrood: SAM, RV, passim. Water: ARA, StG, lias 5834: Magistraat aan HoMo, 1657 augustus 4. Collecte: SAM, 85, RV, 548: 1658 februari 13.

⁷³ SAM, 86, RV, 59-60: 1664 september 10.

⁷⁴ JAM, AK I, 23.

⁷⁵ ARA, StG, lias 5820: Rekest parochianen en pastoor van St.-Jan te Maas-tricht, lectum 1634 januari 10.

raad zorgen; een dergelijke daad van radeloze ouders of ongehuwde moeders kan echter geen misdaad heten. In 1655 schrijft de raad aan Hare Hoogmogenden, dat het te vondeling leggen onrustbarend toeneemt. De pasgeboren kinderen werden bij voorkeur achtergelaten in de immuniteiten van de twee kapittels, waar de stedelijke politie geen zeggenschap had. Een vondelingenhuis bestond in Maastricht niet. Als enige uitweg om dit kwaad te keren stelde de raad voor, dat Hare Hoogmogenden zouden bevelen de op het eigen terrein der kapittels achtergelaten vondelingen ten laste te brengen van het betrokken kapittel⁷⁶. Het mes sneed zo van twee kanten: de stad had weer een zorg minder en de kapittels zouden wel gedwongen zijn scherper toezicht uit te oefenen. In 1644 was een vondeling in het portaal van de Sint-Servaaskerk jammerlijk omgekomen. Het kindje had daar drie dagen liggen huilen voor het de geest gaf; in 1659 kwam eenzelfde geval voor. Hieruit mag niet geconcludeerd worden, dat de maastrichtenaars geen meedogen kenden. Een oude rechtsregel stipuleerde immers, dat degene die een vondeling het eerste aanraakte, daarmee ipso facto het ouderschap erkende en tevens de verplichting op zich nam het kind groot te brengen. Deze wettelijke bepalingen weerhielden klaarblijkelijk iedereen ervan zich over zo een schreiend hoopje mens te ontfemen. Zowel in 1644 als in 1659 loofde de raad vergeefs een premie uit voor degene, die de moeder van de vondeling zou aanbrenge⁷⁷. Overigens schijnt mij de klacht van de raad over de vele vondelingen overdreven toe. Steunend op zijn aantekeningen uit de raadsverdragen telde Schaepekens in de periode 1600-1750 ongeveer tachtig vondelingen⁷⁸. Hieruit meen ik te mogen concluderen, dat de stedelijke raad omstreeks 1655 gealarmeerd werd door een plotselinge, alhoewel absoluut beschouwd slechts vrij geringe stijging van het aantal, en kwam het vergrijp in Maastricht overigens weinig voor.

Prostitutie kwam uiteraard ook voor in een stad, waar ongeveer één op de vier inwoners behoorde tot de vlottende bevolking van het garnizoen. Als verdachte buurten golden de Tongersestraat, de Abtstraat, Grachtstraat, Houtmaas en Corverstraat⁷⁹. Ik vond echter slechts twee met name genoemde gevallen in de periode 1632-1673, namelijk in 1652 en 1673. In 1652 betreft het een bordeel aan de wal in de Capucijnenstraat. Op herhaald aandringen van de nederduitse kerkeraad wordt de vrouw (de bordeelhoudster?) door de militaire rechter in

⁷⁶ ARA, StG, lias 5832: Magistraat aan HoMo, 1655 juni 18.

⁷⁷ JAM, AK I, 204: 1644 september 23 en 30 en: SAM, 85, RV, 604: 1659 maart 31.

⁷⁸ Schaepekens van Riepmst jr. Het oude Tricht; in: Publications 59 (1933) 79.

⁷⁹ SAM, 86, RV, 33: 1664 april 23.

hechtenis genomen. Het zal dus een gelegenheid geweest zijn, die vooral door soldaten bezocht werd. In 1673 zijn de gegevens zeer summier: de kerkeraad verzocht de magistraat een bordeel te sluiten. In dat jaar herbergde de stad een groot garnizoen; hier ligt het eveneens voor de hand dat het gewraakte bordeel een amusementsgelegenheid voor soldaten was en niet voor burgers⁸⁰. Een meer burgerlijke gelegenheid tot prostitutie was de boot van Luik naar Maastricht. Aan boord bevonden zich ‘animeermeisjes’ en bij aankomst te Maastricht stonden eenzelfde soort dames op de kade – het Bat – de reizigers op te wachten om hun diensten aan te bieden⁸¹. Op losheid van zeden in de hogere kringen kan de opmerking wijzen van de altijd graag roddelende Constantijn Huygens jr. Sprekend over Maria Groulart, een der zusters van de brabantse hoogschout Steven Groulart, merkt Constantijn op, dat zij behoorde tot de tien of twaalf maastrichtse meisjes „alle hoeren als peerden”⁸².

Er was ook amusement van minder verdacht allooi. De gegevens hierover zijn voor het merendeel te vinden in de acta van de nederduitse kerkeraad, die dit amusement toch weer verdacht genoeg vond om er tijdens de vergaderingen tegen te fulmineren en de hulp van de wereldlijke overheid in te roepen om het door de kerkeraadsliden als kwaad geziene te keren. Inzoverre de wereldlijke overheid aan de verzoeken van de kerkeraad gehoor gaf, leveren bovendien de raadsverdragen (besluiten) van de stedelijke raad gegevens over volksvermaken en -gebruiken.

De kerkeraad verontrustte vooral het vieren van vastenavond, de drie dagen voor het begin van de veertigdaagse vasten. De maskerafes die hiermee gepaard gingen, konden een gerede aanleiding zijn voor het binnenkomen van ongewenste personen in de vesting en zo de veiligheid in gevaar brengen. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de leiders der nederduitse gemeente bij hun herhaalde verzoeken om „het ontuchtig bedrieff der vleeschelycke menschen, . . . die overgebleven vuylichheit der heydenen”⁸³ te verbieden, steun vinden bij de militaire autoriteiten. In 1657 verklaart de brabantse hoogschout zelfs, dat slechts de militaire gouverneur competent is het carnaval te verbieden⁸⁴, dat niet alleen gevierd werd met „schandelijke mommerieën” die men in „gheene christelycke welgepoliceerde stadt” zal

⁸⁰ JAM, AK II, 53, 54 en 62: 1652 maart 15 en 27, augustus 23; aldaar, IV, fo. 95 recto: 1673 maart 31.

⁸¹ Huges. Voyage, 222-223, 258-259.

⁸² Huygens jr. Journalen; II, 227 en ook: Hora Siccama. Aanteekeningen, 561.

⁸³ JAM, AK I, 131: 1642 februari 15.

⁸⁴ JAM, AK II, 178: 1657 januari 26.

kunnen tolereren, maar tevens met het ontsteken van vuren op straat, waaruit vaak veel onheil ontstaat⁸⁵. Het rondtrekken van 'vastenavondgekken'⁸⁶ werd door de stedelijke raad bij herhaling verboden⁸⁷, maar het was een gevecht tegen windmolens, zoals al blijkt uit het voortdurend herhalen van dezelfde verboden over een lange reeks van jaren. In 1660 kon de kerkeraad slechts spijtig constateren, dat tijdens de laatste vastenavond (7-9 februari) het vermommen en dansen meer toe- dan afgenomen was⁸⁸.

Ook het dansen zat de kerkeraad hoog. In 1638 bleek zelfs een ouderling zich hieraan bezondigd te hebben⁸⁹. De lidmaten keerden de onwelgevallige vermaningen met het dreigement naar de waalse kerk te gaan, als zij gecensureerd zouden worden om hun dansen⁹⁰. Men dacht bij de waalse gemeente klaarblijkelijk liberaler op dit stuk. De afgevaardigden uit de maastrichtse kerkeraad naar de synode vroegen de hoge vergadering om raad. Enkele aanzienlijke lidmaten in Maastricht hadden gelegenheid gegeven tot dansen, soms meerdere malen per week en tot vier uur in de nacht. De synode gaf als remedie: persoonlijk vermanen, namen bekendmaken en kerkelijke straffen toepassen⁹¹. Het succes was niet zo bijster groot. Vooral in de jaren zestig van de zeventiende eeuw klaagde de kerkeraad telkens over de danspartijen, de 'baalen', wat aanleiding gaf tot botsingen met de upper ten van de maastrichtse gereformeerden. Dit laatste ligt wel voor de hand: de gewone man had de ruimte noch het geld om aan huis een dansavond te houden. Mevrouw van Ylem, echtgenote van de rentmeester van de Landen van Overmaas, werd persoonlijk vermaand haar dochter niet te laten gaan dansen. Uit haar ongezouten antwoord blijkt de verachting der regentenkaste voor haar geestelijke leidlieden. Mevrouw verklaarde aan de afvaardiging uit de kerkeraad, dat zij voor deze keer op het verzoek inging en haar dochter zou thuishouden, maar mevrouw voegde nog iets eraan toe. Zij „...oordeelde, dat het beter ware, datmen sulcke predicanten censureerde die ter maaltijt genodigt synde, haer soo droncken droncken datse den geheelen heert vuyl maeecten met braecken en spouwen...". Het schot was raak: de kerkeraad wond zich danig op over mevrouws duidelijke taal, temeer

⁸⁵ JAM, AK I, 150: 1643 februari 13; aldaar, II, 177: 1657 januari 19.

⁸⁶ JAM, AK III, 99: 1663 januari 19.

⁸⁷ SAM, 84, RV, fo. 384 recto: 1639 februari 21, fo. 414 recto: 1641 februari 7, fo. 432 recto: 1642 februari 10. SAM, 85, RV, 735: 1663 januari 22.

⁸⁸ JAM, AK II, 254: 1660 februari 13.

⁸⁹ JAM, AK I, 49: 1638 november 28.

⁹⁰ JAM, AK I, 156: 1643 maart 20.

⁹¹ RAA, AGS I: Harderwijk, 1643 augustus 23-29.

daar zij haar snedige antwoord trots in de stad rondvertelde⁹². Al gauw deed in Maastricht een – verder onbekend – pamflet de ronde, dat tijdens een bal bij de Rijngraaf uitgedeeld was en waarin de leden van de kerkeraad voor leugenaars gescholden werden⁹³. De hierover aangesproken Rijngraaf antwoordde eerst een jaar later ontwijkend⁹⁴, terwijl de achterhaalde ‘pasquillant’ zich persoonlijk voor de nederduitse en franse kerkeraad moest verontschuldigen en een exemplaar van zijn gewraakt geesteskind verscheuren. De kerkeraad hield hardnekkig vol en wilde in 1663 twee meisjes niet aannemen, die vast van plan waren te dansen bij het feest ter gelegenheid van hun aanneming⁹⁵. Dit laatste geval wijst erop, dat de gereformeerden graag hun katholieke stadgenoten navolgden. Zo oordeelde de kerkeraad in 1641, dat het de lidmaten niet paste de zogenaamde ‘bruiloft’ bij te wonen, het feest dat gegeven werd bij het vertrek naar het klooster van een katholieke meisje⁹⁶. Op zondag voor de middag mochten geen kinderen meer gedoopt worden, want dat was een te graag aangegrepen gelegenheid om te ‘slempen’⁹⁷.

De voortdurende zorg van de kerkeraad voor het onderhouden van de zondagsrust leert ons het een en ander over de vrijetijdsbesteding in het zeventiende-eeuwse Maastricht, meer bijzonder in de jaren zestig van die eeuw. Naar de mening van dominees en ouderlingen werd de zondagsrust doorlopend geschonden. Winkels waren normaal geopend, kolen werden bezorgd en apothekers en dokters oefenden praktijk uit zoals op doordeweekse dagen. Herbergiers zetten flessen met drank voor de deur zelfs onder de preek. Was het misschien de bedoeling van deze neringdoenden zo hun gereformeerde klanten een slokje te bezorgen, zonder dat zij op zondag in een herberg behoefden te komen⁹⁸? Een steen des aanstoots vormde evenzeer de Sint-Servaaskermis met haar kraampjes waar gedobbeld en geloot werd. Klachten bij de goeverneur der vesting en de brabantse hoogschout haalden niet veel uit⁹⁹. Herhaaldelijk wordt er in verband met de kermis, maar ook wel

⁹² JAM, AK III, 103: 1663 februari 2, en 105: 1663 februari 9.

⁹³ JAM, AK III, 108: 1663 februari 20, en 111: 1663 februari 23, en 115: 1663 maart 16.

⁹⁴ JAM, AK III, 171: 1664 januari 18.

⁹⁵ JAM, AK III, 132: 1663 juni 30. Het gewraakte pamflet was misschien de „Apologie pour la danse aux dames de Mastrecht”; zie: Heynen. Maastrichtse drukken; in: Publications 83 (1947) 37-38.

⁹⁶ JAM, AK I, 105-106: 1641 januari 18.

⁹⁷ JAM, AK I, 86: 1640 juni 15.

⁹⁸ JAM, AK II, 258: 1660 februari 27, 278: 1660 juli 16; AK III, 110: 1663 februari 23, en 112: 1663 maart 2.

⁹⁹ JAM, AK II, 258: 1660 juli 16; AK III, 124: 1663 mei 18.

op andere tijden, geklaagd over het optreden van goochelaars, kwakzalvers, dansers, italiaanse kunstenaars en koorddansers. In 1668 stond er zelfs een circus, een apenspel, pal voor de kerkdeur van de Sint-Jan, de voornaamste gereformeerde kerk der stad¹⁰⁰!

Toneel en toneelspelers vormden vaak een onderwerp van beraadslaging. In 1640 wordt bij de 'bagijnen', waarschijnlijk de onderwijsgevende zusters sepulchrijnen, schooltoneel gespeeld – zoals in navolging van de uit de stad verdreven jezuïeten ook op andere scholen gebeurde – om het „fenijn des pausdoms in te planten” notuleert de kerkeraad¹⁰¹. In later jaren gaat het om meer professionele uitvoeringen met als hoogtepunt een optreden van Jan-Baptist van Fornenbergh, „meester van de nederduytsche comedianten”, die in 1670 mag spelen voor de stedelijke raad mits dag en onderwerp gekozen mogen worden door de in Maastricht verblijvende commissarissen-deciseurs¹⁰². Jammer genoeg laten de notulen van de kerkeraad en de raadsverdragen ons in de steek bij de vraag, naar wát er door deze comedianten gespeeld werd; wij weten alleen dat ze in de stad geweest zijn. Hetzelfde geldt voor het muzikaleven: er is weinig feitelijks van bekend.

De in de zestiende en zeventiende eeuw te Maastricht verschenen drukken zijn beschreven door Heynen, maar de uitgaven imponeren niet door kwantiteit noch door kwaliteit. In de periode 1552-1700 kwamen in totaal 83 titels van maastrichtse persen, een waarschijnlijk nog te hoog aantal, daar Heynen ook titels vermeldt, waarvan het niet geheel zeker is of ze wel in Maastricht verschenen zijn. Origineel werk van enig belang is er niet bij. Het is in overgrote meerderheid gebruiksliteratuur, waaronder de godsdienstige werken en werkjes met 41 en de juridische literatuur met 25 titels het leeuwenaandeel voor hun rekening nemen¹⁰³.

De algemene indruk is: een stad met een weinig bloeiend cultuurleven, dat in zijn meer volkse uitingen specifiek katholieke trekken bleef vertonen ondanks de voortdurende pogingen van de maastrichtse kerkeraden er een meer calvinistische snit aan te geven. Deze pogingen moesten wel mislukken, daar de kerkeraden slechts zelden en dan nog schoorvoetend gesteund werden door de wereldlijke en militaire over-

¹⁰⁰ SAM, 85, RV, 434: 1655 juni 30. JAM, AK II, 164: 1656 juli 28, 209: 1658 oktober 18, en 258: 1660 februari 27; AK III, 154: 1663 oktober 12, en 423: 1668 april 27.

¹⁰¹ JAM, AK I, 97: 1640 november 30, en 140: 1642 augustus 15.

¹⁰² JAM, AK I, 230: 1645 augustus 4; AK II, 221: 1659 januari 10; AK III, 41: 1662 maart 10, 98: 1663 januari 12, en 99: 1663 januari 19. SAM, 87, RV, 31: 1670 juni 30. Over J. B. van Fornenbergh zie: NNBW, V, koln 192-193.

¹⁰³ Quaedvlieg. Maastrichts muzikaleven, 70-130. Heynen. Maastrichtse drukken; in: Publications 83 (1947) 1-147.

heid. De kerkeraad kon zelfs niet voorkomen, dat de lidmaten de katholieke feestdagen eerbiedigden¹⁰⁴. Een particulier klaagde bij de commissarissen-deciseurs over het grote aantal van zulke heiligenfeesten, die als zondag gevierd werden en naar zijn mening nog kunstmatig uitgebreid werden. Viel een dergelijke verplichte feestdag op zondag dan werd de aldus gemiste vrije dag op maandag ingehaald ten nadele van ambachtslieden en winkeliers, aldus de onbekende briefschrijver¹⁰⁵.

Was dat aantal inderdaad zo hoog? Naar moderner begrippen althans wel. Deze verplichte dagen waren geregeld en voorgeschreven op een te Luik in 1612 gehouden concilie van het aartsdiakonaat Haspengouw, waaronder ook Maastricht viel¹⁰⁶. Naast de 52 zondagen werden toen nog minimaal 35 andere dagen als rustdag aangewezen, zodat op minstens 87 dagen in het jaar de zondagsrust onderhouden diende te worden. Het juiste aantal vrije dagen voor Maastricht is niet precies vast te stellen. Het concilie van Haspengouw noemde naast de lijst van verplichte feestdagen ook nog eventueel plaatselijk gebruikelijke vrije dagen, zoals Sint Lambertus, Sint Servaas, Sint Nicolaas en andere meer. Het werkelijke totaal kan dus hoger gelegen hebben¹⁰⁷. De conciliebesluiten waren op 1 oktober 1612 te Maastricht afgekondigd en daarmee bindend geworden¹⁰⁸. Of de gewone gelovige zich ook aan deze voorschriften hield, mag betwijfeld worden. De zondagsrust op de aangewezen dagen moest stipt onderhouden worden: alle handarbeid was verboden en alle winkels moesten gesloten zijn¹⁰⁹. Uit de hiervóór beschreven voortdurend door de nederduitse kerkeraad gesignaleerde feiten blijkt wel, dat de maastrichtse katholieken niet al te zwaar tilden aan het onderhouden van de dag des Heren. De kerkeraad redeneerde uiteraard vanuit een calvinistische opvatting, die strenger was op het punt van de zondagsrust dan de katholieke, maar zelfs gemeten aan de katholieke voorschriften schoten vele maastrichtenaars nog aanzienlijk te kort. De maastrichtenaar kon kalm zijn gang gaan in een maatschappij, waarin hij recht had op één dag vrij per vier dagen. Afgebeeld werd hij dus niet, maar dat was dan ook vrijwel de enige compensatie voor een zowel materieel als geestelijk weinig opwekkend bestaan, indien hij niet behoorde

¹⁰⁴ JAM, AK I, 22: 1635 augustus 8.

¹⁰⁵ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Stukken van particulieren aan CCDD, 1635 [niet nader gedateerd].

¹⁰⁶ Concilia germaniae; IX, 180-196.

¹⁰⁷ A.w., 184.

¹⁰⁸ A.w., 196.

¹⁰⁹ A.w., 184-185.

tot de toplaag der bevolking: de kapittelheren, de officieren van het garnizoen en de stedelijke regenten.

Bestuur

Een beschrijving van het wereldlijk bestuur van Maastricht is niet zo eenvoudig door een complicatie in de maastrichtse gezagsverhoudingen: de tweeherigheid, de verdeling van de opperheerschappij over de stad tussen de prins-bisschop van Luik en de hertog van Brabant. Het maastrichtse condominium is herhaalde malen ten onrechte als uniek betiteld¹¹⁰. Ten onrechte, want een of andere vorm van condominium bestond in vele steden van het Rijk, ook in Frankrijk en elders¹¹¹. Als voorbeelden uit de omgeving van Maastricht noem ik: Sint-Truiden, Gembloux en Dinant; de laatste stad was aanvankelijk zelfs drieherig¹¹².

Mols is van oordeel, dat tweeherigheid gewoonlijk voortkomt uit plaatselijke geografische omstandigheden vaak versterkt door juridisch conservatisme¹¹³ en dat kan ook in Maastricht het geval zijn; kán, want de oorsprong van de maastrichtse tweeherigheid is nog steeds duister. Het meest recent heeft Harsin alle bekende gegevens over het condominium samengevat en wel tot het jaar 1550¹¹⁴. Zijn 'dossier maestrichtois' blijft echter bij de feiten staan: een poging tot verklaring van het ontstaan en de eeuwenlange handhaving van de maastrichtse tweeherigheid wordt niet ondernomen. Ook Deeters gaat op deze kwestie niet nader in. Hij constateert het bestaan van de tweeherigheid, betreurt dat zij in lange tijd niet meer onderzocht is en vindt het opmerkelijk, dat zij bleef voortbestaan tot het einde van het Ancien Régime¹¹⁵; dat is alles. Voor mijn onderzoek is het ontstaan en een verklaring van de tweeherigheid niet van direct belang. Op het einde van de zestiende eeuw werd het condominium in Maastricht als een vanzelfsprekend feit aanvaard, al deden zich wel voortdurend kleinere

¹¹⁰ Bijvoorbeeld: Jaspar. De tweeherigheid; in: Publications 74 (1938) 32. Spiertz. Maastricht, 33 te vergelijken met: Fruin-Colenbrander. Geschiedenis, 194.

¹¹¹ Mols. Introduction; II, 34.

¹¹² Pouillet. Origines; I, 177-178 en aldaar: II, 35 en 410.

¹¹³ Mols, a.w.; II, 34.

¹¹⁴ Harsin. Études; III, Annexe I, 441-450. Nève. Het Rijkskamergerecht, 399-423 en 426-433 is ook van groot belang voor de bestudering van de tweeherigheid, alhoewel ontstaan en praktijk van het condominium buiten Nève's onderwerp vielen.

¹¹⁵ Deeters. Servatiusstift, 91 en 119-120. Zie ook: Schröder-Künssberg. Lehrbuch, 640 en: Thoma. Die Kirchenpolitik, 84 noot 87.

en grotere moeilijkheden voor. Deze moeilijkheden sproten echter niet voort uit een betwijfelen van het recht van de twee heren op zich, maar uit meningsverschillen over de praktische toepassing van dit recht in een gegeven situatie¹¹⁶. Herhaalde malen poogden de prins-bisschop van Luik en de hertog van Brabant of zijn opvolgers tot een bindende overeenkomst te geraken, die strubbelingen in de toekomst zou moeten voorkomen. Zij zijn daar nooit op bevredigende wijze in geslaagd. De 'Alde Caerte' van 1283, de concordaten van 1428 en 1615 en de ordonnantie van 1580 bleken gebrekkige instrumenten te zijn, zodra er gezagskwesties rezen tussen de twee Heren van Maastricht. In het algemeen kan dit verklaard worden uit de mentaliteit van de middeleeuwer, die nu eenmaal meer bestuurd volgens gewoonte- dan volgens geschreven recht en uit de begrijpelijke politieke voorzichtigheid van de verdragsluitende partijen, die zich liever niet al te zeer wilden binden. De verhoudingen ter plaatse maakten een juiste afbakening van de rechten der twee heren nog eens extra moeilijk. In Maastricht regeerden immers niet alleen twee heren, maar zij oefenden daar bovendien tweërlei soevereiniteit uit, een territoriale en een persoonlijke.

De territoriale tweeherigheid gold voor Wyck in zijn geheel, maar in het eigenlijke Maastricht links van de Maas slechts voor ongeveer de helft van het gebied binnen de wallen¹¹⁷. Binnen de oudste omwalling waren niet tweeherig: de immuniteiten van de kapittels van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe, die respectievelijk brabant (oorspronkelijk vrij-rijksheerlijk) en luiks waren; bovendien lag binnen de eerste omwalling nog een deel van het graafschap van de Vroenhof, dat brabant was. Bij de uitleg van de stad omstreeks 1300 was slechts een deel van het toen geïncorporeerde platteland onder tweeherig bestuur gekomen: het stuk ten oosten van de Boschstraat tussen eerste omwalling en Antoniusstraat en verder een strook aan weerszijden van de Brusselsestraat. De rest van de stadsuitleg bleef ressorteren onder het vroegere gezag: de 'Nieuwstad', geïncorporeerd omstreeks 1500, ten zuiden van het riviertje de Jeker bleef luiks, de binnen de wallen gekomen delen van het graafschap van de Vroenhof bleven brabant, terwijl de voormalige schepenbank Tweebergen onder de jurisdictie bleef van het kapittel van Sint-Servaas. Een exacte geografische omschrijving valt bij gebrek aan bronnen onmogelijk te geven¹¹⁸, maar uit deze opsomming volgt reeds, dat, zuiver naar oppervlakte gerekend, Maastricht veel meer brabant dan luiks was.

¹¹⁶ Crahay. Coutumes, blz. III noot 2.

¹¹⁷ Zie kaart 3 op blz. 00.

¹¹⁸ Deeters, a.w., 116-117. Ook: Harsin, a.w.; 388-389.

Een soevereiniteit over de natuurlijke personen doorkruiste de territoriale soevereiniteit met haar duidelijk brabantse overwicht, waardoor een deel der inwoners luiks en een ander deel brabantse onderdaan was onafhankelijk van hun woonplaats binnen de stad. Voor geboren maastrichtenaars bepaalde de nationaliteit – als dit begrip hier gehanteerd kan worden – van de moeder hun afhankelijkheid van de ene of de andere heer volgens de oude rechtsregel 'partus sequitur ventrem'¹¹⁹. Vreemdelingen die zich metterwoon in de stad vestigden, werden ingeschreven als luiks onderdaan, indien zij afkomstig waren uit luiks gebied; was dit niet het geval dan verkregen zij de brabantse nationaliteit. Dat kinderen de nationaliteit van hun moeder verkregen was in het Rijk, waartoe Brabant en Luik en dus ook Maastricht behoorden, uniek noch uitzonderlijk¹²⁰. Net als de tweeherigheid is ook de toepassing van deze rechtsregel in Maastricht nog nooit diepgaand bestudeerd. Ik meen in het kader van deze studie te kunnen volstaan met een vermelding van de feitelijke gegevens, zoals die in de stadsrechten omschreven zijn¹²¹. Honderd jaar geleden zijn al deze kwesties reeds onderzocht door Suringar, maar zijn voor die tijd zeer verdienstelijk werk¹²² moet nu toch wel verouderd heten. Het ontbreken van moderne studies over de werking en betekenis van de territoriale en persoonlijke soevereiniteit berooft ons echter van de mogelijkheid een voor de hand liggende verklaring te geven voor allerlei gebruiken en regelingen met betrekking tot het interne bestuur van de stad Maastricht. Veel van hetgeen ons daarin onverklaarbaar of vreemd toeschijnt, zou na een grondige bestudering van de plaatselijke rechtsverhoudingen binnen het grotere kader van het duitse rijksrecht wel eens heel natuurlijk kunnen zijn.

Het gezag van de twee heren van Maastricht, de prins-bisschop van Luik en de hertog van Brabant, steunde dus op het bezit van een eigen en van een met de ander gezamenlijk bezeten territorium binnen de stadswallen en bovendien op een persoonlijk gezag over een deel der inwoners. Hoe de verhouding was tussen het aantal luikse en het aantal brabantse maastrichtenaars in de zestiende eeuw is onbekend. Uit de zeventiende eeuw stamt een opmerking, dat het aantal brabantse inwoners veel groter was dan dat van de luikse, wat de brabantse hoogschout enkele jaren later preciseert als een verhouding van drie op één, een verhouding die ook aan het einde van de achttiende eeuw

¹¹⁹ Deeters, a.w., 112.

¹²⁰ Schröder-Künnsberg, a.w., 50, 54, 69, 76.

¹²¹ Crahay. Coutumes, passim. Bachiene, 927-928.

¹²² Suringar. Bijdrage . . . Leiden 1873.

gold¹²³. Het is aannemelijk dat ook in de voorgaande eeuwen de brabanters ten opzichte van de luikenaars een dergelijk overwicht bezaten, maar numerieke gegevens ontbreken.

Een brabantse overwicht komt wel duidelijk tot uiting bij het vergelijken van de rechten van de prins-bisschop van Luik en de hertog van Brabant binnen Maastricht. Een opsomming van deze rechten is te vinden in het 'Memoriale rerum oppidi Trajectensis ad Mosam'¹²⁴, waarin onder meer de luikse en brabantse rechten tegenover elkander gezet worden. Het niet gedateerde stuk moet stammen uit de eerste helft van de achttiende eeuw te oordelen naar de laatste wel gedateerde aantekeningen; mogelijk wel uit de jaren dertig van die eeuw, toen er controverses gerezen waren over het condominium¹²⁵. Dit 'Memoriale' bevat een verzameling stukken, die uit verschillende koker stammen: de beschrijving van de luikse rechten is van luikse zijde opgemaakt, de beschrijving van de brabantse rechten van staatse, zoals geconcludeerd kan worden uit de soms gezochte redeneringen en aangehaalde feiten ten bewijze van de onderschikking van de ene heer aan de andere. Van luikse zijde wordt betoogd, dat de bisschop altijd zekere voorrang had boven de hertog van Brabant, maar als bewijs voor deze stelling kan niet meer aangevoerd worden dan de door zijn commissarissen-deciseurs genoten voorrang en het grotere aandeel van de prins-bisschop in de opbrengst van enkele stedelijke belastingen. Daartegenover wordt van brabantse zijde betoogd, dat de hertog veel meer voorrechten heeft dan zijn medeheer. Als soeverein van de stad heeft hij alle inwoners tot onderdanen, die niet afkomstig zijn uit de in de 'Alde Caerte' met name genoemde vijf parochies in Luikerland; bovendien komt de jurisdictie over gebouwen en gronden, over kloosterlingen en geestelijken in Maastricht uitsluitend de brabantse heer toe. De vestingwerken en het garnizoen zijn brabantse, evenals het muntrecht. Hetzelfde geldt voor het verlenen van pardon en remissie – ook aan luikenaars, ja zelfs luikse rebellen! – octrooi en voogdij¹²⁶.

Het condominium werd onverdeeld of, zoals het heette, 'indivies' uitgeoefend. In de praktijk van alledag trad de indivieze raad als gezagsdrager op; in feite bestond deze onverdeelde raad uit twee regeringslichamen, de Luikse en de Brabantse Raad. De twee afzonderlijke

¹²³ ARA, StG, lias 5838: Advies RvS, 1665 januari 23. Aldaar, 12551, Loketkas processen, 168: Bericht van Steven Groulart, 1671 mei 15. Suringar, a.w., 219.

¹²⁴ RAM, SS, 1762, Memoriale: niet gepagineerd noch gedateerd.

¹²⁵ Vergelijk ook: Thewissen. Het hollandsche tijdperk; in: Publications 76 (1940) 195 noot.

¹²⁶ RAM, als noot 124. Zie ook: Janiçon. État présent; II, 456 en: Bachiene, 925-926.

raden vertegenwoordigden respectievelijk de luikse en brabantse heer, maar bij het besturen van de stad traden zij gezamenlijk op, daar de twee heren samen Maastricht moesten regeren. Dezelfde onverdeeldheid van bestuur leidde tot een volledige pariteit bij de bezetting van de raadszetels. De zetelverdeling had dus niet plaats naar rato van het aantal luikse of brabantse inwoners, want die werden bestuurstechnisch als twee volkomen gelijkwaardige groepen beschouwd ongeacht hun getal; de raad vertegenwoordigde trouwens niet het luikse of brabantse volk maar de prins-bisschop van Luik of de hertog van Brabant.

In de hierna te behandelen periode steunde de inrichting van het stedelijk bestuur op de ordonnantie, die Parma na overleg met de medeheer, de bisschop van Luik, uit naam van Filips II in januari 1580 had afgekondigd¹²⁷. Het dertiende artikel van deze ordonnantie bepaalde, dat de indivieze raad zou bestaan uit de twee hoogschouten, veertien schepenen, twee burgemeesters, acht gezworenen en twee peymeesters (gemeente-ontvangers). In totaal achtentwintig leden: veertien luikse en veertien brabantse, die elke maandag op het stadhuis moesten vergaderen. In deze gezamenlijke vergadering van luikse en brabantse raden zouden alle besluiten genomen worden bij meerderheid van stemmen: een besluit van het 'meerder ghetal' gold als besluit van de gehele indivieze raad, in middeleeuwse steden een normale procedure. Bij beslissingen over zaken van groot gewicht zou dit alleen mogen gebeuren in een gezamenlijke vergadering van het corpus der stad, dat is de voltallige vergadering van zittende en oud-raadsleden, aangevuld met de vier commissarissen-instructeurs (art. 15). Het instituut van de commissarissen-instructeurs was reeds eerder ingesteld door de ordonnantie van 1428¹²⁸ om namens de twee heren toezicht uit te oefenen op de keuze van nieuwe raadsleden. De ordonnantie van 1580 bracht hun getal terug van acht tot vier en gaf hun een nieuwe taak: controle uitoefenen op de stedelijke raad en de komst voorbereiden (instrueren) van de commissarissen-deciseurs (art. 21).

Het ambt van commissarissen-deciseurs was een betrekkelijke nieuwheid, want het dateerde eerst van 1545. De twee heren van Maastricht besloten toen jaarlijks elk twee commissarissen af te vaardigen om decisie te nemen in gerechtelijke zaken, waarvan partijen in appèl waren gegaan bij de heren der stad. De ordonnantie van 1580 breidde de aanvankelijk uitsluitend juridische bevoegdheid der commissarissen-deciseurs uit door hun administratieve macht toe te kennen. Tot 1580

¹²⁷ Crahay. Coutumes, 200-222. Over het in de ordonnantie van 1580 genoemde stemmen bij meerderheid vgl. ook: Ebel. Der Bürgereid, 43-45.

¹²⁸ Crahay, a.w., 184.

vulde de stedelijke raad zichzelf aan in overleg met 23 van de 24 stadsgilden. (Het 24ste gilde of ambacht, de broederschap der zakdragers en stootwagens, miste het recht van inspraak). Daarnaast benoemde de raad eigenmachtig de stedelijke ambtenaren. Na 1580 kwam de aanvulling van de raad te liggen in handen van de commissarissen-deciseurs, die daartoe jaarlijks – vanaf 1644 tweejaarlijks – de stad zouden bezoeken. De aanstelling van stedelijke ambtenaren, zoals de peymeesters, en de controle van de stedelijke financiën en gilden, viel na 1580 insgelijks onder de bevoegdheden van de commissarissen-deciseurs¹²⁹. De ordonnantie van 1580 is eigenlijk voortgekomen uit de koker van het spaanse bewind; dit blijkt uit de tekst van het stuk. Hieruit volgt dat het vooral de spaanse regering was, die de autonomie van de maastrichtse stadsregering en de invloed van de stadsgilden wilde breken. Anders gezegd: er moest een einde komen aan het stedelijk ‘democratisch patriotisme’¹³⁰. In de twee decennia vóór 1580 hadden de maastrichtse regenten duidelijk getoond onmachtig en vaak zelfs onwillig te zijn de belangen van hun twee heren in het oog te houden en te bevorderen. Deze te weinig volgzame regentenkaste kon slechts tot rede gebracht worden door haar het recht van coöptatie te ontnemen. Voortaan zouden de vacante plaatsen in de raad worden aangevuld door ambtenaren der twee genadige heren, de commissarissen-deciseurs, die meer interesse hadden in het welgevalen van hun heer dan in het behagen van de stedelijke regentenfamilies. Deze ingreep in het stedelijk bestuur werd verscherpt door de bepaling, dat niemand langer dan twee achtereenvolgende jaren zitting mocht hebben in de raad¹³¹.

Directe invloed op de raad kregen de hertog van Brabant en de prins-bisschop van Luik door in 1580 voor te schrijven, dat hun respectieve hoogschouten de vergaderingen moesten bijwonen. Voortaan mocht de raad slechts verordeningen uitvaardigen en daarop geldboeten stellen mits de twee hoogschouten er geen bezwaar tegen hadden. Ook in de stedelijke rechtspraak kwam het zwaartepunt te liggen op de hooggerechten, waarin de twee hoogschouten zitting hadden, terwijl berechting van het „crimen laesae majestatis divinae et humanae” totaal onttrokken werd aan alle stedelijke invloed, doordat de twee heren zich de berechting van dit misdrijf voorbehielden¹³².

¹²⁹ Suringar. Bijdrage, 180-181 en: Crahay, a.w., 200-222: artt. 3, 9, 17, 19-21 van de ordonnantie van 1580. Doppler. De commissarissen-deciseurs; in: Publications 56 (1920) 1-18.

¹³⁰ Wouters. Grensland, 257.

¹³¹ Crahay, a.w., 211 ad art. 11.

¹³² Crahay, a.w., 214-215 ad artt. 13 en 14, 207-208 ad art. 3.

Het bestuur te Maastricht werd nog gecompliceerder gemaakt door de aanwezigheid van het garnizoen. Deze vrij aanzienlijke bevolkingsgroep die naar schatting twintig tot dertig procent van de totale bevolking uitmaakte, vormde een kaste apart, waarover de stedelijke raad geen zeggenschap had. De militairen vielen immers onder de jurisdictie van hun eigen militaire rechter; bovendien waren zij door hun status gevrijwaard voor de toepassing van allerlei stedelijke verordeningen betreffende de uitoefening van handel en bedrijf en zo meer. Steeds meer ambachtslieden trachtten zich na 1632 aan het gezag van de magistraat te onttrekken met een beroep op hun voorgewende militaire status. Als voorbeeld kan hier aangehaald worden de in 1634 spelende kwestie rond de drukker Boucher. Hij had zonder voorkennis van de magistraat een – vervalst – mandement van de bisschop van Luik gedrukt. Daarover door de stedelijke autoriteiten ter verantwoording geroepen verklaarde Boucher, dat de magistraat in deze niet bevoegd was: als soldaat viel hij uitsluitend onder de militaire rechtspraak¹³³.

Voor de neringdoenden te Maastricht vormden de soldaten uit het garnizoen vaak een ongewenste concurrentie, als ook zij zich gingen bezig houden met handel of bedrijf. Na 1632 werden rond de stad veel landerijen onteigend voor de uitbreiding der vestingwerken. Zolang deze niet aangelegd waren, bleven de gronden echter niet braak liggen, want officieren van het garnizoen lieten ze ten eigen bate bebouwen, wat uiteraard weer nadelig was voor de landbouwers onder de maastrichtse bevolking¹³⁴. In de in 1665 uitgevaardigde Stadsrecessen, een codificatie van de te Maastricht vigerende wetten, werd daar in een apart artikel een remedie voor gezocht. Verbieden kon men het klaarblijkelijk niet. De Stadsrecessen bepaalden immers slechts, dat militairen die zaken dreven voor hun nering onder de burgerlijke en niet onder de militaire rechter vielen¹³⁵.

Het garnizoen oefende op de maastrichtse samenleving niet alleen negatieve invloed uit. Het bracht leven en vertier, schiep werkgelegenheid door de noodzakelijke leveranties en de voortdurende werkzaamheden aan uitbouw, verbetering en onderhoud van de vestingwerken. Bovendien sloppte het ongetwijfeld een deel op van de overtollige werkkrachten uit stad en omgeving, die door dienst te nemen als soldaat een bestaan vonden: de ontbrekende soldaten van het garnizoen werden

¹³³ SAM, 156, Missivenboek 1616-1645, fo. 106 verso: Magistraat aan HoMo, 1634 juni 14.

¹³⁴ SAM, 84, RV, fo. 312 verso - 313 recto: 1634 juni 12. Flament I, 128: 1634 juni 19. Zie ook: Vlekke, 97-99.

¹³⁵ Crahay, a.w., 264.

meestal aangevuld uit de 'kleine burgerij'¹³⁶. Ook mag hier wel gewezen worden op de beschavende invloed die uitging van de vaak adellijke opperofficieren en hun gezinnen met hun meer kosmopolitisch getinte kulturele behoeften, al moeten wij ons daar in de zeventiende eeuw geen te grootse voorstelling van maken. Huygens merkt in dit verband op: „ . . . Maastricht, which is more then a hundred mile from hence, in an excellent air indeed, but . . . no such conversation there, nor such musicke as we are able to afford you here . . . ”, maar dat schreef hij vanuit Den Haag¹³⁷. Tenslotte mag echter niet uit het oog verloren worden, dat de aanwezigheid van een garnizoen, voor een groot deel bestaande uit tijdelijk te Maastricht verblijvende vreemdelingen, een factor vormde die de criminaliteit in de stad verhoogde en daardoor het bestuur extra verzwaarde. Er is weinig feitelijks van bekend, maar het ligt wel voor de hand. Het leger van die tijd was immers geen toevluchtsoord voor de bloem van de natie: „Nulla fides viris qui castra sequuntur”¹³⁸!

De positie van Maastricht naar buiten wordt in het zevende artikel van het capitulatieverdrag van 1632 omschreven als die van „ . . . eenen staet, ende provincie particulier, verscheyden van d'andere staeten, ofte provincien van beide de voorsz heeren (de prins-bisschop van Luik en de Staten-Generaal) . . . gelyck, voor desen . . . de selve stadt gegouverneert hebben, soo in materie van justitie, als resort, ende policien (bestuur) . . . ”. Deze tekst omschrijft kort en bondig de verhouding van het territorium van Maastricht – vaak genoemd 'Stad en Land van Maastricht', maar een eigenlijk 'Land van Maastricht' bestond niet¹³⁹ – tot de territoria van zijn twee heren. Juridisch was alles wat niet besloten lag binnen de wallen van de stad 'buitenland', want

¹³⁶ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Stukken van particulieren aan CCDD, 1635 [niet nader gedateerd]. Ten Raa-De Bas. Het staatsche leger; V, 286-287, 298.

¹³⁷ Huygens. Briefwisseling; V, 245: Huygens aan lady Stafford, 1655 oktober 14.

¹³⁸ Parker. The army of Flanders, 90.

¹³⁹ Brugmans. De Republiek, 66. Met „Land van Maastricht” kan mogelijk bedoeld zijn een deel van het platteland ten oosten van Wyck; zie: Eversen. Limietbeschrijvingen (kaart). Een tweede mogelijkheid is: het platteland dat door de tweede omwalling omstreeks 1300 bij het stadsgebied gevoegd werd; zie de aanknopingspunten voor deze opvatting bij: Nève. Het Rijkskamergerecht, 403 en 405. Een wijdere betekenis zou tenslotte kunnen zijn: al het land bebouwd door maastrichtse burgers; zie voor deze betekenis: Brunner. Land und Herrschaft; hoofdstuk 3, meer in het bijzonder blz. 185-188.

Maastricht was een afzonderlijk gewest, „une sorte de petite république où l'autorité était exercée indivisement”¹⁴⁰.

Met Luik had de stad als enige politieke betrekking het aanvankelijk jaarlijkse en later tweejaarlijkse bezoek van de luikse commissarissen-deciseurs. Met Brussel en na 1632 met Den Haag had de Maastad meer bemoeienis. Buiten de regelmatige tweejaarlijkse overkomst van de staatse commissarissen-deciseurs kwamen in de oneven jaren de gedeputeerden uit de Raad van State voor de regeling van militaire zaken naar Maastricht¹⁴¹. Deze gedeputeerden hadden regelmatig contact met de magistraat over de huisvesting van het garnizoen en de vergoeding daarvoor en over het onderhoud en de aanleg der vestingwerken. Bovendien werden de Staten-Generaal voortdurend in maastrichtse zaken gemoeid in verband met de behoeften en verlangens van de plaatselijke gereformeerde gemeenten, terwijl de Staten-Generaal zich als soeverein eveneens het oppertoezicht over de maastrichtse kloosters voorbehielden¹⁴².

De taak van commissarissen-deciseurs en van gedeputeerden uit de Raad van State was meer controlerend dan dirigerend. De maastrichtse magistraat bezat een uitermate grote vrijheid van handelen, vooral ook doordat Maastricht financieel en juridisch onafhankelijk was. De stad bestreed haar uitgaven uit eigen inkomsten, waaraan Luik niets bijdroeg en Den Haag hooguit door de betaling van het serviesgeld, maar dat gebeurde weer uit de zogenaamde ‘nieuwe middelen’, een te Maastricht geheven belasting¹⁴³. Op juridisch terrein werd het ‘jus de non evocando’ pijnlijk nauwkeurig gehandhaafd. Alle rechtszaken werden afgedaan voor maastrichtse rechtbanken met de commissarissen-deciseurs als enige en hoogste appèlinstantie. Meerdere malen trachtte de in Den Haag zetelende Raad van Brabant zich te bemoeien met de maastrichtse rechtspraak, maar dat gevaar wist de maastrichtse magistraat steeds te pareren met het beroep op het eeuwenoude „jus de non evocando”¹⁴⁴, waarvan alleen majesteitsschennis uitgesloten was.

Zich baserend op het capitulatieverdrag van 1632 en op Barchie-

¹⁴⁰ Tegenwoordige staat, 352. Harsin. *Études*; II, 141. Van Zurck. *Codex batavus*, 495. *Basnage. Annales*; I, 20.

¹⁴¹ Tegenwoordige staat, 363. *Bachiene*, 927.

¹⁴² *Bachiene*, 874. *Fockema Andreae. De nederlandse staat*, 78-79.

¹⁴³ *RAM, StG, 7430: Rapport CCDD*, 1646.

¹⁴⁴ *Wiquefort. L'histoire*; I, 72, 120 noot 12, 235 (*Preuve XXXI*): resoluties StG van 1634 april 11 en 1648 januari 30; beide resoluties niet in *Flament*. De Jong van Beek en Donk. *Bijdrage, passim*: de Raad van Brabant in Den Haag heeft geen bemoeienis met Maastricht, wel met de Landen van Overmaas. Zie ook: *Crahay. Coutumes*, 240-250 en *Fruin-Colenbrander. Geschiedenis*, 269.

ne¹⁴⁵ merkt Thewissen terecht op, dat de geschiedenis van Maastricht een andere is dan die van de Generaliteitslanden. Hij had nog verder kunnen gaan door te constateren, dat Maastricht geen generaliteitsland was, waarbij hij had kunnen steunen op de 'Tegenwoordige Staat' die Maastricht niet behandelt als generaliteitsressort¹⁴⁶, en op Fruin die de stad rangschikt bij steden als Wezel en Rijnberk¹⁴⁷, die immers nooit tot de Generaliteitslanden behoord hebben. Het zou ook moeilijk kunnen: Maastricht is altijd beheerd door de Staten-Generaal met de prins-bisschop van Luik samen. Minder juist is het daarom als Thewissen schrijft: „De Staten-Generaal bestuurden door hunne resolutiën ook Maastricht . . .”¹⁴⁸. Hare Hoogmogenden namen inderdaad vaak resoluties met betrekking tot maastrichtse zaken, waarvan zij meenden dat ze tot hun competentie behoorden of hun soevereiniteit raakten. Dat zij echter door middel van deze besluiten de Maasstad regéerden kan moeilijk staande gehouden worden; daarvoor zat er te weinig lijn en continuïteit in hun resoluties. Het feitelijke bestuur van Maastricht oefende de indivieze magistraat uit en aan zijn besluiten tornde Den Haag slechts in die gevallen, waar Hare Hoogmogenden hun soevereine rechten niet of te weinig gerespecteerd achtten. Zij bleven zich evenwel steeds ervan bewust, dat de generaliteitsvoorschriften niet zonder meer rechtskracht hadden te Maastricht „ . . . vermits de bekende halffheerigheyt . . .” der stad¹⁴⁹. In strikt 'brabantse' zaken legden de Staten-Generaal Maastricht vaak hun wil op; in brabant-luikse zaken daarentegen waren zij meestal te voorzichtig hun wil door te drijven.

Voor de verbinding met de landscolleges in Den Haag onderhield Maastricht daar een eigen agent zoals eerder in Brussel¹⁵⁰; verder had de stad geen enkele binding door vertegenwoordiging of anderszins in onverschillig welk gewestelijk of landelijk college ook. Op deze wijze kon zich in de Maasstad tot aan het einde van het Ancien Régime een middeleeuws particularisme handhaven in een meer uitgesproken vorm dan in andere streken der Nederlanden.

¹⁴⁵ Thewissen. Het hollandsche tijdperk; in: Publications 76 (1940) 194-195. Suringar. Bijdrage, 118 beweert ook dat Maastricht tot de Generaliteitslanden behoorde. Wouters. Grensland, 353 constateert het tegenovergestelde, maar gaat er verder niet op in.

¹⁴⁶ Tegenwoordige staat, 1.

¹⁴⁷ Fruin-Colenbrander, a.w., 194.

¹⁴⁸ Thewissen, a.w., 195.

¹⁴⁹ ARA, StG, lias 5840: Advies van de landsadvocaten P. Bort en C. van Linschoten, 1671 mei 21.

¹⁵⁰ De Lenarts. Geschiedkundige aanmerkingen; in: Publications 2 (1865) 95.

Bestuur

Maastricht was niet slechts politiek gezien „een staet ende lande particulier”; ook in kerkelijk opzicht nam de stad aan de Maas een zeer onafhankelijke positie in. De medeheer van Maastricht, de bisschop van Luik, was in het geestelijke de enige heer, want kerkelijk hoorde de stad tot het bisdom Luik. De wereldlijke macht van de bisschop had in feite weinig te betekenen en zelfs de erkenning van dit weinige berustte meer op dulding dan op macht. Johan de Witt bijvoorbeeld was zich zeer wel ervan bewust, dat de bisschoppelijke rechten in de regering „met eene simpele resolutie geconfisqueert” konden worden¹⁵¹. De geestelijke jurisdictie¹⁵² van de luikse bisschop liep hieraan parallel: in feite had ook zij weinig of niets te betekenen. Indirect valt dit reeds af te leiden uit luikse rapporten aan de H. Stoel: Maastricht wordt daarin zelden of nooit vernoemd¹⁵³. Direct kan dit verklaard worden uit de positie die Maastricht sedert de middeleeuwen had weten te veroveren binnen het bisdom Luik.

Het kerkelijk bestuur van het bisdom was verdeeld in acht aartsdiakonaten. De stad Maastricht maakte deel uit van het aartsdiakonaat Haspengouw, dat weer onderverdeeld was in drie concilies of dekenaten: Sint-Truiden, Tongeren en Maastricht¹⁵⁴. De macht van de aartsdiaken was in de late middeleeuwen deels rechterlijk, deels administratief. Rechterlijke macht bezaten de aartsdiakens in kerkelijke zaken over de geestelijken en leken van hun ressort. De geestelijken werden door hen gevisiteerd, berecht en gestraft, terwijl zij door middel van het seendgerecht waakten over de zeden der leken. Hun administratieve macht bestond uit bestuurlijk toezicht op de priesters van hun dekenaat, controle van de kerkelijke gebouwen en bezittingen, de verlening van de kanonieke investituur bij het vergeven van prebenden en dergelijke meer¹⁵⁵. Sedert het einde der middeleeuwen was de taak van de aartsdiaken steeds meer in omvang afgenomen tengevolge van

¹⁵¹ De Witt. Brieven; IV, 284: Johan de Witt aan Cornelis de Witt, 1672 maart 11.

¹⁵² Zie voor de verschillende betekenissen van de term jurisdictie in de zeventiende eeuw: Heckel. Staat und Kirche, 96-97 noot 509.

¹⁵³ Paquay. Les rapports diocésains, passim. Schmidlin. Kirchliche Zustände, 71-72.

¹⁵⁴ Van Veen. De bisdommen, 29. Paquay. Jurisdiction, 15.

¹⁵⁵ Werminghoff. Geschichte, 79. Zie het lemma „Archidiakon” in: LThK¹, I (1930) koln 615-616 [Koeniger] en LThK², I (1957) koln 824-825 [Franzen].

een voortschrijdende beknotting van zijn macht door de bisschoppen. Het concilie van Trente legde de bestuursmacht over het bisdom bijna geheel in handen van de bisschop, waardoor de taak en de macht van de aartsdiaken vrijwel tot nul gereduceerd werden¹⁵⁶. In het bisdom Luik behielden de aartsdiakens echter hun oude rechten ondanks de decreten van Trente¹⁵⁷.

Binnen de stad Maastricht had de aartsdiaken van Haspengouw geen zeggenschap, ofschoon het concilie (dekenaat) van Maastricht zijn vergaderingen hield in de Onze-Lieve-Vrouwekerk¹⁵⁸. De aartsdiakonale rechten werden in de Maasstad immers van oudsher uitgeoefend door het kapittel van Sint-Servaas¹⁵⁹ en dit leette er angstvallig op, dat aan deze rechten niet getornd werd. Zo liep een in 1615 ondernomen poging om de aartsdiaken van Haspengouw volledige jurisdictie in Maastricht te verschaffen op niets uit¹⁶⁰. Deze jurisdictie van het Servaaskapittel was niets uitzonderlijks. Meerdere stedelijke kapittels in de streken rondom Maastricht bezaten eenzelfde gezag, zoals dat van Sint-Lambert te Luik, van Sint-Gereon te Keulen, van Onze-Lieve-Vrouwe te Antwerpen en Sint-Goedele te Brussel, „le véritable curé de Bruxelles”¹⁶¹.

Stedelijke kapittels met aartsdiakonale rechten hadden drie dingen gemeen: zij waren exempt ten opzichte van de bisschoppelijke jurisdictie, de kapittelkerk was de eerste, de oorspronkelijke kerk ter plaatse en bovendien parochiekerk¹⁶². Aan deze voorwaarden voldeden het kapittel en de kerk van Sint-Servaas zij het met enige restricties. Reeds sedert de middeleeuwen was het kapittel autonoom ten opzichte van de luikse bisschop¹⁶³. Volgens Van Hove had de bisschop deze zelfstandigheid wel moeten goedkeuren om de steun van het kapittel te

¹⁵⁶ Plöchl. *Geschichte*; III/1, 278. *Feine. Kirchliche Rechtsgeschichte*; I, 475-476.

¹⁵⁷ Pouillet. *Essai*, 669. Voor de bijzondere positie van de luikse dekenaten zie ook: Wagnon, H. *Les 'records ecclésiastiques' des assemblées décanales de l'ancien diocèse de Liège*; in: *Proceedings of the second International congress of mediaeval canon law*; edited by St. Kuttner and J. J. Ryan. Vatican City 1965; 487-488.

¹⁵⁸ RAM, SS, 1762, *Memoriale*, niet gepagineerd: 1671 juni 8. In luikse visitatieregisters in het bisdomarchief te Luik is dan ook niets te vinden over Maastricht; evenmin in: *Simenon. Visitationes*.

¹⁵⁹ Pouillet. *Essai*, 51 en noot 1 aldaar.

¹⁶⁰ Yans. *Note*; in: *Annuaire de l'histoire liégeoise* 4 (1950) 302.

¹⁶¹ Dubois. *Le chapitre*, 70. Schaefer. *Pfarrkirche*, 178-179. Moreau. *Histoire*; III, 352-353. Lefèvre. *L'organisation*, 134.

¹⁶² Moreau a.w.; III, 352-353, 376.

¹⁶³ RAM, SS, 1762, *Memoriale* sub 11: een beschrijving van het kapittel van Sint-Servaas.

krijgen in de strijd van Luik tegen de hertog van Brabant¹⁶⁴. Inhoeverre Van Hove het hier bij het rechte eind heeft, kan buiten beschouwing blijven. De kapitteldeken had echter in zaken „van geestelycke of mixte natueren” veel gezag, zoals commissarissen-deciseurs in 1664 constateerden¹⁶⁵. In de achttiende eeuw ontging Bachiene deze autonomie ook niet. Hij constateerde kort en bondig, dat het Sint-Servaas-kapittel als vrije rijksproosdij in het geestelijke van niemand afhankelijk was en dat de kapitteldeken zijn eigen ‘aartsdeken’ was¹⁶⁶. In 1132 erkende keizer Lotharius de aloude parochiale rechten van de Sint-Servaas, toen hij sprak van de „presbyter parochiae S. Servatii”¹⁶⁷, waarmee vastgelegd werd dat de Sint-Servaas parochiekerk was en het kapittel de ‘cura animarum’ toekwam: het collatie-, doop-, trouw- en begrafenisrecht voor de stad. Of het kapittel metterdaad al deze rechten uitoefende is onzeker. Waarschijnlijk beperkten de aartsdiakonale rechten zich tot het visitatie- en collatierecht, meent Paquay¹⁶⁸. Geheel juist schijnt dit niet, want in 1729 brengt het kapittel naar voren, dat het tot oordelen bevoegd is in zedendelicten van leken, een typisch aartsdiakonaal recht samenhangend met het seendgerecht¹⁶⁹, ofschoon dit optreden in strijd was met de taak van de door de luikse bisschop in 1675 aangestelde officiaal voor Maastricht¹⁷⁰.

Eén ding staat echter als een paal boven water: het kapittel was uitermate najverig op zijn bevoorrechte positie en waakte in de zeventiende en achttiende eeuw nauwgezet tegen elke werkelijke of vermeende inbreuk op zijn kerkelijke rechten. Uit de acties die het kapittel ondernam mag vanzelfsprekend niet geconcludeerd worden, dat het kapittel altijd in zijn recht was. Niemand is immers een goed rechter in eigen zaak. Wel geven de ondernomen acties een beeld van de feitelijke toestand: een ten opzichte van om het even welke hogere kerkelijke instantie ook zich absoluut vrij opstellend kapittel, dat zich door niemand laat gezeggen. Hierbij moet ik in het midden laten met welk oogmerk dit gebeurde. Het mag op zijn zachtst gezegd twijfelachtig heten, dat steeds uitsluitend en alleen het zieleheil van de maas-

¹⁶⁴ Van Hove. Étude, 9 en 11.

¹⁶⁵ ARA, StG, 8978, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1664 oktober. Met „mixte natueren” worden de „causae mixtae” bedoeld: zaken zowel van criminele, spirituele en civiele aard, waarbij maar één geestelijke betrokken was. Zie: Nolet-Boeren, 227.

¹⁶⁶ Bachiene, 881-882 noot.

¹⁶⁷ Schaefer. Pfarrkirche, 127 steunende op: Franquinet. Beredeneerde inventaris, 1-3. Zie ook: Van Veen. De bisdommen, 89-90.

¹⁶⁸ Paquay. Jurisdiction, 71.

¹⁶⁹ Habets. Twee historische beschrijvingen; in: Publications 29 (1892) 417-418.

¹⁷⁰ Bachiene, 877.

trichtse gelovigen de drijfveer was van het kapittel. Veeleer schijnt een chauvinistische zelfgenoegzaamheid de heren te bezielen, waarbij ook eigenbelang niet uit te sluiten valt, daar de aartsdiakonale rechten zoals bijvoorbeeld het collatierecht een bron van inkomsten vormden voor het kapittel en zijn leden. Het Sint-Servaaskapittel hamert er voortdurend op, dat het vrij is van alle bisschoppelijke jurisdictie, alleen onderworpen is aan de paus en over geheel Maastricht aartsdiakonale rechten mag uitoefenen¹⁷¹. In het begin van de zeventiende eeuw ondernam de luikse vicaris-generaal Chapeauville een aanval op de geestelijke jurisdictie van het kapittel door in Rome een aanklacht in te dienen. Zijn aanklacht omvatte 32 punten, die helaas verder niet bekend zijn. Uit de door hem opgesomde punten meende de vicaris-generaal het bewijs te kunnen destilleren, dat de proost van het kapittel, Veusels, de jurisdictie van de bisschop van Luik miskende. De paus stelde een beslissing voortdurend uit, de klacht van Chapeauville geraakte op de lange baan en alles bleef bij het oude¹⁷².

Met een beroep op de aloude privileges verhinderde de kapittel-deken in 1619 een visitatie van het maastrichtse wittevrouwenklooster door de suffragaanbisschop van Luik¹⁷³. Een visitatie van het kapittel door de brusselse nuntius Lagonissa in 1628 ging evenwel normaal door, ondanks het verzet van zijn keulse collega, Pierluigi Carafa, geaccrediteerd bij de aartsbisschop van Keulen tevens bisschop van Luik. Carafa rapporteerde naar Rome, dat alleen de luikse bisschop jurisdictie had over Maastricht¹⁷⁴. Dit laatste voorval mag een illustratie heten van de gebruikelijke politiek van het maastrichtse kapittel. Tegenover de kerkelijke gezagsdragers nam het steeds een harde, afwijzende houding aan, tegenover de wereldlijke gezagsdragers daarentegen was het graag voorkomend. De vlaamse nuntius, nauw gelieerd aan het brusselse hof, werd daarom toegelaten, de keulse nuntius buitengesloten. Een streven Brussel naar de ogen te zien blijkt ook het volgende jaar uit de financiële bijstand aan de Infanta, die om geld verlegen zit door het beleg van Den Bosch¹⁷⁵. Deze eerbied voor het

¹⁷¹ Doppler, Charters, 280: 1603 januari 13. RAM, SS, 1758, Liber variorum; VII, 363-364: Minute van een schriftuere gemaek ende geschreven door den scholaster Van Meer. ARA, StG, lias 5431 [oude nummering]: Vice-hoogschout Van den Heuvel aan HoMo, 1733 mei 13. RAM, SS, 7: 1762 november 22.

¹⁷² Doppler. Lijst der proosten; in: Publications 72 (1936) 223-224. Zie ook: Doppler, Charters, 809: 1600 mei 6 en 818: 1603 maart 21.

¹⁷³ Hansotte-Forgeur. Inventaire analytique, 152: Kardinaal-staatssecretaris aan nuntius te Keulen, 1619 december 21.

¹⁷⁴ Hansotte-Forgeur, a.w., 221: Nuntius aan kardinaal-staatssecretaris uit Luik, 1628 oktober 27.

¹⁷⁵ Doppler, Charters, 874: 1629 augustus 13 en 875: 1629 augustus 25.

wereldlijk gezag valt te verklaren uit de grote macht die Brussel bezat bij het vergeven van de kapittelprebenden, waardoor alleen trouwe aanhangers van de regering in aanmerking kwamen voor een plaats in het kapittel. Zij die op deze wijze kanunnik waren geworden, wisten maar al te goed dat Brussel de koorden van hun beurzelen in handen had en het verklaart tevens bij voorbaat het gemak, waarmee zij na 1632 het gezag van de Staten-Generaal accepteren. Nijver op zijn werkelijke of voorgewende aartsdiakonale rechten demonstreerde het kapittel in 1671. In dat jaar vergaderde het concilie van Maastricht onder leiding van de aartsdiaken van Haspengouw in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De pastoor van Sint-Catharina (parochie Sint-Matthijs) had ook een convocatie ontvangen, maar het kapittel van Sint-Servaas verbood hem de vergadering bij te wonen en vaardigde twee leden af om de aartsdiaken mee te delen, dat de pastoor exempt was en uitsluitend gehoorzaamheid verschuldigd aan het voornaamste kapittel van Maastricht¹⁷⁶.

Alhoewel Sint-Servaas pretendeerde alle aartsdiakonale rechten te bezitten voor geheel Maastricht, is deze bewering niet houdbaar. Het Onze-Lieve-Vrouwekapittel, het tweede in de stad, bezat immers ook dergelijke rechten, zoals de vergeving van pastoorsplaatsen, zij het dan niet in dezelfde mate. Juister zou het zijn te zeggen, dat in de uitoefening van de aartsdiakonale rechten een tweedeling bestond, die tot op zekere hoogte vergelijkbaar is met de tweedeling in het wereldlijk bestuur. Het aan Brabant onderhorige Sint-Servaaskapittel oefende geestelijke jurisdictie uit over de twee 'brabantse' parochiekerken Sint-Jan en Sint-Matthijs en over de wijkkapellen (kerspelkerkjes) van Sint-Jacob, Sint-Catharina, Sint-Joris, Sint-Amor, Sint-Vincent en Sint Nicolaas¹⁷⁷. Het aan Luik onderhorige Onze-Lieve-Vrouwekapittel oefende dergelijke rechten uit over de 'luikse' parochiekerk van Sint-Nicolaas en de wijkkapellen van Sint-Everardus, Sint-Mariaten-Oever, Sint-Hilarius en Sint-Amandus¹⁷⁸, terwijl Sint-Maarten – de typische patroon voor de kerk van een 'vicus'¹⁷⁹ – in Wyck als dochterkerk van Bemelen ter collatie stond van zijn kapittelproost¹⁸⁰. Bij gebrek aan voorstudies moet helaas volstaan worden met deze dorre opsomming, waaruit de deling van de jurisdictie in Maastricht blijkt. Wat die jurisdictie over de verschillende kerken en kapellen de facto

¹⁷⁶ RAM, SS, 952, Kapittelbesluiten over parochies, 1573-1711: 1671 juni 8.

¹⁷⁷ RAM, SS, 1762, Memoriale, niet gepagineerd, waar gesproken wordt van St.-Margaretha i.p.v. St.-Catharina.

¹⁷⁸ Van Veen. De bisdommen, 89-91. RAM, SS, 1762, Memoriale sub 11.

¹⁷⁹ Planitz. Die deutsche Stadt, 79.

¹⁸⁰ Van Veen, a.w., 96.

inhiel moet ik noodgedwongen in het midden laten, want de geschiedenis van „bepaalde kapittels als Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe bevindt zich nog steeds op een zijspoor van de limburgse historiografie”¹⁸¹.

Uit de hiervoor gegeven verdeling van de jurisdictie volgt, dat er in de zestiende eeuw te Maastricht vier parochiekerken waren: Sint-Jan, Sint-Matthijs en Sint-Nicolaas links van de Maas en Sint-Maarten in de voorstad Wyck rechts van de rivier. Op welke wijze deze parochiekerken tot stand gekomen zijn, meen ik stilzwijgend voorbij te kunnen gaan, althans niet te hoeven bespreken. In de eerste plaats is dit voor mijn onderzoek niet van direct belang en in de tweede plaats past hier de opmerking van Post: „De historicus kan niet anders dan constateren dat de begrenzing op een bepaald tijdstip er was . . .”¹⁸² als er geen nadere gegevens zijn. Voor Maastricht geldt dit groten-deels ook. De feitelijke gegevens over het ontstaan van de parochiekerken zijn schaars en vrijwel nog niet onderzocht¹⁸³. Voor een beter begrip van de toestand in de zestiende en zeventiende eeuw kan het echter zijn nut hebben de weinige beschikbare en over het algemeen vrij late gegevens hier bij elkaar te zetten.

Oorspronkelijk bestonden er te Maastricht slechts twee parochies met als middelpunt de stiftskerken van Onze-Lieve-Vrouwe en Sint-Servaas, vanwaaruit de zielzorg uitgeoefend werd over respectievelijk de maastrichtenaars van luikse en brabantse nationaliteit¹⁸⁴. Het was in de middeleeuwen een vrij normaal verschijnsel, dat stiftskerken tevens dienst deden als parochiekerk¹⁸⁵. In Maastricht komt daar dan nog de bijzonderheid van de tweedeling bij: één stiftskerk voor de onderdanen van de luikse bisschop en één stiftskerk voor die van de Keizer en in later tijd zijn leenman, de hertog van Brabant¹⁸⁶. Het vlak bij elkaar liggen van twee parochiekerken in de steden zou dan verklaard kunnen worden uit het bestaan van twee onderscheiden domeinen of veeleer het tussen de twee kerken bestaande verschil: de ene de domaniale, de andere de vrije, de niet-domaniale kerk. Hierin kwam dan tot uitdrukking een onderscheid in de plaatselijke bevolking, die in twee groepen verdeeld was al naargelang haar juridische status.

¹⁸¹ Wouters. Grensland, 49.

¹⁸² Post. Geschiedenis; I, 208.

¹⁸³ Zie ook: Nolet-Boeren, 311vv.

¹⁸⁴ Doppler, Charters, 40: 1132. Van Soest. Oorsprong; in: Publications 5 (1868) 82.

¹⁸⁵ Schaefer. Pfarrkirche, 83. Werminghoff. Verfassungsgeschichte, 152. Feine. Kirchliche Rechtsgeschichte; I, 321.

¹⁸⁶ Laenen. Les églises primitives, 76-77.

Op de maastrichtse situatie is deze gedachtengang zeer wel toepasbaar. De Onze-Lieve-Vrouwe zou dan als de domeinkerk beschouwd kunnen worden, bestemd voor de onderdanen behorend tot de „familia Sanctae Mariae et Lamberti”, de Sint-Servaas als de kerk voor de overige – vrije – onderdanen. De twee maastrichtse parochies waren dan oorspronkelijk zogenaamde ‘Personalpfarreien’ of ‘parochiae gentilitiae’¹⁸⁷.

Een gewoon verschijnsel in de middeleeuwen is ook, dat naast de kapittelkerken aparte kerkgebouwen ontstaan voor de parochiedienst¹⁸⁸. Zo vinden wij in Maastricht naast de Sint-Servaas de Sint-Jan en naast de Onze-Lieve-Vrouwe de Sint-Nicolaas, waarvan de eerste nog bestaat, de tweede in 1838 gesloopt is. De reden voor het bouwen van aparte parochiekerken zou gezocht moeten worden in het streven van de kanunniken naar rust tijdens de kapitteldiensten¹⁸⁹. De negentiende-eeuwse pastoor Andreas Syben hanteert in zijn kroniek van de Sint-Matthijkskerk eenzelfde argument, maar voegt er nog een plausibel klinkend argument aan toe. Volgens Syben zouden de parochiegeestelijken uit de stiftskerken verwijderd zijn om deze kerken te vrijwaren voor de visitaties der aartsdiakens, die wel in parochiekerken, doch niet in stiftskerken hoefden toegelaten te worden. Helaas vermeldt Syben zijn bron niet¹⁹⁰. Naast deze twee bijkerken maakte de stadsuitleg op de linker Maasoever in de veertiende eeuw nog een derde kerk noodzakelijk voor de „grex audiens et obediens”. Deze derde kerk kwam tot stand door giften van het Sint-Servaaskapittel, de magistraat en de burgerij en kreeg de apostel Matthias tot patroon¹⁹¹. Rechts van de Maas lag de parochiekerk van de voorstad Wyck, de Sint-Maarten, oorspronkelijk afhankelijk van Bemelen, een ‘quarta capella’, waar de in plaats van de aartsdiaken visiterende deken slechts een kwart – vandaar de naam – ontving van de normale visitatievergoeding¹⁹². Verder waren er dan nog de tien wijkkapellen, waarvan de pastorale bestemming onduidelijk is.

Er kan met reden aan getwijfeld worden, dat in al de parochiekerken regelmatig dienst gedaan werd. Aangaande de Sint-Nicolaas en de Sint-Maarten is mij hierover niets bekend, wel betreffende de twee andere kerken. Een van de motieven voor de bouw van de Sint-

¹⁸⁷ Werminghoff, a.w., 161 noot 4. Frölich. Kirche; in: ZSSRGKan 22 (1933) 262-263. Eversen. Limietbeschrijvingen; in: Publications 19 (1882) 408.

¹⁸⁸ Schaefer, a.w., 196vv.

¹⁸⁹ Als voorgaande noot.

¹⁹⁰ Habets. Twee historische beschrijvingen; in: Publications 29 (1892) 404.

¹⁹¹ Habets, a.w., 376vv.

¹⁹² Lefèvre. L'organisation ecclésiastique, 79. Nolet-Boeren, 322.

Matthijs was de behoefte aan een kerk die ruim genoeg was voor de zon- en feestdagen, daar de eerder genoemde kapel van Sint-Catharina te klein was om dan alle gelovigen te bevatten¹⁹³. In het 'wonderjaar' 1566 met zijn ongetwijfeld gedaald kerkbezoek is op zondag 29 september de pastoor van Sint-Matthijs aan het mislezen in de Sint-Catharinakapel, als de calvinisten zijn parochiekerk openlopen¹⁹⁴. Over Sint-Jan meldden de staatse commissarissen-deciseurs in 1639 uitdrukkelijk, dat het een kerk was voor zon- en feestdagen¹⁹⁵. Hieruit kan afgeleid worden, dat de eigenlijke parochiekerken vooral dienst deden op de dagen, dat de gelovigen verplicht waren de mis bij te wonen. Voor de grotere toeloop had men dan behoefte aan een grotere ruimte. Wie op doordeweekse dagen aan zijn godsvrucht wilde voldoen, kon terecht in de kerspelkerkjes. Pélerin merkte over deze wijkkapellen op, dat zij in later tijd aan hun eigenlijke bestemming onttrokken werden toen hun bestaansreden verviel, doordat de kloosters hun kapellen openstelden voor de inwoners van de stad¹⁹⁶.

Tot in het laatste kwart der zestiende eeuw bleef in de stad de persoonlijke binding bestaan krachtens de luikse of brabantse 'nationaliteit' met de verschillende parochiekerken met betrekking tot de drie grote gebeurtenissen in het leven: geboren worden, trouwen en sterven. Maastrichtenaars uit luikse moeders geboren moesten gedoopt, getrouwd en begraven worden in Sint-Nicolaas of Sint-Maarten, die uit brabantse moeders in Sint-Jan of Sint-Matthijs. Het ontbreken van een duidelijke territoriale grensscheiding begon eerst echte moeilijkheden voor de zielzorg op te leveren, toen de stedelingen niet meer en corps hetzelfde dachten over leven en geloven, want ook Maastricht bleef niet gespaard voor de godsdienstige woelingen der zestiende eeuw. De stad lag aan een kruispunt van wegen: de zuid-noordverbinding via de Maas en de oost-westverbinding over land, die Keulen en het Rijk verbond met de handelsmetropool Antwerpen. Daardoor lag Maastricht open voor de nieuwe religieuze ideeën, die in de eerste helft der zestiende eeuw opgang maakten in Duitsland.

In 1525, twee jaar nadat de overheid krachtdadig ingegrepen had tegen de 'lutherie' te Antwerpen¹⁹⁷, waarschuwde de maastrichtse magistraat tegen het verbreiden van Luthers ketterse opvattingen. In de

¹⁹³ Habets, a.w., 377.

¹⁹⁴ Bax II, 144. Habets. De protestantsche beroerten; in: Publications 11 (1874) 351.

¹⁹⁵ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD, 1639 september 2.

¹⁹⁶ Pélerin. Essais, 207.

¹⁹⁷ Zie bevoorbeeld: Rogier. Geschiedenis; I, 138-139.

volgende jaren bevatten de besluiten van de raadsvergaderingen – de Raadsverdragen – herhaalde malen aanwijzingen, dat in de stad naarstig gespeurd werd naar van het gangbare geloof afwijkende meningen. De opgespoorde gevallen leken de raad niet ernstig, want de verdachten werden slechts vermaand niet te hervallen en kwamen vrij na in het openbaar hun schuld te hebben beleden¹⁹⁸.

Ernstiger werd de situatie na 1530, toen maastrichtenaars in anabaptistisch vaarwater geraakten. De wederdopers vormden niet alleen een bedreiging voor het oude geloof, maar evenzeer voor de maatschappelijke orde door hun nihilistische opvattingen omtrent ieder gevestigd gezag, kerkelijk zowel als wereldlijk. Met niets ontziende gestrengheid traden Staat en Kerk op tegen deze revolutionairen¹⁹⁹. Ook de maastrichtse magistraat liet zich niet onbetuigd. In de jaren 1534 en 1535 bekochten zeventien aanhangers van de wederdoperij hun overtuiging met hun leven; vierenvijftig anderen wisten tijdig te ontsnappen aan een wisse dood²⁰⁰. De kracht van de anabaptisten was door deze slag gebroken. De raad bleef echter waakzaam en tot 1570 schoten nog een tiental nieuwlichters het leven erbij in²⁰¹.

Zo krachtig als de magistraat optrad tegen de anabaptisten, zo halfslachtig was haar houding tegenover het nieuwe geloof uit het zuiden, het calvinisme. Wie zal de heren er hard om vallen? In de Nederlanden wist de overheid nergens een besliste houding te vinden tegenover het calvinisme in de troebele jaren na 1560. De maastrichtse raad voer evenmin een vaste koers. Hij hoopte maar op stellige bevelen van de hoge overheid. Toen die uitbleven probeerde de raad te schipperen en de vrede te bewaren tussen de aanhangers van het oude en het nieuwe geloof. Uit de hoge toon die de gilden aansloegen tegen de heren van de magistraat mag wel geconcludeerd worden, dat ook te Maastricht sociale tegenstellingen een rol speelden in het godsdienstconflict. De winter van 1566-1567 was een zorglijke tijd voor de stedelijke raad: de maastrichtse calvinisten met de querulant Moded als een van hun leiders, kraaiden reeds victorie. De regering te Brussel slaagde echter erin het heft weer in handen te krijgen. Op 13 maart 1567 leed het laatste calvinistische legertje bij Antwerpen de nederlaag en op 31 maart werden de maastrichtse predikanten buiten de

¹⁹⁸ Gedenkboek 1932, 10-12.

¹⁹⁹ Zie over de wederdoperij in het algemeen de in de bibliografie genoemde werken van Kühler, Mellink en Verheyden. Voor Maastricht bevatten zij geen nieuwe bijzonderheden.

²⁰⁰ Habets. De wederdoopers; in: Publications 15 (1878) 3-190. Gedenkboek 1932, 14-18 en de bijlagen I en II. Vooral echter: Bax I, 76-145.

²⁰¹ Gedenkboek 1932, 18.

stad gezet. Twee weken later trokken regeringstroepen de Maasvesting binnen en versperden zo een mogelijke invalsweg voor protestantse hulp uit Duitsland²⁰².

Nu volgden twaalf onrustige en verwarde jaren. De gereformeerde predikanten waren wel verdreven, maar hun volgelingen niet en de geloofstwisten duurden voort. Er kwamen zelfs weer nieuwe predikanten in de stad. Ook in politiek opzicht zocht Maastricht vergeefs naar rust: eerst onderwierp de stad zich aan de landsregering, maar na korte tijd kwamen er weer moeilijkheden over het garnizoen, die eindigden met een spaanse furie in 1576. Het is dan ook geen wonder, dat de Maasstad zich graag aansloot bij de pacificatie van Gent, waarna de spaanse bezetting verdween. Het was maar voor enkele jaren. De Staten-Generaal konden de stad niet voldoende hulp bieden, toen Parma in het voorjaar van 1579 het beleg sloeg voor de vesting. In de vroege morgen van 29 juni werd de uitgeputte bezetting overrompeld. De door de hardnekkige verdediging geprikkelde spanjaarden lieten het oorlogsrecht gelden en plunderden drie dagen naar hartelust. De gewelddadige terugkeer van hun vaderstad in het spaanse kamp moesten vele maastrichtenaars met de dood bekopen; de gereformeerden werden verbannen en nu kon de rekatholisering beginnen²⁰³.

Er is veel gefabeld over het aantal slachtoffers, dat het leven liet bij de inname van Maastricht in 1579. De opgegeven aantallen variëren van 500 tot 8.000, een onzinnig getal; het juiste aantal zal wel nooit achterhaald worden. Misschien valt er iets voor te zeggen de slachtoffers vooral te zoeken onder de gereformeerden. Aitzema verhaalt immers, dat na de eerste gereformeerde preek te Maastricht in 1632 een oude vrouw naar voren kwam, de predikant omhelsde en ontroerd vertelde, hoe zij in 1579 aan het bloedbad ontkomen was „ . . . toen die van de religie gemassacreerd werden ”²⁰⁴.

Het vernederde Maastricht kon nu weer worden opgenomen in het staatsverband van de koningsgetrouwe landen. Op 10 augustus 1580 kondigde Parma uit naam van Filips II een generaal pardon af voor de Maasstad. Door deel te nemen aan de opstand hadden de inwoners

²⁰² Gedenkboek 1932, 19-30. Bax II, 101-208. Gosses-Japikse-Post. Handboek, 342-348. Over het nederlandse calvinisme in het algemeen: Rogier. Geschiedenis; I, 157-182 en: De Jong. Nederlandse kerkgeschiedenis, hoofdstuk I-III.

²⁰³ Gedenkboek 1932, 31-32. Het beleg van 1579 het meest uitgebreid beschreven bij: Van der Essen. Alexandre Farnèse; II, 150-195.

²⁰⁴ Aitzema III, 12e boek, 50. De meest recente samenvatting van de discussie over het aantal slachtoffers in 1579 bij: Wouters. Grensland, 254 noot 1, waar echter geen nieuwe gezichtspunten geopend worden.

zich schuldig gemaakt aan majesteitsschennis. Deze misdaad gaf de koning het recht hun goederen in beslag te nemen en de stad met de grond gelijk te maken. In zijn koninklijke grootmoedigheid haalde Filips II echter een streep door de rekening, maar niet voor allen. De leiders van het verzet bleven uitgesloten van het generaal pardon en 58 maastrichtenaars moesten de stad verlaten²⁰⁵. Door deze maatregel waren niet alle gereformeerden uit de stad verdwenen; de overigen werden voor de keus gesteld weer katholiek te worden of alsnog te emigreren.

In Maastricht begon het definitieve herstel van de roomse godsdienst in januari 1580. Toen regelden de vertegenwoordigers van Filips II in overleg met de prins-bisschop van Luik, het bestuur der stad²⁰⁶, dat voortaan zou samengesteld worden uit „catholycke personen, wesende vroeme ende goede mannen”, waarop de goeverneur der vesting bij de keuze het toezicht had²⁰⁷. De ambachtsgilden mochten niet meer gehoord worden alvorens de raad belangrijke besluiten nam, want dat gaf maar aanleiding tot ‘beruerten ende confusien’ en het was beter, dat de gildebroeders zich bezighielden met „hunne wercken ende ambachten, tot onderhoudinge van hen selven, hunne huysvrouwen ende kinderen”²⁰⁸.

De van smetten gezuiverde magistraat sloeg nu de hand aan het werk. Op 22 juni 1580 beloofden de 23 ambachten onder ede de katholieke godsdienst te helpen handhaven. De volgende dag legden alle burgers boven de veertien jaar voor de ‘Landscroon’, het raadhuis in de Grote Staat, dezelfde eed af²⁰⁹; op deze wijze verzekerde de land- en stadsregering zich van de officiële instemming met haar dwangmaatregelen, die de maastrichtenaars en bloc terug moesten voeren in de schoot der moederkerk.

Deze bemoeienis strekte zich uit over het gehele leven der burgers: vroedvrouwen moesten katholiek zijn en ervoor zorgen dat pasgeborenen gedoopt werden, ouders hadden hun kinderen, leerjongens en -meisjes ter katechismus te sturen en hun knechten en dienstmeisjes naar de predikatie, alle burgers dienden op zon- en feestdagen met hun kinderen en inwonende dienstboden mis en predikatie bij te wonen en zich nauwgezet te houden aan de voorschriften voor winkelsluiting

²⁰⁵ Crahay. Coutumes, 203. Lijst van verbannenen: Gedenkboek 1932, bijlage IV.

²⁰⁶ Crahay, a.w., 200-222.

²⁰⁷ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 4; afgedrukt in: Kroniek HG 29 (1873) 193.

²⁰⁸ Crahay, a.w., 218-219.

²⁰⁹ Het eedsformulier werd op het SAM niet teruggevonden.

op straffe van pittige geldboeten bij verzuim²¹⁰. Kortom alle gebruiken en voorschriften der katholieke kerk – ontvangen der sacramenten, processies, devoties, vasten en onthouding – werden door de stedelijke vroedschap aangegrepen om de maastrichtenaars in een keurslijf te wringen van een minstens uiterlijke, uniforme katholiciteit. Dit was geenszins iets nieuws in tijd noch in plaats, want bemoeienis van stedelijke raden met kerkelijke zaken, toezicht en dwang daarop, waren reeds in de latere middeleeuwen zeer gewoon²¹¹. Maastricht maakte op deze regel geen uitzondering. Nieuw was echter wel de alles en allen omvattende systematische aanpak.

De grondslag en het algemene uitgangspunt voor het wereldlijk toezicht op het kerkelijk leven der burgers vormden de raadsbesluiten van 22 en 23 maart 1584²¹². De besluiten werden gemotiveerd met de overweging dat de stad zonder Gods hulp haar vroegere welvaart en de gunst der vorsten niet kon herwinnen. Maar de hulp van de opperste Heer kon slechts herkreten worden door trouwe beleving van het oude geloof. De raad achtte het daarom zijn dure plicht nauwlettend toezicht uit te oefenen op de naleving van de voorschriften van de godsdienst door alle inwoners. Op straffe van verbanning schreef de raad daarom allen voor binnen drie dagen de poorterseed af te leggen en degenen die door uitstedigheid hun kerkelijke plichten niet hadden kunnen nakomen, werden gedwongen binnen acht dagen na thuiskomst bij hun pastoor te biechten en de communie te ontvangen. Alle namen van mannen, vrouwen en kinderen moesten opgetekend worden in een generaal register met vermelding van leeftijd, bedrijf of handel, straat en kerspel (wijk), waar zij woonachtig waren. Tot controleurs van de twaalf kerspelen werden 24 kerspelmeesters aangesteld²¹³ gekozen uit de „alder catholicxste, treffelicxste ende geleevste borgeren”. Zij moesten nauwlettend en ‘secretelyck’ erop toezien, dat ieder gezin in hun wijk zijn paasplicht vervulde en op zon- en feestdagen naar mis en preek ging. Elke wijkmeester moest in een register nauwkeurig aantekening hiervan houden en verdachte personen uit zijn wijk weren.

De voornaamste taak van de kerspelmeesters was het jaarlijks te houden algemeen onderzoek naar de rechtzinnigheid van hun kerspelgenoten, de ‘generale inqueste’. Het is niet zeker, wanneer deze ‘in-

²¹⁰ Bax II, 395-397. Vergelijk ook: Ubachs, P. J. H. De eed der maastrichtse vroedvrouwen; in: Maasgouw 94 (1975) koln 44-48.

²¹¹ Zo bijvoorbeeld: Hashagen. Staat und Kirche, 360-362, 405-407 en: Lortz-Iserloh. Kleine Reformationsgeschichte, 23-25 en passim.

²¹² Bax II, 395-396.

²¹³ Bax II, 398. Vergelijk ook: Coopmans. De rechtstoestand, 21-26 voor eenzelfde situatie in Den Bosch.

queste' voor het eerst ingevoerd is. Zij bestond in elk geval reeds in 1586 en is zeker nog in 1627 gehouden²¹⁴. In 1593 omvatte het onderzoek twaalf vragen, die erop gericht waren de burgers uit te horen over het godsdienstig leven van hun burens²¹⁵. Kenden zij iemand, die niet als katholiek leefde? Hadden zij soms iemand horen spotten over het altaarsacrament, de Heilige Maagd of over andere zaken, die een rechtgelovig katholiek heilig moesten zijn? Wisten zij van mensen, die in hun huizen in het geheim onderwijs gaven of lieten preken? Was hun iemand bekend, die de kerkelijke vasten- en onthoudingsdagen niet onderhield? Bij de 'generale inqueste' werden ook informaties ingewonnen over het algemeen maatschappelijk gedrag. Waren de burgers vechtersbazen bekend, mensen die lichtvaardig eden aflegden, kwaad spraken van de magistraat, in openbaar overspel of anderszins onbehoorlijk leefden? In 1607 breidde de raad de 'inqueste' nog met vier vragen uit, die betrekking hadden op bijgelovige praktijken, toverij en waarzeggerij²¹⁶. Deze toevoeging staat ongetwijfeld in verband met het in 1606 door aartshertog Albert aan de provinciale hoven gedane verzoek nauwlettend toe te zien op het voorkomen van hekserij en toverij en met een uitbarsting van heksenprocessen in het luikse²¹⁷. In Maastricht zelf schijnen nooit inwoonsters van hekserij beticht te zijn; in de literatuur vond ik daar althans geen enkel gegeven over.

De 'generale inqueste' was een kliksysteem, dat de stadsregering hanteerde als middel om elke poging tot nieuwlichterij de kop in te drukken en niet-rechtgelovigen het leven in Maastricht onmogelijk te maken. Het was een systeem van negatieve repressie, dat tot een voortdurende vervolging van andersdenkenden had kunnen leiden. Daar blijkt echter heel weinig van. Bax stelde hiernaar een onderzoek in, maar hij kon slechts twee gevallen ontdekken, waarbij iemand voor de rechter kwam als overtreder van de hierboven geresumeerde raadsvoorschriften en wel in 1587 en 1588²¹⁸. Dit povere resultaat wordt nog poverder door het futiele van de bestrafte overtredingen: het onder de vasten eten van krentenbroodjes, waarin eieren verwerkt waren, en het werken op een geboden feestdag. Het heeft weinig zin te gaan filosoferen over de oorzaken van het vrijwel niet voorkomen van vervolgingen, daar feitelijke gegevens absoluut ontbreken.

²¹⁴ Bax II, 398.

²¹⁵ Bax II, 399.

²¹⁶ Bax II, 399-400.

²¹⁷ Flament. Limburgsche geschied- en oudheidkundige schetsen; in: *Publications* 52 (1916) 26. Polain. Ernest de Bavière; in: *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois* 53 (1929) 92.

²¹⁸ Bax II, 400.

De aloude indeling van de stad in kerspelen²¹⁹ hanteerde de stedelijke raad als middel om de burgers te bespieden in hun handel en wandel. De naast deze wereldlijke bestuurlijke indeling bestaande kerkelijke verdeling van de stad in parochies wilde de burgerlijke overheid ook gebruiken bij de rekatholisering van haar onderhorigen. De bestaande kerkelijke indeling was echter moeilijk bruikbaar, daar zij niet berustte op een ruimtelijke maar op een persoonlijke onderscheiding der inwoners als luikse en brabantse burgers. Deze situatie reduceerde de taak van de pastoors tot bedienaars van de sacramenten. In het natrentse katholicisme was de pastoors echter een verder reikende administratieve en controlerende taak toegedacht. Door nauwkeurig boek te houden van dopen, trouwen en begraven, van paasbiecht en -communie, kreeg de natrentse parochieherder de middelen in handen de geloofswandel van zijn schapen nauwkeurig te volgen. Een eerste vereiste was dan wel, dat de pastoor jurisdictie had over een scherp afgebakend ambtsgebied en dit ontbrak in Maastricht, waar brabantse en luikse onderdanen door elkaar woonden.

Hier werd door de twee heren van de stad ingegrepen in aansluiting op de conciliebesluiten van Trente²²⁰. Op 5 september 1587 verdeelden hun commissarissen-deciseurs het eigenlijke Maastricht op de westelijke rivieroever in drie duidelijk ten opzichte van elkaar afgegrensde parochies na advies ingewonnen te hebben bij de kapitteldekens „... en andere notable godtvruchtige soo geestelick als weerlycke personen”²²¹. Het stadsdeel Wyck op de oostelijke oever met zijn geringe oppervlakte en daarmee corresponderend laag inwonertal had geen behoefte aan een nadere territoriale verdeling: de bestaande parochie van Sint-Maarten was ruimschoots toereikend voor een goede zielzorg.

In de considerans stelden commissarissen-deciseurs, dat de maas-trichtse pastoors in het verleden nooit precies wisten wie tot hun parochie hoorde door het ontbreken van duidelijke parochiegrenzen, wat aanleiding gaf tot misbruiken, slechte beleving van het geloof „... ende oyck groote merckelycke oirsaecken van menigvuldige dwalingen...”²²². De definitieve regeling van deze noodzakelijke parochie-indeling was vertraagd, doordat vele andere belangrijke zaken de twee heren der stad in beslag namen. Na gezamenlijk overleg en het

²¹⁹ Voor de indeling in kerspelen zie kaart 4 op blz. 00 en: Eversen. Limietbeschrijvingen; in: Publications 19 (1882) 445-448.

²²⁰ Bijvoorbeeld: Schaefer. Pfarrkirche, 27.

²²¹ Tekst van het besluit van CCDD: Van Soest. Oorsprong; in: Publications 5 (1868) 84-90 en in: RAM, SS, 1754: Liber variorum; II, 256vv.

²²² Van Soest, a.w., 84-85 en kaart 5 op blz. 00.

inwinnen van advies gingen commissarissen-deciseurs nu over tot de volgende vaststelling der parochiale grenzen.

De Sint-Nicolaasparochie zal te beginnen bij de Maasbrug het zuid-oostelijk deel der stad omvatten binnen de navolgende grenzen²²³: Maasbrug – Jodenstraat (zuidzijde) – Dinghuis – Kleine Staat – Achter het Vleeshuis – Vijfharingenstraat – Heggenstraat (oostzijde) – Lantaarnstraat – Kapoenstraat (oostzijde) – Achter de Molens – Grote Looiersstraat – De Bosquetplein – Heksenstraat – stadswal tot aan de Maasbrug;

de Sint-Jansparochie: Brusselsestraat – Grote Gracht met hoekhuis Capucijnenstraat – Statenstraat – Vrijthof – Grote Staat – Spilstraat – Markt (zuidzijde) – Muntstraat – Grote Staat – Sporenstraat – Sint-Amorsplein – Heggenstraat (westzijde) – Kapoenstraat (westzijde) – Lenculenstraat met Ververhoek – Ezelmarkt – Looiersgracht en Bonenfanten – stadswal tot aan de Brusselse Poort;

de Sint-Matthijsparochie: Bokstraat (verdwenen bij de aanleg van de Zuidwillemsvaart) met Jodenstraat (noordzijde) – Mariastraat en Hoenderstraat – Markt (noordzijde) – Grote Gracht – Capucijnenstraat (zonder het hoekhuis) – stadswal tot aan de Maas en verder tot de Hoenderstraat.

De nieuwe parochie-indeling bracht geen verandering in de rechten en plichten van de twee 'nationaliteiten' in Maastricht: wie luiks was bleef dat en wie brabant was evenzo. Met ingang van 1 oktober 1587, Sint-Remigiusdag, de datum waarop men in de stad van dienstbetrekking wisselde, zouden de maastrichtenaars evenwel zonder onderscheid van 'nationaliteit' moeten kerken bij de pastoor van de parochie waarin zij woonden, terwijl ook de pastoors bij hun parochie geen onderscheid meer mochten maken naar 'nationaliteit'.

De regeling van 1587 was getroffen tot „bewaerenisse ende versterckinge der voorschreven heylige catholycke roomsche religie ende glorie”, maar het bleek in de praktijk toch een te grote ingreep te zijn, want in 1615 kwamen de partijen erop terug bij een conferentie, die belegd was ter regeling van allerlei competentiegeschillen in de stad. De afgevaardigden namens de hertog van Brabant, de Aartshertogen dus, en die namens de prins-bisschop van Luik legden het resultaat van hun langdurige onderhandelingen vast in het zogenaamde Concordaat van 1615. In de artikelen vijf, zes en zeven van dit concordaat kwam de parochie-indeling van 1587 ter sprake²²⁴. De brabantse commissarissen maakten bezwaar tegen de vervanging van de persoonlijke

²²³ In de tekst gebruik ik de hedendaagse benamingen voor straten en pleinen. Zie ook de kaart bij: Albers. De oude jezuïetenkerk; in: Publications 58 (1922).

²²⁴ Crahay. Coutumes, 224-225.

binding aan de parochie door een territoriale. Zij voelden meer voor een herstel van de oude toestand, waarbij brabanters hoorden onder de brabantse kerken van Sint-Jan en Sint-Matthijs en de luikenaars in Maastricht onder de luikse kerk van Sint-Nicolaas. De ordonnantie van 1587 zouden de Aartshertogen daarom graag gewijzigd zien en wel in die zin, dat kinderen geboren uit een brabantse moeder in een van de brabantse kerken gedoopt zouden worden en luikse kinderen in de luikse kerk. Ook voor huwelijken van brabantse en luikse vrouwen zouden zij deze splitsing willen invoeren. De afgevaardigden van de prins-bisschop repliceerden hierop mondeling, dat zij niet inzagen waarom iets veranderd moest worden, dat reeds gedurende tal van jaren gepractiseerd was; bovendien waren zij het er niet mee eens, dat doop en huwelijk gebruikt zouden worden als bewijzen voor de 'nationaliteit'. De luikse commissarissen beloofden hun zienswijze binnen drie maanden schriftelijk over te leggen. Nergens is mij gebleken, dat de luikenaars zich aan deze belofte gehouden hebben en dat is niet verwonderlijk. De afgevaardigden uit Luik hadden er geen enkel belang bij de brabanters terwille te zijn, want dit geschil over de parochie-indeling was slechts een van de vele punten van wrijving over de rechten van de twee heren binnen Maastricht. De Aartshertogen vreesden dat de territoriale, kerkelijke jurisdictie die de luikse pastoor van Sint-Nicolaas uitoefende, zou leiden tot een uitbreiding van de wereldlijke heerlijke rechten van de bisschop van Luik binnen Maastricht. Aldus formuleert het een achttiende-eeuws document dat, ofschoon klaarblijkelijk opgesteld om de brabantse rechten in Maastricht te verdedigen, toch wel meer dan alleen de schijn meeheeft²²⁵!

Het is mij niet bekend, of er in de begrenzing van de parochies na 1615 nog iets veranderde. Mijn indruk is, dat de persoonlijke binding volgens 'nationaliteit' aan de ene of de andere kerk niet meer terugkwam ondanks brabantse verzet. Wel moesten de pastoors in hun doopregisters aantekenen of de dopeling van brabantse of luikse geboorte was, wat in de recessen van 1665 nogmaals uitdrukkelijk werd voorgeschreven²²⁶.

Als men de op de plattegrond van Maastricht ingetekende parochiegrenzen van 1587 beziet, valt vooral het ingewikkelde verloop in het centrum op. Welke motieven de commissarissen-deciseurs hanteerden bij het trekken van de grenzen is niet bekend. In elk geval lieten zij zich niet leiden door de overweging, dat het aantal zielen per parochie ongeveer gelijk zou moeten zijn. De getalsterkte werd overigens

²²⁵ RAM, SS. 1762, Memoriale.

²²⁶ Recueil der recessen; hoofdstuk I, art. 5.

niet als een van de grondslagen voor parochievorming genoemd in de conciliebesluiten van Trente²²⁷. Het aantal parochianen per parochie varieerde nogal in Maastricht. Kemp²²⁸ ontdekte bij zijn onderzoek, dat de bevolkingsgrootte van de vier maastrichtse parochies in de periode 1630-1790 steeds een vast verhoudingscijfer vertoonde. Als de kleinste parochie, Sint-Maarten in Wyck, op 1 gesteld werd, was het gemiddelde verhoudingscijfer voor Sint-Jan 1,24, voor Sint-Nicolaas 1,39 en voor Sint-Matthijs 1,92. Omgerekend over het totale inwonertal van Maastricht van 10.300 in de periode 1582-1589²²⁹ zou dit de volgende aantallen parochianen per parochie geven:

AANTAL PAROCHIANEN PER PAROCHIE OMSTREEKS 1587

	Absoluut	In %
St.-Maarten	1.856	17,96
St.-Jan	2.301	22,33
St.-Nicolaas	2.580	25,24
St.-Matthijs	3.564	34,47
Totaal	10.301	100,—

De gevonden totalen berusten op verhoudingscijfers van het aantal gedoopte kinderen per parochie en dan nog verhoudingscijfers van een een vijftigtal jaren later beginnende periode, wat de becijfering nog meer op losse schroeven zet. Uitgaande van deze cijfers, die met de nodige omzichtigheid gebruikt dienen te worden, blijkt dat Sint-Matthijs waarschijnlijk verreweg de volkrijkste parochie was met een duizendtal parochianen méér dan Sint-Nicolaas of Sint-Jan. De plattegrond van de stad laat zien dat de laatstgenoemde parochie qua oppervlakte groter was dan Sint-Nicolaas, maar deze parochie lag in het dichtstbebouwde, zuidoostelijk deel der stad, terwijl Sint-Jan – evenals Sint-Matthijs in het noordoostelijk deel – veel meer open terrein, tuinen en boomgaarden binnen zijn parochiegrenzen omsloot. Buiten het parochiale verband vielen de bewoners van de exempte kloosters tot een totaal van ongeveer vijfhonderd personen²³⁰, een te gering aantal om in de becijfering van de aantallen parochianen van veel invloed te kunnen zijn.

Een nauwkeurige begrenzing der parochies was uiteraard niet voldoende voor de intensivering van de zielzorg te Maastricht; veel voor-

²²⁷ Plöchl. *Geschichte*; III/1, 309.

²²⁸ Kemp. *Het verloop*, 347.

²²⁹ Kemp, a.w., 349.

²³⁰ Zie hiérvóór, 23.

namer was de aanstelling van bekwame zielzorgers en dat was de taak van de collators, het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe voor Sint-Nicolaas en Sint-Maarten en het kapittel van Sint-Servaas voor Sint-Jan en Sint-Matthijs. Welke maatstaven bij de aanstelling van pastoors dienden te worden aangelegd is mij slechts bekend van het laatstgenoemde kapittel uit het antwoord van paus Paulus V (1605-1621) op een rekest van 17 april 1617 over de maastrichtse kapittelpastoraten²³¹. Het kapittel van Sint-Servaas rekwestreerde over de onderstand die zijn twee pastoors – in het stuk ‘rectores’ genoemd – toekwam. De normale jaarlijkse inkomsten van 24 dukaten in totaal waren beslist onvoldoende voor het onderhoud van een pastoor, die ook nog vaak uit datzelfde bedrag het onderhoud moest bestrijden van meerdere kape-laans. Bovendien waren de pastoors dikwijls gedwongen hun veelal arme parochianen te ontheffen van de door hen verschuldigde stoo-lrechten en diezelfde parochianen te ondersteunen met aalmoezen. Het kapittel had naar een remedie gezocht en meende die gevonden te hebben door twee prebenden ter beschikking te stellen voor het onder-houd van zijn stadspastoors. Met instemming van de Aartshertogen verzocht het de paus nu deze twee prebenden voor altijd te mogen be-stemmen voor de twee pastoors, hun opvolgers en de noden van hun parochies.

De paus willigde het verzoek van het Sint-Servaaskapittel in, doch niet zonder enige voorwaarden te stellen betreffende de kwaliteiten van de te benoemen pastoors. Zij mochten niet jonger dan dertig en niet ouder dan zestig jaar zijn en dienden van onbesproken gedrag en wel onderlegd te zijn. Dit laatste preciseerde de paus door te eisen, dat een pastoor de graad van magister of minstens licentiaat in de godgeleerdheid moest bezitten als afsluiting van een minimaal vijfjarige univer-sitaire studie. Nadrukkelijk eiste de paus, dat de pastoors de parochie persoonlijk zouden bedienen en temidden van hun parochianen wonen. Als tegenprestatie hadden zij niet alleen recht op de jaarlijkse op-brengrst van een kapittelprebende, maar zij werden ook de facto onder de kanunniken opgenomen. De door het kapittel benoemde pastoor had de koordienst en de kapittelvergaderingen bij te wonen, voorzover de parochiedienst dit toeliet. In rangorde volgden de pastoors van Sint-Jan en Sint-Matthijs direct op de andere kanunniken en in de vergaderingen van het kapittel hadden zij gelijk stemrecht. De stads-pastoors dienden dus naar de mening van Rome beschouwd te worden als volwaardige kanunniken. Mogelijk beoogde Rome hiermee een statusverhoging: de stadspastoors mochten geen door het kapittel

²³¹ Doppler, *Charters*, 855: 1617 april 17.

bezoldigde ondergeschikten worden, maar moesten gelijkberechtigde stiftsheren zijn met een speciale taak in de zielzorg.

Kerkelijk-clericale instellingen

Kapittels

Tussen de twee stedelijke kapittels bestond voortdurend zekere animositeit en concurrentienijd, die tot uiting kwamen in allerlei dikwijls uiterst futiele geschillen om de voorrang. Zo kwam het kapittel van Sint-Servaas in verzet, toen hun collegae in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in 1620 een koperen plaat aanbrachten met de inscriptie²³²:

Hac stetit insigni Lambertus episcopus aede,

Hinc sibi translata Legia fert cathedram

ter herinnering aan de maastrichtse bisschoppen, die eens zoals beweerd werd, in de oudste stiftskerk der stad gezeteld zouden hebben. Het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe werd gedwongen de plaat te verwijderen²³³.

Deeters constateert, dat de twee kapittels gelijkberechtigd waren binnen Maastricht, maar dat het Onze-Lieve-Vrouwekapittel zekere voorrang bezat. Hij baseert deze constatering op de volgende feiten. De latere juridische – dus niet de praktische – verhoudingen geven aanleiding tot de veronderstelling, dat de maastrichtse bisschopszetel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk gesitueerd moet worden. Daarnaast vergaderde in diezelfde kerk de ‘seend’, de kerkelijke rechtbank die waakte over de zeden der gelovigen²³⁴, en de aartsdiakonale synode; tenslotte was de Onze-Lieve-Vrouwe de enige kerk gelegen binnen de laat-antieke omwalling²³⁵. Eerder wees ik reeds terloops op de onderlinge afgunst tussen de twee kapittels. Geschillen van een dergelijk allooi als de plaat in Onze-Lieve-Vrouwe schijnen van gering belang, maar dan mag niet vergeten worden, dat zij in die dagen van groot gewicht waren. Immers, stand en voorrang stonden toen zo hoog genoteerd, dat men er jarenlang slepende processen en dus handen

²³² Jaspar. De plaats; in: Publications 63 (1927) 383.

²³³ RAM, SS, 1762, Memoriale. Voor andere uitingen van naijver zie: Doppler. Drie verhandelingen van Willem Fexhius; in: Publications 29 (1892) 301-374 en: Boeren. Heiligdomsvaart, passim; ook: Wouters. Grensland, 143-144.

²³⁴ Zie het lemma „Send” in: LThK¹, IX (1937) koln 465-468 [Koeniger] en LThK², IX (1964) 658-661 [Flatten]. Nolet-Boeren, 209, 306-308, 335. Ook: Habets. Geschiedenis; I, 423-425 en: Publications 25 (1888) 424.

²³⁵ Deeters. Servatiusstift, 24, 96. Zie ook: Habets. Historische beschrijving; in: Publications 23 (1886) 327-328.

vol geld voor overhad, als men zijn al dan niet vermeende 'eer' te kort gedaan achtte.

Rechtens mocht het Onze-Lieve-Vrouwekapittel in Maastricht misschien de voorrang toekomen, naar eer en aanzien gemeten nam echter het kapittel van Sint-Servaas de eerste plaats in. Een vergelijking tussen de twee kapitels volstaat om dit duidelijk te maken.

De plaats die de twee kapitels oorspronkelijk innamen binnen het geheel van de Rijkskerk duidt er reeds op, dat het Onze-Lieve-Vrouwekapittel in rang de mindere was van dat van Sint-Servaas. Het Servaaskapittel was oorspronkelijk rijksonmiddelbaar²³⁶, wat wil zeggen dat het direct afhankelijk was van de Keizer; eerst later werd het kapittel rijksmiddelbaar en zijn kerk een mediate kerk, toen het stift afhankelijk werd van 's Keizers leenman, de hertog van Brabant²³⁷. Het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe daarentegen was steeds een rijksmiddelbaar kapittel geweest, want het behoorde bij een mediate kerk – de Onze-Lieve-Vrouwe – afhankelijk van de luikse bisschop en zijn kunniken waren lid van de secundaire luikse geestelijkheid, zo genoemd ter onderscheiding van de primaire geestelijkheid, die de luikse bisschopskerk, de kathedraal van Sint-Lambert, bediende²³⁸.

De omvang van de wereldlijke bestuursrechten van de twee kapitels verschilde ook aanmerkelijk en weer in het nadeel van Onze-Lieve-Vrouwe. Wereldlijke jurisdictie oefende dit kapittel uit binnen Maastricht in zijn immuniteit, die qua oppervlakte aanzienlijk kleiner was dan die van Sint-Servaas, want zij strekte zich niet verder uit dan de kerk²³⁹. Buiten de stad bezat Onze-Lieve-Vrouwe nog slechts bestuursrechten in de dorpen Bemelen en Veldwezelt²⁴⁰. Sint-Servaas bezat dergelijke rechten in een veel groter gebied buiten zijn immuniteit: de grotendeels binnen de maastrichtse wallen gelegen bank van Tweebergen en buiten de vesting in de banken (dorpen) Mechelen-aan-de-Maas, Vlijtingen, Hees, Zeperen, Grootloon, Koningsheim, Sluizen, Bernau, Heer, Keer en Berg(-Terblijt)²⁴¹. De kapittelimmuniteit van

²³⁶ Werminghoff. *Geschiede*, 181 noot 2. Doppler, *Charters*, Inleiding; in: *Publications* 46 (1930) 205-206.

²³⁷ Werminghoff. *Verfassungsgeschichte*, 152. Voor het verschil tussen rijksonmiddelbaar en rijksmiddelbaar zie: Werminghoff. *Geschiede*, 181; Nolet-Boeren, 321 en: Nève. *Het Rijkskamergerecht*, 575 s.v. Rijksonmiddellijkheid, en 555 s.v. St. Servaas, rijksonmiddellijkheid.

²³⁸ *Mediaatkerk*: Werminghoff. *Verfassungsgeschichte*, 56 noot 1. Van Hove. *Étude*, 4. RAM, OLV XVI, doos 48: 1626 februari 11. Habets. *Historische beschrijving*; in: *Publications* 23 (1886) 327-328.

²³⁹ RAM, SS, 1762, *Memoriale*, niet gepagineerd.

²⁴⁰ Habets, a.w., 327-328.

²⁴¹ *Tegenwoordige staat*, 367.

Sint-Servaas was ook groter dan die van Onze-Lieve-Vrouwe. Zij strekte zich niet slechts uit over de kerk, maar ook over de zogenaamde 'byvanck' of claustrale singel met zijn kanunnikenhuizen en andere kapittelgebouwen. Dit gebied lag ongeveer binnen de volgende grenzen: Vrijthof – Keizer Kareplein – Tweebergenpoort – stadsmuur van de eerste omwalling – Servaasklooster – Henric van Veldekeplein – om de Sint-Janskerk naar Vrijthof. Uit het 'ongeveer' en uit het hanteren van de moderne benamingen voor straten en pleinen blijkt reeds, dat de juiste grenzen niet meer te achterhalen zijn. Er bestaat wel een topografische omschrijving van de kapittelimmunitet van Sint-Servaas uit de zeventiende of achttiende eeuw²⁴², maar er valt vrijwel niets mee te beginnen door de moeilijk te verifiëren plaatsbeschrijving.

Van het kapittel van Sint-Lambert te Luik is gezegd, dat men niet mag vergeten „... que le chapitre est une force économique et qu'il doit gérer un grand patrimoine foncier...”²⁴³. Deze economische macht bezaten ook de maastrichtse kapittels, maar ook weer niet in gelijke mate: Sint-Servaas stak op dit punt ver uit boven Onze-Lieve-Vrouwe. Laatstgenoemd kapittel toucheerde op het einde der achttiende eeuw jaarlijks ongeveer f 36.000 in luiks geld uit tienden en erfpachten²⁴⁴, terwijl Sint-Servaas in diezelfde tijd uit zijn circa 1785 ha aan landerijen jaarlijks ruim f 130.000 in luiks geld trok, de in natura betaalde pachten niet meegerekend²⁴⁵. Uit de zestiende en zeventiende eeuw zijn mij dergelijke totaalcijfers niet bekend, maar de hier genoemde bedragen maken wel duidelijk, dat de kanunniken van Sint-Servaas meer dan viermaal zo grote jaarlijkse inkomsten te verdelen hadden als hun collegae van Onze-Lieve-Vrouwe. De veel grotere rijkdom van Sint-Servaas kwam tot uitdrukking in het verschillende aantal geestelijken en leken verbonden aan de twee kapittels. Voor Sint-Servaas een totaal van 250 volgens Doppler²⁴⁶, maar uit zijn formulering valt niet op te maken of hij hiermee een algemeen totaal bedoelt of alleen het lekenpersoneel, dat aan de stiftskerk verbonden was en zelfs niet voor welke tijd dit getal zou gelden. Voor Onze-Lieve-Vrouwe geeft Habets wel cijfers voor de aan de kerk verbonden kanunniken en geestelijken tot een totaal van 74, maar over het aan het kapittel verbonden lekenpersoneel zegt hij slechts dat het talrijk was. Voor de aan de Sint-Servaas verbonden kanunniken en geeste-

²⁴² RAM, SS, 1755, Liber variorum; III, 448vv.

²⁴³ Dubois, Le chapitre, 219.

²⁴⁴ Habets, a.w., 329.

²⁴⁵ Tagage. Rond de opheffing, 519.

²⁴⁶ Doppler, Charters, Inleiding; in: Publications 46 (1930) 209.

lijken becijfert Doppler²⁴⁷ een totaal van 136, dus bijna tweemaal zoveel als voor Onze-Lieve-Vrouwe, een cijfer dat mij nog te laag lijkt. Volgens een ongedateerde opgave uit de zeventiende eeuw immers²⁴⁸ bestond het kapittel uit deken, proost en zesendertig kanunniken, dertig kapelaans-altaristen, ongeveer honderd andere kapelaans „nonnulla parvi, multa mediocris valoris”, tien roededragers en twaalf ‘chorisocii’, evenals de roededragers gehuwde leken, wat het totaal brengt op ongeveer 190 leden.

Een beter punt van vergelijking vormt het aantal kanonikaten van de twee kerken. In de middeleeuwen waren de kapittelprebenden voortgekomen uit de verdeling van de inkomsten onder de kanunniken na de opheffing van het gemeenschappelijk leven²⁴⁹. Naarmate een kapittel rijker was kon het derhalve meer kanunniken onderhouden; dit kan een verklaring zijn voor het grotere aantal prebenden verbonden aan de Sint-Servaas: veertig tegenover slechts achttien in Onze-Lieve-Vrouwe volgens de opgave van Bachiene²⁵⁰. Deze opgave is niet geheel exact. In 1581 immers waren twee van de veertig prebenden in Sint-Servaas gesupprimeerd en hun inkomsten bestemd voor het onderhoud van het maastrichtse jezuïetencollege²⁵¹. Van de achttien prebenden van Onze-Lieve-Vrouwe genoten er twee in de plastische omschrijving van die tijd slechts de ‘halve rogge’, zodat er vermoedelijk maar zeventien volledige prebenden waren. Eén daarvan was nog bestemd voor de proost, dus voor de ‘clergé primaire’ van Luik, daar de proost altijd gekozen werd uit de domheren van Sint-Lambert te Luik²⁵².

De prebenden in de twee stadskapittels werden vergeven aan de meestbiedende, waarbij Sint-Servaas de voorkeur genoot boven Onze-Lieve-Vrouwe. De commissarissen-instructeurs berichtten in 1669 aan Den Haag, dat gegadigden voor een vacante prebende in Sint-Servaas bedragen boden variërend van f 3.750 tot f 4.500 of gemiddeld f 4.000 in hollands geld²⁵³, wat in maastrichts geld omgerekend gemiddeld f 6.300 is, want de hollandse ‘zware’ gulden deed in Maas-

²⁴⁷ Doppler, a.w., 208. Habets, a.w., 329.

²⁴⁸ RAM, SS, 1762, Memoriale, niet gepagineerd.

²⁴⁹ LThK¹, II (1931) kol. 164.

²⁵⁰ Bachiene, 885 en 889 noot.

²⁵¹ RAM, SS, 2, Notulenboek 1570-1591, fo. 70 recto: 1581 maart 6.

²⁵² RAM, SS, 1762, Memoriale. ARA, StG, lias 5821: OLV aan HoMo; bijlage bij rapport van de brabantse stadssecretaris Verheyen over de inkomsten van het kapittel, 1636 september 19.

²⁵³ ARA, StG, lias 5839: CCII aan HoMo, 1669 maart 9.

tricht *f* 1,57 in maastrichts 'licht' geld²⁵⁴. Deze opgave van de commissarissen-instructeurs is aan de lage kant. In 1656 werd voor twee vacante prebenden in Sint-Servaas respectievelijk *f* 11.600 en *f* 11.000 maastrichts geboden, in hollands geld dus *f* 7.388 en *f* 7.006²⁵⁵ en in 1659 bood de 'oud-borgerssoon' Pieter Paris, theologiestudent te Leuven, *f* 7.500 hollands²⁵⁶. De prebende van de hoogproost Oswalt van Brederode ging in 1664 van de hand voor *f* 12.000 maastrichts of *f* 7.643 hollands en voor de prebende van scholaster Mantels bood oud-peymeester Salden in 1668 *f* 12.500 maastrichts of *f* 7.962 hollands²⁵⁷. Het gemiddelde van al deze verkopen bedraagt circa *f* 7.500 hollands of *f* 11.775 maastrichts.

In de door mij bestudeerde periode kwamen in Onze-Lieve-Vrouwe drie verkopen van prebenden voor, waarvan de opbrengst bekend is. Servaas Fosseroul kocht in 1658 de vacante prebende van Hiëronymus Prossset voor *f* 6.000 maastrichts of *f* 3.810 hollands. In 1667 kocht Nicolaas van Heer een plaats in het kapittel voor *f* 8.060 maastrichts (*f* 5.134 hollands) en zes jaar later betaalde de luikenaar Meex *f* 6.800 maastrichts (*f* 4.331 hollands). De gemiddelde opbrengst van de verkopen in Onze-Lieve-Vrouwe schommelde dus rond de *f* 7.000 maastrichts of een *f* 4.400 hollands²⁵⁸. Dit bedrag komt vrijwel overeen met de door commissarissen-instructeurs in 1669 opgegeven gemiddelde opbrengst van een vacante prebende in Sint-Servaas²⁵⁹, maar het ligt toch een kleine *f* 5.000 maastrichts of *f* 3.100 hollands lager dan hetgeen omstreeks dezelfde tijd in werkelijkheid geboden werd voor vacante prebenden in Sint-Servaas. De prebenden van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel sloegen de gegadigden klaarblijkelijk minder hoog aan dan die van de andere collegiale kerk in Maastricht en dat feit kan het aanzien van Onze-Lieve-Vrouwe niet ten goede gekomen zijn.

Wat bracht de aankoop van een prebende nu eigenlijk op als geldbelegging? Daarover is mij aangaande Onze-Lieve-Vrouwe niets bekend, wel met betrekking tot Sint-Servaas. In 1645 gaf Sint-Servaas

²⁵⁴ Zie bijvoorbeeld: RAM, StG, 7430: Rapport CCDD 1652, niet gepagineerd en ook: Bisschops. Maastricht, 42, 45, 47. Bisschops berekent een iets lagere koers voor de maastrichtse gulden, maar dat tast mijn becijferingen niet wezenlijk aan.

²⁵⁵ Flament II, 197: 1656 april 1. Doppler. Lijst der kanunniken; in: Publicati-
ons 75 (1939) 235.

²⁵⁶ ARA, StG, lias 5837: Weesmeesters aan HoMo, 1659 juni 6.

²⁵⁷ ARA, StG, lias 5837, Weesmeesters aan HoMo, 1664 augustus 2. Aldaar, li-
as 5839: Weesmeesters aan HoMo, lectum 1668 maart 15.

²⁵⁸ Flament II, 213: 1658 maart 11. ARA, StG, lias 5838: Curatoren latijnse
school aan HoMo, 1667 januari 5. Flament III, 218: 1673 maart 31.

²⁵⁹ ARA, StG, lias 5839: CCII aan HoMo, 1669 maart 9.

aan Hare Hoogmogenden op hoeveel de waarde bedroeg van een prebende²⁶⁰. Het kapittel begrootte de jaarlijkse opbrengst toen op zo ongeveer 220 pattacons of *f* 550 afhankelijk van de graanprijs met de bemerking, dat zijn prebenden wel hoog in aanzien stonden, doch minder opbrachten dan men gemeenlijk dacht. Het jaarinkomen van een kanunnik was echter niet alleen afkomstig uit graanverkopen, maar ook uit presentiegelden, collatie- en andere rechten en niet te vergeten de accijnsvrijdom, een allesbehalve imaginaire bron van inkomsten. Het valt te begrijpen, dat het kapittel weinig lust had aan Den Haag precies op te geven hoe groot zijn inkomsten waren en zich armer voordeed dan het in werkelijkheid was. In 1633 noemen de Staten-Generaal een bedrag van duizend gulden als jaarlijks inkomen uit een prebende in het Sint-Servaaskapittel²⁶¹, terwijl omstreeks 1730 de jaarlijkse baten uit een prebende geschat werden op 1500 pistolen (*f* 1500 maastrichts of *f* 955 hollands)²⁶². Dit lijken veel reëlere bedragen, waarin werkelijk alle uit een prebende voortvloeiende inkomsten verrekend zijn. Het is niet duidelijk of het door Hare Hoogmogenden in 1633 genoemde bedrag van duizend gulden per prebende hollands zwaar of maastrichts licht geld is, maar dat maakt weinig verschil voor het rendement: de verwerving van een prebende in het Sint-Servaaskapittel mocht zowel in het ene als in het andere geval een goede geldbelegging heten. Duizend gulden hollands per jaar bij een gemiddelde koopsom van *f* 7.500 betekende een jaarlijkse rente van 13,3 procent en mocht het duizend gulden maastrichts zijn, dan bedroeg de rente over een gemiddelde koopprijs van circa *f* 11.775 maastrichts bijna 8,5 procent per jaar. Bij een gemiddelde rentevoet van vijf procent in de zeventiende eeuw²⁶³ is dit zonder meer een goed rendement te noemen. Er moet uiteraard wel rekening gehouden worden met de mogelijkheid, dat het geld in de landgewesten schaarser was en de rente dus hoger dan in de zeegebieden, waarop Van Dillens cijfers slaan.

Toen in 1645 het Servaaskapittel aan de Staten-Generaal meedeelde hoe groot de inkomsten waren uit een prebende, vermeden de kanunniken om begrijpelijke redenen een volledige opgave te verstrekken. Het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe was nog veel omzichtiger. Zijn secretaris schreef naar Den Haag, dat de grootte van het jaarlijks inkomen niet opgegeven kon worden. Hij fundeerde deze onmogelijkheid door erop te wijzen, dat de jaarlijks onder de kanunniken te verdelen

²⁶⁰ ARA, StG, lias 5824: SS aan HoMo, 1645 december 23.

²⁶¹ Flament I, 31: 1633 juni 2.

²⁶² Jançon. État présent, 314.

²⁶³ Van Dillen. Van rijkdom en regenten, 314.

inkomsten in hoofdzaak afkomstig waren uit tienden van de oogst en vooraf viel immers nooit met enige zekerheid te zeggen hoe de oogst zou uitvallen²⁶⁴. Deze omzichtigheid valt te betreuren, want nu ontbreekt de mogelijkheid een vergelijking te maken tussen de jaaropbrengst van een prebende in Sint-Servaas en in Onze-Lieve-Vrouwe. Er was een verschil, dat ligt voor de hand. Sint-Servaas had nu eenmaal meer bezittingen dan Onze-Lieve-Vrouwe en voor een prebende in Sint-Servaas werd meer geboden, doch hoe groot die meeropbrengst was, kan niet aangetoond worden. Daardoor ontbreekt een belangrijk punt van vergelijking voor het verschil in geldelijk vermogen en het daaruit automatisch voortvloeiende verschil in eer en aanzien.

Prebenden konden gekocht worden, maar niet door iedereen, die er het geld voor had. De kanunniken van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe droegen niet voor niets de naam van 'heren'. Zij waren baas in eigen huis, alsof zij edelen waren: gebeurde er in hun 'claustraal huis' iets crimineels dan mochten zij zelf hun rechtbank aanwijzen²⁶⁵. Naar buiten stonden zij in eer en aanzien wegens hun hoge positie in de stedelijke gemeenschap, een aanzien dat niet weinig verhoogd werd door hun ruime inkomsten. De stiftsheren waren dan ook erop bedacht hun positie te beschermen en vooral af te schermen tegen invloeden, die hun hoge staat zouden kunnen bedreigen. Daarom bemoeilijkten zij het verkrijgen van prebenden. Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe waren geen adellijke kapittels die hun grootheid maten aan het aantal adellijke kwartieren, dat zij van hun aspiranten eisten. De twee maas-trichtse kapittels hanteerden in navolging van vele andere stiftskerken een ander middel om aspiranten van lagere stand de pas af te snijden: het vereisen van academische graden²⁶⁶. Een aspirant-lid jonger dan twintig jaar werd in Sint-Servaas aangenomen als 'canonicus scholaris' en stond onder toezicht van de scholaster. Na het voleinden van zijn twintigste levensjaar werd hij 'canonicus emancipatus' onder voorwaarde, dat hij na minstens drie jaar universitaire studie een graad behaald had. Hij kon ook 'emancipatus' worden zonder academische graad, maar dan moest de kapittelvergadering bijzondere toestemming verlenen²⁶⁷. Het kapittel kon echter niet dispensereren in twee andere feiten: onwettige geboorte en eerloosheid door het begaan van een of andere misdaad zoals doodslag. Voor opname in het kapittel waren dat onoverkomelijke beletselen volgens een verordening van

²⁶⁴ ARA, StG, lias 5824: OLV aan HoMo, 1645 december 20.

²⁶⁵ RAM, SS, 1762, Memoriale, niet gepagineerd.

²⁶⁶ Werminghoff. Verfassungsgeschichte, 146.

²⁶⁷ Doppler. Lijst der kanunniken; in: Publications 74 (1938) 34-54.

keizer Karel V uit 1517²⁶⁸. Pogingen het vermogen van het kapittel zo min mogelijk te versplinteren en de inkomsten van de kanunniken te vergroten door vermindering van het aantal prebenden, liepen op niets uit. De Raad van Brabant verbood elke verkleining van het aantal prebenden daar anders de kans kleiner werd om de zonen der raadsleden in het Sint-Servaaskapittel onder te brengen²⁶⁹.

Het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe kon waarschijnlijk met recht en reden bogen op een hogere ouderdom dan dat van Sint-Servaas, maar als mediaatkerk van Luik moest het in aanzien onderdoen voor het vrije rijksstift. Er is echter nog een belangrijk punt dat niet uit het oog verloren mag worden bij een vergelijking der twee stedelijke kaptittels. Sint-Servaas was de bewaarder van de relieken van de vereerde stadspatroon Sint Servatius. Zijn graf trok van heinde en verre pelgrims, uit Frankrijk, Hongarije, Bohemen en de Elzas²⁷⁰, die van een bezoek aan het graf van de heilige geestelijk en lichamelijk heil verwachtten. Zo ook de keurvorst van Keulen en bisschop van Luik, Maximiliaan Hendrik van Beieren, die in 1666 Maastricht bezocht. De bisschop pelgrimeerde toen naar het graf van Sint Servatius, die zijn verre opvolger in de crypte van de kerk genas van het podagra²⁷¹. Tijdens de week rond 13 mei, feestdag van Sint-Servatius, was het kermis voor de gehele stad en trok de grote processie uit ter ere van de stadspatroon, waarin de leden van het stedelijk bestuur eveneens meetrokken. Daarnaast waren er de processies met de Noodkist en de grote zevenjaarlijkse heiligdomsvaarten, die zeker nog plaats vonden in 1594 en 1601, alhoewel de deelname in het laatstgenoemde jaar gering was: slechts zesduizend pelgrims²⁷². De heiligdomsvaart en de veelvuldige processies maakten zeker een grote en grootse indruk op de kijkgrage feestvierders uit Maastricht en ver daarbuiten, wier belangstelling zich vooral concentreerde rond de Sint-Servaas en zijn kapittel.

De stiftsheren van Onze-Lieve-Vrouwe moesten zich bij al deze plechtigheden tevreden stellen met een bescheiden tweede plaats. Wie zal het verbazen, dat het ook niet boterde tussen de twee kaptittels bij stedelijke plechtigheden? In 1633 kwamen afgevaardigden van de twee collegiale kerken bijeen in het klooster der capucijnen ter oplossing van de telkens weer opduikende moeilijkheden bij het houden van processies en de daaruit voortvloeiende geschillen om de voorrang. Maar

²⁶⁸ Doppler, Charters, 703: 1517 juni 12.

²⁶⁹ RAM, SS, 1762, Memoriale, niet gepagineerd.

²⁷⁰ Als voorgaande noot.

²⁷¹ RAM, SS, 1755, Liber variorum; III, 569-570: 1666 maart 6.

²⁷² Boeren. Heiligdomsvaart, 210-213.

ook nu moest Onze-Lieve-Vrouwe onderdoen voor Sint-Servaas: bij jubelfeesten en andere publieke dankdagen zou er voortaan steeds tweemaal gedankt worden en wel eerst in Sint-Servaas en dan pas in Onze-Lieve-Vrouwe²⁷³.

Kloosters

De twee stadskapittels waren zelfstandige instituten; alleen het Onze-Lieve-Vrouwekapittel bezat een reeds eerder aangeduide vrij losse binding met de clergé van het bisdom Luik. In Maastricht bestonden daarnaast nog ettelijke kerkelijke instellingen grotendeels zonder strikt lokaal karakter: de mannen- en vrouwenkloosters, die vrijwel zonder uitzondering deel uitmaakten van een regionale of landelijke organisatie, hun orde of congregatie. Een chronologisch overzicht van de tien mannen- en twaalf vrouwenkloosters volgt hieronder.

KLOOSTERS IN DE ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW²⁷⁴

Mannen	Vrouwen
1234 Minderbroeders	? Witte Vrouwen (gesticht vóór 1253) (Congregatie van Sint-Victor)
1241 Antonieten	? Sint-Andries (Maagdendries)
1254 Augustijnen	1441 Sint-Annadal
1261 Dominicanen	1470 Faliezusters
1268 Bogaarden	1481 Dal van Josaphat (Beyart) (Zusters van Peer)
1280 Duitse Orde	1484 Nieuwenhof
? Cellebroeders (ca 1375)	1614 Annunciaten
1434 Kruisheren	1615 Gasthuis van Sint-Servaas (Zusters van Tienen)
1575 Jezuïeten	1627 Sepulchrijnen (Zusters van het H. Graf)
1609 Capucijnen	1628 Calvariënberg
	1673 Penitenten
	1674 Grauwzusters

Uit het overzicht blijkt, dat acht mannenkloosters en zes vrouwenkloosters uit de late middeleeuwen dateerden. In de zestiende eeuw kwam er slechts één stichting voor mannen bij: de jezuïeten, in de

²⁷³ Doppler, *Charters*, 880: 1633 april 27.

²⁷⁴ De opgegeven stichtingsjaren zijn in het algemeen ontleend aan: Von Geusau. *Korte geschiedenis*; in: *Publications 31* (1894) 3-139. Witte Vrouwen: Roosenboom, H. Th. M. *Inventaris van het archief van het klooster der Witte Vrouwen te Maastricht*. Maastricht 1972; 3. Antonieten: Noordeloos. *Een bijdrage*; in: *Publications 92-93* (1956-1957) 171-175.

zeventiende eeuw gevolgd door de capucijnen, terwijl in diezelfde eeuw nog zes stichtingen voor vrouwelijke religieuzen tot stand kwamen. De geringe ijver om in de zestiende eeuw te Maastricht kloosters te stichten – wat ook bijvoorbeeld voor Den Bosch geldt²⁷⁵ – kan niet alleen geweten worden aan de godsdienstige woelingen in die tijd. Bezwaren tegen de vestiging van kloosters in de steden bestonden reeds vóór de opkomst der hervorming en dan niet op religieuze maar op economische gronden: vermindering van de opbrengst der stedelijke belastingen en van woonruimte voor de burgers²⁷⁶; ook in Maastricht bestonden dergelijke bezwaren. De raad besloot al in 1497, dat de bestaande kloosterorden geen onroerende goederen mochten verwerven²⁷⁷, waardoor nieuwe vestigingen in Maastricht onmogelijk gemaakt werden. In 1520 kondigde keizer Karel V een edict af, waarbij de verkoop van onroerende goederen of grondrenten aan de dode hand in de Nederlanden afhankelijk gemaakt werd van de toestemming der landsoverheid²⁷⁸. Zo is het ook niet verbazingwekkend, dat latere stichtingen uitsluitend nog tot stand kwamen, als zij een utilitair doel nastreefden: rekatholisering in het algemeen (jezuïeten, capucijnen), onderwijs (sepulchrijnen en penitenten), ziekenverpleging (zusters van Tienen, van Calvariënberg en grauwezusters). De enige uitzondering vormden de annunciaten, maar zij werden slechts toegelaten onder het uitdrukkelijk voorbehoud, dat zij nimmer ten laste van de stad of de burgerij mochten komen²⁷⁹.

Het valt moeilijk exact te bepalen hoeveel procent van de bevolking uit religieuzen en kapittelheren bestond. Voor het jaar 1662 becijferde ik het totaal op 515²⁸⁰, maar in dat jaar woonden er binnen Maastricht slechts twee jezuïeten en geen franciscanen, terwijl de kloostertjes van de zusters penitenten en grauwezusters nog gesticht moesten worden. Een exact gemiddelde voor de zestiende en zeventiende eeuw zal wel nooit bepaald kunnen worden door het ontbreken van voldoende cijfermateriaal. Uit de wel bekende getallen meen ik met Kemp²⁸¹ te mogen concluderen, dat een gemiddelde van vijfhonderd geestelijke personen ook in de periode 1582-1679 aan de veilige kant

²⁷⁵ Dijk, G. C. M. van. *De bossche optimaten; geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973*. Tilburg 1973; 192.

²⁷⁶ Brecher. *Die kirchliche Reform*, 409.

²⁷⁷ Schaepkens van Riepst. *Eenige bijzonderheden*; in: *Publications* 43 (1907) 116.

²⁷⁸ Elias. *Kerk en Staat*, 196. Aldaar, 195-206 over de 'dode hand'-wetgeving.

²⁷⁹ Haakman. *Het gewezen jesuiten-collegie*; in: *Maandrozen van het H. Hart* 13 (1881) 58; Raadsverdrag van 13 januari 1614.

²⁸⁰ Zie hiervóór, 23.

²⁸¹ Kemp. *Het verloop*, 350.

is. In dezelfde tijdspanne bedroeg het inwonertal van Maastricht volgens Kemps cijfers²⁸² gemiddeld 15.990 personen, zodat de circa vijfhonderd wereldgeestelijken en religieuzen ongeveer 3,13 procent van de totale bevolking uitmaakten. Dit is geen excessief cijfer, als men die 3,13 procent vergelijkt met het door Hélin berekende gemiddelde van een 6 procent voor het achttiende-eeuwse Luik, maar dat was dan ook een bisschopsstad met liefst 133 religieuze instellingen²⁸³!

Evenals elders namen de religieuzen in Maastricht een geheel aparte positie in. Door hun professie waren zij „der wereld overleden” en dus niet meer rechtsbevoegd wat hun persoonlijk leven aanging²⁸⁴; bovendien genoten priesters en allen die de lagere wijdingen ontvangen hadden een alomvattende immuniteit ten overstaan van de wereldlijke rechter, ook als ze nog minderjarig waren, volgens het in 1542 tussen keizer Karel V en de bisschop van Luik gesloten concordaat²⁸⁵. Als leden van een geestelijke corporatie genoten zij allerlei voorrechten, waarvan de meest in het oog springende en meest benijde wel de accijnsvrijdom was, een vrijdom voorgeschreven door het derde concilie van Lateranen (1179) en door het vierde concilie van Lateranen (1215) nog toegespitst²⁸⁶. De burgerij zag deze ontheffing van lasten in het algemeen met lede ogen aan, daar de stedelijke accijnzen op de primaire levensbehoeften niet slechts drukkend waren, maar tevens een van de voornaamste bronnen van inkomsten vormden voor de stedelijke kas.

In 1662 leverde de Brabantse Raad bij Hare Hoogmogenden een nauwkeurig overzicht in van de door geestelijken en religieuzen genoten vrijdom van stedelijke accijnzen²⁸⁷. Uit dit overzicht volgt, dat stadsgeestelijkheid en kloosterlingen jaarlijks in totaal f 8.426 in maastrichts geld genoten aan vrijdom van mout-, koren- en wijnaccijns. Hierbij dient in de eerste plaats opgemerkt te worden, dat de capucijnen, de Duitse Orde, de cellebroeders en de zusters van het gasthuis van Sint-Servaas algehele vrijdom van accijnzen genoten; bovendien ontvingen de cellebroeders honderd gulden in contanten van de pachter van de moutwaag. Alleen dit laatste bedrag is in het overzicht door de Brabantse Raad opgegeven, zodat door de volledige vrijstelling van vier kloostergemeenschappen, die samen tussen de 45 en 50

²⁸² Kemp, a.w., 349.

²⁸³ Hélin. La démographie, 390.

²⁸⁴ De Blécourt. Kort begrip, 70. Ellul. Histoire; II, 506.

²⁸⁵ Poulet. Origines; II, 276.

²⁸⁶ Werminghoff. Verfassungsgeschichte, 102.

²⁸⁷ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 66: Brabantse Raad aan HoMo, 1662 september 23. Zie ook bijlage 6.

leden omvatten, het totaalbedrag een stuk hoger moet liggen. In de tweede plaats valt het op, dat in 1662 getallen opgegeven worden die nogal eens afwijken van de uit 1656 bekende exacte cijfers²⁸⁸; uit de hier volgende tabel echter blijkt bij vergelijking, dat de optredende verschillen op het totaal een te verwaarlozen afwijking uitmaken.

HET EXACTE AANTAL MANNELIJKE KLOOSTERLINGEN (1656)
EN HET AANTAL MET ACCIJNSVRIJDOM (1662)

Kloosterorde	Exact aantal	Geniet vrijdom
Augustijnen	27	30
Bogaarden	20	14
Capucijnen	22	(22) 'allen'
Cellebroeders	12	(12) 'allen'
Dominicanen	43	50
Kruisheren	19	16
Jezuïeten	2	2
Totaal	145	146

De grote vrijdom die het Servaaskapittel genoot van de wijnaccijns gold voor de zogenaamde 'vrije wijnkelder' (cave franche) binnen de kapittelimmunitet. Een accijnsvrije kelder als opslag voor de door de plaatselijke geestelijkheid benodigde wijn bestond in veel zuidnederlandse steden²⁸⁹. Een dergelijk instituut vroeg gewoon erom misbruikt te worden, wat in Maastricht niet uitbleef. Dit blijkt wel uit het geschil hierover tussen kapittel en stedelijke magistraat, dat de Aarts-hertogen en de Raad van Brabant op 18 maart 1617 voorlopig beslechtten²⁹⁰.

Het rapport over de accijnsvrijdom der geestelijkheid was opgesteld door de Brabantse Raad afzonderlijk en niet door de indivieze raad; dit is geen toevalligheid noch opzet. Alle kloosters te Maastricht stonden alleen onder het gezag van Hare Hoogmogenden als hertog van Brabant onverschillig of hun inwoners brabantse of luiks onderdaan waren. Deze regeling bestond reeds vóór 1632 en ook de koning van Frankrijk had het uitsluitend oppergezag in de jaren 1673-1678, zo rapporteerden de commissarissen-deciseurs in 1680²⁹¹.

Naast de vrijdom van accijns bewees de stedelijke raad de klooster-

²⁸⁸ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 47.

²⁸⁹ Pouillet. Origines; I, 367.

²⁹⁰ Doppler, Charters, 854: 1617 maart 18. Ook in: RAM, SS, 4, Notulenboek 1609-1633, fo. 147 verso - 148 recto: 1617 maart 29.

²⁹¹ ARA, StG, lias 5841: CCDD aan HoMo, 1680 oktober 12. Zie ook: Bachiene, 879.

lingen ook regelmatig 'faveuren' met geschenken in geld, koren, kolen en anderszins²⁹², waarbij als pars pro toto de cellebroeders aangehaald mogen worden die 'als vanouds' elk jaar van de stad ontvingen: dertig gulden voor vlees, zesentwintig gulden voor kolen en zes gulden voor haring²⁹³.

Het stadsbestuur stond geestelijken en religieuzen binnen de muren van Maastricht nogal wat economische voordelen toe. Hier mag dan wel de prozaïsche vraag gesteld worden: wat kreeg de stad ervoor terug? Wat leverde dat halfduizend geestelijken als tegenprestatie? „Les religieux sont les bras levés d'un monde qui ne prie pas". Deze romantische, wat overtrokken negentiende-eeuwse uitspraak typeert de plaats van de religieuzen en geestelijken in een stad als Maastricht. Een door de dagelijkse beslommingen geoccupeerde burgerij zag de in haar midden wonende godsmannen en -vrouwen als haar vertegenwoordigers die, niet geplaagd door de strijd om het dagelijks brood, hun tijd besteedden met het afsmecken van Gods zegen over de gehele stad en haar inwoners. Wat de maastrichtse religieuzen in dit opzicht voor de stad betekend hebben onttrekt zich aan de waarneming, het oordeel en de waardering van de historicus, die zich slechts een historisch beeld en oordeel kan vormen van de zuiver menselijke kanten van elk aards bedrijf.

Onttrekt zich het direct op God gerichte deel van het kloosterleven aan een zuiver menselijk-rationele beschouwing, een historische beschouwing van het in- en uitwendige leven van de maastrichtse religieuzen wordt bemoeilijkt door de plaatselijke schaarste aan bronnenmateriaal. Deze schaarste valt vooral te wijten aan de opheffing van de kerkelijke instellingen en de confiscatie van hun bezittingen door de franse revolutionairen na de verovering van Maastricht in 1794. Zij stelden alleen belang in de titels van eigendom en verwezen de overige documenten in overgrote meerderheid 'au rebut'. Gedeeltelijk zou deze lacune aangevuld kunnen worden door naspeuringen in andere dan de maastrichtse archiefdepots, maar dit heeft tot op heden slechts sporadisch plaatsgevonden²⁹⁴. Zonder nader bewijs mag echter aangenomen worden, dat tientallen maastrichtse mannen en vrouwen

²⁹² SAM, 84, RV, fo. 95 recto: 1631 juni 30. Zie ook: Ubachs-Tagage. De maastrichtse cellebroeders.

²⁹³ Ubachs-Tagage, a.w., 29.

²⁹⁴ Zie bijvoorbeeld: Noordeloos. Een bijdrage; in: Publications 92-93 (1956-1957) 153-254. Hereswitha. De vrouwenkloosters. Hildebrand. De kapucijnen. In het algemeen: Schoengen, M. Monasticon batavum. Amsterdam 1941-1942. 3 dln en supplement door D. de Kok o.f.m. Amsterdam 1942. Het Monasticon dient omzichtig gebruikt te worden.

door de intrede in een kloostergemeenschap hun levensvervulling gevonden hebben. Tevens drukten zij – alleen al door hun loutere aanwezigheid – samen met hun ordegenoten eeuwenlang een stempel op het kerkelijke en gelovige leven in Maastricht, een stempel dat niet meer weg te denken valt.

Bij het overzien van de stichtingsdata der mannen- en vrouwenkloosters springt in het oog, dat alle mannenkloosters op twee na dateren van vóór 1500, waarvan zes uit de dertiende en slechts één uit de veertiende eeuw stammen. Inhoeverre de na het begin van de vijftiende eeuw verdwenen stichtingsdrang geweten moet worden aan de bekende bezwaren tegen stadskloosters, zoals concurrentie met de stedelijke nijverheid, bezwaren tegen ophoping van goederen in de dode hand en zo meer²⁹⁵, valt buiten het bestek van dit onderzoek. Opvallend mag het wel heten, dat de bestaande kloosters geen rol speelden bij de rekatholisering van Maastricht na 1579. Zij bleven weliswaar voortbestaan en hun aloude voorrechten genieten, maar bij de rekatholisering traden zij helemaal niet op de voorgrond. Naar de reden hiervan kan ik slechts gissen. Gold misschien voor de maastrichtse kloosters in het algemeen, wat onlangs werd opgemerkt over de zuidnederlandse dominicanen in de zestiende eeuw? Hun wordt geestelijke armoede, platvloersheid en bekrompen vasthouden aan de regel verweten, waardoor zij niet in staat waren tot enig geestelijk élan, zoals de tijd dat vereiste²⁹⁶.

De kerkelijke en wereldlijke overheid verwachtte voor de rekatholisering van Maastricht het meeste heil van het inschakelen van een nieuwe met jeugdig élan bezielde orde, de jezuiten, in het eerste decennium der zeventiende eeuw nog gevolgd door de capucijnen²⁹⁷. Over werkzaamheden en de invloed van de capucijnen valt weinig of niets feitelijks te melden²⁹⁸, des te meer echter over de jezuiten.

In de eerste decennia na de oprichting van de Sociëteit van Jezus in 1540 vertoefden verschillende van haar leden op doorreis in Maastricht²⁹⁹; de eerste jezuit die er zich metterwoon vestigde was de uit Nijmegen geboortige Hendrik Denijs of Dionysius (1518-1571), die op verzoek van de luikse bisschop Gerard van Groesbeek in 1566 uit Keulen naar Maastricht kwam om tegen de calvinisten te preken³⁰⁰.

²⁹⁵ Rogier. *Geschiedenis*; I, 46-49.

²⁹⁶ Chantraine in: *Sources de l'histoire religieuse*, 348.

²⁹⁷ Pirenne. *Histoire de Belgique*; IV, 312-313.

²⁹⁸ Hildebrand. *De kapucijnen... bevat op dit punt voor Maastricht geen nadere gegevens.*

²⁹⁹ De Wilt. *De eerste jezuiten*; in: *Publications 85 (1949) 735-749.*

³⁰⁰ Van Hoeck. *Schets*, 8 en 17. *NNBW*, II, kol. 387. Haakman. *Levensschets*. *Bax II*, 140-142.

Aanvankelijk verbleef pater Denijs op luiks gebied bij de kapitteldeken van Onze-Lieve-Vrouwe, in welke kerk hij ook preekte. Gesteund door de hoogste kerkelijke overheid wist Denijs zich te handhaven in zijn strijd tegen de maastrichtse calvinisten, die de pater haatten om zijn successen. De stadsregering was Denijs dankbaar en toonde die dankbaarheid door hem geld en wijn te schenken³⁰¹.

Na het overlijden van pater Denijs in 1571 werd zijn taak overgenomen door pater Jan Jacobs naar zijn geboorteplaats beter bekend als Jan van Asten³⁰². Hij is de stichter van het maastrichtse college, voor wie in april 1573 de kerken van Sint-Jan en Sint-Matthijs als preekkerk werden opengesteld door het kapittel van Sint-Servaas³⁰³. Toen was al een schrijven van de magistraat naar Rome onderweg met het verzoek in de stad een college te vestigen. Pater Denijs had reeds dit voornemen gekoesterd, maar landvoogd Alva was in 1567 de oprichting zo ongenegen, dat er niets van komen kon. Denijs schijnt trouwens de mogelijkheden tot vestiging van een college in Maastricht zeer laag aangeslagen te hebben getuige zijn testament, waarin hij verschillende colleges in andere steden gedenkt, maar niets legateert voor een eventuele stichting in Maastricht³⁰⁴. Het eerste antwoord van de generaal der jezuiten in Rome op het verzoek van de magistraat was ook niet erg bemoedigend: de generaal vreesde een gebrek aan fondsen voor de stichting. Deze moeilijkheden werden overwonnen, vooral door de daadwerkelijke steun van de landvoogd Requesens. Op 28 maart 1575 tekenden stad en jezuiten het stichtingscontract, dat de bisschop van Luik op 17 mei bekrachtigde³⁰⁵.

De stadsregering verklaarde aan de oprichting van een college te willen meewerken om het behoud van de katholieke godsdienst in de stad te helpen verzekeren. In mei 1574 hadden de „drie gelederen der stad” (zittende raad, raadsverwanten en ambachten) toestemming gegeven de oprichting te stimuleren van een jezuitencollege voor het geven van onderwijs in de humaniora, de katechismus en andere ‘godvruchtigheden’. Aangezien de paters om niet les zouden geven en van niemand enig stipendium ontvingen, verplichtte de stad zich te zorgen voor hun levensonderhoud; elk jaar zou van stadswege verstrekt wor-

³⁰¹ Bax II, 141 en de noten aldaar.

³⁰² Bax II, 286 en noot 4 aldaar. Van Hoeck. Schets, 15, 16, 169, 194, 204, 236.

³⁰³ RAM, SS, 952, Kapittelbesluiten over parochies, 1573-1711: 1573 april 13.

³⁰⁴ Van Hoeck, Schets, 204. Het testament van pater Denijs bij: Haakman, a.w.; ook in: Publications 9 (1872) 240-247.

³⁰⁵ Van Hoeck. Schets, 204-205. Bax II, 287. Von Geusau. Korte geschiedenis; in: Publications 31 (1894) 82-85 met de tekst van het contract. Deze tekst ook in: ARA, StG, lias 5841: Brabantse Raad aan HoMo, 1679 juni 11.

den: driehonderd gulden in brabantse geld, tien karren kolen en vijf karren hout. Deze ondersteuning zou echter ophouden, zodra de paters uit anderen hoofde een kapitaal verkregen zouden hebben, dat jaarlijks aan rente achthonderd gulden brabantse opbracht. Zij verplichtten zich daarom contractueel alle aan hun gedane schenkingen nauwkeurig aan de stadsregering op te geven, waarna de stedelijke bijdrage van driehonderd gulden naar rato verminderd zou worden. Bovendien was de raad erop bedacht de burgerij te laten profiteren van het op te richten college. Daartoe namen de paters op zich de collegestudenten niet zelf te huisvesten, maar ze bij de burgerij in de kost te doen. Mochten er toch studenten bij de paters inwonen, dan zouden die studenten niet de accijnsvrijdom der stadsgeestelijkheid genieten³⁰⁶.

Het college telde een goed jaar na de opening reeds 250 leerlingen. Deze voorspoedige groei ging te niet door de verdrijving der jezuiten in 1578, nadat de stad de zijde der Staten gekozen had. Na de herovering van Maastricht door Parma keerden de paters spoedig terug, waarna het aantal leerlingen snel steeg om tijdens het Twaalfjarig Bestand zijn hoogtepunt te bereiken.

AANTAL LEERLINGEN VAN HET JEZUIETENCOLLEGE, 1575-1773³⁰⁷

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
1575 opening	130	1622	590
1576 januari	190	1625	450
oktober	250	1626	450 (590)
1577 juni	150	1673	500
1583	300	1679	400
1595	600	18de eeuw	200 gemiddeld
ca 1600	600	1771	166
1616	500	1772	154
1617	600	1773	147
1619	700		

Een bijzondere aantrekkelijkheid van het bij de taalgrens gelegen maastrichtse college was de mogelijkheid, die het franstaligen bood er nederlands te leren. Zo wordt het begrijpelijk, dat er nogal wat jongens uit Luikerland en Luxemburg in Maastricht ter studie kwamen³⁰⁸. De

³⁰⁶ Von Geusau, a.w., 82-85.

³⁰⁷ Poncelet. Histoire; II, 26. Van Hoeck. Schets, 205-207, 208, 210. Haakman. Het gewezen jesuiten-college; in: Maandrozen van het H. Hart 12 (1880) 535; 13 (1881) 108, 111, 118. Albers. De stichting; in: Publications 64 (1928) 26. Kleyntjens. De opheffing; in: Publications 78-82 (1942-1946) 16.

³⁰⁸ Poncelet. Histoire; II, 55. Van Hoeck. Schets, 206.

genoemde landstreken onderhielden drukke handelsbetrekkingen met de noordelijke zeegebieden en kennis van het nederlands kon de negotie slechts ten voordeel strekken.

De bloei van het college droeg ongetwijfeld bij tot verhoging der stedelijke welvaart vooral door bouwactiviteiten – meer in het bijzonder de tussen 1606 en 1614 gebouwde jezuïetenkerk – en de door de vele leerlingen van buiten ingebrachte kostgelden, waarvan het totaal rond 1640 becijferd werd op duizend gulden maastrichts per jaar³⁰⁹. De economische betekenis van de stadsscholen deed Post niet voor niets spreken van „een der eerste vormen van vreemdelingen-industrie”³¹⁰.

Het jezuïetencollege zou volgens Habets³¹¹ de opvolger zijn van de kapittelscholen³¹² van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe, die in 1580 opgeheven werden, maar Habets verzuimt hiervoor een bewijs te leveren. De paters zetten wel de latijnse stadsschool voort, die de stad krachtens een pauselijke breve van 20 april 1517 had mogen oprichten naast de kapittelscholen. De latijnse stadsschool is echter in de zestiende eeuw nimmer tot bloei gekomen³¹³. Reeds op 10 mei 1574 verzocht de magistraat de paters jezuïeten ook les te willen geven aan de sedert twintig jaar slechts in naam bestaande stedelijke latijnse school, die nooit deel uitmaakte van het eigenlijke jezuïetencollege en steeds een afzonderlijk instituut zou blijven. De paters willigden het verzoek in en ontvingen voor deze aparte cursus een bijzonder subsidie. Aanvankelijk gesteld op *f* 300 per jaar verhoogde de raad het subsidie in 1592 en nogmaals in 1619 met *f* 150 per jaar, terwijl het in 1622 verdubbeld werd, zodat de paters na het laatstgenoemde jaar jaarlijks *f* 1200 ontvingen³¹⁴, steeds onder voorwaarde, dat zij naast het onderwijs in hun college ook les zouden geven aan de latijnse school der stad. Deze bepaling hield de stadsregering nauwkeurig in het oog. Na het ‘Verraad’ van 1638, dat in het vierde hoofdstuk aan de orde komt, uit de stad verdreven, keerden de paters in 1673 terug, toen Lodewijk XIV Maastricht veroverd had, waarop zij hun taak aan de stadsschool

³⁰⁹ ARAB, *Jezuïten flandro-belgica*, 830-858.

³¹⁰ Post, *Scholen*, 166.

³¹¹ Habets, *Geschiedenis*; III, 532-533.

³¹² Zie voor de middeleeuwse kapittelscholen in Maastricht: Schoengen, *Geschiedenis*, 192-198.

³¹³ Habets, a.w.; III, 533-534. Blonden, *De oudste latijnsche stadsschool*; in: *Publications* 66 (1930) 13-27.

³¹⁴ ARA, StG, lias 5841: Brabantse Raad aan HoMo, 1679 juni 11. RAM, *Archieven van kerkelijke instellingen, jezuïeten*, 2692.

weer opnamen. Prompt hervatte de stad daarop de uitbetaling van het subsidie³¹⁵.

De magistraat wenste geen concurrentie voor zijn door jezuïeten gedreven latijnse school. Toen de paters augustijnen in 1622 hun latijnse school wilden heropenen, die sinds ongeveer 1560 gesloten was geweest, maakte de stadsregering dit onmogelijk. De augustijnen, die zich in de Zuidelijke Nederlanden toelegden op het geven van middelbaar onderwijs³¹⁶, kregen een verbod school te doen met de motivering, dat een tweede latijnse school in Maastricht de school der jezuïeten zou benadelen³¹⁷.

De paters jezuïeten ontvingen in het tijdvak 1595-1622 van stadswege in totaal twintigduizend gulden maastrichts³¹⁸, maar ook uit anderen hoofde ontvingen zij steun. Naast particuliere weldoeners³¹⁹ dient hier vooral gedacht te worden aan de landsregering in Brussel, die de gerenommeerde voorvechters van de contrareformatie en de vurige aanhangers van de spaanse monarchie overal graag steunde, zo ook te Maastricht³²⁰.

Na de herovering der stad in 1579 en de daarna ingezette rekatholisering bleek al spoedig, dat de stad zelf te kort bij kas was om het in 1575 overeengekomen jaarlijks subsidie aan de paters uit te betalen. Parma bewerkte toen door bemiddeling van de spaanse gezant in Rome, dat de eerste twee vrijkomende prebenden in het kapittel van Sint-Servaas niet vergeven zouden worden, maar bestemd voor het onderhoud der jezuïeten³²¹; daarenboven schonk Filips II nog een jaargeld van tweehonderd gulden voor hetzelfde doel³²². De twee kapittelprebenden brachten jaarlijks tachtig gulden op met nog een aandeel in de presentiegelden en vier amen wijn uit de wijnkelder van Sint-Servaas. De kanunniken waren bepaald niet vlot van betalen. In 1608 moest een geschil hierover door arbitrage opgelost worden en uit

³¹⁵ SAM, 157, Missivenboek 1645-1704: Magistraat aan HoMo, 1679 juni 11.

³¹⁶ Willaert. *Après le concile*, 100.

³¹⁷ Daris. *Histoire*; I, 20. Schaepkens van Riepst jr. *Het oude Tricht*; in: *Publications* 67 (1931) 204. Maasgouw 30 (1908) 12 en 51. Raadsverdrag van 10 augustus 1622 in: Haakman. *Het gewezen jesuïeten-collegie*; in: *Maandrozen van het H. Hart* 13 (1881) 111.

³¹⁸ RAM, *Archieven van kerkelijke instellingen, jezuïeten*, 2691.

³¹⁹ Albers. *De stichting*; in: *Publications* 64 (1928) 33-35, bijlage II: *Liste van de religieusen der Societeit Jesu weldoenders van het college van Maastricht*.

³²⁰ Moreau. *Histoire*; V, 371. Andriessen. *De jezuïeten*, 22. Elias. *L'église et l'état*; in: *RBPH* 5 (1926) 919.

³²¹ Haakman, a.w.; 12 (1880) 113 geciteerd naar bullen van Gregorius XIII van 1 april 1580, die door Doppler, *Charters*, niet worden vermeld.

³²² Van Hoeck. *Schets*, 206. Doppler, *Charters*, 766: 1580 april 22. Haakman *schrijft f 300 i.p.v. f 200 geschonken door Filips II: a.w.; 12 (1880) 113.*

een na 1673 opgemaakt overzicht blijkt in de periode 1623-1640 slechts in 1623, 1625, 1626 en 1628 uitbetaling te hebben plaatsgevonden³²³. De maastrichtse paters ondervonden ook rechtstreeks geldelijke steun van de landsregering. De Infanta Isabel beval de jezuïeten in 1623 in de edelmoedigheid van de koning aan, daar zij door hun college zoveel bijdroegen tot vermeerdering van het geloof, de welvaart der burgers en de dienst van Zijne Majesteit in Maastricht³²⁴. Filips IV schonk daarop in 1624 de opbrengst uit de koninklijke domeinen rond 's-Gravenvoeren in de huidige provincie Belgische-Limburg aan het college te Maastricht: f 1200 maastrichts per jaar tegen de penning twintig³²⁵. Het is weinig waarschijnlijk, dat de paters hiervan veel profijt getrokken hebben, want acht jaar later was de spaanse tijd voor de Maasstad voorbij.

Kerkelijk-laïcale instellingen

Onderwijs

De intensieve belangstelling van de stadsregering voor het onderwijs was niet van recente datum, zoals misschien geconcludeerd zou kunnen worden uit haar pogingen tot een goed functionerende stedelijke latijnse school te komen, die eerst tot stand kwam samen met de stichting van het jezuïetencollege. Evenmin staan deze maastrichtse acties op zichzelf. In de late middeleeuwen was iedere vroedschap in een plaats van enig aanzien erop bedacht het stedelijk onderwijs zo goed mogelijk te doen functioneren³²⁶. Van recentere datum was wel de stedelijke interesse voor het godsdienstonderwijs, een interesse die typisch is voor de Zuidelijke Nederlanden, waar onder de Aartshertogen Staat en Kerk eendrachtig samenwerkten aan de rekatholisering van hun onderdanen, een proces waarin het onderwijs een belangrijke rol speelde. Wereldlijke en geestelijke overheid in de Zuidelijke Nederlanden begrepen immers maar al te goed, dat het onderwijs der jeugd een machtig middel was om de uitsluitend uiterlijke onderworpenheid aan het katholieke geloof om te zetten in een innerlijk aanvaarden³²⁷. Dit idee was overigens gemeengoed van de diverse

³²³ RAM, Archieven van kerkelijke instellingen, jezuïeten, 2691.

³²⁴ Cuvelier-Lefèvre-Lonchay. Correspondance; II, 129: Infanta aan de koning, 1623 juli 6. Ook bij: Andriessen. De jezuïeten, 194 noot 526.

³²⁵ Haakman, a.w.; 13 (1881) 116. Van Hoeck. Schets, 208.

³²⁶ Zie bijvoorbeeld: Post. Scholen, passim. Briels. Zuidnederlandse onderwijskrachten; in: AGKKN 14 (1972) 89-94.

³²⁷ Pasture. La restauration, 356. Elias. Kerk en Staat, 267 en 301.

confessies zowel de katholieke als de protestantse: waar het eigen onderwijs ontbrak, stierf naar de toenmalige overtuiging de religie uit aangezien godsdienstonderwijs alleen niet voldoende was om de innige gehechtheid aan het oude of nieuwe geloof te bewaren³²⁸.

De maastrichtse magistraat huldigde dezelfde mening en steunde daarom, zoals hiervoor uiteengezet werd, het jezuïetencollege van harte. Daarenboven breidde de stadsregering na 1579 haar aloude bemoeienis met het onderwijs nog uit door ook aandacht te schenken aan het op de scholen gegeven godsdienstonderwijs of, zoals men toen zei: de christelijke lering. Hierbij dient vooraf opgemerkt te worden, dat de in Maastricht op dit punt getroffen en hierna te beschrijven maatregelen niet specifiek maastrichts zijn. Waarschijnlijk kwamen die regelingen voort uit een in de Zuidelijke Nederlanden algemeen aanvaarde wijze van werken, te oordelen naar hetgeen Moreau hierover meedeelt met betrekking tot Antwerpen. Opzet en aanpak van het godsdienstonderwijs in de Scheldestad en in Maastricht vertonen te veel overeenkomst om zuiver toevallig te kunnen heten; hetzelfde geldt voor hetgeen Sempels vermeldt over het contrareformatorische katechismusonderwijs te Brussel³²⁹. Deze parallellen vinden hun verklaring in de gezamenlijke inspanning van de zuid-nederlandse bisschoppen om het godsdienstonderwijs te verbeteren volgens de methode van de H. Carolus Borromeus, verder in de steun van de staat en in de grote rol die de jezuïeten speelden in het katechismusonderwijs³³⁰, ook te Maastricht.

Omstreeks 1585 beginnen de paters van de Sociëteit van Jezus met hun katechisatiewerk in de Maasstad en wel voor de kinderen der vier stadsparochies in hun respectieve parochiekerken. Voor ouderen gaven de paters in het nederlands katechismusles in Sint-Maarten te Wyck en in de kapel van de Grote H. Geest tussen Markt en Grote Staat, terwijl zij hetzelfde deden in het frans in de kapel van Maria-ten-Oever bij de Maasbrug³³¹. Het katechismusonderwijs voor de Sint-Jansparochie vond plaats in het schip van de Sint-Servaas. Dit stoorde de kapitteldiensten, waarop de kanunniken in 1616 besloten, dat de paters hun lessen voortaan in de Sint-Jan zouden geven³³². Klaar-

³²⁸ Zie bijvoorbeeld voor het Rijnland: Jacobs. Die rheinischen Kapuziner, 64 en voor het gehele Rijk: Duhr. Geschichte, passim.

³²⁹ Moreau in: AGN, VI 324-325 en V, 342-347. Sempels. Het catechismusondericht, 928-940.

³³⁰ Sempels, a.w., 928-930, 933. Zie ook: Cloet. Het kerkelijk leven.

³³¹ Haakman, a.w., 12 (1880) 293-294.

³³² RAM, SS, 952, Kapittelbesluiten over parochies 1573-1711: 1616 september 3.

blijkelijk vonden de jezuiten die bijkerk om onbekende redenen minder geschikt, want zij kwamen tegen het kapittelbesluit in verzet. De goeverneur der stad kwam ten gunste der paters tussenbeiden en nadat de rector der jezuiten het kapittel beloofde het ongerief tijdens de diensten zoveel mogelijk te beperken, bleef alles bij het oude³³³. Na 1600 breidden de paters het aantal lessen nog uit. In 1607 begonnen zij les te geven in de Onze-Lieve-Vrouwe en tweemaal per week in de kerk van de Duitse Orde voor de armen. De afzonderlijke lessen voor de minder bedeelden vinden mogelijk hun verklaring in de bezwaren der meer gegoeden tegen gezamenlijk katechismusonderricht voor hun kinderen en die der armen, zoals dat in Brussel het geval was³³⁴. De commandeur van de Duitse Orde maakte de lessen aantrekkelijker door aan elke arme na afloop van de les een groot stuk brood te laten uitreiken³³⁵. Na het eindigen van het Twaalfjarig Bestand in 1621 werd de oorlog tussen noord en zuid hervat. Het platteland rond Maastricht leed toen zo onder de rondtrekkende troepen, dat het de paters minder geraden leek hun werk op de dorpen voort te zetten. De mankracht die daardoor vrijkwam, benutten zij door in de stad een tweede in het frans gegeven katechismuscursus op te zetten³³⁶. Naast de katechismus voor de armen in de kerk der Duitse Orde was in 1614 een zelfde cursus begonnen in de kapel van de Grote H. Geest; wie de lessen in de Grote H. Geest bijwoonde kwam in aanmerking voor bedeling³³⁷.

De hier herhaaldelijk geciteerde jezuit Haakman putte zijn gegevens hoofdzakelijk uit de 'Litterae annuae', die als zuiver interne jaarlijkse verslagbrieven der jezuiten uiteraard geen activiteiten vermelden van andere maastrichtse regulieren en seculieren op het terrein van het godsdienstonderwijs. De uitgave van een „Cleyne catechismus tot onderwysinghe van de jonckheyt" door pater Strijp, gardiaan der maastrichtse franciscanen³³⁸, kan echter een aanwijzing zijn dat behalve de jezuiten nog andere maastrichtse geestelijken een meer dan slechts platonische belangstelling toonden voor het godsdienstondericht³³⁹.

Het is mij niet bekend hoe het katechismusonderwijs opgezet was. Mogelijk leerden de kinderen – en ook de volwassenen? – de voornaamste geloofswaarheden, de geboden enzovoorts uitsluitend door

³³³ Haakman, a.w., 13 (1881) 108.

³³⁴ Sempels, a.w., 933, 935.

³³⁵ Haakman, als noot 333; 109.

³³⁶ Haakman, als noot 333; 111

³³⁷ Haakman, als noot 333: 57-58, 144-145

³³⁸ Heynen. Maastrichtse drukken; in: Publications 83 (1947) 19.

³³⁹ Zie ook: Moreau. Histoire; V, 345, 347.

voor- en nazeggen, zoals dat in Aken en Brussel gebeurde³⁴⁰, alhoewel het gebruik van een der in de Zuidelijke Nederlanden verschijnende katechismusboekjes³⁴¹ voor de geletterden onder de hoorders niet uitgesloten behoeft te worden. Het hiervoor genoemde boekje van de franciscaan Strijp wijst voor Maastricht in dezelfde richting.

De zondagse katechismusleer vormde een onderdeel van het onderwijs aan de in vele zuidnederlandse steden naar het voorbeeld van de H. Carolus Borromeus opgerichte zondagsscholen voor de kinderen der armen, die niet in de gelegenheid waren regelmatig dagonderwijs te volgen. De zondagsscholen waren overal een belangrijk wapen der contrareformatie, daar godsdienstondericht het enige afdoende middel tegen de ketterij was. In Maastricht kwam zulk een zondagsschool tot stand in 1604. De kinderen leerden daar niet alleen lezen en schrijven, maar woonden ook 's morgens gezamenlijk de zondagsmis bij en ontvingen in de namiddag katechismusonderricht³⁴².

De jezùieten waren erop bedacht propaganda te maken voor het godsdienstonderwijs door voornamelijk geestelijken en leken erbij te betrekken. Daartoe richtten zij in 1602 (1601?) een comité van aanbevelingen op, 'Broederschap van de katechismus' genaamd, waarvan de militaire gouverneur der stad beschermheer was, terwijl de kapitteldekens samen met de burgemeesters en pastoors het bestuur vormden³⁴³. De stadsgouverneur als beschermheer en de twee burgemeesters als bestuursleden der broederschap mogen niet direct gezien worden als uiting van een persoonlijk begaan zijn met het godsdienstig welzijn van hun stadgenoten, ofschoon persoonlijke vroomheid hier natuurlijk niet uitgesloten kan worden. Veeleer is het een symptoom van de voortdurende bemoeienis van de staat met kerkelijke aangelegenheden; een bemoeienis die ook tot uitdrukking komt in de verschillende raadsverdragen met betrekking tot het godsdienstonderwijs.

Het eerste raadsverdrag over het godsdienstonderwijs dateert van 29 april 1585³⁴⁴. De stadsregering schreef op die datum onderwijzers en onderwijzeressen voor met hun leerlingen elke zon- en feestdag naar de kerken te gaan, waar katechismusles gegeven werd op straffe van een geldboete van twintig stuiver brabant. Ouders van kinderen, die tij-

³⁴⁰ Aken: Brecher. Die kirchliche Reform, 164. Brussel: Sempels, a.w., 935.

³⁴¹ Moreau, a.w.; V. 347. Voor de in de Zuidelijke Nederlanden gebruikte katechismusboekjes zie: Frutsaert. De r.-k. catechisatie.

³⁴² Sempels, a.w., 928, 936, 939. Pasture. La restauration, 356. Haakman, a.w.; 12 (1880) 535.

³⁴³ Haakman, als voorgaande noot, 534 en noot 1 aldaar.

³⁴⁴ Blonden, J. L. Verplicht godsdienstondericht in de kerk voor alle schoolkinderen te Maastricht in 1585; in: Maagouw 52 (1932) 55-56.

dens de katechismusuren op straat zwierven, verbeurden vijf stuiver brabant. In hetzelfde jaar loofde de magistraat het katechisatiewerk der jezùieten en in 1602 – het oprichtingsjaar van de Broederschap van de katechismus – besloten de vroede vaderen jaarlijks vijftig gulden ter beschikking te stellen om prijzen te kopen voor de beste katechismusleerlingen³⁴⁵. De stedelijke regering schijnt tevreden geweest te zijn over het maastrichtse godsdienstonderwijs, want uit de eerste twee decennia zijn mij uit de literatuur geen verdere raadsverdragen meer bekend, die betrekking hebben op het in de stad gegeven katechismusonderricht.

Na het Twaalfjarig Bestand veranderde deze situatie en wel in negatieve zin gezien vanuit het standpunt der tijdgenoten, daar de raadsverdragen van 1627, 1629 en 1630 over het volgen van de katechismus wijzen op een tanende belangstelling bij de stadsbevolking. In 1627 besloot de magistraat, dat de jezùieten lijsten zouden moeten opstellen van alle kinderen die qua leeftijd verplicht waren tot het volgen van godsdienstonderwijs. De burgemeesters gregen tot taak de katechisatie te bezoeken en de afwezigen te noteren³⁴⁶.

Op 3 december 1629 publiceerde de magistraat een veel uitvoeriger ordonnantie over het katechismusonderwijs³⁴⁷. De algemene strekking van de getroffen bepalingen was het opzetten van een controlesysteem met zo nauw mogelijke mazen om elke kans op ontsnapping zo gering mogelijk te maken. Van het katechismusonderricht is geen enkel kind boven de zes jaar vrijgesteld (art. 7), ook niet onder het voorwendsel dat de ouders het verschuldigde schoolgeld voldaan hebben. De kinderen krijgen eerst vrij van school na afloop van de katechismusles, die op vaste tijden gegeven wordt op alle dagen behalve op zaterdagnamiddag (art. 9). Hetzelfde artikel somt ook nauwkeurig de vrije dagen op. Er zal geen katechismusles zijn op Onze-Lieve-Vrouwe Hemelvaart (15 augustus), Allerheiligen (1 november), Kerstmis, Pasen, Pinksteren, het feest van de stadspatroon Sint-Servaas (13 mei) en de stichter der Sociëteit van Jezus, Sint-Ignatius (31 juli); ook de eventueel aan deze feesten voorafgaande vigiliedagen zijn vrij. Bovendien was er geen les op de dag „van de halfjaerlyckse vergaderinge”, waarmee waarschijnlijk de vergadering van de Broederschap van de katechismus bedoeld wordt. Volgens artikel 8 moeten de kinderen op de andere dagen de les bijwonen in hun parochiekerk. Het luiden van de kerk-

³⁴⁵ Haakman, a.w., 12 (1880) 294: Raadsverdrag van 25 juni 1585 en aldaar, 534: Raadsverdrag van 18 november 1602.

³⁴⁶ Haakman, a.w., 13 (1881) 145. Voor een zelfde ontwikkeling te Brussel zie: Sempels, a.w., 939-940.

³⁴⁷ Uitgegeven door P. Doppler in: Maasgouw 43 (1923) 66-68.

klok zal het begin van de les aangeven: voor de verafwonenden een half uur van te voren en een kwartier later voor de anderen. Wie meent een gegronde reden tot verzuim te hebben, moet speciaal verlof vragen (art. 8). De ouders werd verboden hun kinderen voortdurend van school te laten wisselen op boete van één goudgulden per kind (art. 1). Hetzelfde artikel bedreigde de onderwijzers met ont-neming van het recht school te houden, als zij de voorschriften van de raadsordonnantie niet naleefden. Het eerste artikel verplichtte de onderwijzers tevens tot het verrichten van schrijfwerk ten behoeve van school of godsdienstondericht, indien dit gevraagd werd en wel op alle dagen, de zondag niet uitgezonderd. De magistraat hield de leerkrachten in het vijfde artikel voor, dat het godsdienstonderwijs hoofdzaak was. Dagelijks moesten zij de kinderen voorlezen: het Onze Vader en Weesgegroet, de tien geboden Gods, de vijf geboden van de H. Kerk en de zeven sacramenten. Artikel vijf schreef voor in de school slechts goedgekeurde boeken te gebruiken. In elke school moest een lijst hangen die de gebruikte boeken opsomde. In artikel zes gelastte de stadsregering de onderwijzers hun leerlingen dagelijks twee aan twee ter catechismus te brengen en tijdens de les toezicht te houden. In de kerk hadden de kinderen vaste plaatsen volgens een lijst opgemaakt door de prefect (van de Broederschap van de catechismus?), die ook diende ter controle van absentes. Kinderen beneden zes jaar waren vrijgesteld en bij de lessen ongewenst, daar zij slechts storend werkten. De onderwijzer die zulke jonge kinderen toch mee-bracht, beliep een boete van één goudgulden per kind beneden de zes jaar (art. 7).

De hiervoor geresumeerde ordonnantie van 1629 schijnt niet bij-zonder veel succes beschoren te zijn geweest, daar de magistraat nog geen anderhalf jaar later op de zaak terugkwam. Na overleg met de geestelijke overheid vaardigde de raad op 7 april 1631 nieuwe voor-schriften uit in een 'Corte ordonnantie raeckende den catechismus'³⁴⁸. Deze ordonnantie verplichtte de ouders hun kinderen van het zesde tot het zestiende jaar catechismusonderricht te laten volgen (artt. 1, en en 4). Schoolgaande kinderen ontvingen dit onderricht op de dag- of zondagschool, terwijl niet-schoolgaande kinderen onderwezen moesten worden in de parochiekerk (art. 3). De politiedienaren kregen op-dracht erop toe te zien, dat tijdens de catechismusuren geen kinderen langs de straat zwierven. Jeugdige overtreders zouden gestraft worden, vooral als zij bij aanhouding de politie brutaliseerden (art. 9). Speciale maatregelen nam de magistraat tegen mogelijke pogingen tot ont-

³⁴⁸ RAM, SS, 1755, Liber variorum; III, 610-611 [kopie].

duiking van deze voorschriften door de kinderen binnen het half jaar van school te doen veranderen of bij tijd en wijle buiten de stad te zenden. De kerspelmeeesters hadden telkens nauwkeurig de domicilie-verandering der kinderen te noteren en door te geven aan de magistraat (artt. 5, 6 en 7). Ouders met schoolgaande kinderen moesten bij navraag de kwitantie tonen van het betaalde schoolgeld. Tenslotte verbood de raad nogmaals met nadruk het geven van onderwijs zonder toestemming van de magistraat (art. 8). De 'Corte ordonnantie' is verder gelardeerd met de gebruikelijke bedreigingen: geldboeten en 'arbitraele correctie'.

De ordonnanties van 1629 en 1631 geven een merkwaardig beeld van het geestelijke klimaat in het spaans-luikse Maastricht. De moderne lezer zal het eerst getroffen worden door de vergaande bemoeienis van de stedelijke raad met het godsdienstonderwijs, zo lijnrecht in strijd met de hedendaagse opvattingen rond de vrijheid van geweten. In die dagen was het echter de gewoonste zaak van de wereld. De door God gestelde overheid erkende geen scheiding tussen de zorg voor het stoffelijk en die voor het geestelijk heil van haar onderdanen met de onvermijdelijke consequentie, dat politiek en godsdienst innig verweven werden. De wereldlijke overheid ging zelfs nog verder. Uit de diepe overtuiging dat God haar de zorg had opgedragen voor alle onderdanen leidde de overheid reeds sedert de middeleeuwen het recht af de clergé en haar instellingen aan zich te onderwerpen³⁴⁹. Het zou daarom wel eens kunnen zijn, dat de ordonnanties voor het katechismusonderwijs geheel voor rekening kwamen van de magistraat, al zegt de tekst van de ordonnantie van 1631 uitdrukkelijk, dat zij tot stand kwam in gemeen overleg tussen de stedelijke raad en het kapittel van Sint-Servaas.

De raadsverdragen over het godsdienstonderwijs bieden verder gegevens over de algemene opzet van het onderwijs in Maastricht. Het door de jezuiten verzorgde middelbaar onderwijs viel buiten de regelingen voor het godsdienstonderricht, waardoor mij vrijwel niets bekend is over de inrichting van hun onderwijs. Nergens vond ik iets over leerplan of leerstof en ik kan daarom slechts het vermoeden uiten, dat de maastrichtse jezuiten hun onderwijs op dezelfde leest schoeiden, als toentertijd overal gebruikelijk was³⁵⁰. Er is wel een gegeven, dat iets zegt over het aantal leerjaren in de begintijd van het maastrichtse college. In 1592 klaagt pater De Zeelander zijn nood aan

³⁴⁹ Werminghoff. Verfassungsgeschichte, 107, 110.

³⁵⁰ Zie bijvoorbeeld: Post. Scholen, 97-106. Vooral: Dühr. Geschichte, 237-297 en ook: Dewitte. Scholen, in: Handelingen Société Émulation Brugge 109 (1972) 145-217.

koning Filips II. Over het college merkt hij op, dat het slechts vier jaar-
klassen telde voor grieks en latijn en dat de noodzakelijke vijfde – de
rhetoricaklas – bij gebrek aan middelen niet opgericht kon worden³⁵¹.
De klacht schijnt gehoor gevonden te hebben, want op 31 augustus
1592 beloofde de stedelijke raad de paters honderdvijftig gulden bra-
bants extra, mits zij ook „rheticam en dialecticam” gingen doce-
ren³⁵². Hier meen ik verband te mogen zien met de klassenindeling
van het jezuietencollege te Keulen, dat vier jaarklassen kende. In de
twee laagste jaren werd daar grammatica gedoceerd, in de twee hoogste
dialektiek en rhetoriek³⁵³. Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden,
dat het college te Maastricht begon met de twee laagste jaarklassen
en eerst in 1592 tot een volwaardig college uitgebouwd werd. Bij de
definitieve opheffing van het college in 1773 telde het vijf jaarklas-
sen³⁵⁴, maar dan zijn wij ook twee eeuwen verder.

Over het basisonderwijs – zoals wij dat tegenwoordig zouden noemen –
in het zestiende en zeventiende-eeuwse Maastricht is vrijwel nooit iets
gepubliceerd. Schaepkens³⁵⁵ vermeldt, dat de bogaarden lager onder-
wijs gaven als voorbereiding op het onderwijs door de jezuiten, een
mededeling die hij naar alle waarschijnlijkheid ontleende aan Adam
van Broeckhuysen³⁵⁶. Deze schreef dit in 1731 en uit zijn woordkeuze
blijkt niet, dat de bogaarden zich steeds met onderwijs geoccupeerd
hebben. Ook komt in 1625 zekere Jan Frederix voor die betiteld wordt
als „schoolmeester van de H. Geest”, wat erop duidt, dat hij armen
onderwees op kosten van de armentafel³⁵⁷.

Er hebben echter in Maastricht heel wat meer schoolmeesters en
schoolmeesteressen de ‘jonge jeught’ onderwezen, zoals blijkt uit de
reeds eerder aangehaalde ordonnantie van 3 december 1629 ter regeling
van het onderwijs³⁵⁸. In het eerste artikel van dit stuk constateert de
magistraat, dat er in de stad veel meer dan dertig scholen zijn, die ik
verder gemakshalve met de benaming ‘basisscholen’ zal aanduiden.
Deze dertig basisscholen zijn gedeeltelijk met en gedeeltelijk zonder

³⁵¹ Haakman-Allard. Het beleg; in: Publications 13 (1876) 488, bijlage XXVI.
Volgens Von Geusau. Korte geschiedenis; in: Publications 31 (1894) 86 kwamen
de eerste twee tot stand vóór 1583, de derde werd geopend 5 juni 1584, de vierde
12 oktober 1587 en de vijfde en zesde jaarklas in 1592.

³⁵² ARA, StG, lias 5841: Brabantse Raad aan HoMo, 1679 juni 11 met extract
uit de Raadsverdragen, bijlage sub A: 1592 oktober 5.

³⁵³ Duhr, a.w., 241. Zie ook: Post, a.w., 97vv.

³⁵⁴ Kleyntjens. De opheffing; in: Publications 78-82 (1942-1946) 16.

³⁵⁵ Schaepkens van Riepst. Eenige bijzonderheden; in: Publications 43 (1907)
343.

³⁵⁶ Van Broeckhuysen. Beschrijving; in: Publications 42 (1906) 38.

³⁵⁷ Heynen. Maastrichtse drukken; in: Publications 83 (1947) 20.

³⁵⁸ Als noot 347.

toestemming van de stadsregering tot stand gekomen. Naar het oordeel van de vroede vaderen komt dit grote aantal de kwaliteit van het onderwijs niet ten goede en daarom wordt verordonneerd het totale aantal voor de gehele stad terug te brengen tot zestien en wel vier per parochie, twee voor jongens en twee voor meisjes. Met de splitsing in jongens- en meisjesscholen beoogde de magistraat tevens een einde te maken aan wat in hun ogen een andere misstand was: het bestaan van de zogenaamde 'dobbele scholen' voor jongens en meisjes gezamenlijk. Naast de zestien basisscholen zouden verder mogen blijven bestaan: de twee voorbereidende scholen van de stadskapittels, de twee franse ('walsche') scholen en twee convicten (?), waardoor het totale aantal basisscholen c.q. scholen voorbereidend op het middelbaar onderwijs der jezuiten op 22 kwam.

Het tweede artikel van de aangehaalde ordonnantie handhaafde het sinds de middeleeuwen bestaande toezicht op het basisonderwijs uitgeoefend door de scholasters van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe en Sint-Servaas³⁵⁹. De stedelijke regering gelastte immers de onderwijzers en onderwijzeressen binnen twee weken de raad een attestatie over te leggen afgegeven door de scholasters betreffende hun geschiktheid en geloofsovertuiging. Blevten zij in gebreke dan mochten zij in de stad geen school doen. De 'kleine scholen' (kleuterscholen) hoefden deze bepaling niet na te leven, mits zij zich strikt hielden aan de maximum leeftijd van zes jaar voor hun leerlingen; voor elk kind ouder dan zes jaar zou de kleuterschoolhoud(st)er een boete van een goudgulden moeten betalen. Drie goudgulden verbeurde echter de schoolhouder die voortging met het geven van gemengd onderwijs, zelfs als de jongens en meisjes gescheiden zaten in afzonderlijke vertrekken; de scholasters dienden hierop toe te zien en de overtreders aan te brengen (art. 3). Tot zover de algemene onderwijsbepalingen van de ordonnantie van 1629, de enige mij bekende bron die iets zegt over het maas-trichtse basisonderwijs in de aanvang van de zeventiende eeuw.

Caritas

De sedert de late middeleeuwen groeiende bemoeienis van de stedelijke overheden met tal van aanvankelijk zuiver kerkelijke instellingen, zoals het onderwijs, strekte zich ook uit over armenzorg en ziekenverpleging³⁶⁰. De duitser Schultze verklaart deze ontwikkeling vooral

³⁵⁹ Habets. Geschiedenis; III, 352 noot 4.

³⁶⁰ Schultze. Stadtgemeinde, 136-137. Conrad. Deutsche Rechtsgeschichte; I, 456. Voor de Nederlanden slaat Post de deelname van de Kerk in de caritas laag aan, wat Van Houtte bestrijdt; zie: Geistige und religiöse Probleme, 21.

uit het bestaan van het zogenaamde 'Seelgerät', de legaten aan kerkelijke instellingen. Het beheer van deze kerkelijke gelden was in handen van door de stadsregering aangestelde kerkmeesters, meestal raadsleden, waardoor de raad grote invloed had in het bestuur van de kerkelijke instellingen³⁶¹. Van een dergelijke ontwikkeling in Maastricht is mij niets bekend, maar dat wil nog niet zeggen dat zij daarom uitgesloten geacht moet worden.

In de Nederlanden bestond een instelling die ogenschijnlijk een kerkelijk doch feitelijk een lekeninstituut was: de tafel van de H. Geest. Moreau haalt ze – naast de kerkfabrieken – aan als voorbeeld van de groeiende lekeninvloed op kerkelijk terrein in de veertiende eeuw. Gabriel le Bras gaat nog verder, wanneer hij de tafels van de H. Geest kort en bondig bestempelt als „organisme communal et laïc, protégé par l'Église”, die binnen het kader van de parochie de liefdadigheid beoefenen onafhankelijk van de pastoor³⁶²; liefdadigheid als een vorm van lekenapostolaat, los van het kerkelijk bestuur, maar wel met een kerkelijk tintje door naam, gebruiken en een meer formele dan substantiële vorm van kerkelijk toezicht.

Het concilie van Trente schreef voor de kerkfabrieken en armentafels onder toezicht van de kerk te brengen. In de Zuidelijke Nederlanden bleef dit voorschrift een dode letter, daar het toezicht vrijwel volledig aan de burgerlijke overheid bleef of kwam³⁶³. In Maastricht regelde de ordonnantie van 1580 de bevoegdheden met betrekking tot de instellingen van liefdadigheid. Artikel twintig schreef voor, dat de commissarissen-deciseurs een rentmeester zouden aanstellen als beheerder van de liefdadige instituten op advies van de magistraat der stad. Deze functionaris verplichtte zich zijn boekhouding ter inzage te geven bij elk bezoek der commissarissen-deciseurs. De commissarissen zouden de rekeningen controleren samen met de heren kapitteldekens van Onze-Lieve-Vrouwe en Sint-Servaas, die dan mede konden vaststellen, dat de gelden uitsluitend aan liefdadige doeleinden besteed waren. Een raadsbesluit van 23 februari van hetzelfde jaar 1580 voegde aan de twee kapitteldekens ook nog de pastoor van Wyck toe³⁶⁴. Waarom dit gebeurde is mij onbekend; mogelijk omdat het aan de wyckse zijde buiten de stad gelegen leprozenhuis onder de jurisdictie van die pastoor viel.

Over de organisatie en werkwijze der instellingen van liefdadigheid

³⁶¹ Schultze, a.w., 111, 127-128, 131.

³⁶² Moreau. Histoire; III, 370. Le Bras. Institutions; II, 420.

³⁶³ Elias. Kerk en Staat, 287.

³⁶⁴ Crahay. Coutumes, 218-219. Schaepkens van Riepmst jr. Het oude Tricht; in: Publications 57 (1931) 227.

in Maastricht vond ik weinig. Heere³⁶⁵ veronderstelt, dat de in Maastricht gebruikelijke benaming 'Grote H. Geest' duidt op het bestaan van één armentafel voor de gehele stad naast kleinere voor de afzonderlijke parochies. Zijn veronderstelling wordt gesteund door de opsomming van caritatieve stedelijke instellingen in het 'Recueil der recessen' van 1665. Daar worden genoemd: „de grootte taefel vanden Heyligen Geest, het weeshuys, de leproosen, de bellick of Twaelf Apostelen, Sint Maerten tot Wyck, Sint Catharina (een gasthuis) ende Sint Nicolai”³⁶⁶. De leprozen buiten Wyck vermeldde ik reeds; het weeshuis dateert uit 1640 en is een gereformeerde instelling, terwijl de Twaalf Apostelen als particuliere stichting ten onrechte in de Recessen als stedelijke instelling vermeld wordt³⁶⁷. De namen van de twee parochiepatronen Sint Maarten en Sint Nicolaas wijzen op het bestaan van afzonderlijke armentafels in de parochies, gelijk Heere vermoedde.

Schaepkens³⁶⁸ noemt de Grote H. Geest zeer rijk, maar specificceert dit verder niet. De Grote H. Geest bezat een eigen kapel tussen Markt en Grote Staat, waar jezuiten preekten en katechismus gaven en na 1629 kruisherer dienst deden³⁶⁹. Tot de Grote H. Geest behoorden ook 64 huisjes, die gelegen waren bij de kapel, aan de Boschpoort, in de Ververhoek en bij de Sint-Matthijskerk. Deze huisjes vergaf de magistraat aan armen, behoeftige ambachtslieden en aan ouden van dagen, die het recht tot bewoning kochten door het storten van een som in de stedelijke kas³⁷⁰. De in de stukken gebruikelijke benaming 'armenhuisjes' voor deze woningen is dus feitelijk minder juist. In 1779 werd een onbekend aantal van dergelijke huisjes afgebroken, die in de Plankstraat stonden bij de Sint-Nicolaaskerk³⁷¹. Aangezien deze woningen niet genoemd worden als behorende tot de Grote H. Geest, waren dit wellicht huisjes van de parochiale armentafel van Sint-Nicolaas. De jaarlijkse inkomsten van de Grote H. Geest bedroegen een zesduizend gulden in maastrichts geld³⁷². Over verdere bezittingen van de stedelijke armentafel heb ik geen gegevens gevonden. Onge-

³⁶⁵ Heere. Zielzorg; in: Maasgouw 81 (1962) kol. 177. Zie ook: Doppler, P. Een testament te Maastricht uit 1265; in: Maasgouw 17 (1895) 78-80.

³⁶⁶ Crahay, a.w., 358.

³⁶⁷ Flament. Geschiedenis, 47vv.

³⁶⁸ Schaepkens van Riepmst jr., a.w., 227-228.

³⁶⁹ Heere, a.w., kol. 178.

³⁷⁰ ARA, StG, Loketkas Maastricht, 47: Rapport CCDD, 1656.

³⁷¹ Schaepkens van Riepmst. Eenige bijzonderheden; in: Publications 43 (1907) 271.

³⁷² SAM, 48, Inkomende en uitgaande stukken van de Brabantse Raad, 1643-1687: 1643 januari 31.

twijfeld ondersteunden andere instellingen in Maastricht de behoeftigen eveneens, waarbij vooral dient gedacht te worden aan de kloosters, maar ook daarover vond ik niets met uitzondering van de eerder genoemde brooduitdeling aan arme katechisanten door de commandeur der Duitse Orde. Dat de gilden hun noodlijdende leden ondersteunden, weten wij uit de bewaard gebleven armenpenningen³⁷³.

Er is nog een duister punt in de maastrichtse armenzorg in de periode van de rekatholisering van de stad vóór 1632. In de Zuidelijke Nederlanden was het immers gebruikelijk de bedeling te reserveren voor rechtgelovigen. Het minimale criterium voor rechtgelovigheid was daar het voldoen aan de paasplicht: tijdens de paastijd biechten en communiceren. Enkele voorbeelden mogen dit verduidelijken. De diocesane synode van het aartsbisdom Mechelen gaf in 1609 het voorschrift armen, die hun pasen niet hielden, van ondersteuning uit te sluiten voor drie maanden en bij herhaling voor altijd³⁷⁴. Op de provinciale zuidnederlandse synode van 1631 werd kort en bondig voorgeschreven elke vorm van ondersteuning te weigeren aan armen, die hun paasplicht niet nakwamen³⁷⁵. Omstreeks 1625 trachtte de Infanta met hetzelfde middel het protestantisme uit te roeien in enkele vlaamse gemeenten: de plaatselijke armentafels mochten slechts notoire katholieken bedelen. Dit voorschrift van Doña Isabel bleef evenwel een dode letter. De Republiek der Zeven Verenigde Provinciën wierp zich op als kampioen voor de gereformeerde geloofsgenoten in het zuiden. Zij nam represailles tegen katholieken in het noorden, waarop de Infanta wel gedwongen was de oude toestand te herstellen³⁷⁶. Uit Maastricht is mij iets dergelijks niet bekend, al wijst het koppelen van katechismusonderwijs voor volwassenen aan bedeling³⁷⁷ wel in dezelfde richting.

Naast de armenbedeling door de Grote H. Geest en andere instellingen bestonden er te Maastricht instituten voor de verzorging van zieken, bejaarden en doortrekkende reizigers, die door de achttiende-eeuwse jurist Zeger van Espen gevangen worden onder de benaming 'hospitaal'³⁷⁸, wat in de moderne tijd de verkeerde indruk kan wekken, dat zij zich uitsluitend of vooral met ziekenverzorging bezig hielden. Ook

³⁷³ Dorren. Maastrichtsche noodmunten; in: Publications 63 (1927) 360.

³⁷⁴ Elias, a.w., 58.

³⁷⁵ Pasture. La restauration, 341.

³⁷⁶ Hubert, Étude, 61 noot 1.

³⁷⁷ Zie hiervóór, 83.

³⁷⁸ Aangehaald bij: Rengers Hora Siccama. De geestelijke en kerkelijke goederen, 40.

de in Maastricht meer gebruikelijke benaming 'gasthuis' kan de onjuiste mening doen post vatten, dat het hier in de eerste plaats om ziekenhuizen ging. Een voorbeeld moge verduidelijken, dat aan de betiteling 'gasthuis' een ruime betekenis moet toegekend worden in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Maastricht. Toen de religieuzen van het gasthuis van Sint-Servaas de luikse bisschop verzochten hun huis te mogen uitbreiden, ging hun rekest vergezeld van een korte taakomschrijving. De zusters schreven de bisschop, dat de vergroting van het gebouw tot voordeel zou strekken van onbemiddelde zieken, gewonde soldaten en behoeftige reizigers³⁷⁹. De zusters hielden zich dus bezig met verpleging in de meest wijde zin: niet alleen het verzorgen van zieken maar ook het huisvesten van reizigers, waarbij vooral gedacht kan worden aan pelgrims naar de maastrichtse heiligdommen. In 1488 begiftigde de franse koning Lodewijk XI immers het gasthuis van Sint-Servaas om het te laten uitbouwen tot een nachtverblijf voor franse pelgrims³⁸⁰.

Behalve het Sint-Servaasgasthuis aan het Vrijthof tussen Platielstraat en Bredestraat³⁸¹, bestond nog het gasthuis van de Grote H. Geest gelegen aan het H. Geeststraatje tussen Markt en Grote Staat³⁸², het al eerder genoemde gasthuis van Sint-Catharina – mij verder onbekend – en waarschijnlijk nog wel andere meer³⁸³. Het 'Recueil der recessen' noemt er slechts twee van: de Grote H. Geest en Sint-Catharina. Dit wijst erop, dat het merendeel van de maastrichtse gasthuizen bestond uit particuliere instellingen, waarmee de stedelijke magistraat geen directe bemoeienis had. Wel steunde de magistraat de werken van liefdadigheid door het geven van subsidies aan de kloosterlingen of door er op stadskosten, zoals bij de cellebroeders bijvoorbeeld, geesteszieken onder te brengen³⁸⁴; maar directe zeggenschap over het beheer van deze instellingen had de raad niet. Voor het Rijk is dit een algemeen verschijnsel, overal waar het beheer van de hospitalen aan het einde der middeleeuwen onder invloed van leken kwam. Het was echter een zuiver administratieve verandering, geen verandering die het wezen van de instelling raakte. Het vermogen van de hospitalen bleef immers 'bonum ecclesiae' en werd dus niet geseclariseerd, zodat de

³⁷⁹ Medegedeeld door P. Doppler in: Maasgouw 38 (1918) 41.

³⁸⁰ Bachiene, 888. Statuten van het gasthuis van Sint-Servaas bij: Doppler, Charters, 917: niet gedateerd.

³⁸¹ Doppler. Lijst der dekenen; in: Publications 73 (1937) 200 noot 1.

³⁸² Hardenberg. De maastrichtse Vroenhof; in: Miscellanea, 33.

³⁸³ Zie hiervóór, 91 en ook: De Wilt. De eerste jezuiteten; in: Publications 85 (1949) 744-745.

³⁸⁴ Ubachs-Tagage. De maastrichtse cellebroeders, passim.

hospitalen geen zuiver stedelijke instellingen werden³⁸⁵. Het weinige dat mij over de maastrichtse hospitalen bekend is, wijst in dezelfde richting.

Godsdienstig leven

In de tijd vóór 1632 besteedde de magistraat meerdere malen aandacht aan het heiligen van de zondag. Zo verbood zij omstreeks 1585 ten tijde van de godsdienstoefeningen herbergen te bezoeken, luidruchtige spelen te organiseren of rond te wandelen in de kerken³⁸⁶. Het lijkt weinig aannemelijk, dat Maastricht in later jaren een uitgestorven stad was tijdens de kerkelijke diensten op zondag, want in 1627 moest de raad opnieuw het herbergbezoek tijdens de godsdienstoefeningen verbieden³⁸⁷. Ruim dertig jaar later vaardigde de magistraat op aandringen van commissarissen-deciseurs een ordonnantie uit over de zondagsheiliging³⁸⁸. De daarin vervatte verboden roepen een kleurrijk beeld op van een 's zondags verre van zondagsstil Maastricht. Werken en verkopen op de dag des Heren was heel gewoon. Slagers keelden hun beestjes, bakkers lieten de ovenschoorsteen roken en fruitverkopers stonden op straat hun waren aan te prijzen (artt. 1-4). Wie niet hoefde te werken kon zich buitenshuis vermaken met ganswerpen, dansen, dobbelen of het kijken naar toneelspel, goochelaar en kwakzalver (artt. 5-6). Er dient in het oog gehouden te worden, dat het zo was in 1662, maar gezien de sinds 1632 voortdurend terugkerende tirades van de nederduitse kerkeraad tegen de ontheiliging van de dag des Heren, lijkt het aannemelijk dat de toestand vóór 1632 wel niet anders was op maastrichtse zondagen.

Elke medaille heeft haar keerzijde; zo hebben deze volksvermaken als pendant een kleurrijke volksdevotie. Algemene kenmerken van de volksdevotie in deze tijd waren de veelvuldige communie gepaard aan een grote verering voor de Eucharistie, de vele broederschappen, Mariabedevaarten, processies en de verering van de kruisweg³⁸⁹. In de bestaande literatuur over Maastricht vallen sporen daarvan te ontdekken. Systematisch onderzoek van deze materie heeft tot op heden niet plaatsgevonden, waardoor ik mij hier moet beperken tot het bij-

³⁸⁵ Lehnert. Kirchengut, 17 en 15.

³⁸⁶ Haakman. Het gewezen jesuiten-collegie; in: Maandrozen van het H. Hart 12 (1880) 293.

³⁸⁷ Haakman, a.w.; 13 (1881) 144.

³⁸⁸ Doppler. Een verordening; in: Maasgouw 29 (1907) 89-90: Raadsverdrag van 25 augustus 1662.

³⁸⁹ Moreau. Histoire; V, 348-362.

eenzetten van fragmentarische gegevens om enigszins een beeld te schetsen van de wijze, waarop het maastrichtse volk zijn godsdienst beleefde in de zestiende en zeventiende eeuw.

Over de communiefrequentie zijn de gegevens bijzonder schaars. Slechts van twee parochies is mij een cijfer bekend van het aantal communicanten vóór 1632. In de Sint-Nicolaas rekende de pastoor bij de voor allen verplichte paascommunie op 2.800 communicanten in de jaren vóór de overgang van de stad van spaanse in staatse hand³⁹⁰. De Sint-Nicolaasparochie telde in die jaren ruim 3.700 parochianen berekend naar de door Kemp opgegeven verhoudingscijfers³⁹¹; ruim tachtig procent der parochianen voldeed dus aan zijn paasplicht. Kinderen beneden de leeftijd van ongeveer veertien jaar³⁹² hadden hun eerste communie nog niet gedaan en behoefden in de paastijd niet te communiceren. Er is dus reden te veronderstellen, dat alle andere parochianen hun verplichting nakwamen en zelfs meer dan dat. Aan de hand van vlaamse cijfers berekende Cloet³⁹³ een verhouding van drie op twee tussen communicanten en niet-communicanten. De verhouding in de Sint-Nicolaasparochie lag aanzienlijk gunstiger: vier op één. Een verklaring voor dit gunstige cijfer valt niet met enige zekerheid te geven. Het is mogelijk, dat de Sint-Nicolaasparochie kinderarm was of dat de inwonsters van de vrij talrijke begijnhofjes in die parochie³⁹⁴ door een hogere communiefrequentie dan gewone parochianen het communiecijfer omhoogstuwden. Cloets verhoudingscijfer drie op twee vind ik wel terug in de Sint-Matthijsparochie. De pastoor van deze parochie noteerde in 1626, dat in de paastijd drieduizend hosties geconsacreerd moesten worden³⁹⁵. Volgens Kemps verhoudingscijfers telde deze parochie in die jaren ruim 5.100 parochianen, waarvan er dus drieduizend of ruim zestig procent hun paasplicht vervulden, wat overeenkomt met de berekeningen van Cloet. Er dient echter op gewezen te worden, dat de aantallen geconsacreerde hosties niet absoluut hoeven overeen te komen met het aantal communicanten. Het ligt voor de hand, dat de pastoors de aantallen te consacreren hosties aan de veilige, dus hoge kant hielden; bovendien zullen er ook wel parochianen geweest zijn, die tijdens de paastijd meerdere malen communiceerden, zoals de hiervoor genoemde be-

³⁹⁰ Maasgouw 13 (1891) 151.

³⁹¹ Kemp. Het verloop, 347.

³⁹² Cloet. De leeftijdsgrens; in: *De Leiegouw* 8 (1966) 451-471, vooral 451-454 en 470-471.

³⁹³ Cloet, a.w., 470.

³⁹⁴ De Wilt. De eerste jezuïeten; in: *Publications* 85 (1949) 744-745.

³⁹⁵ Habets. Twee historische beschrijvingen; in: *Publications* 29 (1892) 413.

gijnen in de Sint-Nicolaas, waardoor dubbelellingen voorkwamen.

Nu is dat meerdere malen communiceren weer niet zo heel erg waarschijnlijk. De communiccijfers voor de andere dagen van het jaar wijzen immers in de richting van een lage communiefrequentie te oordelen naar een opgave uit later tijd. In 1661 worden voor de hoge feestdagen in de Sint-Nicolaas lage cijfers opgegeven: Pinksteren 250 hosties, (Maria)hemelvaart 200, Allerheiligen 200 en Kerstmis 700³⁹⁶. Deze aantallen golden vóór 1632 als normaal, zoals blijkt uit een cijfer van 1614. Op 8 september van dat jaar – feest van Maria Geboorte, een verplichte feestdag – communiceerden in de kapel van de Grote H. Geest 300 mensen, waaraan twee burgemeesters de ablutiewijn reikten. De plaats en de vermelding van de twee burgemeesters wijzen erop, dat de communicanten armen waren. Van meer belang is echter de uitdrukkelijke vermelding, dat een dergelijk aantal nauwelijks eens in het jaar voorkwam³⁹⁷. De hier aangehaalde Haakman putte zijn gegevens uit de 'Litterae annuae', die deze gebeurtenis niet zouden vermelden als zij regelmatig voorkwam. De mededeling wijst echter niet in de richting van een hoge communiefrequentie evenmin als „de soms meer dan 700 mensen”, die op de aan Sint-Dominicus toegewijde dinsdagen bij de dominicanen tot de H. Tafel naderden³⁹⁸. Uit enkele vermeldingen over de communie der zieken blijkt, dat het opnieuw de jezuïeten waren, die de verering van de Heilige Eucharistie bevorderden. Omstreeks 1585 kwam in Maastricht het aloude gebruik weer op, dat de burenen het H. Sacrament met toortsen begeleidden als dit naar een zieke gebracht werd³⁹⁹. In 1627 stelde zich de Mariacongregatie tot taak vier van haar leden het Allerheiligste met brandende toortsen te laten vergezellen telkens als een zieke de communie gebracht kreeg⁴⁰⁰.

De paters jezuïeten ontwikkelden sedert ongeveer 1585 een grote preekactiviteit in de toen gangbare voertalen nederlands en frans. In 1626 preekten zij in het frans in de luikse Onze-Lieve-Vrouwe en in het nederlands in de Sint-Servaas en hun eigen kerk aan de Bredestraat. De twee kapitteldekens vroegen de paters ook bij bijzondere gelegenheden. In 1591 preekten zij voor de pastoors van het concilie van Maastricht, toen die in Onze-Lieve-Vrouwe hun jaarlijkse vergadering hielden. In de Sint-Servaas hielden zij sinds ongeveer 1595 controverspreken; in 1619 preekten de jezuïeten er na de hoogmis

³⁹⁶ Maasgouw 13 (1891) 151.

³⁹⁷ Haakman, a.w.; 13 (1881) 58.

³⁹⁸ Meyer. Chronicon; in: Publications 46 (1910) 16.

³⁹⁹ Haakman, a.w.; 12 (1880) 293.

⁴⁰⁰ Haakman, a.w.; 13 (1881) 144.

tijdens het sacramentsoetaaf en vanaf 1625 verzorgden zij in dezelfde kerk de vastenpredikaties⁴⁰¹. In de andere klooster- en parochiekerken der stad zullen de gelovigen ook wel ijverig vanaf de preekstoel toegesproken zijn, maar iets vermeldenswaards is mij daarover niet bekend⁴⁰².

De godsvrucht van het volk trachtten zijn geestelijke leiders ook te verdiepen door de oprichting van geestelijke broederschappen. In Maastricht komen zij voor in allerlei soort en kleur. Systematisch is dit onderdeel van de volksdevotie in Maastricht nooit onderzocht. Van de meeste broederschappen zijn slechts de naam en soms de oprichtingsdatum bekend, waarvoor ik verwijs naar bijlage 7. Er hebben ongetwijfeld meer van dergelijke geestelijke verenigingen bestaan dan in de genoemde bijlage opgesomd worden. Zo behoorden de communicanderen van een parochie de eerste twee jaar na hun plechtige communie tot een broederschap, waarover verder niets bekend is⁴⁰³. Daarnaast mogen de ambachtsgilden niet vergeten worden; zij vormden als het ware semi-geestelijke broederschappen door de verbinding van het gildeleven met het kerkelijk leven.

Van één broederschap zijn wat meer feiten bekend en wel van de Mariasodaliteit of Mariacongregatie der jezuiten. De oprichting vond plaats in het jaar 1584 en haar eerste leden waren studenten van het jezuitencollege, in 1589 gevolgd door een afdeling voor de geestelijken en leken der stad⁴⁰⁴ en nog later door een aparte afdeling voor de officieren en soldaten van het garnizoen⁴⁰⁵. De grote toeloop van leden dwong na enige tijd tot opsplitsingen. In 1609 vond de oprichting plaats van een „Kleine congregatie der engelen”, naar de naam te oordelen een afdeling bestemd voor de jongste leden⁴⁰⁶. Uit de splitsing van 1615 valt op te maken, dat ook binnen de Mariasodaliteit het standenverschil een rol speelde. In dat jaar immers werd de in 1589 opgerichte afdeling voor burgers onderverdeeld in een groep gevormd uit de geletterden, waarvoor gepreekt werd in het latijn, en een groep voor de minder geletterden, waarvoor gepreekt werd in de moedertaal⁴⁰⁷. In 1623 werd de organisatie van de Mariasodaliteit nog complexer, doordat nu afdelingen ontstonden voor gehuwde

⁴⁰¹ Haakman, a.w.; 12 (1880) 193, 300, 532; 13 (1881) 109, 117-118.

⁴⁰² Enige gegevens over preken in St.-Matthijs: Habets, a.w., 412-414.

⁴⁰³ Habets, a.w., 397-398. Paquay. Les rapports diocésains; in: Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg 45 (1931) 149.

⁴⁰⁴ Haakman, a.w.; 12 (1880) 292, 299.

⁴⁰⁵ Villaret. Les congrégations mariales, 254.

⁴⁰⁶ Haakman, a.w.; 12 (1880) 356 noot.

⁴⁰⁷ Haakman, a.w.; 13 (1881) 107.

en ongetrouwde mannen. Deze twee groepen blijken in 1629 een afzonderlijk patroonfeest te vieren: de getrouwen op Maria Geboorte (8 september), de ongetrouwen op Maria Zuivering (2 februari)⁴⁰⁸. In het naburige Aken vond een overeenkomstige ontwikkeling plaats in de Mariasodaliteit, die in Aken ook politieke invloed uitoefende⁴⁰⁹. In 1590 verweet men de maastrichtse jezuiten wel politieke invloed uit te oefenen, maar niet door de sodaliteit, wat wel het geval was in 1638, maar toen waren de omstandigheden héél anders⁴¹⁰. Een politieke invloed van de Mariasodaliteit in Maastricht behoort overigens niet tot de onmogelijkheden. Vele maastrichtse notabelen waren lid en wat is dan meer voor de hand liggend, dat de jezuiten deze heren een stille wenk gaven bij het bezetten van raadszetels, het nemen van raadsbesluiten en het vergeven van stedelijke ambten?

Politieke machinaties via de Mariasodaliteit kunnen niet aangevoerd worden. Via een andere uiting van het devotieleven, de processies, werd wel politiek bedreven. Frölich wijdt in zijn werk over de verhouding van Kerk en Staat enkele bladzijden aan de processies en constateert, dat deze kwestie voor het Rijk nog nooit onderzocht is⁴¹¹. Voor Maastricht ligt de zaak niet anders en door de schaarste aan materiaal lijkt het niet waarschijnlijk, dat hier ooit verandering in zal komen. Frölich merkt op, dat de stadsregeringen vaak processies voorschreven en bij voorkeur sacramentsprocessies⁴¹². Het is mij onbekend of de maastrichtse raad zijn macht over de Kerk wenste te tonen. Wel dat zij herhaaldelijk het kapittel van Sint-Servaas op niet mis te verstane wijze 'uitnodigde' een processie te houden zoals in 1598 bij het sluiten van de vrede tussen Spanje en Frankrijk⁴¹³, een verzoek dat ook herhaalde malen gedaan werd voor de jaarlijkse sacramentsprocessie⁴¹⁴. Naargelang de importantie van de feestelijke herdenking trokken de processies volgens twee onderscheiden wegen door de stad. Bij grotere plechtigheden volgde de processie de zogenaamde 'grote cirkel': Vrijthof – Grote Staat – Kleine Staat – Wolfstraat – Bredestraat –

⁴⁰⁸ Haakman, a.w.; 13 (1881) 116, 146. Van Hoeck. Schets, 153.

⁴⁰⁹ Brecher. Die kirchliche Reform, 263-271.

⁴¹⁰ Vlekke. Eenige documenten; in: Maasgouw 59 (1939) 43. Nuyts. De toestand; in: Limburg's jaarboek 7 (1901) 131. Vlekke, 48 noot 38.

⁴¹¹ Frölich. Kirche; in: ZSSRGKan 22 (1933) 266-268.

⁴¹² Frölich, a.w., 267 en noot 2 aldaar.

⁴¹³ Dyserinck. De militaire gouverneurs; in: Publications 48 (1912) 82-83. Gedenkboek 1932, 34.

⁴¹⁴ RAM, SS, 3, Notulenboek 1591-1608, fo. 672 recto: 1594 juni 6. Aldaar, 1758, Liber variorum; VII, 118-119: 1635 juni 6.

Vrijthof⁴¹⁵ en bij plechtigheden van minder belang de zogenaamde 'kleine cirkel', 'hoc est circa atrium' zegt het notulenboek van het kapittel van Sint-Servaas⁴¹⁶: via de zuiddeur van de kerk naar het westen en door de noorderdeur van het pand en de zogenaamde Lange Gang weer in de Sint-Servaas terug⁴¹⁷.

De stedelijke regering trok mee in deze plechtige ommegangen en alle handel en bedrijf lagen stil om ook de inwoners in de gelegenheid te stellen officieel hulde te betuigen aan de staatsgodsdienst. Dankprocessies, zoals die voor de vredessluiting met Frankrijk in 1598 en voor de overwinningen van Parma, werden gedecreteerd vanuit Brussel; wie niet meedeed, was dubbel verdacht: in kerkelijk en in politiek opzicht. In welke processies de stedelijke raad vóór de reductie in 1632 officieel en corps meetrok valt enigszins op te maken uit een in 1637 genomen raadsbesluit. De magistraat kwam toen overeen slechts waskaarsen te verstrekken voor de processies op Sacramentsdag, Sint-Servaas (13 mei), Tweede Paasdag en de „principale processie van Onze Lieve Vrouwe” (15 augustus)⁴¹⁸.

Het raadsbesluit noemt dus vier belangrijke processies, waarvan twee ter ere van Maria: op haar Hemelvaart (15 augustus) en die van Tweede Paasdag, als de paters franciscanen met hun beeld van de Sterre der Zee door de stad trokken⁴¹⁹. De veranderde tijdsomstandigheden hadden toen al een typische maastrichtse dankprocessie onmogelijk gemaakt en wel de processie die gehouden werd omstreeks Sint-Gertrudisdag (17 maart). Op 17 maart 1592 en 15 maart 1594 deden de troepen van prins Maurits twee aanslagen op de stad, die in de ogen der tijdgenoten op wonderbaarlijke wijze afgeslagen werden. Om deze uitredding te gedenken organiseerde het Sint-Servaas-kapittel ieder jaar een dankprocessie op uitnodiging van de raad⁴²⁰. In zeer bijzondere omstandigheden trok de Noodkist door de stad, maar dit gebeurde uiterst sporadisch. In de hier behandelde periode slechts tweemaal en wel op 19 juli 1587 en in augustus 1628, daarna

⁴¹⁵ Schaepkens van Riepst. Eenige bijzonderheden; in: Publications 43 (1907) 202. De omschrijving van Schaepkens is niet helemaal helder, maar moet waarschijnlijk verstaan worden, zoals in de tekst aangegeven.

⁴¹⁶ RAM, SS, 3, Notulenboek 1591-1608, fo. 87 verso: 1595 augustus 4.

⁴¹⁷ Van Broeckhuysen. Beschrijving; in: Publications 42 (1906) 25.

⁴¹⁸ RAM, SS, 1769, Apotheica; V. 401 [extract].

⁴¹⁹ Voor de processie met de Sterre der Zee zie: SAM, 84, RV, fo. 290 recto: 1663 maart 21 en fo. 326 recto: 1635 april 2. Een eigentijdse beschrijving van de processie in: Sedulius, 155-163.

⁴²⁰ RAM, SS, 3, Notulenboek 1591-1608, fo. 16 verso: 1593 maart 8 en fo. 190 recto: 1621 maart 25. Zie ook: Wouters. Grensland, 282-283.

pas weer op 6 januari 1677⁴²¹. Tenslotte bestond er nog een zuiver kerkelijke stadsprocessie en wel de bidprocessie tijdens de Kruisdagen, de drie dagen voorafgaande aan 's Heren Hemelvaart. Vertrekpunt was steeds de Servaaskerk; vandaar trok men naar drie uithoeken der stad: op maandag naar de zusters annunciaten in Wyck, op dinsdag naar de antonieten in het noorden en op woensdag naar de franciscanen in het zuiden van de stad⁴²². De verschillende stadsparochies en de vele kloosters hielden uiteraard ook nog hun eigen processie of processies, maar daarover is mij vrijwel niets bekend⁴²³.

Al deze processies behoren tot de min of meer officieel georganiseerde uitingen van volksvroomheid. Eerder aan het persoonlijk initiatief ontsproten lijken mij de herhaalde malen gesignaleerde processies van geselaars, die vooral in de Goede Week door de stad trokken. In 1589 waren het de leden van de Mariasodaliteit, die in zakken gekleed op Goede Vrijdag onder treurgezang rondtrokken⁴²⁴. Eenzelfde processie van congreganisten van Maria beschrijft Villaret voor 1607. Gezamenlijk bezochten de congreganisten zeven kerken van de stad. Sommigen geselden zich met geselkoorden voorzien van ijzeren punten, anderen droegen op de schouder zware ijzeren staven ter herinnering aan Christus' lijden en allen liepen blootsvoets „sur la neige, dans le sifflement strident du vent du nord”⁴²⁵. Nu viel Goede Vrijdag in 1607 op 13 april; met die sneeuw en die snijdende wind kan het dus meegevallen zijn, maar dat neemt niet weg, dat de congreganisten diepe indruk gemaakt zullen hebben op hun stadgenoten. De laatste keer dat een geselprocessie door Maastricht trok was in 1632⁴²⁶. Maastrichtenaars waren overigens wel gewend aan drastische uitingen van boetedoening. Tijdens de processie met de Sterre der Zee op Paasmaandag trokken boetelingen mee slechts gekleed in een ijzeren harnas, terwijl hun bloed op de straat drupte en het lapje rood kleurde dat 'hun schamelheid' bedekte⁴²⁷. Dergelijke in onze ogen bizarre uitingen van vroomheid practiseerden ook privé-personen, zoals de priester

⁴²¹ Doppler. De boetprocessie; in: Maasgouw 52 (1932) 38.

⁴²² RAM, SS, 4, Notulenboek 1609-1632, fo. 167 recto: 1632 mei 5. Een oudere – en andere – processie-orde bij: Doppler, Charters, 331: 1354 mei 12.

⁴²³ Enkele vage aanduidingen over andere processies bij: Bachiene, 880 en noot aldaar. Dominicanen: Meyer. Chronicon; in: Publications 46 (1910) 16. Parochie St.-Matthijs: RAM, SS, 1762, Memoriale, afgedrukt in: Publications 29 (1892) 412-414.

⁴²⁴ Haakman. Het gewezen jesuiten-collegie; in: Maandrozen van het H. Hart 12 (1880) 299.

⁴²⁵ Villaret. Les congrégations mariales, 386.

⁴²⁶ Ludovicus. Passpoort, 107.

⁴²⁷ Sedulius, 107.

die op Goede Vrijdag blootsvoets en met een doornenkroon op het hoofd door Maastricht trok, wat niet de goedkeuring kon wegdragen van de klaarblijkelijk zeer nuchtere Elisabeth Strouven, de stichteres van Calvariën⁴²⁸.

Het dagelijks leven was innig verweven met de godsdienst. De maandagse vergaderingen van de raad openden met een in de raadkamer gelezen heilige mis⁴²⁹. Langs de straten stonden heiligenbeelden; in de huizen hingen kerstschilderijen en afbeeldingen van heiligen⁴³⁰. Vele vrouwen haastten zich 's morgens voor dag en dauw naar de biechtstoel⁴³¹ en bij de jezuïeten stond achter in de tuin een apart gebouwtje voor het houden van retraitses⁴³². Bij de kapel van Maria-ten-Oever en die van Sint-Hilarius woonde een recluse; andere vrome vrouwen vonden een toevlucht in de begijnhofjes⁴³³ of in de vrouwenkloosters, waar hun intrede door de familie met een heuse bruiloft gevierd werd⁴³⁴. Relikwieën zoals die van Sint-Markoen en Sint-Eloy⁴³⁵ werden vurig vereerd; een 'betoverde' jongen lieten de ouders belezen bij de capucijnen⁴³⁶ en voor haar overleden man ging de weduwe ter bevaart naar Scherpenheuvel⁴³⁷. Waar hier de grens ligt tussen geloof en bijgeloof valt niet te zeggen, maar uit alles spreekt een diepe verwevenheid van godsdienst en dagelijks leven, een voor het oog natuurlijke symbiose tussen het aardse en het bovenaardse, het Diesseitige en het Jenseitige, in een reeds eeuwenoude katholieke samenleving, die niet in haar grondvesten geschokt maar slechts oppervlakkig beroerd was door de godsdienstige woelingen der zestiende eeuw.

REKATHOLISERING VAN MAASTRICHT; SUCCES EN MISLUKKING

Rol van het kapittel van Sint-Servaas

Het zou ongerijmd zijn de innige verwevenheid van godsdienst en dagelijks leven alleen toe te schrijven aan enkele decennia rekatholi-

⁴²⁸ Vie Strouven, 174.

⁴²⁹ Schaepkens van Riemst jr. Het oude Tricht; in: Publications 47 (1931) 203.

⁴³⁰ Vie Strouven, 42. Ludovicus, Passpoort, 136.

⁴³¹ Ludovicus. Passpoort, 136.

⁴³² Poncelet. Histoire; II, 398 noot 2.

⁴³³ Schaepkens van Riemst. Eenige bijzonderheden; in: Publications 43 (1907) 249-250. Habets. Kluizen; in: Publications 7 (1870) 355. De Wilt. De eerste jezuïeten; in: Publications 85 (1949) 744-745. Van Wintershoven. Recluseries; in: Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg 23 (1905) 123.

⁴³⁴ JAM, AK I, 105-106: 1641 januari 18.

⁴³⁵ Meyer. Chronicon; in: Publications 46 (1910) 74.

⁴³⁶ JAM, AK I, 232: 1634 juli 3.

⁴³⁷ JAM, AK I, 247: 1646 maart 30.

seringsarbeid van de Staat – gepersonifieerd in de maastrichtse raad gesteund en gedreven door de landsregering in Brussel – en de Kerk, vooral gedragen door de noeste ijver van de jezùieten. Aan kerkelijke zijde waren er immers weerstrevende of – beter – aarzelend meewerkende krachten aan het katholieke herstel na het concilie van Trente: de kapittels, waarbij voor Maastricht in de eerste plaats dient gedacht aan het Servaaskapittel en zijn deken als hoofd van de zielzorg in de stad. De repressie die de raad uitoefende, was in hoofdzaak negatief: door dwangmaatregelen de andersdenkenden in de stad het leven onmogelijk maken. Een positieve repressie ging uit van de hierboven genoemde grote voorvechters der contrareformatie, de jezùieten, en ook het kapittel van Sint-Servaas. De positieve invloed van de jezùieten meen ik hiervoor aangetoond te hebben. Nu is het zaak te onderzoeken, of het Servaaskapittel eveneens positief meewerkte aan de rekatholisering. Eerst dient daartoe geschetst te worden, hoe het concilie van Trente streefde naar een algemene hervorming der kapittels en hoe deze hervorming in het bisdom Luik doorgevoerd werd. Daarna zal nagegaan worden, op welke wijze het Servaaskapittel zich opstelde tegenover de hervormingsmaatregelen, die ten doel hadden het beleven van het vernieuwde katholicisme binnen het kapittel en in de stad Maastricht. Door het vrijwel ontbreken van literatuur over het Servaaskapittel samenhangend met de eerder gereleveerde schaarste aan archiefmateriaal, zal de inwendige hervorming van het kapittel en zijn invloed op de rekatholisering van de stad slechts met een grove toets geschilderd kunnen worden.

Het concilie van Trente gaf in zijn hervormingsbesluit voor de dom- en stiftskapittels (sessio XXII) enige voorschriften over de kwaliteiten, waaraan kapittelaspiranten te voldoen hadden. Kandidaten voor een prebende moesten met zorg gekozen worden; bij een kapittel, dat ook zielzorg uitoefende zoals Sint-Servaas, gold een minimumleeftijd van vijftientig jaar voor toelating. Het concilie eiste ook een voldoende graad van ontwikkeling: kapitteldeken en -proost en minstens de helft der andere kanunniken moesten een universitaire graad bezitten in de theologie of het kanonieke recht, waarbij het licentiaat als minimum gold. Daarnaast achtten de concilievaders het gewenst, dat zoveel mogelijk kanunniken priester waren of minimaal subdiaken; in elk geval moest het aantal priesters minstens de helft bedragen van het totale aantal kanunniken⁴³⁸. De kapittels hadden vanzelfsprekend alle andere conciliebesluiten na te leven, in zoverre zij op hen van toepassing waren. Een zeer ingrijpende nieuwigheid voor de vele sinds

⁴³⁸ Plöchl. Geschichte; III/1, 298-299.

eeuwen exempte kapittels was hieronder de grote macht, die het concilie toekeende aan de bisschoppen, niet slechts in hun diocees in het algemeen, maar tevens in de daar gevestigde dom- en stiftskapittels⁴³⁹.

Het was juist deze exemptie die de kern vormde van de zelfstandigheid van de kapittels en die zij daarom met hand en tand verdedigden, ook in het bisdom Luik, waar 73 collegiale kerken met naar schatting een achtduizend kanunniken en andere onderhorigen pretendeerden geheel exempt te zijn van de bisschoppelijke jurisdictie; een zelfde onafhankelijkheid eisten ook de kloosters, ziekenhuizen en andere kerkelijke instellingen⁴⁴⁰. Hierbij dient wel erop gelet te worden, dat het verzet der kapittels niet voortkwam uit afkeer tegen een hervorming van de kerk in hoofd en leden gelijk Trente die nastreefde en – nog minder – uit een geneigd zijn tot de beginselen der reformatie. De strijd tussen oud en nieuw, tussen eeuwenoude voorrechten en de hervormingsbesluiten van Trente was in de grond een rechtsstrijd, waarin de uit het middeleeuwse particularisme voortspruitende privileges der afzonderlijke kapittels in botsing kwamen met het universele kerkelijke recht. Het is een aspect van het op elkaar stoten van middeleeuwen en moderne tijd. De komst van het nieuwe viel niet tegen te houden, maar de oude rechten bleken een taai leven te bezitten en eerst de Franse Revolutie zou definitief opruiming houden onder deze middeleeuwse overblijfselen⁴⁴¹.

Het uit eigenbelang stijfhoofdig vasthouden aan aloude voorrechten maakte de kapittels tot dwarsliggers bij de uitvoering van de trentse decreten. Zij zijn dan ook terecht genoemd: „les citadelles de la résistance” tegen elke postconciliaire vernieuwing⁴⁴² en de kapittels in het luikse bisdom maakten hierop geen uitzondering. Het domkapittel van Sint-Lambert te Luik weerhield bisschop Gerard van Groesbeek (1564-1580) ervan de trentse besluiten integraal te publiceren. Het domkapittel kreeg hierbij de steun van de 73 andere kapittels in het bisdom, waartoe ook het maastrichtse Onze-Lieve-Vrouwekapittel behoorde. In 1565 zag Groesbeek zich zelfs gedwongen de exemptie van deze kapittels nogmaals formeel te bevestigen⁴⁴³. Eerst zijn opvolger, Ernest van Beieren (1580-1612), wist meer tastbare

⁴³⁹ Feine. *Kirchliche Rechtsgeschichte*; I, 455. Van Hove. *Étude*, 41 en noot 2 aldaar.

⁴⁴⁰ Cauchie, A. Aangehaald bij: Van Hove, a.w., blz. VIII-IX.

⁴⁴¹ Franzen. *Die kölnen Archidiakonate*, blz. XIII.

⁴⁴² Willocx. *L'introduction*, 294.

⁴⁴³ Willocx, a.w., 231, 232, 237-238. Zie over de langzame invoering van de trentse besluiten ook: Dessart. *Notes*; in: *RHE* 41 (1946) 76-89. Over het verzet in later tijd: Dessart. *La visite*; in: *BCRH* 114 (1949) 1-135, vooral 11-26.

resultaten te boeken bij de doorvoering van de conciliebesluiten.

Ernest van Beieren begon zijn hervormingswerk met het opnieuw afkondigen van de tonsuurverplichting en het voorschrijven van het dragen van het geestelijk kled. Een van de paus ontvangen opdracht een diocesane synode te houden ter invoering van alle besluiten van Trente stuitte echter af op het verzet van het luikse domkapittel, dat hardnekkig vasthield aan zijn exempties. Het breken van deze tegenstand was één der motieven te Keulen in 1584 een permanente nuntiatuur te vestigen⁴⁴⁴.

Tijdens de zomer van 1585 verbleef de zojuist benoemde keulse nuntius Bonhomini enige maanden te Luik. Op 29 juni liet hij de oproep uitgaan voor een diocesane synode. Met de kapittels was Bonhomini zeer voorzichtig. Hij beloofde hun afgevaardigden zelfs voor hen bij de paus te interveniëren om verschillende beneficies te bevestigen vanwege de dure tijd. Tegelijkertijd verzocht de nuntius de kapitteldekens uitdrukkelijk hun bestuurlijke plichten nauwkeurig te willen nakomen⁴⁴⁵. Het domkapittel van Luik begreep nu wel, dat het buigen of barsten zou worden. Op 6 juli kwamen zijn kanunniken in vergadering bijeen en besloten met de nuntius tot een accoord te geraken over de bezwaren van de kapittels in het luikse bisdom tegen de uitvoering van de besluiten van Trente. Daartoe nam het domkapittel contact op met de andere diocesane kapittels ten einde na te gaan welke van hun statuten in strijd waren met de conciliebesluiten. Bonhomini manoeuvreerde intussen uiterst voorzichtig. De 24ste juli ging de definitieve convocatie uit voor de diocesane synode, die op 3 oktober te Luik zou beginnen; de datum was vastgesteld in overleg met het domkapittel. In de convocatie verplichtte de keulse nuntius de exempte geestelijkheid bij de vergadering aanwezig te zijn, waaraan hij evenwel enkele beperkingen toevoegde om de dwang tot zachte dwang te maken. In de eerste plaats zou de aanwezigheid van de exempten niet betekenen, dat er ipso facto getornd werd aan hun aloude rechten en voorrechten. In de tweede plaats nodigde de nuntius de kapittels uit hun grieven op schrift te stellen; hij zou ze daarna aan de paus voorleggen ter nadere beoordeling⁴⁴⁶. De kapittels lieten er geen gras over groeien. Half augustus diende het kapittel van Sint-Lambert

⁴⁴⁴ Willocx, a.w., 238.

⁴⁴⁵ Willocx, a.w., 239 en noot 1 aldaar. Over Bonhomini: LThK¹, II (1931) koln 451-452 [Dengel] en LThK², II (1958) kol. 587 [Wodka]; andere schrijfwijzen van zijn naam: Bonomi, Bonomini of Buonhomi.

⁴⁴⁶ Willocx, a.w., 239. Brecher. Die kirchliche Reform, 52 laat de synode bij verrassing bijeenroepen, maar dit blijkt nergens uit. Zie ook: Ehses-Meister. Nuntiatuurberichte, 144 noot 1.

negentien grotere en kleinere bezwaren in, waarmee die der andere stiftskerken op de wezenlijke punten in het algemeen overeenstemden. De voornaamste bezwaren worden hier in het kort opgesomd. Allereerst stonden de kapittels op de handhaving van hun exemptie, die dreigde besnoeid te worden, doordat de trentse decreten juist het tegenovergestelde beoogden: uitbreiding van de bisschoppelijke macht ten koste van die exemptie. Daarnaast wilden de kapittels geen afstand doen van het recht beneficies te cumuleren en wensten zij niet gedwongen te worden hun kanunniken te verplichten tot het ontvangen van de hogere wijdingen. Het bezit van universitaire graden voor de scholasters wees Sint-Lambert af, evenals het bisschoppelijk toezicht op de besteding van legaten voor vrome doeleinden. Ontstemming wekte ook de poging de kanunniken tot frequenter deelname aan de kerkelijke diensten te bewegen door er geldelijke beloningen aan te verbinden, die gekort zouden worden op de inkomsten uit hun prebende. Torrentius, die Bonhomini te Luik tijdelijk verving, gaf een gunstig advies bij de ingediende bezwaarschriften. Torrentius was van oordeel, dat het prudenter was de kapittels in hun grieven tegemoet te komen dan eeuwenoude voorrechten en gewoonten met één pennestreek te vernietigen. Intussen oefende het zuidnederlandse goevernement druk uit op de geestelijkheid in de onder zijn gezag staande delen van het bisdom Luik om de komende synode bij te wonen; Bonhomini had de spaanse landvoogd Parma hierom gevraagd⁴⁴⁷.

Op 3 oktober kon de nuntius de synode inderdaad openen. De vergaderingen bestonden slechts uit een schier eindeloos voorlezen en aanhoren van officiële stukken. Eerst de conciliebesluiten in extenso met uitzondering van het reeds in 1567 afgekondigde huwelijksdecreet 'Tametsi'. Daarna de disciplinaire besluiten met betrekking tot de geestelijkheid en tot slot de synodale statuten. Ten opzichte van de kapittels had Bonhomini zich aan zijn woord gehouden en hun bezwaren tegen het verbod van cumulatie van beneficies aan de paus voorgelegd. Rome weigerde echter een gebruik goed te keuren, dat in strijd was met de besluiten van Trente. De kapittels moesten genoegen nemen met de vage belofte, dat de romeinse instanties genegen waren in bijzondere gevallen rekening te houden met hun bezwaren⁴⁴⁸.

De door de keulse nuntius met zoveel ijver nagestreefde afkondiging van de trentse besluiten boekte helaas geen praktische resultaten. Ernest van Beieren verbood zijn vicaris-generaal na aanvankelijke aarzeling voort te gaan met de publicatie. De motieven van de bis-

⁴⁴⁷ Willocx, a.w., 240-241. Voor de bezwaren van de kapittels zie aldaar, 241 noot 4.

⁴⁴⁸ Willocx, a.w., 242-243.

schop zijn niet geheel duidelijk. Mogelijke redenen zijn de invloed van de kapittels ofwel de vrees van de bisschop, dat zijn jurisdictie over de lagere geestelijkheid feitelijk in handen zou komen van de wereldlijke autoriteiten door hun invloed op het verlenen van beneficijs als de conciliebesluiten (sessio XXIII, cap. 6) tot uitvoering kwamen. Bovendien overleed Bonhomini vrij plotseling op 25 februari 1587 te Luik, terwijl zijn rechterhand Torrentius al in april 1586 tot bisschop van Antwerpen benoemd was. De grote drijvende krachten waren nu weggevallen, bisschop Ernest van Beieren hield zich afzijdig en de algehele hervorming was van de baan⁴⁴⁹.

De kapittels moet deze gang van zaken niet onwelgevallig geweest zijn. Reeds op 5 oktober 1585 maakte het Sint-Lambertkapittel te Luik voorbehoud ten aanzien van de synodale besluiten, wat het in 1590 en 1599 nog eens herhaalde om zijn uitzonderingspositie te redden⁴⁵⁰. Ook in de zeventiende eeuw duurde het verzet voort. Op de diocesane synode van 1618 bleven de kapittels weerspanning tegen een aantasting van hun privileges, maar de afkondiging van de synodale besluiten van 1585, waardoor de bisschoppelijke macht te hunnen koste vergroot werd, vermochten zij toen niet meer tegen te houden. Hun verzet verwerd tenslotte tot een achterhoedegevecht om de vergeving van pastoorplaatsen. Rome haalde in deze kwestie uiteindelijk bakzeil om de uitvoering van de conciliebesluiten te redden. In 1621 kwamen partijen overeen, dat bij de collaties van pastoors de kapittels niet onderworpen waren aan de nieuwe regeling, waardoor op dit punt voor hen alles bij het oude bleef⁴⁵¹. De hervormingsstatuten konden nu wel gepubliceerd zijn⁴⁵², maar daarmee was de eigengereide, particularistische geest van het domkapittel van Sint-Lambert niet verdwenen. In 1653 liet het zijn exemptie nog eens pauselijk bevestigen⁴⁵³ en in 1656 weigerde het kapittel bij een visitatie van de keulse nuntius elke verandering, die de kanunniken zou dwingen tot het regelmatig bijwonen van de kerkelijke diensten. Ook in kleinere zaken bleef het domkapittel alert: met een beroep op zijn oude gebruiken weigerde het nog in 1661 de invoering van het romeinse missaal en brevier⁴⁵⁴.

Het luikse verzet was in Maastricht van rechtstreeks belang voor het Onze-Lieve-Vrouwekapittel, dat als lid van de secundaire geestelijk-

⁴⁴⁹ Willocx, a.w., 244-245

⁴⁵⁰ Paquay. Les rapports diocésains, 127, 136, 143.

⁴⁵¹ Willocx, a.w., 247-248.

⁴⁵² Moreau. Histoire; V, 53-54.

⁴⁵³ Van Hove. Étude, 39 noot 2.

⁴⁵⁴ Dubois. Le chapitre, 247-248.

heid van het bisdom gebonden was aan de bepalingen van de diocesane synode van 1585. Het is aannemelijk, dat de kanunniken van Onze-Lieve-Vrouwe zich bij het verzet aansloten, alhoewel ik daar geen sporen van gevonden heb. Het Sint-Servaaskapittel kon zich veel vrijer opstellen ten opzichte van de hervormingspogingen van de keulse nuntius. Het kapittel was namelijk oorspronkelijk een rijksstift en daardoor niet onderworpen aan regelingen voor de luikse geestelijkheid, ja, het meende zelfs niet gehouden te zijn de luikse synode bij te wonen. Ik kom hierop nog terug.

Het is begrijpelijk, dat de kanunniken van Sint-Servaas op de handhaving van hun voorrechten stonden. Van de andere kant lijdt het geen twijfel, dat een hervorming van het kapittel dringend noodzakelijk was. De krasse uitspraak: „ . . . As late as 1585 it could be said of Germany 'the chapters are for the most part composed of heretics, of simoniacs or concubinarii or drunkards or men infected with some other vice' . . . ”⁴⁵⁵ kan grotendeels van toepassing heten op het maastrichtse kapittel, maar dan wel enkele decennia eerder, te oordelen naar het in 1557 opgemaakte visitatieverslag⁴⁵⁶.

Op 23 augustus van genoemd jaar arriveerden te Maastricht Ruard Tapper, deken der theologische faculteit te Leuven en inquisiteur⁴⁵⁷, vergezeld van Michael Driutius, officiaal van Luik. In opdracht van de regering te Brussel moesten zij het Servaaskapittel visiteren. De kapittelheren stribbelden aanvankelijk een beetje tegen. Maar klaarblijkelijk waagden zij het niet lijdelijk verzet te plegen tegen de met een koninklijke lastgeving voorziene visitatoren en hun werk vond voortgang op 25 augustus, waarbij kanunnik voor kanunnik afzonderlijk door Tapper en Driutius ondervraagd werd⁴⁵⁸. Diezelfde dag nog stelden de visitatoren hun verslag op, waaruit de voornaamste punten hierna gereleveerd worden.

In het persoonlijk leven van de kanunniken laakten Tapper en Driutius het niet nakomen van de residentieplicht en het veelvuldig leven in concubinaat. Daarnaast constateerden zij het bezoeken van herbergen en verdachte plaatsen, overspel en ontucht. Hierbij verzeleken was de klacht over hun wereldse kleding en hardos maar een nietigheid. Het mag dan ook geen wonder heten, dat zo levende kanunniken hun geestelijke plichten niet nakwamen. De kerkelijke

⁴⁵⁵ Zonder bronvermelding aangehaald door T. M. Parker in: *New Cambridge modern history*; III, 58.

⁴⁵⁶ Doppler, *Charters*, 757: 1557 augustus 15.

⁴⁵⁷ Over Ruard Tapper (of Tappert): NNBW, V, koln 877-879; LThK¹, IX (1937) koln 992-993 [De Moreau] en LThK², IX (1964) kol. 1297 [Étienne].

⁴⁵⁸ Doppler, *Charters*, 757: 1557 augustus 25.

diensten woonden zij niet bij, want de daarvoor uitbetaalde presentiegelden vonden zij te laag. Waren zij wel aanwezig, dan doodden zij de tijd al wandelend en pratend. Vaak volstonden de kapittelheren met het zenden van een kapittelkapelaan naar de diensten, waarbij zij persoonlijk aanwezig moesten zijn. De kapitteldeken schoot eveneens aanzienlijk te kort. Hij toonde geen zorg voor het regelmatig doen lezen van de gestichte jaargetijden en het koorgebed liet hij afracellen in plaats van erop toe te zien, dat het waardig gebeden werd. De visitatoren scherpten de deken in, dat hij niet slechts de zielzorg in de stad te behartigen had, maar tevens binnen het kapittel. Tenslotte viel het Tapper en Driutius op, dat het aantal gewijden onder de kanunniken veel te klein was en geheel niet in overeenstemming met de trentse voorschriften. Zij bepaalden daarom, dat binnen het tijdsbestek van één jaar te veranderen en wel zo, dat van de 38 kanunniken er voortaan tien priester, tien diaken en achttien subdiaken zouden zijn. Wie weigerde binnen het jaar een hogere of lagere wijding te ontvangen, verloor daardoor ipso facto het recht op zijn prebende.

Het moet een open vraag blijven in hoeverre de visitatie van 1557 enig nuttig effect gehad heeft, daar alle gegevens voorshands ontbreken. Het is niet waarschijnlijk, dat zij op korte termijn veel positieve invloed gehad heeft op de geest van het kapittel, zoals de visitatoren zich dat voorstelden, want de jaren na 1557 waren bijzonder onrustig. De Maasstad werd meegezogen in de stroom van calvinistische woelingen en rebellie tegen het landsgezag culminerend in het bittere beleg van 1579. Negen kanunniken en vierentwintig kapelaans van het Sint-Servaaskapittel namen metterdaad deel aan de gevechtshandelingen, waaruit geconcludeerd mag worden, dat hun hart meer uitging naar de zaak der Staten-Generaal dan naar die van de spaanse koning, hun landsheer. Als geestelijke personen beliepen zij daardoor excommunicatie en andere straffen, waarvan zij in 1580 bij speciale bulle van Gregorius XIII ontslagen moesten worden⁴⁵⁹.

De terugkeer van Maastricht in het spaanse kamp en de rekatholisering van de stad gingen ook aan het Sint-Servaaskapittel niet ongemerkt voorbij. De in deplorabele staat verkerende kapittelfinanciën werden gesaneerd door twee prebenden voor altijd en acht andere voor tien jaar op te heffen. De daardoor vrij komende gelden kwamen ten goede aan de kapittelleden van lagere rang en aan de kerk en haar inrichting, die onderkomen waren door gebrek aan onderhoud. Naast deze uitwendige verbeteringen moeten er ook maatregelen genomen

⁴⁵⁹ Doppler, Charters, 767: 1580 mei 31 met de namen der geestelijken. Franquinet, G. D. Verslag omtrent het Oud-Provinciaal Archief in Limburg over 1878; in: Maasgouw 1 (1879) 103.

zijn, die een inwendige verbetering beoogden door het wegnemen van de in 1557 gesignaleerde misbruiken. Helaas ontbreken nadere gegevens over deze interne hervorming van het kapittel; dat er een verandering ten goede kwam in het geestelijk leven der kanunniken en hun onderhorigen kan slechts afgeleid worden uit gegevens van na de eeuwwende⁴⁶⁰.

Toen de als visitator aangewezen bisschop van Namen, François Buisseret, in 1608 het kapittel bezocht, kon hij niet meer dezelfde ergerlijke misstanden constateren als zijn voorgangers in 1557. Het kapittel trad nu streng op tegen misbruiken, die voortsproten uit herbergbezoek. De visitator had het vaste vertrouwen, dat het insgelijks zou handelen als er vrouwen in het spel zouden zijn, hetgeen wijst op een goede naleving van de celibaatsverplichting. Het grootste misbruik dat Buisseret laakte, was de oneerbiedige houding van de kapittelkapelaans tijdens het koorgebed; zij liepen dan maar wat pratende rond in kerk en pandhof. De geijkte remedie was een dreigen met inhouding van hun presentiegeld, als zij zich niet waardiger gedroegen. Verder was de visitator niet te spreken over kleding en haardracht: het geestelijk kleed werd vaak niet gedragen en de tonsuur viel zelden te zien. Al met al waren het maar kleine vergrijpen, waaruit geconcludeerd kan worden, dat de hervorming van het kapittel sinds 1580 werkelijk vrucht gedragen had⁴⁶¹. Voor deze constatering pleit ook, dat de 'chronique scandaleuse' tussen 1580 en 1632 slechts één geval vermeldt en wel de schending van het celibaat door de proost Veusels in 1597⁴⁶², terwijl dergelijke gevallen vóór de genoemde periode veel frequenter waren⁴⁶³.

De kapittelheren van Sint-Servaas mogen zich na 1580 dan niet meer verzet hebben tegen een hervorming van hun handel en wandel, maar dit wil nog niet zeggen, dat zij toen plotsklaps van eigengereide prebendentrekkers veranderden in volgzone geestelijken. Zij bleven het hoofd hoog dragen en verzetten zich met hand en tand tegen elke wer-

⁴⁶⁰ Doppler, Charters, 771: 1581 juni 13. Het handschrift 70 H 61 in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag bevat ondermeer „Statuta venerabilis ecclesiae S. Servatii Trajectensis; in capitulo generali A° Dni MDLXXXIX et capitulo ad hoc indicto correcta, reformata, et XX Septembris eiusdem anni approbata et publicata”. Deze statuten zijn een dor reglement, dat geen uitsluitel geeft over het hoe en waarom van de aangebrachte hervormingen. Zie ook: Vermeeren, P. J. H. Handschriften van het kapittel van Sint Servaas in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage; in: Miscellanea trajectensia, 181-182.

⁴⁶¹ Doppler, Charters, 832: 1608 augustus 4, visitatieverslag van François Buisseret.

⁴⁶² RAM, SS, 1769, Apotheca; V, 251.

⁴⁶³ Van Heyst. Proeve, 229-230.

kelijke of vermeende inbreuk op hun zelfstandigheid en haar beveiliging, de exemptie. Dit bleek wel, toen nuntius Bonhomini in de zomer van 1585 opriep tot het bijwonen van de diocesane synode te Luik. Einde september van dat jaar begaven zich twee afgevaardigden van het Sint-Servaaskapittel naar Luik, waar zij de nuntius – niet genoemde – bezwaren moesten voorleggen, die het kapittel koesterde tegen het bijwonen van de synode. Krachtens zijn aloude voorrechten meende het kapittel niet op de bijeenroeping te kunnen ingaan en nog minder daartoe verplicht te kunnen worden. Bonhomini antwoordde, dat hij geenszins inbreuk wilde maken op de privileges van het kapittel maar veeleer wenste deze te erkennen. Op de derde oktober vaardigde het kapittel toen twee van zijn leden af naar de synode. Zij hadden last de beraadslagingen bij te wonen en de gesloten overeenkomsten goed te keuren, maar steeds onder hetzelfde voorbehoud: aan de privileges van het kapittel mocht niet getornd worden. Bovendien kon uit hun aanwezigheid op de vergadering niet geconcludeerd worden, dat het Sint-Servaaskapittel zich tot iets verplichtte⁴⁶⁴. Bonhomini legde zich hierbij neer en ging zelfs nog verder door Maastricht een uitzonderingspositie te verschaffen, misschien op grond van de in de Maasstad door de tweeherigheid moeilijk liggende gezagsverhoudingen. Hij schreef immers naar Rome, dat in maastrichtse kerkelijke rechtsgedingen, die de romeinse curie door gebrek aan informatie niet voldoende zou kunnen beoordelen, de beslissing voortaan zou liggen bij de kapitteldekens van Onze-Lieve-Vrouwe en Sint-Servaas⁴⁶⁵. De door het besluit van de nuntius geschapen situatie doet denken aan het ‘Dux Cliviae papa in terris suis’, waar dan in stee van de kleefse hertog gelezen dient te worden: de maastrichtse kapitteldekens!

Rest nog mijn stelling te bewijzen, dat het Servaaskapittel als leider van de ‘cura animarum’ een positieve invloed uitgeoefend heeft op de rekatholisering van Maastricht. Door zich na 1580 zelf te hervormen maakte het kapittel een einde aan de verstarring, waarin het evenals zovele andere geraakt was. Een verstarring voortkomend uit de situatie, dat het kapittel slechts een behaaglijk toevluchtsoord was voor jongelieden van stand, die hun verdere leven doorbrachten met het verteren van hun prebenden en het verdedigen van hun voorrechten, want vóór Trente diende het kanonikaat vaak slechts tot het verkrijgen van een prebende en schiep het verder geen enkele verplichting⁴⁶⁶. Na 1580 werd het Sint-Servaaskapittel echter actief. Het bevorderde

⁴⁶⁴ RAM, SS, 2, Notulenboek 1570-1591, fo. 163 verso: 1585 oktober 3.

⁴⁶⁵ Ehses-Meister. Nuntiatuurberichte, 157-158: Bonhomini aan Rusticucci uit Luik, 1585 oktober 22.

⁴⁶⁶ Vergelijk Schaefer. Pfarrkirche, 204-205.

de vestiging van jezuïeten, capucijnen en van de zusters sepulchrijnen, die allen een rol speelden in het proces der rekatholisering, in het bijzonder de jezuïeten en sepulchrijnen, doordat het geven van onderwijs tot hun hoofdtaak behoorde. Welke rol het kapittel speelde bij de doorvoering van de reeds eerder vermelde nieuwe parochiale indeling van Maastricht valt niet aan te tonen. In ieder geval blijkt nergens, dat het gepoogd zou hebben de aangebrachte veranderingen tegen te houden. Dit kan wijzen op een minstens stilzwijgende medewerking, daar het kapittel immers gewend was zich heftig te verzetten tegen elke wijziging in bestaande verhoudingen uit angst voor aantasting van zijn rechten. Positieve aandacht voor een goede zielzorg blijkt in elk geval uit de zorg van de kanunniken in de hun onderhorige parochies bekwame pastoors aan te stellen, die zij tevens in hun midden opnamen en van een prebende voorzagen, daardoor hun aanzien zeer verhogend⁴⁶⁷. Ook de al eerder aangestipte zorg voor het katechismusonderwijs wijst in dezelfde richting.

Het is denkbaar, dat het kapittel nog veel meer had kunnen doen, maar de toestand der financiën dwong tot beperking van de steun aan het proces van rekatholisering. Na 1580 waren, zoals wij reeds zagen, deze financiën in een dermate deplorabele staat, dat acht prebenden voor tien jaar gesupprimeerd moesten worden om lasten en baten in evenwicht te brengen⁴⁶⁸. Evenzeer had het kapittel met geldelijke moeilijkheden te kampen in latere jaren; de voortdurende oorlogstoestand berokkende grote verliezen. Dit verhinderde de kanunniken evenwel niet hun genegenheid te tonen voor de goede zaak door na de val van 's-Hertogenbosch de spaanse krijgskas met aanzienlijke sommen te stijven op verzoek van de Infanta⁴⁶⁹.

Het patriottisme van de kapittelheren kwam niet uit de lucht vallen. Het kapittel was namelijk niet slechts een geestelijke macht, maar ook een wereldlijke. Als wereldlijk gezagsdrager oefende het soevereiniteit uit binnen Maastricht en in de banken (dorpen) van Sint-Servaas, die gedeeltelijk in de spaanse Nederlanden lagen. Dientengevolge had het kapittel des te meer rekening te houden met zijn opperheer, de hertog van Brabant, die tevens de kapittelproost benoemde. Deze situatie moet van invloed geweest zijn op de houding tegenover de rekatholiseringspolitiek die vanuit Brussel bedreven werd, en waar het Sint-Servaaskapittel zich niet afzijdig van kon houden, al was het dan maar uit welbegrepen eigenbelang. Naast de zelfstandigheid van het kapittel

⁴⁶⁷ Doppler, *Charters*, 852: 1614 februari 6 en 855: 1617 april 17.

⁴⁶⁸ Doppler. *Lijst der kanunniken*; in: *Publications* 75 (1939) 175.

⁴⁶⁹ Doppler, *Charters*, 873-877: 1629-1631.

was ook zijn voortbestaan gediend met het bevorderen van de re-katholisering. Had immers de reformatie in de Maasstad vaste voet gekregen, dan zou dat het einde betekend hebben van het Servaas-kapittel in zijn toenmalige vorm. Voor de kapittelleden moet dat een reden te meer geweest zijn de brusselse contrareformatische politiek naar best vermogen te steunen. Deze houding is ongetwijfeld versterkt door banden van bloed- en standsverwantschap tussen de kanunniken en de regentenklasse in de Zuidelijke Nederlanden, die haar leidende positie slechts verzekerd wist door innige samenwerking met de brusselse regeringsinstanties en die geen tijdelijk heil kon verwachten van een verandering in het staatsbestel. Hier wordt een kant van het re-katholiseringsproces aangestipt, die niet direct tot mijn onderwerp behoort en – voor zover mij bekend – nooit onderzocht is⁴⁷⁰. Toch moet erop gewezen worden om een vertekening van het beeld te vermijden, een vertekening die zou kunnen voortkomen uit de opvatting, dat kapittel en stadsbestuur van Maastricht uitsluitend uit geloofsijver zich bevljigtiden het contrareformatische katholicisme in de stad stevig wortel te doen schieten. Die vlijt moet mede ingegeven zijn door eigenbelang, door het streven naar consolidering van een bevoorrechte positie. Het zal echter nooit uit te maken zijn, waar precies de liefde voor het oude geloof ophield en de eigenliefde begon; deze scheidslijn valt niet te trekken.

Algemene invloed op de maastrichtse bevolking

„Le nouveau de la masse est difficile à observer; car la pratique extérieure elle-même – qui marque certainement alors un progrès – ne nous renseigne qu'imparfaitement sur la vie intérieure...”⁴⁷¹. Deze constatering maak ik graag tot de mijne, daar ze ook van toepassing is op de maastrichtse situatie na 1579, toen het rekatholiseringsproces werd ingezet door de leiders van Staat en Kerk. De resultaten van dit proces van negatieve en positieve repressie kunnen slechts gemeten worden aan uiterlijke verschijnselen; wat zich in het innerlijk afspeelde, hoe de maastrichtenaars deze rekatholisering onder dwang van bovenaf in hun hart ervoeren blijft voor ons verborgen. Menselijkerwijs gesproken moest het geheel van maatregelen ter doorvoering van de re-

⁴⁷⁰ Een zinspeling in deze richting bij: Reinhard. Katholische Reform; in: RQCAKG 66 (1971) 56. Invloed van bloedverwantschap wordt aangestipt voor akense protestanten bij: Schilling. Niederländische Exulanten, 75. Vergelijk ook: Mousnier, R. Les survivances médiévales dans la France du 17e siècle; in: XVIIIe siècle no. 106-107 (1975) 59-79; Spiertz. L'église, 156-157.

⁴⁷¹ Willaert. Après le concile, 30-31.

katholisering iedere andersdenkende het leven in de stad onmogelijk maken en oppervlakkig gezien was dit ook zo. Toch zijn er tekenen die erop wijzen, dat er in Maastricht nog steeds mensen waren, die niet wensten te behoren tot de katholieke kerk en dat na jaren van stelselmatig bedreven rekatholisering.

Dit vermoeden rijst al bij de eerder genoemde rond 1630 genomen raadsbesluiten met betrekking tot het onderwijs en het schoolbezoek. De stedelijke regering zag zich toen, vijftig jaar na het begin van de katholieke reformatie, genoodzaakt dwingende voorschriften uit te vaardigen om de bijwoning van het godsdienstonderwijs te verzekeren. De ouders waren klaarblijkelijk nalatig – uit achteloosheid of uit pure onwil – in het zenden van hun kinderen naar de godsdienstles. De verre van lichte sancties op eventuele ontduiking wekken het vermoeden, dat de raadsleden niet dachten te doen te hebben met vergeetachtige, maar eerder met onwillige ouders, waaronder zeker ook protestantse, voor wier aanwezigheid immers enige bewijzen zijn aan te voeren.

Kort na de reductie van Maastricht in 1632 verscheen zekere 'dokter' Frantzen – een medicus? – voor de maastrichtse kerkeraad. De dokter beklagde zich erover, dat hij enkele jaren geleden, dus nog onder de spanjaarden, bij testament bedacht was door een overleden vriend, die hem een aantal ketterse boeken naliet. Door de machinaties van de maastrichtse jezuïeten was hem dit legaat echter ontfutseld. Frantzen kwam nu zijn recht zoeken bij de kerkeraad, want, zo zei hij, in de spaanse tijd was er geen recht voor 'die van de religie'⁴⁷². Deze anekdote maakt aannemelijk, dat er vóór 1632 in Maastricht gereformeerden woonden. Misschien was ook de maastrichtse burger Jean Constant, die vroeger omwille van het geloof uit Luik geweken was en in 1633 de hulp der Staten inriep toen hij om onbekende redenen in Luik gevangen zat, een voorbeeld van een maastrichtse protestant uit de spaanse tijd en Willem Pesters, familie van het latere maastrichtse regentengeslacht van die naam, was dit zeker⁴⁷³. Andere bewijzen voor de aanwezigheid van protestanten zijn de vermelding, dat Maastricht tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) een eigen gereformeerde gemeente met dominee Johan Leymstad (Leimpstad) als voor-

⁴⁷² JAM, AK I, 4: 1633 januari 6-7. Zie voor uitsluiting van de burgerrechten: Elias. Kerk en Staat, 33.

⁴⁷³ Flament I, 81: 1633 november 22. Philippens. Geslacht (De) Pesters; in: De Nederlandsche Leeuw 55 (1937) kol. 397. De door Welters gesignaleerde „gereformeerde” officier was niet protestant maar gepensioneerd. Zie: Welters, A. Een merkwaardig geschenk door een protestant aan het beeld van O.L. Vrouw te Maastricht [in 1631]; in: Maasgouw 45 (1925) 20-21.

ganger zou hebben gehad⁴⁷⁴ en ook de 176 lidmaten, die bij de capitulatie van 1632 in de stad bleken te wonen⁴⁷⁵.

Ondanks de repressie onder Farnese en later onder de Aartshertogen hadden de gereformeerden zich dus toch enigszins weten te handhaven. Hoe is dat mogelijk geweest? Eerder somde ik de strenge maatregelen op, die elke van de staatsgodsdienst afwijkende mening wel in de kiem moesten smoren. Bovendien dient er nog rekening mee gehouden te worden, dat het relaas van beschreven repressiemaatregelen niet volledig is. Alom in de Zuidelijke Nederlanden bestond het onzalige gebruik de gereformeerde armen terug te voeren in de schoot der moederkerk door hun het brood der bedeling uit de mond te stoten, terwijl de katholieke gasthuizen hun verpleegden zo snel mogelijk op straat zetten, zodra zij de gereformeerde religie bleken toegedaan te zijn⁴⁷⁶. Er is geen reden om aan te nemen, dat deze gebruiken in Maastricht niet bestonden, maar bewijzen hiervoor heb ik niet gevonden. Van de andere kant is de aanwezigheid van gereformeerden in de Maasstad ook weer niet zo uitzonderlijk, want hetzelfde verschijnsel valt in de Zuidelijke Nederlanden op meerdere plaatsen te constateren, waar ondanks strenge onderdrukking wereldlijke en kerkelijke overheid niet erin slaagden de ketterij geheel uit te roeien; zoals een kerkboekje uit die tijd openlijk waarschuwt: „... mesme en chaque paroisse de nos villes, il y a beaucoup de gens cachez, que sont ou heretiques, ou suspects d'heresie, la conversation desquels et les devises, rongent et rampent comme le chancre et infectent imperceptiblement les simples...”⁴⁷⁷.

Nu zou het onjuist zijn te veronderstellen, dat de bevordering van het katholicisme en de onderdrukking van het calvinisme in de Zuidelijke Nederlanden en meer in het bijzonder te Maastricht doorlopend dezelfde intensiteit gekend hebben. Veeleer verloopt dit proces van bevordering van de ene en onderdrukking van de andere confessie in een dalende lijn. Direct na de herovering van Maastricht door Parma in 1579 zet het proces in alle hevigheid in tot omstreeks 1600, waarna de in de Zuidelijke Nederlanden groeiende verdraagzaamheid⁴⁷⁸ de scherpste kanten doet verdwijnen, een dalende lijn gemarkeerd door het tolerantie-edict van 1609⁴⁷⁹ en het Twaalfjarig

⁴⁷⁴ Bax II, 400-401.

⁴⁷⁵ Gedenkboek 1932, 32, 37 en bijlagen V en VI, waar foutief 178 lidmaten geteld worden.

⁴⁷⁶ Elias, a.w., 58. Hubert. Étude, 61 noot 1. Pasture. La restauration, 341.

⁴⁷⁷ Bonaventura van La Bassée. Le paroissien obéissant, 101.

⁴⁷⁸ Pouillet. Histoire; II, 102-103.

⁴⁷⁹ Elias, a.w., 22-23. Pouillet, a.w.; II, 101.

Bestand (1609-1621). Als in 1621 de oorlog hervat wordt, komt de controle op de katholiciteit van het zuidnederlandse platteland in het gedrang door de voortdurende invallen uit het noorden. Deze raids sproten niet alle voort uit de directe oorlogshandelingen, maar vaak ook uit vergeldingsmaatregelen ter ondersteuning van protestantse geloofsgenoten in het zuiden, die door de brusselse regering op enigerlei wijze in het nauw gebracht waren. De strenge wetgeving tegen de 'acatholici' in de Zuidelijke Nederlanden bleef de facto wel gehandhaafd, maar mede door deze druk uit het noorden ontstond er een stilzwijgende verdraagzaamheid⁴⁸⁰.

Het verloop van de rekatholisering in Maastricht wijkt niet af van het hiervoor geschetste algemene patroon in de Zuidelijke Nederlanden. De bevordering van het katholicisme beschreef ik reeds; hier wil ik nader ingaan op de directe repressie van het calvinisme in de Maasstad. Aan de openbare uitoefening van de calvinistische eredienst kwam onmiddellijk een einde na de herovering in 1579. Op 29 juni nam Parma de stad in en reeds op 30 juni nodigde hij de suffragaan van Luik uit de geprofaneerde kerken te komen zuiveren, waaronder uiteraard ook de door de gereformeerden gebruikte godsgebouwen vielen. De negende juli werden de calvinistische predikanten, waaronder Godfried of Gothardus Fell⁴⁸¹, uit de stad verdreven samen met de geloofsgenoten die hen binnengehaald hadden⁴⁸². Een algemene uittocht van calvinisten, zoals in hetzelfde jaar in Den Bosch na het binnentrekken van Parma⁴⁸³, vond misschien wel plaats, maar de beschikbare gegevens bieden hiervoor weinig houvast. Kemp schat het aantal inwoners van Maastricht ten tijde van het beleg op ongeveer 18.000. Het onbekende aantal slachtoffers van de belegering meent hij op een 2.500 te kunnen stellen⁴⁸⁴. Voor de periode 1582-1589 berekent Kemp het aantal inwoners op ruim 10.000⁴⁸⁵: 8.000 minder dan in 1579 vóór de verovering, wat een speling laat van een 5.500 mensen na aftrek van de slachtoffers gevallen tijdens het beleg en bij het moorddadig binnendringen van de spanjaarden. Er zijn echter vooralsnog geen gegevens voorhanden deze 5.500 personen in verschillende rubrieken onder te brengen zoals: binnen de stad gevluchte plattelanders die naar hun dorpen teruggekeerd zijn, burgers die de stad verlieten om economische redenen – teloorgaan van hun handel

⁴⁸⁰ Pasture. Le placard. Dezelfde. La restauration, 39.

⁴⁸¹ Bax II, 299.

⁴⁸² Harsin. Études; III, 292.

⁴⁸³ Beermann, Stad en Meierij . . . 1629-1648, 106.

⁴⁸⁴ Kemp. Het verloop, 345.

⁴⁸⁵ Kemp, a.w., 349.

of bedrijf, ontvluchten van plunderzucht en inkwartiering van de soldaten – en burgers, die omwille van hun geloofsovertuiging elders hun heil moesten zoeken, zoals een vijftien jaar later dertig gezinnen uit Maeseyk verdreven werden tijdens een missie gegeven door de jezuïeten⁴⁸⁶.

Slechts 58 met name genoemde maastrichtenaars werden op 19 augustus 1579 uit de stad verbannen⁴⁸⁷ en van deze 58 staan er maar vijf of zes bekend als aanhangers van de nieuwe religie⁴⁸⁸. De anderen werden eerder verbannen om hun verzet tegen het landsgezag dan vanwege hun godsdienstige gezindheid; daarop duiden ook de omschrijvingen van de leidinggevende functies bij 37 van de 58 bannelingen. Hun goederen vervielen aan de kroon, maar na het sluiten van het Bestand in 1609 werden zij voor het merendeel weer gerestitueerd⁴⁸⁹. Het is niet onmogelijk, dat ook in 1579 de tweeherige status van Maastricht Parma en zijn ambtenaren weerhouden heeft al te doortastend op te treden. Wel heeft Parma even met de gedachte gespeeld een einde te maken aan het condominium en de stad in haar geheel onder brabantse soevereiniteit te brengen, daar de luikse bisschop in de voorgaande jaren veel te toegeeflijk geweest was voor de maastrichtse patriotten⁴⁹⁰. Luikse gedeputeerden onder leiding van Laevinus Torrentius tekenden echter onmiddellijk protest aan tegen dit voornemen. Naast de daadwerkelijke hulp door Luik geboden aan Parma's leger vóór Maastricht, legden de afgevaardigden vooral de nadruk op de trouw van de luikse maastrichtenaars aan de twee soevereinen én aan de katholieke godsdienst⁴⁹¹. De luikse afvaardiging had er uiteraard alle belang bij elk feit, dat voor de luikse zaak dienstig kon zijn zo groot mogelijk op te blazen; maar zou uit de vermelde geloofstrouw niet minstens de suggestie gelezen kunnen worden, dat de maastrichtse calvinisten vooral gezocht moesten worden onder de inwoners van brabantse 'nationaliteit'?

Naast het reeds gesignaleerde voortleven van het calvinisme in de spaanse Zuidelijke Nederlanden, moet ook het steeds minstens latent aanwezige calvinisme in de andere territoria rond Maastricht – het land van Gulik, het prinsbisdom Luik – een positieve invloed uitgeoefend hebben op het voortbestaan 'onder het kruis' van een cal-

⁴⁸⁶ Haakman, Het gewezen jesuiten-collegie; in: Maandrozen van het H. Hart 12 (1880) 511 noot 2.

⁴⁸⁷ Gedenkboek 1932, bijlage IV. Bax II, 303-304.

⁴⁸⁸ Bax II, 300 en noot 1 aldaar. Zie ook: Van Heyst. Proeve, 240, 245.

⁴⁸⁹ Flament I, 29-30: 1633 mei 31.

⁴⁹⁰ Wouters. Grensland, 256.

⁴⁹¹ Harsin, a.w.; III, 290.

vinistische gemeente in de Maasstad, zoals de verovering van Maastricht in 1632 de moed van de gereformeerden in Luikerland verhoogde⁴⁹². Deze invloed is niet direct aanwijsbaar, maar in ieder geval leefden de – weinige – maastrichtse gereformeerden niet op een verlaten voorpost te midden van homogeen katholieke landen. Zo konden de calvinisten in het tot het Rijk behorende Guliker Land⁴⁹³ gedurende de periode, die ik hier behandel (circa 1580-1632) nu eens meer dan weer minder ongestoord hun godsdienst beleven. Kort na 1590 verkregen zij gewetensvrijheid en in 1609 het recht op vrije godsdienst-oefening⁴⁹⁴, alhoewel de katholieken daarop voortdurend inbreuk maakten. Er zijn mij evenwel geen feiten bekend, die wijzen op nauwere banden tussen Maastricht en het Land van Gulik, zodat het ook duister blijft, of het meer of minder floreren van het calvinisme aldaar van invloed geweest kan zijn op het maastrichtse. Voor de betrekkingen met de vrije rijksstad Aken geldt hetzelfde.

Met Luik en Luikerland onderhield Maastricht van oudsher wel nauwe betrekkingen, nog verstevigd door de drukke handel via de Maas tussen Luik en Noord-Nederland sinds de Schelde in 1574 gesloten was⁴⁹⁵. Uit economische overwegingen hadden Luik en het prinsbisdom daardoor belang bij een goede verstandhouding met de Republiek, een omstandigheid die niet zonder invloed bleef op de behandeling van de calvinisten in het luikse. De Republiek kon immers maar al te gemakkelijk represailles nemen tegen haar ongelovelijke acties in het prinsbisdom: bemoeilijking van de Maashandel en vergeldingsmaatregelen tegen de persoon van luikse kooplieden in de noordnederlandse steden stonden dan te vrezem⁴⁹⁶. Onder bisschop Gerard van Groesbeek (1564-1580) waren het rustige tijden geweest voor de in het prinsbisdom wonende calvinisten. Onder zijn opvolger Ernest van Beieren (1581-1612) keerde echter de wind. Willem van Oranje en de Staten-Generaal probeerden vaste voet te krijgen in zijn prinsbisdom. Voor Ernest was dit ongetwijfeld een reden te meer op te treden tegen de calvinisten, wat een pamfletist in 1582 deed verzuchten: „... Ghelyck men lange ghesorcht heeft (bevreesd is geweest), dat de nieuwe bisschop van Luik de goede onderdaenen niet en soude laeten in de stilheyt diese by den voorgaenden bisschop (loffelycker ghedachtenisse) gehadt hebben, maer dat hy se metter

⁴⁹² Pirenne. *Histoire de Belgique*; IV, 322.

⁴⁹³ Bax II, 361-390.

⁴⁹⁴ Bax II, 370, 371.

⁴⁹⁵ Yernaux. *La métallurgie*, 17, 92-93.

⁴⁹⁶ Lejeune. *Religion*; in: RBPH 22 (1943) 122-123. Pirenne, a.w.; IV, 313-314.

spaenscher inquisitie ende tyrannye soude beswaeren . . . ”⁴⁹⁷, en dat werd nu bewaarheid. Ernest van Beieren kon als rijksvorst in zijn prinsbisdom, een deel van het Rijk, de godsdienstvrede van Augsburg toepassen⁴⁹⁸ en probeerde dit ook. Rechtens had de bisschop wel de macht als katholiek landsheer krachtens het „cuius regio, illius et religio” de calvinisten, die niet begrepen waren in de augsburgse godsdienstvrede⁴⁹⁹, het leven in zijn territorium onmogelijk te maken; in de praktijk bleek dit echter een onhaalbare kaart.

Op 19 juli 1581 maakte Ernest van Beieren zijn domkapittel bekend met de inhoud van een ontworpen ketteredict. Het concept stond de kettters het ‘beneficium emigrandi’⁵⁰⁰ toe: zij kregen één maand de tijd hun zaken te regelen en het prinsbisdom te verlaten. Het domkapittel wist, naar het schijnt, de uitvoering van deze rigoureuze maatregel de bisschop uit het hoofd te praten en het edict kwam niet tot uitvoering⁵⁰¹. De bisschop wendde het toen over een andere boeg. Hij onthield zich voortaan van maatregelen, die de luikse protestanten direct in hun persoon aantastten, maar trachtte hun via omwegen de wind uit de zeilen te nemen. Er kwam een verbod op het drukken en verkopen van ketterse boeken, vreemdelingen moesten een verklaring van rechtzinnigheid afleggen bij vestiging in het prinsbisdom, magistratsleden hadden een geloofsverklaring af te leggen bij hun ambtsaanvaarding, kinderen dienden gedoopt te worden binnen drie dagen na hun geboorte en dergelijke voorschriften meer. Wie niet als katholiek wenste te leven, had het prinsbisdom te verlaten en de beperkende voorschriften met betrekking tot de vestiging van vreemdelingen werden herhaaldelijk hernieuwd⁵⁰².

Ernest van Beieren kon wel scherpe voorschriften uitvaardigen, maar het zou van de luikse rechtbanken afhangen of deze voorschriften ook de facto geïmplementeerd zouden worden. Bax⁵⁰³ geeft ettelijke voorbeelden van vonnissen geveld door de luikse rechtbanken en spreekt van ‘vervolging’. De aard van de rechtszaken en vooral de geringe zwaarte der uitgedeelde straffen, indien er – zoals in vele gevallen – al geen vrijspraak volgde, tonen aan, dat er van ‘vervolging’ in de zin

⁴⁹⁷ Aangehaald bij: Bax II, bijlage XXIV, 608 en ook 328. Optreden van Willem van Oranje: Polain. Ernest de Bavière; in: Bulletin de l’Institut archéologique liégeois 53 (1929) 105.

⁴⁹⁸ Pirenne, a.w.; IV, 313. Polain, a.w., 100.

⁴⁹⁹ Zie bijvoorbeeld: Heckel. Staat und Kirche, 64-67.

⁵⁰⁰ Heckel, a.w., 168vv.

⁵⁰¹ Bax II, 326 en noot aldaar.

⁵⁰² Bax II, 330-334.

⁵⁰³ Bax II, 334-337.

van gewetensknechting geen sprake was. De luikse autoriteiten waren uit politieke en economische overwegingen tolerant tegenover niet-katholieken. Van nature weinig genegen de prins-bisschop ter wille te zijn, moesten de rechters vanwege de luikse handel en industrie de Verenigde Provinciën naar de ogen zien en daarom voorzichtig zijn in hun behandeling van geloofszaken. Protestantse inwoners kregen niet het recht tot openbare uitoefening van hun godsdienst; voor het overige werden zij in het algemeen ongemoeid gelaten⁵⁰⁴. Het bisschoppelijk decreet van 1589 bijvoorbeeld schreef de 'acatholici' voor het bisschoppelijk territorium te verlaten; indien zij na een bepaalde termijn niet vertrokken waren, beliepen zij een geldboete van tweehonderd goudgulden en hadden het land binnen drie dagen te ruimen⁵⁰⁵. Zo was de wet, maar de praktijk was anders. De verspreid in het prinsbisdom wonende protestanten viel de politie niet lastig, alhoewel zij wettelijk verplicht waren tot emigratie. Als de politie hen al eens aan de emigratieplicht herinnerde, betaalden zij de voorgeschreven boete wegens overtreding van een bisschoppelijk voorschrift en bleven verder rustig waar zij waren⁵⁰⁶.

Een zijlicht op deze feitelijke tolerantie voor protestanten in het prinsbisdom werpen de dagboekantekeningen van Philippe de Hurges. Deze franse toerist bezocht in 1615 ondermeer de steden Luik en Maastricht. In Luik viel hem op, hoe weinig hinder de protestanten om hun geloof ondervonden; zij hadden niet het recht van openbare godsdienstoefening, maar overigens genoten zij een zo ruime tolerantie, als Hurges in een bisschopsstad niet voor mogelijk gehouden had. Het motief voor deze feitelijke verdraagzaamheid was hem wel duidelijk: het prinsbisdom kon zich niet permitteren de protestanten te verdrijven zonder zijn economische belangen ernstig te schaden. Over godsdienstkwesties sprak men in Luik even vrij als in het Rijk of in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Hetzelfde viel Hurges op, toen hij per 'barge' (trekschuit) over de Maas naar Maastricht voer. Met verbazing constateerde hij hoe onbeschoemd zijn medereizigers over religieuze zaken debatteerden⁵⁰⁷. De discussies zullen wel niet gestaakt zijn, toen de boot aan het maastrichtse Bat afmeerde! Testis unus, testis nullus? Van de notities van Hurges kan dit niet gezegd worden; daarvoor passen zij te goed in het beeld, dat uit andere bronnen bekend is omtrent de behandeling van andersdenkenden in het Land van

⁵⁰⁴ Pirenne, a.w.; IV, 295, 313-314. Lejeune, a.w., 121, 124, 150.

⁵⁰⁵ Bax II, 333.

⁵⁰⁶ Lejeune. La principauté, 153.

⁵⁰⁷ Hurges. Voyage, 64-65. Vergelijk ook: Pirenne, a.w.; IV, 313-314 en Bax II, 337-338 met hun onderling afwijkende interpretatie.

Luik. De daar heersende feitelijke tolerantie kan voor de in Maastricht wonende calvinisten een steun in de rug betekend hebben, al is ook dit niet aantoonbaar. De mogelijkheid tot enig verband tussen het protestantisme in het prinsbisdom en te Maastricht zou afgeleid kunnen worden uit een opmerking van de staatse commissarissen-deciseurs Goch en Beaumont. Na de verovering van Maastricht in 1632 hadden deze heren onder meer tot taak de brabantse raadszetels in de raad te bezetten met gereformeerden. Tot hun spijt moesten zij constateren, dat er in de stad weinig geschikte gereformeerden waren „... off waeren al meest van luyksche moeders gebooren...”⁵⁰⁸. Kan dit overheersen van de luikse ‘nationaliteit’ onder de maastrichtse gereformeerden een aanwijzing zijn, dat het maastrichtse calvinisme in de jaren vóór 1632 gevoed werd vanuit Luikerland, dit in tegenstelling tot de situatie vóór 1579?

Zeer nauwe bindingen tussen het luikse en maastrichtse calvinisme zijn overigens niet zo voor de hand liggend. Het taalverschil tussen het waalse Luik en het nederlandstalige Maastricht alleen al vormde hier een barrière. De calvinistische kerkorganisatie had daar in het verleden reeds rekening mee gehouden. Van oudsher immers hoorde Maastricht in die organisatie onder het Rijnland⁵⁰⁹. Het is dan ook niet verbazingwekkend, dat maastrichtse calvinisten naar Aken uitweken, waar een van de maastrichtse predikanten, Godfried Fell, nog een achttal jaren de gemeente diende⁵¹⁰.

Het valt moeilijk de katholieke reformatie te Maastricht op haar juiste mérites te schatten aangezien voorstudies hierover ontbreken. Nog moeilijker valt het de reacties der massa te peilen op het hervormingswerk van geestelijke en wereldlijke overheid. De overheden waakten immers „van de wieg tot het graf over de orthodoxie van de landzaat, ten einde alle afdwalen van de goede baan onmogelijk te maken”⁵¹¹. Hoe reageerde het gewone volk op deze bevoogding van eigen diepste overtuiging? Voor min of meer populaire oudere geschiedschrijvers is dit geen vraag. Zijn zij katholiek dan nemen zij voetstoots aan, dat hun maastrichtse voorvaderen de reformatie verafschuwden en het herstel van het spaanse, katholieke bewind in 1579 met vreugde begroetten⁵¹². Behoren de historici tot het andere kamp, dan klagen zij over de gewetensknechting van hun gereformeerde geestverwanten, waar-

⁵⁰⁸ Memoriael; in: Kroniek HG 29 (1873) 196.

⁵⁰⁹ Forsthoff. Rheinische Kirchengeschichte, 504. Jacobson. Geschichte, 92.

⁵¹⁰ Bax II, 304, 300.

⁵¹¹ Elias. Kerk en Staat, 51.

⁵¹² Zo bijvoorbeeld: Jaspars. Kint geer eur eige stad, 43-44.

door de vestiging van een authentiek maastrichtse gemeente in de Maasstad onmogelijk gemaakt werd⁵¹³. Voor beide opvattingen valt iets te zeggen, mits men een door deze historici onuitgesproken axioma wenst te onderschrijven: het Godsgeloof is 's mensen hoogste goed, waarvoor de mens zelfs zijn bestaanszekerheid en het eigen leven veil moet hebben. Deze verheven geesteshouding, die een diepe overtuiging en een grote karaktervastheid vereist, dichtten de oudere maastrichtse geschiedschrijvers hun zestiende- en zeventiende-eeuwse geestverwanten als iets vanzelfsprekends toe uit een romantische liefde voor het voorgeslacht en hun vaderstad, waarbij zij kritiekloos vergaten dat hun levensomstandigheden en -opvattingen anders waren als die in het begin van de moderne tijd.

Zeker waren er maastrichtenaars die deze grootheid van geest bezaten, maar 's mensen zwakheid kennende valt het moeilijk aan te nemen, dat zij massaal voorkwam. Hoe was het dan wel? Een onmogelijk te beantwoorden vraag; zo weten wij niet eens bij benadering hoe groot het aantal maastrichtenaars geweest is, dat koos voor de nieuwe leer. Het staat als een paal boven water, dat ook autochtone maastrichtenaars calvinist waren, waarmee de ook wel eens geopperde mening naar het rijk der fabelen verwezen is, dat de aanhangers van de nieuwe leer in Maastricht uitsluitend vreemdelingen geweest zouden zijn. De historici zijn het er nu wel over eens, dat de keuze voor of tegen het oude of het nieuwe geloof in laatste instantie bepaald werd door de keuze van de landsheer. Waar de landsheer en zijn ambtenaren consequent een bepaalde confessie steunden, kon op de lange duur geen andere overtuiging standhouden tenzij in de harten en hoofden van enkelingen. Voor Maastricht viel deze keuze in 1579 uit ten gunste van de katholieke confessie en het calvinisme maakte geen kans meer. Zo was de harde politieke realiteit, de buitenkant. Wat er in de harten der maastrichtenaars omging, blijft ons verborgen, want daarvoor ontbreken alle aanwijzingen. Niet te beantwoorden is de vraag, of de inwoners de rekatholisering na 1579 met vreugde begroetten, er zich stilzwijgend aan conformeerden of ze met innerlijk verzet ondergingen. Deze verschillende reacties op de rekatholiseringspogingen zullen waarschijnlijk wel allemaal en tegelijkertijd in meer of mindere mate aanwezig geweest zijn, maar een vierde mogelijkheid mag niet vergeten worden en wel de emigratie.

Het zou immers wel eens kunnen zijn, dat de rekatholisering van Maastricht – en van de gehele Zuidelijke Nederlanden – bestaan heeft in een zuivering op grote schaal, een verjaging van ongewenste

⁵¹³ Gedenkboek 1932, 34-37.

elementen. De om welke reden dan ook overtuigde katholieken in de regering en onder de clerus voerden de grote massa der naamkatholieken terug naar de moederkerk. Maar zij die bewust gekozen hadden voor het nieuwe geloof, lieten zich niet dwingen. Hun bleef slechts de keuze tussen emigratie of het rechteloze bestaan van de gedulde halfburger. Velen kozen voor de eerste mogelijkheid en trokken weg⁵¹⁴. Dominee Braekman, naar wie hier wordt verwezen, onderscheidde vijf emigratiegolven: twee tengevolge van de plakkaten van 1535 en 1550, een onder Alva (1567-1573), een tengevolge van Parma's veroveringen en nog een vijfde tussen 1620 en 1640. De laatste golf betrof vooral wederdopers, de stille dopers of mennonieten. Het totale aantal van de in vijf golven geëmigreerden zouden volgens de laagste schatting 100.000 bedragen en volgens de hoogste 500.000. Braekman legde er de nadruk op, dat de emigratie nog maar zeer gedeeltelijk onderzocht is, zeker wat de laatste golf betreft. Voor het veel kleinere kader der stad Maastricht geldt dit nog sterker: hier heeft geen enkel onderzoek in deze richting plaatsgehad. De berekeningen van Kemp omtrent de latere totale bevolkingscijfers laten slechts een gissing toe over een mogelijke emigratie na de verovering van de stad in 1579. Het bestaan van het emigratieprobleem wettigt echter de onderstelling, dat de termen 'herbekering' en 'rekatholisering' omzichtig gehanteerd moeten worden. Beter zou misschien gesproken kunnen worden van een reactivering van latent aanwezig katholicisme, terwijl zij die werkelijk 'bekering' – algehele verandering van levenswijze – van node hadden, het land verlieten⁵¹⁵.

Het is een gecompliceerd probleem, dat nog ingewikkelder wordt door de economische motieven, die ongetwijfeld hun rol gespeeld hebben. Braekman constateerde terecht, dat er nog vele duistere punten zijn in het proces der herbekering en de daarmee samenhangende emigratie, onzekerheden waarop hem ook Van Houtte wees. Naast de door Braekman genoemde economische motieven schoof Van Houtte enkele methodologische bezwaren naar voren. Naar zijn mening berusten de gemaakte berekeningen op een zeer onzeker cijfermateriaal. Wat weet men in feite met zekerheid van de grootte der totale be-

⁵¹⁴ Braekman. *Emigration*; in: RHE 57 (1962) 679-680.

⁵¹⁵ Een eigentijds gegeven over emigratie bij: De Henin. *Descripción*, fo. 52, waar het totale aantal emigranten op 160.000 gesteld wordt. Het emigratieprobleem is nog niet onderzocht. Zie onder meer: Rogier. *Over karakter en omvang*; in: *Historisch Tijdschrift* 16 (1937) en 17 (1938). Dierickx. *Le début*; in: *Miscellanea historiae ecclesiasticae*; II, 141. Briels. *Zuidnederlandse onderwijskrachten*; in: AGKKN 14 (1972) 94vv. Wouters. *Grensland*, 254 noot 1. Schilling. *Niederländische Exulanten*. Zie ook de volgende noot.

volking, van de grootte der steden en van het aantal emigranten in die tijd? Met de voor een dergelijk onderzoek gehanteerde bronnen dient men ook in een ander opzicht voorzichtig te zijn. Kerkregisters bijvoorbeeld vermelden veel namen van emigranten, die eerst na aankomst in het land van emigratie onder druk overgingen tot het protestantisme. Tenslotte mag niet vergeten worden, dat het politie-apparaat in de zestiende en zeventiende eeuw ontoereikend was, waardoor de mogelijkheid ontbrak de gepubliceerde wetten ook daadwerkelijk te doen naleven⁵¹⁶. De opmerkingen van Van Houtte snijden zeer zeker hout, maar dat neemt niet weg, dat in de zestiende en zeventiende eeuw overal in West-Europa duizenden mensen huis en haard verlieten en elders een beter bestaan zochten. Hun motieven mogen van velerlei aard geweest zijn, maar het staat buiten kijf, dat ook de drang om te kunnen leven naar eigen overtuiging velen van hen tot emigratie deed besluiten.

De consciëntiedwang stuit ons, moderneren, tegen de borst. De mensen van die tijd dachten er mogelijk anders over, zij het dan soms tegen wil en dank. Zij schijnen deze dwang als vanzelfsprekend aanvaard te hebben, ook in Maastricht. Na vijftig jaar rekatholisering moest Ludovicus, de eerste gereformeerde predikant, in 1632 spijtig constateren, dat Maastricht een stad was „seer diep verlopen in 't pausdom”⁵¹⁷. Ludovicus voorzag, dat het zeer moeilijk zou vallen de maastrichtenaars te winnen voor de reformatie en de tijd heeft hem gelijk gegeven. De nauwe samenwerking tussen wereldlijke en kerkelijke overheid in de jaren 1580-1632 en het aanvaarden van de daarmee gepaard gaande dwang door de stadsbevolking, herstelden het oude geloof en maakten Maastricht immuun voor alle reformatiepogingen van de predikanten uit het noorden; ook hierin vormt de Maasstad geen uitzondering: overal waar de contrareformatie rustig de tijd kreeg wortel te schieten, ging het hernieuwde katholicisme niet meer verloren⁵¹⁸.

⁵¹⁶ Geistige und religiöse Probleme, 47-51.

⁵¹⁷ Gedenkboek 1932, 55.

⁵¹⁸ Rogier. Geschiedenis; I, 443. Buitendijk. Het calvinisme, 22. Dierickx, a.w., 162.

De capitulatie van 1632

INLEIDING

De Tachtigjarige Oorlog was een stellingenkrijg, waarin veldslagen tot de uitzonderingen behoorden en vooral gestreden werd om het bezit van vestingen. De belangrijke Maasvesting Maastricht was tweemaal het doelwit van een belegering volgens alle regelen der kunst en wel in 1579 en 1632. Beide malen gold voor de Maasstad het ‘ville assiégée, ville perdue’. In 1579 bleven de Staten-Generaal in gebreke de stad tijdig te hulp te komen en werd zij na een beleg van vier maanden door Parma veroverd. In 1632 kwamen twee ontzettingslegers de door Frederik Hendrik belegerde vesting te hulp, maar zij richtten niet veel uit. Het spaanse ontzettingsleger onder Santa Cruz bleef vrijwel werkeloos liggen links van de Maas en rechts van de rivier trok Papenheim met zijn keizerlijke troepen onverrichterzake af na een onbesuisde bestorming van de circumvallatielinie op 17 augustus. Drie dagen later sprong een mijn onder de kapitale wal gevolgd door een verwoede staatse stormaanval, die met moeite afgeslagen werd¹.

De dag voor de nachtelijke stormaanval – vrijdag 20 augustus – was in de stedelijke raad reeds het besluit gevallen een deputatie van raadsleden en geestelijken te zenden naar de gouverneur, baron de Lede. De afvaardiging had in last aan te dringen op spoedige capitulatie „ter conservatie van de catholycke religie en andere voorwaarden”². Lede weigerde echter in te gaan op het verzoek van de stedelijke deputatie; als soldaat kon hij moeilijk anders. Volgens de oorlogsgebruiken van die tijd was de commandant van een aangevallen vesting verplicht zich te verdedigen, zolang een ontzettingsleger in de buurt was³. In de om-

¹ Wouters. Grensland, 332-333 en de daar opgegeven literatuur. Aitzema III, 12e boek, 14-50. Thewissen. Het hollandsche tijdperk; in: Publications 76 (1940) 187-193.

² SAM, 84, RV, fo. 273 recto: 1632 augustus 20.

³ Wijn. Het krijgswezen, 348-349.

geving van Maastricht bevonden zich zelfs twee ontzettingslegers; geen wonder dat Lede de deputatie uit raad en geestelijkheid niet wilde aanhoren. De angst der maastrichtenaars voor een herhaling van het bloedbad en de plundering van 1579⁴ was echter te groot om zich zo maar zonder meer te onderwerpen aan de wil van een goeverneur, die zijn krijgsmanseer hoger schatte dan leven en goed van de inwoners van de door hem zo taai verdedigde vesting. De maastrichtenaars kenden allicht de krijgsgebruiken van hun tijd. Een van die gebruiken was, dat een vesting slechts bij verdrag kon capituleren voordat de hoofdwal bestormd werd. Daarna was de vesting aan genade of ongenade van de belegeraar overgeleverd, wat vooral betekende dat de binnendringende soldaten vrij mochten plunderen⁵ en dat wilden de maastrichtenaars absoluut voorkomen.

Op 21 augustus kwam daarop de brede raad – zittende leden, oud-leden en de vier commissarissen-instructeurs⁶ – in speciale vergadering bijeen, maar nam geen besluit zonder ook de meesters der 23 ambachten en de officieren der burgerwacht gehoord te hebben. Het inwinnen van dit advies mag wel een bewijs heten voor de uitzonderlijk moeilijke situatie, daar de ordonnantie van 1580 dergelijke inmenging van niet tot de regentenklasse behorende functionarissen strikt verboden had. De brede raad overwoog „ . . . dat dese stadt was in een seer groet peryckel van geheel onder te gaan . . . ”: drie of vier mijnen onder de kapitale wal stonden op het punt van springen, terwijl er geen hoop meer was op ontzet. De burgerij meende meer dan genoeg gedaan te hebben voor de verdediging van de stad en verder verzet was zinloos. De brede raad besloot daarom Lede te dwingen tot het zenden van onderhandelaars, daar de inwoners gevaar liepen hun leven, godsdienst, have en goed te verliezen⁷. De goeverneur had geen keus meer, want intussen was de burgerij op het luiden van de stormklok onder de wapenen gekomen en had de Maasbrug en ook de Brusselsse Poort bezet⁸ mogelijk met medeweten of op instigatie van de magistraat, die immers overleg pleegde met de officieren der burgerwacht en hen de volgende dag voor hunne ‘extraordinaire devoirs’ elk een aam wijn vereerde⁹. Dezelfde 22ste augustus machtigde de raad

⁴ Aitzema III, 12e boek, 44.

⁵ Grotius. De jure belle ac pacis, 513.

⁶ Recueil der recessen, 26 ad art. 21.

⁷ Dyserinck. De militaire gouverneurs; in: Publications 48 (1912) 105-106. Wouters. Grensland, 344: Raadsverdrag van 21 augustus 1632.

⁸ Schaepkens. Annales; in: Annales de la Société 2 (1856-1858) 120.

⁹ Thewissen, a.w., 193: Raadsverdrag van 22 augustus 1632.

zijn gedeputeerden om samen met de afgevaardigden der geestelijkheid de door Frederik Hendrik voorgestelde capitulatievoorwaarden te ondertekenen¹⁰ en ging de stad over aan de Verenigde Provinciën. Tezelfder tijd sloot ook het spaans garnizoen een accoord, waarna het op 23 augustus uit Maastricht trok met „ . . . vliegende vaendelen, lonten aen beyde eynden brandende, kogels in den monde, soo als sy gewoon sijn in den krijgh te marcheren . . . ”¹¹.

Bij de overgave van Maastricht in 1632 sloten drie groepen een contract: militairen, burgerij en geestelijkheid¹². De capitulatie gesloten met het spaanse garnizoen was van geen betekenis voor de inwoners van de stad en kan dus buiten beschouwing blijven. Het capitulatieverdrag gesloten met burgerij en geestelijkheid is echter uitermate belangrijk, daar dit verdrag tot aan de Franse Revolutie de grondslag geweest is voor het medebeheer van de stad Maastricht door de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën. De nieuwe staatkundige verhoudingen werden geregeld in de zestien „Articulen geaccordeert bij Mijn Heere den Prince van Orangien aen die van de geestelyckheyt ende magistraet der stadt Maestricht”¹³. Het uitgangspunt voor deze artikelen vormde het door de Staten-Generaal op 22 mei 1632 gepubliceerde manifest, dat de Zuidelijke Nederlanden aanspoorde tot opstand tegen Spanje. De Heren Staten beloofden van hun kant militaire steun en opname in de Unie met behoud van hun privileges, „alsoock by publijcke exercitie van de Roomsche catholijcke Religie”¹⁴. Het maastrichtse capitulatieverdrag opende naar oud gebruik met een preliminair eerste artikel, waarbij alle onrechtmatigheden tijdens het beleg aan beide zijden bedreven, werden vergeven en vergeten. De overige artikelen vervulden de in het manifest van 22 mei vervatte beloften, al waren de Staten-Generaal hiertoe strikt genomen niet verplicht. Maastricht was immers niet vrijwillig overgegaan, of het zou moeten zijn dat de opstand der burgerij in de morgen van 21 augustus aangemerkt werd

¹⁰ Dyserinck, a.w., 106. Gedenkboek 1932, 37.

¹¹ Aitzema III, 12e boek, 47 ad art. 1.

¹² JAM, Copieboek, 33: 1659. De tekst van de capitulatie met garnizoen en burgerij is op ettelijke plaatsen afgedrukt, bijvoorbeeld: Aitzema III, 12e boek, 45-49. De capitulatie met de burgerij gesloten: Recueil der recessen, afzonderlijk gepagineerd met onbelangrijke tekstafwijkingen. Het SAM bezit een gewaarmerkte kopie [Charters no. 237] en niet het origineel, zoals onder meer beweren: Suringar. Bijdrage, 115 en: Thewissen, a.w., 194 noot 72. Het exemplaar in het SAM is immers slechts ondertekend door Frederik Hendrik en zijn secretaris Junius en niet tevens door de deputatie uit magistraat en geestelijkheid van Maastricht. Het origineel is onvindbaar [Brief ARA, 1964 februari 21].

¹³ Ik volg hier de tekst zoals afgedrukt in bijlage 1 achterin.

¹⁴ Aitzema III, 12e boek, 4-5.

als een uiting van vrije keuze voor het noorden. De vijftien artikelen kunnen in twee groepen onderverdeeld worden: bestuurlijke en godsdienstige. De bestuurlijke bepalingen (artt. 5-16) regelden de verhouding tot de medeheer van Maastricht, de bisschop van Luik (artt. 6, 7 en 9), de economische en financiële verhoudingen (artt. 5, 8, 10-12, 15-16), het onderhoud van de vestingwerken (art. 13) en het garnizoen (art. 14). De bepalingen met betrekking tot de confessionele verhoudingen binnen de stad handhaafden de vrijheid van katholieke eredienst (artt. 3-4) en voerden als nieuwigheid in, dat voor de gereformeerde confessie gelijke vrijheid geëist werd (art. 2).

DE MILITAIRE BETEKENIS VAN DE CAPITULATIE

De Maasveldtocht met zijn snelle inname van Venlo en Roermond en vooral de val van het sterke Maastricht maakte overal diepe indruk. Toch was de verovering van de belangrijkste Maasvesting maar een betrekkelijke zegepraal. De inname van de stad had immers de directe aanloop moeten zijn voor de afval van geheel de Zuidelijke Nederlanden van Spanje en hun aanhechting bij de Zeven Verenigde Provinciën. Dat was het grote politieke oogmerk geweest van de Maasveldtocht van 1632 en de voornaamste reden, die de Staten-Generaal bewoog ruime sommen ter beschikking te stellen voor de opstelling van een goed uitgerust leger. Het is hier niet de plaats nader in te gaan op de oorzaken van de mislukking van deze in grootse stijl opgezette flankaanval, evenmin als op andere mogelijke motieven voor de Maasveldtocht zoals daar zijn: hulp aan de zweedse koning Gustaaf Adolf in Duitsland, het verkrijgen van de vrije Maasvaart, verbinding met Frankrijk¹⁵, verbreking van de verbinding tussen de spaanse Zuidelijke Nederlanden en de katholieke Liga in Duitsland¹⁶ en het ont-nemen van het recruteringsgebied in het Walenland aan de spaans-habsburgse katholieke machten. De vrije verbinding over de Maas met Luikerland kwam wel tot stand, maar slechts voor korte tijd. In 1633 bouwden de spanjaarden rivierforten te Navagne bij Visé en te Stevensweert, terwijl vier jaar later Roermond en Venlo weer verloren gingen voor de Staten. De communicatie met Frankrijk verbeterde voor de rest van de oorlog zeer door de verovering van Maastricht¹⁷. Het was vrijwel het enige strategische voordeel, dat de Republiek trok

¹⁵ De Guiche. Relation, 392.

¹⁶ ARA, StG, Secrete resolutiën, 353, fo. 101 verso - 102 recto: 1634 september 4.

¹⁷ Wouters. Grensland, 339 [1635]. Bougeant. Histoire; II, 373 [1644]. Molsbergen. Frankrijk, 63 [1648].

uit het bezit van de Maasvesting, waarvan zij zich naar alle waarschijnlijkheid zoveel meer had voorgesteld. In plaats van een hoekpijler te zijn in het zuidelijk vestingfront van de Zeven Verenigde Provinciën – men denke aan de verdelingsverdragen met Frankrijk van 1635 – bleef Maastricht een eenzame en kostbare voorpost „ . . . de vrucht van een consequent opgezette maar inconsequent uitgevoerde politiek . . . ”¹⁸.

In de eerste veertig jaren na de verovering van de stad bestond in de Republiek een stroming, die ernaar streefde zich te ontdoen van een grensvesting die handenvol geld kostte en een aanzienlijk deel van het staats leger bond voor een twijfelachtig nut¹⁹. Het bestaan van deze stroming was in het buitenland uiteraard niet onbekend, wat leidde tot herhaalde pogingen Maastricht van de Republiek over te nemen. Vrijwel onmiddellijk na de verovering in 1632 werd de stad genoemd in een door Spanje's eerste minister Olivares ontworpen algemeen vredesplan, dat onder meer zou moeten leiden tot vrede tussen Spanje en de Republiek. Om dit te bereiken voorzag Olivares verschillende mogelijkheden, die afhankelijk waren van de wil der Staten-Generaal de Keizer al dan niet van het vredesverdrag uit te sluiten. Als de Staten erop stonden de Keizer mede in de vredessluiting te betrekken, zou Spanje voorstellen een ruil aan te gaan en wel van het spaanse Breda en een bedrag in geld tegen de staats veroveringen Pernambuco in Brazilië, Maastricht, Roermond, Venlo, Limburg, Orsoy en andere vestingen in het bezit van of bezet door de Republiek²⁰. In de zomer van 1634 sloot een spaans leger Maastricht in met het doel de stad uit te hongeren en zo tot overgave te dwingen. Dit plan mislukte toen Frederik Hendrik een schijnbeweging tegen Breda uitvoerde, waardoor de spanjaarden van Maastricht weggelokt werden²¹. Voor het zover was, had de gouverneur van Maastricht, de hertog van Bouillon, zich in Den Haag beklaagd. Hij had meerdere ontmoedigende brieven ontvangen, waarin beweerd werd dat men er in het noorden weinig om zou geven als Maastricht verloren ging. Hare Hoogmogenden haastten zich Bouillon gerust te stellen met de mededeling, dat de stad van groot belang was voor de staat²², maar het is twijfelachtig of Hare Hoogmogenden hier de volle waarheid spraken. In het jaar 1635 onderhandelde griffier Musch namens de Staten met de spaanse afgezant Don Martin de Axpe over een vredessluiting. Musch stelde voor Maas-

¹⁸ Pirenne. De Generaliteitslanden; in: AGN, VIII, 317.

¹⁹ Wouters. Grensland, 399.

²⁰ Leman, Urbain VIII, 250-251: Vredesplan van Olivares, 1633 januari 9.

²¹ Waddington. La République; I, 235-236.

²² Flament I, 140: 1634 augustus 14.

tricht en Limburg te ruilen tegen Schenkenschans en Geldern en de bezittingen in Brazilië tegen Breda en zijn baronie, wat Axpe te onvoordelig vond²³. Daarbij bleef het, alhoewel de franse koning in 1640 meende te weten, dat Musch en Axpe in 1636 overeengekomen waren de maastrichtse vestingwerken te slopen²⁴.

Tijdens de onderhandelingen van Musch met Axpe was intussen reeds een ander plan ter tafel gekomen en wel afstand of verkoop van Maastricht aan Frankrijk. De eerste geruchten hierover begonnen al in 1634 de ronde te doen²⁵. De keulse nuntius Alfieri had er ook lucht van gekregen. Hij berichtte de pauselijke staatssecretaris Barberini, dat Frederik Hendrik met de Staten en zijn legeraanvoerders overeenstemming had bereikt betreffende een afstand van Maastricht en Limburg aan Frankrijk op voorwaarde van franse hulp tegen Spanje²⁶. Deze geruchten hingen waarschijnlijk samen met de voorbereiding en sluiting van het verdrag met Frankrijk, dat ondermeer een verdeling beoogde van de Zuidelijke Nederlanden tussen Frankrijk en de Republiek, die echter niet tot stand kwam²⁷. Ruim twee jaar later duiken weer geruchten op van een aanstaande overdracht van Maastricht aan Frankrijk, maar opnieuw zonder enig zichtbaar resultaat. Misschien hebben de Staten er wel van afgezien de onderhandelingen, zo zij er al geweest zijn, voort te zetten, toen de Keizer dreigde de tussen de Republiek en het Rijk bestaande neutraliteit te verbreken²⁸. In 1646 stelde Frederik Hendrik aan d'Estrades voor Maastricht te ruilen tegen Antwerpen²⁹ en in het jaar van de munsterse vrede kwam even de gedachte op de stad te ruilen voor Opper-Gelder om Gelderland zijn zin te geven. Tegen dit laatste tekende Frankrijk verzet aan. De afstand van de Maasvesting aan Spanje oordeelden de fransen nadelig voor hun positie ten opzichte van dat land. Nu zij Duinkerken in handen hadden, was het Spanje onmogelijk troepen naar de Zuidelijke Nederlanden over te brengen, daar er ook geen verbinding over land meer was met Duitsland. Als de Staten-Generaal echter zouden besluiten

²³ Aitzema. Verhael; I, 317vv. Waddington, a.w.; I, 347. ARA, StG, Secrete resolutiën, 353, fo. 356 recto: 1635 november 5.

²⁴ Saint-Léger-Lemaire. Correspondance, 93: Louis XIII aan d'Estrades uit Marly, 1640 juni 19.

²⁵ Poelhekke. Mazarin's vroegste bemoeienis; in: BGN 16 (1962) 24 en noot 1 aldaar, 26. Nauta. Maresius, 142 en noot 262 aldaar en ook: bijlage III, 15.

²⁶ Brulez. Alfieri, 7-8: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1635 januari 12.

²⁷ Poelhekke. Politieke ontwikkeling; in: AGN, VI, 250-251.

²⁸ Cuvelier-Lefèvre-Lonchay. Correspondance; VI, 459: Kardinaal-Infant aan Castañeda uit Brussel, 1637 november 19. Brulez. Alfieri, 110-111: Alfieri aan Barberini uit Keulen in cijfer, 1638 januari 17. Flament II, 115: 1638 maart 16.

²⁹ Waddington, a.w.; II, 121.

tot een afstand van Maastricht, zou Spanje gemakkelijk troepen uit het Rijk via de Maasstad naar de franse noordergrenzen kunnen transporteren en dat was onze franse bondgenoot niet aangenaam³⁰.

In de jaren zestig van de zeventiende eeuw was het Frankrijk, dat herhaaldelijk probeerde Maastricht door ruil of koop in handen te krijgen, waardoor voor 's konings legers de weg geopend zou worden naar de Spaanse Nederlanden³¹. Frankrijk was toen reeds sedert geruime tijd van bondgenoot tot een potentiële vijand geworden en d'Estrades – als wij de franse diplomaat hier mogen geloven – betwijfelde dan ook, of de Republiek wel genegen zou zijn op dergelijke voorstellen in te gaan. Lodewijk XIV had de koopplannen aangevat onder voorwendsel, dat Maastricht voor de Staten alleen maar een zware financiële last betekende. D'Estrades zag er niet veel in, vooral ook, omdat de uitgebreide fortificatiewerken van Maastricht een groot aanzien verschafden aan de Raad van State, die daarover het opper-toezicht had³². Desalniettemin waren het de gedeputeerden uit de Raad van State, die in 1667 een drastische bezuiniging voorstelden: ontmanteling van de stad en concentratie van de verdediging rond de Maasbrug. Hun plan werd niet aanvaard, maar het is wel een aanwijzing voor het bestaan van een stroming, die van de dure vesting af-wilde³³.

In 1670 liet de keurvorst van Keulen en prins-bisschop van Luik leden der Staten-Generaal bewerken om het staats aandeel in de soevereiniteit van Maastricht aan hem te verkopen. De Staten-Generaal verwierpen dit plan en besloten de stad zelfs extra te versterken met het oog op de dreigende oorlog met Frankrijk³⁴. De Staten konden moeilijk anders. Zij moesten immers wel op de hoogte zijn van de machinaties van Franz Egon von Fürstenberg, vorst-bisschop van Straatsburg en 'éminence grise' van de keulse aartsbisschop, die alles in het werk stelde om Keurkeulen aan de zijde van Frankrijk te brengen. Fürstenberg slaagde daarin: op 11 juli 1671 sloot Lodewijk XIV een geheim verdrag met de keurvorst. Tegen vrije doortocht door het prinsbisdom Luik en het keulse aartsbisdom zou Maximiliaan Hendrik Maastricht, Lith en La Rochette krijgen en Fürstenberg de Landen

³⁰ Molsbergen, a.w., 76 noot 1.

³¹ Molsbergen, a.w., 182 noot 2 [1658]. Cuvelier-Lefèvre-Lonchay, a.w.; VI, 737 evenals: Basnage. Annales; I, 762-763 [1665].

³² Basnage, a.w.; I, 762. Basnage's mededeling is aan twijfel onderhevig, daar zij ontleend is aan de briefwisseling van d'Estrades.

³³ Wouters. Grensland, 411-419.

³⁴ Lieuwe van Aitzema. Brieven; in: BMHG 49 (1928) 146.

van Overmaas³⁵. De Staten-Generaal hadden er uiteraard geen behoefte aan deze franse plannen in de hand te werken. Na het uitbreken van de oorlog in 1672 gebruikten de Staten Maastricht als onderpand: eerst bij de rechtstreekse onderhandelingen met Lodewijk XIV; later tijdens de keulse vredehandel³⁶ en bij het sluiten van het defensief verbond met Spanje, toen de Republiek beloofde Maastricht bij de vrede aan Spanje over te dragen, een belofte die zij niet nakwam en eerst in 1783 voor 9½ miljoen afkocht³⁷. Alhoewel Willem III zich het verlies van de stad in 1673 helemaal niet aantrok, was het toch de prinsgezinde partij die tijdens de oorlog tot de overtuiging kwam, dat het bezit van Maastricht voor de verdediging van de Republiek onontbeerlijk was. Deze overtuiging was het ook, die in de achttiende eeuw leidde tot een verdere grootse uitbouw van de vestingwerken, waardoor Maastricht uitgroeide tot „le boulevard des Pais-Bas”, een uiterst kostbare zaak, die echter haar renten niet heeft afgeworpen. Nooit immers heeft Maastricht weerstand weten te bieden aan een serieus beleg met één uitzondering: de door Willem III in 1676 ondernomen belegering van de vesting, maar ook toen zou de stad overgegaan zijn, als de prins met meer strategisch overleg te werk was gegaan³⁸.

De uitbouw van de vesting en daarmee de uiterlijke gedaanteverandering van het zeventiende-eeuwse Maastricht begon direct na de verovering in 1632. Frederik Hendrik deed de stad versterken met een contrescarp en ettelijke ravelijnen³⁹. In de volgende jaren gingen deze werken voort om eerst te eindigen bij de komst van de fransen in 1794. De fortificaties gaven Maastricht niet slechts een veel martialer aanzien, maar zij moeten ook voor de bevolking een vorm van doorlopende werkverschaffing betekend hebben, waarover evenwel tot nu toe weinig gepubliceerd is⁴⁰.

³⁵ Mignet. *Négociations*; III, 292. Livet. *Recueil*, blz. XXV. Huisman. *Essai*, 89, 91. Zie voor Franz Egon von Fürstenberg: LThK³, IV (1960) kol. 469; Franzen. *Die Informativprozesse, passim* en de in de bibliografie genoemde werken van Braubach.

³⁶ Wiquefort. *Mémoires*; in: BMHG 11 (1888) 219. Notulen Hop en Vivien, 135, 158.

³⁷ Van Dijk, *Bijdrage*, 376-377 noot. Zie echter ook: Fruin-Colenbrander. *Geschiedenis*, 347.

³⁸ Muller. *Nederlands eerste betrekkingen*, 72, 112. Japikse. *Willem III*; II, 50-52.

³⁹ Van der Capellen. *Gedenkschriften*; I, 655.

⁴⁰ Morreau. *Over het aandeel*; in: *Miscellanea trajectensia*, 377-393. Flament I, 25: 1633 mei 19, 104-105: 1634 maart 4; II, 140: 1639 mei 6. ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: *Lijst van de onteigende gronden buiten de wallen voor de aanleg van vestingwerken nu in gebruik bij officieren*, 1635.

In hun manifest van 22 mei 1632 beloofden de Staten-Generaal aan de inwoners van de Spaanse Nederlanden, dat zij hun bestaande vrijheden en rechten zouden behouden, zodra zij door het Statenleger bevrijd zouden zijn van het spaanse bestuur, een belofte die in een tweede manifest van 11 september vrijwel letterlijk herhaald werd⁴¹. Voor de vervulling van deze belofte hadden de zuidelijke gewesten slechts aan één voorwaarde te voldoen: zij moesten „sich met deze Geunieerde Provinciën vrywillich voegen”. Tussen het verschijnen van het eerste en het tweede manifest waren de steden Venlo, Roermond en Maastricht overgegaan in staatse handen en bij elke capitulatie hadden dezen zich aan hun belofte gehouden⁴². Strikt genomen gingen de Staten hierbij verder dan zij in hun manifest beloofden. De Maassteden sloten zich namelijk niet vrijwillig bij de Verenigde Provinciën aan, zeker niet Maastricht, dat het Statenleger twee maanden lang hardnekkig weerstond. Overigens handelden de Staten – zij het onder druk van Frederik Hendrik – niet zo inconsequent als het lijkt. In de eerste plaats uit een propagandistisch oogmerk, want het zou natuurlijk van een onwijze politiek getuigen de Maassteden als veroveraar binnen te trekken en te gaan regeren „par droit de conquête” zoals in 's-Hertogenbosch. In de tweede plaats konden de Staten erop wijzen, dat aan de in mei gestelde voorwaarde minstens formeel voldaan was en dat was in de zeventiende eeuw uitermate belangrijk, toen vorm prevaleerde boven intentie. De capitulatieverdragen doen het immers voorkomen, dat het niet de stedelijke burgerijen waren die het staatse leger weerstonden, maar de in die steden geleverde spaanse garnizoenen. Deze vormelijkheid spreekt wel het meest in het met Roermond gesloten verdrag van overgave. In het tweede artikel stond *expressis verbis*, dat de stad zich „vrywillich reunieert met de Geunieerde Provinciën”, terwijl de Staten toch zeer wel wisten, dat de spoedige overgave slechts te danken was aan vrees voor represailles om het sneuvelen van Ernst Casimir voor de wallen van het stadje⁴³.

Bij het capitulatieverdrag opgemaakt met de maastrichtse afgevaardigden uit raad en geestelijkheid ontbrak een dergelijk getuigenschrift van vrijwilligheid, maar de tendens was ook hier een absoluut sparen van de aloude rechten en vrijheden der stad. Over de onderhandelingen van de stedelijke deputatie in het legerkamp van Frederik

⁴¹ Aitzema III, 12e boek, 5, 55.

⁴² Zie de capitulaties bij: Aitzema, a.w., 7 [Venlo], 10-11 [Roermond] en 46 [Maastricht].

⁴³ Aitzema, a.w., 10-11, 13. Vergelijk ook: Vlekke, 16.

Hendrik is niets bekend, maar uit verschillende artikelen valt duidelijk te lezen dat zij in het verdrag gekomen zijn op voorstel van de maastrichtenaars en daarna door Frederik Hendrik toegestaan, niet omgekeerd. Het is moeilijk voorstelbaar, dat de prins en zijn raadslieden zo uitstekend op de hoogte waren van allerlei finesses in de maastrichtse rechtsverhoudingen als uit de verschillende verdragsartikelen blijkt. Wel waren de staatse onderhandelaars op de hoogte van de tweehorigheid en ook daarin wensten zij geen verandering te brengen, zoals blijkt uit de bewoordingen van het zesde en zevende artikel⁴⁴.

Het zevende artikel behelsde niet alleen de positie van Maastricht als „eenen Staet ende Provincie particulier” onder de Generaliteit, maar eveneens onder de prins-bisschop, zodat het nogmaals een bevestiging inhield van het condominium en tevens de laatste passus van het zesde artikel herhaalde. De maastrichtse deputatie hamerde klaarblijkelijk danig op de tweehorige status van hun stad, opdat deze niet in het vergeetboek zou geraken en de Staten hadden er even klaarblijkelijk geen bezwaar tegen het condominium met nadruk te bevestigen tegenover hun verdragspartner. Achteromziend lijkt het ongerijmd, dat een veroveraar die machtig genoeg is zijn wil op te leggen, toch zonder veel omslag een zeer ingewikkelde bestuursorganisatie continueert, waar de omgekeerde procedure – een streep halen door het condominium en alléén de macht over de stad aanvaarden – zoveel simpeler en dus aantrekkelijker lijkt te zijn. Wat kan de Staten bewogen hebben tot deze handelwijze? Ik schrijf opzettelijk ‘kan’, want er is mij geen enkele bron bekend, die directe gegevens bevat over de beweegredenen van de prins en de hem vergezellende Statenleden om zo en niet anders te handelen. In het algemeen geldt, dat de Republiek wars was van vernieuwing en verandering, voortgekomen als zij was uit een conservatieve revolutie; bovendien zou elke ingrijpende wijziging in de politieke status van Maastricht regelrecht indruisen tegen de in het manifest van 22 mei aan de Zuidelijke Nederlanden gedane beloften. Na de verovering van de Maasstad leken de spaanse Nederlanden open te liggen voor het staatse leger en het uiteindelijke doel van de Maasveldtocht scheen binnen handbereik. Het zou van slechte staatsmanskunst getuigen op een zo kritiek moment zijn stellige beloften niet na te komen. Deze algemene overwegingen kunnen voor de staatse onderhandelaars de min of meer bewust aanwezige achtergrond geweest zijn om niet te tornen aan het tweehorig bestuur van Maastricht. Het probleem kan echter ook van een andere zijde benaderd worden: wat had de Republiek te winnen en wat had zij te verliezen door zich de

⁴⁴ Aitzema, a.w., 46.

alleenheerschappij over Maastricht aan te matigen, als men abstractie maakt van haar natuurlijke behoudzucht en van een mogelijk slechte uitwerking op de publieke opinie in de Zuidelijke Nederlanden? Een antwoord op deze problematiek moet gezocht worden in de bijzondere positie, die de prins-bisschop van Luik en zijn prinsbisdom in deze fase van de oorlog innamen.

Prins-bisschop van Luik was sedert 1612 Ferdinand van Beieren uit het huis Wittelsbach, een hoogstaand kerkvorst en groot voorvechter van de katholieke reformatie, maar die nooit de hogere wijdingen ontving, daar hij de mogelijkheid wilde openhouden van een terugkeer in de lekenstand zo zijn broer, de beierse hertog Maximiliaan, kinderloos overlijden mocht⁴⁵. Deze staatkundige overwegingen duiden reeds op het dubbele aspect van zijn bisschopsambt, dat niet alleen een kerkelijk maar misschien in nog grotere mate een politiek karakter had. Ferdinand was namelijk een machtig wereldlijk vorst in het Rijk door de cumulatie van het aartsbisdom Keulen – tevens keurvorstendom – en de bisdommen Luik, Münster, Hildesheim en Paderborn; bovendien was hij nog proost van Berchtesgaden en abt van Stavelot⁴⁶. Deze cumulatie van bisdommen was wel verboden door het concilie van Trente, maar Rome meende redenen te hebben in het Rijk daarvan te mogen en zelfs te moeten afwijken om zoveel mogelijk landstroken te verzekeren van een katholieke toepassing van de regel „cuius regio, illius et religio” en tegelijkertijd te voorkomen, dat de bisdommen in protestantse handen vielen. Een van de zekerste mid-delen leek de pauselijke curie de duitse bisdommen te bezetten met bloedverwanten van de trouw katholieke huizen Habsburg en Wittelsbach, een pauselijk streven dat uiteraard op hoge prijs gesteld werd door die op machtsuitbreiding beluste families⁴⁷.

Carlo Carafa, van 1621-1628 nuntius aan het keizerlijk hof, roemde in Ferdinand van Beieren de ernst van zijn karakter, zijn godsvrucht en zijn bezonken oordeel⁴⁸. Het was vooral de laatste eigenschap, die Ferdinand van node had in de doornige politieke situatie, waarin zijn bisdommen verkeerden. Samen met zijn broer Maximiliaan was hij in het Rijk een ijverig voorvechter van de katholieke zaak, wat tot uiting kwam in zijn lidmaatschap van de Liga sinds 1619. De grootte

⁴⁵ Zie over Ferdinand van Beieren: LThK¹, III (1931) koln 999-1000 [Braubach] en LThK², IV (1960) koln 78-79 [Franzen] en de daar opgegeven verdere literatuur.

⁴⁶ Feine. Die Besetzung, 412.

⁴⁷ Feine, a.w., 57, 145, 317, 319-322. Feine. Kirchliche Rechtsgeschichte, 475. Jedin. Kirche des Glaubens, 461-462.

⁴⁸ Daris. Les nonces; in: Notices historiques, XIII, 360.

en ligging van zijn diocesen maakte Ferdinand tot de machtigste vorst in Noordwest-Duitsland, maar daardoor had hij terdege rekening te houden met zijn grote naburen: Spanje, de Republiek en Frankrijk met hun tegenstrijdige belangen en verlangens. Na 1620 dwong de politieke constellatie de keulse aartsbisschop tot een voortdurend laveren tussen zijn aanhankelijkheid voor de katholieke kerk en haar kampioenen, de Keizer en Spanje, en het behouden van zijn landen, die belaagd werden door de Republiek en – in mindere mate – Frankrijk. Spanje betaalde Ferdinand van Beieren sedert 1612 een jaargeld, zogenaamd als steun tegen de ketters en voor de bescherming van zijn staten⁴⁹, maar veeleer bedoeld als de gouden ketenen om de keulse kerkvorst aan de spaanse zaak te binden. Spanje was alles gelegen aan de vriendschap met Keurkeulen, daar de ligging van het aartsbisdom en die van het bisdom Luik een wig dreef in de rechtstreekse verbindinglijnen tussen de Spaanse Nederlanden en het Rijk. Bovendien omsloten de keurkeulse en luikse territoria het voornaamste recruteringsgebied van het spaanse leger in de Zuidelijke Nederlanden: Gulik en Limburg, een tot voor kort onbekend aspect⁵⁰. Ferdinand van Beieren verkocht zich echter niet met huid en haar aan Spanje; dat verbood hem zijn politieke voorzichtigheid en na 1630 maakte hij zich vermoedelijk los van Spanje⁵¹. De aartsbisschop moest het immers duidelijk zijn, dat Spanje sinds de val van Den Bosch en Wezel de mindere was van zijn rivaal de Republiek der Verenigde Nederlanden, de andere machtige nabuur, waarmee hij al sinds jaren een politieke eerdans uitvoerde.

Een axioma van de buitenlandse politiek van de Republiek tijdens de Tachtigjarige Oorlog was het bewaren van de neutraliteit met het Rijk, een houding die ook de vorsten in het Rijk ten opzichte van de Republiek innamen, al hadden zij in 1629 met de inval op de Veluwe een steek laten vallen⁵². Maximiliaan van Beieren had zich steeds verzet tegen elke steun van de katholieke Liga aan Spanje door rechtstreeks aan de strijd in de Nederlanden deel te nemen, ofschoon hij zeer goed wist, dat de Staten-Generaal de protestanten in het Rijk

⁴⁹ Chroust. Briefe; X, 387-388 en noot. Schneider. Die Politik, 126.

⁵⁰ Parker. The army of Flanders, 56.

⁵¹ Schneider, a.w., 130.

⁵² Flament II, 121-122: 1638 juni 27. ARA, STG, Secrete resolutiën, 353, fo. 631 verso: 1644 mei 5. De Witt. Brieven; I, 515: Aan Cornelis de Graeff van Zuidpolsbroek, 1657 oktober 18. Wouters. Grensland, 296. Zie ook: Van Tongerlo. Een hessisch diplomaat; in: BMHG 75 (1961) 65-74. Voor de inval op de Veluwe zie: Geschiedenis van Gelderland, 1492-1795. Zutphen 1975; 186.

steunden⁵³. Zijn broer, de aartsbisschop, voer dezelfde koers. Tegenover de Staten-Generaal handhaafde de keulse keurvorst een gewapende neutraliteit en trachtte hij elke prikkeling van de politieke gevoelens in de Republiek zoveel mogelijk te vermijden. Toen Ferdinand zich in 1619 aansloot bij de Liga, deed hij dit in het geheim om geen moeilijkheden te krijgen met de haagse machthebbers, die echter snel op de hoogte waren en even snel reageerden. De Staten-Generaal zonden troepen naar het keulse, die beneden Bonn een Rijneland, Papenmuts, bezetten om de Rijnhandel te belemmeren⁵⁴, eenzelfde handelspolitiek die de Staten-Generaal omstreeks 1630 bedreven in het kleefse om de Rijnscheepvaart voor Spanje onmogelijk te maken⁵⁵. Op de rijksdag van Regensburg in 1623 verzette Ferdinand zich tegen het op Spanje's wens gedane voorstel vijandelijke troepen desnoods te achtervolgen op staats gebied uit vrees, dat de Republiek dan de keulse neutraliteit niet meer zou eerbiedigen, maar ook om de spaanse invallen in Keurkeulen te keren, waartegen hij hulp trachtte te krijgen van Richelieu⁵⁶. In 1630 zonden de Staten Vosbergen naar Keulen om met de keurvorst te spreken over de handhaving van de wederzijdse neutraliteit en deze zo mogelijk vast te leggen in een officieel neutraliteitsverdrag, waar de Republiek alle belang bij had, want de keurkeulse landen vormden met Munster, Gulik en Kleef de oostelijke flankdekking van de Verenigde Provinciën⁵⁷. Tegenover Vosbergen betoonde Ferdinand, dat hij zich steeds onzijdig had gehouden ten opzichte van de Republiek en hij dreigde de Staten met het opzeggen van de neutraliteit door de katholieke Liga. De achterdocht tussen de Staten-Generaal en Keulen was te groot om de reeds de facto bestaande neutraliteit in een verdrag vast te leggen en partijen kwamen niet tot een vergelijk⁵⁸. De achterdocht was wederzijds en wel gefundeerd. De Republiek hield zich in de Dertigjarige Oorlog neutraal, maar het was een relatieve neutraliteit door haar steun aan de vijanden van het Rijk en bezetting van plaatsen in Gulik en Kleef. De keulse keurvorst speelde van zijn kant insgelijks dubbel spel, zoals duidelijk bleek tijdens de Maasveldtocht in 1632, toen de belangen van de twee tegenspelers met elkaar

⁵³ Albrecht. Richelieu, 27-28. Dezelfde. Das konfessionelle Zeitalter, 388-390.

⁵⁴ Ennen. Kurfürst Ferdinand; in: AHVNR 163 (1961) 16-17. Schneider, a.w., 121.

⁵⁵ Schröder. Zur brandenburgischen Kirchenpolitik; in: Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft 24 (1903) 511-512.

⁵⁶ Schneider, a.w., 124-126.

⁵⁷ Waddington. La République; II, 3-4. Een tweede poging van Vosbergen in januari-maart 1633 had evenmin resultaat; zie: Küch. Die Politik; in: Beiträge zur Geschichte des Niederrheins 12 (1897) 31-33.

⁵⁸ Aitzema III, 10e boek, 38-54. Arend. Algemeene geschiedenis; III, 486-470.

botsten bij het beleg en de verovering van Maastricht, zowel in de stad als in het prinsbisdom Luik. In onze ogen zijn al deze faits et gestes onder de dekmantel van 'neutraliteit' niet te rijmen met het moderne, door volkenrechtelijke bepalingen nauw omschreven begrip neutraliteit. Het zou te ver voeren te trachten de zeventiende-eeuwse opvattingen hier uiteen te zetten. Die opvattingen waren anders en vooral ruimer; men denke maar eens aan hetgeen een Richelieu zich als non-belligerent kon veroorloven vóór hij in 1635 de oorlog verklaarde⁵⁹.

In het prinsbisdom was het al jarenlang onrustig. Ferdinand van Beieren resideerde er zelden en liet het bestuur over aan zijn ambtenaren, tegen wie de volkspartij van de Grignoux zich fel verzette, tuk als zij was op haar vrijheid, „daertoe ghebruyckende de naem van neutraliteyt”⁶⁰. In 1630 was de onzijdigheid van het prinsbisdom plechtig erkend zowel door de spanjaarden als door de Staten, dank zij franse overreding⁶¹, een overwinning voor de Grignoux op de aanhangers van de bisschop, de Chiroux. In het troebele water van de luikse partijstrijd was het goed vissen en zowel Frankrijk als Spanje en de Republiek wierpen er hun netten uit. Spanje had door geschenken vrijwel het gehele domkapittel van Sint-Lambert op zijn hand gekregen⁶²; Frankrijk bemiddelde tussen bisschop en onderdanen om de spanjaarden de wind uit de zeilen te nemen en het franse recruteringsgebied in het waalse veilig te stellen⁶³, terwijl het evenals de Republiek kon rekenen op de steun van de Grignoux⁶⁴. In de zomer van 1632 plukte de Republiek de vruchten van haar hulp aan de bovendrijvende volkspartij: de belegering van het zo ver in vijandelijk gebied gelegen Maastricht werd een succes door de daadwerkelijke bijstand uit het nabijgelegen Luik⁶⁵. Een speciale deputatie uit de Staten-Generaal verbleef van eind juni tot begin augustus in het de Verenigde Provinciën zo zeer genegen Luik⁶⁶ om de ravitaillering van het staatse leger veilig te stellen⁶⁷. De deputatie slaagde daarin wonderwel: begin

⁵⁹ Waddington, a.w.; I, 56, 119. Küch, a.w., 10-11. Voor het 17e-eeuwse begrip 'neutraliteit' zie: Harsin. La neutralité; in: Revue d'histoire moderne 15 (1940) 13-31.

⁶⁰ Aitzema IV, 29e boek, 820.

⁶¹ Harsin, a.w., 15.

⁶² Dubois. Le chapitre, 275 noot 4.

⁶³ Fagniez. Le père Joseph; I, 571.

⁶⁴ Waddington, a.w.; I, 104. Wouters. Grensland, 279, 299. Günter. Die Habsburger Liga, 84 noot 53. Ook: Thewissen. Het hollandsche tijdperk; in: Publications 76 (1940) 182-183.

⁶⁵ Aitzema, a.w., 820. Pirenne. Histoire de Belgique; IV, 321.

⁶⁶ ARA, StG, 385. Resolutiën Holland 1630-1634, fo. 232 recto-verso.

⁶⁷ Ten Raa-De Bas. Het staatsche leger; IV, 59.

augustus had het kamp voor Maastricht proviand voor zes weken. Frederik Hendrik hoefde een aanval van Pappenheim daarom niet te duchten en dit te minder, daar de luikenaars weigerden de ontzettingslegers van Pappenheim en Santa Cruz van leeftocht te voorzien⁶⁸.

Deze houding van de luikenaars mocht welhaast vanzelfsprekend heten. De Grignoux voelden zich voortdurend bedreigd door het in Maastricht gelegerde spaanse garnizoen⁶⁹. Zij hadden er dus geen enkele behoefte aan de belegering tegen te werken en dit te minder, daar zij in maart 1632 een deputatie naar Den Haag gezonden hadden om – niet nader gespecificeerde – luikse klachten aan de Staten-Generaal over te brengen. Hare Hoogmogenden hadden hun best gedaan de luikse grieven weg te nemen met het oog op de komende Maasveldtocht, waarbij hulp uit Luik niet ontbeerd kon worden⁷⁰.

Intussen weerde Ferdinand van Beieren zich geducht om zijn landen voor de hebzucht van zijn naburen te redden door te trachten hen tegen elkaar uit te spelen. De rebellerende generaal Hendrik van den Bergh, een volle neef van Frederik Hendrik, voerde vanuit Luik in juni 1632 actie tegen het spaanse bewind te Brussel. Ferdinand haastte zich zijn neutraliteit te beklemtonen en verklaarde niets van doen te hebben met deze aan zijn spaanse nabuur onwelgevallige actie⁷¹. Tegelijkertijd zond hij twee agenten naar Parijs om Frankrijk over te halen zijn neutraliteit te doen eerbiedigen door spanjaarden zowel als staatsen⁷². In het geheim riep Ferdinand echter Pappenheim met zijn troepen uit Duitsland te hulp om Frederik Hendrik te dwingen het beleg van Maastricht op te breken, terwijl hij zich officieel tegenover de prins verontschuldigde met de bewering, dat Pappenheim buiten zijn medeweten en tegen zijn wil uit het Rijk was komen aanmarcheren. De keulse agent in Brussel onderhandelde intussen met de regering – ongetwijfeld niet zonder voorkennis van Ferdinand – om Pappenheims troepen door de spaanse koning in dienst te laten nemen. Neutraliteitschennis door troepen van de Liga buiten het Rijk te laten vechten, zou daardoor tegenover de Republiek voorkomen worden. De machinaties van de beier waren voor de Staten-Generaal geen geheim, want uit een onderschepde brief wisten zij, dat de komst van Pappenheim op

⁶⁸ Oxenstierna. Skrifter; VIII, 85: Horn aan Oxenstierna uit Mainz, 1632 augustus 11.

⁶⁹ Pierenne, als noot 65.

⁷⁰ Aitzema III, 12e boek, 161.

⁷¹ Aitzema, a.w., 20.

⁷² Leman, Urbain VIII, 243 en noot aldaar: Nuntius Bichi aan Barberini, 1631 juli 1.

zijn verzoek geschied was. Er werd geen ruchtbaarheid gegeven aan deze neutraliteitsschennis en na de val van Maastricht had Frederik Hendrik te Kempen een hartelijke ontmoeting met Ferdinand, al wei-gerde de prins toen pertinent bij de zveden voor de keurvorst te be-middelen⁷³.

Waarom zouden de Staten ook naar een ‘casus belli’ met de vorst van het prinsbisdom Luik zoeken? Dat zou slechts in hun nadeel gewerkt hebben. Oorlog met Ferdinand van Beieren kon de Republiek ver-wikkelen in een oorlog met het Rijk, iets wat zij steeds angstvallig vermeden had. Maar ook in het luikse zelf was het maar beter „de faire bonne mine à mauvais jeu” en de vrede te bewaren. Het prins-bisdom was een neutrale staat en die neutraliteit hadden de Repu-bliek, Spanje en Frankrijk uit eigenbelang uitdrukkelijk erkend, want zij verschaften hun vrije doortocht voor hun troepen, het recht soldaten te werven in Luikerland en vooral vrije handel met het luikse indus-triebekken, het Ruhrgebied van het toenmalige Europa⁷⁴. De luikenaars verheugden zich over die belangstelling van de zijde der mogendheden voor hun land en waakten angstvallig tegen elke inbreuk op hun on-zijdigheid, want dat kon voor hun buidel slechts nadelig zijn. Tezelfder-tijd bespieden de mogendheden elkaar met Argusogen; geen hunner wilde immers toestaan dat een ander meer voordelen trok uit de luikse neutraliteit dan hij zelf. Het ligt voor de hand, dat een dergelijke po-litieke constellatie de prins-bisschop aan handen en voeten bond: iedere vriendelijkheid aan de een bewezen, werd door de anderen uit-gelegd als een vijandige daad. Een doortastend optreden van de prins-bisschop tegen welke macht dan ook was onmogelijk⁷⁵. Overigens kan niet ontkend worden, dat juist deze moeilijke positie van het prins-bisdom de voornaamste waarborg is geweest voor de handhaving van de autonomie van het middeleeuws staatje tot het einde der achttiende eeuw. Voor de Republiek was het maar het beste deze status quo te handhaven. Afgezien van mogelijke botsingen met het Rijk zou een – overigens nooit serieus overwogen – rechtstreekse aanval op het prins-bisdom tevens het gevaar van een botsing inhouden met Frankrijk, in deze jaren de voornaamste bondgenoot van de Republiek.

De interne toestanden te Maastricht konden geen aanleiding zijn voor de veroveraar bij de capitulatie in 1632 een einde te maken aan

⁷³ Klopp. Der Dreissigjährige Krieg, 778. Arend. Algemeene geschiedenis; III, 602. Waddington. La République; I, 120. Pirenne, a.w.; IV, 322 en noot 1 aldaar. Schneider. Die Politik, 131.

⁷⁴ Yernaux. La métallurgie, 17-18.

⁷⁵ Yernaux, a.w., 18. Huisman. Essai, 13. Harsin. La neutralité; in: Revue d’his-toire moderne 15 (1940) passim. Daris. Histoire; I, 232 en noot 1 aldaar.

het condominium. De luikse prins-bisschop was immers niet bij machte daar enige wezenlijke invloed uit te oefenen. Dat was al het geval, toen de spanjaarden de stad met de bisschop deelden en voor de Staten-Generaal kon het slechts voordelig zijn, als deze toestand bestendig werd. Door het bezit van de Maasvesting beheersten zij de verbinding te water en te land tussen het luikse industriebekken en de hollands havens⁷⁶. Tijdens de laatste fase van de oorlog kon door het bezit van Maastricht de samenwerking verhinderd worden tussen de spaanse legers in de Zuidelijke Nederlanden en die der oostenrijkse Habsburgers in Duitsland, terwijl de vesting in latere jaren fungeerde als stootblok tegen het naar het noorden opdringende Frankrijk⁷⁷. De algemeen erkende militaire betekenis van de vesting Maastricht drukte de spaanse gezant Brun in Den Haag op zijn manier uit, toen hij in 1657 schreef dat een aanval op de stad van Spanje evenveel inspanning zou vergen als een aanval op de gehele franse noordgrens⁷⁸. De Staten waardeerden het dan ook zeer, dat hun het volledige militaire gezag in de stad toeviel, want zij alleen hadden het recht van bezetting en de gouverneur werd door hen benoemd, al legde deze functionaris tevens de eed af op de prins-bisschop van Luik⁷⁹.

Terecht merkte De Boer op: „... die Rechte des Bistums Lüttich, dem die Stadt (Maastricht) zum Teile gehörte, wurden natürlich anerkannt (im Jahre 1632)...”⁸⁰. Hij verklaart dit ‘natürlich’ uit de vriendschappelijke houding der luikenaars tijdens het beleg van de stad, maar dat is toch erg onvolledig zo niet onjuist. De ravitaillering had plaats op aandringen van de luikse volkspartij, die de Staten welgezind was⁸¹, een houding die Ferdinand van Beieren niet kon waarderen, zoals bleek uit zijn ontbieden van Pappenheim. Maar waarom zouden de Staten een einde maken aan de bisschoppelijke rechten in Maastricht, als de voordelen groter waren dan de nadelen? De formele rechten van Luik binnen de stad deden weinig afbreuk aan de feitelijke soevereiniteit der Staten-Generaal en door de luikse rechten te erkennen bleef de vriendschap met Luik bewaard en werden onaangename repercussies op het internationale vlak vermeden. Frederik Hendrik en de gedeputeerden te velde hadden daarom geen enkele moeite volledige genoegdoening te verschaffen aan een deputatie uit het luikse domkapittel van Sint-Lambert, die op 18 september 1632

⁷⁶ Yernaux, a.w., 17, 92-93, 104.

⁷⁷ De Boer. Die Friedensunterhandlungen, 33. Pirenne, a.w.; IV, 254.

⁷⁸ Hubert. Les Pays-Bas espagnols, 392-393.

⁷⁹ Eedtekst bij: Daris, a.w.; I, 19-20. Zie ook: Vlekke, 20 en: Thewissen. Het hollandsche tijdperk; in: Publications 76 (1940) 202-203.

⁸⁰ De Boer, a.w., 32-33.

⁸¹ Ten Raa-De Bas. Het staatsche leger; IV, 59. Pirenne, a.w.; IV, 321.

in het kamp voor Maastricht aankwam onder leiding van Conrad de Bourgogne de Bredam, kanunnik van Sint-Lambert en proost van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel in Maastricht. De luikse heren ontvingen van de prins en de gedeputeerden de stellige belofte, dat met Luik goede nabuurschap onderhouden zou worden met eerbiediging van de neutraliteit van Luikerland en een strikte naleving van de met Maastricht aangegane capitulatie-overeenkomst, waarvoor Frederik Hendrik zich persoonlijk garant stelde. De vroeger tussen Luik en Brabant gesloten verdragen beloofden gedeputeerden namens de Staten-Generaal onverkort te handhaven en bij de aanstelling van een militaire gouverneur zou de prins erop letten iemand te kiezen, die alle kwaliteiten bezat om een goede verstandhouding te verzekeren. Mochten er onverhoopt toch nog moeilijkheden rijzen, dan zouden de Staten deze in gemeenschappelijk overleg met Luik uit de weg trachten te ruimen⁸².

De Staten erkenden dus in het capitulatieverdrag (artt. 6, 7 en 12) uitdrukkelijk de oude rechten van de bisschop van Luik binnen Maastricht. Maar wat werd daarmee in feite erkend? Reeds eerder wees ik erop, dat het brabantse overwicht zo groot was, dat van de medeheer niets te vrezen viel, ook als zijn rechten onverkort gehandhaafd werden. Formeel was de bisschop als medesoeverein gelijkwaardig, maar de politieke betekenis kan in de praktijk niet groot geweest zijn. Zij beperkte zich vrijwel tot een beslissende invloed op de samenstelling van de Luikse Raad door het jaarlijks, later tweejaarlijks, zenden van commissarissen-deciseurs. De medeheerschappij bracht evenwel ook financiële baten met zich mee door een aandeel in de stedelijke belastingen en in later jaren uit de opbrengst van het Maaslicent en dat waren niet te versmaden douceuren. Uit de opbrengst van de 'oudestadsmiddelen' was ruim 22 procent en uit de 'nieuwe stadsmiddelen' 1,25 procent voor de bisschop. Van de wolbelasting kreeg hij de helft en van enkele kleinere belastingen en de passagerechten tweederde. Hoeveel dit allemaal in geld opbracht is mij niet bekend⁸³ met uitzondering van het Maaslicent. De Staten hadden aanvankelijk de opbrengst geheel voor zich gehouden, zoals dat onder Spanje ook gebruikelijk was geweest, al had de brusselse Raad van Financiën wel beloofd de opbrengst met de bisschop te delen zodra er vrede of wapenstilstand met het noorden gesloten zou worden, een belofte die Brussel in 1615 nakwam⁸⁴. Bij de opheffing van het licent in 1648 kwam het de Staten billijk voor de prins-bisschop te doen delen in de opbrengst

⁸² ARAB, Jezuïeten flandro-belgica, 830-858. Daris, a.w.; I, 86.

⁸³ RAM, SS, 1762, Memoriale, niet gepagineerd.

⁸⁴ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 4: Memoriael aenteykeninghe; afgedrukt in: Kroniek HG 29 (1873).

sinds 1640 en betaalden zij hem vijfduizend gulden hollands voor elk jaar tussen 1640 en 1648. Ferdinand van Beieren had reeds in 1633 en 1634 om een deel van de opbrengst gevraagd, maar toen hadden de Staten het bisschoppelijk verzoek naast zich neergelegd⁸⁵.

Ondanks alle beloften van de Staten en de strijkages, waarmee zij luikse gezanten ontvingen, bleek hun toezegging van goede nabuurschap toch zeer betrekkelijk. De verhouding tussen de Staten en de prins-bisschop werd natuurlijk in de jaren tussen 1632 en 1673 nooit echt gespannen, omdat Luik eenvoudig geen partij was voor de machtige Republiek. De prins-bisschop voelde zich herhaaldelijk als mede-heer te kort gedaan en drong dan in Den Haag aan op erkenning van zijn rechten, maar hij kon dat nooit doen op voet van gelijkheid, daar hij in de verste verte niet over de machtsmiddelen beschikte die de Staten ten dienste stonden. Steeds was hij de vrager, die wel met klem van redenen zijn wensen naar voren mocht brengen maar minzaam af te wachten had of en hoe de Staten er notitie van zouden nemen.

De eerste proeven van samenwerking met de Staten-Generaal vielen zo slecht uit, dat Ferdinand van Beieren zich gedwongen zag reeds in februari 1633 een commissie naar Den Haag te zenden, die weer onder leiding stond van de al eerder genoemde kanunnik Bredam. De luikse heren dienden twee 'Propositions' in respectievelijk gedateerd 5 en 14 maart 1633. De eerste 'Proposition' bevatte negen punten, waarin gevraagd werd om handhaving van de luikse neutraliteit, vrije passage voor de in- en uitvoerhandel van Luikerland en tenslotte om handhaving van de godsdienstvrijheid voor de katholieken te Maastricht, in de – kerkelijk gedeeltelijk luikse – Landen van Overmaas en Limburg, en de kerken uitsluitend te laten gebruiken voor de katholieke eredienst. De tweede en veel langere 'Proposition' van in totaal twintig punten handelde enkel over economische en belastingproblemen te Maastricht en in Overmaas, die de luikse kooplieden graag opgelost zagen: zij waren zeer geporteerd – uiteraard – voor een handhaving van vrijhandel voor Luik via de Maas en de handelswegen over land, terwijl en passant tevens gevraagd werd om handhaving van de prins-bisschoppelijke rechten in Maastricht⁸⁶. Wat er met deze voorstellen gebeurde is niet bekend; waarschijnlijk draaide men er in Den Haag maar wat omheen. Immers op 21 juni kwam in de Staten-Generaal een luiks 'Memoriael' ter tafel, waarin de luikse commissie verklaarde te moeten vertrekken en de aandacht erop vestigde, dat zij in maart

⁸⁵ Flament I, 58, 123, 124: 1633 oktober 5, 1634 mei 31 en juni 3. RAM, SS, 1762, Memoriale, niet gepagineerd.

⁸⁶ ARA, StG, lias Duitsland 6069: 1633 februari 14, maart 5 en 14.

twee voorstellen ingediend had, waar dus klaarblijkelijk nog geen zinnig antwoord op gegeven was. Hare Hoogmogenden meenden nu toch iets te moeten doen; zij stuurden de luikenaars echter met een kluitje in het riet. Op 23 juni 1633 resolveerden zij, dat de luikse handel voorlopig voor zes maanden op de oude voet zou mogen doorgaan; aan de religiezaken meenden zij niets te kunnen veranderen en wat de neutraliteit van Luik betrof beloofden Hare Hoogmogenden bij de voortgang van de – toen feitelijk reeds mislukte – vredehandel met Spanje de luikse zaken niet uit het oog te verliezen⁸⁷. Na vier maanden onderhandelen zal het luikse gezantschap met deze schamele eerste vrucht van goede nabuurschap wel min vergenoegd huiswaarts gekeerd zijn.

De ontstemming van de bisschop kwam tot uiting, toen hij een maand later de Staten-Generaal onomwonden verzocht de beloofde goede vriendschap metterdaad te willen tonen⁸⁸, waarop van de zijde der Staten niet gereageerd werd. Ferdinand van Beieren weigerde hulp van Spanje, daar dat land als enige tegenprestatie het loslaten van de neutraliteit tegenover de Republiek eiste⁸⁹, en wendde zich tot Frankrijk om steun. Koning Lodewijk XIII kwam tussenbeide en verzocht de Staten-Generaal in juli en oktober 1634 de luikse staten en geestelijkheid te willen steunen omwille van de vriendschap tussen zijn land en de Republiek. Hare Hoogmogenden wilden hun franse bondgenoot niet voor het hoofd stoten en gaven in december een welwillend maar tot niets verplichtend antwoord⁹⁰. De Staten-Generaal koesterden immers geheel andere plannen; zij trachtten Luik en Luikerland naar hun zijde over te halen met de hulp van de Grignoux⁹¹. Als de Staten hierin slaagden, zou het de spanjaarden onmogelijk zijn Maastricht nog verder te benauwen, want voor een belegering van die stad was de hulp van de luikenaars en vrije vaart over de Maas onontbeerlijk en daarom stookten de hollanders in Luik de troebelen voortdurend aan, wist de keulse nuntius te berichten⁹². De finesses van dit spel achter de schermen zijn niet bekend, maar als de maastrichtse stadscommandant Goltsteyn in 1637 opdracht krijgt duizend rijksdaalders naar Luik te brengen „voor de goede geïntentioneerden”⁹³ is het spel al verloren,

⁸⁷ ARA, StG, als voor: Memoriael van de luikse commissie, exhibitum 1633 juni 21. Flament I, 35: 1633 juni 23.

⁸⁸ ARA, StG, lias 5818: Luikse agent Van der Veecken aan HoMo, lectum 1633 juli 15.

⁸⁹ Schneider. Die Politik, 131.

⁹⁰ ARA, StG, lias Frankrijk 6749: 1634 juli 22 en 6763: Lectum 1634 oktober 28. Flament II, 16: 1634 december 21.

⁹¹ Wouters. Grensland, 338.

⁹² Brulez. Alfieri, 59: Alfieri aan Barberini uit Luik in cijfer, 1636 mei 3.

⁹³ ARA, StG, Secrete resolutiën, 353, fo. 453 verso - 454 recto: 1637 april 25.

want in hetzelfde jaar wordt de leider van de volkspartij, de luikse burgemeester Sebastiaan de la Ruelle, vermoord, als proloog van de uiteindelijke nederlaag van de Grignoux in 1640.

Ferdinand van Beieren betaalde de Staten met gelijke munt, althans hij probeerde dat door 'zijn schepenen' in Maastricht te gelasten in de raadsvergaderingen de stem van de luikse hoogschout te volgen of anders die 'van de beste in de magistraat', zodra de bisschoppelijke rechten in het geding waren. De Raad van State oordeelde dit duidelijk in strijd te zijn met de capitulatie. Maastricht moest gezamenlijk geregeerd worden, wat inhield, „... dat geen prince bevoucht is syne onderdanen in haer gemoet te dwingen in het geven van haere advysen in saecke van haere regeringe . . . ”: elk raadslid had te stemmen naar eigen eer en geweten zonder beïnvloeding van buitenaf of bovenaf. Hare Hoogmogenden dreigden de bisschop: zij zouden wel eens met geweld het gezag aan zich kunnen trekken over de gehele stad „... om deselve met onpartijdigheyt in alle voorvallende saecken t'administree-ren . . . ”⁹⁴. De Staten zetten hun dreigement niet in daden om, maar één ding moest de prins-bisschop duidelijk zijn: in Maastricht zou hij nooit méér invloed of gezag hebben dan de Staten hem daar zouden toestaan. Het ging Ferdinand van Beieren niet direct om zijn feitelijke gezag in de stad, maar om de bescherming die uit Luik gevluchte opstandelingen daar ondervonden van de Staten, zoals blijkt uit een memorie, die Van der Veken, zijn agent in Den Haag, in 1640 aan Hare Hoogmogenden overhandigde. De keurvorst beklagde zich over het optreden van de Staten in Kalkar, Rijnberk en Maastricht. In die laatste stad gingen Hare Hoogmogenden zo ver, dat zij uit Luik gevluchte moordenaars, onderdanen van de keurvorst, onder hun protectie namen en zo onttrokken aan hun luikse rechters, wat in strijd was met het volkenrecht en de capitulatie. De Staten-Generaal waren niet erg onder de indruk van deze keulse beschuldiging, want eerst een maand later namen zij resolutie op dit stuk en schoven het op de lange baan door het commissoriaal te maken⁹⁵. Een jaar later probeerden raad en kanselier van de prins-bisschop opnieuw hun recht in Maastricht erkend te krijgen, nu in een brief aan de staatse commissarissen-deciseurs. Op de klaaglijke toon van de verongelijkte, die weet aan dovemans deur te kloppen, wezen de luikenaars erop, dat de prins-bisschop steeds ernaar streefde goede nabuurschap te onder-

⁹⁴ Flament II, 151: 1640 september 4, aangevuld uit de originele tekst in het resolutieregister op het ARA.

⁹⁵ ARA, StG, Loketkas Duitsland, 83: Puncta propositionis ex parte Serenissimi Principis Electoris Coloniensis s.d., exhibitum 1640 oktober 26. Aldaar: Resolutie HoMo, 1640 oktober 26.

houden met de Staten, maar aan al zijn grieven was tot nu toe weinig gehoor geschonken. Hare Hoogmogenden lieten macht boven recht gaan en waren duidelijk erop uit het gezag van de bisschop te verkleinen. De commissarissen-deciseurs verscholen zich achter hun lastgeving en lieten de klachten onbeantwoord⁹⁶.

Hierna was het een tijdje stil, want tot het vredesjaar 1649 schijnen er geen openlijke meningsverschillen meer te zijn geweest tussen de twee heren van Maastricht. In de zomer van 1649 ijverde de franse gezant Lumbres in Luik voor strikte neutraliteit van het prinsbisdom om het uit te schakelen in de tussen Frankrijk en Spanje voortdurende oorlog. De keulse keurvorst vroeg daarom aan de Staten hun juist te Maastricht verblijvende commissarissen-deciseurs te gebieden op Lumbres aandrang uit te oefenen om zijn bisschopsstad te verlaten, waar Hare Hoogmogenden niet op ingingen. Prins Willem II voer een heel andere koers. Op aandringen van Brasset, frans gezant in Den Haag, verbood hij de keuls gezinde maastrichtse goeverneur, zijn oom Johan Albert van Solms, steun te verlenen aan de keurvorst. Tegelijkertijd gaf de prins Solms de beschikking over meer troepen om de luikenaars zo nodig met wapengeweld te kunnen steunen tegen hun bisschop, waar de Staten evenwel absoluut afkerig van waren⁹⁷. De groeiende vijandigheid tussen de Staten-Generaal en de prins gepaard aan de van alle drang naar militaire avonturen gespeende regententaliteit werkte hier dus in het voordeel van de prins-bisschop. Hare Hoogmogenden mochten dan afkerig zijn van Willems konkelarijen, zij waren evenwel niet van zins de prins-bisschop ook maar een duimbreed tegemoet te komen. Een afgezant van Ferdinand van Beieren, die in 1649 naar Den Haag kwam met verschillende grieven werd door de Staten uiterst beleefd afgewimpeld⁹⁸.

Eén klacht verdient hier vermelding. Na het overlijden van Johan Albert van Solms in 1648 volgde de Rijngraaf Frederik Magnus van Salm hem op als goeverneur. In eerste instantie weigerde de Rijngraaf trouw te zweren aan de prins-bisschop als medeheer van de stad. De Staten schaarden zich aan de zijde van de goeverneur: de prins-bisschop had geen enkele zeggenschap over het maastrichtse garnizoen en daarom hoefde de Rijngraaf ook geen eed op hem af

⁹⁶ ARA, StG, lias 5823: Raad en kanselier van de bisschop van Luik aan CCDD te Maastricht, 1642 januari 10 [kopie]; Antwoord van CCDD hierop, 1642 januari 11 [kopie].

⁹⁷ Aitzema VI, 28e boek, 590-591. Molsbergen. Frankrijk, 62-63. Wouters. Grensland, 372.

⁹⁸ Wiquefort. L'histoire; I, 199; vgl. ook aldaar: 292-293.

te leggen⁹⁹; zijn weigering was dus correct. Ferdinand van Beieren had zich hierover in 1649 beklaagd en toen geen genoegdoening gekregen. Dat bleef voorbehouden aan zijn neef en opvolger Maximiliaan Hendrik (1650-1688), die deze tegemoetkoming mogelijk te danken had aan de schielijke dood van Willem II in november 1650. Wat er ook van zij: één jaar na dit verscheiden bracht een speciale commissie advies uit over de zeven klachten van de keulse aartsbisschop. De commissie was van oordeel, dat omwille van de goede verstandhouding met Keulen de Rijngraaf als gouverneur van Maastricht gelast moest worden alsnog trouw te zweren aan de medeheer van Maastricht, temeer daar zijn twee voorgangers deze eed ook gepresteerd hadden¹⁰⁰. De commissie kon dit des te eerder adviseren, daar reeds in 1632 geconstateerd was, dat er geen bezwaar kon bestaan tegen de eedsaflegging van de gouverneur aan de prins-bisschop van Luik, daar alles toch bij het oude zou blijven¹⁰¹. Op 7 juni 1652 legde de Rijngraaf de door de prins-bisschop verlangde eed af volgens het gebruikelijke loze formulier, waaruit de bisschop met de beste wil van de wereld nooit enige feitelijke invloed op het militaire bestuur van Maastricht zou kunnen afleiden¹⁰². Waarom had de Rijngraaf zich dan verzet, als de eedsformule eigenlijk maar een leeg gebaar was? Het ligt voor de hand dat een van de opperofficieren van het staatse leger dit niet zomaar uit eigen beweging had gedaan. Veeleer denk ik hier aan ingrijpen van Willem II met wie de Rijngraaf én door zijn functie én door familiebanden nauw gelieerd was. Willem II was volgens Molsbergen anti-luiks, terwijl de Staten-Generaal zich liever op de vlakke velden wat hun politieke aspiraties betrof tussen Maas en Rijn: rust stond bij de Statenleden hoger genoteerd dan actie. Zo wordt het verklaarbaar, dat de Rijngraaf last kreeg alsnog de eed af te leggen. Keulen werd zo niet onnodig voor het hoofd gestoten en de Staten vielen zich geen buil aan een beleefdheidsgebaar zonder politieke consequenties.

Zondag 21 september 1653 legde de Rijngraaf een visite af „om de keurvorst de handen te kussen” bij diens bezoek aan Luik. Dit bezoek gebruikte de gouverneur als dekmantel om met de keurvorst te onderhandelen over een definitief verbond tegen de marauderende

⁹⁹ Basnage. Annales; I, 150.

¹⁰⁰ ARA, StG, Loketkas Duitsland, 111: 1651 november; vgl. Ten Raai-De Bas. Het staatsche leger; IV, 339 noot 1 met de resoluties van de StG van 16 januari 1642 en RvS van 28 januari 1642. De mededeling van Bachiene, 874-875, dat na de gouverneurs Bouillon en Solms geen eed aan Luik gedaan zou zijn, is onjuist.

¹⁰¹ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 4.

¹⁰² Eedtekst bij: Dyserinck. De militaire gouverneurs; in: Publications 48 (1912) 129. Ook bij: Daris. Histoire; II, 19-20.

lotharingse troepen. In januari 1654 leverden de Staten-Generaal uit de maastrichtse magazijnen tienduizend pond kruit aan de prins-bisschop, doch weigerden de met Luik tegen de Lorreinen verbonden troepen vrije doorgang te Maastricht: dat zou schending van de strikte staatse neutraliteit betekenen ten opzichte van het Rijk en de hertogen van Lotharingen en Condé. In 1656 is er nog een keer sprake van een defensief verbond niet alleen met Luik, maar met alle duitse geestelijke keurvorsten en andere potentaten in het Rijk, echter zonder resultaat¹⁰³.

In 1665 en latere jaren raakte de luikse prins-bisschop in frans vaarwater tegen de zin van de luikenaars, die schade vreesden voor hun handel met het noorden. Raadpensionaris De Witt speelde vergeefs deze kaart uit, toen hij de luikenaars waarschuwde, dat een oorlogsverklaring van hun bisschop Luikerland in het verderf zou storten. Bij het uitbreken van de oorlog met Frankrijk in 1672 leverde niet alleen Keurkeulen maar ook Luikerland hand- en spandiensten aan Lodewijk XIV. De bisschop kreeg de rekening hiervoor gepresenteerd in 1678 op het vredescongres in Nijmegen, waar hij moeite deed zijn rechten op Maastricht opgenomen te zien in het vredesverdrag; maar aan dat oorwaren Hare Hoogmogenden oostindisch doof, alhoewel zij de bischoppelijke rechten de facto erkennen¹⁰⁴.

Het is hier uiteraard niet de plaats een uitputtende geschiedenis te gaan schrijven van de verhouding der Republiek tot Luik in het door mij bestudeerde tijdvak. Het vluchtige overzicht van deze verhouding in de jaren 1632-1673 wettigt echter wel de conclusie, dat de medeheer van Maastricht steeds de onderliggende partij was, waarmee Hare Hoogmogenden niet op voet van gelijkheid wensten te onderhandelen. Wanneer zij dat eens wel deden, was dat slechts onder de drang der omstandigheden en noodgedwongen, doordat hun eigen voordeel er mee gediend werd, of omdat zij botsingen met machtiger staten dan het prins-bisdom Luik liever uit de weg gingen. Bij de capitulatie van

¹⁰³ Molsbergen. Frankrijk, 62-63. ARA, StG, Secrete resolutiën, 354, fo. 81 verso: 1653 mei 14; fo. 183 recto - verso: 1653 september 26: Rijngraaf aan HoMo uit Maastricht dd. 24 september; fo. 227 recto - verso: 1653 december 20. Secrete resolutiën, 359: 1656 juni 10. ARA, RvS, Resolutieregister 73, fo. 90 recto en 117 recto: 1654 januari 26 en 31: levering kruit aan Luik; eveneens fo. 178 recto-188 recto: 1654 februari 13 en fo. 203 verso - 206 recto: 1654 februari 19 over het bewaren van de strikte neutraliteit. Over de lotharingse troepen: Wouters. Grensland, 371, 376-377 en de daar opgegeven literatuur.

¹⁰⁴ ARA, StG, lias Frankrijk 6781: D'Estrades aan HoMo uit Den Haag, 1655 mei 21, als voorbeeld van de voortdurende franse steun aan Luik. De Witt. Brieven; IV, 284: Aan Cornelis de Witt, 1672 maart 11. Basnage. Annales; II, 125. Vgl. ook: Wiquefort. Histoire; IV, 177 en: Huisman. Essai, 92-93, 129.

Maastricht in 1632 erkenden de Staten uit conservatisme en rekening houdend met de politieke omstandigheden van het moment de prins-bisschop van Luik als hun medeheer in het volle besef, dat zij deze medeheer nooit als mededinger zouden hebben te vrezen.

INTERNE POLITIEKE GEVOLGEN VAN DE CAPITULATIE

De magistraat van Maastricht had op 1 augustus 1632 vernieuwd moeten worden. Direct na het overgaan van de stad drong de stedelijke raad erop aan dat nieuwe leden zouden worden aangewezen. Met de drukkende zorg voor het herstel van de vestingwerken en de inkwartiering van het staatse garnizoen voor de boeg voelden vele zittende raadsleden weinig of niets voor verlenging van hun ambtstermijn¹⁰⁵. De prins-bisschop en de Staten-Generaal gingen op dit verzoek in en van beide zijden verschenen commissarissen-deciseurs binnen de vesting. Van luikse zijde waren dat Pierre de Méan en Erasmus van Louffeld, en van staatse Simon van Beaumont en Johan van Goch, namens Hare Hoogmogenden benoemd door de gedeputeerden te velde¹⁰⁶. Voor de Staten was de interne bestuursorganisatie van de Maasstad 'terra incognita', hetgeen later in het jaar¹⁰⁷ aanleiding gaf tot het opstellen van een uitvoerig rapport over de bestuursinrichting, zoals dat ook gebeurde voor Venlo en Roermond en het stadje Limburg aan de Vesdre: de „Memoriael aenteckeninge van de verovering der steden Ruermonde, Venlo, Maestricht ende Limborch, ende vande gelegentheyt derselven int stuck van haere regieringe . . . ”¹⁰⁸.

De heren Beaumont en Goch stelden zich eerst in extenso ervan op de hoogte, wat het ambt en de taak der commissarissen-deciseurs in feite omvatte; in het kort sprak ik daar reeds over in het eerste hoofdstuk. Zij constateerden, dat commissarissen-deciseurs 'ad vitam' benoemd werden, maar verheelden zich niet dat zij, ondanks deze aanstelling voor het leven, afzetbaar bleven. De prins-bisschop van Luik had zojuist gebruik gemaakt van dit recht door commissaris-deciseur Morreus te vervangen door Erasmus van Louffeld. Morreus was luiks agent in Brussel waar hij in de zomer van 1632 met de Infanta onderhandelde over het in spaanse dienst nemen van Pappenheim. De prins-bisschop wist zeer wel, dat de gedeputeerden van Hare Hoogmogenden

¹⁰⁵ Aanteekeningen; in: Kroniek HG 29 (1873) 196.

¹⁰⁶ Suringar. Bijdrage, 242. Aanteekeningen, a.w., 196.

¹⁰⁷ ARA, RvS, Resolutieregister 49, 387-388: 1632 november 23.

¹⁰⁸ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 4. De minuut van dit stuk in: Loketkas lopende, 195^e. Gepubliceerd in: Kroniek HG 29 (1873) 189-217. Mijn tekst steunt hierna op dit 'Memoriael', tenzij anders aangegeven.

om deze reden zouden weigeren met Morreus te vergaderen en daarom had Ferdinand van Beieren hem maar bijtijds vervangen. Verder rapporteerden de staatse commissarissen-deciseurs dat zij elk jaar en wel in augustus in Maastricht verwacht werden en dat hun luikse collegae altijd en overal de voorrang hadden boven „die van de andere zijde”. Het ondertekenen van stukken had evenwel om en om plaats, te beginnen met een luikenaar.

De taak van de commissarissen-deciseurs bestond in de eerste plaats in het vervangen van de in de magistraat zetelende burgemeesters, schepenen, gezworenen en de betalende (i.e. in functie zijnde) peymeester. Vóór deze vervanging ontvingen de staatse commissarissen-deciseurs een lijst van verkiesbare ‘brabantse’ personen opgesteld door de brabantse hoogschout en de kapitteldeken van Sint-Servaas. Hun luikse ambtgenoten ontvingen een dergelijke ‘luikse’ lijst samengesteld door de luikse hoogschout in overleg met de kapitteldeken van Onze-Lieve-Vrouwe; commissarissen-deciseurs stond het echter vrij buiten deze lijsten om anderen te kiezen. De keuze geschiedde steeds in aanwezigheid van de militaire gouverneur om er zeker van te zijn, dat slechts vertrouwde personen magistraatszetels en ambten bezetten, wat tot gevolg had dat in feite de gouverneur de magistraat samenstelde, aldus het ‘Memoriael’. De eigenlijke keuze was een vrij eenvoudige procedure: de luikse commissarissen-deciseurs begonnen met een persoon voor te stellen; hadden de brabantse commissarissen-deciseurs niets op de voorgestelde persoon aan te merken dan was hij verkozen, waarna zij hun eerste persoon voorstelden enz. De heren Beaumont en Goch vermeldden helaas niet, wat er te doen stond als ‘die van de andere zijde’ het niet eens waren met de voorgestelde kandidaat. Het valt immers moeilijk aan te nemen, dat de keuze steeds zonder meningsverschil verliep, zoals in latere jaren ook wel gebleken is. De peymeester werd beurtelings benoemd: het ene jaar een luikse, het andere een brabantse „ . . . met gemeene stemmen der commissarissen uyt de ryxsten, om verschot te connen doen, daeromme tzelve ampt nyet aengenaem is . . . ”.

Aan de magistraat kwam ook de rechtspraak toe. Daartoe werden drie rechtbanken gevormd: voor criminele zaken een brabantse en een luikse hooggerecht, gevormd uit schout en schepenen met twee secretarissen ‘ad vitam’ benoemd door de twee heren; voor civiele zaken het indivieze laagerecht, bestaande uit burgemeesters en gezworenen met twee secretarissen aangesteld door de magistraat. Voor de twee hooggerechten waren de commissarissen-deciseurs de hoogste appèlinstantie. De magistraat kwam tevens het recht toe de pensionaris, de juridische raadsman der stad, te benoemen. De resterende ‘politieke

officiëren' – muntmeesters, lombardhouder en licentmeester met zijn helpers – werden vóór 1632 door de koning aangesteld en nu dus door Hare Hoogmogenden, waarbij de aanstelling van de licentmeester nog de goedkeuring van de prinsbisschop behoeftte, maar Beaumont en Goch zagen geen reden tot verandering en continueerden de door Brussel reeds aangestelde functionarissen in hun ambt. Voor de 'ad vitam' benoemde muntmeester in de Vroenhof gold dit niet; mogelijk wensten de Staten te Maastricht geen muntslag door deze brabantse ambtenaar. Zijn matrijzen werden kort na de capitulatie gebroken, het munthuis gesloten¹⁰⁹ en de muntmeester verliet de stad.

Uit het voorgaande blijkt reeds, dat de staatse commissarissen-deciseurs in 1632 niet op brute wijze eigenmachtig te werk zijn gegaan, maar zich conformeerden aan de plaatselijke rechten en gebruiken. Het duidelijkst blijkt dit uit de manier, waarop zij de magistraat vernieuwden. In de Republiek moest men tot de enige door de staat bevoorrechte kerk behoren, wilde men om het even welk burgerlijk ambt bekleden. Nu de Generaliteit de hertog van Brabant opvolgde in het maastrichtse condominium lag het voor de hand, dat de staatse commissarissen-deciseurs gekwalificeerde gereformeerden zouden zoeken om de te vergeven functies te bekleden en niet omgekeerd in die zin, dat gereformeerden altijd en overal de voorrang hadden alleen om hun geloofsovertuiging en ongeacht hun verdere burgerlijke status. De heren Beaumont en Goch hielden wel degelijk rekening met de vereisten om raadslid te kunnen worden. Benoembaar in de Brabantse Raad waren slechts bezitters van het maastrichtse burgerrecht, die minstens twee jaar metterwoon in de stad gevestigd waren¹¹⁰ en geboren uit een brabantse moeder, waaraan nu nog als vereiste toegevoegd werd: „de saecke van haere Ho.Mo. ende de gereformeerde religie toegedaen wesen”. Staatsgezind en gereformeerd waren een aantal maastrichtenaars wel. Helaas waren de meesten van hen niet van brabantse maar van luikse geboorte, zodat zij geen brabantse raadszetel konden bezetten, constateerden de commissarissen-deciseurs, waardoor zij op 21 september 1632 slechts drie gereformeerde schepenen konden aanstellen: Peter Janssen, Matthijs Hubrechts en Hendrik van Dalem en één burgemeester, Herman Backhusius, op een totaal van veertien raadsleden; de andere tien brabantse zetels werden als voorheen bezet door katholieken¹¹¹.

Ook in het geheel onder staats gezag vallende graafschap van de

¹⁰⁹ ARA, StG, 12584, Loketkas lopende, 195^a. Zie ook: Kerkwijk, A.O. van. De munt te Maastricht; in: Publications 70 (1934) 26.

¹¹⁰ Janiçon. État présent; II, 452.

¹¹¹ SAM, 194: Magistraatslijsten 1580-1794. Gedenboek 1932, bijlage VI.

Vroenhof namen de commissarissen-deciseurs de vigerende gebruiken in acht. De schepenen werden door de koning van Spanje altijd voor het leven benoemd; de commissarissen-deciseurs respecteerden dit en benoemden geen nieuwe. Alleen het ambt van secretaris van de Vroenhof was vrij. Prompt stelden de commissarissen-deciseurs een gereformeerde aan, Philip Beltgens (Beeltgens), die met zijn ouders veel om de religie had geleden „ . . . ende nu (bij het beleg en daarna) selffs oock goede diensten gedaen (had) . . . ”. De laatste katholieke schepenen van de Vroenhof overleed eerst in maart 1661. Na die datum bestond het schepencollege voortaan geheel uit gereformeerden¹¹². Ook pasten de staatsse gedeputeerden de eedsformule voor de magistraat aan bij „den tegenwoordigen tijt”, daar men gereformeerden en brabantse magistraatsleden toch onmogelijk kon laten zweren de katholieke godsdienst te helpen handhaven¹¹³, waarop ik later nog terugkom. Tenslotte gebeurde hetzelfde met de burgereed, waarna de voor de Lantscroon verzamelde 23 ambachten op 9 oktober 1632 zwoeren:

Ick beloove ende sweere onse Genadige Heeren den Bisschop ende Prince van Luyck ende die Heeren Staeten Generael der Vereenichde Neederlanden, de Staeten Generael der Vereenichde Provincien, ende den Bisschop ende Prince van Luyck gehouw ende getrouw te sijn, ende dat ick nijet en sal doen noch toelaeten voirts gestelt te woerden eenighe saecken contrarie den dienste ende onderdaenicheijt van beijde onse princen,

Dat ick deser stadt nut ende welvaert sal helpen bevoirderen, ende alle conspiratie, verraderije ende onheijl die teegens deselve gemachi-neert soude moegen worden sal aenbrengen ende naer mijn vermoegen helpen weeren,

Dat ick onse schoutetten, borgemeesters, schepenen, geswoeren ende raedt deser stadt sal gehoorsaemen ende mij gedraegen als een vroem borger ende onderdaen toestaet ende behoirt te doene.

Soe helpe mij Godt Almachtigh¹¹⁴.

De confessioneel gemengde Brabantse Raad van Maastricht heeft niet lang gefunctioneerd en nog slecht ook, althans in de ogen van Hare Hoogmogenden; hoe kon het anders? Den Haag stond er uiteraard op, dat de brabantse raadsleden de zaak der Staten zouden begunstigen,

¹¹² ARA, StG, lias 5836: Groulart aan HoMo, 1661 maart 22.

¹¹³ Tekst onder meer bij: Suringar. Bijdrage, 250-252.

¹¹⁴ SAM, 201, Burgerboek van het Brabants Hooggerecht 1621-1689, niet gepagineerde bladzijde: Eed van de 23 ambachten, 1632 oktober 9.

reeds zuiver formeel gezien een onhaalbare kaart. In Maastricht werden alle besluiten van de raad – de raadsverdragen – genomen met eenvoudige meerderheid van stemmen en het spreekt welhaast vanzelf, dat de enkele gereformeerde stemmen dan niet doorslaggevend konden zijn in de periode 1632-1635. Zelfs na 1635 als de gehele Brabantse Raad uit gereformeerden bestaat, klagen deze dat zij altijd in „stemmen te kort komen”, daar de meestemmende brabantse hoogschout, toen nog de katholieke Arnold Verheyen, klaarblijkelijk meestemde met zijn katholieke geloofsgenoten in de Luikse Raad¹¹⁵.

Het goed functioneren van de stedelijke raad werd niet alleen bemoeilijkt door controversen tussen de katholieke luikse en brabantse leden en de gereformeerde nieuwkomers in de Brabantse Raad, maar ook door de hachelijke omstandigheden waarin de Maasstad verkeerde. In de eerste jaren na de verovering door de Staten hielden de spanjaarden de vesting zo nauw ingesloten, dat verkeer met buiten zeer bezwaarlijk, zo niet onmogelijk was, wat een fnuikende invloed had op de stedelijke economie. Binnen de wallen heerste in 1633 een huiveringwekkende pestepidemie en doorlopend had de magistraat te klagen over de zware lasten, die het garnizoen veroorzaakte. Zelfs een volkomen eensgezinde magistraat zou hier geen goed hebben kunnen doen¹¹⁶. Uitredding verwachtte de magistraat van de komst van de commissarissen-deciseurs, maar in 1633 en ook in 1634 bleven Hare Hoogmogenden om onbekende redenen in gebreke deze functionarissen aan te wijzen, ofschoon zij jaarlijks naar de Maasstad afgevaardigd moesten worden¹¹⁷. In het najaar van 1634 werden de stemmen om toch commissarissen-deciseurs te willen zenden zo luid, dat Hare Hoogmogenden wel iets moesten gaan doen en na veel politieke touwtrekkerij in Den Haag – waarvan de finesses niet meer te achterhalen zijn – konden de heren Cornelis van Beveren en Johan van Weede zich einde februari 1635 reisvaardig maken als „commissarissen-deciseurs gaende naer Maestricht”¹¹⁸. De algemene strekking van hun opdracht was behoudend: niets ondernemen, wat indruiste tegen de capitulatie van 1632. Verder zouden zij bij de hernieuwing van de magistraat overleg dienen te plegen met hun luikse collegae en de hertog van Bouillon, gouverneur der vesting¹¹⁹. Reeds in oktober 1633 resolveerden Hare Hoogmogenden, dat bij de vernieuwing van de Brabantse

¹¹⁵ Flament II, 79: 1636 maart 21.

¹¹⁶ Flament I: 1633 passim. Stukken; in: Kroniek HG (1873) 218-288 passim. Vlekke, passim.

¹¹⁷ Flament I, 6: 1633 januari 14, en 41: 1633 juli 22.

¹¹⁸ Flament I en II, passim: 1634 september - 1635 februari.

¹¹⁹ Flament II, 32: 1635 februari 23.

Raad vooral gelet zou worden op gereformeerden of mensen deze religie ten hoogste toegedaan¹²⁰. Conform deze resolutie zetten de staatse commissarissen-deciseurs op 3 mei 1635 alle katholieke leden van de Brabantse Raad aan de deur en vervingen hen door gereformeerden, waarvan nu klaarblijkelijk een voldoende aantal het maas-trichtse burgerrecht bezat¹²¹.

De Brabantse Raad bestond voortaan steeds uit brabantse gereformeerde maastrichtenaars, maar het is voor mij twijfelachtig of de staatse commissarissen-deciseurs en hun opdrachtgevers, de Staten-Generaal, daar wel zo gelukkig mee waren. Waarom resolveerden Hare Hoogmogenden anders reeds in januari 1633, dat gereformeerden de voorkeur genoten, mits zij bekwaam waren¹²²? Gereformeerde brabanters waren er ongetwijfeld in voldoende mate na enkele jaren immigratie; een andere vraag is, of zij van genoegzame kwaliteit waren qua stand en capaciteiten om een raadszetel te bezetten. Hoe valt het anders te verklaren, dat jaar in jaar uit commissarissen-deciseurs geïnstrueerd werden bij de vergeving van ambten en het bezetten van raadszetels gereformeerden de voorkeur te geven, maar katholieken niet uit te sluiten, mits de luikse commissarissen-deciseurs ook eens gereformeerden wilden aanstellen? De luikenaars weigerden dit reeds in 1639 pertinent: hun prins-bisschop kon dit als geestelijk heer eenvoudig niet toestaan en katholieken werden dan ook nooit meer in brabantse functies benoemd. Bij elke zending van staatse commissarissen-deciseurs in de door mij bestudeerde periode keerde deze opdracht terug. Het is natuurlijk mogelijk, dat het na verloop van tijd een loze formule geworden was, toen er eenmaal een vaste kern van notabele gereformeerden in Maastricht woonde. In de aanvangsperiode van het staatse medebewind sluit ik echter de mogelijkheid niet uit, dat van staatse zijde ernstig getracht is het tekort aan kwaliteit bij de brabantse gereformeerden te compenseren door ook katholieke brabanters te kunnen benoemen¹²³.

De uit katholieken bestaande Luikse Raad en het brabantse uit gereformeerden bestaande raadscollege hebben in de jaren tussen 1635 en 1673 eendrachtig samengewerkt of nauwkeuriger gezegd: echte botsingen zijn in die periode niet voorgekomen, inzoverre dit valt op te

¹²⁰ Flament I, 71: 1633 oktober 10.

¹²¹ SAM, 194, Magistraatslijsten 1580-1794: 1635 mei 3.

¹²² Flament I, 5: 1633 januari 7.

¹²³ Voorbeelden: RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652. ARA, StG, lias 5824: Rapport CCDD, 1646 augustus 30-31 lectum. Aldaar, 8971: Verbaal Maastricht, 1654 november 20. Aldaar, 8978, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1666 oktober. Aldaar, lias 5841: Instructie CCDD, 1673 april 14.

maken uit de voorhanden zijnde gegevens, al zijn kleinere wrijvingen vanzelfsprekend niet uitgebleven. In 1638 overleed de stedelijke pensionaris, Dionysius Meys, een katholiek¹²⁴, waarop de prins-bisschop de magistraat aanschreef niemand als zijn opvolger aan te stellen ten nadele van hem, de bisschop zelf¹²⁵. De opvolging werd een slepende kwestie. Maastricht kende maar één juridische raadsman voor de magistraat en wie zou dat nu moeten worden: een brabantse, dus gereformeed, of een luikenaar, dus katholiek? Voor de prins-bisschop was het een heel eenvoudige zaak. Meys was brabantse en nu was Luik aan de beurt, oordeelde hij heel logisch en in zijn voordeel. De staatse commissarissen-deciseurs konden hiermee niet zonder meer accoord gaan, alhoewel het gebruik geweest schijnt te zijn de functie bij toerbeurt door een lid van een der maastrichtse 'nationaliteiten' te laten bekleden; inzoverre stond de prins-bisschop dan in zijn recht. De vertegenwoordigers zochten en vonden een uitweg. Zij stelden voor het lot te laten beslissen. De winnende partij mocht dan iemand aanwijzen, die ook de medeheer kon accepteren, waarbij religieverschil geen reden mocht zijn de kandidaat af te wijzen¹²⁶. De om advies gevraagde Raad van State oordeelde de aanstelling van een pensionaris een zaak van bijzonder gewicht, want deze functionaris had grote invloed, zeker in een tweeherige stad als Maastricht. Loting vond de Raad van State een zeer bedenkelijke procedure, daar dan een luikenaar aan de macht zou kunnen komen; het leek daarom maar beter alles zo te laten tot „betere occasie”¹²⁷. Hare Hoogmogenden sloten zich inzoverre bij dit advies aan, dat zij bij resolutie van 13 december 1641 hun commissarissen-deciseurs opdracht gaven alleen een gereformeede tot pensionaris te benoemen. Als de luikse commissarissen-deciseurs hiermee niet accoord gingen, moest het pensionarisschap maar vacant blijven¹²⁸. De staatse commissarissen-deciseurs hadden intussen bemerkt, dat sinds de dood van Meys de luikse hoogschout het pensionarisschap ad interim vervuld had, waaraan commissarissen-deciseurs onmiddellijk een einde gemaakt hadden¹²⁹. De zaak bleef hierna vijf jaar lang aanslepen: de luikse commissarissen-deciseurs stonden erop, dat een katholiek pensionaris werd, wat hun staatse collegae steeds weer

¹²⁴ Coen van Herstal. Kroniek; in: Maasgouw 68 (1949) 12.

¹²⁵ SAM, 156, Missivenboek 1616-1645, 167: Bisschop van Luik aan magistraat uit Bonn, 1638 december 15.

¹²⁶ ARA, StG, lias 5823: CCDD aan HoMo, 1641 november 20. RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652 ad 7.

¹²⁷ ARA, StG, lias 5823: 1641 december 6.

¹²⁸ Flament II, 154.

¹²⁹ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1641 ad 7.

vlakweg weigerden. In 1646 vonden de commissarissen-deciseurs een uitweg uit deze patstelling: voortaan zouden er twee pensionarissen zijn, een luikse en een brabantse¹³⁰.

Vijf jaar later rees een nieuw geschil, toen de luikse pensionaris Creusen „t'eenemaal impotent en caducq” bleek te zijn en het jaar daarop overleed. De staatse commissarissen-deciseurs sloegen toen voor de ad interim fungerende Pesters, brabantse en gereformeerd, officieel aan te stellen als stadspensionaris en geen opvolger te benoemen voor de overleden katholieke luikenaar Creusen. Zouden de luikse commissarissen-deciseurs dit weigeren, dan diende hun meegedeeld te worden, dat het salaris voor de pensionaris ad zeshonderd gulden maastrichts per jaar voor goed 'vernietigt' zou worden. De luikenaars stoorden zich niet aan dit dreigement en benoemden met goedkeuring van de prins-bisschop Antoon Vaes als opvolger van Creusen. De pogingen van de staatse commissarissen-deciseurs hierin te elfder ure verandering te brengen bleven vruchteloos en daarom lieten zij alles maar, zoals het in 1646 geregeld was: twee pensionarissen, één voor de luikse en één voor de brabantse zijde¹³¹.

Inhoeverre de bekleding van het pensionarijschap de onderlinge verhoudingen binnen de magistratuur tussen Luikse en Brabantse Raad beïnvloedde, valt niet na te gaan. Er zullen allicht leden geweest zijn, die er voordeel in zagen het ambt binnen hun kring te houden, maar daar is mij niets over bekend. Veeleer komt uit de wel beschikbare gegevens het beeld naar voren van twee over het algemeen eendrachtig samenwerkende regentencolleges binnen de magistratuur na de eerste roerige jaren, waarin de raadsleden de zaken zo slecht behartigden, dat de commissarissen-deciseurs hen in 1641 moesten vermanen regelmatig te vergaderen en de resumptie van de raadsverdragen niet te verwaarlozen¹³². In 1652 kreeg de magistratuur te horen, dat zij de stedelijke financiën beter moest beheren. Tevens vermaanden de commissarissen-deciseurs hen „serieuselyck” om „goede onderlinge vriendschap en correspondentie te houden”, maar deze aanbeveling keert te regelmatig terug om eruit te mogen concluderen, dat het schortte aan onderlinge samenwerking¹³³. In hetzelfde jaar en opnieuw in 1654¹³⁴ kreeg de magistratuur een 'scherpelycke' berisping over de onregelmatige tijden, waarop zij vergaderde, allemaal tekenen die erop wijzen, dat de maas-

¹³⁰ ARA, StG, lias 5824: Instructie en rapport CCDD, lectum 1646 augustus 30-31. RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1646.

¹³¹ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652 ad 7.

¹³² Als voor: Rapport CCDD, 1641.

¹³³ Als voor: Rapport CCDD, 1652.

¹³⁴ Als voor en: ARA, StG, Loketkas 42: 1654 november 14.

trichtse vroedschap in het begin van de jaren vijftig der zeventiende eeuw het regeren wat al te zeer van de makkelijke kant opnam. Voor het overige lijkt het allemaal peis en vree. In 1651 besluit de magistraat bij gelegenheid van het overlijden van de prins-bisschop Ferdinand van Beieren zoals vanouds gebruikelijk de plechtigheden in de Onze-Lieve-Vrouwe bij te wonen. Een deputatie uit de magistraat bestaande uit luikenaars en brabanters zal daartoe gezamenlijk vooraf overleggen met het kapittel¹³⁵. Een nog mooier voorbeeld van samenwerking biedt het oorlogsjaar 1665. De Raad van State sloeg Maastricht aan voor een bijdrage van tienduizend gulden hollands in de oorlogskosten. De som zou moeten worden opgebracht door de brabantse inwoners, wat de Luikse Raad onmiddellijk deed protesteren: dit was een rechtstreekse aanslag op het indivieze bestuur van de stad. Zij wilden de zaak echter niet op de spits drijven, want in één adem stelden zij voor de luikenaars eveneens te laten bijdragen in de gevraagde tienduizend gulden om een breuk in het indivieze bestuur te voorkomen. De Brabantse Raad beloofde toen grootmoedig ook vrijwillig te zullen bijdragen, als de luikse prins-bisschop ooit een gift van de stad zou verlangen, waarna de gezamenlijke magistraat accoord ging met de vrijwillige bijdrage van de luikse inwoners en uit de Brabantse en Luikse Raad gedeputeerden aangewezen werden om de geldinzameling te regelen¹³⁶.

Het is hier de geschikte plaats een correctie aan te brengen op een onjuiste voorstelling van de maastrichtse bestuursverhoudingen in de zeventiende eeuw, een correctie die ook Wouters al aanstipte en een verhouding waarover reeds Thewissen zich verwonderde, ofschoon men er nooit dieper op ingegaan is¹³⁷. Meer onbewust dan bewust berustte het oordeel over de verhoudingen in Maastricht op de veronderstelde natuurlijke tegenstellingen tussen katholieken en gereformeerden en tussen autochtone maastrichtenaars en de na 1632 uit het noorden binnengekomen immigranten die zich meester maakten van stedelijke functies ten koste van geboren en getogen maastrichtenaars. Deze veronderstelde algemene tegenstelling dacht men automatisch terug te vinden binnen de stedelijke magistraat, waar de Luikse Raad dan de exponent zou zijn van het oorspronkelijk maastrichtse en katholieke volksdeel, de Brabantse Raad van het uit het noorden gekomen gereformeerde. Laatstgenoemden maakten een minderheid uit, die het nooit verder bracht dan een kwart van het totale aantal inwoners en

¹³⁵ SAM, 85, RV, 182: 1651 maart 7.

¹³⁶ SAM, 86, RV, 140-144: 1665 oktober 2.

¹³⁷ Wouters. Grensland, 401. Thewissen. Het hollandsche tijdperk; in: Publications 76 (1940) passim.

toch bezetten zij spoedig alle functies voor het brabantse deel van de stad, een toestand die Wouters de kwalificatie „uitdagende bevoorrechtiging” voor deze situatie in de pen gaf¹³⁸.

Politieke macht was echter in de zeventiende eeuw en ook later nu eenmaal niet afhankelijk van volksinvloed maar van de gezagsdrager in de staat, wat voor Maastricht in concreto betekende de prins-bisschop van Luik met na 1632 de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden. Deze twee machthebbers hadden hun gezag over de stad niet onderling verdeeld; zij oefenden het gezamenlijk of ‘indivies’ uit over twee groepen maastrichtenaars, die zeer verschillend in aantal waren. Dat numerieke verschil speelde echter geen rol bij de verdeling van raadszetels. De raadsleden vertegenwoordigden immers in de Luikse of Brabantse Raad niet het volksdeel van luikse of brabantse ‘nationaliteit’ maar de luikse of brabantse heer van de stad, die de raadsleden namens hun respectieve heren gezamenlijk bestuurden door middel van de magistraat of ‘indivieze raad’. Staatsrechtelijk gezien waren de twee heren van Maastricht volkomen gelijkwaardig en deze gelijkwaardigheid kwam ook tot uiting in de raadscolleges, die hen vertegenwoordigden, door het gelijke aantal zetels en het volkomen gelijke stemrecht.

De wisseling van heer in 1632 voor het brabantse aandeel in het bestuur bracht hierin geen wezenlijke staatsrechtelijke verandering, al kwamen er wel wijzigingen. De meest in het oog lopende was de wisseling in confessie van de Brabantse Raad. Vóór de capitulatie waren allebei de heren van Maastricht de katholieke confessie toegedaan en krachtens het „cuius regio, illius et religio” duldden zij slechts katholieken in de respectieve raadscolleges, die hen vertegenwoordigden. Na de capitulatie was een der heren – de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden – de gereformeerde confessie toegedaan en krachtens hetzelfde „cuius regio, illius et religio” betekende dit een wisseling van confessie voor het de Staten vertegenwoordigende brabantse raadscollege. Zoals ik hierboven uiteenzette, voerden de Staten-Generaal de wisseling van confessie niet abrupt door, maar hielden zij zich aan het vigerende recht omtrent het bezetten van raadszetels, zodat de algehele calvinisering van de Brabantse Raad eerst in 1635 haar beslag kreeg, terwijl de eens verkregen rechten van de andere ‘ad vitam’ benoemde katholieke brabantse functionarissen gerespecteerd werden.

De feiten van deze wisseling in confessie zijn in grote lijnen wel achterhaalbaar. Duister blijft echter de invloed, die deze verandering

¹³⁸ Wouters. Grensland, 400.

had op de verhoudingen, niet binnen de maastrichtse burgerij in haar geheel – die bleef evenals vóór 1632 uitgesloten van het stadsbestuur – maar binnen de maastrichtse regentenkaste. Vrijwel van de ene dag op de andere zagen de brabantse raadsverwanten van katholieken huize zich uitgesloten van hun van vader op zoon overgeërfde notabele plaats in het stedelijk bestuur. Deze katholieke regenten moeten zich wel plotseling in een luchtledig gevoeld hebben. Voor hun trouw aan het oude geloof pleit wel, dat er nergens ook maar een zweem van bewijs te vinden is voor een overgang van een of meer van deze notabelen naar de gereformeerde confessie omwille van de smeer. Of bleven zij in stilte hopen op een omkeer, die hen hun oude positie weer zou doen herwinnen? Er zijn nog twee andere mogelijkheden, die ik zou willen noemen de korte en de lange weg. De korte weg was de emigratie naar spaans gebied, waar een maastrichts regent omwille van de aldus betoonde trouw aan de koning kon hopen snel weer tot eer en aanzien te geraken. Was dit misschien het oogmerk van de brabantse katholieke hoogschout Arnold Verheyen, die in 1636 naar Brussel vertrok en volgens Hare Hoogmogenden gevlucht was¹³⁹? De lange weg was het huwen met een meisje uit de regentenstand van luikse ‘nationaliteit’. De kinderen uit een dergelijk huwelijk bezaten dan weer de vereiste kwaliteiten voor een regentfunctie, maar dan aan de luikse zijde. In de achttiende eeuw kwam het wel voor, dat maastrichtse notabelen onderling van nationaliteit wisselden met toestemming van de twee heren der stad. In de door mij bestudeerde periode bestond deze mogelijkheid om eer en invloed te redden nog niet; in ieder geval werd ze niet gepractiseerd, zodat slechts de twee andere door mij aangegeven mogelijkheden overblijven. Het zijn niet meer dan hypothesen, want het zou een moeizaam en langdurig onderzoek vergen een enigszins vast omlijnd beeld te krijgen én van de maastrichtse familieverhoudingen in regentenkringen én van de maastrichtse emigratie na 1632 om op die wijze de strikte bewijzen te leveren voor mijn veronderstellingen.

Over de immigratie uit het noorden bestaan meer gegevens. Spoedig na de capitulatie stelden de Staten in de functies die hun ter begeving stonden, mensen aan uit de stemhebbende provincies, die later benoemd werden in de Brabantse Raad zoals Cornelis Baccart, Pieter de

¹³⁹ ARA, StG, 12271, Commissieboek 1626-1639, fo. 220 verso - 22 verso. Flament II, 87. Later weigerden de StG Verheyen als zuidnederlands lid van de Chambre Mi-Partie: Wouters. Grensland, 391.

Bitter en Hendrik van den Broeck¹⁴⁰, om er slechts enigen te noemen van een lange lijst. Vaak waren het mensen, die als convooimeester of anderszins meegekomen waren met de tros van het leger en in Maastricht de kans waarnamen carrière te maken. Als 'homines novi' zullen zij door de autochtone maastrichtse regenten waarschijnlijk met de nek aangezien zijn, want eerst drie decennia later lijken zij geaccepteerd te zijn, getuige de huwelijken tussen de afstammelingen der oude regentenfamilies en die der nieuwkomers. In de voor eer en aanzien zo uitermate gevoelige zeventiende eeuw zullen deze parvenu's, want dat moeten zij toch geweest zijn in de ogen der geboren en getogen maastrichtse regenten, het moeilijk gehad hebben. Als vertegenwoordigers van de wereldlijke heer kwamen zij in Maastricht bij alle plechtige gebeurtenissen steeds op de tweede plaats na de representanten van de geestelijke heer, die hun ambt uit lange ervaring met een waardigheid droegen, die de nieuw aangekomen 'brabanters' slechts met linksheid hebben kunnen torsen. Bovendien vertegenwoordigden deze brabanters een heer die zeker in de eerste decennia na 1632 de stad meer kwaads dan goeds berokkende, terwijl hun confessie een vreemd element in de stedelijke samenleving bracht, dat eerst op de lange duur geassimileerd werd maar steeds het anders-zijn van een minderheid bleef. Is het dan wonder, dat de brabanters zich in de magistraat jarenlang tevreden stelden met het spelen van de tweede viool en toen zij zich eenmaal geaccepteerd wisten niet naar de eerste viool grepen? De brabanters voelden niets voor scherpstlijperij; dat zou hen maar in discrediet brengen bij de luikse regenten, waarvan zij zo snel mogelijk de evenknie wensten te worden. Er valt dan ook niets te melden over harde tegenstellingen in de boezem van de maastrichtse magistraat tussen luikenaars en brabanters, waarvan de eersten zich hoog verheven wisten en de anderen poogden zich hoog te verheffen boven het vulgus. De brabanters zouden hun streven naar omhoog slechts gefnuikt hebben door meningsverschillen met de Luikse Raad te gaan cultiveren. Liever beijverden zij zich gemeenschappelijk front te maken, zoals in 1651 toen tot nadeel van de 'eersaeme raedt' pamfletten, boeken en schilderijen in de stad verspreid werden die het gezag van en de eerbied voor de regeerders ernstig dreigden te benadelen¹⁴¹. De brabantse regentenstand was naar alle waarschijnlijkheid absoluut niet genegen moeilijkheden te maken of te zoeken met de luikse collegae.

¹⁴⁰ Flament I, 53: 1633 september 14. Aldaar, 28: 1633 mei 19. SAM, 84, RV, fo. 297 recto - verso: 1632 oktober 21. ARA, StG, lias 5836: 1661 april 23. Aldaar, lias 5821: Memoires pour l'avancement de la vraye religion ès quartiers de Maestricht, Limbourg et Outre Meuse, niet gedateerd [1633, juli].

¹⁴¹ SAM, 85, RV, 187-188: 1651 maart 10.

In het zog van het staatse leger kwam echter na de capitulatie van 1632 nog een andere groep uit het noorden de stad binnen, de gereformeerde predikanten met hun aanhang, en die zouden heel wat meer speels maken!

KERKELIJKE GEVOLGEN VAN DE CAPITULATIE

Tijdens de belegering van Maastricht was er reeds contact geweest met Frederik Hendrik om de belangen van de katholieke godsdienst te bepleiten. Een priester, La Montagne, die voor deze belangen opkwam werd door de prins gastvrij ontvangen evenals de provinciaal der paters augustijnen, die het maastrichtse klooster in zijn welwillendheid kwam aanbevelen¹⁴². Frederik Hendrik kon tegenover deze katholieken om meerdere redenen geruststellende verklaringen afleggen. Persoonlijk zeer verdraagzaam kon hij namens zijn lastgevers, de Staten-Generaal, de handhaving van het katholicisme binnen Maastricht vast beloven in de wetenschap, dat diezelfde Staten-Generaal echt niet van plan waren revolutionaire veranderingen aan te brengen in de staatsrechtelijke en de daaraan in die tijd gekoppelde confessionele status van de stad. In Venlo en Roermond hadden de Staten-Generaal het katholicisme vrij gelaten met het oog op de propagandistische waarde in de Zuidelijke Nederlanden voor het bereiken van de verreikende oogmerken van de Maasveldtocht, alhoewel de Gelderse Staten in Venlo en Roermond de enige heer waren en volgens het 'cuius regio, illius et religio' de katholieke eredienst hadden kunnen verlagen tot een gedoogde confessie en niet meer. In Maastricht deelden Hare Hoogmogenden echter de soevereiniteit met de prins-bischof van Luik, waaraan zij om meerdere redenen niet wensten te tornen, zoals hiervoor uiteengezet werd. Het natuurlijke gevolg was: handhaving van de katholieke confessie op de oude voet maar tevens de eis, dat de door de Staten meest bevoorrechte confessie, de gereformeerde, in de pas veroverde stad gelijke rechten toegekend werd, daar dit zonder meer passend was voor de eer en hoogheid van de veroveraar en opvolger van de spaanse koning¹⁴³. Hierbij dient aanstonds een kanttekening te worden gemaakt. De gereformeerde godsdienst werd ingeplant als de confessie van de gereformeerde heer van Maastricht binnen het stadsgebied zonder de geloofsovertuiging van de onderdanen van deze heer, de brabanters, te verlagen tot die van een gedulde confessie, wat overal elders in de Republiek de normale

¹⁴² Vie Strouven, 190. Maasgouw 30 (1908) 51.

¹⁴³ Wouters. Grensland, 353.

procedure was. De Staten trokken hier de consequentie uit het aanvaarden van de medeheerschappij. Deze impliceerde een gezamenlijk bestuur van de stad met de prins-bisschop van Luik en sloot consciëntiedwang van het brabantse volksdeel uit. Het laatste zou immers een opsplitsing betekend hebben van de stadsbevolking in een luiks en een brabantse deel, hetgeen uitgesloten werd door de aloude, ook door de Staten erkende juridische status van de maastrichtenaars. Hare Hoogmogenden eisten slechts dat hun maastrichtse vertegenwoordigers – leden van de Brabantse Raad en andere door de Staten benoemde functionarissen – de gereformeerde confessie zouden toegedaan zijn met daarnaast een vrije uitoefening van deze door Hare Hoogmogenden bevoorrechte confessie.

De capitulatiebepalingen van 1632 zijn een getrouwe afspiegeling van deze opvatting. Het tweede artikel stipuleerde de vrije en publieke uitoefening van de gereformeerde religie volgens de gebruiken in de Verenigde Provinciën, waarvoor in Maastricht twee kerken ter beschikking gesteld zouden worden en wel de kapellen van Sint-Jacob en Sint-Hilarius of, indien nuttig en nodig, twee andere. Het derde en vierde artikel handhaafden uitdrukkelijk de vrijheid van publieke eredienst voor de katholieken met behoud van alle bestaande katholieke instellingen – kapittels, kloosters, parochies enzovoorts – en van al hun goederen en inkomsten, rechten en voorrechten „ . . . sonder dat yemant van deselve daer in enigh belet, verminderinge, ofte verhinderinge sal geschieden . . . ”¹⁴⁴.

De staatse commissarissen-deciseurs conformeerden zich aan deze bepalingen, zoals blijkt uit het ‘Memoriael’: kloosters en kapittels lieten zij ongemoeid. Alleen de vrije wijnkelder van Sint-Servaas, die gelegenheid gaf tot het ontduiken van de wijnaccijns, werd door hen gesloten en zij gaven opdracht inlichtingen in te winnen over de vergeving der prebenden in de twee stiftskerken. Wel bezochten commissarissen-deciseurs de vier parochiekerken om een geschikte kerk voor de nederduits gereformeerden uit te zoeken, daar de kapel van Sint-Jacob te klein bleek voor deze gemeente. Uit naam van de bisschop van Luik protesteerden de luikse commissarissen-deciseurs. Zij betoogden dat een eventuele inbeslagname van een parochiekerk te kort deed aan het collatierecht van de bisschop – wat onwaar was: dat recht had immers het Sint-Servaaskapittel – en boden in plaats daarvan de kerk der antonieten of die der kruisheren aan. Dit kan gezien worden als een verdragingsactie, want het zou wel enige tijd vergen aler vaststond met welk recht een kloosterkerk genaast kon wor-

¹⁴⁴ Zie bijlage 1.

den. De staatse commissarissen antwoordden hautain smalend, dat hun luikse collegae „... soo nau nyet en mosten sien, tegens de beleefteden haer getoont bij de capitulatie...”. De prins had het ook kunnen doen zoals in Rijnberk, waar de bisschop – eveneens Ferdinand van Beieren – geen enkel recht was gelaten¹⁴⁵. De luikse commissarissen-deciseurs hadden daarop geen weerwoord en de brabantse parochiekerk, Sint-Matthijs, was in bezit genomen¹⁴⁶.

Onder deze bedrijven door was het kerkelijk leven der maastrichtse nederduits gereformeerden reeds op gang gekomen. Op vrijdag 27 augustus 1632 had hun eerste dienst in de veroverde stad plaats in de Sint-Matthijs, waaronder de uit Deventer afkomstige Nicolaas Boomhouder voorging, die ook het Avondmaal vierde met de zojuist onder het kruis vandaan gekomen gemeente¹⁴⁷. Op zondag 5 september hielden veldpredikers uit het staatse leger een morgen- en namiddagdienst in Sint-Matthijs onder grote toeloop van soldaten en inwoners¹⁴⁸; ook kwam het spoedig tot aanwijzing van ouderlingen¹⁴⁹ en probeerden minder rechtzinnige lidmaten een arminiaanse predikant binnen te smokkelen¹⁵⁰. Dit maastrichtse beroep ging echter niet door, want buiten Maastricht werd op hoog niveau ijverig gewerkt om de stad van predikanten te voorzien.

Vóór de overgang van Maastricht reeds was de daar te stichten gereformeerde kerk ter sprake gekomen op de Synode van Gelderland, die in de derde week van augustus te Nijmegen vergaderde. De gelderse gedeputeerden besloten twee leden af te vaardigen – waarschijnlijk naar de gelderse vertegenwoordigers in de Staten-Generaal – om het verzoek van de synode over te brengen de Kerk van Maastricht onder haar hoede te mogen nemen¹⁵¹. Het is mij niet bekend, wat er gebeurd is met het verzoek uit Gelderland; het resultaat was in elk geval negatief. Begin september verzochten gedeputeerden te velde Hare Hoogmogenden een nederduitse en een franse predikant naar Maastricht te willen zenden en zo dit onmogelijk was, gedeputeerden te machtigen een nederduits predikant uit het Land van Gulik aan te stellen. De

¹⁴⁵ Wittrup. Rechts- und Verfassungsgeschichte, 78, 94.

¹⁴⁶ Aanteekeningen; in: Kroniek HG 29 (1873) 200-201.

¹⁴⁷ Habets. Twee historische beschrijvingen; in: Publications 29 (1892) 386-387. Was deze Boomhouder misschien een afstammeling van de uit Maastricht afkomstige gelijknamige familie in Aken? Zie: Schillings. Niederländische Exulanten, 79 noot 140.

¹⁴⁸ Aitzema III, 12e boek, 50. Habets, a.w., 414.

¹⁴⁹ JAM, AK I, 3.

¹⁵⁰ JAM, AK I, 46: 1638 mei 14.

¹⁵¹ RAA, AGS I: 1632 augustus 15-18 ad 33.

gedeputeerden hielden hierbij waarschijnlijk rekening met het feit, dat in de oorspronkelijke organisatie van de gereformeerde kerk Maastricht en de Maasstreken onder het Rijnland gebracht waren. De gevraagde machtiging werd door Hare Hoogmogenden verleend bij resolutie van 12 september¹⁵².

Een dag eerder hadden de Staten de leidse hoogleraar ds. André Rivet verzocht een geschikt frans predikant voor Maastricht te zoeken, waarbij zij dachten aan Samuel Maresius, hofpredikant bij de in Den Haag verblijvende hertogin-moeder van Bouillon, Elisabeth van Nassau, een halfzuster van Frederik Hendrik. Aangezien Rivet wel niet aanstonds zou slagen, dachten de Staten erover een voorlopige benoeming te doen om de waalse gemeente in de Maasstad zo snel mogelijk een voorganger te bezorgen, totdat de definitieve benoeming zou kunnen volgen¹⁵³. Op zondag 12 september viel het besluit Rivet te benaderen. Hij schijnt gesuggereerd te hebben voorlopig voor Maastricht te benoemen de dominees Dumoulin en Rambour, oud-collegae van Maresius te Sedan. Op maandag 13 september kon hij de Staten echter medelen, dat Elisabeth van Nassau accoord ging met de benoeming van haar hofpredikant in de Maasstad. Hare Hoogmogenden resolveerden daarop Dumoulin en Rambour bij provisie te beroepen en aan gedeputeerden te velde over te laten de beste van de twee uit te kiezen en aan te stellen als frans predikant na bekomen toestemming van de hertog van Bouillon, die op het punt stond benoemd te worden tot goeverneur van Maastricht¹⁵⁴. Hare Hoogmogenden verwachtten klaarblijkelijk niet dat Maresius, die in dezelfde resolutie 'by leeninghe' tot waals predikant benoemd werd, snel uit Den Haag ter plaatse zou kunnen zijn. De gedeputeerden te velde behoefden echter geen mogelijk pijnlijke keuze te doen tussen de twee predikanten uit Sedan, want voor de maand oktober goed en wel begonnen was arriveerde Maresius te Maastricht, waar hij op de derde dag van die maand zijn eerste preek hield voor de prille waalse gemeente¹⁵⁵. De Waalse Synode die half september te Vlissingen vergaderde, sprak over de beroeping van predikanten in Maastricht, Limburg aan de Vesdre en Herstal en koos een deputatie uit haar midden om bij de Staten en de prins om steun

¹⁵² ARA, StG, Resolutieregister 1632, september 12. Het tot het Rijnland behoren van de maastrichtse kerk: Forsthoff. Rheinische Kirchengeschichte, 504.

¹⁵³ ARA, StG, Resolutieregister 1632, september 11. Van Opstal. André Rivet, 94. Voor de gehele benoemingsprocedure van Maresius vooral: Nauta. Maresius, 102-103, 107-108. Voor Rivet: NNBW, VII, koln 1051-1052.

¹⁵⁴ ARA, StG, Resolutieregister 1632, september 13.

¹⁵⁵ Nauta, a.w., 108-109. Nauta schrijft de aanstelling van Maresius vooral toe aan de hertog van Bouillon; aldaar, 108 noot 10.

te vragen voor de nieuwe gemeenten, maar toen hadden Hare Hoogmogenden in Den Haag de gehele beroepingsprocedure al afgewerkt, zodat de Waalse Synode er evenmin aan te pas kwam als de Gelderse een maand eerder¹⁵⁶. Op de mededeling, dat de Waalse Synode voor de op te richten kerken in de pas veroverde gebieden De la Rivière en Massis aangewezen had, viel geen resolutie, want Hare Hoogmogenden wilden eerst het advies afwachten van gedeputeerden te velde „nopen- de de constitutie ende gelegentheyf” aldaar, alhoewel de zaken der franse kerk haar zeer ter harte gingen¹⁵⁷.

De beroeping van een predikant voor de nederduitse gereformeerden te Maastricht nam wat meer tijd. Op 20 september hoorden Hare Hoogmogenden onderhands, dat de duitse predikant Philippus Ludovicus te Den Haag, die ook in het nederlands preekte, wel iets zou voelen voor een beroep naar de pas veroverde stad¹⁵⁸. Prompt attendeerden de Staten hun gedeputeerden te Maastricht op deze kandidaat: als zij misschien reeds iemand aangesteld hadden en een tweede predikant nodig achtten, wilden zij dan denken aan Ludovicus¹⁵⁹? De Staten-Generaal dankten hun inlichtingen aan Lochteren, die toeval- lig sprak met de haagse predikant L'Empereur en aan Schaffer, die in opdracht van Hare Hoogmogenden sprak met de bekende haagse predikant Hendrik Rosaeus¹⁶⁰, een vooraanstaand man in de kerk van Zuid-Holland en een fel tegenstander der remonstranten. Op 4 oktober noemde Rosaeus als kandidaat voor Maastricht Philippus Ludovicus. De heren Lochteren en Schaffer kregen opdracht Ludovicus te bewegen het beroep „in de nederduytsche taele” aan te nemen „ten behou- ve van de Generaliteyt vallende” – zijn tractement zou betaald worden uit de generaliteitsmiddelen – en zo snel mogelijk te vertrekken, als overeenstemming bereikt was omtrent de condities van zijn aan- stelling. Vier dagen later waren de besprekingen rond, was Ludovicus' tractement vastgesteld en einde oktober zond de Zuidhollandse Synode hem naar Maastricht, „... alsoo met het veroveren der stad Maestrigt Godt belieft heeft den H. Evangelio een deure te openen binnen de voorszegde stad . . .”¹⁶¹. Ludovicus is waarschijnlijk eerst

¹⁵⁶ Livre synodal; I, 373: 1632 september 15-17. Nauta, a.w., 107 en noot 4 aldaar.

¹⁵⁷ ARA, StG, Resolutieregister 1632, oktober 14 en 15.

¹⁵⁸ Als voor, september 20.

¹⁵⁹ Als voor, september 21.

¹⁶⁰ Zie over hem: NNBW, X, kol. 836.

¹⁶¹ ARA, StG, Resolutieregister 1632, oktober 4 en JAM, AK I, Prolegomena: 1632 oktober 4. Gedenkboek 1932, 39 en ARA, StG, Resolutieregister 1632, oktober 8. JAM, AK I, Prolegomena: 1632 oktober 28. ARA, StG, lias 5835: Attestatie van Ludovicus s.d. [1658 maart 11].

in de laatste dagen van november naar het zuiden vertrokken. Op 18 november bedankten de Staten van Holland hem voor zijn dienst en schonken hem driehonderd gulden als reispenning, die hem op zijn nieuwe standplaats zou uitbetaald worden uit de oorlogscontributies geheven in vijandelijk gebied¹⁶². Zeven dagen later resolveerden Hare Hoogmogenden op een verzoek van gedeputeerden te velde, dat de voor Maastricht aangewezen predikanten toch zo snel mogelijk zouden overkomen, zowel vanwege de aanwas van de gemeente en het bezoeken der zieken, 'als anders'. De Staten-Generaal verzochten Ludovicus zich te haasten en, zodra hij op zijn nieuwe standplaats aangekomen was, in overleg met Maresius Hare Hoogmogenden in te lichten over alles hetgeen dienstig kon zijn voor de voortplanting van Gods woord in die streken¹⁶³. De nederduitse en de waalse gemeenten in Maastricht waren nu – drie maanden na de capitulatie – elk voorzien van een voorganger.

De wijze, waarop dit gebeurde, is hierboven weergegeven aan de hand van de beschikbare gegevens. Deze gegevens doen de vraag rijzen: wie stelde de predikanten nu eigenlijk aan, de gedeputeerden te velde en hun lastgevers, de Staten-Generaal, of een ander orgaan? Eerder vermeldde ik de pogingen ondernomen door de Gelderse en de Waalse Synode om respectievelijk een nederduits en een waals predikant in Maastricht te mogen aanstellen. Deze pogingen waren geen succes beschoren, zoals hierboven bleek, want de benoemingen werden geregeld door de Staten-Generaal vanuit Den Haag; de gedeputeerden te velde hebben niemand aangesteld in de pas veroverde vesting. Bij de beroeping van Maresius staat het voorbijgaan van de synode wel vast: hij was al in Maastricht, toen het verzoek van de Waalse Synode predikanten aan te wijzen Hare Hoogmogenden bereikte. Bij de beroeping van Ludovicus is dit niet zo duidelijk. Op de vergadering van de Zuidhollandse Synode te Brielle in 1633 werd namens de synode een dankwoord gericht tot degenen onder de broeders, die zich in 1632 als deputaten der synode bijzonder beijverd hadden voor de Kerk van Maastricht en het zenden van een predikant naar die stad¹⁶⁴. De aanwijzing van die deputatie vond plaats op 28 oktober 1632, zoals hierboven vermeld; tot zover de beschikbare gegevens van kerkelijke zijde.

¹⁶² ARA, Staten van Holland na 1572, 3291, Generale index van de resolutiën der gecommiteerde raden 1624-1659, 351: 1632 november 18. Gedenkboek 1932, 40.

¹⁶³ ARA, StG, Resolutieregister 1632, november 25. Gedenkboek 1932, 40 met de correctie daarop bij: Nauta. Maresius, 109 noot 14.

¹⁶⁴ Knuttel. Acta; I, 502 ad art. 17.

Gegevens van politieke zijde spreken een heel andere taal. Het zijn de gedeputeerden te velde, dus politieke commissarissen, die krachtens hun lastgeving de eerste pogingen in het werk stelden om Maastricht te voorzien van geschikte predikanten. De gedeputeerden hebben van deze lastgeving geen gebruik gemaakt, waarschijnlijk omdat zij ter plaatse en in de naaste omgeving (Guliker Land, Luikerland) geen geschikte kandidaten konden ontdekken voor het predikambt in Maastricht. Wel drongen zij bij hun lastgevers, de Staten-Generaal, herhaaldelijk erop aan toch spoed te maken met het aanwijzen en zenden van predikanten. Hare Hoogmogenden antwoordden op hun verzoek bijzonder snel: binnen één maand was de franse predikant Maresius geïnstalleerd en vooraleer de maand november ten einde was, arriveerde de nederduitse predikant Ludovicus. De twee voorgangers waren gezonden door de Staten-Generaal na een onderonsje met enige haagse predikanten en professor Rivet. Met de Synode van Zuid-Holland was wel contact opgenomen, maar uitsluitend om geschikte kandidaten naar voren te brengen. Op de eigenlijke benoeming had de synode geen enkele invloed; de desbetreffende synodale verklaring van 28 oktober 1632¹⁶⁵ kan niet anders geïnterpreteerd worden dan als een afstaan van Ludovicus voor de Kerk van Maastricht en niet als een benoeming aldaar. Op de directe gang van zaken in de maastrichtse kerk had de Synode van Zuid-Holland, evenmin als na 1640 die van Gelderland, enige invloed. De financiering van de maastrichtse kerken en de salariëring van haar predikanten, hun aanstelling en eventuele uitbreiding van hun getal, kortom alles wat iets uitstaande had met de gereformeerde kerken te Maastricht, dat niet op lokaal niveau op te lossen viel, werd allemaal geregeld door de Generaliteit of door haar gedeputeerden, de staatse commissarissen-deciseurs¹⁶⁶.

Wat Hare Hoogmogenden hiertoe bewoog kan slechts indirect verklaard worden, daar zij dit nergens expliciet gemotiveerd hebben. In het algemeen kan gesteld worden, dat de machthebbers in de Republiek voor alles erop bedacht waren de 'algemeene ruste' onder de bevolking te handhaven en bemoeienis van de Kerk met landszaken te beletten. De Kerk was daartoe onder curatele geplaatst. Elke kerkelijke vergadering stond onder staatstoezicht door het zenden van zogenaamde politieke commissarissen om beraadslagingen en besluiten te stuiten, die naar hun mening politieke consequenties zouden hebben schadelijk voor het landsbelang. In Maastricht viel te vrezen, dat daar weer de twisten rond de remonstranten opperakeld zouden worden, die in het noorden omstreeks 1630 juist gesust waren. Onder de maas-

¹⁶⁵ JAM, AK I, Prolegomena.

¹⁶⁶ Zie Flament I en II, passim. Knuttel. Acta; I en II, passim.

trichtse gereformeerden was immers een groep van onbekende omvang, die na de reductie van de stad graag een arminiaans predikant had willen aanstellen, een voorstander dus van een de Staten onwelgevallige stroming. Daarnaast speelden de soevereiniteitsrechten der Staten een rol, waartoe ook de toelating van een bepaalde godsdienst behoorde i.c. de gereformeerde. In de Unie was elk gewest autonoom in de regeling van de godsdienst. Dit grondbeginsel pasten de Staten-Generaal te Maastricht toe, omdat zij daar het hertogdom Brabant vertegenwoordigden. Bedacht op de hoogheid van de Staat, konden Hare Hoogmogenden niet van zins zijn de zaken van de gereformeerde kerk in de Maasstad over te laten aan een door hen geminacht domineesregiment van welke synode dan ook. Voorts was de gezagssituatie ter plaatse reeds te gecompliceerd om die nog meer te laten vertroebelen door meningsverschillen over interne kerkelijke zaken.

De samenstelling van de maastrichtse gereformeerde gemeenten kan ook van invloed geweest zijn. Zeker in de eerste jaren leverde het garnizoen het merendeel der leden. Cijfers zijn er niet, maar Maastricht heeft altijd bekend gestaan als militaire gemeente en dat gold bijzonder voor de allereerste jaren¹⁶⁷. Het leger was een zaak van de Raad van State en dat zal ongetwijfeld zijn weerslag gehad hebben op het bestuur, de inrichting, de gehele maastrichtse gereformeerde kerk. Een voorname motief voor een volledige onderschikking van de maastrichtse gereformeerde kerk aan de Staten-Generaal, moet voor de heren in Den Haag wel het financiële motief geweest zijn. Iedere geldelijke ondersteuning moest door Den Haag toegestaan worden en is het dan wonder, dat de betaalsheren als tegenprestatie volledige volgzzaamheid verwachtten? De Staten-Generaal hielden de koorden van de beurs en daardoor was de maastrichtse kerk aan handen en voeten gebonden. Zij kon niets doen tegen de zin van Hare Hoogmogenden, zonder haar bestaanszekerheid en die van haar bedienaren op het spel te zetten; daarin verschilde zij niet van de zusterkerken in het noorden, die op dit stuk even onvrij waren en daardoor aan de leiband van de 'politieken' – de regenten – moesten lopen, hoe onwillig zij dat vaak ook deden.

In één enkel opzicht kan de maastrichtse kerk echter vrijer zijn geweest dan de kerken in de Zeven Provinciën. In de eerste plaats was daar de veel grotere afstand tot het regeringscentrum en in de tweede plaats – hoe vreemd het ook moge klinken – de voortdurende aanwezigheid van een veel talrijkere katholieke bevolkingsgroep, die niets van zijn voorrechten noch bezittingen had hoeven prijs te geven, waar-

¹⁶⁷ JAM, AK I, 6: 1633 maart 19. Gedenkboek 1932, 158-161.

door de gereformeerde kerken van meet of aan in tweede positie stonden. Om velerlei redenen waren Hare Hoogmogenden niet van zins door een machtsgreep van deze tweede positie een eerste te maken, zoals ik eerder uiteenzette. Van de andere kant kon het moeilijk stroken met de eer en hoogheid van de medesoeverein van Maastricht, dat de door hem bevoorrechte confessie de rol van Assepoester toebedeeld zou worden tegenover de bevoorrechte confessie van de andere heer, de prins-bisschop van Luik. Godsdienstijver was vele staatse regenten vreemd en die dreef hen dan ook niet tot ondersteuning van de maastrichtse gereformeerde kerk, maar wel het staan op hun soevereine rechten en hun eer en hoogheid als mededragers van het gezag in de stad.

Het voorgaande betoog berust op veronderstellingen bij gebrek aan nadere gegevens over de beweegredenen der Staten-Generaal bij de oprichting en eerste inrichting van de maastrichtse gereformeerde gemeenten zo en niet anders te handelen. Mijn veronderstellingen vinden enige steun in de gebeurtenissen rond de stichting van de gereformeerde gemeente te 's-Hertogenbosch in het najaar van 1629 na de overgave aan Frederik Hendrik. Daar waren direct na de capitulatie voorlopig twee predikanten aangesteld door Hare Hoogmogenden. Eén van deze twee was de legerpredikant Koenraad Markinius – ook wel genoemd Merkinus of Mirkinus – dezelfde, die op zondag 5 september 1632 de ochtenddienst zou leiden in de maastrichtse Sint-Matthijs¹⁰⁸. Deze Markinius was van mening, dat Hare Hoogmogenden tweeërlei recht hadden om in 's-Hertogenbosch predikanten aan te stellen: allereerst als veroveraars van de stad en in de tweede plaats als degenen die de gelden fournerden voor de inrichting der gereformeerde gemeente en het onderhoud van haar bedienaren¹⁰⁹. Met deze opvatting van Markinius was de Zuidhollandse Synode het helemaal niet eens. De synode meende, dat kerkelijke zaken en zeker de beroeping van predikanten 'by leninghe' in het pas veroverde 's-Hertogenbosch tot haar competentie behoorde, terwijl de reeds bestaande bosche kerkeraad een dergelijke inmenging van de synode liever niet zag. Op 12 januari 1630 deed de Zuidhollandse Synode een 'Voorslach' aan de Staten-Generaal om de competentiestrijd in de onlangs veroverde vesting te beslechten ten gunste van de zienswijze der synode, wat de Staten inderdaad deden bij hun op dezelfde twaalfde januari

¹⁰⁸ Reformatie van 's-Hertogenbosch; stukken uit het archief Van Hilten; in: Kroniek HG 29 (1873) 145. Aitzema III, 12e boek, 50. NNBW, I, kol. 1340 s.v. Mirkinus. Gedenkboek 1932, 250.

¹⁰⁹ Reformatie van 's-Hertogenbosch, 145-146.

genomen resolutie „om verscheyde redenen en consideratien”¹⁷⁰. Is het nu boud te veronderstellen, dat Markinius in de nazomer van 1632 nog steeds dezelfde mening koesterde als drie jaar eerder en de gedeputeerden te velde in die zin souffleerde bij de oprichting van de maastrichtse gereformeerde gemeenten? De legerpredikant heeft toen zijn mening zien zegevieren, wellicht geholpen door de grotere afstand, waardoor de Zuidhollandse Synode niet zo slagvaardig kon reageren als in 's-Hertogenbosch.

De in het najaar van 1632 in Maastricht gevestigde gereformeerde kerken stonden onder het bestuur van kerkeraden gekozen uit de ter plaatse wonende gereformeerden, zoals overal elders in de Republiek. De gereformeerden beschikten echter niet over de middelen hun geloof te beleven gelijk het behoorde. Zij hadden geen gebouwen en geen financiën voor het aanstellen van predikanten en het onderhouden der armen, daar de beschikbare middelen aan de katholieken gelaten waren. In de behoefte aan kerkgebouwen voorzag de capitulatie en in de benodigde financiën moest door Hare Hoogmogenden worden voorzien. Zij maakten van deze positie gebruik om zelf predikanten aan te stellen met uitsluiting van welke synode dan ook. De Zuidhollandse Synode werd immers slechts geraadpleegd over mogelijke geschikte kandidaten, maar zij noch welke andere synode kon pretenderen haar kandidaten aangesteld te hebben. De maastrichtse kerk verkreeg op deze wijze met de steun der Staten-Generaal een uitzonderingspositie binnen de vaderlandse kerk, waarmee zij wel de leer maar niet het bestuurlijk verband gemeen had.

De maastrichtse katholieken verkeerden in een vergelijkbare positie. Reeds eerder zette ik uiteen dat hun band met de bisschop en zijn helpers verre van knellend was. Het grote verschil tussen de katholieke en de gereformeerde confessie ter plaatse was echter van economische aard. De katholieken behielden hun instellingen, bezittingen en inkomsten, terwijl de gereformeerden die nog moesten krijgen, een situatie die in de volgende jaren aanleiding zou geven tot vele wrijvingen. Op papier zagen de capitulatiebepalingen omtrent het samenleven van de twee confessies er simpel uit: handhaving van de status quo voor de katholieken met daarnaast gelijkberechtiging voor de gereformeerden, een behandeling conform aan de gezagsverhoudingen: handhaving van de luikse én de brabantse rechten op Maastricht met de daaraan inherente veranderingen geboden door de andere confessie van de opvolger van de spaanse koning, de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën. Ik wees al op de ongetwijfeld onaangename gevolgen voor

¹⁷⁰ Als voor, 155-157.

de katholieke brabantse regentenkaste door de wisseling van heer, gevolgen die onder de oppervlakte bleven en daardoor weinig sporen nalieten. De invoering van een tweede confessie met gelijke rechten trof veel grotere groepen in de maastrichtse samenleving, die eerst jaren na de capitulatie van 1632 een moeizaam verworven evenwicht zou hervinden.

Wereldlijke overheid en gereformeerden

INPLANTING VAN DE GEREFORMEERDE GEMEENTEN, 1632-1635

Evenals de volledige bezetting van de brabantse raadszetels met gereformeerden pas in 1635 haar beslag kreeg, zou het ook meerdere jaren gaan duren aler de gereformeerde kerken enigszins aanspraak konden maken op de status van gevestigde kerken in Maastricht naast de katholieke. De voorgangers der gereformeerden zouden graag gezien hebben dat Hare Hoogmogenden nog verder gegaan waren door de katholieke kerk ter plaatse te verlagen tot die van een gedulde confessie met een *minimum* aan rechten zoals elders in de Verenigde Provinciën. Hare Hoogmogenden voelden hier echter niets voor. Integendeel, de maastrichtse gereformeerden moesten nog een taaie strijd voeren om in de Maasstad de hun bij de capitulatie beloofde vrijheid en gelijkberechtiging metterdaad te bevechten. Aanvoeders in deze strijd waren de twee predikanten Philippus Ludovicus en Samuel Maresius, twee gideonsknechten van het zuiverste water, want het waren zeer strijdbare naturen.

Philippus Ludovicus (1587-1667) was een duitser uit de Opper-Palts¹. Na studies aan de lutherse universiteit van Altdorf (Neder-Beieren) en de calvinistische te Heidelberg werd Ludovicus in 1615 tot het predikambt beroepen en bediende de calvinistische kerken van de Opper-Palts op verschillende plaatsen. In mei 1620 benoemd tot tweede predikant aan het hof van Frederik van de Palts te Praag² moest Ludovicus na de nederlaag van de Winterkoning (8 oktober 1620) terugvluchten naar zijn oude standplaats in de Opper-Palts. Einde 1624 maakte de beierse regering een einde aan zijn werkzaam-

¹ Zie over Philippus Ludovicus: Gedenkboek 1932, 38-92 [Bax] en in het bijzonder voor zijn leven in de Opper-Palts: Hipper. Der Prädikant Philippus Ludovicus, en ook: Poort. Grenswachter [Matthaeus] Ludovicus; in: NAKG 42 (1958), 40-50, 78-115, 152-168. Poort stelde Ludovicus' geboortedatum definitief vast op 27 augustus 1587. Hierna steunt mijn tekst op Hipper, tenzij anders vermeld.

² Gedenkboek 1932, 54.

heden en Ludovicus verliet het land. Het is onbekend waar hij tussen 1624 en 1626 verbleef; in het laatstgenoemde jaar dook hij in Den Haag op, waar zijn voormalige koning Frederik van de Palts reeds ettelijke jaren hof hield. Zou het misschien deze relatie met de Winterkoning geweest zijn, die in 1632 Ludovicus, een duitser, naar voren deed komen als nederduits predikant voor Maastricht in plaats van een geboren en getogen nederlander? En ging de voorkeur naar een duitser uit, omdat de gereformeerde kerk aldaar eertijds onder het Rijnland hoorde? Ik weet het niet, maar protectie van de Winterkoning had Ludovicus al eerder ondervonden³. Als bij zijn aanstelling de bedoeling voorzat de nieuwe gemeente te begiftigen met een bekwaam, rechtzinnig predikant, vol ijver voor de hem toevertrouwde kudde, dan schoten de haagse heren wel midden in de roos. In de Palts had Ludovicus op zijn verschillende standplaatsen ervaring opgedaan met het leiden van een gemeente, die in een traditioneel katholieke streek gevestigd was. Van karakter was hij onbuigzaam door zijn wilskracht, trots, zelfbewustzijn en grote zin voor zelfstandigheid, allemaal eigenschappen die hem in zijn duitse tijd voortdurend moeilijkheden met hogergeplaatsten bezorgden. Dezelfde eigenschappen kwamen Ludovicus zeer te stade in het verre Maastricht, waar hij als een eenzame wachter op Sions muren de belangen van zijn gereformeerde gemeente met onverflauwde ijver zeer talentvol verdedigde tot zijn dood in 1667. Deze rechtlijnige, wat zwaar op de handse duitse emigrant moet een eenzaam man geweest zijn. Zijn vrij spoedig hertrouwen met een veel jongere vrouw in 1646, nadat hij twee jaar eerder weduwnaar was geworden, kan hiervoor een aanwijzing zijn⁴. Populair was hij vermoedelijk niet, want reeds in zijn eerste jaren werd hem verweten, dat zijn preken wel geleerd waren, maar niet geschikt het hart van de massa te beroeren⁵. De gemakkelijke vrienden die het succes meebrengt, had Ludovicus niet, want succes was voor hem in Maastricht niet weggelegd. Bemind bij zijn gemeente is hij waarschijnlijk ook niet geweest, want van zijn laatste ziekte, dood en begrafenis is vrijwel niets bekend en na zijn overlijden komt zijn naam zelden of nooit meer voor in de kerkelijke boeken van de gereformeerde gemeente⁶. Ludovicus wist zich echter een geroepene Gods en in dat besef bewandelde hij onverdroten het in 1632 ingeslagen pad zonder omzien. Toen de drieënzestigjarige in 1650 uit de Palts het verzoek ontving daar drie maanden te komen meewerken aan de

³ Als voor, 39.

⁴ Als voor, 58-59.

⁵ Als voor, 38.

⁶ Als voor, 58-59.

wederoprichting van de protestantse kerk te Heidelberg, de stad van zijn Alma Mater, gaf hij dit verzoek zonder enige nadruk door aan Hare Hoogmogenden in Den Haag. Hij wees slechts erop, dat de maas-trichtse collegae bereid waren hem te vervangen, als het verzoek niet met 'goed fatsoen' afgeslagen kon worden⁷. Ludovicus bleef waar-schijnlijk liever te Maastricht.

Tot de vrienden van Ludovicus behoorde zeker niet zijn collega proximus Samuel Maresius (1599-1673), een ongemakkelijk heer, die van 1632 tot 1636 de franse of waalse kerk te Maastricht bediende. Hij was driftig en opvliegend van aard, kon iemand op het eerste ge-zicht voorgoed veroordelen en was niet afkerig van het bewandelen van kromme wegen om zijn doel te bereiken en bovenal zeer zelfingenomen⁸. In tegenstelling tot Ludovicus, de duitser die nederlander werd en de landstaal in woord en geschrift goed beheerste, bleef Maresius altijd fransman. Het nederlands leerde hij nooit goed en in zijn huis werd altijd frans gesproken⁹. Maresius was een geleerder predikant dan Ludovicus. Voor zijn komst naar Maastricht was hij reeds enige jaren professor geweest aan de hogeschool van Sedan en later zou hij lange tijd professor in Groningen zijn; bovendien publiceerde hij veel en gemakkelijk, ook in zijn maastrichtse jaren, waar Ludovicus slechts enkele malen ertoe kwam iets in het licht te geven. Maresius was een deftig man: gepromoveerd in Leiden, op jeugdige leeftijd reeds hoogleraar, getrouwd met een rijke vrouw – al was het dan wel een Xantippe – en vooral: hofpredikant bij de hertogin-weduwe van Bouillon, Elisabeth, een dochter van Willem de Zwijger, en veldprediker bij haar zoon, spoedig daarna goeverneur van Maastricht¹⁰. Maresius mocht zich boven Ludovicus verheven achten niet alleen om zijn groter geleerdheid en zijn betere connecties, maar ook om de kerk die hij in de Maasstad voorging. De franse kerk immers oefende grote aan-trekkingskracht uit op de beter gesitueerden onder de nederduits gere-formeerden of op die lidmaten, die statusverhoging nastreefden door het bijwonen van franse kerkdiensten. Overgang naar de franse kerk was ook het gewone middel om de censuren van de nederduitse kerke-raad te ontlopen; ik kom hier later nog op terug. 'Incompatibilité d'humeur' tussen de voorgangers en concurrentienijd tussen de twee kerken hadden stof te over kunnen leveren voor een doorlopend ge-

⁷ ARA, StG, lias 5827: Ludovicus aan HoMo, 1650 februari 2, lectum 16 febru-ari. Gedenkboek 1932, 60-61.

⁸ Nauta. Maresius, 406-407, 140, 136-137 en bijlage V, 5: Vervalst bisschoppe-lijk mandement van 24 mei 1634. Zie ook: Vlekke, 95-96.

⁹ Nauta, a.w., 103 en 102 noot 173.

¹⁰ Nauta, a.w., passim.

twist en gekrakeel, maar de potentiële kemphanen werden in toom gehouden door hun gezamenlijke en veel machtiger tegenspeelster in Maastricht, de katholieke kerk. De permanente dreiging van die zijde deed de onderlinge meningsverschillen vergeten om gezamenlijk front te kunnen maken en de strijd aan te binden voor de gelijkberechtiging van de gereformeerde kerken met de katholieke.

De toestand van de franse kerk te Maastricht was aanvankelijk precair¹¹. Zij had de beschikking gekregen over het bouwvallige kerspelkerkje van Sint-Hilarius, samen met de geringe bezittingen van dat kerkje. In 1633 moesten de fransen dit kerkje verlaten, waardoor ook de geringe inkomsten verloren gingen. Voortaan maakten zij noodgedwongen gebruik van Sint-Matthijs, want de gemeente was door de grote toevloed van vluchtelingen uit het door oorlog geteisterde Luikerland zo in aantal gegroeid, dat Sint-Hilarius veel te klein geworden was. Als compensatie voor de verloren gegane inkomsten zou de nederduitse gemeente jaarlijks honderd gulden betalen aan de fransen, maar dat geld werd nooit uitgekeerd¹². Voor deze overeenkomst tot stand kwam, was er eerst heel wat geharrewar geweest. De fransen stelden in het najaar van 1632 voor samen met de nederduitse gemeente één consistorie te vormen. Dit weigerde de nederduitse kerkeraad vlakweg als strijdig met de gewone praktijk in de Verenigde Provinciën¹³. In de zomer van 1633 begon toen het getwist over het gezamenlijk gebruik van Sint-Matthijs, een twist die eerst beslecht kon worden door de hoge tussenkomst van Maresius' vriend, de leidse hoogleraar Rivet¹⁴. De fransen bleven echter aandringen op groter steun van hun nederduitse collega's, want van de Staten-Generaal kregen zij maar weinig. De Staten stelden wel predikanten aan en betaalden die uit de opbrengst van 's lands middelen te Maastricht, waarbij overigens dient opgemerkt te worden dat de klachten over wanbetaling legio zijn in de acta van de kerkeraad; zo kregen de nederduitse en franse predikanten mogelijk pas in 1635 het eerste salaris na hun aanstelling¹⁵.

De franse gemeente als zodanig ontving echter niets. Op herhaald aandringen bij de nederduitse kerkeraad wees deze in 1640 de franse

¹¹ Nauta, a.w., 111.

¹² Bibliothèque wallonne, Actes des synodes, fo. 202 recto - verso: 1633 december 28. Over de toevloed van vluchtelingen: Nauta, a.w., 111 en bijlage III, 4: Maresius aan Rivet, 1632 december 29. Over de wanbetaling door de nederduitse gemeente: Bibliothèque wallonne, Actes des synodes, fo. 202 recto - verso: 1640 november 16.

¹³ JAM, AK I, 3: 1632 december 1.

¹⁴ Van Opstal. André Rivet, 96: Maresius aan Rivet, 1633 november 19.

¹⁵ Zie bijlage 5. Flament I, 4: Betaling uit de domeinen van Limburg en Maastricht, 1633 januari 5.

aanspraken af. De motivering van deze afwijzing maakt duidelijk, hoe gering in feite de steun was die de Staten verleenden aan de gereformeerde godsdienst. In 1632 waren alle kerkelijke goederen aan de katholieken gebleven, aldus de kerkeraad. Hare Hoogmogenden hadden toen beloofd de jonge nederduitse gemeente enig inkomen te bezorgen en betaalden daarom jaarlijks honderd rijksdaalders. Dit geld was echter bestemd voor de nederduitse kerk; de franse en engelse gemeenten – de laatste bestond uit engelse militairen van het garnizoen – konden hierop geen enkel recht doen gelden. Desgewenst zou de nederduitse kerkeraad wel een goed woord willen doen voor de franse kerk, als de fransen enig subsidie vroegen in Den Haag¹⁶.

Aan het slot van het vorige hoofdstuk stipte ik reeds aan, hoe de gereformeerde kerken te Maastricht door de Staten met gouden boeien gebonden waren, waardoor hun vrijheid van handelen beknót werd. Bij alles wat de predikanten of de kerkeraden wilden ondernemen, moesten zij nauwkeurig acht slaan op de intenties van hun broodheren, terwijl de katholieken mét hun goederen hun vrijheid behielden. Aanvankelijk zullen Ludovicus en Maresius wel een andere houding verwacht hebben van hun hoge overheid. Hun was immers opgedragen zo spoedig mogelijk na hun aankomst te Maastricht Hare Hoogmogenden in te lichten over de noden der kerk aldaar en in het hertogdom Limburg „... om daernae verders bij hare Hoogmogenden gedaan te worden sulcx sy tot voortplantinge van Godts heylige woort bevinden sullen te behooren”¹⁷. Deze opdracht moet hen veelbelovend in de oren hebben geklonken en zij togen met bekwame spoed aan het werk. Op 3 januari 1633 ontvingen de Staten-Generaal via de leidse hoogleraar Rivet een schrijven van de predikanten in Maastricht en Limburg aan de Vesdre over de jammerlijke toestand, waarin hun kerken verkeerden. Twee dagen later besloten Hare Hoogmogenden, dat dezelfde predikanten nadere inlichtingen moesten verstrekken over hun grieven en de beletselen, die de gereformeerde religie te Maastricht en omstreken ondervond¹⁸. In de daarop volgende maanden stelden Hare Hoogmogenden in Overmaas en het hertogdom Limburg predikanten aan op voorstel van Ludovicus, Maresius en Hotton, frans predikant in het stadje Limburg¹⁹, waarvoor door de Staten-Generaal

¹⁶ Bibliothèque wallonne, Actes des synodes, fo. 203 recto: Nederduitse en franse kerkeraad te Maastricht, 1640 november 18.

¹⁷ ARA, StG, Resolutieregister 1632, november 25.

¹⁸ Flament I, 3-4: 1633 januari 3 en 5.

¹⁹ JAM, Acta classis I, Prolegomena.

meestal traag uitbetaalde tractementen ter beschikking werden gesteld uit de ter plaatse geheven belastingen²⁰.

De invoering der reformatie bleef echter op voortdurende moeilijkheden stuiten, wat de gereformeerde kerken aanleiding gaf een beroep te doen op Den Haag. De pleitbezorgers van de maastrichtse kerken waren Maresius en zijn collega Hotton. Als gedeputeerden van de classis Maastricht bezochten zij eerst de Waalse Synode van 1633 in Den Bosch en reisden vervolgens door naar Den Haag²¹. Daar overhandigden zij aan Hare Hoogmogenden een lijvig stuk getiteld 'Memoires pour l'avancement de la vray religion és quartiers de Maestricht, Limbourg et Outre Meuse', gevolgd door een aantal 'Plaintes' van de franse kerken in genoemde streken²². Het gebruik van de franse taal wijst erop, dat Maresius de opsteller is; de 'Memoires' zijn in elk geval eigenhandig door hem geschreven. De twee documenten bevinden zich op het Algemeen Rijksarchief in de lias Maastricht voor de jaren 1635-1636. Zij zijn niet gedateerd, maar deze plaatsing is beslist foutief, want de Waalse Synode kwam bijeen van 7-10 september 1633²³ en op 5 oktober namen Hare Hoogmogenden resolutie op de twee stukken²⁴. Maresius en Hotton stelden de tekst dus zeker op vóór 5 oktober 1633 en misschien zelfs al in juli-augustus vóór hun vertrek naar de Waalse Synode in Den Bosch. Zoals vanzelf spreekt zullen in de volgende, nadere beschouwing van de twee rapporten alleen die punten ter sprake komen, die betrekking hebben op de stad Maastricht.

Van de negentien artikelen der 'Memoires' gaan er zeventien over Maastricht. Deze uitgebreide nadere informatie aan de Staten werd niet op even ruime wijze beantwoord. Uit alles blijkt, dat de Staten niet van zins waren zich uitdrukkelijk te binden; liever hielden zij enkele slagen om de arm. Hare Hoogmogenden gingen slechts op vier punten volledig accoord met de mening van de kerkeraden, ofschoon dit geen directe, praktische gevolgen had. Zij onderschreven het gevraagde verbod om buitenlandse monniken of buitenlandse roomse predikanten toe te laten in de streken, die onder hun gezag stonden (artt. 9 en 10), gingen verder accoord met het verplicht stellen van de drie roepen voor

²⁰ JAM, AK I, 5: 1633 februari 3 en maart 2. Flament I, 8: 1633 januari 27, 11: februari 2, 13: februari 26, en 26: mei 20. Nauta, a.w., 116 en de noten aldaar.

²¹ Nauta, a.w., 117 en noot 76.

²² ARA, StG, lias 5821, in een niet gedateerde bundel met opschrift: Raeckende de kercke tot Maestricht ende Limborch.

²³ Livre synodal; I, 379.

²⁴ Flament I, 58-70: nederlandse tekst van de 'Memoires' en 'Plaintes' met onbelangrijke afwijkingen van het origineel.

het huwelijk (art. 18) en beloofden de belastingvrijdom der geestelijken op te heffen door de invoering der generaliteitsmiddelen (art. 3 der 'Plaintes'), die als nieuwe belastingen niet vielen onder de capitulatiebepalingen. Bij deze accoordverklaring moet nog worden opgemerkt, dat de Staten hier nauwlettend hun competentie in het oog hielden. Het weren van buitenlandse kloosterlingen en geestelijken hoorde tot hun bevoegdheid als bezettende macht in de vesting Maastricht. Belastingvrijheid voor geestelijken gold voor de bestaande belastingen; bij het invoeren van een nieuwe heffing kon deze vrijheid ontkend worden. Moeilijker lag het al met de huwelijksvoorschriften, want dit was een zaak die beide soevereinen aanging. Het was echter een landsbelang dat geheime huwelijken voorkomen werden en daarom verklaarden de Staten zich accoord met het verplicht stellen van de drie roepen. Maar eerst zou de stedelijke magistraat aangeschreven worden, voordat nadere maatregelen genomen werden.

Op andere punten waren de Staten zo voorzichtig geen antwoord te geven. De kerkeraden stelden voor tegen usurpaties der roomse geestelijkheid de gouverneur der vesting te laten optreden in plaats van de onwillige magistraat (artt. 3 en 12); bovendien wilden zij gedingen over huwelijken en beneficies onttrekken aan de kerkelijke rechtbanken (art. 4). De Staten konden hierop bezwaarlijk positief reageren, want dan zouden zij de capitulatie schenden. Om dezelfde reden gingen zij slechts aarzelend in op het verzoek de voortdurende beschimping der gereformeerden te willen tegengaan²⁵. De resolutie beperkte zich tot de voorzichtige glosse: 'int generael aan te bevelen' (art. 13). In het eerste artikel drongen de gereformeerden erop aan, toch overal gereformeerde ambtenaren aan te stellen. Ook dit beloofden de Staten-Generaal slechts te willen bevorderen; verder gingen zij niet. De katholieke broederschappen – vooral de Mariacongregaties der jezuïeten – werden in krasse bewoordingen afgeschilderd als geheime genootschappen, conspirerend tegen de veiligheid van de Staat (art. 7). De Staten geloofden er niet veel van: „... bij so verre sodanige vergaderingen geschijden behoort daer tegen versien te werden...”. Het placetrecht (art. 6) wilden de Staten slechts hanteren voorzover als dit ook onder Spanje gebruikelijk geweest was.

Ludovicus en Maresius verlangden van de Staten, dat zij de geestelijkheid zouden dwingen een eed van trouw af te leggen. De resolutie nam dit in zoverre over dat er een concept zou worden opgemaakt, maar zij wees pertinent af dat deze eed tevens de erkenning zou inhouden van de stelling, dat katholieken in geweten verplicht waren te

²⁵ Enkele krasse staaltjes van beschimping bij: Nauta, a.w., 500.

gehoorzamen aan een door hen als ketters beschouwde overheid (art. 5). Kennelijk wensten Hare Hoogmogenden hun pas verkregen gezag niet te onderwerpen aan een dergelijke vuurproef; bovendien zal de in de voorgestelde eed vervatte consciëntiedwang de haagse heren slecht gesmaakt hebben.

Inconsequent was het voorstel in de vergaderingen van kapittels en van andere geestelijke corpora toezicht uit te oefenen door afgevaardigden van de Staten-Generaal (art. 8). De Statenleden zullen wel gemeesmuild hebben, want hier trachtten de dominees hun katholieke collegae een kool te stoven, die zij zelf niet beliefdén. In al hun synodale en classicale vergaderingen verschenen immers afgevaardigden van de staten des lands en in de kerkeraadsvergaderingen enkele leden van de stedelijke magistraat; ondanks de strijkages, waarmee deze bezoekers ontvangen werden, was het een publiek geheim, dat de kerkdienaren deze pottekijkers uit de grond van hun hart verfoeiden²⁶. Daarenboven konden de Staten-Generaal dit voorstel niet uitvoeren zonder schending der capitulatie. Het werd dan ook zonder meer afgewezen.

Tenslotte bevatten de 'Memoires' nog enige financiële voorstellen. Het zestiende artikel weidde breed uit over de erbarmelijke toestand van de kerkelijke financiën en gaf in een achttal punten aan, hoe hierin verbetering gebracht kon worden. In het kort kwam het hierop neer, dat de kerkeraden belasting wensten te heffen van de katholieke geestelijkheid om de onkosten van de gereformeerde godsdienst te kunnen bestrijden. De Staten beloofden nadere informaties in te winnen. Het moet betwijfeld worden, of dit werkelijk ernstig bedoeld was. De voorgestelde maatregelen betekenden een inbreuk op de capitulatie en bovendien was een financieel onafhankelijke gereformeerde kerk te Maastricht geen aanlokkelijk toekomstbeeld voor regeerders die de kerk maar liefst aan hun leiband zagen lopen.

De resolutie van 5 oktober 1633, die hiervóór geresumeerd werd, zal de twee maastrichtse kerkeraden weinig reden tot juichen gegeven hebben. Het is niet waarschijnlijk, dat het magere antwoord van Hare Hoogmogenden als een verrassing gekomen is. In het voorjaar van 1633 bezochten twee gedeputeerden uit de Raad van State Maastricht. De heren schonken weinig aandacht aan hun geloofsgenoten aldaar. Zij bezochten kapittels en kloosters „ . . . fort soigneusement . . . mais ne se sont point du tout enquis de l'estat de nos eglises . . . ”. In de preek kwamen de gedeputeerden zelden en „ . . . la religion romaine qui devoit y estre traittée comme une esclave, est caressee de ceux

²⁶ Knuttel. Kerk en burgerlijke overheid, passim.

(de gedeputeerden) qui deussent le plus la mepriser . . . ,” schreef Maresius zuur aan Rivet²⁷. De kerkeraden moeten geweten hebben, dat al hun verzoekschriften om advies naar de Raad van State gingen, alvorens Hare Hoogmogenden daarop resolveerden. De geringe belangstelling die de gedeputeerden uit diezelfde Raad van State toonden, zal de kerkeraadsliden wel te denken hebben gegeven. Als zij zich ter plaatse al zo weinig bekommerden om het wel en wee van hun religiegenoten, welk lot zou dan wel hun verzoekschriften beschoren zijn in het verre Den Haag?

De landsoverheid toonde zich dus weinig welwillend tegenover de gereformeerde kerken van Maastricht; van de stedelijke overheid viel echter nog minder te verwachten: alle besluiten werden daar genomen met meerderheid van stemmen en die meerderheid was tot in 1635 katholiek. Bovendien had de nederduitse kerkeraad zijn gereformeerde geloofsgenoten onder de raadsleden reeds tegen de haren ingestreken door zich vroegtijdig uit te spreken over eventuele bemoeizucht van de Brabantse Raad met kerkelijke zaken. Als de gereformeerde raadsleden zouden vragen zitting te mogen nemen in de kerkeraad, zou dit om verschillende redenen worden afgewezen, „ . . . insonderheit, omdat de predicanten geen gagie van haer trecken . . . ”²⁸. De kerkeraad huldigde hier het standpunt, dat een verre vriend verkieslijker is dan een goede buur. In hetzelfde jaar 1633 zouden zij nochtans onder vinden, dat die verre vriend, in casu de Staten-Generaal, ook bitter tegenviel, zoals hierboven uiteengezet werd. Het volgende jaar ging de Raad van State echter vlot accoord met een voorstel van de nederduitse kerkeraad zelf een kerkmeester aan te mogen stellen als opvolger van de overleden Willem Wynands Swaelen²⁹. De kerkeraad motiveerde het verzoek met de vrees uit te spreken, dat de stedelijke magistraat wel eens een katholiek zou kunnen opdringen. De Raad van State stond aanstelling door de kerkeraad niet slechts toe voor deze keer maar ook voor de toekomst³⁰.

Magistraat en gereformeerden

De maastrichtse magistraat bevond zich in een weinig benijdenswaardige positie. Sinds de capitulatie was de stad afgesneden van haar natuurlijk achterland tot grote schade der stedelijke economie. De bevolking zuchtte onder de zware lasten der inkwartiering en werd ge-

²⁷ Nauta, a.w., 141 en 440: 1633 april 8.

²⁸ JAM, AK I, 5: 1633 april 18.

²⁹ Gedenkboek 1932, 171.

³⁰ ARA, RvS, Resolutieregister 51, 479: 1634 mei 27.

teisterd door een pestepidemie³¹. Al deze rampen schreef de overwegend katholieke bevolking op het conto van de nieuwe soeverein, de Staten-Generaal, met het gevolg dat ook hun achterban, de gereformeerden, erop aangezien werd. De onprettige verstandhouding verslechterde nog meer door de invectieven, die de predikanten van beide gezindten elkaar toewierpen van hun kansels³². De magistraat had van Hare Hoogmogenden opdracht gekregen beide religies ongemoeid te laten³³, maar het moet de raad der stad moeilijk gevallen zijn zich strikt aan dit voorschrift te houden.

De indivieze regering van Maastricht had de stad gezamenlijk te regeren, in de gegeven omstandigheden een zware opgave door de veranderde politieke constellatie. Meer dan vijftig jaren hadden Luikse en Brabantse Raad eendrachtig met de geestelijkheid samengewerkt aan de rekatholisering. Na de capitulatie dwong de verandering van medeheer en de daarmee gepaard gaande invoering van de gereformeerde confessie tot een koerswijziging van honderdtachtig graden: de magistraat diende van vandaag op morgen van een hardnekkig bestrijder der gereformeerden haar welwillende begeleider te worden en dat moet de heren wel tegen de haren ingestreken hebben. Van de achtentwintig raadsleden waren er tussen 1632 en 1635 slechts vier gereformeerd. Van de gereformeerde raadsleden mocht verwacht worden, dat zij de richtlijnen van Hare Hoogmogenden nauwkeurig zouden opvolgen, maar wat vermochten deze nieuwkomers en indringers met hun vieren tegen hun tien katholieke collega's in de Brabantse Raad om nog maar te zwijgen van de veertien luikse raadsleden? De vertegenwoordigers van de prins-bisschop konden zich het gemakkelijkst verzetten tegen de staatse politiek: zij waren niet afhankelijk van de Staten-Generaal maar gezagsdragers namens de andere heer. De katholieke brabantse magistraatleden waren door hun ambtseed formeel wel gebonden aan de richtlijnen uit Den Haag, maar het valt te betwijfelen, of zij er in hun hart veel lust toe gevoelden. Mijn twijfel steunt op indirecte gegevens, want iets feitelijks is mij niet bekend over de politieke houding van de afzonderlijke brabantse katholieke raadsleden. In de eerste plaats is het weinig waarschijnlijk, dat zij die van generatie op generatie de stad in contrareformatorische zin geregeerd hadden, nu plotseling verdraagzame bevorderaars van de gereformeerde confessie zouden zijn geworden, omdat dit de confessie van hun heer was. In de tweede plaats mag niet vergeten worden, dat

³¹ Zie bijvoorbeeld het tweede hoofdstuk bij Vlekke.

³² Nauta, a.w., 437: Maresius aan Rivet, 1632 december 29.

³³ SAM, 156, Missivenboek 1616-1645, fo. 106 verso: Magistraat aan HoMo, 1634 juni 14.

het staatse gezag te Maastricht in de eerste jaren rustte op een zeer wankele basis. De stad was volledig door de spanjaarden ingesloten en kon menselijkerwijs gesproken elk ogenblik weer terugkeren onder spaans gezag, wat overigens de Staten van hun kant evenzeer ervan weerhouden kan hebben de gereformeerden meer steun te verlenen. Afgezien van het geloofsverschil – een gewetenskwestie – was het ook politiek gezien daarom voor de katholieke brabanters in de magistraat maar het verstandigst de Staten-Generaal zo lauw mogelijk te dienen om onaangename repercussies voor hun persoon bij een eventuele terugkeer onder Spanje te vermijden.

Toch toonde de magistraat zijn goede wil door op 3 februari 1633 een regeling af te kondigen, die botsingen tussen de twee gezindten moest voorkomen. De burgers mochten elkaar niet beschimpen en bekeerlingen moesten zij vriendelijk bejegenen. Proselietenmakerij vond de stedelijke raad ongepast en daarom gebod hij, dat geestelijken alleen bij het ziekbed van hun eigen gelovigen mochten komen en dat niemand een dergelijk bezoek mocht beletten. Alles op straffe van drie goudgulden voor de eerste keer en op 'arbitraele correctie' bij herhaling³⁴. Er is reden aan te nemen dat het hele besluit slechts een loos gebaar geweest is, want nergens is een spoor gevonden, dat ooit iemand vervolgd is als overtreder van dit raadsbesluit. Deze overtuiging wint nog meer veld, als wij de handelingen van de magistraat bezien in het verdere verloop van het jaar 1633. Op Paasmaandag 28 maart hielden de franciscanen hun jaarlijkse processie met het beeld van Onze-Lieve-Vrouw Sterre der Zee. De magistraat – ook de gereformeerde leden? – woonde de processie bij 'als naer gewoente'³⁵, daarmee duidelijk demonstrerend, dat de mentaliteit van de stedelijke overheid niet veranderd was na de capitulatie.

Het bijwonen van processies kon de Staten koud laten. Zij reageerden trouwens niet, toen de franse kerk later in het jaar klaagde over de grotere frequentie en grotere toeloop van de maastrichtse processies sedert de overgang der stad³⁶. De Staten gingen echter niet accoord, toen hun bleek dat de maastrichtse magistraat nalatig was in het afkondigen van een door Hare Hoogmogenden uitgeschreven 'vast- en bededag'. Deze biddag om Gods zegen af te smeken over „de waepe- nen van desen Staet”³⁷ was vastgesteld op woensdag 11 mei 1633. De kerkeraden werden evenwel pas verwittigd op 7 mei en nog wel, nadat

³⁴ SAM, 84, RV, fo. 286 recto - 287 recto.

³⁵ SAM, als voor, fo. 290 recto: 1633 maart 21.

³⁶ ARA, StG, lias 5821: 'Plaintes', niet gedateerd [1633, juli].

³⁷ Nauta, a.w., 138-139. Over de biddagkwestie in het algemeen: Gedenkboek 1932, 114-115.

zij erom hadden gevraagd. De officiële afkondiging vond eerst plaats op 10 mei „... niet sonder groote cleenachtinge ende ergernisse... sonder clock trecken oft behoorlyck blasen van trompetten...”, want de staatse biddagbrief was slechts een particulier stuk volgens de luikse hoogschout Creusen³⁸. Toch had de magistraat reeds op 2 mei besloten de biddagbrief ‘in forma’ te doen publiceren en het houden van de biddag af te dwingen door onwilligen te dreigen met een boete van drie goudgulden³⁹. De vertraging van de publicatie was te wijten aan de obstructie van de Luikse Raad. De luikenaars betoogden, dat dergelijke bekendmakingen in een tweeherige stad niet konden geschieden zonder goedkeuring van beide heren; de eenzijdige afkondiging van de bededag was dus een vergrijp tegen de capitulatie. Op instigatie van de Luikse Raad protesteerden twee kanunniken tegen het houden van de biddag bij de militaire gouverneur, de hertog van Bouillon, de gewone scheidsrechter bij geschillen over het tweeherig gezag. Bouillon wist niet wat te doen. De Staten hadden hem in het algemeen opgedragen de vriendschap met Luik te bewaren, maar een meer gedetailleerde instructie ontbrak⁴⁰. Het gebrek aan voldoende instructie schijnt de hertog verleid te hebben tot een antwoord, dat zo in nevelen gehuld was, dat de raadsdeputatie terug kon komen met de boodschap: de gouverneur raadt aan de zaak maar stil te houden. Achteraf bemerkte de Brabantse Raad, dat Bouillon dit niet zo gezegd had, waarop aanstonds overgegaan werd tot proclamatie van de biddag; aldus het verloop der gebeurtenissen volgens de Brabantse Raad een maand later⁴¹. De franse kerkeraad zag het enigszins anders in een brief van 14 mei 1633, dus vrijwel gelijktijdig geschreven rond de afkondiging van de biddag. Maresius, de woordvoerder van de franse kerkeraad, berichtte daarin, dat het de luikse afgevaardigden waren die de afkondiging tegenhielden, zodra het onduidelijke antwoord van de gouverneur bekend was, waardoor de katholieken een overwinning behaalden op de gereformeerden. De attente houding van de twee kerkeraden voorkwam echter, dat de biddagbrief onder tafel verdween⁴². Maresius’ voorstelling van zaken lijkt mij juister dan die van de Brabantse Raad, die een maand na datum een verontschuldiging schrijven richtte aan de Hoogmogende Heren, toen deze duidelijk blijk gegeven hadden van hun ontstemming over het lakse optreden van hun vertegenwoordigers in Maastricht. De Luikse Raad voelde uiteraard niets voor een staatse

³⁸ ARA, StG, lias 5818: Ouderling Baccart aan HoMo, 1633 mei 14.

³⁹ SAM, 84, RV, fo. 292 verso: 1633 mei 2.

⁴⁰ ARA, StG, lias 5818: Bouillon aan HoMo, 1633 juni 1.

⁴¹ ARA, als voor: Brabantse Raad aan HoMo, 1633 juni 15.

⁴² ARA, als voor: Franse kerkeraad aan HoMo, 1633 mei 14.

biddag en de katholieke leden in de Brabantse Raad al evenmin. Bovendien zou het een kwalijke indruk maken op de spanjaarden, die elk ogenblik weer meester van Maastricht konden worden in het benarde jaar 1633; indien men als katholiek raadslid al te grif een dergelijke politieke zaak als een biddag ging bevorderen, zou dat in Brussel te veel rieken naar heulen met de vijand. Het stilhouden van de bededag zou de heren raadsleden nog gelukt zijn ook, als de kerkeraden geen vervelende vragen waren gaan stellen!

Het ingrijpen van de kerkeraden viel begrijpelijkerwijze niet goed bij de maastrichtse regenten, die prompt de slag pareerden. De luikse hoogschout Creusen protesteerde bij de hertog van Bouillon tegen de gedwongen winkelsluiting op de biddag. Met dit bevel was de gouverneur zijn boekje te buiten gegaan, want de opdracht tot sluiting werd gegeven zonder voorkennis van Creusen, terwijl de gouverneur toch absoluut 'indivies' diende te zijn. Het antwoord van de hertog van Bouillon bevat een van die te zeldzame gegevens over de publieke opinie in die dagen. Hij had alle winkelnering verboden „... de crainte que la frequentation et le commerce ne causat quelque esmeute ou sedition dans la ville pendant que la plus part des soldats estoient dans les eglises...”⁴³. De Staten-Generaal namen de biddagkwestie hoog op, want zij raakte rechtstreeks de volledige erkenning van hun soevereiniteit. Immers, het uitschrijven van bededagen was allang geen kerkelijke zaak meer, maar een politieke: de Staten gebruikten het voorschrijven van biddagen als een middel ter beïnvloeding van de publieke opinie⁴⁴. Op 24 mei 1633 bracht de Raad van State reeds advies uit over de gebeurtenissen in Maastricht. De magistraat aldaar moest er 'scherpelyck' op gewezen worden, dat zij volgens de afgelegde eed de voorschriften der Staten had na te komen en roomsen en gereformeerden gelijkelijk te behandelen. De roomsen hadden hun vrijheid behouden, maar als de magistraat de gereformeerden hun vrijheid niet gunde, dan zouden de Staten de magistraat wel eens kunnen gelasten de vrijheid der roomsen te beknotten. Daarenboven adviseerde de Raad van State over de positie van de gouverneur. Hij moest in een tweeherige stad ongetwijfeld onpartijdig zijn, maar toch zou hem aanbevolen kunnen worden de gereformeerden 'discretelyck' hulp te bieden⁴⁵; conform dit advies resolveerden de Staten-Generaal op 2 juni 1633 en de kerkeraad kon vergenoegd registreren, dat de magistraat

⁴³ ARA, als voor: Bouillon aan HoMo, 1633 mei 13.

⁴⁴ Kist. Neêrland's bededagen, 181.

⁴⁵ ARA, StG, lias 5818: Advies RvS, 1633 mei 24, en ook: RvS, Resolutieregister 50, 431-432 op dezelfde datum.

een scherpe reprimande gekregen had van Hare Hoogmogenden⁴⁶.

Het muisje kreeg echter een staartje, want de magistraat was nu nog meer in zijn wiek geschoten door de bemoeizucht van de kerkeraad met die 'geuzenbiddag'. Enkele raadsleden vertelden in het publiek, dat zij ook eens een heiligedag zouden voorschrijven. Die gelegenheid deed zich spoedig voor: op 26 mei 1633 was het Sacramentsdag. Daags tevoren werd plechtig en 'op groote peenen' afgekondigd, dat de volgende dag alle handel en bedrijf moest stilliggen ondanks het protest van twee gereformeerde raadsleden⁴⁷. Deze wraakneming viel bij de Staten niet in goede aarde, te meer omdat in de spaanse tijd de openbare viering van Sacramentsdag een van de middelen geweest was om ketters te ontdekken. De Raad van State adviseerde krachtig op te treden. De maastrichtse magistraat had zich immers soevereine rechten aangematigd door eigenmachtig een biddag af te kondigen. Hare Hoogmogenden konden dat rustig doen; de afkondiging van hun biddagen kon bij beide religies plaats hebben zonder kwetsing van geweten. Maar vooral: de capitulatie had de soevereiniteit niet verdeeld tussen de Staten-Generaal en de stedelijke magistraat. De magistraat was „alleen gelaten bij de oefening van haere godsdienst". Weer kreeg de maastrichtse regering een reprimande, want zij had nu misdaan tegen de hoogheid der Staten⁴⁸. De motivering is opmerkelijk. Het voorschrijven van een bededag keurden de Staten niet af als een schending van de godsdienstvrijheid of als een belediging der maastrichtse gereformeerden, wat de kerkeraden uiteraard graag gezien zouden hebben. Neen, de Staten bezagen de kwestie louter van de staatsrechtelijke kant en spraken hun afkeuring uit op juridische gronden: de schending van hun gezag.

De magistraat had nu tweemaal bakzeil moeten halen en werd iets toeschietelijker voor de gereformeerde onderhorigen. Op een verzoek van de nederduitse en franse kerkeraad een eigen gereformeerde pestmeester te mogen aanstellen reageerde de magistraat welwillend, al speelde de zware pestepidemie natuurlijk ook een rol. De kerkeraden konden een persoon voordragen, die de stadsregering de eed zou afnemen en aanstellen voor drie jaar tegen een vergoeding van totaal tweehonderd gulden maastrichts. Ook het verzoek een bededag tot wering van de pest te mogen houden, stond de magistraat de gereformeerden zonder meer toe⁴⁹. Van strubbelingen rond de afkondiging

⁴⁶ Flament I, 41: 1633 juni 2, en: JAM, AK I, 7: 1633 juni 10.

⁴⁷ ARA, StG, lias 5818: Nederduitse kerkeraad aan HoMo, 1633 juni 11.

⁴⁸ Advies RvS en resolutie in: Flament I, 36: 1633 juni 25.

⁴⁹ SAM, 84, RV, fo. 296 recto: 1633 juli 21 en: JAM, AK I, 10: 1633 augustus 10.

van bededagen wordt voor het laatst iets gemeld in september 1633⁵⁰; daarna schijnen zij steeds prompt afgekondigd te zijn en wel in later jaren door de brabantse hoogschout⁵¹.

De magistraat wenste echter niet te erkennen, dat de gereformeerden dezelfde rechten toekwamen als de katholieken. Hij weigerde pertinent het begraven van gereformeerde pestslachtoffers in de door de gereformeerden gebruikte kerken van Sint-Matthijs of Sint-Hilarius of de bij die kerken horende kerkhoven. Tussen de regels door valt te lezen, dat het motief van de magistraat het gevaar voor infectie was, maar het is dan wel verwonderlijk, dat dit infectiegevaar bij katholieke lijken klaarblijkelijk niet bestond, want die mochten als vanouds wel in de kerken en op de kerkhoven begraven worden. De gereformeerde lijken dienden daarentegen begraven te worden in de Looiersgracht, een oude, droge stadsgracht buiten de eerste omwalling achter het ziekenhuis in de Lenculenstraat⁵². Discriminatie van dit soort kwam ook voor in duitse steden met een confessioneel gemengde bevolking. In Keulen was het niet-katholieken verboden hun doden te begraven op een kerkhof, zelfs niet op het zogenaamde 'ellendige kerkhof', de begraafplaats voor arme vreemdelingen⁵³. Eenzelfde verbod bestond te Aken. Meestal begroeven de protestanten dan hun doden in een tuin of buiten de stad in het veld, een 'ezelsbegravenis' genoemd met een toespeling op de klaagzang van Jeremias (Jeremias, 22 : 19)⁵⁴. De maastrichtse kerkeraden waren woedend over deze achterstelling en dienden een heftig protest in. De magistraat stond daarop goedgunstig toe, dat 'die van de religie' de hun aangewezen begraafplaats in de stadsgracht mochten omheinen om de doorgang van passanten te beletten en bleef voor het overige bij zijn besluit: katholieke lijken in de kerk of op het kerkhof, gereformeerde lijken in de stadsgracht bij de Lenculenstraat⁵⁵.

De Staten-Generaal hadden de stadsregering verschillende malen op de vingers moeten tikken, toen zij in de zomer van 1633 meenden, dat hun gezag te kort gedaan werd. Onverwijld kozen Hare Hoogmogenden echter partij voor de regering der stad in de kwestie Boucher. De franse predikant Maresius zag het grote belang in van een drukkerij te Maas-

⁵⁰ Flament I, 15: 1633 september 20.

⁵¹ SAM, 156, Missivenboek 1616-1645, 167: 1635 mei 17. SAM, 85, RV, 222-223: 1651 september 7, 264: 1652 juli 6. SAM, 86, RV, 112: 1665 april 27, 442-443: 1668 juni 18, 706: 1670 februari 17. Eversen. Bijdrage; in: Publications 6 (1869) 275: 1671 maart 2. JAM, AK IV, fo. 80 recto - verso: 1672 mei 16.

⁵² SAM, 84, RV, fo. 298 recto: 1633 augustus 21.

⁵³ Stiasny. Die strafrechtliche Verfolgung, 156.

⁵⁴ Brecher. Die kirchliche Reform, 129.

⁵⁵ SAM, 84, RV, fo. 298 recto - verso: 1633 augustus 21.

tricht als machtig wapen ter verspreiding van de ware religie. De befaamde handelsmagnaat Louis de Geer⁵⁶ verschafte Maresius de middelen een drukkerij op te richten en een drukker naar Maastricht te halen⁵⁷. Spoedig verschenen Maresius' geesteskinderen in het licht, waaronder een van wel zeer lage komaf: een nagemaakt mandement van de bisschop van Luik⁵⁸. Aanstonds besloot de maastrichtse magistraat een vervolging in te stellen tegen de falsificateur, de drukker Boucher. Ondanks heftig verzet van Maresius keurde Den Haag de handelwijze van de magistraat goed. Boucher moest zich voortaan onderwerpen aan de burgerlijke wetten – hij beweerde militair te zijn – en verplichtte zich zijn drukwerken te laten censureren door de hoogschouten; de censuur zou zich echter niet uitstrekken tot de religieuze inhoud van de kopij⁵⁹. Ook hier waren het politieke redenen, die de houding der Staten bepaalden: zij hadden meer belang bij een goede verstandhouding met Luik dan bij de bevordering en bescherming van de gereformeerde religie. Maresius bleef buiten schot, maar de sneer van de Staten, dat „... de gereformeerde religie (niet) met onwaarheid soude worden voortgeplant...” doelde toch duidelijk op hem. De voorganger van de franse kerk had het voorgoed verkorven⁶⁰.

De gereformeerden zullen wel duidelijk gevoeld hebben, dat van deze magistraat niet veel hulp te verwachten viel. In september 1634 richtte de nederduitse kerkeraad een dringende bede aan Den Haag toch spoedig commissarissen-deciseurs te zenden „tot veler zaken reformatie”. Ook de magistraat zelf groeiden de zorgen boven het hoofd. Hiervóór werden enkele meningsverschillen met de gereformeerden in het kort besproken, maar dat waren nog maar kleinigheden vergeleken bij de moeilijkheden die het bestuur opleverde van een van alle kanten door de spanjaarden ingesloten vesting. In september 1634 drongen de raadsleden bij Hare Hoogmogenden erop aan snel gecommiteerden te zenden om de jammerlijke staat van de stad en haar inwoners met eigen ogen te komen zien en daarin verbetering te brengen⁶¹.

Op 2 april 1635 kwam in de raadsvergadering de deelname aan de processie der franciscanen op Paasmaandag 9 april ter sprake. Het be-

⁵⁶ Lejeune. Religion; in: RBPH 22 (1943) 124. Biografie van De Geer: Breedvelt-Van Veen. Louis de Geer.

⁵⁷ Nauta. Maresius, 124.

⁵⁸ Een exemplaar van het vervalst mandement in: ARA, StG, lias 5820. Zie ook: Vlekke, 97-99.

⁵⁹ SAM, 84, RV, fo. 312 verso: 1634 juni 12. SAM, 156, Missivenboek 1616-1645, fo. 106 recto - 107 verso: Magistraat aan HoMo, 1634 juni 14. Flament I, 128: 1634 juni 19 en 142: 1634 augustus 24.

⁶⁰ Nauta, a.w., 137. Vlekke, 98.

⁶¹ Flament I, 150-151, 154: 1634 september 18, 21 en 29.

sluit was „fiat moribus antiquis”⁶². Het zou de laatste maal zijn, dat de maastrichtse magistraat deze oude roomse zede handhaafde. Kort daarna arriveerden de commissarissen-deciseurs van de twee genadige heren, die op 3 mei de stadsregering vernieuwden. De staatse commissarissen zetten alle katholieke leden van de Brabantse Raad af en vervingen hen door gereformeerden⁶³. Een nieuw tijdperk brak aan.

CONSOLIDATIE VAN DE GEREFORMEERDE GEMEENTEN, 1635-1673

Sinds 3 mei 1635 bestond de Brabantse Raad voortaan geheel uit gereformeerden. Misschien koesterden de kerkeraden de verwachting, dat hun positie nu vergemakkelijkt zou worden. Spoedig zullen zij echter bemerkt hebben, dat deze hoop ijdel was. Het grote probleem: wie is de eerste in het land, de Kerk of de Staat?, werd overal in de Verenigde Provinciën opgelost ten gunste van de Staat en te Maastricht ging het niet anders. De heren op het kussen waren wel gereformeerd, maar niet van zins zich de wet te laten voorschrijven door kerkeraden en predikanten⁶⁴.

In Maastricht kwam daar nog een bijzondere omstandigheid bij, waarop ik reeds eerder wees. De magistraat der stad was indivies, hetgeen betekende dat vele zaken geregeld moesten worden in gemeenschappelijk overleg tussen de Luikse en Brabantse Raad, ofwel tussen katholieke en gereformeerde raadsleden. Het regelmatig contact deed de geloofsverschillen afslijten. Er ontstond een kastegeest, die de raadsverwanten onderling bond; zij voelden zich als ‘politiquen’ hoog verheven boven ‘militairen en borghers’⁶⁵. Dit standsgoed verlokte luikenaars noch brabanters tot een al te zeer op de spits drijven van hun religiegeschillen. Enkele feiten mogen dit verduidelijken.

In de zomer van 1642 vatte de gouverneur, de graaf Van Solms, het plan op het garnizoen te versterken door de oprichting van enige burgercompagnieën onder leiding van niet genoemde gereformeerde maastrichtenaars. Aanstonds protesteerde de magistraat. Het zou de katholieken weleens hun vrijheid kunnen kosten en bovenal: hoe licht zouden er geen godsdiensttwisten ontstaan onder de wachtkloppende burgers. Het protest ging vooral uit van de Luikse Raad, schreef Solms, maar de Brabantse Raad nam het niet voor hem op; de bra-

⁶² SAM, 84, RV, fo. 326 recto: 1635 april 2.

⁶³ SAM, 194, Magistraatslijsten 1580-1794: 1635 mei 3.

⁶⁴ Knuttel. Kerk en burgerlijke overheid, passim.

⁶⁵ SAM, 85, RV, 716: 1662 augustus 21, waar dit onderscheid wordt gemaakt.

banTERS zwegen in alle talen. Op aandringen van Frederik Hendrik gaf Solms zijn voornemen op⁶⁶.

Enige jaren later, in mei 1645, viel het de gouverneur op, dat in de vroege morgen vele maastrichtenaars de stad verlieten om bij de franciscanen op Slavante de Mariamaand te gaan vieren. Solms beviel die uittocht niet; het is overigens niet duidelijk, of dit mishagen voortkwam uit militaire (vrees voor een overval op de vesting? anti-staatse indoctrinatie van de Mariavereerders door de in 1639 uit de stad verdreven paters?) of religieuze overwegingen. In ieder geval eiste hij van de magistraat een verbod tegen deze kerkgang. Overtreders zouden als vijanden beschouwd worden en dus niet meer in de stad mogen terugkeren. Waarschijnlijk was Solms ook van plan de poorten te sluiten voor de kerkgangers, een praktijk die staatse commandanten wel meer toepasten. De magistraat ging er echter niet op in. De stadsgouverneur werd meegedeeld, dat het om 'diversche redenen' beter was als een dergelijk verbod van de krijgsraad uitging. Een mogelijke boze bui van de gouverneur bezwoer de magistraat met een geschenk van drie amen wijn uit de stadswijnkelder. Het raadsbesluit, dat Solms' verzoek afwees, werd hem meegedeeld door een deputatie, bestaande uit de hoogschouten en burgemeesters van beide zijden; luikenaars en brabanters trokken dus één lijn⁶⁷.

De hier gereleveerde feiten mogen een bewijs heten voor de stelling, dat geloofsverschillen de magistraat niet verdeelden. Er was geen verticale scheiding volgens godsdienstige overtuiging – katholiek contra gereformeerd – maar een horizontale volgens maatschappelijke stand: 'politieken' contra 'militairen', burgerlijk bestuur contra militair gezag. Het garnizoen was niet bemind bij de burgerij door de voortdurende zware overlast, die zij ervan ondervond. De magistraat was van dezelfde opinie. Ongeacht het geloofsverschil stond zij aan de kant van de burgerij; de stedelijke belangen en de rust in de stad hadden de voorrang op de religieuze verschillen. De nederduitse kerkeraad en haar voortvarende leider, dominee Ludovicus, zouden dit spoedig ondervinden.

De oprichting van de gereformeerde kerken in Maastricht ging in feite uit van de Staten-Generaal, zoals in het tweede hoofdstuk uiteengezet werd. Hare Hoogmogenden zochten predikanten voor de maastrichtse kerken en kenden hun een tractement toe. De maastrichtse gereformeerden kozen hun eigen kerkeraden, die zich spoedig met die in

⁶⁶ ARA, StG, lias 5823: Solms aan HoMo, 1642 juli 9 en SAM, 84, RV, fo. 443 verso - 445 recto: Frederik Hendrik aan Solms, 1642 juli 21.

⁶⁷ SAM, als voor, fo. 497 verso: 1645 mei 8 en 10.

Wijler (Wolder), Valkenburg, 's-Hertogenrade, Eysden, Eupen en Baelen tot een classis verenigden⁶⁸. Het duurde evenwel jaren voor er sprake was van aansluiting bij een gewestelijke synode. Vanuit Maastricht zijn daartoe geen pogingen ondernomen. Als er zich moeilijkheden voordeden, richtte de kerkeraad zich liever rechtstreeks tot de Staten-Generaal, al vroeg men wel eens inlichtingen aan de Zuidhollandse of Gelderse Synode. Hierbij moet in het midden gelaten worden in hoeverre dit gebeurde op instigatie van Ludovicus, die tweemaal persoonlijk naar het verre Den Haag trok om de zaak van de maastrichtse kerken bij Hare Hoogmogenden te bepleiten⁶⁹.

Op de in juli 1637 te Dordrecht vergaderende Synode van Zuid-Holland kwam de erbarmelijke staat van de Kerk van Maastricht ter sprake. De Zuidhollandse Synode was van mening, dat Maastricht geholpen moest worden, maar daar de kerkeraad aldaar zich tot de Gelderse Synode gericht had zou die dan ook de kwestie bij Hare Hoogmogenden ter tafel moeten brengen⁷⁰. Eerst twee jaar later begint de zaak dan te rollen. De commissarissen-deciseurs stellen in mei 1639 voor Maastricht onder een synode te plaatsen en wel die van Zuid-Holland⁷¹ en een maand later vraagt Ludovicus hetzelfde. Hij motiveert deze aansluiting met te wijzen op de gemakkelijke postverbinding en ontzenuwt een eventuele vrees voor hoge reisdeclaraties door eraan toe te voegen, dat het niet in de bedoeling ligt de vergaderingen persoonlijk te bezoeken⁷². De maastrichtse kerkeraad en de commissarissen-deciseurs sloten zich hierbij aan en in dezelfde maand juli besprak de Zuidhollandse Synode het verzoek te Leiden, waar besloten werd de aansluiting verder te laten uitwerken door de Staten van Holland⁷³. Ook het rapport van de commissarissen-deciseurs Arnhem en Schonenburg drong nog eens in algemene termen erop aan de maastrichtse gereformeerde kerk onder een synode te plaatsen; voorkomende moeilijkheden zouden dan via de synode opgelost kunnen worden⁷⁴.

In het najaar van 1639 wees alles erop, dat de kerk van Maastricht onder de Synode van Zuid-Holland zou komen. De kerkeraad van Den Bosch koesterde het plan een Brabantse Synode op te richten samen

⁶⁸ JAM, Acta classis I, Prolegomena: 1633 februari 23. Gedenkboek 1932, 318.

⁶⁹ JAM, AK I, 28: 1636 maart 11 en mei 1 en 47: 1638 juli 28.

⁷⁰ Knuttel. Acta; II, 145-146 ad 54.

⁷¹ Flament II, 140: 1639 mei 6.

⁷² ARA, StG, lias 5822: Ludovicus aan HoMo, 1639 juni 22.

⁷³ Flament II, 142: 1639 juli 4. Knuttel, a.w., 206 ad art. 27.

⁷⁴ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: 1639 september 2 ad art. 20, exhibitum 1640 januari 20.

met Breda, Bergen op Zoom, Grave, Willemstad en Steenberg. Waarschijnlijk heeft de bossche kerkeraad ook gehoopt Maastricht in deze Brabantse Synode te kunnen opnemen en was hij nu waarschijnlijk teleurgesteld door het bericht over de aansluiting bij de Zuidhollandse. De kerkeraad van Den Bosch informeerde in Maastricht, of die aansluiting uit eigen beweging plaatsgevonden had of in overleg met de magistraat; Den Bosch hoopte het laatste, waarom is niet duidelijk⁷⁵. Op 7 oktober 1639 verklaarden de Staten-Generaal zich accoord met een hollands voorstel gedaan bij monde van de gedeputeerde van Holland, Noortwyck, Maastricht te plaatsen onder de Zuidhollandse Synode⁷⁶. Toch kwam het uiteindelijk tot een aansluiting bij de Synode van Gelderland. Hoe dit in zijn werk gegaan is, valt niet meer te achterhalen, maar op 5 april 1640 resolveerden Hare Hoogmogenden de nederduitse kerk te Maastricht te stellen onder de Gelderse Synode⁷⁷.

De nederduitse gemeente was nu definitief onder een synode gebracht, waaraan zij haar moeilijkheden kon voorleggen. Een levensgroot probleem vormden de financiën: in het eerste decennium van haar bestaan kampte de gemeente voortdurend met grote tekorten op haar begroting. Op de synodale vergadering te Zutphen in 1641 klaagden de maastrichtse deputaten over de zware schuldenlast, waaronder de Kerk van Maastricht gebukt ging⁷⁸. Geen wonder, dat Ludovicus reeds jarenlang getracht had enige geldelijke steun te krijgen van de sinds mei 1635 geheel uit gereformeerden bestaande Brabantse Raad. De heren betaalden echter niets, volgens Ludovicus uit laksheid. In heilige verontwaardiging nam hij daarop in oktober 1636 de raadsleden onderhanden tijdens een preek, waarin de Brabantse Raad te horen kreeg, dat hij bestond uit „libertynen ende atheïsten”. De brabanters dienden een klacht in bij de Staten-Generaal, die de vurige predikant vermaanden de ‘zedigheid’ te betrachten. Het resultaat was averechts, want al spoedig bleek dat de aanklacht tegen Ludovicus niet ingediend was door de Brabantse Raad in zijn geheel, maar door slechts één man, de brabantse hoogschout Groulart. Iedereen verwachtte nu een ‘groot vyer’, zoals de acta van de kerkeraad kernachtig

⁷⁵ JAM, Copieboek, 4-5: Bossche kerkeraad aan die van Maastricht, 1639 september 20. Zie ook: Beermann. Stad en Meierij . . . 1629-1648, 188-189.

⁷⁶ Flament II, 146.

⁷⁷ Flament II, 150. RAA, AGS I: Arnhem, 1640 juli 15-18, waar als datum voor deze resolutie 6 april opgegeven wordt.

⁷⁸ RAA, AGS I: Zutphen, 1641 juli 28-31 en augustus 2, tweede gravamen van Maastricht. Een dergelijke klacht uit 1646: ARA, StG, lias 5824: Instructie en rapport CCDD, lectum 1646 augustus 30-31.

meedelen, maar de kerkeradsleden wisten de zaak te sussen⁷⁹.

Enkele jaren later liep Ludovicus weer de gal over en op 2 januari 1639 voer hij in een donderpreek uit tegen „de quaede regeringe vande politycken alhier”. De kerkeraad stond als één man achter zijn predikant en was van oordeel, dat zoiets niet vaak genoeg gezegd kon worden. De brabantse schepenen daagden dominee echter vóór zich. Toen zocht de kerkeraad steun bij de Staten-Generaal, want het optreden van de gereformeerde schepenen tegen hun voorganger maakte de ware religie bespottelijk in de ogen der paapse stadgenoten. De kerkeraad besloot ook zelf terug te slaan en citeerde enige ‘politycken’ om hen te berispen. De heren kwamen wel, maar zij lieten zich niet de les lezen door de kerkeraad. De steun van Hare Hoogmogenden viel tegen. Commissarissen-deciseurs drongen erop aan de zaak maar in de doofpot te stoppen, gezien de omstandigheden van tijd en plaats. De kerkeraad bleef toen niets anders over dan het hoofd te buigen en daardoor zijn nederlaag te erkennen⁸⁰.

Van de wereldlijke overheid ondervonden de maastrichtse gemeenten weinig steun. Zou de opnemng van de nederduitse kerk in de kerkelijke organisatie daarin een verandering ten goede brengen? De kerkeraad heeft niet aangedrongen op aansluiting bij een synode. Zagen predikanten en ouderlingen daar geen heil in? Het valt niet met zekerheid te zeggen, maar wel is zeker dat de Gelderse Synode er niet in geslaagd is de gereformeerde kerk van Maastricht onafhankelijker te maken van de wereldlijke overheid.

FINANCIERING DER GEREFORMEERDE GEMEENTEN, 1632-1673

Het confessionele pariteitsbeginsel

De sterkste band tussen Overheid en Kerk in de Verenigde Provinciën was de geldelijke afhankelijkheid van de Kerk. Voor de gereformeerde kerken van Maastricht gold dit wellicht nog meer dan elders, doordat na de capitulatie van 1632 vrijwel alle kerkelijke goederen en inkomsten zonder onderscheid in het bezit der katholieken gebleven waren. Dit had tot gevolg, dat de maastrichtse gezagsdragers het zich rustig konden veroorloven de gereformeerde leiders naar hun hand te zetten. Predikanten en ouderlingen sputterden wel tegen, maar zij zouden nooit een volledige breuk met de Staten-Generaal of de Brabantse Raad kunnen riskeren, want dan zetten zij hun eigen materiële zeker-

⁷⁹ JAM, AK I, 34-35: 1636 oktober 18.

⁸⁰ JAM, AK I, 51-52: 1639 januari 7, 54: 1639 januari 30, en 55: 1639 februari 14.

heid op het spel of toch in ieder geval die van hun gemeente. Voortdurend moest de Kerk bij de overheid aankloppen, als het ging om ondersteuning van armen, instandhouding van het onderwijs en vooral de bezoldiging van predikanten⁸¹. Door het ruimhartig toestaan of pertinent weigeren van deze ondersteuning en het hanteren van alle subtiele schakeringen die tussen deze twee uitersten mogelijk waren, bezat de overheid een machtig, zo niet het machtigste middel om de Kerk in haar greep te houden. De kerkdienaren konden daar weinig tegenover stellen. Feitelijk alleen wat investieven, die een beetje kleur gaven aan hun zondagse preken, maar die niet genoeg gerucht maakten om de magistraat te kunnen intimideren. Zo zij de regering al eens kwetsten, was veelal een lichte wenk voldoende en de vrijpostige deed haastig amende honorabile. In het begin van zijn maastrichtse loopbaan bezondigde Ludovicus zich ook aan deze stoute kanseltaal, evenals in later tijd zijn nog fanatieker collega Hamerstede. Hun verontwaardiging richtte zich echter steeds tegen de lagere overheid, de Brabantse Raad, en nooit tegen de Staten-Generaal. Volgens het woord van Calvijns 'Institutie' waren de overheden de 'voedster heeren' van de kerk⁸² en deze rol vervulden de Staten-Generaal voor de maastrichtse gereformeerde gemeenten; zij bezorgden de kerkgebouwen, de tractementen der predikanten en andere kerkedienaren, de geldelijke ondersteuning van armen, wezen en scholen. In het voorgaande werd aangetoond, dat de Staten de maastrichtse predikanten niet altijd ter wille waren bij hun meningsverschillen met de Brabantse Raad. Hetzelfde gold bij aanvragen om geldelijke hulp, maar aangezien de maastrichtse kerkeraden weinig of geen andere financiële bronnen konden aanboren was het voor hen maar het beste de hoge overheid in Den Haag te vriend te houden.

Evenals bij de vernieuwing van de magistraat hielden de staatse commissarissen-deciseurs ook bij de keuze der kerken nauwkeurig de brabantse rechten in het oog, toen de twee oorspronkelijk gekozen kerken (beter: kapellen) van Sint-Jacob en Sint-Hilarius minder geschikt bleken te zijn. Beide gebouwen zijn vrij klein geweest, want het waren kerspelkerkjes, waarin voor de buurtbewoners op sommige dagen mis werd gelezen of een godsdienstige plechtigheid gehouden volgens Bachiene⁸³. Aan de twee kapittelkerken van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe, de grootste en mooiste kerkgebouwen der stad, mochten de commissarissen-deciseurs niet raken, daar het derde en

⁸¹ Zie bijvoorbeeld: De Lind van Wijngaarden. Antonius Walaecus, 147-148.

⁸² Calvinus. Institutie, 865 kol. 2.

⁸³ Bachiene, 891.

vierde artikel van de capitulatie dit verboden. Van de drie parochiekerken op de linkeroever der Maas stond de Sint-Nicolaas onder het patronaat van de prins-bisschop van Luik, de Sint-Matthijs en de Sint-Jan onder dat van de hertog van Brabant, welk laatste door de verovering overgegaan was aan de Staten-Generaal. De staatse heren kozen daarom een van de brabantse kerken en wel de Sint-Matthijs⁸⁴. De twee kerkeraden waren echter niet geheel tevreden over deze keuze, vooral de franse niet. Maresius schreef aan Rivet, dat de gereformeerden jaloers waren op de prachtige kerken der katholieken, terwijl zij moesten vergaderen in schuren⁸⁵. Dit gold zeker voor de kerk waar Maresius preekte, de kleine, bouwvallige kapel van Sint-Hilarius. Voor de nederduitse gemeente ging dit niet op: in de Sint-Matthijs bezaten zij een kerkgebouw dat er zijn mocht. Toch waren ook Ludovicus en de zijnen niet tevreden met de getroffen regeling. Voor deze ontevredenheid kunnen twee motieven aangevoerd worden: concurrentie-zucht en het streven naar pariteit tussen de twee confessies in Maastricht. De concurrentie-zucht is heel begrijpelijk. De gereformeerde predikanten wisten zeer wel, dat hun religie te Maastricht verre in de minderheid was, niet alleen in getal, maar ook in uiterlijk vertoon. Aan het kleine getal viel voorlopig weinig te veranderen, zolang de Staten de katholieken vrij lieten. Hun uiterlijke status kon echter worden verhoogd ten koste van die der katholieken, mits de Staten hun steun wilden verlenen om nog een van de grote katholieke kerken te naasten ten behoeve van de gereformeerden.

Krachtens het algemeen gehuldigde adagium „cuius regio illius et religio” behoorde tot de soevereine rechten van de Staten-Generaal ook de beslissing over het al dan niet toelaten van een confessie in hun gebied. Dit ‘territorialisme’ pasten zij toe in alle op de spanjaarden veroverde gebieden door daar slechts de gereformeerde religie als enige erkende confessie te tolereren⁸⁶. Zo gelastten de commissarissen-deciseurs in 1635 de staten van de Landen van Overmaas, dat zij de gereformeerde godsdienst moesten bevorderen „overmits Haare Hoogh Mogenden daarvan professie doende zijn”. Op dezelfde grond kreeg de voogd van de abdij Burtscheid last calvinisten en lutheranen godsdienstvrijheid te verlenen, nadat met de verovering van het hertog-

⁸⁴ Doppler, Charters, 852: 1614 februari 6.

⁸⁵ Van Opstal. André Rivet, 95-96. Voor dezelfde praktijk in Aken in 1559 zie: Brecher. Die kirchliche Reform, 72.

⁸⁶ Lecler. Histoire; II, 269 en: Heckel. Staat und Kirche, passim, vooral 241-248.

dom Limburg de landsheerlijkheid over de abdij en haar territorium toegevallen was aan de Staten-Generaal⁸⁷.

In Maastricht deelden de Staten evenwel de soevereiniteit met de prins-bisschop van Luik, waardoor zij aldaar in religiosis de beginselen van het territorialisme niet konden toepassen. Zij hanteerden er een ander beginsel door naast de reeds lang bestaande politieke pariteit nu ook confessionele pariteit te eisen, wat betekende dat er een paritaire verdeling tot stand zou moeten komen van het gemeenschappelijk stedelijk bezit aan kerken en caritatieve fundaties.

Hier dient met nadruk gesteld te worden, dat de eis van de Staten-Generaal de door hen voorgestane confessie op strikt gelijke voet behandeld te zien niet onrechtmatig was binnen het kader van het toenmaals geldende recht. Het is dan ook volstrekt onjuist te spreken van „onrechtvaardigheid van de ergste soort”, of „de uitdagende bevoorrechtiging van de nieuwe bevolkingsgroep”, om recente geschiedschrijvers te citeren⁸⁸. De Staten bevoorrechtten geen bevolkingsgroep, maar eisten gelijke soevereine rechten naast die van de luikse prins-bisschop zowel in politieke als in kerkelijke zaken. Op staatsrechtelijk gebied bestond de paritaire behandeling van de twee ‘nationaliteiten’, de luikse en de brabantse, reeds eeuwen. Op kerkelijk gebied werd zij eerst ingevoerd, toen de heren van Maastricht niet alleen van ‘nationaliteit’ maar ook van confessie verschilden. De katholieke prins-bisschop stelde uitsluitend katholieke luikse maastrichtenaars aan als zijn vertegenwoordigers en ambtenaren en steunde de katholieke confessie; de Staten deden hetzelfde door uitsluitend gereformeerde brabantse maastrichtenaars aan te stellen en de gereformeerde confessie te steunen. Het ontbreken van gereformeerde burgers van voldoende kwaliteit dwong Hare Hoogmogenden aanvankelijk tot terughoudendheid bij het benoemen van functionarissen. Eerst nadat van elders gekomenen het maastrichtse burgerrecht verworven hadden en er dus voldoende ‘stof’ aanwezig was, konden de Staten hun soeverein recht volledig toepassen en uitsluitend gereformeerden aanstellen, zoals ik dit aantoonde bij de benoemingen voor de magistraat in 1632 en 1635.

Iets dergelijks gebeurde bij het vestigen en instandhouden van de gereformeerde confessie, waarbij de Staten-Generaal de helft opeisten van de kerkelijke gebouwen, inkomsten en fundaties, die door hun stedelijke status mede onder hun soevereiniteit vielen. Het is een anachronisme op grond van de numerieke verhoudingen tussen de twee confessies te suggereren, dat Hare Hoogmogenden meer opeisten

⁸⁷ Overmaas: JAM, Copieboek, 2-4: 1635 juni 9. Burtscheid: Bax II, 497.

⁸⁸ Thewissen. Het hollandsche tijdperk; in: Publications 76 (1940) 211 en ook 239. Wouters. Grensland, 400.

dan hun toekwam⁸⁹. Een verdeling van bezittingen en inkomsten naar getalsverhoudingen is een negentiende- en twintigste-eeuws democratisch principe, dat in de zeventiende eeuw onbekend was en strijdig met het toen gehanteerde begrip 'pariteit'. Dat begrip hield in: gelijke behandeling van officieel erkende confessies in een en hetzelfde staatsrechtelijk bestel⁹⁰, waarbij voor kerkelijk Maastricht speciaal de materiële pariteit van belang was. Sedert eeuwen had de stadsoverheid gebouwen helpen stichten en subsidies gegeven voor godsdienstige en caritatieve doeleinden, die aan de katholieke stad als geheel ten goede kwamen. Naast de katholieke confessie was echter sinds 1632 de gereformeerde officieel erkend, waardoor deze volgens de opvattingen van die tijd gelijke rechten kreeg op ondersteuning uit de stedelijke kas of op de met stadsgeld gestichte fondsen en gebouwen. In navolging van de gebruiken in het Rijk werd de gelijkberechtiging verwezenlijkt door de bestaande stedelijke subsidies gelijkelijk te verdelen over de twee confessies. Bij de toepassing van dit beginsel speelde het aantal lidmaten van de ene of de andere gezindte geen enkele rol, hoezeer het ontbreken van deze maatstaf heden ten dage onbillijk geacht mag worden. Het bezigen van het pariteitsbeginsel door de Staten had ongetwijfeld onaangename juridische en pecuniaire gevolgen voor de katholieke brabantse regenten – ik wees daarop reeds – en in het algemeen voor de katholieken te Maastricht, maar het kan geen reden zijn om te spreken van onrechtmatige daden. Hier mag wel het oude adagium aangehaald worden: „Dura lex, sed lex”!

Gebouwen

Het pariteitsbeginsel brachten de Staten-Generaal in praktijk, toen de nederduitse kerkeraad in september 1633 verzocht naast de kerk van Sint-Matthijs in het bezit gesteld te worden van de Sint-Janskerk. De kerkeraad fundeerde het verzoek met het motief, dat in de Sint-Jan slechts één keer in de week mis gedaan werd. Waarschijnlijk hadden zij nog liever de Sint-Servaas gehad. Zij zagen daar echter geen kans toe te oordelen naar hun opmerking, dat de Sint-Servaas geen parochiekerk was, maar een kerk waar de kanunniken „haren affgodendienst doen”⁹¹. De omschrijving is minder vriendelijk, maar de motivering

⁸⁹ Rogier. Geschiedenis; I, 628.

⁹⁰ Heckel, a.w., 249-258, meer in het bijzonder voor de zeventiende eeuw: 249-254. Zie ook: LThK¹, VII (1935) koln 980-983 [Scharnagl] en: LThK², VIII (1963) koln 103-105 [Hirschmann].

⁹¹ Flament I, 54 en ARA, StG, lias 5819: Nederduitse kerkeraad aan HoMo, lectum 1633 september 16.

is juist: de Sint-Servaas was niet bestemd voor de stadsbevolking en viel daardoor ook niet onder de toepassing van het pariteitsbeginsel. De Raad van State adviseerde gunstig, zij het op grond van een onjuiste motivering. De Raad was van oordeel, dat de magistraat opdracht gegeven moest worden de twee gevraagde kerken (Sint-Matthijs en Sint-Jan) te geven, want de capitulatie sprak alleen van twee kerken voor de gereformeerden. Om de handen vrij te houden voor de toekomst, was in de tekst van het capitulatieverdrag niet vermeld welke twee kerken dit zouden zijn. De inbezitneming van de Sint-Jan strookte dus met het verdrag van overgave⁹². In de tekst van het verdrag wordt evenwel uitdrukkelijk gesproken van „de kercken van St. Jacob ende St. Hilarius”. Het valt niet meer uit te maken, of de Raad van State hier bewust onjuist adviseerde of een simpele vergissing beging. In ieder geval namen Hare Hoogmogenden het advies niet zonder meer over. Op 5 oktober 1633 resolveerden zij nader te zullen beraadslagen over het verzoek van de nederduitse kerkeraad de stedelijke magistraat te gelasten de Sint-Jan over te dragen aan de gereformeerden. Blijkbaar had de franse kerk ondertussen ook een verzoek ingediend om de Sint-Jan te mogen hebben, want de resolutie oordeelde het billijk, dat de fransen Sint-Jan kregen, omdat de Sint-Hilariuskapel voor hen veel te klein was. Men maakte echter geen gebruik van het juridische motief, dat de Raad van State aan de hand gedaan had – het niet met name noemen van de twee kerken – maar hanteerde het pariteitsbeginsel. Immers, Hare Hoogmogenden vonden het niet meer dan rechtvaardig de vier parochiekerken in de stad onder de twee confessies te verdelen⁹³. Anders gezegd: aangezien er twee erkende gezindten in Maastricht waren, had iedere gezindte recht op de helft der parochiekerken; de katholieken behielden Sint-Nicolaas en Sint-Maarten, de gereformeerden kregen Sint-Matthijs en Sint-Jan. De deling werd vergemakkelijkt, doordat de hertog van Brabant patronaatsheer was van Sint-Matthijs en Sint-Jan. Als opvolgers van de hertog van Brabant pasten de Staten-Generaal nu het territoriale beginsel toe en wezen de onder hun gezag staande kerken toe aan de belijders van de door de Heren Staten voorgestane godsdienst. De twee andere kerken, Sint-Nicolaas en Sint-Maarten, waren afhankelijk van Luik en bleven daardoor in katholieke handen.

De Sint-Matthijs was al sinds half september 1633 in het bezit van de nederduitse gereformeerden. Op dinsdag 14 september, feest van

⁹² ARA, als voor: marginale aantekening van de RvS, en: ARA, RvS, Resolutieregister 50, 185: 1633 september 17.

⁹³ Flament I, 60-61: 1633 oktober 5.

Kruisverheffing, werd de laatste mis gelezen in de kerk aan de Houtmarkt, „terwijl grijsaards, vrouwen en mannen van allerlei slag de vloer besproeiden met hun tranen”. Een dag later namen de gereformeerden de Sint-Matthijs definitief in bezit⁹⁴. Omstreeks dezelfde vijftiende september vroegen de nederduitse gereformeerden tevens om de Sint-Jan, zoals hierboven vermeld werd. Op 8 november 1633 schreven de Staten ‘serieus’ aan de maastrichtse magistraat, dat de gereformeerde gemeente in het bezit gesteld moest worden van de tweede kerk, de Sint-Jan⁹⁵. Terstond protesteerde de nog grotendeels katholieke magistraat. Het kon toch niet de bedoeling van Hare Hoogmogenden zijn de twee voornaamste parochiekerken van de stad aan de gereformeerden te geven? Zo bleef nog maar één kerk over voor de katholieken (de Sint-Maarten in Wyck werd dus gemakshalve maar even vergeten)⁹⁶. Twee dagen later protesteerde de magistraat opnieuw. Door de resolutie van de Staten-Generaal restte de katholieken slechts één kerk aan deze zijde van de Maas en „oock noch de minst bequaeme om de waarheyt te seggen”. De stadsregering waarschuwde Hare Hoogmogenden. Zij vond het vanzelfsprekend dat Den Haag de gereformeerden „naer verheysch van haere kerckelycke dienst . . . accomodeerden”. Daarbij diende evenwel in het oog gehouden te worden, dat in Maastricht enkele gereformeerde raadgevers zaten met denkbeelden, die de stadsbevolking ‘seer abusyf’ vond; bovendien viel er nog verzet te verwachten van de prins-bisschop van Luik. Het protest eindigde heel tam met de mededeling, dat de magistraat bereid was de bevelen uit Den Haag op te volgen⁹⁷. Trouwens, de gehele teneur van de twee protesten was erg mat. Het wekt de schijn, dat de stedelijke regering zich reeds bij voorbaat neerlegde bij de afstand van de Sint-Janskerk. Daarenboven valt het op, dat de individuele raad zich niet beriep op de capitulatie. Onderschreef ook de stadsregering de juistheid van het pariteitsbeginsel? Anders had zij toch wel verwezen naar de tekst van het verdrag van overgave, waarin duidelijk twee met name genoemde kerken aan de gereformeerden waren afgestaan. Of voelde de maastrichtse magistraat zich machteloos tegenover de Staten, die het in Maastricht met hun garnizoen feitelijk voor het zeggen

⁹⁴ RAM, SS, 1752, Memoriale, niet gepagineerd. Habets. Twee historische beschrijvingen; in: Publications 29 (1892) 414-415.

⁹⁵ Flament I, 77: 1633 november 8.

⁹⁶ ARA, StG, lias 5819: Magistraat aan HoMo, 1633 november 16, en: SAM, 156, Missivenboek 1616-1645, fo. 98 verso op dezelfde datum.

⁹⁷ SAM, als voor, fo. 99 verso - 100 recto: Magistraat aan HoMo, 1633 november 18, en aldaar, fo. 99 recto: Protest van de prins-bisschop van Luik, 1633 november 17.

hadden? De beschikbare bronnen bevatten geen gegevens om een van deze vragen bevestigend of ontkennend te kunnen beantwoorden.

Er is nog een andere mogelijkheid en wel dat de magistraat de afstand van de Sint-Jan te onbelangrijk vond om er een halszaak van te maken en zich slechts voor de vorm verzette. De predikanten probeerden ook de hertog van Bouillon voor de overdracht te interesseren, ja, drongen er zelfs op aan de kerk voor hen 'manu militari' te openen, waarop de gouverneur naar Den Haag schreef. Hij raadde Hare Hoogmogenden af de gereformeerden ter wille te zijn, want Sint-Jan was zijns inziens ongeschikt, de kerk lag op hetzelfde kerkhof als dat van Sint-Servaas en de gereformeerde diensten zouden zeker gestoord worden door de muziek tijdens de diensten in de kapittelkerk⁹⁸. De nederduitse kerkeraad bleef echter aanhouden bij Bouillon, wat de gouverneur voor een tweede maal naar Den Haag deed schrijven, ditmaal met de mededeling dat de magistraat de overdracht tegenwerkte. De Staten-Generaal besloten toen eerst de in Den Haag vertoevende maastrichtse ouderling Baccart te horen alvorens in overleg met Frederik Hendrik een definitief besluit te nemen⁹⁹. Op 1 december kwam bovendien een memorie van de franse kerk bij Hare Hoogmogenden ter tafel. Deze memorie heb ik niet teruggevonden, maar waarschijnlijk verzocht de franse gemeente daarin nogmaals de Sint-Janskerk aan haar over te dragen, want zij werd gevoegd bij de andere stukken over deze kerk¹⁰⁰. Eén dag later resolveerden Hare Hoogmogenden definitief, dat de nederduitse gemeente de Sint-Janskerk zou krijgen in ruil voor de afstand van de Sint-Hilariuskapel aan de katholieken. De fransen moesten dan voortaan maar kerken in de Sint-Matthijs beurt om beurt met de nederduitse gemeente¹⁰¹. Op 15 december verschenen de predikanten in de raadsvergadering en verzochten om onmiddellijke uitvoering van deze resolutie. De stedelijke raad wong zich in allerlei bochten om aan de uitvoering te ontkomen; de raadsleden beriepen zich ondermeer op de tweeherigheid. Vóór de resolutie uitgevoerd kon worden, moest eerst de prins-bisschop worden gehoord, want de helft der parochianen van Sint-Jan was van luikse geboorte, een gezocht argument. Het ging immers niet om de parochianen, maar om hun parochiekerk en dat gebouw was uitsluitend brabantse. De predikanten gaven te verstaan, dat zij de gewapende macht te hulp zouden roepen als de magistraat de kerk niet direct voor

⁹⁸ ARA, StG, lias 5819: Bouillon aan HoMo, 1633 november 19.

⁹⁹ Flament I, 82: 1633 november 25.

¹⁰⁰ Flament I, 83: 1633 december 1.

¹⁰¹ Flament I, 83: 1633 december 2.

hen deed ontruimen¹⁰². De Sint-Jan schijnt toen vlot overgegeven te zijn, want de 30e december lazen Hare Hoogmogenden een rekest van de parochianen, waarin zij meedeelden tevreden te zijn met de getroffen regeling, mits de gereformeerden hun inderdaad de kapel van Sint-Hilarius afstonden, die echter reeds vóór die datum aan de katholieken teruggegeven was. Op nieuwjaarsdag 1634 had de eerste gereformeerde dienst plaats in de Sint-Jan¹⁰³. Zelfs de luikenaars lieten de magistraat dus in de steek. Deze gang van zaken kan een bewijs zijn, dat het verzet van de magistraat slechts pro forma was geweest en dat stadsregering en bevolking de afstand van de kerk óf onvermijdelijk, óf onbelangrijk vonden.

Door de welwillendheid van de Staten-Generaal en het staan op hun soevereine rechten bezaten de maastrichtse gereformeerden nu twee van de fraaiste kerken der stad, alhoewel deze toewijzing niet geheel strookte met de letter van het tweede artikel der capitulatie. Niettemin waren de gereformeerden ontevreden: zij hadden nu wel gebouwen, maar geen fondsen om die te onderhouden. Daartoe werd een nieuwe actie op touw gezet. Op 10 januari 1634 behandelde de vergadering der Staten-Generaal weer een rekest van de parochianen van Sint-Jan te Maastricht. Zij verzochten de goederen van de kerkfabriek te mogen behouden; de gereformeerden moesten maar tevreden zijn met het bezit van het gebouw. Een tweede twistpunt was het bezit van het rondom de Sint-Jan gelegen kerkhof, waar de gereformeerden geen katholieke begrafenissen meer toelieten. Waar moesten de „arme borgheren van de straete” nu begraven worden? Het kerkhof van Sint-Hilarius was ongeschikt voor de parochie van Sint-Jan: het lag in een andere parochie en bovendien hadden de franse gereformeerden daar zoveel soldaten begraven, dat er geen plaats meer over was. Tenslotte verzochten de parochianen van Sint-Jan nog om teruggave van het kerkarchief¹⁰⁴. Drie dagen later protesteerde het kapittel van Sint-Servaas over de inbeslagneming van het kerkhof van Sint-Jan. De heren kanunniken verklaarden in weinig diplomatieke, doch duidelijke taal, dat de onderhorigen van het kapittel er niet op deze manier konden ‘uytgeschupt’ worden¹⁰⁵. Om advies gevraagd was de Raad van State van oordeel, dat bij de goederen en bezittingen van de kerk enig onder-

¹⁰² SAM, 84, RV, fo. 303 verso - 304 recto: Vergadering van 15 december 1633.

¹⁰³ Flament I, 87: 1633 december 30. ARA, StG, lias 5820: Dominee Ruytingius aan HoMo, 1634 januari 22. Coen van Herstal. Kroniek; in: Maasgouw 67 (1948) 93.

¹⁰⁴ ARA, StG, lias 5820: lectum 1634 januari 10, en: Flament I, 88: zelfde datum. Zie ook kaart 5.

¹⁰⁵ Doppler, Charters, 881: 1634 januari 13.

scheid gemaakt diende te worden. De eigendommen van de kerkfabriek behoorden bij het gebouw en hoorden dus overgedragen te worden aan de nederduitse gereformeerden. De geestelijke goederen van de kerk zoals fundaties voor jaargetijden, voor broederschappen en dergelijke meer dienden volgens de bepalingen van de capitulatie in het bezit te blijven van de katholieke parochie. Wat de begrafenis aanging, was de Raad de mening toegedaan, dat zij zonder enig onderscheid voorlopig toegelaten moesten worden, totdat commissarissen-deciseurs nader daarover beslist zouden hebben. De enige beperking, die de Raad van State adviseerde, was het uitvaardigen van een verbod te begraven onder de kerkdiensten om elke stoornis over en weer te vermijden. In haar resolutie van 28 januari 1634 namen de Staten-Generaal het advies van de Raad van State ongewijzigd over¹⁰⁶.

Mogelijk hebben Hare Hoogmogenden gedacht, dat de meningsverschillen rond de overdracht van de Sint-Jan hiermee van de baan waren, maar het zal hun spoedig duidelijk geworden zijn, dat hun optimisme – indien al aanwezig – voorbarig was. Over het gebruik van het kerkhof wordt verder niets meer vernomen. De katholieken schijnen zich erbij neergelegd te hebben en de gereformeerden hadden nu de passende begraafplaats, die hun nog geen half jaar eerder door de magistraat onthouden was¹⁰⁷. Over de goederen van de kerkfabriek evenwel ontstond een jarenlang durend geschil.

Toen in 1635 voor het eerst sinds 1632 commissarissen-deciseurs Maastricht bezochten, dienden de luikse commissarissen-deciseurs een protest in tegen de afstand van Sint-Matthijs en Sint-Jan, die naar hun mening in strijd was met het derde artikel van de capitulatie¹⁰⁸. Bovendien waren de pastorieën van de twee afgestane kerken juist in deze stad extra zwaar belast, doordat zij ook de zorg hadden voor de talrijke katholieke soldaten te Maastricht. Er volgden nog dergelijke protesten van pastoor en parochianen van Sint-Jan en van de bisschoppelijke kanselier en zijn raad te Luik in 1636, terwijl de nederduitse kerkeraad zich in 1637 bij de maastrichtse kapitteldekens beklagde, dat de goederen der kerkfabrieken nog steeds niet overgedragen waren¹⁰⁹. Als leiders van de stedelijke zielzorg pleegden de

¹⁰⁶ ARA, StG, lias 5820: Advies RvS, 1634 januari 23. Flament I, 92: 1634 januari 28.

¹⁰⁷ Zie hiervóór, 185.

¹⁰⁸ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: 1635 mei 9.

¹⁰⁹ ARA, StG, lias 5821: Rekest pastoor en parochianen van St.-Jan aan HoMo, exhibitum 1636 februari 9. SAM, 167, Missivenboek 1631-1643, niet gepaginieerd: Kanselier en Raad van Luik aan HoMo, 1636 januari 7. JAM, AK I, 39: 1637 maart 12.

dekens dus klaarblijkelijk lijdelijk verzet tegen twee al jaren eerder genomen resoluties der Staten-Generaal. Voor de Sint-Matthijs was reeds in het begin van 1633 besloten dat haar goederen en inkomsten zouden worden gebruikt voor het onderhoud der kerk¹¹⁰. De commissarissen-deciseurs constateerden in 1635, dat de uitvoering van dit besluit niet zo eenvoudig was, daar kerkfabriek en armengoederen van de twee kerken niet administratief gescheiden waren. Wel hadden zij kunnen achterhalen, dat gemiddeld per jaar voor het onderhoud van de twee kerkgebouwen in het verleden *f* 538 maastrichts uitgegeven werd. Hare Hoogmogenden beslisten toen, dat jaarlijks aan de gereformeerden uit de kerkegoederen *f* 550 uitgekeerd moest worden voor onderhoud, waarvan *f* 325 voor de Sint-Matthijs en *f* 225 voor de Sint-Jan. Tegelijkertijd kreeg de magistraat last erop toe te zien, dat deze bedragen inderdaad uitbetaald werden. Enig resultaat had dit besluit niet, zodat de nederduitse kerkeraad twee jaar later reeds een schuld had van *f* 1.630 hollands aan openstaande onderhoudsrekeningen. De kerkeraad stelde Den Haag voor deze schuld te delgen door de opbrengst van de verkoop van de eerste kapittelprebende, die ter begeving zou staan van de Staten, te schenken aan de nederduitse gemeente. Hare Hoogmogenden wezen dit idee van de hand en besloten te wachten op nader rapport¹¹¹.

Het duurde nog tot 1639 al eer de Staten-Generaal eindelijk tot actie overgingen. De in genoemd jaar naar Maastricht vertrekkende commissarissen-deciseurs kregen opdracht de kwestie der kerkgoederen te onderzoeken en rapport uit te brengen. De staatse commissarissen-deciseurs gaven als hun mening te kennen, dat de verdeling der geestelijke goederen niet wel mogelijk zou zijn, want de inkomsten uit deze goederen waren bestemd voor bepaalde personen of diensten; bovendien zou de beoogde verdeling indruisen tegen de capitulatie. In de tweede plaats deelden de commissarissen mee, dat zij tot de ontdekking waren gekomen dat Sint-Matthijs zeer weinig en Sint-Jan helemaal geen goederen bezat, die eigendom waren van de kerkfabriek. De Sint-Jan was een parochiekerk geweest, waarin alleen op zon- en feestdagen dienst werd gedaan. Tijdens die diensten werd gecollecteerd voor het onderhoud van de kerk; goederen bezat zij niet. De door Hare Hoogmogenden vastgestelde bijdrage van *f* 225 uit de bezittingen van de kerkfabriek van Sint-Jan aan „die van de religie” moest daarom

¹¹⁰ Flament I, 12: 1633 februari 4.,

¹¹¹ Flament II, 61: Resolutie HoMo op rapport CCDD, 1635 september 5. Flament II, 109-110: 1637 juli 20.

illusoir heten¹¹². Later zou blijken, dat de door commissarissen-deciseurs ingewonnen informatie niet helemaal juist waren, maar voorlopig bleef de kwestie rusten.

Uit hetzelfde rapport van commissarissen-deciseurs blijkt, dat toepassing van het pariteitsbeginsel ook wel eens als een tweesnijdend zwaard werkte ten ongunste van de gereformeerden. De nederduitse kerkeraad had de magistraat verzocht een bijdrage te geven voor de gereformeerde kerkdienst door het salaris van de koster van de Sint-Janskerk, Adam Spols, te betalen uit de stedelijke kas. De magistraat weigerde deze steun op grond van het pariteitsbeginsel. Naar de mening van de magistraat immers, zou salarisvergoeding voor een gereformeerd kerkbedienaar de katholieken recht geven op het ontvangen van een gelijk bedrag en de stad zou dus het dubbele moeten betalen van hetgeen in feite gevraagd werd. De commissarissen-deciseurs waren van oordeel, dat de redenering van de magistraat juist was en de gereformeerde koster dus niet uit de stedelijke kas gesalarieerd kon worden¹¹³.

In september 1642 begon de kerkeraad te klagen over de vervallen toestand van de Sint-Matthijs: de vloer met zijn niet meer onderhouden katholieke graven leverde gevaar op voor de kerkgangers, omdat hij op vele plaatsen ernstig verzakt was door het voortdurend opstijgende grondwater. Predikanten en ouderlingen vonden een ingenieuze oplossing. In Den Haag zou voorgesteld worden weer een ruil te mogen aangaan, waarbij de gereformeerden het oog lieten vallen op de Sint-Servaas, de grootste en vermaardste kerk van Maastricht. Als de Sint-Servaas aan de gereformeerden kwam, zouden zij de Sint-Jan restitueren om de capitulatie niet te schenden, terwijl de Sint-Matthijs voortaan alleen nog gebruikt zou worden voor het begraven van gereformeerden. Deze vlieger ging echter niet op. De franse kerkeraad weigerde zijn medewerking, evenals de Brabantse Raad en de haagse kerkeraad, die om voorspraak verzocht was bij de Staten-Generaal¹¹⁴. Het plan was ook al te dol. De benaderde instanties zullen wel hebben ingezien, dat er met de beste wil van de wereld geen rechtsgrond te vinden zou zijn om zich meester te kunnen maken van Sint-Servaas, géén stadskerk maar een immunitiekerk, wier onafhankelijk voortbestaan uitdrukkelijk gegarandeerd werd door de capitulatie.

In de verdeling der maastrichtse stadskerken kwam verder geen verandering meer. De nederduitse kerkeraad deed nog een poging in de

¹¹² ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD aan HoMo, exhibitum 1639 september 2 ad art. 10.

¹¹³ ARA, als voor: exhibitum 1640 januari 20 ad art. 18.

¹¹⁴ JAM, AK I, 148-149, 151, 154 en 156 [1643].

jaren 1671-1672. Vanwege de dreigende oorlog met Frankrijk was het garnizoen zeer toegenomen en daardoor het aantal lidmaten. Met een beroep hierop trachtten de nederduits gereformeerden een kerk in Wyck te bemachtigen. Eerst opteerden zij voor de kapel der zusters annunciaten, maar al spoedig vroegen zij de parochiekerk van Sint-Maarten. De classis Maastricht verleende wel zijn steun, maar de Staten-Generaal waren het plan niet welgezind¹¹⁵. De redenen van de Staten zijn nergens geboekstaafd. Zij kunnen zowel van interne als externe aard zijn geweest. De verstandhouding tussen de gereformeerde gemeente te Maastricht en Hare Hoogmogenden was in het afgelopen decennium verre van hartelijk geweest. Staatsrechtelijk was de overname van de Sint-Maarten, een luikse kerk, moeilijk te rijmen met de capitulatie van 1632; bovendien zullen de Staten bedacht geweest zijn op politieke repercussies in Luik, waar de prins-bisschop een duidelijk pro-franse politiek voerde evenals in zijn aartsbisdom Keulen. Het blijft echter gissen en eigenlijk doet het er niet zo veel toe. Immers, de verovering van de stad door de fransen in 1673 maakte een einde aan deze poging en tot de inlijving bij Frankrijk in 1795 bleef de toestand van vóór 1673 gehandhaafd.

Na de in 1643 mislukte poging zich meester te maken van de Sint-Servaas bleef de kerkeraad ageren om dan toch gedeeltelijk in het bezit gesteld te worden van de kerkgoederen van de Sint-Matthijs. De Staten stunden evenwel maar matig. In 1648 verkochten de gereformeerden met hun toestemming de pastorie ondanks het protest van de prins-bisschop van Luik¹¹⁶. Enkele jaren vroeger gaven de Staten-Generaal bevel Peter Bernards, rentmeester der kerkfabriek van Sint-Matthijs, te dwingen tot uitbetaling van het gereformeerde aandeel in de opbrengst der kerkfabriek. Bernards beweerde niet te staan onder de jurisdictie van Hare Hoogmogenden of de Brabantse Raad. Hij wendde zich tot de prins-bisschop, die de magistraat verbood iets tegen de rentmeester te ondernemen¹¹⁷. Dezelfde Bernards wist zich voortdurend te onttrekken aan het verstrekken van nauwkeurige inlichtingen als de commissarissen-deciseurs daarom vroegen. In 1648 diende de rentmeester een uitvoerig rapport in met tal van niet ter zake doende informatie. Alleen vergat hij te vermelden, hoe het nu precies stond met de inkomsten van Sint-Matthijs, zodat de commissarissen-deciseurs nog steeds in het duister tastten. De commissarissen

¹¹⁵ Flament III, 208 en noot aldaar: 1671 maart 21. JAM, Acta classis II, 56: 1672 augustus 9. JAM, AK IV, fo. 80 verso: 1672 mei 20.

¹¹⁶ ARA, StG, lias 5825: Prins-bisschop van Luik aan HoMo uit Visé, 1648 augustus 21. Flament II, 160: 1646 december 7 ad 5.

¹¹⁷ ARA, StG, 8971, Verbalen Maastricht: exhibitum 1654 november 14.

voor het jaar 1654 deelden mee, dat volgens de resolutie van 1635 Sint-Matthijs jaarlijks *f* 325 en Sint-Jan *f* 225 moest betalen aan de gereformeerden, alles in zogenaamd licht of maastrichts geld. In negentien jaar had Bernards dus *f* 6.175 maastrichts moeten afdragen. In feite had hij slechts *f* 1.113 maastrichts betaald en dan nog na herhaalde aanmaningen van de kerkeraad. Ook de kerkfabriek van Sint-Jan droeg weinig af aan de gereformeerden. In totaal bedroeg het debet van de twee kerkfabrieken samen aan de gereformeerden *f* 8.037 maastrichter cours. Het duurde tot 1658 eer de commissarissen erachter kwamen, dat de inkomsten uit de kerkgoederen van Sint-Matthijs *f* 882-10-0 maastrichts per jaar bedroegen¹¹⁸. Aan de gereformeerden was dus toch al veel minder dan de helft van de opbrengst toegestaan, maar er schijnt geen verandering gebracht te zijn in het eenmaal aangenomen bedrag van *f* 325 maastrichts. In later jaren keerde in de instructie voor de commissarissen-deciseurs 'gaende naer Maestricht' regelmatig de opdracht terug te onderzoeken, of er nog andere bronnen waren, waaruit het onderhoud der gereformeerde kerkgebouwen bestreden kon worden. Het antwoord was steeds negatief. Met dezelfde regelmaat keerden ook de klachten terug over rentmeester Bernards, die voortdurend de hand lichtte met de uitkeringen aan de gereformeerde gemeenten¹¹⁹.

In 1668 rapporteerden de commissarissen-deciseurs dat de torens van Sint-Jan en Sint-Matthijs zeer vervallen waren. Herstel was hard nodig, ook voor het aanzien der gereformeerde kerken ten opzichte van die der roomsen, of zoals de kerkeraad het in een schrijven aan Hare Hoogmogenden uitdrukte: „... voor het aspect ende eere van stad en kercke ...”. Er gebeurde echter niets, want in 1672 herhaalde de magistraat dezelfde klacht¹²⁰, maar uit Den Haag kwam geen reactie. Zoals uit het voorgaande blijkt, waren de Staten-Generaal slechts genegen de gereformeerden te steunen voor het onderhoud van hun kerkgebouwen, als dit kon geschieden uit middelen die in Maastricht zelf beschikbaar waren. Een typerend staaltje mag hier niet onvermeld blijven. Sinds het vertrek van de franciscanen in 1639 stond hun kerk (tegenwoordig Rijksarchief-depot) leeg. Op zijn verzoek kreeg Ludovicus vlot toestemming om het orgel en het houten deurportaal te laten afbreken en 'bij leninge' te doen plaatsen in de Sint-Jans-

¹¹⁸ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 31 [1648] en als voor. Aldaar, Loketkas Maastricht, 50.

¹¹⁹ ARA, StG, Verbalen Maastricht, bijvoorbeeld 8978 [1664] en 8980 [1666].

¹²⁰ ARA, StG, 8982, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1668. Aldaar, lias 5839: Kerkeraad aan HoMo, 1668 september 8, en: lias 5840: Magistraat aan HoMo, 1672 september 7.

kerk¹²¹. De kerkeraden hoefden echter niet op enig subsidie te rekenen, als die niet uit maastrichtse middelen bestreden kon worden. Van de stedelijke overheid viel evenmin veel te verwachten. In 1671 schonk de magistraat vijfhonderd gulden voor de restauratie van het kapwerk van de Sint-Matthijs, omdat kerken en kloosters in het verleden ook wel eens een dergelijke ondersteuning ontvangen hadden. De schenking ging evenwel vergezeld van de onprettige mededeling, dat dit de eerste en de laatste keer was, want de precaire toestand van de stedelijke financiën gedoogde geen verdere giften voor het onderhoud van kerkgebouwen¹²².

Predikanten

Een punt dat minder moeilijkheden opleverde was de salariëring der predikanten. Zij werden betaald op last van de Raad van State, nadat de Staten-Generaal hun tractement bepaald hadden. Voor de vrijheid der gereformeerde kerken had dit onaangename gevolgen, zoals blijkt uit de hier volgende strubbelingen.

De eerste predikant, Philippus Ludovicus, had in Den Haag een jaarsalaris van *f* 1.350 genoten. In Maastricht ontving hij in hollands geld uit de „gemeene landsmiddelen aldaer” *f* 900 en nog *f* 200 voor huishuur volgens een besluit van Hare Hoogmogenden op voorstel van de Raad van State. Later werd zijn salaris vastgesteld op *f* 1.100 met een jaarlijkse toeslag van *f* 150, omdat hij de oudste predikant was¹²³. Een eenvoudige optelsom doet het voorkomen dat Ludovicus erop achteruitgegaan zou zijn door het beroep naar Maastricht aan te nemen; dat is echter maar schijn. Maastricht was ongetwijfeld een veel goedkopere stad dan Den Haag. Daar komt nog bij dat Ludovicus het genot van vrije woning had, want sinds 1640 woonde hij in het klooster der verdreven franciscanen¹²⁴. Over de salarissen van de andere nederduitse predikanten in de eerste jaren worden wij ingelicht door een betaalstaat van de ontvanger van het graafschap van de Vroenhof. Het stuk is niet gedateerd, maar uit de perioden waarvoor

¹²¹ Orgel: ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 31: Ludovicus aan CCDD, 1648 juli 22 en CCDD aan kerkeraad, 1648 juli 28. Portaal: ARA, StG, lias 5827: Ludovicus aan HoMo, 1650 februari 27.

¹²² SAM, 87, RV, 137-138: 1671 september 9.

¹²³ JAM, AK I, 2: Voorstel RvS, 1632 oktober 4, en: ARA, StG, Resolutieregister 1632, oktober 8. JAM, AK III, 382: 1667 augustus 19. Gedenkboek 1932, 39.

¹²⁴ Gedenkboek 1932, 39.

betaald wordt valt af te leiden, dat de staat opgemaakt is in of omstreeks de maand mei van het jaar 1635¹²⁵.

Uit de opgegeven bedragen blijkt, dat de twee collega's van Ludovicus, Simon Ruyting (of Ruytingius) en Johan Brelius, een tractement ontvingen gelijk aan dat van de oudste predikant: *f* 1.100 hollands per jaar. Waarschijnlijk hebben de betaalsheren deze gelijkheid onbillijk geacht ten opzichte van Ludovicus en hem daarom de eerder vermelde extra-toeslag gegeven van *f* 150 hollands per jaar. Voor de gehele periode 1632-1673 schijnt *f* 1.100 hollands per jaar het normale predikantentractement geweest te zijn, want in 1667 noemt de kerkeraad hetzelfde bedrag. Een zeer aantrekkelijk salaris als men het vergelijkt met dat van de hoogste staatsambtenaar ter plaatse, de gouverneur der vesting, die drieduizend gulden in hollands geld per jaar toucheerde¹²⁶. Nu zeggen salarissommen van die tijd niet alles over de inkomsten van functionarissen. De officieel vastgestelde wedden waren immers maar een gedeelte van hetgeen de functionaris in werkelijkheid verdiende wanneer de emolumenten, de neveninkomsten voortvloeiende uit zijn ambtsuitoefening, werden meegerekend. De militaire gouverneur trok ongetwijfeld bijzondere baten uit zijn ambt door zijn aandeel in de oorlogscontributies en de krijgsbuit, het verlenen van sauvegardes en dergelijke meer¹²⁷. Voor de predikanten waren zulke douceuren niet weggelegd, maar hun jaartractement dient wel verhoogd te worden met honderd gulden hollands als tegemoetkoming voor de hun niet toegekende accijnsvrijdom, die de roomse geestelijkheid wel genoot¹²⁸. Het enige bezwaar, dat de predikanten konden koesteren, was de onregelmatige uitbetaling. De bedragen waren vastgesteld door Hare Hoogmogenden; de uitbetaling gebeurde door de ontvangers van de gemene middelen te Maastricht. Deze ambtenaren maakten echter zelden haast met betalen; de klachten over wanbetaling vormden dan ook een vast agendapunt op de vergaderingen van kerkeraad en classis.

Wat de Staten ook vergoedden waren de beroepingskosten voor een nieuwe predikant. Zij betaalden de reizen, die gemaakt moesten worden door een deputatie uit de kerkeraad om een proponent te gaan horen en restitueerden de onkosten, die de nieuwe voorganger der

¹²⁵ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Staat van den Vroonhoff; zie bijlage 5.

¹²⁶ JAM, AK III, 382: 1667 augustus 19, en: ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 47 [1656].

¹²⁷ Zie bijvoorbeeld voor Bouillon, Goltsteyn en Solms: Van der Capellen, Gedenkschriften; II, 88-89.

¹²⁸ ARA, StG, lias 5821: 'Plaintes' [1633, juli]. JAM, AK I, 86: 1640 juni 15. SAM, 84, RV, fo. 413 verso: 1641 februari 7.

gemeente had gemaakt bij de verhuizing naar Maastricht of 'naar boven', zoals het toen heette. Zolang Ludovicus in functie bleef, gaf dit alles nooit enige moeilijkheid. Maar op 19 december 1657 kreeg deze tijdens de preek een bloedspuwing en moest hij zijn emeritaat aanvragen, want bij een herhaling van het gebeurde zou hij wel eens „dood op de stoel” kunnen blijven. Een tweede predikant, Brelius, was ook al een jaar ziek en daarom verzocht de kerkeraad aan de Staten-Generaal toestemming voor het aanstellen van een vijfde predikant. Ter ondersteuning van het verzoek haalde de kerkeraad het voorbeeld van Den Bosch aan: daar waren al sinds jaren vijf predikanten, alhoewel de gemeente kleiner was dan de maastrichtse¹²⁹.

Parallel aan de eerder beschreven moeilijkheden met de magistraat begon de kerkeraad nu last te krijgen met Hare Hoogmogenden. Op 27 januari 1669 deelden de Staten mee, dat een vijfde predikant kon worden aangesteld, maar die moest dan door de stad Maastricht zelf bezoldigd worden en niet meer uit de aldaar geïnde landsmiddelen. De kerkeraad was ten hoogste verontwaardigd. Wisten Hare Hoogmogenden dan niet, dat de helft van de magistraat rooms was? Van die kant was geen hulp te verwachten bij het verkrijgen van een vijfde predikant, want die heren zagen er immers liever geen enkele in de stad. De Staten hadden in 1632 alle inkomsten uit de geestelijke goederen, waaruit op andere plaatsen de predikanten betaald werden, aan de roomsen gelaten. Tegelijkertijd hadden zij gereformeerde gemeenten opgericht, daarmede de verplichting op zich nemend te zorgen voor het onderhoud van die gemeenten en haar voorgangers. Het gebrek aan predikanten belemmerde de groei van de gemeente, ja, nog erger, sommige gereformeerden vielen zelfs af. Als er geen vijfde predikant kwam, zou een van de kerken gesloten moeten worden, terwijl de overblijvende te klein was om alle lidmaten te kunnen bevatten. Hier zag de kerkeraad de kans schoon het oude plan van 1643 weer ter tafel te brengen. Hare Hoogmogenden konden de moeilijkheden ook anders oplossen door de gereformeerden de Sint-Jan te laten ruilen voor de Sint-Servaas. Die twee kerken lagen maar „vier stappen van malcanderen” en de Sint-Servaas was groot genoeg om plaats te bieden aan alle lidmaten; een vijfde predikant was dan niet meer nodig¹³⁰.

¹²⁹ ARA, StG, lias 5835: Kerkeraad aan HoMo, lectum 1658 maart 11. Over de omvang van de gemeente in Den Bosch in deze tijd zijn mij geen gegevens bekend.

¹³⁰ ARA, StG, lias 5835: Kerkeraad aan HoMo, 1660 februari 21. De kerkeraad schreef, dat één van de drie kerken gesloten zou moeten worden en dat de twee overblijvende te klein zouden zijn om plaats te bieden aan alle lidmaten. Telde de kerkeraad de waalse kerk mee? Er waren immers maar twee nederduitse kerken.

De Raad van State werd om advies gevraagd. In 1660 en nogmaals in 1664 antwoordde deze, dat in Maastricht geen middelen te vinden waren om de aanstelling van een vijfde predikant te bekostigen¹³¹. Eerst op 25 juli 1667 stonden de Staten-Generaal toe, dat de nederduitse gemeente een vijfde predikant zou beroepen. De moeilijkheden waren hiermee niet van de baan, want in 1670 was nog steeds niemand aangesteld, meldde de Brabantse Raad aan de Heren Staten. De schuld lag bij Den Haag, want de Generaliteit wilde geen tractement beschikbaar stellen en zelfs de beroepings- en verplaatsingskosten niet meer vergoeden. De Raad van State was immers van oordeel, dat deze kosten volgens het reglement op de politieke reformatie van 1660 (art. 35) geheel ten laste moesten komen van de plaatselijke magistraat¹³². Toen de maastrichtse magistraat hiermee eindelijk accoord was gegaan, kwam er onmiddellijk een protest uit Luik: beroeping en verplaatsing van een predikant konden niet betaald worden uit de geldmiddelen van de indivieze raad¹³³. De kerkeraad geraakte door al dit geharrewar diep in de schulden. In 1672 wisten predikanten en ouderlingen niet, waar het geld vandaan gehaald moest worden om de schulden te delgen, die ontstaan waren door de drie voorgaande beroepingen¹³⁴. Hare Hoogmogenden wilden niet meer, en de Brabantse Raad kon nog niet betalen. De kerkeraad werd het kind van de rekening, afhankelijk als hij was van de wereldlijke overheid in geldelijke zaken.

De gegevens over de financiering der franse kerk in Maastricht in de periode 1632-1673 zijn zeer schaars. Bij de capitulatie hadden de gedeputeerden te velde Sint-Hilarius gereserveerd voor de diensten van de waalse gemeente. In 1633 moesten de fransen het bouwvallige kerspelkerkje verlaten en samen met de nederduitse gemeente Sint-Matthijs gebruiken. De bouwvalligheid zal wel niet de enige reden geweest zijn van de ontruiming van Sint-Hilarius. Een – overigens nergens genoemd – motief kan zijn geweest, dat de kapel mogelijk luiks was: het kerspelkerkje lag ten zuiden van de Jeker en stond onder jurisdictie van het luikse kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe¹³⁵. Met de teruggave van Sint-Hilarius aan de katholieken gingen daar-

¹³¹ ARA, StG, lias 5835: Advies RvS, 1660 maart 18, en lias 5837: Advies RvS, 1664 februari 2.

¹³² ARA, StG, lias 5839: Brabantse Raad aan HoMo, 1670 maart 15. JAM, AK III, 414: 1668 maart 9. ARA, StG, lias 5840: Advies RvS, 1671 juni 20.

¹³³ ARA, StG, lias 5840: Protest uit Luik, 1672 februari 5.

¹³⁴ JAM, AK IV, fo. 79 recto: 1672 maart 25.

¹³⁵ Doppler. Broederschappen te Maastricht; in: Maasgouw 60 (1940) 11 noot.

door ook de geringe inkomsten uit de bezittingen van de kapel voor de fransen verloren. De nederduitse gemeente beloofde de fransen jaarlijks honderd gulden te betalen als compensatie, maar daar kwam niets van terecht¹³⁶. De fransen poogden toen een eigen kerk te krijgen. De Waalse Synode werd ervoor gespannen en de commissarissen-deciseurs kregen opdracht een nader onderzoek in te stellen. Op 21 december 1641 brachten de commissarissen rapport uit. De fransen waren in het geheel niet tevreden met de bestaande toestand. De samenwerking met de nederduitse gemeente liet heel veel te wensen over; daarom verlangden zij een eigen kerk en wel de leegstaande kloosterkerk aan de Bredestraat (tegenwoordig stadsschouwburg) van de in 1639 verdreven jezuïeten. De staatse commissarissen-deciseurs leek dit een zeer goede oplossing. De franse kerkeraad moest echter heel duidelijk te verstaan gegeven worden, dat hij de kerk maar in bruikleen kreeg. Als de jezuïeten nog eens te Maastricht terugkeerden, diende het gebouw onmiddellijk aan de paters overgedragen te worden. Hare Hoogmogenden gaven de fransen hun zin en op 12 januari 1642 hielden zij hun eerste kerkdienst in de jezuïetenkerk, die voortaan de naam 'Crèvecoeur' droeg¹³⁷.

De fransen waren niet zulke drijvers als de nederduitse gereformeerden. Toen de Waalse Synode in 1649 te Maastricht vergaderde, stelden de afgevaardigden vol verbazing vast, dat hun maastrichtse ambtsbroeders niets hadden veranderd in de jezuïetenkerk. Uit de vergadering gingen daarom stemmen op 'le siège'¹³⁸, de biechtstoelen en wandschilderingen als evenzovele relictien van de paapse superstitie te verwijderen. De kosten van deze zuivering kon de gemeente bestrijden uit de vijfduizend gulden geschonken door de gedeputeerden van de Raad van State¹³⁹. De gedeputeerden schonken de genoemde som ter vergroting van de franse kerk. Er waren slechts ruim tachtig lidmaten, maar tijdens de preek was er te weinig ruimte. De kerkeraad achtte uitbreiding van de beschikbare ruimte noodzakelijk en vroeg daarvoor achtduizend gulden aan de gedeputeerden van de Raad van

¹³⁶ Bibliothèque wallonne, Actes des synodes; I, fo. 202 recto-verso: 1633 december 28 en 1640 november 16.

¹³⁷ Bibliothèque wallonne, a.w., fo. 192 verso: Haarlem, 1639 september 7-8. Livre synodal; I, 428: Den Bosch, 1641 april 10-15 ad 31 en Delft, 1641 september 18-19 ad 21. ARA, StG, lias 5823: CCDD aan HoMo, 1641 december 21 en 1642 januari 15. Zie ook: Maasgouw 26 (1904) 56 met foutieve datum, 45 (1925) 38, en 68 (1949) 13.

¹³⁸ Niet in: Littré. Dictionnaire de la langue française.

¹³⁹ Bibliothèque wallonne, a.w., fo. 261 recto - verso: Maastricht, 1649 augustus 18.

State, die evenwel slechts vijfduizend gaven, wat de Raad van State een jaar later goedkeurde¹⁴⁰.

Het beroepen van franse predikanten schijnt nooit aanleiding gegeven te hebben tot moeilijkheden met de overheid, zelfs niet toen in 1639 de predikanten De la Grève door overspel en Berchet door drankzucht schandaal veroorzaakten. De onverkwikkelijke affaire werd geheel interkerkelijk afgehandeld zonder inmenging van buiten¹⁴¹. De salariëring van de predikanten der franse kerk geschiedde op ietwat andere voet dan die der nederduitse gemeente. Maresius werd aangesteld op een salaris van *f* 900 per jaar in hollands geld verhoogd met *f* 200 hollands voor huishuur ingaande op 1 oktober 1632, wat hij geen achteruitgang vond vergeleken bij zijn professorensalaris in Sedan. In januari 1633 kreeg hij als voormalig professor zelfs nog een toeslag van *f* 150 hollands, zodat hij aanvankelijk meer verdiende dan Ludovicus¹⁴². De tweede franse predikant, Antoine de la Tour, overleed aan de pest voordat hij nog in functie was; zijn plaatsvervanger, Jacques de la Grève, verzocht hetzelfde salaris als Maresius, maar daarop viel geen resolutie¹⁴³. De la Grève herhaalde zijn verzoek in 1636, maar Hare Hoogmogenden beslisten toen, dat een jaar-salaris van *f* 550 hollands voldoende was. De la Grève werd door Hare Hoogmogenden klaarblijkelijk niet hoog aangeslagen. Hij zou dit salaris immers slechts genieten, totdat er een ander „kloek predikant” aangesteld was als opvolger van Maresius; bovendien vonden Heren Staten, dat De la Grève blij mocht zijn met zijn *f* 550 hollands, want andere predikanten van zijn ‘portuur’ ontvingen maar *f* 200 hollands per jaar¹⁴⁴.

Daarna begon de franse kerkeraad te klagen over de slechte salariëring van zijn predikanten. De Staten-Generaal wilden waarschijnlijk geen groter bedrag ter beschikking stellen dan aanvankelijk uitgetrokken was voor het salaris van Maresius. De Raad van State moest onderzoeken, of de franse gemeente te Maastricht niet voldoende had aan één predikant; de tweede kon dan elders een functie krijgen. De Raad was de mening toegedaan, dat De la Grève en

¹⁴⁰ ARA, RvS, 1701, Verbalen Maastricht, fo. 12 recto - verso [1650].

¹⁴¹ Bibliothèque wallonne, a.w., fo. 192 verso: Haarlem, 1639 september 7-8. Livre synodal; I, 416: Haarlem, 1639 september 7-10. Flament II, 145: 1639 september 27, 147, 147: 1639 december 10. Livre synodal; I, 419: Kampen, 1640 april 25-28.

¹⁴² ARA, StG, Resolutieregister 1632, oktober 25, en: Nauta. Maresius, 110. Flament I, 4: 1633 januari 5, en 61: 1633 oktober 5. ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Staat van den Vroonhoff; zie bijlage 5.

¹⁴³ Flament I, 59-60: 1633 oktober 5, en II, 7: 1634 november 15.

¹⁴⁴ Flament II, 101: 1636 november 26.

Berchet niet konden rondkomen, als elk moest leven van de helft van Maresius' salaris. Maar de franse gemeente had ook geen twee predikanten nodig. Het aantal lidmaten was maar klein en groei zat er niet in. De Raad van State achtte het daarom niet nodig het land extra te gaan belasten voor de franse kerk in Maastricht¹⁴⁵. Welke resolutie hierop viel, heb ik niet kunnen ontdekken. Hoogstwaarschijnlijk zijn Hare Hoogmogenden niet meegegaan met het advies van de Raad van State, want er bleven in de periode 1632-1673 steeds twee predikanten te Maastricht werkzaam, benoemd door de synode, een procedure waartegen de Raad van State in 1662 protesteerde¹⁴⁶.

Nog een enkel woord over de minder goede verhouding tussen de nederduitse en de franse gemeente, waarop hiervóór gezinspeeld werd. De fransen stelden reeds in het najaar van 1632 voor samen met de nederduits gereformeerden één consistorie te vormen. De nederduitse kerkeraad sloeg dit voorstel echter af, aangezien het strijdig was met de gewone praktijk in andere steden in het vaderland¹⁴⁷. De verdeling en het gebruik van kerkgebouwen gaf ook aanleiding tot wrijving. Maresius verzocht Rivet tweemaal te willen bemiddelen in een twist hierover tussen de nederduitse en franse gereformeerden, terwijl de door de nederduitse gemeente aan de franse beloofde geldelijke bijdrage nooit werd uitbetaald¹⁴⁸. De nederduitse kerkeraad van zijn kant verweet de fransen proselietenmakerij en onderkruiperij. In 1635 beloofden de fransen geen nederduitse lidmaten meer aan te nemen zonder attestatie van hun eigen kerkeraad. De fransen hadden in het voorgaande jaar gesuspendeerde nederduitse ouderlingen zonder meer als lidmaat aanvaard. Enkele jaren later herhaalde zich dit, toen de franse kerk buiten medeweten van de nederduitse kerkeraad enkele nederduits gereformeerden als ouderling en diaken aanstelde¹⁴⁹. De franse kerk schijnt bovendien een zekere aantrekkingskracht uitgeoefend te hebben op de bovenlaag van de nederduits gereformeerden,

¹⁴⁵ Flament II, 105: 1637 maart 28, 133: 1639 februari 5, en 136: 1639 maart 4. ARA, RvS, Resolutieregister 57, 136-137: Advies RvS, 1639 februari 23.

¹⁴⁶ Gedenkboek 1932, bijlage X. Livre synodal; I, 420: Kampen, 1640 april 25-28, 473: Nijmegen, 1641 september 25-28. ARA, StG, lias 5825: Rekest van de franse kerkeraad, 1647 november 2. ARA, RvS, 488, Generale index 1648-1674, fo. 214 verso: Goedkeuring beroeping J. Godfroy tot waals predikant te Maastricht, 1662 september 20.

¹⁴⁷ JAM, AK I, 3: 1632 september 20.

¹⁴⁸ Van Opstal. André Rivet, 96: Maresius aan Rivet, 1633 november 19 en 1634 juni 14. Bibliothèque wallonne, Actes des synodes, fo. 202 recto - verso: Predikant Hotton uit Maastricht aan de synode, 1640 november 16.

¹⁴⁹ JAM, AK I, 18: 1635 januari 17, 95: 1640 november 24, en 97: 1640 november 30. RAA, AGS I: Zutfen, 1641 juli 28-31 en augustus 2 over het eerste graven van Maastricht.

raadsverwanten en officieren. De nederduitse kerkeraad klaagde in 1644, dat de meeste leden van de Brabantse Raad bij de fransen kerken. Zij waren hiervoor door de kerkeraad gecensureerd, daar zij niets anders zochten dan de „geruste positie t'onrusten" van de nederduitse kerk tot spot van de papisten¹⁵⁰. Ook de officieren van het garnizoen met goeverneur Solms steunden de franse kerk. In 1655 was er twist tussen de twee kerken over de Rijngravin, de vrouw van Solms' opvolger, een franse barones de Tournebeuf. Zoals te verwachten viel van een franse dame, kerkte 'the first lady' van Maastricht bij de fransen. Dezen meenden reden te hebben om hun nederduitse geloofsbroeders ervan te beschuldigen, dat zij het deftigste lid van de franse kerk naar de Sint-Jan wilden lokken, wat uiteraard prompt ontkend werd¹⁵¹. In later jaren schijnen al deze meningsverschillen gladgestreken te zijn, want in 1668 notuleerde de nederduitse kerkeraad, dat de fransen thans niemand meer toelieten zonder attestatie. De 'abuizen' die vroeger wel eens voorgekomen waren bij de overgang van de ene naar de andere kerk, deden zich nu niet meer voor¹⁵².

ONDERWIJS

Latijnse school

„Les escolles sont les pepinieres de l'eglise" schreef de franse predikant Maresius in 1633 aan de Staten-Generaal. Hij wenste daarom geldelijke steun van de Staten om in het katholieke Maastricht gereformeerde volksscholen en een latijnse school te kunnen oprichten. Voordat Maresius dit verzoek indiende, hadden de Staten op zijn eerder aandringen reeds twee resoluties genomen met betrekking tot het gereformeerde onderwijs in de Maasstad. In de eerste resolutie kregen de predikanten opdracht uit te zien naar een geschikt schoolmeester om onderwijs te geven in latijn, frans en nederlands, en die bovendien in de kerk dienst zou kunnen doen als voorlezer. In de tweede resolutie gelastten Hare Hoogmogenden hun gedeputeerden te Maastricht te onderzoeken, hoe men buiten bezwaar van de generaliteitskas aldaar een gereformeerde latijnse school zou kunnen oprichten en onder-

¹⁵⁰ ARA, StG, lias 5824: Nederduitse kerkeraad aan HoMo, 1644 juni 4.

¹⁵¹ Bibliothèque wallonne, a.w., fo. 249, fo. 249 recto - verso: Classes Gouda en Maastricht, 1647 oktober 23. Wiquefort. Histoire; III, 142. JAM, AK II, 130: 1655 maart 12.

¹⁵² JAM, Acta classis, I, 206: 1668 juli 3.

houden¹⁵³. De heren Beaumont en Goch, commissarissen-deciseurs in 1632, hadden voorgesteld de twee prebenden van het Servaaskapittel bestemd voor de door de jezuiten gedreven latijnse stadschool geheel of gedeeltelijk te gebruiken voor het onderhoud van predikanten en schoolmeesters. Hare Hoogmogenden achtten het raadzamer op deze voorslag niet in te gaan. Anders was het gesteld met de twaalfhonderd gulden maastrichts die de magistraat jaarlijks aan de paters uitbetaalde. De Staten verboden de individuele raad deze toelage verder uit te keren en het geld beschikbaar te houden voor de nog op te richten gereformeerde scholen in de Maastricht¹⁵⁴. Het stedelijke subsidie aan de Sociëteit van Jezus werd zo in zijn geheel aan de paters onttrokken, waartegen de magistraat niet protesteerde. Ontbrak daarvoor elke rechtsgrond, doordat de jezuiten als kloosterlingen uitsluitend onder de wereldlijke jurisdictie der Staten vielen? Veel haast werd er overigens niet gemaakt met de oprichting van gereformeerde scholen. De drijfveer van Maresius – verbreiding der Reformatie – was niet direct die der Staten en voorlopig kreeg hij dan ook nul op het rekest. De uitvoering van zijn verzoek werd „uytgesteld tot beter gelegenthey”. Tot deze voorlopige opschorting zal ook wel de mededeling van de maastrichtse raad hebben bijgedragen, dat helaas geen gevolg gegeven kon worden aan het verbod de paters jezuiten te subsidiëren, omdat het geld reeds was uitbetaald¹⁵⁵. De Staten hadden nog een andere bron ontdekt voor het bekostigen van een school in Maastricht: f 1.200 uit de domeinen van Limburg en de f 300 maastrichts uit het passagegeld, die jaarlijks aan de jezuiten uitbetaald werden voor hun school. Op 2 juni 1633 besloten Hare Hoogmogenden deze betalingen te staken en de gelden te reserveren voor de nieuwe school¹⁵⁶. Het moet zeer twijfelachtig heten of toentertijd uit deze bron veel te putten viel. De spanjaarden hielden Maastricht aan alle zijden ingesloten, zodat de kans op inkomsten uit de domeinen van de limburgse hertogelijkheid evenals uit heffingen op de langs de stad passerende schepen vrijwel nihil was.

¹⁵³ ARA, StG, lias 5821: „Memoires et plaintes”, niet gedateerd [1633, juli]. Nauta. Maresius, 122-123. Flament I, 4: 1633 januari 5, en 16: 1633 maart 16. Er schijnen ook pogingen gedaan te zijn te Maastricht een Illustre School op te richten, die echter in de door mij bestudeerde periode geen resultaat hadden. Zie hierover: Sassen. De Illustre School, 8-9, 12-13, 15-16, waaraan ik niets nieuws heb toe te voegen.

¹⁵⁴ Flament I, 31: Resolutie over voorstel CCDD, 1633 juni 2. ARA, StG, lias 5821: „Memoires et plantes”, resolutie over stedelijk subsidie aan de jezuiten, 1633 juni 11.

¹⁵⁵ ARA, StG, als voor, ad 14. Flament I, 42: 1633 juli 23.

¹⁵⁶ Flament I, 31.

De Raad van State was wel op zoek naar een geschikte rector voor de op te richten gereformeerde latijnse school te Maastricht. In maart 1633 verzocht de schoolrector van Wijk-bij-Duurstede, Lubberts van Dinslaken (ten zuid-oosten van Wesel), met het maastrichtse rectoraat begiftigd te worden en iets later was de Raad van State in onderhandeling met de schoolrector van Den Bosch, Swartius, die vrijwel geen leerlingen had; benoemd werd tenslotte Isaac de Chabanes, rector van Oudewater, op een salaris van *f* 750 maastrichts te betalen uit het stedelijk subsidie van *f* 1.200 maastrichts, dat voordien aan de jezuïeten uitgekeerd werd. Het restant van het stedelijk subsidie ad *f* 450 maastrichts zou bestemd worden voor de salariëring van de nog aan te stellen gereformeerde conrector¹⁵⁷. Isaac de Chabanes (of Chabaneus) was geboortig van Sedan en het was Maresius, die zijn stadgenoot naar voren schoof voor het maastrichtse rectoraat, en hem later meenam naar Den Bosch, toen hijzelf daar predikant werd¹⁵⁸. De magistraat werd eerst in het begin van oktober 1634 door de Raad van State ervan in kennis gesteld, dat Chabanes aangewezen was als gereformeerd latijns schoolrector¹⁵⁹, waarop hij aanstonds in het verweer ging met de verklaring niets te kunnen ondernemen voor een gereformeerde latijnse school zonder de toestemming van de prins-bisschop van Luik, die echter in plaats van zijn toestemming te geven reeds op 7 december krachtig protesteerde tegen de voorgenomen stichting. Een dergelijke school kon slechts tot stand komen na gezamenlijk overleg tussen de twee heren der stad¹⁶⁰. De luikse leden van de in overgrote meerderheid nog katholieke indivieze magistraat dreven toen door, dat aan de intussen in Maastricht aangekomen Chabanes geen huis ter beschikking gesteld zou worden¹⁶¹, zodat hij ook geen school kon houden. De toegang tot de stad kon de magistraat Chabanes niet weigeren, daar hij een door de Staten aangestelde functionaris was. Dus trachtte de indivieze raad hem op andere wijze het leven zuur te maken.

De Raad van State wenste, dat Chabanes uit de stadsmiddelen een salaris zou krijgen van *f* 750 maastrichts per jaar. De magistraat wei-

¹⁵⁷ Lubberts: Flament I, 14: 1633 maart 16. Swartius: ARA, RvS, Resolutieregister 51, 478: 1634 mei 27. Aldaar, 16-17: 1634 juli 5.

¹⁵⁸ De Haas. Bossche scholen, 36. Gedenkboek 1932, 303. Nauta, a.w., 123. Zie ook: Huygens. Briefwisseling; II, 201: Rivet aan Huygens uit Den Haag, 1636 oktober 9.

¹⁵⁹ SAM, 156, Missivenboek 1616-1645, fo. 116 recto: RvS aan magistraat, 1634 oktober 7, JAM, AK I, 16-17: 1634 november 29.

¹⁶⁰ JAM, AK I, 17: 1634 november 29. SAM, 84, RV, fo. 321 verso: 1634 december 4. Aldaar, 156, Missivenboek 1616-1645, fo. 116 verso: 1634 december 7.

¹⁶¹ ARA, RvS, Resolutieregister 51, 423: 1634 december 18.

gerde dit niet rechtstreeks, maar wendde zich eerst tot de prins-bisschop van Luik om toestemming te vragen voor deze uitgave door de indivieze raad. Dat was zuiver een formaliteit, schreef de stadsregering in februari 1635 aan de Raad van State, want de luikse prins-bisschop zou aan de salariëring van Chabanes geen strobreed in de weg leggen. De oprechtheid van de stedelijke regering moet hier toch wel in twijfel worden getrokken, gezien de hierboven geschetste tegenwerking en het luikse protest, dat sinds begin december 1634 al in het bezit was van de magistraat. In diezelfde decembermaand had de Raad van State krachtig in Luik geprotesteerd. De prins-bisschop moest wel eraan denken, dat in Maastricht volledige godsdienstvrijheid bestond. De school was afhankelijk van de kerk en diende dus gelijke vrijheid te hebben; indien de luikse regering in Maastricht de oprichting van de gereformeerde school bleef tegenwerken, zouden de Staten wel eens harde maatregelen kunnen nemen. Het dreigement maakte geen indruk, want eind februari 1635 eiste de prins-bisschop gehoord te worden in de oprichting van een gereformeerde latijnse school; het zou een schending zijn van de capitulatie, de neutraliteit en de goede nabuurschap met het prinsbisdom¹⁶². De kerkeraad, die het getalm moe was, nam toen zelf maar het heft in handen en op 1 maart 1635 begon Chabanes les te geven in een huis beschikbaar gesteld door de gelderse graaf van Vlodrop, waarschijnlijk het huis genaamd 'Poort van Gaveren' in de Kapoenstraat¹⁶³.

Chabanes had nu wel een schoolgebouw maar nog geen salaris; het touwtrekken daarover duurde tot in de zomer van 1635. De keulse nuntius Alfieri berichtte naar Rome, dat de aanstelling van een ketterse schoolmeester in Maastricht niet meer te voorkomen viel. Wel was alles dusdanig geregeld, dat hij niet betaald zou worden uit de inkomsten van de jezuiten¹⁶⁴. Alfieri was uitstekend ingelicht, want de Raad van State besliste in april, dat de rector een heel jaar salaris zou krijgen van de ontvanger van de Vroenhof, die het uit moest betalen in goed hollands geld. In de praktijk kwam het erop neer, dat de magistraat Chabanes het geld voorschoot en het later verhaalde op de ont-

¹⁶² ARA, RvS, als voor. SAM, 156, Missivenboek 1616-1645, fo. 120 verso: Magistraat aan RvS, 1635 februari 13. ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 9: Keurvorst van Keulen aan StG uit Bonn, 1635 februari 22 [kopie].

¹⁶³ JAM, AK I, 18: 1635 februari 25. Gedenkboek 1932, 303. Schaepkens van Riepmst jr. Het oude Tricht; in: Publications 68 (1932) 73 Over het geslacht Vlodrop: Wouters. Grensland, vooral: 169, 199.

¹⁶⁴ Brulez. Alfieri, 12: Alfieri aan staatssecretaris Barberini uit Luik, 1635 maart 2.

vanger¹⁶⁵. De Raad van State bezat klaarblijkelijk niet de nodige macht om de weerstrevende krachten in Maastricht te overwinnen, maar dat zou spoedig veranderen.

Op 3 mei 1635 hernieuwden de commissarissen-deciseurs van beide genadige heren de magistraat, waarbij alle brabantse raadszetels bezet werden met gereformeerden. Op 16 juli kwam in de vergadering van de vernieuwde indivieze raad de bezoldiging van de rector der gereformeerde latijnse school aan de orde. Het schijnt er heet te zijn toegegaan. De raadsverdragen melden vrijwel nooit iets over het verloop van de vergadering, maar in dit geval notuleerde de secretaris, dat er „... debat is gevallen om diversche respecten rakende die tweeheerichydt deser stadt...”. Hier hoort men de stem van de Luikse Raad: gerugsteund door een eerder protest van de luikse commissarissen-deciseurs bestreden de luikenaars in de indivieze raad het recht van Hare Hoogmogenden een eenzijdige beslissing te nemen over de latijnse school¹⁶⁶. De heren raadsleden kwamen tot een vergelijk. Rector Chabanes was er nu eenmaal en behoorde dus enig salaris te krijgen, ook „ten respecte van de liberteyt vande twee religien, dewelcke soude in effecte gecrenckt worden als d’eeene soude vrij scholen ten laste van de stadt genieten ende d’andere niet”. De rector zou op persoonlijke titel driehonderd gulden krijgen uit de gelden bestemd voor de jezuïeten in afwachting van de nadere beslissing van beide genadige heren¹⁶⁷. Het was aanzienlijk minder dan de Raad van State Chabanes beloofd had. Aanhoudend verzocht hij dan ook om verhoging van salaris en om een woning op kosten van de stad. De magistraat bleef weigeren met een beroep op de tweeherigheid. Eerst moesten de twee heren hun goedkeuring hechten aan het pas na de capitulatie gecreëerde ambt, dat Chabanes bekleedde, vooraleer hij salaris kon ontvangen¹⁶⁸.

Op 7 februari 1636 maakten Hare Hoogmogenden een eind aan het gekrakeel door ook in dit geval het pariteitsbeginsel toe te passen. De magistraat van Maastricht kreeg last de som van twaalfhonderd gulden maastrichts, die vroeger uit de stadskas aan de jezuïeten betaald werd, te verdelen in twee gelijke helften. De paters en Chabanes

¹⁶⁵ ARA, RvS, Resolutieregister 52, 318: 1635 april 10, en Resolutieregister 62, 554: 1644 december 17.

¹⁶⁶ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Luikse CCDD aan staatse CCDD, 1635 mei 9 ad art. 9.

¹⁶⁷ SAM, 84, RV, fo. 334 recto: 1635 juli 16.

¹⁶⁸ JAM, AK I, 26: 1635 november 30. SAM, 156, Missivenboek 1616-1645, fo. 167 recto: RvS aan magistraat, 1635 oktober 23, en: Magistraat aan HoMo, 1636 januari 30.

zouden voortaan elk zeshonderd gulden ontvangen, want „die vande gereformeerde religie” moesten „... zoo veel tot onderhoud van hare school zoo uyt stadts als andere incomen genieten als die van de roomsche religie...”¹⁶⁹. De resolutie van Hare Hoogmogenden klonk als een onontkoombaar bevel, maar Maastricht was ver af en daar ging de magistraat zijn eigen weg! De Brabantse Raad werd gewoon overstemd, doordat zijn hoogschout, de ad vitam benoemde katholiek Verheyen, met de luikenars meestemde en hen zo steeds de meerderheid bezorgde in de indivieze magistraat. Hoewel Hare Hoogmogenden hem het dubbele toegedacht hadden, bleef Chabanes staan op het hem eerder door de stadsregering toegezegd salaris van driehonderd gulden maastrichts¹⁷⁰. In het najaar van 1636 had hij er genoeg van. Door gebrek aan leerlingen had hij vrijwel niets om handen en ruilde Maastricht daarom voor 's-Hertogenbosch, toen zijn beschermer Maresius een beroep naar die stad aannam¹⁷¹. Na het vertrek van Chabanes is er een aantal jaren geen rector meer geweest.

De stipte toepassing van het pariteitsbeginsel verhinderde, dat de gereformeerde latijnse school tot bloei kwam. De commissarissen-deciseurs die in 1639 Maastricht bezochten, gingen na hoe het stond met de fondsen voor de school, ook in verband met de verdrijving van de jezuiteten uit de stad, waardoor er een einde gekomen was aan de katholieke latijnse stadsschool. De jezuiteten waren in 1638 gedwongen hun werkzaamheden aan de stedelijke latijnse school te staken na de ontdekking van het zogenaamde 'Verraad' en sindsdien was er in Maastricht geen gelegenheid meer voor katholieke kinderen om voorbereidend wetenschappelijk onderwijs te volgen. De commissarissen-deciseurs waren van oordeel, dat het onbillijk zou zijn de twaalfhonderd gulden die de stad sedert 1622 aan de jezuiteten betaalde en die de Staten eerder verboden hadden uit te keren, zo maar zonder meer geheel in beslag te nemen voor de latijnse school der gereformeerden. Het waren immers stedelijke gelden voor het onderwijs, waarop zowel de ene als de andere confessie gelijke rechten kon doen gelden. De commissarissen-deciseurs gelastten de magistraat derhalve aan de gereformeerden jaarlijks zeshonderd gulden te geven voor hun latijnse school en de andere zeshonderd gulden te reserveren voor de kato-

¹⁶⁹ Flament I, 76-77: 1636 februari 7. SAM, als voor, HoMo aan magistraat, 1636 februari 7.

¹⁷⁰ Flament II, 79: 1636 maart 21.

¹⁷¹ Huygens. Briefwisseling; II, 201: Rivet aan Huygens uit Den Haag, 1636 oktober 9. De Haas. Bossche scholen, 36: Goedkeuring benoeming van Chabanes door magistraat van Den Bosch, 1636 december 5.

lieken en uit te betalen, zodra zij een school openden¹⁷². De opening van een katholieke latijnse school liet niet lang op zich wachten. De Luikse Raad wist de kapittels van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe te bewegen een nieuwe school te openen en onder hun hoede te nemen. De school werd gevestigd in de omgang van de Sint-Servaaskerk en ontsloot in het najaar van 1640 haar poorten¹⁷³.

Van de gereformeerde latijnse school wordt in de jaren tussen 1636 en 1642 weinig of niets vernomen. Wel werd in 1638 op voorstel van de predikanten een leraar voor de school benoemd, Lambertus Latomus, die sinds 1633 ziekentrooster te Maastricht en predikant in de Vroenhof was¹⁷⁴. Waarschijnlijk heeft de gereformeerde latijnse school na het vertrek van Chabanes slechts in naam bestaan en moet de aanstelling van Latomus gezien worden, ofwel als een middel ter verhoging van zijn inkomen, ofwel om de school tenminste een fictief bestaan te verschaffen.

In de zomer van 1642 voerde de kerkeraad weer actie voor een herstel van de gereformeerde latijnse school. Toen een verder onbekende graaf Harman – mogelijk Herman van den Bergh – trachtte de voormalige school van de jezuïeten te mogen gebruiken als stalling, besloot de nederduitse kerkeraad via de brabantse hoogschout Groulart in Den Haag te vragen het leegstaande schoolgebouw te bestemmen voor de gereformeerde latijnse school¹⁷⁵. Er zijn geen gegevens bekend over verdere uit Maastricht ondernomen acties voor heroprichting van de school. Er moet echter op aangedrongen zijn, want op 31 januari 1643 resolveerden Hare Hoogmogenden, dat te Maastricht een latijnse school opgericht mocht worden met drie leraren die respectievelijk per jaar *f* 700, *f* 500 en *f* 300 salaris zouden ontvangen en op 6 mei van hetzelfde jaar stelden de Staten een reglement vast voor de school¹⁷⁶, op grond van de overweging, dat veel maastrichtse gereformeerden hun kinderen buiten de stad ter school moesten doen daar een latijnse school in de Maasstad niet bestond. Om aan dit ongemak een einde te maken wezen Hare Hoogmogenden drie scholarchen (curatoren) aan: de brabantse hoogschout Johan Groulart, de staatse commissaris-

¹⁷² ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD, 1639 september 2 ad art. 15, exhibitum 1640 januari 20. Zie ook noot 154 hiervóór.

¹⁷³ Doppler, Charters, 883: 1640, 883: 1640 oktober 5.

¹⁷⁴ SAM, 84, RV, fo. 382 recto: 1638 november 29. Zieketrooster: Flament I, 16: 1633 maart 30. Predikant: JAM, Copieboek, 31: 1633. Latomus was een tot het calvinisme overgegaan kloosterling, gehuwd met een meisje uit Linnich, Margreet genaamd. In 1616 preekte hij te Homberg bij Düsseldorf en in 1634 te Sittard. Zie: Rosenkranz. Aus der Geschichte, 150.

¹⁷⁵ JAM, AK I, 140: 1642 augustus 29.

¹⁷⁶ Flament II, 155-156. Groot placaet-boeck; II, koln 2373-2376.

instructeur Pieter de Bert van Beveren en Philippus Ludovicus. Hun aanwijzing gold voor twee jaar, waarna Hare Hoogmogenden anderen zouden kunnen benoemen. De curatoren kregen voor de huisvesting van de school de beschikking over het voormalige college der jezuïeten aan de Bredestraat, dat leegstond sinds de verdrijving van de paters uit de stad in 1639 (artt. 1 en 4). Er konden drie leraren aangesteld worden respectievelijk op een salaris van *f* 700, *f* 500 en *f* 400 maastrichter cours; de derde leraar kreeg dus honderd gulden meer toegelegd dan in januari geresolveerd was (art. 2). Later werden de salarissen nog enkele malen verhoogd, zodat zij in 1652 respectievelijk *f* 800, *f* 600 en *f* 500 maastrichts bedroegen¹⁷⁷.

Hier raakte het reglement de 'nervus rerum': het geld. De latijnse school stond of viel immers, al naargelang de nodige fondsen wel of niet ter beschikking kwamen om de docenten een passend salaris te kunnen bezorgen. Hare Hoogmogenden wezen hiervoor drie bronnen aan: inkomsten getrokken uit de pieuse of geestelijke goederen, zeshonderd gulden die de magistraat zou uitbetalen van de twaalfhonderd die oorspronkelijk bestemd waren voor het onderhoud van de voorheen door de jezuïeten gedreven stedelijke latijnse school en één van de twee kapittelprebenden van Sint-Servaas, waarvan de opbrengst eertijds bestemd was voor het opheffen jezuïetencollege (artt. 2 en 3). Deze financiële bronnen bleken echter vrij dubieus te zijn. De zeshonderd gulden van de magistraat werden vanaf 1644 regelmatig betaald¹⁷⁸. Uit de geestelijke goederen mochten volgens het reglement slechts de gelden uitbetaald worden, die overschoten na aftrek van de vaste uitkeringen; een dergelijk overschot was er – al dan niet opzettelijk – nooit, want bij de latere opgaven van inkomsten voor de school komt een dergelijke post niet voor. De inkomsten uit de kapittelprebende verkreeg de gereformeerde latijnse school eerst na lang tegenstribbelen van het kapittel van Sint-Servaas. De commissarissen-deciseurs Nederhorst en Sloot gelastten het kapittel in februari 1644 het geld uit te betalen. De kanunniken ontdoken echter dit bevel door te verklaren, dat zij het bedrag reeds aan de jezuïeten uitgekeerd hadden, alhoewel dit in januari 1642 verboden was, klaagde Pieter de Bert van Beveren uit naam van het curatorium¹⁷⁹. Het was al de tweede klacht: curatoren hadden reeds meer dan een jaar tevoren bij hun

¹⁷⁷ SAM. Ordre ende reglement aengaende de gereformeerde latijnsche schole binnen de stadt Maestricht . . ., 1652.

¹⁷⁸ SAM, 229, Rekesten 1644-1660, fo. 2 recto: 1644 maart 7, en fo. 9 verso: 1644 juni 13.

¹⁷⁹ ARA, StG, lias 5824: Curator Pieter de Bert van Beveren aan HoMo, 1644 oktober 1.

eerste aanvraag om de inkomsten van de prebende een botte weigering gekregen. Uit het verdere verloop blijkt, dat het kapittel zijn verzet gestaakt heeft en de inkomsten uit de prebende betaalde, alleen het wanneer en hoe is niet bekend¹⁶⁰.

Curatoren becijferden in 1649 de totale inkomsten op *f* 1.300 maastrichts licht ofwel *f* 750 hollands zwaar geld verkregen uit een jaarlijkse bijdrage van de magistraat ad *f* 600 maastrichts en de jaarinkomsten van een prebende ad *f* 750. Het totaalbedrag was juist voldoende om het salaris uit te betalen van de bij brief van 19 oktober 1649 door Hoogmogenden aangestelde rector Weidnerus (of Weidanus). Maar waar moest het salaris vandaan komen van de conrector ad *f* 650 en de derde leraar (praeceptor) ad *f* 450 om nog maar te zwijgen van het onderhoud van het schoolgebouw, dat op honderd gulden per jaar begroot werd? Bovendien hadden curatoren reeds een schuld bij de ontvanger van de Vroenhof ad *f* 800 en moest ergens *f* 300 gevonden worden voor noodzakelijke reparaties aan het schoolgebouw. Een remedie werd gezocht in het opeisen van de inkomsten uit de tweede kapittelprebende, die het Sint-Servaaskapittel vroeger aan de jezuiten uitkeerde, waartegen de kanunniken weer verzet aantekenden¹⁶¹. De brabantse hoogschout Johan Groulart, de hoogste staatse burgerlijke ambtenaar en tevens curator van de school, dreigde het kapittel met gerechtelijke executie, indien het geld niet uitbetaald werd. Groulart beriep zich op een ordonnantie van Hare Hoogmogenden om zijn dreigement kracht bij te zetten, maar desgevraagd kon hij het stuk niet tonen.

In een uitvoerig verweer zetten de kapittelheren aan de Staten uiteen, dat de eis van curatoren onrechtmatig was, want strijdig met de oude voorrechten van het kapittel, met de bestaande jurisprudentie en de bepalingen van de capitulatie. Waarschijnlijk vermoedde het kapittel dat Groulart eigenmachtig optrad, aangezien hij geen bewijs kon overleggen om de rechtsgeldigheid van zijn eis aan te tonen. De hoogschout moet echter op de hoogte geweest zijn van de intenties van Hare Hoogmogenden, die op 9 januari 1653 resolveerden dat de hoogschout het geld van de tweede prebende bij het kapittel kon invorderen. In hun verweer hadden de kanunniken beloofd een eventueel bevel tot uitbetaling zonder verwijl op te volgen en zij deden hun woord gestand. Op 24 januari sloten partijen een overeenkomst, waarin het Sint-Servaaskapittel zich verbond – zij het onder protest –

¹⁶⁰ ARA, StG, lias 5823: Curatoren latijnse school aan HoMo, exhibitum 1643 juni 29. RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652.

¹⁶¹ ARA, StG, lias 5825: Curatoren latijnse school aan HoMo, 1649 november 11. RAM, StG, als voor.

de ontvanger van de latijnse school, Johan Pesters, de tweede prebende in natura uit te betalen, zoals dat reeds gebeurde met de opbrengst uit de andere prebende. Over de nabetaling van de inkomsten uit de tweede prebende sedert het vertrek der jezuiten vergaderden kapittel en curatoren meerdere malen om tot een vergelijk te komen, waarbij het kapittel beloofde *f* 4.400 maastrichts ineens uit te keren, welke som op 4 februari 1653 overhandigd werd aan Pesters¹⁸². Gerekend over een periode van twaalf jaar (1640-1652) betaalde het kapittel dus gemiddeld een *f* 360 maastrichts per jaar uit of ongeveer de helft van de begrote *f* 700 maastrichts per jaar aan inkomsten uit een prebende. Dergelijke gedeeltelijke schulddelgingen waren in die tijd meer gebruikelijk. De stad Maastricht had bijvoorbeeld in 1658 een schuldenlast van *f* 22.640-1-3, die de stad vereffende met de uitbetaling van *f* 11.410-15-3 aan haar schuldeisers¹⁸³.

De geldmiddelen van de latijnse school bleven benard. In 1655 dreigden curatoren de graanzolder van het kapittel open te breken om hun deel eraf te halen en meerdere malen trachtte het curatorium de school te steunen door bij de verkoop van een vacante kapittelprebende te pogen geheel of gedeeltelijk in het bezit gesteld te worden van de kooppenningen¹⁸⁴.

Het aanhoudende geldtekort had funeste gevolgen voor het onderwijs. In juli 1650 vertrok rector Weidnerus uit pure armoede naar Heidelberg en het duurde een hele tijd al eer er een opvolger gevonden werd, zoals blijkt uit het helaas onvolledige overzicht¹⁸⁵ op pag. 222. De enige remedie was verhoging der tractementen door Hare Hoogmogenden, want nu begonnen „... de principaelste patrioten haere kinderen te senden in de paepsche scholen, so dat in dese stadt respectievelyck de kerck van goede litmaeten ende de Republ(icque) van getrouwe onderdanen sal ontbloom staen...”, schreef de kerkeraad.

¹⁸² Doppler, Charters, 894: 1653 januari 24 en februari 4. ARA, StG, lias 5830: SS aan HoMo, 1652 december 28. RAM. SS, 5, Registrum, 159 verso: 1652 december 23, en 160 recto - verso, passim.

¹⁸³ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 53: Rapport CCDD, 1660.

¹⁸⁴ ARA, StG, lias 5832: Vice-deken SS aan HoMo, 1655 januari 10. Flament II, 218: 1659 juni 26. Flament III, 188-189: 1666 november 17. ARA, StG, lias 5838: Curatoren latijnse school aan HoMo, 1667 januari 5. Flament III, 200: 1669 september 11.

¹⁸⁵ Chabanes: ARA, RvS, Resolutieregister, 51, 16-17: 1634 juli 5. Latomus: RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1646. Weidnerus: ARA, StG, lias 5825: Curatoren latijnse school aan HoMo, 1649 oktober 19. Pipardus: Aldaar, lias 5829: Rapport CCDD, exhibitum 1652 mei 2 ad 6. De Gruyter: ARA, RvS, Resolutieregister 75, fo. 199 recto, 1655 september 25 en StG, lias 5835: Groulart aan HoMo, 1659 juli 11.

Naam	Benoemd	Ontslagen
Chabanes, Isaac de	1634 juli 5	1636 najaar; naar Den Bosch
Latomus, Lambertus	1638 november	1642?
Weidnerus, Johannes Leonardis	1649 okt. 19	1650 juli; naar Heidelberg
Pipardus, Johannes (conrector)	1652	1658 april 30; overleden
Gruyter, Isaac de	1655 sept. 25	1659 juli 11; naar Nijmegen

De curatoren waren van oordeel, dat het salaris van de rector te mager was om een goede kracht te krijgen, die zou kunnen concurreren met de onderwijsgevende katholieke geestelijkheid. Zij verzochten de Staten-Generaal het salaris te verhogen tot vierhonderd rijksdaalders „... opdat eenmael de gemeente deser stadt ende de omleggende naabuuren omtrent hare kinders mogen smaken de rechtschappen vruchten van een goed onderwijs...”¹⁸⁶. De Staten gaven gehoor aan deze vertogen door in 1652 toe te staan, dat de school uit de belastingen van de Landen van Overmaas jaarlijks duizend gulden zou trekken. Het salaris van de nieuwe conrector, Johan Pipardus, werd door commissarissen-deciseurs verhoogd tot duizend gulden maastrichts. De verbetering was slechts tijdelijk, want de verhoging gold alleen voor conrector Pipardus en niet voor zijn opvolgers, terwijl de uitkering van de duizend gulden uit de belastingen van Overmaas niet meer geschiedde na de verkleining van deze Landen in 1661 door de sluiting van het partage-tractaat met Spanje¹⁸⁷.

Het was echter niet alleen het constante geldgebrek, dat de uitgroei van de gereformeerde latijnse school remde. Misschien nog een grotere belemmering voor haar bloei vormde de afkeer der gereformeerde ouders hun kinderen toe te vertrouwen aan dit instituut. Deze mentaliteit komt duidelijk tot uiting in het ‘Cort Vertoogh’, dat Ludovicus in 1666 overhandigde aan de commissarissen-deciseurs, mede uit naam van de twee andere curatoren Pestors, pensionaris der stad, en Groulart, de brabantse hoogschout¹⁸⁸. De schrijver van dit stuk, Ludovicus, begon met de opmerking, dat de latijnse school door de gereformeer-

¹⁸⁶ ARA, StG, lias 5827: Kerkeraad aan HoMo, 1650 juli 6, en: Curatoren latijnse school aan HoMo, 1650 juli 9.

¹⁸⁷ Flament II, 178: 1652 februari 6. ARA, StG, lias 5829: Rapport CCDD, exhibitum 1652 mei 2 ad art. 6 en de resolutie daarop van dezelfde datum. ARA, StG, 8980, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1666 oktober ad art. 23. *Gedenkboek 1932*, 311.

¹⁸⁸ ARA, StG, 8980, Verbalen Maastricht: „Cort vertoogh”, niet gedateerd [1666].

den opgericht was als tegenwicht voor de dito katholieke, waarvan zij een waardig pendant was: het onderwijs aan de school was goed. Geloofde Ludovicus zelf wat hij hier schreef of beging hij een 'pia fraus'? Iets verder klaagt hij over het voortdurend ontslag nemen van de rectoren tot zelfs driemaal achtereen en dat kan de continuïteit en de kwaliteit van het onderwijs toch niet ten goede gekomen zijn? Maar het 'Cort Vertoogh' was gericht tegen de gereformeerden, die hun kinderen naar paapse scholen zonden, en dan konden de indieners toch moeilijk zelf gaan toegeven, dat het onderwijs aan de gereformeerde school in kwaliteit ten achter stond bij dat der katholieken. Het onderwijs heette dus goed en toch waren er vanaf het begin „ongestudeerde lieden” geweest die, alhoewel gereformeerd en in 's lands dienst, hun kinderen naar de katholieke school zonden tot spot van de nederduitse kerk en tot blijdschap „van onse wederpartije”. De ouders verdedigden hun handelwijze met de bewering, dat aan de gereformeerde latijnse school slecht onderricht gegeven werd. De kerkeraden hadden getracht de ouders tot een andere schoolkeuze te dwingen door hen voor zich te dagen. Uit een door Ludovicus gegeven statistiekje blijkt, dat in de periode 1641-1666 twintig ouders gecensureerd werden, wat niet veel is op een gemiddeld totaal van een 4.400 gereformeerde lidmaten in de genoemde periode (zie bijlage 3). Ook de Staten-Generaal hadden verschillende malen verboden gereformeerde kinderen naar paapse scholen te zenden, maar het had allemaal niet veel geholpen, want nu waren er nog meer kinderen op de paapse scholen dan voorheen, waaronder zelfs van „gestudeerde ouders”. Dat gebeurde allemaal onder de leuze „Guse kinders leeren niet” op de gereformeerde school. Maar, aldus Ludovicus, dat is een praatje dat men overal en altijd hoort, zodra kinderen blijk geven niet te kunnen leren. De fout wordt dan steeds bij de school gezocht en nooit bij de kinderen zelf, waar toch iedereen weet dat van de twintig leerlingen er meestal maar vier of vijf de capaciteiten hebben om de lessen met vrucht te volgen. Als 'bewijs' voor zijn stelling wees Ludovicus erop, dat verschillende leerlingen van de gereformeerde latijnse school aan een universiteit gepromoveerd waren, wat nog geen enkele gereformeerde leerling van de katholieke latijnse school gelukt was.

Het is echter twijfelachtig, of de gereformeerde ouders alleen de voorkeur gaven aan de katholieke school, omdat het onderwijs daar beter zou zijn. De leuze „Guse kinders leeren niet” is onmiskenbaar afkomstig uit het katholieke kamp: 'geuzen' was toentertijd de gewone scheldnaam voor de gereformeerden in het zuiden¹⁸⁹. Uit die

¹⁸⁹ Vgl. ook: Woordenboek der nederlandsche taal, IV (1889) kol. 1882 s.v.

mening over het gereformeerde onderwijs klinkt verachting, een verachting, die de katholieke maastrichtenaar van die tijd gevoeld moet hebben voor alles, wat betrekking had op de gereformeerde minderheid in de stad. Verschillende malen werden in de voorgaande bladzijden reeds uitlatingen van Ludovicus en de kerkeraad aangehaald, waaruit bleek, hoe gevoelig de gereformeerden waren voor de spot van de katholieke medeburgers, hoe bang om door welk intern geschil ook die spotlust op te wekken. De maastrichtse gereformeerden leefden voortdurend onder druk. Zij voelden zeer goed, dat zij eigenlijk buitenstaanders waren in een overwegend katholieke stad. Deze situatie maakt het wel aannemelijk, dat sommige gereformeerde ouders het een eer gevonden hebben hun kinderen geplaatst te zien op de school voor de zonen van vooraanstaande katholieke families bij de deftige kanunniken van Sint-Servaas; een eer, die de gereformeerde school niet kon bieden.

Daarbij komen nog twee andere overwegingen. De latijnse school in Sint-Servaas was opgericht door de twee stedelijke kapittels¹⁰⁰. Waarschijnlijk kon zij het zich daarom permitteren gemakkelijker vrijstelling van schoolgeld te geven dan de gereformeerde school, die financieel voortdurend aan de grond zat. Deze overweging zou een verklaring kunnen zijn voor Ludovicus' opmerking, dat aanvankelijk kinderen van ongestudeerde, dus vaak ook minder welgestelde ouders naar de katholieke school gingen, waar zij graag werden opgevangen uit bekeringsijver en uit concurrentiezucht ten opzichte van de gereformeerde school. En zouden commissarissen-deciseurs misschien de vrijstelling van schoolgeld bedoelen, als zij rapporteren, dat gereformeerde kinderen aan de gereformeerde school onttrokken worden door kunstgrepen van de papen¹⁰¹? Tenslotte moet nog rekening gehouden worden met de gemengde huwelijken in Maastricht, die ook in de kringen van het stedelijk patriciaat niet zeldzaam waren¹⁰². Slechts een uitgebreide genealogische studie zou hierin nader licht kunnen brengen. Zolang deze studie niet heeft plaatsgehad, blijft het een gissen naar de frequentie van deze huwelijken. Maar er mag toch wel verondersteld worden, dat gereformeerden, die geen bezwaar maakten een katholiek te trouwen, ook geen bezwaar maakten als hun wederhelft de kinderen naar een katholieke school wilde zenden. Het zijn allemaal slechts veronderstellingen met een kleinere of grotere graad van waarschijnlijkheid. Een feit is echter, dat de gereformeerde la-

¹⁰⁰ Doppler, Charters, 883: 1640 oktober 5. Daris. Histoire; I, 339.

¹⁰¹ ARA, StG, 8980, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1666 oktober ad art. 22.

¹⁰² Zie bijvoorbeeld: Sassen. Geschiedenis; in: Publications 57 (1921) 77-114.

tijnse school te Maastricht geen succes geweest is en zeker niet het woord van Maresius waar maakte, dat de scholen de kweektuinen waren voor de gereformeerde kerk. Waar slechts hooguit één op de vier inwoners gereformeerd was, kon het potentiële aantal leerlingen niet groot zijn. Misschien had de school meer toeloopt kunnen krijgen, als zij in Maastricht een monopoliepositie verkregen had. De kans op een dergelijke positie was in 1639 aanwezig, toen het college der jezuïeten op last der Staten-Generaal gesloten werd. Hare Hoogmogenden maakten het echter onmogelijk de gunstige situatie uit te buiten, doordat zij de capitulatie van 1632 wensten na te leven en daarmee samenhangend het pariteitsbeginsel hanteerden. Daardoor werd de gereformeerde latijnse school de school van een minderheid en verloor het pleit.

Basisonderwijs

Uit de periode 1632-1673 zijn weinig gegevens voorhanden over wat ik reeds eerder gemakshalve aanduidde met de moderne benaming basisonderwijs. Ook hier was Maresius weer de voortrekker. Nog vóór het einde van het jaar 1632 schreef hij aan Rivet, dat hij pogingen deed iemand als schoolmeester aan te stellen voor de weinige gereformeerde frans sprekende kinderen in Maastricht¹⁹³. De daaropvolgende zomer besloten de Staten-Generaal dat te Maastricht een goede 'duitse' school opgericht zou worden met een bekwaam gereformeerd schoolmeester. Oprichting van de school en aanstelling van de meester zouden echter moeten wachten, totdat er een fonds voor gevonden zou zijn¹⁹⁴. Voorlopig gebeurde er niets, daar zulk een fonds niet gevonden kon worden. De nederduitse kerkeraad besloot in 1634 uit te zien naar een geschikt schoolmeester en verzocht Hare Hoogmogenden hem te salariëren¹⁹⁵. De voornaamste drijfveer voor dit verzoek van de kerkeraad was: „ . . . dat onse kinderen uyt de scholen der jesuiten mogen verlegt worden . . . ”, zoals de kerkeraadsliden schreven in een rekest aan de Staten-Generaal. De aan te stellen schoolmeester zou tevens voorlezer kunnen zijn, maar men kon niemand uit Holland ervoor krijgen, daar er geen tractement beschikbaar was¹⁹⁶. Op dit verzoekschrift volgde geen resolutie, want de Staten waren van mening dat de aanstelling van schoolmeesters in de eerste plaats een taak was voor de stede-

¹⁹³ Nauta. Maresius, 437.

¹⁹⁴ Flament I, 31: 1633 juni 2.

¹⁹⁵ JAM, AK I, 12: 1634 februari 3, en 13: 1634 april 17.

¹⁹⁶ ARA, RvS, Resolutieregister 51, 478: Rekest kerkeraad over oprichting van eigen scholen, 1634 mei 27.

lijke overheid te oordelen naar de gebeurtenissen in de volgende jaren. De stedelijke magistraat wees het verzoek van de nederduitse kerkeraad een schoolmeester te salariëren van de hand. De stadsregering voerde hiervoor twee motieven aan. In de eerste plaats was het niet gebruikelijk een schoolmeester te bezoldigen uit de stedelijke kas en in de tweede plaats verbood het de tweeherigheid, die panacee voor alle maastrichtse juridische kwalen¹⁹⁷.

In juli 1635 – dus na de calvinisering van de Brabantse Raad – verzocht de magistraat Ludovicus op te willen geven, hoeveel de gereformeerde schoolmeester moest verdienen. Ludovicus antwoordde: een duits schoolmeester, die tevens voorlezer is, trekt in Holland tweetot driehonderd gulden. In Maastricht moest dat zeker honderd rijksdaalders hollands (*f* 250) zijn „ . . . te meer om datter noch weynigh kinderen sijn vande welcke hij veel schoolgelt sal gaan eysschen . . . ”¹⁹⁸. Het antwoord werpt ongewild een onverwacht licht op de grootte en vooral op de sociale status van de gereformeerde gemeenten in de eerste jaren van hun bestaan.

Eerst in 1637 besloot de magistraat dat er twee schoolmeesters zouden worden aangesteld op kosten van de stad, een voor de gereformeerden en een voor de katholieken. De benodigde gelden zouden moeten komen uit de „pieuse fondatien” zoals die van de Grote Heilige Geest¹⁹⁹. De vervulling van de vacatures liet nog even op zich wachten. Pas op 11 februari 1638 werd een gereformeerde schoolmeester aangesteld, want de raadsnotulen van die datum vermelden, dat er een katholieke schoolmeester zal aangesteld worden op dezelfde voorwaarden als de heden aangestelde gereformeerde. Dezelfde dag stelde de indivieze raad vast, dat de gereformeerde schoolmeester *f* 160 maastrichts zou ontvangen volgens besluit van de commissarissen-deciseurs van 6 maart 1637, terwijl hij nog vijftig gulden extra kreeg voor verhuiskosten. Het salaris werd de meester toegelegd onder voorwaarde, dat hij de arme kinderen gratis zou onderwijzen²⁰⁰. Vlot liep het ook toen nog niet met de gereformeerde school, want eerst op zondag 20 maart 1639 werd van de preekstoel in Sint-Jan gelezen dat de school de volgende dag geopend zou worden, wat tevens een goede gelegenheid was de ouders nogmaals op het hart te drukken hun kinderen niet bij de papen te laten onderwijzen²⁰¹.

Als katholiek stadsschoolmeester werd aangesteld Vincent Hertse-

¹⁹⁷ ARA, RvS, Resolutieregister 51, 58: 1634 juli 26.

¹⁹⁸ JAM, AK I, 21: 1635 juli 20.

¹⁹⁹ SAM, 84, RV, fo. 360 recto: 1637 maart 2. JAM, AK I, 39: 1637 maart 12.

²⁰⁰ SAM als voor, fo. 374 verso: 1638 februari 11.

²⁰¹ JAM, AK I, 58.

gers, ook wel genaamd Van Hertzen, op een salaris van *f* 300 maastrichts, voor de helft te betalen uit de Grote Heilige Geest en voor de andere helft uit de inkomsten van het Leprozenhuis. Hertsegers ontving dus aanzienlijk meer dan zijn gereformeerde collega, maar dat is slechts schijn: de commissarissen-deciseurs constateerden dat de gereformeerden uit de inkomsten van het Leprozenhuis meer voor hun school kregen dan de roomsen; hoeveel meer is niet bekend. De tractementen werden onregelmatig uitbetaald. Zo kreeg de stadspyemeester in 1642 opdracht „by gelegentheyt” acht maanden salaris uit te betalen aan de gereformeerde schoolmeester Hendrik Lulz²⁰².

De nederduitse kerkeraad was van oordeel, dat de gereformeerde jeugd onvoldoende onderwijs kreeg bij gebrek aan schoolmeesters. De Brabantse Raad zond toen enkele van haar leden naar Zevenbergen, vanwaar meester Hubert Pronier (Prounier) gesolliciteerd had naar de vacante betrekking van gereformeerd stadsschoolmeester te Maastricht. Pronier kreeg de gevraagde betrekking op een salaris van vierhonderd gulden maastrichts per jaar, zestig gulden voor verhuiskosten en vrije woning. De stadsregering zou ook zorg dragen, dat er een schoolgebouw kwam „ . . . met eenige bancken ende taeffelen, waer off hy sal wesen goede bewaerder . . . ”. Hij zou nader overleggen met de raad hoeveel schoolgeld de kinderen moesten betalen. De indivieze raad bepaalde tevens, dat de katholieke schoolmeester op dezelfde wijze ‘getracteert’ zou worden²⁰³. Later vertrok Pronier naar Nijmegen. Zijn dochters keerden vandaar naar Maastricht terug om de maastrichtse jongedochters te onderwijzen in frans, schrijven en andere ‘eerlycke exercitien’. De dames ontvingen de somma van vijfhonderd gulden per jaar te delen met een bekwame katholieke juffrouw, die hetzelfde onderwijs gaf of anders nog aangesteld zou worden, want de magistraat was van mening dat alles gedaan moest worden om het onderwijs te verbeteren²⁰⁴.

Naast de stadsschoolmeesters stelde de nederduitse kerkeraad ook eigen schoolmeesters aan. Voorlopig met weinig succes, omdat de kerkeraad maar een geringe vergoeding kon geven. In 1654 blijken er vier schoolmeesters te zijn aangesteld door de nederduitse kerkeraad: in het weeshuis, in de „barak te Wyck”, aan de Boschpoort en een op

²⁰² SAM, als voor, fo. 388 recto: Aanstelling Hertsegers, 1639 juni 20. ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD, 1639 september 2 ad art. 15. SAM, als voor, fo. 448 verso: 1642 september 15; en: SAM, 85, RV, 85: 1648 oktober voor eenzelfde geval met de katholieke schoolmeester.

²⁰³ SAM, 84, RV, fo. 418 recto: 1641 juni 6; fo. 449 recto: 1642 september 15 en 27.

²⁰⁴ SAM, 86, RV, 281: 1667 januari 31.

een niet nader aangeduide plaats. Zij ontvingen ieder zestien gulden per jaar uit de kerkekas, evenveel als de hondenslager. In 1648 wendden de gereformeerde schoolmeesters zich tot de Staten-Generaal met het verzoek enige ondersteuning te mogen ontvangen van het land. Hun leerlingen waren vrijwel allemaal armlastig, zodat zij geen schoolgeld konden vragen. Hare Hoogmogenden gingen accoord met dit verzoek op voorwaarde, dat ook in het vervolg de arme kinderen gratis onderwijs zouden blijven genieten²⁰⁵.

Ook de franse kerk probeerde een franse school te openen met steun van Hare Hoogmogenden, maar deze poging boekte eerst in 1651 resultaat. De eerste franse schoolmeester was Samuel (ook wel Jean) du Pied, die aangesteld werd op een jaarsalaris van *f* 400 na zijn overlijden te verminderen tot *f* 250, eenzelfde bedrag als ook de franse schoolmatres Anna de Montagne kreeg. Opvolger van Du Pied werd in 1664 Theodorus Dijel uit Den Haag en na diens overlijden in 1668 Jean Hiblel. De franse schoolmeester werd jaarlijks door de Raad van State – en dus niet door de stad – vierhonderd gulden maastrichts uitgekeerd²⁰⁶.

De geringe inkomsten van een gereformeerd schoolmeester te Maastricht maakten het ambt weinig aantrekkelijk. Werkelijk bekwame onderwijsmensen kon de kerkeraad dan ook niet aanstellen. In 1644 probeerde de nederduitse gemeente de toen nog aanwezige stadsschoolmeester Pronier over te halen in dienst te treden van de gereformeerde gemeente. Gelukkig kon Pronier zich op zijn kortademigheid beroepen om op een beleefde wijze aan het wel vererende, maar weinig perspectief biedende verzoek te ontkomen. Er zit overigens een merkwaardige kant aan de tot Pronier gerichte uitnodiging van de kerkeraad. Zijn persoon was de inzet geweest van een der vele twisten tussen de kerkeraad en de stedelijke raad. Toen Pronier in 1642 werd benoemd, was de leiding der nederduitse gemeente hevig gebelgd, omdat de magistraat de benoeming had geregeld zonder de kerkeraad erin te kennen. De nederduitse kerkeraad eiste van commissarissen-deciseurs een verordening die de magistraat zou verplichten steeds contact op te nemen

²⁰⁵ Gedenkboek 1932, 292-294. JAM, AK II, 118: 1654 november 6. ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 31: Rekest gereformeerde schoolmeesters aan HoMo, niet gedateerd, lectum 1649 maart 25 [bijlage rapport CCDD, 1648].

²⁰⁶ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652: 1646 december 7 en 1647 februari 7. ARA, StG, lias 5825: Franse kerk aan HoMo, 1647 januari 30. ARA, RvS, 488, Generale index 1648-1671, 213 verso: 1658 januari 19, en aldaar, Resolutieregister 79, fo. 34 recto - verso: 1658 januari 19. Aldaar, Resolutieregister 85, fo. 217 recto: 1664 april 17, en aldaar, 488, Generale index 1648-1671, fo. 216 verso: 1668 november 28. ARA, StG, lias 5842: Brabantse Raad aan HoMo, 1681 maart 5.

met de kerkeraad, zodra een gereformeerd stadsschoolmeester moest worden aangesteld. De gevraagde verordening is er nooit gekomen²⁰⁷.

De Staten-Generaal bemoeiden zich zelden met het maastrichtse basisonderwijs; dit beschouwden zij als een uitsluitend stedelijke gelegenheid. Wel controleerden de commissarissen-deciseurs bij hun tweejaarlijkse bezoeken regelmatig de betalingen aan gereformeerde en katholieke scholen en onderwijzers. In 1639 constateerden zij, dat de gereformeerden meer ontvingen dan de katholieken, maar in later jaren bleken de stedelijke uitgaven voor de scholen van de ene en de andere confessie steeds precies gelijk te zijn²⁰⁸. Dat was te danken aan de magistraat, die nauwkeurig de weegschaal in evenwicht hield bij het financieren van de basisscholen der beide confessies, want klachten moesten zoveel mogelijk voorkomen worden. Het beste middel grieven te vermijden was de stipte toepassing van het pariteitsbeginsel, die elke confessie het zijne gaf, niet meer maar vooral niet minder.

CARITAS

Armenzorg

In het eerste hoofdstuk zette ik in het kort uiteen hoe de caritas sedert de middeleeuwen een terrein was, waarop de bemoeienissen van Kerk en Staat elkaar nauw raakten. Voor de maastrichtse gereformeerde gemeenten werkte de nauwe binding tussen Kerk en Staat op caritatief gebied zeer ongunstig; zeker in de eerste jaren na 1632 toen de overgrote meerderheid van de maastrichtse magistraat nog katholiek was. Geyl en Rogier hebben erop gewezen, dat het calviniseringsproces op vele plaatsen in ons vaderland slechts kon slagen, doordat de armen-goederen werden toegekend aan de hervormde diakonieën. De paupers, die hun leven slechts konden rekken bij de gratie van de bedeling, capituleerden uit puur lijfsbehoud het eerst. Kort geleden is deze stelling bestreden door Van Deursen, die ze wel iets minder vanzelfsprekend weet te maken, maar haar niet kan ontkrachten. Ook hij moet toegeven, dat bij het bevorderen van de calvinisering aan de bedeling „niet alle invloed (kan) worden ontzegd”²⁰⁹. In Maastricht moesten de gereformeerden de stimulans van de bedeling voor de verbreiding van hun confessie missen. Volgens het vijfde artikel van het capitulatie-

²⁰⁷ Gedenkboek 1932, 295.

²⁰⁸ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD, 1639 september 2, en ARA, StG, lias 5824: Rapport CCDD, lectum 1646 augustus 30 en 31.

²⁰⁹ Geyl. De protestantisering, 159. Rogier. Geschiedenis; I, 478-479. Van Deursen. Bavianen, 102 en 127.

verdrag bleven alle instellingen van publieke liefdadigheid „vry ende onverhindert”. De overwegend katholieke magistraat legde dit zo uit, dat dus alles bleef zoals voorheen: alleen katholieke armen werden be-deeld en gereformeerde armen waren officieel onbekend.

De nederduitse kerkeraad besloot daarom, dat diakenen uitsluitend lidmaten zouden steunen; katholieken moesten zich maar wenden tot de Heilige-Geestmeesters. Diakenen kregen tevens opdracht bij alle landskantoren en waar zij verder maar toestemming kregen armen-bussen te plaatsen. Ook in later jaren herhaalde de kerkeraad het voorschrift slechts lidmaten te bedelen, want de diakonie was doorlopend slecht bij kas²¹⁰. Op allerlei manieren trachtte de diakonie aan geld te komen. De gereformeerde Hendrik van den Broek werd bij Hare Hoogmogenden aanbevolen als ontvanger der armengoederen en voor het betalen van twee ziekentrosters zocht men de helft te krijgen van de opbrengst der ‘maelschuppe’, het recht dat de cellebroeders hadden uit elke zak graan ter markt van Maastricht aangevoerd een gratis schep te mogen nemen, wat jaarlijks een elf- tot twaalfhonderd gulden opbracht. Met groot genoegen kon de kerkeraad op 15 augustus 1635 boeken, dat de diakonie driehonderd gulden waren toegefallen uit een nalatenschap, terwijl op diezelfde dag de moeder van de overleden kapitein Charles verzocht werd iets te willen afstaan voor de gereformeerde armen uit de „overvloedige ryckdom” van haar zoon. Enige maanden later tekende de kerkeraad spijtig aan, dat de zusterkloosters tegen de winter bevoorraad werden met koren, geschonken door de magistraat. De bestuurders van de gereformeerde kerken besloten stappen te ondernemen om voor hun armen eenzelfde ondersteuning te krijgen „dewyle sy niet meer mogen uytgesloten worden als d’andere”²¹¹.

De vurige Ludovicus kon met de achterstelling der gereformeerde armen uiteraard geen vrede hebben. Op 11 maart 1636 vertrok hij in opdracht van de kerkeraad naar Den Haag om er onder meer de zaken der maastrichtse diakonie te bepleiten bij het hoogste college in den lande. Ludovicus ging bij zijn verzoek uit van het pariteitsbeginsel. Er waren twee erkende confessies in de stad; dus moesten alle publieke instellingen van liefdadigheid hun gunsten paritair verdelen over de arme aanhangers van de twee gezindten. Ludovicus eiste daarom de helft van de inkomsten van de Grote Heilige Geest en van het Leprozenhuis en de toewijzing van een der twee gasthuizen aan de

²¹⁰ JAM, AK I, 5: 1633 januari 23, 274: 1647 april 5, en 287: 1647 september 20.

²¹¹ ARA, StG, lias 5821: „Memoires et plaintes” ad 16, punt 4 [1633]. Flament I, 45: 1633 augustus 1. JAM, AK I, 23: 1635 augustus 15, en 27: november 30.

gereformeerden²¹². Op 1 mei 1636 bracht Ludovicus verslag uit over zijn haagse reis in de vergadering van de kerkeraad. Hare Hoogmogenden stemden erin toe dat de halve opbrengst der armengoederen zou uitbetaald worden aan de diakonie; de stedelijke magistraat had te zorgen voor deze verdeling. Hare Hoogmogenden konden echter niet accoord gaan met de voorgestelde verdeling der hospitalen. Geheel en al onuitvoerbaar achtten zij het voorstel van de kerkeraad om gereformeerde zieken, die in kloosters verpleegd werden, te laten verzorgen door gereformeerde verpleegsters. De kerkeraad deed daarop een nieuw voorstel. In de „paepsche gasthuysen” zou een afzonderlijke ruimte met eigen toegang van buiten gereserveerd worden voor de verpleging van gereformeerde zieken door gereformeerde verpleegsters; maar ook dit voorstel vond geen genade in de ogen van de Staten²¹³.

Predikanten, ouderlingen en diakenen koesterden nu de hoop, dat zij spoedig in het bezit zouden gesteld worden van de beloofde helft der armengoederen, maar de verdeling liet op zich wachten. Daarom sprak de kerkeraad de gedeputeerden van de Raad van State aan. De heren zouden toch ervoor willen zorgen, dat de magistraat de belofte van Hare Hoogmogenden waar maakte door de helft der inkomsten van de godshuizen uit te betalen aan de gereformeerden. De financiën van de diakonie verkeerden immers in een deplorabele toestand: de uitgaven overtroffen de inkomsten met twintig procent. Deze actie van de nederlandse kerkeraad had inzoverre succes, dat de Staten-Generaal op 18 oktober 1636 de helft der maastrichtse armengoederen bij resolutie toewezen aan de gereformeerden aldaar²¹⁴. De stadsregering schoof de verdeling evenwel op de lange baan. Door de Staten geprest om nu eindelijk tot verdeling over te gaan, probeerde de magistraat de gereformeerden over te halen een afkoopsom aan te nemen, wat de kerkeraad weigerde. Daarna liet de magistraat niets meer van zich horen²¹⁵. Bij resolutie van 30 augustus 1636 hadden de Staten-Generaal gelast, dat de maastrichtse magistraat zou meedelen, hoe groot de inkomsten der armengoederen waren. De stadsregering maakte geen haast met de uitvoering van deze opdracht. Eerst op 20 juli 1637 kwam de resolutie ter tafel in de raadsvergadering, maar de indivieze raad voldeed niet aan de lastgeving van Hare Hoogmogenden;

²¹² JAM, AK I, 28: 1636 maart 11. ARA, StG, lias 5822: Rekest Ludovicus aan HoMo, exhibitum 1636 maart 29. Zie ook: Flament I, 80: 1636 maart 29.

²¹³ JAM, AK I, 28-30: 1636 mei 1. Flament I, 82-84: 1636 april 18.

²¹⁴ JAM, AK I, 33-34: 1636 oktober 1 en 10. ARA, StG, lias 5822: Kerkeraad aan HoMo, lectum 1640 oktober 22 met vermelding resolutie HoMo, 1636 oktober 18.

²¹⁵ JAM, AK I, 37-38: 1637 januari 1 en 9, februari 27.

de gevraagde inlichtingen werden niet verstrekt. Wel maakte men de Staten erop attent, dat de armengoederen vielen onder de competentie van beide genadige heren. In oktober 1636 hadden Hare Hoogmogenden geresolveerd, dat de gereformeerden recht hadden op de helft der armengoederen, maar dan zouden zij zich toch eerst moeten verstaan met de prins-bisschop van Luik, voordat deze resolutie kon worden uitgevoerd²¹⁶.

Een jaar later reisde Ludovicus maar weer eens naar Den Haag. Een der bezwaren die hij voorlegde aan Hare Hoogmogenden, betrof opnieuw de verdeling der armengoederen onder de beide gezindten te Maastricht. De Staten zegden toe dat de commissarissen-deciseurs de zaak nader zouden onderzoeken²¹⁷. De haagse heren vonden het klaarblijkelijk heel gewoon, dat er na verloop van twee jaar nog steeds niet voldaan was aan hun stellige wensen, uitgedrukt in de boven aangehaalde resolutie van 1636. Voorlopig gebeurde er nog niet veel, want de commissarissen-deciseurs voor 1639, de heren Arnhem en Schonenburg, kwamen niet tot een beslissing. Zij deelden in hun rapport mee, dat de inkomsten van de geestelijke goederen van de godshuizen nauwkeurig gedeeld werden tussen gereformeerden en roomsen. Bepaalde inkomsten in hun geheel toewijzen aan de gereformeerden was in de praktijk onuitvoerbaar, wilde men handelen overeenkomstig de bepalingen van de capitulatie. Onbillijk zou het zijn de gereformeerden te laten meedelen in de zogenaamde 'maelschuppe' van de cellebroeders. De gratis schep graan uit elke zak aangevoerd ter markt van Maastricht was een vrije gift van de brouwers aan de broeders, waar de gereformeerden geen rechten op konden doen gelden. De gereformeerde brouwers stond het uiteraard vrij ten opzichte van hun eigen geloofsgenoten eenzelfde vrijgevigheid te betrachten²¹⁸. De rapportage van de commissarissen-deciseurs is op dit punt duidelijk niet ter zake, want het ging helemaal niet om de verdeling van de inkomsten der geestelijke goederen, maar om die der stedelijke instellingen van liefdadigheid. De heren commissarissen schijnen dit onderscheid, bewust of onbewust, over het hoofd te hebben gezien.

Over het verdere verloop der onderhandelingen is niets bekend, totdat in 1640 de knoop doorgehakt wordt. Op 5 november sloten partijen een overeenkomst genaamd „Pointen over de scheidende en

²¹⁶ SAM, 84, RV, fo. 365 recto: 1637 juli 20. ARA, StG, lias 5822: als noot 214.

²¹⁷ JAM, AK I, 47-48: 1638 juli 28 en november 7.

²¹⁸ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD, 1639 september 2, exhibitum 1640 januari 20 ad artt. 5 en 14.

deylinge vande goederen vanden grooten H. Geest"²¹⁰. Het corpus van de grote armentafel van de H. Geest en van alle vrome fundaties staande onder het beheer van de indivieze raad zou altijd onder dat beheer blijven, uitgezonderd de collectes (straatcollectes?) in de vier parochies die voorheen niet onder het toezicht van de stedelijke raad vielen, en evenmin het bejaardenhuis genaamd 'De Twaalf Apostelen', de reeds eerder door mij genoemde particuliere stichting (artt. 1 en 3). Om geen verwarring te brengen in de dagelijkse administratie zouden de reeds voor vier jaar aangestelde rentmeesters in functie blijven op de oude voorwaarden met naast zich een uit de gereformeerden aangewezen controleur om alle achterdocht te voorkomen. Deze controleur zou voor vier jaar aangesteld worden door de magistraat en zijn salaris zou betaald worden uit het gereformeerde deel der inkomsten, zoals de twee roomse rentmeesters hun salaris trokken ten koste van het roomse aandeel (artt. 4, 5, 6, 11, 19). De aanstelling van de rentmeesters en controleur en het direct toezicht op hun beheer zou de magistraat uitoefenen, terwijl de commissarissen-deciseurs bij hun bezoek aan de stad de rekeningen zouden nazien; bij voorkomende meningsverschillen lag de beslissing bij de stadsregering, die eveneens te beslissen had over de verkopen van graan en erfpachten (artt. 6, 7, 8, 10). Uit de totale inkomsten van de Grote H. Geest dienden eerst rentmeesters en controleur betaald te worden, zoals hiervoor vermeld; bovendien ook nog de zogenaamde pieuse lasten, gestichte missen bijvoorbeeld (art. 9). Het resterende bedrag diende ter voorkoming van meningsverschillen gedeeld te worden tussen de twee confessies en wel zo, dat iedere confessie 'de gerechte helft' kreeg volgens de intentie van Hare Hoogmogenden en na verkregen toestemming van de prnis-bisschop van Luik (art. 2). Elk mocht met zijn part handelen naar eigen inzicht, eer en geweten, mits de gelden besteed werden voor de armen, andere 'miserabele' personen en ook voor het onderhoud van schoolmeesters; de gelden mochten echter in geen geval gebruikt worden voor de salariëring van predikanten. Het was de ene confessie strikt verboden de andere verwijten te maken over de manier, waarop zij haar deel besteedde (artt. 12 en 13). Bij de verdeling der inkomsten van de Grote H. Geest schonken de opstellers van het stuk bijzondere aandacht aan de verzorging der weeskinderen. Uit de gelden mochten alleen maastrichtse burgerkinderen onderhouden worden, waarbij 'de magistraat der gereformeerde religie', dus de Brabantse Raad, het recht had gereformeerde weeskinderen voor te dragen voor onder-

²¹⁰ RAM, SS, 1754, Liber variorum; II, fo. 187 verso - 188 recto. Hetzelfde in: ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 19: 1640 november 5.

steuning. Bij een dergelijk voorstel mocht de Luikse Raad geen bezwaren maken, want de stadsregering was één en indivies (artt. 14 en 15). De magistraat zou niet alleen burgerkinderen kunnen voordragen, maar ook wettige kinderen van soldaten uit het maastrichtse garnizoen, mits zij volle wezen waren. Wel werd in het laatste geval van de krijgsraad een bijdrage in hun onderhoud verwacht (art. 16). De weesmeesters (regenten) van het eerder in het jaar 1640 opgerichte gereformeerde weeshuis dienden hun ambt pro deo te verrichten onder toezicht van de indivieze raad; hun aanwijzing zou eveneens tot de taak van die raad behoren, nadat de kerkeraad een daartoe strekkend voorstel in dubbel en getale had gedaan (artt. 17 en 18).

De verdeling van de inkomsten van de Grote Heilige Geest was nu in negentien punten waterdicht geregeld en zelfs de Luikse Raad was en passant monddood gemaakt. Papier is echter geduldig en slechts in de praktijk van alledag zou kunnen blijken, of het ontworpen systeem werkelijk hanteerbaar was. Op 31 januari 1643 keurden de Staten-Generaal de lijst van uitbetalingen goed, die hun commissarissen-deciseurs hadden opgesteld. Uit de gespecificeerde lijst blijkt dat de verdeling der inkomsten de nederduitse en franse kerk jaarlijks *f* 2.810 maastrichter cours oftewel *f* 1.756-5-0 hollands rijker maakte. Enkele maanden eerder had de magistraat reeds besloten de verdeling der armingoederen te laten afhangen van de beslissing der komende commissarissen-deciseurs²²⁰. In 1645 maakte de stadsregering nog steeds bezwaren, want al waren de heren dan nog zo 'indivies' toch bleef de Luikse Raad doorlopend tegensputeren. De gereformeerden werd verweten, dat zij een verkeerd gebruik maakten van de gelden. Zij steunden er immers niet alleen de armen mee, maar betaalden ook voorlezers, kosters, organist en hondenslager uit het hun toekomende deel²²¹. De grote toename van de 'gemeene armen' en van het aantal weeskinderen vormde een zware belasting voor de armentafel, terwijl een onbekende briefschrijver Hare Hoogmogenden inlichtte, dat sinds de verdeling der inkomsten geen goederen meer bij testament waren vermaakt aan de Grote Heilige Geest²²². De Staten-Generaal bleven evenwel bij hun besluit van 1643 en voortaan konden commissarissen-deciseurs bij hun bezoek aan Maastricht constateren, dat de helft der

²²⁰ SAM, 48, Inkomende en uitgaande stukken van de Brabantse Raad 1643-1687: 1643 januari 31. SAM, 84, RV, fo. 437 verso: 1642 mei 19.

²²¹ ARA, StG, lias 5824: Magistraat aan HoMo, 1645 september 13. SAM, 157, Missivenboek 1645-1704, 3-4: Magistraat aan HoMo, 1645 oktober.

²²² SAM, 84, RV, fo. 494 recto: 1645 februari 13, en ARA, StG, lias 5824: Anonymus aan HoMo, lectum 1646 januari 1.

armengelden regelmatig uitbetaald werd²²³. Strubbelingen tussen kerkeraad en magistraat over de Grote Heilige Geest kwamen nog één keer voor in de periode 1632-1673. In 1667 vaceerde het gereformeerde rentmeesterschap. Volgens de regeling van 1640 wilde de kerkeraad twee kandidaten voordragen, doch de magistraat benoemde eigenmachtig zekere Spitswech, geen gereformeerde maar een lutheraan. Een protest van de kerkeraad bij de Staten haalde niets uit; ook hier moest de kerkeraad buigen voor de magistraat²²⁴.

Over het geheel genomen mochten de nederduitse en franse kerkeraad tevreden zijn. Dank zij de steun van Hare Hoogmogenden ontvingen zij een aanzienlijke verhoging van inkomsten, al beschouwden de gereformeerden het als toewijzing van een rechtmatig aandeel, dat hun al te lang onthouden was. Toch stonden ook nu nog de inkomsten van de nederduitse diakonie in geen verhouding tot het grote aantal vooral militaire armen, dat een beroep deed op haar steun. Voor diakenen was dit een reden zich in 1652 in een 'Cort Bericht'²²⁵ te wenden tot commissarissen-deciseurs om vermeerdering van inkomsten te verkrijgen.

Diakenen begonnen hun 'Cort Bericht' met erop te wijzen, dat het grote garnizoen steeds een zware last was geweest voor de diakonie door het grote aantal behoeftige huisgezinnen, weduwen en wezen, dat een dergelijk garnizoen met zich meebracht. De laatste tijd was die last nog aanzienlijk vermeerderd door de cassatie van vele compagnieën²²⁶ en het groeiend aantal wezen. De ontslagen soldaten waren voor meer dan tweederde deel rooms, doch de roomsen weigerden hen te ondersteunen „seggende datse gaen souden by diese dienden”. Ook de inkomsten van de vier parochiale armentafels hielden de roomsen, 'de wederpartye', geheel voor zich, alhoewel deze armentafels bij de kerk hoorden en de gereformeerden naar hun mening dus recht hadden op die van Sint-Jan en Sint-Matthijs. Volgens de in 1640 opgemaakte verdeling van de inkomsten van de Grote Heilige Geest trok de diakonie de helft van de opbrengst uit de H. Geest, het Leprozenhuis en enkele kleine gasthuizen overeenkomstig het met de stadsregering op-

²²³ Bijvoorbeeld: ARA, StG, lias 5824: Rapport CCDD, lectum 1646 augustus 30-31. RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652. ARA, StG, 8978, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1664 oktober, en aldaar, 8980: Rapport CCDD, 1666 oktober.

²²⁴ JAM, AK III, 363: 1667 mei 24. Flament III, 190: 1667 mei 28 - juli 7. ARA, StG, lias 5838: Cort verhaal raeckende de controlleur van de pieuse goederen der stad Maastricht, s.d. [1667].

²²⁵ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652, niet gedateerde en niet gepaginerde bijlage.

²²⁶ Ten Raa-De Bas. Het staatsche leger; V, 21 en 24.

gemaakte contract. De opbrengst hiervan was niet onaanzienlijk, maar daar de diakonie ook hieruit schoolmeesters, voorlezers, koster en het weeshuis moest betalen, schoot er voor de armen niets over. De heersende duurte verzwaarde de diakonielasten nog eens extra, terwijl de opbrengst van de kerkcollectes zeer terugliep, mede door de vermindering van het garnizoen en de vele straatbedelaars; bovendien was het kapitaal der diakonie vrijwel opgeteerd.

Na deze schets van de deplorabele financiële toestand deden diakonen in hun 'Cort Bericht' enige voorstellen ter vermeerdering van de inkomsten der diakonie. In de eerste plaats vroegen zij de opbrengst te mogen hebben van de verkoop van een ter begeving van de Staten staande vacerende prebende in één van de stadskapittels, het plechtanker voor elk gereformeerd liefdadig instituut dat om geld verlegen zat; de commissarissen-deciseurs adviseerden Hare Hoogmogenden op dit verzoek in te gaan. In de tweede plaats had de diakonie het oog laten vallen op meerdere stukken braakliggende grond bij de Lindenkruis-, de Brusselse- en Pieterspoort, waarvan zij graag het vruchtgebruik wilden hebben. Deze landerijen waren waarschijnlijk onteigend ten behoeve van de uitbouw der vestingwerken, want het was de Raad van State die deze afstand van het vruchtgebruik tegenhield. In de derde plaats vroeg de diakonie verlot een brouwerij op te richten, waar gebrouwen zou worden tegen een lager accijnstarief, wat een jaarlijkse winst van duizend gulden zou opleveren. De commissarissen-deciseurs achtten de oprichting van een dergelijk bedrijf niet alleen ongeschikt, maar tevens onuitvoerbaar. Eenzelfde ongunstig oordeel velden commissarissen-deciseurs over enkele andere voorstellen: een aandeel in de boeten op fraudes, de boeten der ambachten en in de serviesgelden, nu het garnizoen verminderd was. Geen antwoord gaven commissarissen-deciseurs op het voorstel de maastrichtse muntslag te herstellen, die sedert 1632 gestaakt was. De diakonie deelde mee, dat op de in Luik en Gronsveld geslagen oortjes tien procent winst gemaakt werd en becijferde, dat er een winst van vijftien procent behaald zou worden, indien de Staten-Generaal ertoe over zouden gaan dezelfde pasmunt in Maastricht te slaan als enig wettig betaalmiddel binnen de stad. Het valt niet in concreto na te gaan, hoe groot het geldelijk succes geweest is, dat de nederduitse diakonie boekte met haar 'Cort Bericht'. Waarschijnlijk zijn de noodkreten van diakonen niet slechts doorgedrongen tot de machthebbers in Den Haag, maar daar ook verhoord, want in later jaren kwamen dergelijke klachten als in 1652 niet meer voor.

De gegevens over de franse diakonie in Maastricht zijn uitermate schaars. De franse gemeente was veel en veel kleiner dan de neder-

duitse. Aan de hand van Kemps doopcijfers²²⁷ kan berekend worden, dat zij in de periode 1632-1680 gemiddeld nog geen vijftien procent uitmaakte van het aantal lidmaten der nederduitse gemeente. Dit grote numerieke verschil maakt het begrijpelijk dat de franse kerk niet zo gauw in aanmerking kwam voor geldelijke steun van de kant der Staten voor het onderhoud van de franse armen, al moet er rekening mee gehouden worden, dat de franse de kerk voor de deftigheid was en daardoor wellicht relatief minder armen telde dan haar getalsterkte met zich mee zou brengen. Tevens kan de aanwezigheid van betrekkelijk veel rijke lidmaten voor haar diakonie meegebracht hebben, dat zij ruim van giften voorzien werd, waardoor zij zelden een beroep behoefde te doen op steun van derden en zodoende weinig of geen sporen naliet in de door mij geraadpleegde, hoofdzakelijk ambtelijke documenten. Van de in de armenbus van de krijgsraad verzamelde aalmoezen ontvingen de fransen het derde part en van de in 1651 uitgekeerde overwinst van de Tafel van Lening ad *f* 400 maastrichts de helft²²⁸. Een extra bron van inkomsten zocht en verkreeg de franse diakonie uit het recht tot begraven in de voormalige jezuïetenkerk aan de Bredestraat, waar op 13 april 1655 de eerste begrafenis plaatsvond van een waalse gereformeerde²²⁹. De enige klacht van de franse diakonie dateert uit 1664. In 1662 had de waalse kerkeraad zoveel geld gekregen van officieren en soldaten van het garnizoen, dat hij op *f* 625 hollands na een nieuw orgel kon aanschaffen; de Raad van State weigerde evenwel het tekort bij te passen²³⁰. De commissarissen-deciseurs gelastten daarop de maastrichtse magistraat *f* 125 hollands te schenken voor het orgel in de franse kerk, een druppel op een gloeiende plaat, want de fransen hadden toen alleen op de aankoop van het orgel nog een tekort van vijf- tot zeshonderd gulden, afgezien van andere schulden en het ontbreken van fondsen voor het onderhoud van hun kerkgebouw. Voor de franse kerk was dit voldoende reden een verzoekschrift te richten tot de Staten-Generaal²³¹; in het algemeen beklagden zij zich over het feit, dat zij voortdurend achtergesteld werden bij de nederduitse kerk als het ging om verlening van financiële gunsten, en meer in het bijzonder wezen zij erop, dat hun diakonie extra belast werd door de vele doortrekkende behoeftige reizigers. De franse kerk meende daarom recht te hebben op een bij-

²²⁷ Kemp. Het verloop, 355-356.

²²⁸ JAM, AK I, 38: 1637 februari 27. RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652.

²²⁹ Flament II, 192: 1655 maart 11. Maasgouw 45 (1925) 39.

²³⁰ ARA, RvS, Resolutieregister 83, fo. 83 verso - 84 recto: 1662 februari 20.

²³¹ SAM, 86, RV, 22-23: 1664 januari 31. ARA, RvS, Resolutieregister 85, fo. 104 recto - verso: 1664 februari 15.

zonder subsidie, dat gevonden zou kunnen worden door haar de helft uit te keren van de overwinst van de Tafel van Lening. Deze helft verviel normaliter aan de Generaliteit, die het geld dan bestemde ter verdeling onder de maastrichtse armen. De Raad van State adviseerde eerst eens na te gaan, of er inderdaad zulke gelden aanwezig waren. Dit onderzoek viel gunstig uit en de franse kerk kreeg f 867-16-4 hollands van de f 1.388-9-3 hollands over de jaren 1644-1663 ontvangen uit de overwinsten van de Tafel van Lening²³².

Er was nog een stedelijke instelling met een caritatief doel, waarvan de gereformeerden eisten dat hun de helft zou worden toegewezen, namelijk de 'armenhuisjes'. Een van de punten, die Ludovicus in 1636 in Den Haag aan Hare Hoogmogenden voorlegde, handelde over de verdeling van deze huisjes onder katholieken en gereformeerden. Ook hier baseerden Ludovicus en de Staten-Generaal zich weer op het pariteitsbeginsel, want de armenhuisjes waren stedelijk bezit. De magistraat kreeg opdracht voor een gelijke verdeling zorg te dragen²³³. De stedelijke raad was hier al evenmin toeschietelijk als bij de verdeling der armengoederen. De verdeling zou tot stand komen door ieder vrijkomend huisje bij toerbeurt aan een katholiek of aan een gereformeerde toe te wijzen, maar in de praktijk kwam daarvan weinig terecht. In 1649 klaagde de kerkeraad, dat de katholieken reeds tweemaal een huisje toegewezen was. Er was nu weer een woning vrijgekomen en daarvoor zou dan een gereformeerde in aanmerking moeten komen²³⁴. Er kwam niets van; voor de diakonie een reden bij commissarissen-deciseurs aan te dringen op een redelijker verdeling van de „meer dan honderd” (!) armenhuisjes. Toen de commissarissen-deciseurs voor het jaar 1656 de verdeling der vierenzestig huisjes inspecteerden, bleken er zegge en schrijve vijf bewoond te zijn door gereformeerden. De heren namen daarop samen met hun luikse ambtgenoten maatregelen voor een betere verdeling en de kerkeradsacta vermelden, dat de verdeling tot tevredenheid stemde. Twee jaar later bekrachtigden de staatse en luikse commissarissen-deciseurs de eerder getroffen regeling. „Omme egaliteyt te vinden” tussen de twee confessies zouden de gereformeerden voortaan twee beurten hebben tegen de roomsen één, totdat iedere gezindte in het bezit zou zijn van een gelijk aantal huisjes, waarna de toewijzing verder bij toerbeurt zou geschieden²³⁵.

²³² ARA, RvS, als voor, fo. 140 recto: 1664 maart 1.

²³³ JAM, AK I, 29: 1636 mei 1.

²³⁴ JAM, AK II, 1: 1649 juli 16.

²³⁵ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652, bijlage: 'Cort bericht' van de diakonie, niet gedateerd. ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 47: Rapport

Het bleef echter sukkelen. In 1661 besloot de kerkeradsvergadering naar wegen te zoeken om de gereformeerde armen de hun toekomstige helft der armenhuisjes te bezorgen. Daarom deed de kerkeraad maar weer eens een beroep op de staatse commissarissen-deciseurs. De heren zouden toch eens iets ondernemen, want van de vierenzestig huisjes waren er tot nu toe slechts zeventien toegewezen aan gereformeerden²³⁶. In 1664 scheen alles in orde te zijn, maar in 1666 rapporteerden commissarissen-deciseurs, dat de roomsen de gereformeerden ‘vercloecht’ hadden bij de toewijzing van de armenhuisjes, omdat „... de meeste vanden bij arme van de roomsche religie beset waren gevonden...”. Ondanks de steun van de Staten-Generaal wisten de katholieken in dit geval dus de aspiraties van de nederduitse kerkeraad af te weren, waartoe bijgedragen kan hebben, dat de armenhuisjes niet in hun geheel ter begeving van de magistraat stonden maar gedeeltelijk ook van de „regenten der godshuizen”, waarmee waarschijnlijk de H. Geestmeesters bedoeld werden²³⁷.

Weeshuis

‘Een heyligh werck, pryswaerdig selfs in d’ooge der papisten’²³⁸ was het door de nederduitse gemeente te Maastricht opgerichte weeshuis, een novum voor de Maasstad. Uit de geraadpleegde bronnen valt niet op te maken, op welke wijze eertijds gezorgd werd voor de maastrichtse wezen. Waar geen weeshuis bestond, was het gebruikelijk de weeskinderen uit te besteden. De armentafel van de H. Geest nam de wezen der burgers onder zijn hoede en wees ze liefdadige burgers ter opvoeding toe. Toen deze wijze van wezenverzorging niet meer voldeed, ging men in de Noordelijke Nederlanden in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw steeds meer over tot het stichten van weeshuizen. Vollenhove opende in 1432 de rij, waarin het gereformeerde weeshuis te Maastricht de zeventiende plaats inneemt²³⁹. In 1635 verzocht de

CCDD, 1656, bijlage: Lijsten van armenhuisjes. Flament 11, 201-202: 1656 oktober 16. JAM, AK II, 167: 1656 oktober 27. SAM, 6, Recessen [1658]. ARA, StG, 8978, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1664.

²³⁶ JAM, AK III, 23: 1661 december 30. ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 59: Rekest kerkeraad, 1662 april 30.

²³⁷ ARA, StG, 8978, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1664 oktober, en aldaar, 8980: Rapport CCDD, 1666 oktober. ARA, StG, lias 5841: Instructie CCDD, 1673 april 14 ad 7.

²³⁸ ARA, StG, lias 5841: Weesmeesters aan HoMo, 1655 juli 9.

²³⁹ Schmidt. Weezenverpleging, 55-56, 90-94. Hallema. Geschiedenis, 5, 12, 15. Zie ook: Brecher. Die kirchliche Reform, 235. Philippens. Het geslacht (De) Pestere; in: De Nederlandse Leeuw 55 (1937) kol. 340 noot 59, waar gesproken wordt van weesmeesters-schepenen in Maastricht omstreeks 1600.

nederduitse kerkeraad de weesmeesters van de Heilige Geest ook gereformeerde wezen te willen opnemen. Dit hoeft nog niet te betekenen, dat er een speciaal weeshuis bestond; 'opnemen' kan hier immers beduiden 'onderhoudskosten vergoeden'. Dit klemte te meer, als eerst veel later berichten opduiken over plannen die de oprichting van een katholiek weeshuis beogen²⁴⁰. Vóór die tijd schijnt een dergelijk instituut in Maastricht niet te hebben bestaan en de gereformeerden zou dan de eer toekomen deze vorm van caritas te hebben geïntroduceerd.

De introductie ging gepaard met grote moeilijkheden, want waar moesten de gelden vandaan komen? Hoe aan een gebouw te komen om de wezen te huisvesten? In 1637 besloot de diakonie de „verstroyde weeskinderen” bijeen te brengen onder de hoede van een weesmoeder, Anna Leeuwens. Per kind ontving zij een daalder in de week en nog een rijksdaalder per maand extra „om haar schoon te houden”. Dat was het simpele begin van het gereformeerde weeshuis. In juli 1638 vertrok Ludovicus naar Den Haag in opdracht van de kerkeraad. Een der punten van het verlanglijstje, dat hij bij Hare Hoogmogenden indiende, was het verzoek met hun steun een weeshuis te mogen oprichten. Bij zijn thuiskomst deelde Ludovicus mee, dat de heren in Den Haag de mogelijkheid daartoe nader zouden doen onderzoeken door hun commissarissen-deciseurs²⁴¹.

Voorlopig gebeurde er niets. Slechts nam Ludovicus contact op met de krijgsraad, die de zorg had voor de arme soldatenweeskinderen. In 1640 ontvingen Hare Hoogmogenden een hernieuwd verzoek van kerkeraad en krijgsraad te Maastricht om aldaar een weeshuis te mogen oprichten, waarop 22 augustus 1640 een gunstige resolutie volgde. De stadscommandant ontving daarbij machtiging tot oprichting over te gaan. Als plaats van vestiging wezen de Staten het klooster der minderbroeders aan, dat sinds de verdrijving der paters uit de stad in 1639 nog slechts werd bewoond door een pater en een broeder, die in een afgesloten gedeelte van het gebouw mochten blijven wonen. De gereformeerden vonden het echter bedenkelijk met dergelijke fervente aanhangers van het pausdom onder één dak te huizen. De krijgsraad stelde daarom een aparte inspecteur – Ludovicus zelf – aan om te voorkomen, dat de franciscanen weeskinderen afkerig zouden maken van de ware religie²⁴². De luikse vertegenwoordiger te Den Haag te-

²⁴⁰ JAM, AK I, 23: 1635 augustus 15. Katholieke weeshuis: bijvoorbeeld Flament III, 190: 1667 april 29, en 280: 1668 maart 31.

²⁴¹ JAM, AK I, 41: 1637 april 24, 47-48: 1638 juli 28 en november 7. Gedenkboek 1932, 279.

²⁴² Gedenkboek 1932, 280 en 283: Resolutie HoMo augustus 22. ARA, StG, lias 5822: Anonymus uit Maastricht aan HoMo, lectum 1640 september 29. Flament I, 152: 1641 januari 28.

kende vergeefs protest aan tegen de schending der capitulatie door de inbezitting van het klooster der minderbroeders, want de Raad van State had reeds eerder hierover advies uitgebracht: de franciscanen hadden door hun deelname aan het 'Verraad' van 1638 van hun kant de capitulatie geschonden en daardoor de in 1632 toegekende rechten verspeeld²⁴³.

In hetzelfde advies wees de Raad van State de middelen aan om het onderhoud der wezen te bestrijden: jaarlijkse huis aan huis collecte, enkele kleinere stedelijke belastingen en de opbrengst van de aan de gereformeerden toegewezen helft der armengelden. Het weeshuis ontving hiervan het leeuwendeel – duizend gulden – wat echter bij lange na niet voldoende geweest schijnt te zijn, want in 1641 klaagden de maastrichtse deputaten op de vergadering der Gelderse Synode, dat zij geen kans zagen het dagelijks toenemend aantal wezen te voeden en te kleden. Hoe groot dit aantal in het begin was, is niet bekend. In later jaren schommelde het tussen de vijftig en zestig²⁴⁴. In ieder geval waren er meer monden open te houden, dan de beschikbare financiën toelieten: in juli 1643 zijn alle weeskinderen ziek vanwege „t quaede tractement”. Op allerlei manieren trachtten de weesmeesters daarom de inkomsten te vergroten. In 1646 overviel het maastrichtse garnizoen het stadje Tienen. Met rijke buit keerden de soldaten in de vesting terug. Het weeshuis vroeg en kreeg een deel der geroofde goederen²⁴⁵. Jaarlijks in de maand februari of maart collecteerden de weesmeesters huis aan huis voor hun wezen. Bij de katholieken was de ontvangst verre van hartelijk en hun bijdragen konden verwaarloosd worden. De kerkeraad nam daarom maar het besluit voortaan uitsluitend bij lidmaten te collecteren. Ondertussen hadden de weeskinderen getracht zichzelf te helpen door de gereformeerde maastrichtenaars op hun naamdag te gaan feliciteren met het feest van hun patroonheilige. De door het jeugdig initiatief onaangenaam verraste kerkeraad vond dat dit 'besteken' niet door de beugel kon; het was heel goed, als de lidmaten het weeshuis steunden, maar niet op deze manier²⁴⁶.

²⁴³ ARA, StG, lias 5822: Kerkeraad aan HoMo, lectum 1640 oktober 22. ARA, RvS, Resolutieregister 58, 134-135: 1640 augustus 16.

²⁴⁴ RAA, AGS I: Zutten, 1641 juli 28-31 en augustus 2. ARA, StG, lias 5833: Kerkeraad aan HoMo, 1656 februari 19 en lias 5838: Weesmeesters aan HoMo, 1667 januari 5. In de zomer van 1975 is het SAM in het bezit gekomen van het archief van het voormalige protestantse weeshuis. Het bestaan van dit archief werd toevalligerwijs en helaas zo laat bekend, dat het voor deze studie niet meer benut kon worden.

²⁴⁵ Gedenkboek 1932, 283-284.

²⁴⁶ JAM, AK I, 249: 1646 maart 30, en 198: 1644 juli 29. Voor de jaarlijkse collecte voor het weeshuis – en later ook voor het katholieke – zie de RV in de maanden februari of maart van elk jaar.

Afdoende hulp voor de aanhoudende financiële moeilijkheden van het gereformeerde weeshuis kon slechts geboden worden door de Staten-Generaal. Dezen wilden ook wel geldelijke steun bieden, maar uitsluitend uit te Maastricht vloeiende bronnen. Een van deze bronnen nu was de verkoop van vacante prebenden van de kapittels van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe, waarvan de vergeving oorspronkelijk toekwam aan de kapittelproost en de paus. Prebenden die vaceerden in de oneven maanden stonden ter begeving van de paus, in de even maanden ter begeving van de proost. Na de inname van Maastricht wilden de Staten de pauselijke maanden niet meer erkennen zodat zij besloten voortaan zelf als collator op te treden in de zogenaamde pauselijke maanden. Ik kom nog uitvoerig op deze kwestie terug²⁴⁷. Als een prebende vacant kwam in een oneven maand, verkochten Hare Hoogmogenden die opengevallen plaats in het kapittel bij opbod; en stelden dan de verkoopsom ter beschikking 'ad pios usus' dat wil zeggen ter ondersteuning van het gereformeerde onderwijs en de gereformeerde wezen en armen te Maastricht. Telkens als er een kanunnik in een oneven maand overleed, ontstond er een wedloop tussen de verschillende caritatieve instellingen om in aanmerking te komen voor de verkoop van de vacerende prebende. Het weeshuis kwam meerdere malen als overwinnaar uit de strijd en een van f 3.750 tot f 4.500 variërende som in hollands of zwaar geld was het zoete loon. Het geld was zeer welkom, want uit een staat van inkomsten en uitgaven uit het jaar 1657 blijkt, dat de laatste de eerste overtroffen met ruim 12½ procent en in de volgende jaren duren de klachten over de aanhoudende tekorten voort²⁴⁸. Hare Hoogmogenden stelden ook de pachtopbrengst van enige belastingen te Maastricht – de tachtigste penning en het klein zegel – ter beschikking van de wezen, maar de verpachting bracht nauwelijks zeshonderd gulden per jaar op, ofwel evenveel als de eveneens ter beschikking gestelde helft der prebende van f 1.200 maastrichts, die eertijds bestemd was voor het jezuïeten-college. De belasting op het klein zegel werd door de luikenaars ge-

²⁴⁷ Over de kapittels in het algemeen zie: Dopplers in de bibliografie vermelde grotere werken en ook die van Werminghoff. Over het niet erkennen van de pauselijke rechten: Brulez. Alfieri, passim.

²⁴⁸ SAM, 48, Inkomende en uitgaande stukken van de Brabantse Raad 1643-1687: 1648 november 20. Flament II, 174: 1650 november 5. Strijd om de prebenden: ARA, StG, lias 5825: 1647 maart 13, lias 5830: 1653 september 12, lias 5832: 1655 februari 2 en juli 9, lias 5834: 1657 juli 24, lias 5835: 1659 juni 6, lias 5837: 1664 augustus 2, lias 5838: 1667 januari 5 en oktober 29, lias 5839: 1668 maart 15. Voor de gemiddelde opbrengst van de verkoop van een prebende zie: ARA, StG, lias 5839: 1669 maart 9. Jaarrekening weeshuis: ARA, StG, lias 5834: 1657 augustus 18.

saboteerd. Zij weigerden stukken voorzien van dit zegel, juist omdat zij wisten dat de opbrengst van de zegelbelasting ten goede kwam aan het gereformeerde weeshuis²⁴⁹.

Het weeshuis was in 1640 door de kerkeraad opgericht in samenwerking met de krijgsraad. De Brabantse Raad stelde wel de weesmeesters aan, maar dat was slechts de officiële bekrachtiging van de personen die de kerkeraad voorstelde; in feite bleef de leiding aan de kerkeraad. De groeiende animositeit tussen de leiders van stad en kerk deed de Brabantse Raad ernaar streven de kerkeraad uit de leiding van het weeshuis te verdringen. Het is daarom begrijpelijk, dat de kerkeraad het een diaken zeer kwalijk nam, toen hij aan de magistraat verlof ging vragen te mogen collecteren voor de wezen²⁵⁰. De bom barstte echter pas, toen de magistraat op het idee kwam de vervallen fontein van Sint-Servaas op het Vrijthof te gaan herstellen tot 'embellissement' van de stad en verbetering van de drinkwatervoorziening. De stedelijke regering kreeg daarvoor het fiat van Hare Hoogmogenden met de toezegging, dat de eerstvolgende vacante prebende van het Sint-Servaaskapittel door de stad verkocht zou mogen worden ter bestrijding van de restauratiekosten. Aanstonds klom Ludovicus in de pen. Het herstel van de fontein vonden hij en zijn medeleden van de kerkeraad volkomen overbodig; bovendien leek het de kerkeraad absurd, dat een gereformeerde overheid een fontein van de Heilige Servatius ging herstellen ten nadele van de gereformeerde weeskinderen. Op dezelfde datum richtte ook de Brabantse Raad zich tot de Staten. Het weeshuis was uitstekend, maar enige ondersteuning bleef toch wel gewenst. Een paar weken eerder had de maastrichtse magistraat juist het tegenovergestelde beweerd: het weeshuis zat er warmpjes bij en er kon dus best een prebende op overschieten voor de restauratie van de fontein²⁵¹. Hieruit blijkt weer dat de Brabantse Raad in een moeilijke positie verkeerde. De fonteinkwestie was helemaal niet zo gewichtig, maar de individuele raad overstemde de Brabantse Raad, of waren er soms gereformeerde raadslieden die liever met de luikenaars meegingen dan met hun eigen geloofsgenoten? In ieder geval

²⁴⁹ ARA, StG, 8971, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1654 november 14. Aldaar, lias 5841: Instructie CCDD, 1673 april 14. Aldaar, 8978, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1664 oktober. Uit de op het SAM aanwezige rekening van het weeshuis over het jaar 1669 blijkt, dat uit de opbrengst van het klein zegel niets ontvangen werd. Voor de tachtigste penning zie: Doppler. De kleine of prinsentollen te Maastricht; in: Publications 54 (1918) 95-103.

²⁵⁰ SAM, 85, RV, 238: 1652 januari 15. JAM, AK II, 108-109: 1654 februari 6.

²⁵¹ ARA, StG, lias 5834: Kerkeraad aan HoMo, 1657 augustus 18. Aldaar: Brabantse Raad aan HoMo, 1657 augustus 17. Aldaar: Magistraat aan HoMo, 1657 augustus 4.

resolveerden Hare Hoogmogenden ten nadele van het weeshuis. De magistraat kreeg de gevraagde prebende en de weesmeesters moesten zich tevreden stellen met de belofte, dat voortaan bij voorkeur aan hen gedacht zou worden als er weer een prebende te vergeven viel²⁵².

Enige jaren later verloor de kerkeraad de zeggenschap over het weeshuis. Het in 1665 verschenen Recueil der Recessen bepaalde dat de aanstelling van weesmeesters in het vervolg zou geschieden door de magistraat en dat het beheer der financiën zou komen aan de Brabantse Raad. Door deze regeling goed te keuren maakten de Staten-Generaal van een kerkelijk-militaire een burgerlijk-militaire instelling; de Kerk had weer moeten zwichten voor de Staat²⁵³.

CONFLICTEN

In de jaren tussen 1580 en 1632 valt het op hoe innig wereldlijke overheid en kerkelijke instellingen samenwerken aan de rekatholisering van Maastricht. Er bestaat een hartelijke eensgezindheid die voortkomt uit de duidelijke doelstelling van de maastrichtse samenleving een katholieke samenleving te maken, waarbij ik in het midden laat of het allemaal om des geloofs wille gebeurde. De rekatholisering is immers nog steeds niet diepgaand onderzocht, zodat een gegrond oordeel over dit historisch proces voorlopig opgeschort zal moeten worden. Naar het mij toeschijnt staat één conclusie al bij voorbaat vast: felle conflicten tussen overheid en kerk zijn in die tijd niet voorgekomen, want die zouden heus wel bekend gebleven zijn, ook zonder nader onderzoek.

Hoe anders is na 1632 de verhouding tussen de wereldlijke overheid en de gereformeerde kerken. Van hartelijke eensgezindheid is daar geen sprake. Uit het raadhuis kijken de brabantse raadsleden hooghartig neer op de dominees, die geïrriteerd de heren op het kussen telkens weer de les lezen en willen voorschrijven wat zij te doen en te laten hebben. Gereformeerde overheid en gereformeerde kerken ontbrak het aan een gemeenschappelijk doel, zoals de katholieken dat na 1580 gekend hadden, terwijl ook de bloed- en standsverwantschap tussen de gereformeerde raadsleden en kerkdienaars ontbrak, die bij de katholieken wel bestond. De brabantse raadsleden waren machthebbers, regenten, 'heren' en tot deze klasse behoorden de voorgangers der gereformeerde gemeenten niet. Maar de dominees voelden zich ook dienaren Gods, waaraan zij het recht ontleenden de wereldlijke

²⁵² Flament II, 210-211: 1657 september 3.

²⁵³ Gedenkboek 1932, 284-285. Crahay. Coutumes, 384-386.

overheid terecht te wijzen, als zij zich niet gedroeg gelijk het een gereformeerde overheid in hun ogen betaamde. De hoge landscolleges in Den Haag waakten ervoor, dat het nooit tot heftige conflicten kwam, maar de voortdurende wrijving en irritatie over en weer konden ook zij niet wegnemen.

Bij tal van eerder beschreven gebeurtenissen bleek herhaaldelijk, dat wereldlijke overheid en gereformeerde kerken in Maastricht geen hartsvrienden waren. Hier zal dieper worden ingegaan op enkele grotere geschilpunten, die jarenlang een rol speelden in de onbehaaglijke verhouding tussen gereformeerde overheid en gereformeerde kerken: de eed van de magistraat, de beroeping der predikanten, de kerkelijke begrafeningen en de behandeling der dissenters.

Eed van de magistraat

In het formulier van de eed, die de brabantse raadsleden moesten afleggen bij de aanvaarding van hun zetel in de magistraat, mishaagde predikanten en ouderlingen de zinsnede, waarin het nieuwe lid beloofde de twee religies in de stad te zullen helpen handhaven. Voor een oprecht belijder van de ware gereformeerde religie was dit een gruwel. Ludovicus wendde zich in 1636 tot de Synode van Zuid-Holland, die het eedsformulier voor een vroom christen onaanvaardbaar want godslasterlijk vond; afleggers van deze eed moest het Avondmaal worden geweigerd. De ter synode aanwezige politieke commissaris Verbolt nam op zich het oordeel van de vergadering aan Hare Edelhoogmogenden voor te leggen en te verzoeken hierin verandering te brengen²⁵⁴. De Staten schoven het verzoek echter op de lange baan. De Zuidhollandse Synode te Delft vergaderd in 1638, diende opnieuw een rekest en memorie in over het maastrichtse eedsformulier, want er was nog steeds geen antwoord ontvangen. Pas na een bezoek van Ludovicus bij invloedrijke lieden in Den Haag kon de kerkeraad einde 1638 noteren dat de magistraatseed herzien zou worden²⁵⁵, wat gebeurde tijdens het bezoek van commissarissen-deciseurs in 1639. De brabantse leden van de magistraat werd gezegd, dat zij bij het afleggen van de eed in de passus „... soo de catholique apostolique ende roomsche, als de gereformeerde niet en sall verhinderen...” het woord 'roomsche' konden weglaten. Het valt echter te betwijfelen, of de regeling naar genoegen was. Het oorspronkelijke doel van Ludovi-

²⁵⁴ JAM, AK I, 48: 1636 juni 24. Knuttel. Acta; II, 101: 1636 september ad art. 37.

²⁵⁵ Knuttel, a.w., 166-167: 1638 augustus 2-7 ad art. 24. JAM, AK I, 48: 1638 november 7.

cus – verwijdering van de zinsnede over de handhaving der twee religies – werd niet bereikt. Suringar immers drukt de verschillende eedsformulieren af voor de jaren 1632, 1686 en 1702, maar daarin keert de gewraakte zinsnede telkens onveranderd terug. Het door Suringar afgedrukte formulier gaat terug op de in 1580 vastgestelde tekst na de herziening van de bestuursregeling door de ordonnantie van genoemd jaar²⁵⁶. In 1632 en latere jaren werd deze oorspronkelijke tekst slechts lichtelijk gewijzigd door kleine interpolaties, die nodig geworden waren door de wisseling van heer en de daarmee samenhangende invoering en erkenning van een tweede confessie in de stad. Daarnaast bestond er een aanzienlijk korter formulier, waarin de magistratsleden beloofden de twee confessies te handhaven en dat nog minder de goedkeuring van de kerkeraad kan weggedragen hebben:

Ick beloove ende swere dat ick d'exercitie van de christelijke religie binnen dese stad ende gevolge van dien, soo de catholique apostolique ende roomsche, als de gereformeerde niet en sall verhinderen, verstoeren off beletten, noch toelaten dat aan de eene of andere zijde eenige ergernisse gegeven werde, maar dat ick de onderlinge ruste ten aensien van beyde religien sal helpen houden ende manteneren²⁵⁷.

De burgereed wenste de kerkeraad ook veranderd te zien; de raad viel over de slotwoorden „Soo helpe mij Godt Almachtich ende alle Godts Heyligen”, die voor gereformeerde burgers onaanvaardbaar waren. De kerkeraad verzocht de aanroeping der heiligen te schrappen, welke concessie de magistraat toestond. In alle geschreven formulieren van de burgereed is er een ruime spatie na de woorden ‘Godt Almachtich’. Dit wettigt de veronderstelling dat de slotwoorden van de formule slechts werden gebruikt bij de eedsaflegging door katholieke burgers. Ook hier weer een zoeken naar de gulden middenweg. Hare Hoogmogenden gaven de kerkeraad iets, maar met zo karige hand, dat de andere gezindte er geen aanstoot aan kon nemen en vooral: de kerkeraad kreeg duidelijk te voelen, dat Den Haag bemoeienis met bestuurszaken niet op prijs stelde²⁵⁸.

²⁵⁶ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD, 1639 september 2, exhibitum 1640 januari ad art. 2. Zie ook: Knuttel, a.w., 206: 1639 juli ad art. 23. Het eedsformulier bij: Thewissen. Het hollandsche tijdperk; in: Publications 76 (1940) 202: Suringar. Bijdrage, bijlage B, 250-252; SAM, 225, Register der eedsformulieren 16e eeuw - 1793, fo. 77 recto - 78 verso.

²⁵⁷ Tekst volgens: SAM, 48, Inkomende en uitgaande stukken van de Brabantse Raad 1643-1687: 1661. Ook bij: Knuttel, a.w., 206, en: Thewissen, a.w., 202.

²⁵⁸ JAM, AK I, 116-117: 1641. Suringar, a.w., 250-252. In later jaren zijn er nog steeds bezwaren tegen de eedsaflegging; zie bijvoorbeeld: JAM, AK I, 230: 1645 augustus 11, en: Flament II, 190: 1645 juni 29.

Beroeping der predikanten

Een slepende kwestie werd de beroeping der maastrichtse predikanten. De aanstelling van de nederduitse en waalse dominees ging uit van Hare Hoogmogenden. In de door mij bestudeerde periode werden in totaal 23 predikanten aangesteld, zoals blijkt uit het volgende overzicht²⁵⁹:

LIJST VAN NEDERDUITSE EN WAALSE (W) PREDIKANTEN, 1632-1673

Naam	Beroepen	Overleden (+) / Vertrokken
Maresius, Samuel (w)	1632	1636
Ludovicus, Philippus	1632	1667+
Brelius, Johannes	1633	1660+
Bonté de la Tour, Antoine (w)	1633	1633+
Ruyting, Simeon	1633	1638
Grève, Jacques de la (w)	1634	1639
Berchet, Pierre (w)	1636	1639
Groen, Theodorus	1639	1654+
Bizou, Jacques (w)	1640	1662
Blancheteste, Henri (w)	1640	1662
Fellinger, Petrus	1645	1669+
Warnier, Gilles (w)	1648	1682
Loorius, Hubertus	1655	1669+
Hamerstede, Johannes van	1658	1671
Vliet, Cornelius van	1661	1664
Godfroy, Jacob (w)	1662	1670
Groen, Lambertus	1664	1667
Troye, Henricus	1668	1674
Colvius, Theodorus	1670	1673
Tilenius, Petrus	1670	1677
Sualmius, Peter	1670	1677
Poitevin de la Gaillarderie, Samuel (w)	1671	1673
Bergen, Cornelius van	1673	1673

De maastrichtse gereformeerden vonden beroeping via Hare Hoogmogenden niet ideaal, maar altijd nog beter dan beroeping via de stadsregering²⁶⁰. De „vlaamsche broeders” waren dan ook zeer ontsteld, toen de waalse predikant Everwijn in 1638 een geschrift publiceerde over de beroeping en afzetting van predikanten, waarin hij de magistraat veel te veel gezag toekende. Een heel nieuw geluid was dit niet. Wij beluisterden het al bij de aan het slot van het tweede hoofdstuk

²⁵⁹ Gedenkboek 1932, bijlagen VII en X.

²⁶⁰ Zie bijvoorbeeld: Flament I, 26: 1633 mei 20, 60-61: 1633 oktober 5. Gedenkboek 1932, bijlage VII. Meindersma. De gereformeerde gemeente, 40 en noot 1 aldaar. JAM, AK I, 6: 1633 april 18.

genoemde legerpredikant Markinius en reeds onder de volgelingen van Arminius was deze opvatting niet ongewoon. De Brabantse Raad stond volledig buiten de beroeping, zoals bleek bij de wrijvingen rond de nederduitse dominee Simon Ruyting (Ruytingius), een ongezeglijk en hovaardig man²⁶¹. Toen deze in 1638 naar Nijmegen werd beroepen, weigerde de maastrichtse kerkeraad hem zijn demissie te geven, die hij van zijn kant weigerde te vragen, alhoewel Hare Hoogmogenden hem toegestaan hadden van standplaats te veranderen. De staatse commissarissen-deciseurs moesten er in 1639 aan te pas komen om de zaak op te helderen en tot een goed einde te brengen. Zij rapporteerden, dat de weigering demissie te geven voor de kerkeraad zuiver een competentiekwestie was: niet willen onderdoen voor de trotse Ruyting, die eerst om demissie moest vragen. De staatse commissarissen verwonderden zich echter over de rol, die de magistraat in deze kwestie speelde. De stedelijke regering had immers niets van doen met de beroeping van predikanten; de tweeherigheid der stad maakte dit onmogelijk en de Brabantse Raad alléén bij de beroeping inschakelen ging naar de mening van commissarissen-deciseurs evenmin. Helaas motiveren zij hun mening verder niet.

De Brabantse Raad begon zich te roeren in 1644. Er moest toen een vierde predikant benoemd worden, die door de Raad van State niet nodig gevonden maar door de Staten-Generaal niettemin toegestaan werd²⁶². „Volgens het oude gebruik” wendde Ludovicus zich tot Hare Hoogmogenden. In een uitvoerig postscriptum drukte hij zijn ontstemming uit over een ongehoorde nieuwigheid: de Brabantse Raad wilde ook zeggenschap bij deze beroeping, iets, wat nog nooit gebeurd was. Ludovicus merkte op, dat dezelfde reden die de Hoogmogende Heren bewogen had het beroepingsrecht aan zich te houden, nu de brabanters bewoog zich dit recht toe te eigenen. Was die laatste zinsnede meteen een stille wenk aan de Staten, dat hun motief – de Kerk onder toezicht te houden – in het oog van de kerkeraad eigenlijk ook geen genade vond? De Staten-Generaal deden een nieuwe predikant aanstellen en van enige verdere actie van de Brabantse Raad wordt

²⁶¹ Knuttel, a.w.; III, 111 noot 1. Schöffner, J. De crisis in de jonge Republiek; in: AGN, VI, 1-25. Een predikant Everwijn komt te Maastricht niet voor in de lijst van franse predikanten; zie: Gedenkboek 1932, bijlage X. Was Everwijn een legerpredikant? Zie de opmerking in Gedenkboek 1932 t.a.p. Over Ruyting: NNBW, IV, kol. 1182, en: Gedenkboek 1932, 65-66.

²⁶² ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD, 1639 september 2 ad art. 20, exhibitum 1640 januari 20. Zie ook: Flament II, 127: 1638 september 23, 138: 1639 mei 6, 143: 1639 juli 29 en augustus 17, 145: 1639 september 19.

niets meer vernomen²⁶³. In 1658 gebeurde het omgekeerde. De Staten verzochten de Brabantse Raad een extra-predikant te willen salariëren uit de stadsmiddelen. De raad kaatste het balletje beleefd terug. Een predikant extra was inderdaad hard nodig. Het speet de raad echter dat de stadsfinanciën enige ondersteuning niet toelieten, want de gelden konden slechts uitgekeerd worden met toestemming van de Luikse Raad en die zou nooit goedvinden, dat de stad een gereformeerd predikant salarieerde. De Brabantse Raad hoopte overigens vurig, dat Hare Hoogmogenden, die altijd het ware geloof zo goedertieren gesteund hadden, ook nu wel middelen zouden weten te vinden voor een extra predikant, „... opdat wij bij onbekrompen godsdienst bequaem mogen wesen God de Here te bidden voor de glorie en welstand van Uwer Hoogh Mogenden doorlughtige regeringe...”. Daar was geen woord frans bij. Ook in 1660 wimpelde de Brabantse Raad een dergelijk verzoek van Hare Hoogmogenden af. De helft van de magistraat was rooms en die zag liever niet één predikant in de stad, zo schreven de brabanters naar Den Haag²⁶⁴.

In 1664 werd de zaak der beroepingen urgent. In Maastricht waren nog maar twee predikanten, meldde Ludovicus aan de Staten-Generaal. Een derde predikant was broodnodig, want anders zou een van de twee kerken gesloten moeten worden „tot spot van die des pausdoms”. Hare Hoogmogenden geliefden toch als ‘voesterheeren’ een gunstig besluit te nemen, want de stedelijke raad wilde niet helpen. Uit de bijlagen bij dit schrijven blijkt, dat de Brabantse Raad op 28 juni 1664 geëist had, dat twee van zijn leden de beroepingsvergadering zouden bijwonen. De kerkeraad tekende hiertegen op 4 juli protest aan. De eis van de raad was een ongehoorde nieuwigheid; zoiets was nergens in het vaderland gebruikelijk (het tegenovergestelde was eerder waar). Bovendien waren enkele leden van de kerkeraad tevens lid van de Brabantse Raad. Waarom was er dan nog extra toezicht nodig²⁶⁵?

Reeds enkele weken eerder had de kerkeraad zijn bezwaren tegen de dreigende inmenging van de Brabantse Raad uitvoerig op schrift gesteld. Sinds tweëndertig jaar geschieden de beroepingen door de

²⁶³ ARA, StG, lias 5823: Advies RvS, 1643 oktober 16, en lias 5824: Resolutie HoMo, 1645 januari 1, waarin verwezen wordt naar de resolutie met verlof tot aanstelling van een vierde predikant, 1643 oktober 26; aldaar: Nederduitse kerkeraad aan HoMo, 1644 juni 4. Gedenkboek 1932, 67 en noot 5 aldaar [aanstelling Fellingier].

²⁶⁴ ARA, StG, lias 5835: Brabantse Raad aan HoMo, 1658 december 13 en 1660 januari 27.

²⁶⁵ Aitzema XIII, 47e boek, 715-716: 1667. Van Zurck. Codex, 437: art. 34 van de kerkerode van 1586. Knuttel. Kerk en burgerlijke overheid, passim. ARA, StG, lias 5837: Ludovicus aan HoMo, 1664 juli 4 met bijlagen.

kerkeraad met approbatie van Hare Hoogmogenden. Niemand kon beweren, dat er in Maastricht geen goede predikanten waren, want de maastrichtse kerk hoefde niet onder te doen voor „florissante kerken in ons vaderland”. De maastrichtse kerkeraad had groter bevoegdheid dan welke andere ook, want hij had bovendien het toezicht over het weeshuis en de armenzorg. Deze uitzonderlijke positie kwam voort uit de opvatting dat Maastricht is een „staet ende provincie particulier, verscheyden van andere staten ende provincien”. De toestanden in Maastricht waren dus niet vergelijkbaar met die in andere plaatsen, waarmee de kerkeraad de vergelijking pareerde die de Brabantse Raad getrokken had met Breda en Den Bosch²⁶⁶. Vooral mocht niet vergeten worden, dat de brabantse raadsleden ook onderworpen waren aan de prins-bisschop van Luik en onder ede beloofd hadden beide religies te handhaven, „. . . waer door 't lichtelyck soude connen gebeuren dat d'een ofte den anderen, daer toe wel zoude arbeyden om anders geen predicanten te hebben, als die hincken aan weder zijde ende 't pausdom door de vingeren sien . . .”. Daarom hadden de Staten-Generaal alles aan de kerkeraad overgelaten; bovendien droeg de Brabantse Raad geen cent bij in het onderhoud van predikanten of gemeente. Bitter wees de kerkeraad verder op de vrijheid, die priesters en kloosterlingen „synde dickmaels groote bacchanten” in Maastricht genoten, terwijl ‘die van de religie’ gelijke vrijheid ontzegd zou worden, als de Brabantse Raad zijn zin kreeg. Wat zouden de papen niet denken, als zij lucht kregen van het gekrakeel tussen kerkeraad en brabantse magistraat²⁶⁷?

Op 5 juni 1664 hadden de Staten echter al besloten, dat bij de beroeping van een nieuwe predikant de gecommiteerden van de Brabantse Raad moesten worden toegelaten, wat in een besluit van die raad op 28 juni uiteraard volgaarne nog eens herhaald werd. Hare Hoogmogenden onderstreepten het besluit van de Brabantse Raad door op 2 juli nogmaals te resolveren, dat de beroeping van een predikant in de vacante plaats te Maastricht uitsluitend zou mogen plaatshebben in overleg met het de Staten-Generaal vertegenwoordigende deel van de magistraat. Het is niet duidelijk, wat met deze resolutie precies gebeurd is. Op 13 augustus klaagde de kerkeraad, dat hij nog steeds geen afschrift ontvangen had van de begin juli genomen resolutie. Dringend verzocht de kerkeraad Hare Hoogmogenden de verplichting tot over-

²⁶⁶ In Den Bosch kreeg de raad invloed op de beroepingen kort na 1651. Zie: Meindersma. De gereformeerde gemeente, 82.

²⁶⁷ ARA, StG, lias 5837: Kerkeraad aan HoMo, 1664 juni 13 herhaald in brief van dezelfde aan dezelfde, 1664 september 26. Zie ook: Gedenkboek 1932, 67-71.

leg met de Brabantse Raad te willen schrappen; daardoor zouden in de toekomst heel wat moeilijkheden voorkomen worden²⁶⁸.

Toch zou de kerkeraad aan het kortste eind trekken. In 1664 was hij erin geslaagd – de bronnen suggereren dit althans – door snel te handelen een predikant te beroepen zonder inmenging van de Brabantse Raad; na het overlijden van Ludovicus op 22 juli 1667 mislukte dit echter. Direct na het afsterven van de eerste predikant der maastrichtse nederduitse gemeente haastte de kerkeraad zich afgevaardigden te zenden naar Den Haag en naar de te Maastricht aanwezige gedeputeerden uit de Raad van State met de duidelijke bedoeling de Brabantse Raad voor te zijn. De brabantse raadsleden waren echter niet minder alert: op 25 juli lag bij de Staten-Generaal hun verzoek ter tafel om bij de opvolging van Ludovicus gehoord te worden, een verzoek, waarop Hare Hoogmogenden dezelfde dag nog in gunstige zin resolutie namen²⁶⁹. De kwestie lag evenwel té gevoelig om haar met een simpele resolutie even te kunnen oplossen. De nederduitse kerkeraad bleef tegenspartelen, terwijl de Brabantse Raad geen krimp gaf, vastbesloten als hij was de kerkeraad aan zich te onderwerpen.

Op 24 juli 1667 – nog vóór het besluit van Hare Hoogmogenden in Maastricht bekend kon zijn – verklaarde de kerkeraad zijn sedert 1632 bestaande rechten op de benoeming van predikanten te handhaven onder verwijzing naar de resolutie van 2 juli 1664, waarin Hare Hoogmogenden deze rechten bevestigd zouden hebben. De gedeputeerden uit de Raad van State ontrieden de kerkeraad de aanvraag voor een vijfde predikant als opvolger van Ludovicus, terwijl de Brabantse Raad hiervoor geen aanbeveling wilde geven, maar wel eigener beweging een verzoek ertoe wilde doen in Den Haag. De kerkeraad sloeg dit aanbod af, bang als hij was voor de groeiende invloed van de Brabantse Raad²⁷⁰. De brabanters eisten bij schrijven van 3 augustus, dat de Staten-Generaal de kerkeraad zouden gelasten contact op te nemen met „haere subalterne overheyt” over de beroeping van een opvolger. Dat was immers overal in den lande gebruikelijk en ook in de generaliteitssteden, zoals Bergen op Zoom,

²⁶⁸ Flament II, 267: 1664 juni 5. ARA, StG, lias 5837: Verzoekschrift Ludovicus, 1664 juli 5, met bijlage: Brabants raadsbesluit, 1664 juni 28; Kerkeraad aan HoMo, 1664 augustus 13. De mededeling in Gedenkboek 1932, 70-71, dat HoMo op 2 juli hun eis tot correspondentie tussen Brabantse Raad en kerkeraad introkken, is onjuist.

²⁶⁹ Gedenkboek 1932, 70-71. Flament II, 276: 1667 juli 25.

²⁷⁰ JAM, AK III, 376: 1667 juli 27.

overeenkomstig de voorschriften van de kerkerode van Dordt²⁷¹. De raadsleden waren de mening toegedaan, dat het vooral te Maastricht noodzakelijk was „geen andere als vreedsame, vrome, godsalige predicanten” te beroepen volgens het verlangen der Heren Staten; bovendien zou de correspondentie met de raad de kerk in achtving doen stijgen en haar bevrijden van „alle insulten der papisten”. Uit de passage over de vreedzame predikanten blijkt, dat de begeerte naar correspondentie met de nederduitse kerkeraad niet alleen voortkwam uit bemoei- en heerszucht. Immers juist in deze jaren dreigde de openbare orde te Maastricht verstoord te worden door de bijzonder strijd- lustige ds. Jan van Hamerstede, door de Brabantse Raad als ‘pasquillant’ bestempeld. De kerkeraad redde zich uit de netelige situatie door de vacature onvervuld te laten om aldus te voldoen aan haar „vaniteyt ende ambitie”, zoals de brabanters smaalden²⁷².

Het woord was nu aan Den Haag. De brief van de Brabantse Raad van 3 augustus 1667 stelden Hare Hoogmogenden in handen van de gedeputeerden voor Overmaas – een vaste commissie uit hun midden voor de zaken van Maastricht en de Landen van Overmaas meestal bestaande uit voormalige commissarissen-deciseurs – om in het geschil te bemiddelen; hetzelfde gebeurde met alle verdere correspondentie over de kwestie, die de Staten-Generaal bereikte zowel van de zijde van de Brabantse Raad als van de nederduitse kerkeraad in het najaar en de winter van 1667. Op 20 december 1667 gelastten de Staten dat én de Brabantse Raad én de nederduitse kerkeraad te Maastricht afgevaardigden naar Den Haag zouden zenden om daar op 10 maart 1668 gehoord te worden. De gedeputeerden uit de Staten-Generaal zouden dan trachten het geschil bij te leggen en – zo zij niet daarin slaagden – rapport uit te brengen in de vergadering²⁷³. Op 26 maart 1668 brachten de gedeputeerden voor Overmaas hun rapport uit over het resultaat van hun beraadslagingen met de maastrichtse gedeputeerden uit Brabantse Raad en nederduitse kerkeraad. De heren waren niet erin geslaagd de maastrichtenaars tot volledige overeenstemming te brengen met betrekking tot het houden van correspon-

²⁷¹ Over de door de Nationale Synode van Dordt voorgeschreven correspon- tie zie: Aitzema XIII, 47e boek, 715-716: 1667, en: Reitsma-Lindeboom. Ge- schiedenis, 551.

²⁷² ARA, StG, lias 5838: Brabantse Raad aan HoMo, 1667 augustus 3. Over Hamerstede: Gedenkboek 1932, vooral 136-138; Heynen. Maastrichtse drukken; in: Publications 83 (1947) 33-37; NNBW, VI, koln 694-695. ‘Pasquillant’: ARA, StG, lias 5838: Hamerstede aan HoMo, 1667 juni 29. Aldaar: Brabantse Raad aan HoMo, november 29.

²⁷³ Flament III, 191-193: 1667 augustus 5, november 21 en 29, december 3, 19 en 20, 1668 maart 13. ARA, StG, Resolutieregister 1667, december 20.

tie bij het beroepen van predikanten volgens de resolutie van Hare Hoogmogenden van 5 juni 1664. Met instemming van beide partijen stelden de gedeputeerde statenleden daarom een reglement voor, dat geschillen rond beroepingen in de toekomst moest voorkomen. De kerkeraad zou twee kandidaten ter beroeping voorstellen (art. 1). Twee afgevaardigden uit de magistraat – lidmaten van de gereformeerde gemeente – en enige uit de kerkeraad zouden gezamenlijk of afzonderlijk de twee predikanten gaan horen (art. 2), waarna de twee afgevaardigden uit de magistraat mede hun stem zouden uitbrengen in de beroepingsvergadering (art. 3). Tenslotte zou als naar gewoonte de toestemming van Hare Hoogmogenden worden gevraagd (art. 4). De Staten-Generaal verklaarden zich accoord met het voorgestelde reglement en gelastten de Brabantse Raad en de nederduitse kerkeraad voortaan de daarin vervatte bepalingen na te leven²⁷⁴.

In feite werd de beroeping door deze regeling een politieke zaak. De kerkeraad telde meestal enkele leden uit regentenfamilies. Sinds 1645 bedroeg het aantal nederduitse predikanten steeds vier, maar sinds 1642 het aantal ouderlingen slechts drie, waardoor bij stemmingen in de kerkeraad de predikanten altijd de meerderheid hadden. Bij de beroepingsvergaderingen zouden na 1668 echter steeds twee brabantse raadsleden extra aanwezig zijn, zodat de maastrichtse raadsverwanten het voor het zeggen hadden in deze belangrijke kerkelijke zaak. De nederduitse gemeente rebelleerde door in 1669 slechts ouderlingen te kiezen, die niet verwant waren aan regentenfamilies. Het duurde echter niet lang: in 1670 waren álle ouderlingen afkomstig uit regerende families²⁷⁵.

De arbitrage van de Staten-Generaal was dus uitgevallen in het voordeel van de wereldlijke overheid, een resultaat dat gezien tijd en omstandigheden wel te verwachten viel. Dit nam niet weg, dat de kerkeraad op de classisvergadering te horen kreeg zijn recht tot beroeping van predikanten verwaarloosd te hebben, een nergens op slaande beschuldiging, want het omgekeerde was eerder waar. Het leedwezen van de classis over de verandering, die in Maastricht plaatsgegrepen had, vond haar neerslag in een protest aan de Gelderse Synode, een protest, dat het daar niet verder bracht dan een „aen-

²⁷⁴ Flament III, 192: 1667 december 20, 193: 1668 maart 13 en 26. SAM, 48, Inkomende en uitgaande stukken van de Brabantse Raad 1643-1687: Resolutie HoMo over vaststelling reglement beroeping predikanten en correspondentie met de Brabantse Raad, 1668 augustus 26. Tekst van het reglement: ARA, StG, Resolutieregister 1668, maart 26, onder meer letterlijk afgedrukt in: [Van Alphen]. Nieuw kerkelijk handboek, jg. 1891, 324-325.

²⁷⁵ Gedenkboek 1932, bijlagen VII en VIII.

genomen voor notificatie". Op een tweede protest reageerde de synode slechts met de vermaning dat de kerk van Maastricht zich voortaan tegen dergelijke nieuwigheden moest verzetten. De 'politieken' kwamen als overwinnaars uit de strijd te voorschijn en waren nu bereid de koorden van de beurs los te maken. Bij verschillende gelegenheden kreeg de kerkeraad iets toegestopt uit de stadsmiddelen, die volgens de Brabantse Raad eerst absoluut niet voor dit doel gebruikt mochten of konden worden²⁷⁶.

Het beroepen van predikanten leidde niet meer tot ernstige moeilijkheden in de nog resterende jaren vóór de inname van de stad door de fransen in 1673. In 1669 was de nederduitse kerkeraad zelfs zo ser-
viel, dat hij verklaarde graag (!) twee heren uit de Brabantse Raad te ontvangen bij de beroeping. Doel was de kerkeraad echter niet, want toen de Brabantse Raad hoogschout Groulart wilde deputeren, wees de kerkeraad dit krachtig en met succes af. Gecommitteerden zou de nederduitse kerkeraad graag ontvangen, mits zij lid waren van de nederduitse gemeente en niet van de franse zoals Groulart²⁷⁷.
Waarom de hoogschout zich wilde laten afvaardigen is niet duidelijk. Het is denkbaar, dat hij als voornaamste lid van de regerende brabantse kaste de meest aangewezen man leek om te kunnen zorgen voor de keuze van een predikant, die de gereformeerde notabelen aange-
naam was; die heren hadden absoluut geen behoefte aan een horzel in de kudde als de zeloet Hamerstede. Zou geld misschien een rol gespeeld hebben? Er zijn geen directe bewijzen voor, maar het verge-
ven van ambten was in die tijd een lucratief recht voor de vergever en waarom zou dit bij de beroeping van predikanten niet meegespeeld hebben? Als de agent van de prins-bisschop, Van der Veecken, in 1671 protesteert tegen het betalen van de beroepingskosten uit stadsmiddelen is dat begrijpelijk: stadsmiddelen waren indivies en de prins-
bisschop kon een dergelijke besteding uiteraard niet goedkeuren²⁷⁸. Maar waarom zou de stadscoummandant in 1669 misnoegd zijn ge-
weest toen een door hem aanbevolen predikant niet benoemd werd²⁷⁹? Wensten burgers geen door een militair naar voren geschoven kandidaat of kwam de misnoegdheid voort uit het mislopen van een gelde-

²⁷⁶ JAM, Acta classis I, 263: 1668 juli 3 en 7, en 312-313: 1669 augustus 6. RAA, AGS II: Harderwijk, 1668 augustus 12-20, en Zutfen, 1669 augustus 18-?. JAM, AK IV, fo. 39 recto: 1670 februari 7. SAM, 87, RV, 234: 1672 oktober 10, en 237-238: 1672 december 5.

²⁷⁷ JAM, AK IV, fo. 28 verso - 29 recto: 1669 augustus 7.

²⁷⁸ Flament III, 207: 1671 februari 5.

²⁷⁹ JAM, AK IV, fo. 29 recto: 1669 augustus 7.

lijke vergoeding? Te bewijzen valt er niets: „pecunia non olet”, maar het ruikt er wel naar!

Kerkelijke begrafenissen

Het geschil over de beroeping van predikanten was veroorzaakt door de Brabantse Raad. Het geschil over het deelnemen aan katholieke begrafenissen dankte zijn ontstaan aan de kerkeraad. Ook dit was oud zeer. Vóór de volledige calvinisering van de Brabantse Raad in 1635 had de in meerderheid uit katholieken bestaande magistraat de gereformeerden een christelijke begrafenis op een van de kerkhoven of in een van de kerken misgund. Na 1635 behoorde deze vorm van achteruitzetting tot het verleden, maar nu zag de nederduitse kerkeraad een nieuwe ergernis groeien: de deelname van de gereformeerde lidmaten aan katholieke begrafenissen met al de daaraan in gereformeerde ogen verbonden afgodische gebruiken. De kerkeraad achtte het zijn heilige plicht hiertegen op te treden en te blijven strijden, ook toen zijn verzet politieke consequenties met zich meebracht. Een extra complicatie was het feit, dat de katholieken wilden blijven begraven op de kerkhoven van de door de gereformeerden genaaste kerken van Sint-Jan en Sint-Matthijs. In de jaren 1640-1646 gaf dit aanleiding tot herhaalde klachten en wrijving over en weer; daarna wordt er niets meer van vernomen en schijnt men dus tot een oplossing gekomen te zijn²⁸⁰.

Stuitender vond de kerkeraad het begeleiden van katholieke overledenen naar hun laatste rustplaats door de lidmaten van de gereformeerde kerk, wat uiteraard ook afgewezen werd door de Gelderse Synode en de Waalse, die sprak van „une péché si énorme”²⁸¹. In 1645 tikte de kerkeraad de koster op zijn vingers, omdat hij tegen vergoeding was gaan bidden bij paapse lijken. Het was „. . . gants ongeraden dat imant van de onse enige gemeynschap sal hebben met de vuylichheit des pausdoms . . .”. Een jaar later stond de kerkeraad toe, dat lidmaten een begrafenis in de Sint-Servaaskerk bijwoonden. Indien er echter enige superstitiën mochten plaatsvinden, moesten de gereformeerden onmiddellijk de kerk verlaten²⁸². Het hielp niet, want in 1651

²⁸⁰ JAM, AK I, 85: 1640 mei 4, 88: 1640 juli 18, 107: 1641 februari, 1, 115: 1641 mei 24, en 243: 1646 februari 23.

²⁸¹ JAM, AK I, 82: 1640 maart 2. RAA, AGS I: Arnhem, 1640 juli 15-18, derde gravamen van Maastricht. Livre synodal; II, 594: Zierikzee, 1661 september 7-12.

²⁸² JAM, AK I, 228: 1645 juli 7 en 253: 1646 april 27. Mogelijk was de koster ‘ad vitam’ benoemd en dus katholiek. Zie: Van Deursen. Bavianen, 22-23.

klaagde de kerkeraad, dat het bijwonen van paapse begrafenissen hand over hand toenam. Sommige gereformeerden gingen zelfs mee in de kerk, namen hun hoed af, lagen op de knieën en gingen ten offer. Ondanks herhaalde waarschuwingen vanaf de preekstoel bleef het euvel toch voortduren. De nederduitse kerkeraad nam daarop contact op met de franse kerk om één lijn te trekken in het bestraffen der overtreders. Gezamenlijk werd besloten de lidmaten, die aan een katholieke begrafenis deelgenomen hadden, uit te sluiten van het Avondmaal. Het viel de lidmaten echter vaak niet gemakkelijk zich afzijdig te houden. Wat hadden die gereformeerde gerechtsdienaars bijvoorbeeld anders kunnen doen dan meegaan, toen katholieke burgemeesters hen gelastten de magistraat naar een mis te begeleiden²⁸³?

Tot nu toe was deze kwestie een intern-kerkelijk geschilpunt geweest. De uitsluiting van het Avondmaal hielp echter niet, want de lidmaten bleven hun burenplicht vervullen, ook bij katholieke begrafenissen. Toen zochten de kerkeraadsliden het hogerop en verlangden een ingrijpen van de overheid, waardoor het geschil openbaar en politiek werd. Op 1 mei 1658 richtte de nederduitse kerkeraad een schrijven aan Hare Hoogmogenden met het verzoek een regeling te treffen. Niet een verbod, daarvoor zag de kerkeraad de kwestie te genuanceerd. Katholieke begrafenissen konden niet bijgewoond worden door gereformeerden vanwege de paapse superstitiën, aldus de kerkeraad, maar van de andere kant was het toch ook vanzelfsprekend „ . . . tot conservatie van de burgerlycke eenigheyt . . . ” dat de burgers over en weer en zeker onder bloedverwanten elkaar de laatste eer bewezen. Zou het daarom niet mogelijk zijn, dat de commissarissen-deciseurs met hun luikse collegae tot een afspraak kwamen om deze moeilijkheden uit de wereld te helpen, waarbij elke schending van de capitulatie vermeden diende te worden? In deze zin resolveerden Hare Hoogmogenden op 4 mei 1658. De staatse commissarissen stelden voor alle uiterlijk vertoon bij een katholieke begrafenis te beperken tot een zwart of – voor een kind of jong meisje – wit kleed over de baar. De dekens van de twee stadskapittels verklaarden zich accoord, maar de luikse commissarissen-deciseurs weigerden een dergelijke vereenvoudiging van het katholieke begrafenisceremonieel te aanvaarden²⁸⁴.

De verontwaardiging van de leiders der gereformeerde gemeenten valt licht te begrijpen: de katholieke begrafenisgebruiken – bij een

²⁸³ JAM, AK II, 43: 1651 juli 28, 112 en 114: 1654 mei 8 en 29; 49: 1651 november 10.

²⁸⁴ ARA, StG, Iias 5835: Kerkeraad aan HoMo, 1658 mei 1. Flament I, 213. De regeling van het begrafenisceremonieel in: ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 50: Rapport CCDD, 1658 ad 32.

deftige begrafenis – moesten wel een ijzelijke heiligschennis zijn in hun ogen. Het lijk werd aan huis afgehaald door paters uit de kloosters der dominicanen, augustijnen, kruisheren en capucijnen. Iedere groep kloosterlingen werd voorafgegaan door twee dragers, waarvan de één een groot kruisbeeld droeg, de ander een kerkvaandel met de beeltenis van de betrokken ordestichter of patroon. Zingend of hardop biddend trokken de religieuzen door de stad „... met aenroepinge van haere gepretendeerde santen...”. Dan volgden de zogenaamde Twaalf Apostelen – een afvaardiging uit het dus genaamde bejaardenhuis – met brandende kaarsen in de hand. Al dat bidden en zingen en die gewijde kaarsen dienden „... tot verlichtinge van de pijn des vageviers...”. De kerkeraad was van oordeel, dat gereformeerden daar toch niet aan konden meedoen zonder ernstige schending van hun heiligste overtuiging. De gereformeerde leden van de Brabantse Raad waren van een andere mening. Zij vonden die begrafenisgebruiken maar uiterlijk vertoon, dat hun geweten niet raakte. Het waren maar „onnutte ceremoniælen” die met godsdienst niets van doen hadden, „... maar alleenig gefundeert sijn op de baatsucht vande geestelijkheid die voor haren gang ieder een emolument van een pint wijn off meer genieten...”²⁸⁵. Een nieuw conflict was geboren, dat de reeds bestaande animositeit over magistraatseed en beroeping der predikanten slechts vergrootte. Wie zou in de begrafenisgewestie gelijk krijgen: de kerkeraad of het gereformeerde deel van de stedelijke magistraat? Zou het stadhuis wijken voor de kerk of omgekeerd?

In zijn ijver voor de ware religie ging de kerkeraad niet bepaald tactisch te werk. Het zal de leden van de Brabantse Raad immers niet verborgen gebleven zijn, dat de kerkeraad bij de staatse commissarissen-deciseurs aangedrongen had op het benoemen van een vrome magistraat. Rigoureuus schreef de kerkeraad, dat in een stad waar het „pseudom is in volle cracht en volcomelyck gemainteneert” een gereformeerde Brabantse Raad niet mocht bestaan uit ‘weyffelaers’ of lieden die ‘hincken op beyde zyden’²⁸⁶.

In mei 1661 overleed de katholieke oud-burgemeester Paludanus (Van den Broek), die door huwelijk verwant was aan de gereformeerde burgemeester Rietraet. De begrafenis werd bijgewoond door de voltallige Brabantse Raad, die in de stoet meetrok tot aan de kerkdeur, zoals dat in Sedan ook gebruikelijk was. De nederduitse en de franse kerkeraad waren hevig gebelgd over het openlijk trotseren van hun verbod en zonden predikant Fellinger om dit de heren mee te delen.

²⁸⁵ JAM, Acta classis I, 170: 1661 oktober 4. SAM, 41, Notulen Brabantse Raad: 1660 juni 2.

²⁸⁶ JAM, AK II, 278: 1660 juli 16.

De raadsleden gaven de predikant te verstaan, dat verschillende hunner verwant waren aan Paludanus en daarom uit burgerlijke beleefdheid moeilijk hadden kunnen wegblijven. De raad was het overigens zeer wel bekend, dat de kerkeraad indertijd een verbod had uitgevaardigd tegen het bijwonen van dergelijke begrafenissen. Maar – en nu kwam de aap uit de mouw – de kerkeraad was door dat verbod zijn boekje te buiten gegaan, want het regelen van begrafenissen hoorde tot de competentie van de magistraat en niet tot die van de kerkeraad. De Brabantse Raad meende daarom, dat de predikanten en ouderlingen toch minstens overleg hadden moeten plegen, alvorens hun besluit te nemen. Bovendien beweerde de kerkeraad, dat het „volgen vande paepsche lycken” de zwakkere lidmaten zou ergeren. Och, schamperden de vergaderde raadsleden, dat was nu al jaren gebruikelijk en toch viel er niets te bespeuren van „. . . eenighe sodanige teerheyt off swakheyt inde gemeente vande religionsverwanten die nu weinig minder als dertig jaren met de leer van Gods woord gevoed en gesterkt zijn . . .”. Dominee Fellingier protesteerde heftig op dat afwijzend bescheid, maar de brabantse heren gingen rustig door met het bijwonen van katholieke begrafenissen²⁸⁷.

De leiders van de gereformeerde gemeente gaven het echter niet zó gauw op. Een deputatie uit de nederduitse en franse kerkeraden had op 20 juli 1661 weer een ‘minnelijke conferentie’ met de Brabantse Raad. De deputatie was zeer ontstemd, dat de raadsleden zo openlijk een, mij onbekend, besluit negeerden, dat de kerkeraden in 1652 genomen hadden in overleg met de commissarissen-deciseurs. De afvaardiging werd in de vergadering van de Brabantse Raad keurig ontvangen: zes stoelen stonden klaar voor de protesterende opzieners der kerkgemeenten, maar enig resultaat mochten zij niet boeken. Pensionaris Pesters diende de heren van repliek. De raad kon zich niet gebonden achten door een van de preekstoel afgekondigd verbod, dat een of ander raadslid tijdens zijn kerkbezoek toevallig had gehoord. De kerkeraden konden bovendien moeilijk van de raad verwachten, dat zijn leden maatregelen zouden gaan nemen, die voor het katholieke deel der burgers nadelig waren. Hun ambtseed verbood dat, want daarin hadden zij beloofd beide confessies te beschermen en te handhaven²⁸⁸. Het werd niet ronduit gezegd, maar het antwoord van de Brabantse Raad kwam er kort en bondig op neer, dat de kerkeraden zich niet hadden te bemoeien met het civiel bestuur der stad en dat de raadsleden geen bevoogding wensten te aanvaarden van predikanten en ouderlingen.

²⁸⁷ JAM, AK II, 342: 1661 juni 3. SAM, als noot 285.

²⁸⁸ JAM, AK II, 343: 1661 juni 11. SAM, als noot 285: 1661 juli 20.

De brabanters in de stedelijke magistraat hadden overigens wel reden de kerkeraden niet bijster vriendelijk gezind te zijn, want predikanten en ouderlingen probeerden de Staten-Generaal uit te spelen tegen de Brabantse Raad. Begin juli 1661 lag de katholieke vrouw van de gereformeerde burgemeester Rietraet op sterven. De kerkeraad zag hier zijn kans schoon en verzocht reeds op voorhand aan de gedeputeerden uit de Raad van State, die juist Maastricht bezochten, niet aan de begrafenis te willen deelnemen. Het is niet duidelijk of de kerkeraad met dit ietwat voortijdig verzoek succes gehad heeft en de gedeputeerden inderdaad weggebleven zijn. Toch komt de Brabantse Raad na de afwijzing van 20 juli 1661 terug op zijn besluit. Op 29 juli stelde de raad voor de helpende hand te bieden om aanstotelijke paapse ceremoniën bij deftige begrafenissen af te schaffen, opdat iedereen zonder kwetsing van geweten eraan deel zou kunnen nemen. Mocht deze afschaffing niet lukken, dan zou de Brabantse Raad zich afzijdig houden en ook anderen dwingen dit te doen; een dergelijke dwang was niet in strijd met de ambtseed, zoals de raad een week eerder gesteld had. Verder zou de raad de komende commissarissen-deciseurs verzoeken een nieuwe regeling te treffen voor katholieke begrafenissen ofwel in overleg met hun luikse collega's ofwel alleen. Als voorlopige oplossing van de kwestie stelde de Brabantse Raad voor bij de begrafenissen op dezelfde wijze te werk te gaan als bij de begrafenissen van mevrouw Rietraet. De stoet trok toen zonder enig uiterlijk vertoon van het sterfhuis naar de kerk. Er waren geen kaarsen, geen vaandels, geen kruisen, geen biddende en zingende kloosterlingen en de geestelijkheid had het lijk opgewacht in de kerk. Een verklaring voor deze sobere begrafenis is mij onbekend. De overledene, Maria Rietraet-Belgens, was katholiek en dus gemengd gehuwd met de gereformeerde burgemeester Rietraet, wat een motief kon zijn voor het niet begeleiden van het lijk over straat. Er is nog een andere mogelijkheid ter verklaring van de afwezigheid van kloosterlingen bij de begrafenis van Maria Belgens en wel dat zij een ex-kloosterzuster was. De geraadpleegde stukken wekken soms dit vermoeden, maar het is te vaag om het hier in de beschouwingen te kunnen laten meespelen²⁸⁹.

De vrij snelle omzwaai van de Brabantse Raad van volstreckte afwijzing (20 juli) tot de in het nieuwe voorstel van 29 juli vervatte meegaandheid met de wensen van de kerkeraden doet vermoeden, dat dominees en ouderlingen een willig oor gevonden hebben bij de gedeputeerden uit de Raad van State; bewijzen daarvoor heb ik echter niet gevonden.

²⁸⁹ JAM, AK II, 345: 1661 juli 8 en 348-349: juli 29.

Nu meende de nederduitse kerkeraad een gunstige gelegenheid te hebben om de raad volledig op de knieën te krijgen. De bejaarde Ludovicus verzocht de brabantse heren zich geheel te onderwerpen aan de resolutie van de Gelderse Synode, die in 1640 had bepaald dat het bijwonen van katholieke begrafenis voor gereformeerden volstrekt ontoelaatbaar was. Deze onvoorwaardelijke capitulatie werd echter beslist geweigerd: de raad wilde niet verder gaan dan het aangeboden compromis. Een teleurstelling voor de kerkeraden, want zij wisten heel goed dat bij Hare Hoogmogenden niet veel te bereiken viel. De Staten-Generaal hadden immers herhaaldelijk verklaard, dat zij de van oudsher gebruikelijke processies in Maastricht niet wilden verbieden, aangezien dat in strijd was met de capitulatie. Als pleister op de wonde bood de Brabantse Raad aan met de luikenaars te onderhandelen om tot een gemeenschappelijk verbod te komen van de paapse begrafenisplechtigheden. De notulen van de Brabantse Raad vergaten helaas te vermelden, of predikanten en raadsleden hun plechtstatige ernst hebben weten te bewaren bij dit absurde voorstel: de katholieke luikse raadsleden zouden zoiets nooit ofte nimmer doen! Venijnig verzocht de Brabantse Raad toch geen „invocatieve woorden uyt te gieten tegens de magistraet”. Dat was immers uiterst nadelig voor de ware religie „ . . . daer het ontsagh, de liefdde en eenichheit onder de religionsverwanten voor een sterckte moeten dienen tegens de vyanden van den staat ende vande kercke, die (in Maastricht) verre de sterckste int getall syn . . . ”²⁹⁰.

Toch waren de gereformeerde raadsleden niet helemaal gerust. Op 4 augustus 1661 kwamen zij weer in vergadering bijeen, twee dagen na hun weigerend antwoord aan de predikanten Ludovicus en Warnier. De brabanters vreesden, dat de begrafenis kwestie onenigheid teweeg zou brengen met hun luikse ambtgenoten en dat moest tot iedere prijs vermeden worden. Verder waren zij bang een slechte indruk te maken, want Ludovicus bleef de gedeputeerden uit de Raad van State bewerken. De Brabantse Raad besloot Den Haag duidelijk te maken, dat de bevordering van de ware godsdienst hem boven alles ter harte ging. Tevens zou bij monde van de gedeputeerden uit de Raad van State verzocht worden dat de Staten-Generaal de omstreden „paepsche ceremonien” zouden verbieden, maar vooral „ . . . dat in allengevalle het magistrael respect ten besten werde geconserveert . . . ”²⁹¹. Uit de laatste zinsnede blijkt duidelijk de diepere oorzaak van hun bezorgdheid: niet de bevordering van de ware godsdienst, maar de angst hun

²⁹⁰ SAM, als noot 285: 1661 augustus 2. JAM, AK II, 350-351: idem.

²⁹¹ SAM, als noot 285: 1661 augustus 4.

gezicht te verliezen door een mogelijke overwinning der predikanten; dat mocht in geen geval gebeuren. De raadsverwanten konden zich toch niet laten ringeloren door een paar predikanten, die een trap lager stonden op de maatschappelijke ladder.

Om dezelfde reden trachtten zij nog een andere slag af te weren. Ludovicus had de hulp ingeroepen van de Gelderse Synode, die te Nijmegen in vergadering bijeen was. Op het gravamen van Maastricht over het volgen van katholieke begrafenissen door lidmaten en zelfs leden van de Brabantse Raad antwoordde de synode, dat deze lidmaten persoonlijk vermaand dienden te worden en, indien de lidmaten zich hieraan niet stoorden, zou Maastricht zich het beste tot Hare Hoogmogenden kunnen wenden²⁹². Zodra de Brabantse Raad daar lucht van kreeg, zond hij een van zijn leden, Caspar van Hogendorp, naar de Waalstad. Hogendorp begon aanstonds de leden van de synodale vergadering te bewerken. In een brief aan een ongenoemde 'stoelbroeder' te Maastricht stippelde Hogendorp zijn gedragslijn uit. De Gelderse Synode moest de indruk krijgen, dat de Brabantse Raad met de beste bedoelingen bezielde was ten opzichte van de gereformeerde godsdienst. Tegelijkertijd zou hij de synode er evenwel op wijzen, dat de raad zich niet behoefde te schikken naar de besluiten van de synode, daar Maastricht volgens de capitulatie van 1632 een aparte provincie was en wel een tweeherige. Reeds op 23 augustus kon hij ter geruststelling meedelen, „ . . . dat de heeren van de magistrate bij haren edelen respect sullen blijven . . . ”²⁹³. Het cruciale punt, de eer en hoogheid van de Brabantse Raad, zou dus ook door de Synode van Gelderland gesauveerd worden. Een goede week later berichtte Hogendorp, dat de synode twee van haar leden had aangewezen om de begrafeniskwestie te onderzoeken. Direct na de ontvangst van deze brief kwam de Brabantse Raad in buitengewone vergadering bijeen. De komst van de deputaten uit de Gelderse Synode achtte de raad zeer verontrustend. De roomsen zouden scheuring en onenigheid verwachten onder de gereformeerden, terwijl die van de religie weinig gesticht zouden zijn, als zij de onenigheid bemerkten tussen overheid en kerkeraad. Hogendorp kreeg opdracht de synode ervan te verwittigen, dat de Brabantse Raad niet om synodale bijstand gevraagd had en daarom het zenden van deputaten maar vreemd vond. De raad zou zich liever verlaten op de beslissing van Hare Hoogmogenden²⁹⁴.

²⁹² RAA, AGS II: Nijmegen, 1661 augustus 14-21.

²⁹³ SAM, 48, Inkomende en uitgaande stukken van de Brabantse Raad 1643-1687: Hogendorp aan ongenoemde 'stoelbroeder' uit Nijmegen, 1661 augustus 21; dezelfde aan pensionaris Pestere uit Nijmegen, 1661 augustus 23.

²⁹⁴ SAM, als noot 285: Buitengewone vergadering van 6 september 1661.

Intussen bleef de begrafeniskwestie de gemoederen bezig houden. Op de vergadering van de classis te Maastricht in het najaar van 1661 werd de zaak nog eens lang en breed besproken. De maastrichtse afgevaardigden konden daar meedelen, dat de meeste lidmaten zich gewillig onderwierpen aan het voorschrift katholieke begrafenissen te mijden. De Brabantse Raad in zijn geheel bleef zich echter hardnekkig verzetten: het besluit om deel te nemen aan de begrafenis van oud-burgemeester Paludanus was op het raadhuis genomen met eenparige stemmen. Dit slechte voorbeeld stemde de katholieken tot vrolijkheid, bedroefde de gereformeerden en verleidde de zwakke broeders onder hen, aldus de maastrichtse deputaten. De weerspanning van de Brabantse Raad leidde zelfs tot moeilijkheden voor de gereformeerden in het buitenland. Protestanten in Frankrijk, Luxemburg (bedoelde men Sedan?) en andere streken, die weigerden een katholieke begrafenis bij te wonen, werden daar vervolgd met een beroep op de mee-gaande houding van de gereformeerde raadsleden in Maastricht. De nederduitse kerkeraad achtte zich beledigd door de houding van de brabantse magistratsleden, maar wat viel eraan te doen? De Brabantse Raad beroep zich erop, dat begrafenissen een 'res mixti fori' waren, zowel politiek als kerkelijk, en ontkende derhalve het alleenrecht van de kerkeraad hiervoor bindende voorschriften uit te vaardigen. Het door de Brabantse Raad voorgestelde beroep op Hare Hoogmogenden achtte de nederduitse kerkeraad vrijwel zinloos. Immers, de kans dat de Staten-Generaal de publieke manifestaties der katholieken zouden verbieden was nagenoeg nihil²⁹⁵.

Het verdere verloop der gebeurtenissen stelde de nederduitse kerkeraad in het gelijk. Ondanks de waarschuwing van Hogendorp aan de Gelderse Synode, dat haar deputaten te Maastricht niet welkom waren, vertrokken de aangewezen predikanten in de zomer van 1662 toch naar het zuiden, terwijl tegelijkertijd twee andere deputaten van de synode zich naar Den Haag begaven. Op het gerucht van de komst der afgevaardigden besloot de Brabantse Raad hun verzoek beleefd te weigeren en hen te verwijzen naar de commissarissen-deciseurs. De afloop van het bezoek van deputaten is niet bekend, maar in elk geval hielden de Staten-Generaal de brabantse raadsleden de hand boven het hoofd. Op 30 augustus resolveerden Hare Hoogmogenden, dat de katholieke begrafenissen verder zouden plaatsvinden, zoals vóór de capitulatie van 1632 gebruikelijk was²⁹⁶.

De begrafeniskwestie was hiermee niet van de baan, want de neder-

²⁹⁵ JAM, Acta classis I, 171-172: Vergadering te Maastricht, 1661 oktober 4.

²⁹⁶ RAA, AGS II, 23: Acta deputatio, 1662 april 2. SAM, als noot 285: Buitengewone vergadering van 16 juni 1662. Flament III, 174 ad 8.

duitse kerkeraad bleef nog jaren nasputteren. De Gelderse Synode boog zich in de zomer van 1662 weer over de zaak en adviseerde lidmaten die katholieke begrafenissen bijwoonden te censureren, maar liet de afkondiging van dit advies over aan de voorzichtigheid van de classis Maastricht²⁹⁷. De commissarissen-deciseurs voor het jaar 1664 bevalen de deken van het Servaaskapittel en hun luikse ambtgenoten aan alle ergernis door katholieke plechtigheden zoveel mogelijk te willen voorkomen en zich in alles te houden aan de capitulatie. Meer viel niet te bereiken, omdat de katholieke partij elke toegeeflijkheid volstrekt afwees en de Brabantse Raad onverschillig was, wat de staatse commissarissen-deciseurs dwong de gereformeerden te herinneren aan de resolutie van Hare Hoogmogenden van 30 augustus 1662 en het daarbij te laten²⁹⁸. Herhaaldelijk kwam de kerkeraad toch nog op de zaak terug en het raadslid Hogendorp ging in 1666 opnieuw naar de Gelderse Synode om de begrafeniskwestie geregeld te krijgen „tot beter rust ende intelligentie van beyde de religien”²⁹⁹, maar het duurde tot 1672 aler de kerkeraad het hoofd definitief in de schoot legde. In de kerkeraadvergadering van 4 maart 1672 viel het besluit het verbod om katholieke begrafenissen bij te wonen op te heffen voor lidmaten met „wijde conscientie” en een nieuw voorstel tot oplossing van dergelijke moeilijkheden van de agenda af te voeren³⁰⁰. Het leven was weer eens sterker gebleken dan de leer.

De gereformeerde raadsleden konden tevreden zijn met deze voor hen zo gelukkige afloop. Uit de reeds eerder aangehaalde brief van Caspar van Hogendorp blijkt, waarom de Brabantse Raad het been stijf hield in deze kwestie. Niet alleen uit vrees voor verlies aan autoriteit door de inmenging van kerkeraad en synode, maar ook uit angst voor inmenging van de Luikse Raad. Door „vrundschap ende onargerlycke civiliteyten” slaagden de brabanters erin met de luikenaars samen te werken, doch zij waren helemaal niet van plan van de Luikse Raad „ordres en reglementen” te ontvangen.

De Brabantse Raad verkeerde in een uiterst labiele positie. Juridisch gezien was de Brabantse Raad de evenknie van de Luikse in Maastricht maar sociaal gezien niet; ik wees daar reeds eerder op. De luikse magistratsleden waren geboren en getogen maastrichtenaars uit katho-

²⁹⁷ RAA, AGS II: Harderwijk, 1662 juli 30 en augustus 1-7 ad art. 45; in 1663 herhaald: aldaar ad art. 40.

²⁹⁸ ARA, StG, 8978, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1664 oktober ad art. 33.

²⁹⁹ JAM, AK III, 178: 1664 januari 18, 252: 1665 januari 23. JAM, Acta classis I, 179: 1665 mei 2. SAM, 86, RV, 268: 1667 januari 10.

³⁰⁰ JAM, AK IV, fo. 78 recto. Zie ook: Gedenkboek 1932, 103-104.

lieke geslachten die reeds lang in aanzien stonden. De brabantse waren dat niet. Zij waren nieuwkomers uit het noorden zonder naam noch faam, die zich in Maastricht hadden kunnen vestigen en handhaven dank zij de protectie der Staten-Generaal. Het waren indringers, ook door het geloof dat zij aanhingen, het geloof van een minderheid dat alleen beleden kon worden dank zij de ruggesteun van de Staten-Generaal. In deze onprettige situatie konden de brabantse raadsleden zich geen onenigheid in eigen kamp permitteren. Ongelukkig genoeg waren predikanten als Ludovicus en Hamerstede tot geen enkele concessie bereid, als de ware religie in het gedrang leek te komen. Handhaving der gereformeerde overtuiging schatten deze kerkdienaren hoger dan om het even welk politiek belang ook. Steeds moest de Brabantse Raad daarom erop bedacht zijn tussen Scylla en Charybdis door te zeilen met een beroep op Hare Hoogmogenden als laatste redplank. De Staten-Generaal verkeerden in een analoge situatie. Ook zij moesten voortdurend optreden tegen de lastige vertegenwoordigers van de gereformeerde volkskerk, die met hun eisen telkens weer de politiek der Staten dreigden te doorkruisen. Hare Hoogmogenden werden hierdoor als het ware gepredisponeerd om de in dezelfde omstandigheden verkerende Brabantse Raad in het verre Maastricht steeds onder de armen te grijpen, zodra het ontactisch fanatisme van de kerkeraden de positie der gereformeerde magistraten in gevaar bracht.

Het is opvallend dat juist in de jaren omstreeks 1660 de geschillen tussen gereformeerde kerk en Brabantse Raad zo welig tieren in Maastricht. Dit doet het vermoeden rijzen, dat hierin een weerklink beluisterd moet worden van de tweedracht, die de vaderlandse kerk in het noorden verdeelde. Een direct verband kan uit het beschikbare materiaal niet aangetoond worden; de aard der geschillen wijst echter duidelijk in deze richting. In het noorden stonden de regenten, de verdedigers der „ware vrijheid”, op het toppunt van hun macht tijdens de twee decennia die voorafgingen aan de oorlog van 1672. In hun verhouding ten opzichte van de heersende Kerk waren de regenten gematigd en tot verzoening bereid, mits de predikanten de politiek ongemoeid lieten. Deden zij dit niet, zoals in de strijd tussen coccejansen en voetianen en rond het publiek gebed, dan eisten de Staten – vooral die van Holland – dat de Kerk zich onvoorwaardelijk aan hun besluiten onderwierp³⁰¹.

In Maastricht schijnen dezelfde twistpunten de gemoederen te hebben beroerd. De strijd tussen coccejansen en voetianen liep onder andere over de viering van de zondag³⁰². Ook in Maastricht diende

³⁰¹ Gosses-Japikse-Post. Handboek, 546-547 en 555.

³⁰² Reitsma-Lindeboom. Geschiedenis, 622 vv.

de kerkeraad een klacht in over de voortdurende profanatie van de zondag, geheel naar voetiaanse wijs. De Brabantse Raad oordeelde het minder gewenst op deze klacht in te gaan, want de kerkeraad had in politicis geen gezag. Als de raad zou reageren op deze klacht, kon dit geacht worden een erkenning in te houden, dat de kerkeraad wél zeggenschap toekwam in politieke kwesties. Toch verklaarden de raadsleden zich niet ongenegen een onderzoek in te stellen en naar bevind van zaken te handelen. De kerkeraad sloeg de genegenheid van de raad niet al te hoog aan en wendde zich tot de juist in de stad vertoevende commissarissen-deciseurs. Deze heren gelastten de indivieze magistraat een reglement voor de zondagsviering op te stellen. De Brabantse Raad kon zich nu zonder gezichtsverlies verschuilen achter een besluit van de indivieze raad en op 1 september 1662 boekte de kerkeraad het plakkaat over de 'sabbathviering' in zijn acta³⁰³. Dezelfde acta vermelden onder 28 maart 1664 dat burgemeester Rietraet en pensionaris Pesters 'weer' verzocht hadden te bidden voor de magistraat. De heren herhaalden hiermede een eerder door de brabantse hoogschout gedaan verzoek in opdracht van Hare Hoogmogenden: in de kerk zou voortaan niet alleen gebeden worden voor de militaire goeverneur en de stadscommandant, maar ook voor de brabantse hoogschout, die met name genoemd diende te worden. Het verzoek van de hoogschout was afgewimpeld met de belofte van nader beraad. Aan Rietraet en Pesters antwoordde de kerkeraad, dat de heren dit persoonlijk in de vergadering moesten komen vragen. Het al dan niet inwilligen van het verzoek liet de kerkeraad over aan de discretie van de predikanten³⁰⁴. Burgemeester en pensionaris verschenen natuurlijk niet, want dat was beneden hun waardigheid. Daarmee schijnt de zaak van de baan te zijn geweest; de bronnen doen er verder het zwijgen toe. Het ligt evenwel voor de hand hier verband te zoeken met de in 1663 in Holland ontbrande strijd tussen regering en predikanten over de verplichting om tijdens het zogenaamde nagebed te bidden voor hoge en lage overheden en niet voor de jonge prins van Oranje.

Het Gedenboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente merkt ergens op: „Wanneer wij de periode 1644-1673 in 't oog vatten, dan kunnen we zeggen 'het ging', maar daar is het ook mee gezegd; schitterend ging het niet”³⁰⁵. De opmerking slaat op de moeilijke situatie

³⁰³ SAM, 85, RV, 711: 1662 augustus 1, en 715: 1662 augustus 14. SAM, 4, Reccessen van de CCDD, 1662. JAM, AK III, 74: 1662 september 1, en 77-80: 1662 september 8.

³⁰⁴ JAM, AK III, 189: 1664 maart 14, en 191: 1664 maart 28.

³⁰⁵ Gedenboek 1932, 305.

van het gereformeerd onderwijs te Maastricht, maar zij kan met evenveel recht toegepast worden op de verhouding van Kerk en Overheid. Deze verhouding lag overal in het vaderland moeilijk, maar de maastrichtse situatie maakte het samenspel nog vele malen gecompliceerder dan elders. De gereformeerde kerk was in de Maasstad niet de enige, de heersende kerk. Zij bevond zich daar in een concurrentiepositie ten opzichte van de katholieke kerk, die qua getal, bezit, eer en aanzien de gereformeerde ver voor was en voor bleef, doordat de capitulatie van 1632 haar overheersende positie niet wezenlijk aantastte. Diezelfde capitulatiebepalingen sloten bij voorbaat uit, dat de Staten-Generaal en hun vertegenwoordiging in Maastricht, de Brabantse Raad, de gereformeerde kerk bovenmatig zouden bevoordelen ten koste van de katholieke. De Brabantse Raad was immers niet overheid van de gereformeerden alléén, maar ook van de katholieken in zoverre zij brabantse onderdaan waren. De leiders van de gereformeerde kerken verlangden krachtens hun religieuze overtuiging van de Staten en de Brabantse Raad, dat zij uitsluitend zouden opkomen voor de gereformeerde belangen en wensen. Het staatse gezag bezat daartoe wel de macht, maar weigerde pertinent die macht in te zetten ten voordele van de gereformeerde confessie alléén. Politieke belangen wogen hier zwaarder dan de kerkelijke belangen van een confessie, die de Staten-Generaal en de Brabantse Raad wel aanhingen, doch waarvan zij geen voorvechters waren. Het verbaast dan ook niet te moeten constateren, dat de kerkeraden voortdurend aan het kortste eind trokken en onwillig in de overheid van stad en land hun meerdere moesten erkennen.

Dissenters

Behalve de nederduitse en franse gereformeerde gemeenten bestonden te Maastricht in de periode 1632-1673 tijdelijk nog twee andere gemeenten: een presbyteriaanse en een lutherse. Mennonieten of doopsgezinden woonden er te Maastricht tijdens de door mij bestudeerde periode eveneens, maar zij kwamen niet tot gemeentevorming³⁰⁰.

De presbyteriaanse engels-schotse gemeente bestond maar enkele jaren samenhangend met de aanwezigheid van engelse en schotse troepen in de vesting. Op 11 februari 1656 stond de nederduitse kerkeraad toe, dat de engelsen weer een predikant beriepen op de gewone voorwaarden. Klaarblijkelijk was er dus al eens eerder een engelse

³⁰⁰ Gedenkboek 1932, 379. Schaepkens. Annales; in: Annales de la Société 2 (1856-1858) 130. JAM, Acta classis I, 197 recto: 1663 oktober 2 en 200 recto: 1664 mei 6. Flament. Chroniek, 101.

gemeente geweest, maar daarover vond ik geen gegevens, evenmin als over de voorwaarden, waarop haar predikant beroepen werd. De officieren van de engels-schotse troepen richtten zich in hetzelfde jaar 1656 tot de commissarissen-deciseurs met het verzoek om enig tractement voor een eigen predikant, daar zij de preken in de maastrichtse kerken niet konden verstaan³⁰⁷. Hare Hoogmogenden zonden het verzoekschrift naar de Raad van State om advies over het gevraagde salaris van honderd rijksdaalders (f 250) of driehonderd gulden naast de door de magistraat voor de aan te stellen legerpredikant reeds toegestane vrijdom van accijns en uitbetaling van serviesgeld. De Raad van State gaf een gunstig advies. De engelsen mochten een eigen predikant beroepen op een tractement van honderd rijksdaalders uit de landsmiddelen te Maastricht; dit tractement zou verder door de officieren en soldaten van de negen engels-schotse compagnieën aangevuld moeten worden. Overeenkomstig dit advies namen de Staten-Generaal resolutie op 26 oktober 1656³⁰⁸. De engelse militairen legden jaarlijks nog driehonderd gulden toe op het door de Staten gegeven tractement, waarop Jonathan Fletcher (de stukken spellen: Fletscher) als engels predikant beroepen werd, die 's zondags preekte in de franse kerk, de voormalige kerk der jezuïeten aan de Bredestraat. Fletcher bleek niet op zijn mondje gevallen en laakte in zijn preken het gedrag van de officiersvrouwen. De dames bewerkten hun echtgenoten, die daarop een bezwaarschrift indienden bij de nederduitse kerkeraad; volgens het kerkrecht in de Verenigde Provinciën had deze ook jurisdictie over de engels-schotse gemeente. Ludovicus noemde de protestactie kortweg munterij en beloofde Fletcher alle broederlijke hulp. Door een scheidsrechterlijke uitspraak werd daarop de zaak gesust. In 1662 vertrok Fletcher naar Engeland. Engelse militairen waren er toen bijna niet meer te Maastricht en de gemeente hield voorlopig op te bestaan³⁰⁹.

Het eerste bericht over lutheranen te Maastricht na de verovering door Frederik Hendrik dateert uit het jaar 1641. De commissarissen-deciseurs Arnhem en Aldringa verboden in dat jaar lutherse bijeenkomsten, daar dit de gereformeerde kerk en de macht van Hare Hoogmogenden

³⁰⁷ JAM, AK II, 152: 1656 februari 11. ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 47 [1656].

³⁰⁸ Flament II, 204: 1656 oktober 16. ARA, RvS, Resolutieregister 76, fo. 232 recto - verso: Advies RvS, 1656 oktober 20 en fo. 250 verso: Resolutie HoMo, 1656 oktober 26; eveneens bij Flament II, 205.

³⁰⁹ Gedenkboek 1932, 111-112.

zou benadelen³¹⁰. Het volgende jaar klaagde de nederduitse kerkeraad, dat er een luthers predikant zijn toevlucht binnen Maastricht gezocht had en daar preekte; wie het was en vanwaar hij kwam, is mij onbekend. Ludovicus zou zich tot de overheid wenden om de man te verdrijven, want zijn werkzaamheid was schadelijk voor de gereformeerde kerk. Bij de regering zou Ludovicus als motief uitspelen, dat lutheranen niet in Maastricht mochten worden toegelaten, omdat het in strijd was met de bepalingen van de capitulatie. Het eigenlijke motief zal wel vrees voor concurrentie geweest zijn. Elders in de Verenigde Provinciën waren de lutheranen niet geliefd om hun uitgesproken duitse opvattingen aangaande kerkleer en kerkorde, die het nederlands-nationale gevoel van de bevolking prikkelden, maar het is mij niet gebleken dat dit een oorzaak was van de wrevel van de maastrichtse kerkeraad. Loosjes maakt aannemelijk, dat er in 1642 te Maastricht een lutherse gemeente bestond, maar ik zie geen grond voor zijn opvatting, dat deze gemeente er reeds kort na 1632 georganiseerd zou zijn³¹¹; de nederduitse kerkeraad zou dan immers wel veel eerder tot een tegenactie zijn overgegaan.

In 1644 werd de vestiging van een lutherse gemeente weer actueel. De nederduitse kerkeraad beklagde zich bij de gedeputeerden uit de Raad van State, dat ene Houtebern in zijn huis gelegenheid gaf voor het houden van lutherse preken ondanks het in 1641 door de commissarissen-deciseurs uitgevaardigde verbod. De lutheranen – klaarblijkelijk militairen – verklaarden verlof te hebben van de goeverneur der vesting en gingen door met hun vergaderingen. De nederduitse kerkeraad meende met reden te vermoeden, dat de lutheranen vrijheid van godsdienst zouden krijgen in Maastricht. Om dit onheil af te wenden besloot de raad Ludovicus ‘naar beneden’ (naar Holland) te zenden³¹².

In Den Haag aangekomen diende Ludovicus een protest in tegen de voorgenomen toelating van lutheranen te Maastricht, die de maastrichtse kerkeraad bij gerucht vernomen had. Een lutherse kerk was daar volmaakt overbodig, want er waren geen twee burgers lutheraan. De duitse soldaten hadden ook geen behoefte aan een eigen predikant. Zij kerkten allemaal in de nederduitse kerk en de verhouding was uitstekend. De Staten zouden toch wel bedenken, dat de vrede en de rust

³¹⁰ JAM, AK I, 183: 1644 januari 22.

³¹¹ Pont. De dissenters, 17-23; over de duitse opvattingen: 19-20. Van Deursen. Bavianen, 156-158. Gedenkboek 1932, 361 [Loosjes].

³¹² ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 23: Rapport CCDD, 1644 ad art. 18: Klacht over Houtebern. JAM, AK I, 183, 190 en 196: 1644 januari 22, maart 18 en juli 1.

van het garnizoen verstoord zouden worden, als de lutheranen een eigen kerk kregen; bovendien verbood het capitulatieverdrag de toelating van alle vreemde religies. „Daerby comt dat haer de papisten souden kittelen, ende onse religie souden lasteren wanneer tusschen ons en de luthersen souden questien voorvallen . . .”. De kerkeraad bezwoer de Heren Staten niet in te gaan op de verzoeken van de lutheranen „ . . . ten eynde de kerckelyke ende politycke vrede mochten geconserveert worden . . .”. Het was maar al te waar, wat de maastrichtse kerkeraad bij gerucht vernomen had. De lutheranen in de Maasstad ontvingen op 4 maart 1644 een ‘recommandation’ van de hertog van Brunswijk-Lüneburg uit Hannover als steun voor een aanvraag om vrije godsdienstoefening, waarbij ook de amsterdamse lutheranen hulp boden. De nederduitse kerkeraad schakelde de Gelderse Synode in om de erkenning van de lutherse godsdienst te Maastricht te helpen tegengaan, een hulp die de synode graag toezegde, en op 23 september 1644 kon Ludovicus in de kerkeraadvergadering meedelen, dat het gevaar bezworen was: de Staten-Generaal zouden de maastrichtse lutheranen geen vrijheid van godsdienst toestaan³¹³. Op de aanbeveling van de hertog van Brunswijk-Lüneburg namen Hare Hoogmogenden eerst in november resolutie en wel in afwijzende zin. Eer men op de hertogelijke aanbeveling in zou gaan, diende eerst eens onderzocht te worden, of de hertog in zijn staten de vrije uitoefening van de gereformeerde godsdienst toestond; bovendien zou nagegaan worden, hoe de lutheranen in Den Bosch behandeld werden. Hiermee was de zaak afgedaan, want verder wordt er niets meer van vernomen. Enige maanden na het afwijzend bescheid aan de hertog liet de maastrichtse magistraat een lutherse godsdienstoefening met geweld uiteendrijven en alle godsdienstige gebruiksvoorwerpen in beslag nemen³¹⁴.

De lutheranen lieten zich echter niet afschrikken. Sedert 1646 ontboden zij regelmatig een predikant uit Aken om in Maastricht dienst te doen; voor zijn tractement wendden zij zich in 1649 tot de rijke amsterdamse broedergemeente. Ten huize van zekere Caspar Keller kwam de maastrichtse gemeente bijeen voor het houden van openbare conventiculen en zelfs voor het eigenmachtig sluiten van huwelijken. Toen kwamen de nederduitse gereformeerden opnieuw tegen hen in het geweer. Lutherse godsdienstoefeningen waren volgens de kerkeraad te Maastricht overbodig. Het ging hoofdzakelijk om bijeenkomsten van

³¹³ ARA, StG, lias 5824: Kerkeraad aan HoMo, 1644 juli 9. Gedenkboek 1932, 361. RAA, AGS I: Zutphen, 1644 juli[?] 28-31 over het tweede gravamen van Maastricht. JAM, AK, I, 201-202.

³¹⁴ Flament II, 157: 1644 november 17. Gedenkboek 1932, 361.

militairen, want de kerkeraad wendde zich tot de vrijzinnige Rijngraaf Frederik Magnus van Salm, goeverneur der vesting, om er een einde aan te maken, daar dergelijke vergaderingen tegen alle nederlandse gewoonten indruisten. De lutheranen beweerden wel, dat er veel lutherse kooplui naar de stad zouden komen, maar de kerkeraad verwees deze bewering naar het rijk der fabelen: tijdens de oorlog vluchtten wel lutherse kooplui binnen Maastricht, maar nu waren ze alweer vertrokken of van plan te vertrekken. De Gelderse Synode ageerde via de gelderse afvaardiging ter Generaliteit ook al tegen de lutheranen te Maastricht en nogmaals verboden de Staten-Generaal iedere vestiging van lutherse predikanten of van een lutherse gemeente. Zij werden opnieuw de stad uitgejaagd³¹⁵.

Het succes van de nederduitse kerkeraad was echter niet duurzaam. Na 1663 bleken er weer luthersers in Maastricht te verblijven, die regelmatig vergaderden in een vertrek dat hun ter beschikking gesteld was door de goeverneur zelf, de Rijngraaf. Het was wel een wat late ontdekking van de kerkeraad, want zij kwamen zeker al sinds 1659 bij elkaar en in 1660 had de Rijngraaf hun een zilveren avondmaalsbeker en schotel vereerd. De luthersers mochten in 1667 zelfs het genoegen smaken, dat hun geloofsgenoot Spitswech en niet een gereformeerde door de magistraat benoemd werd tot rentmeester van de Grote Heilige Geest. Na de verheffing van Willem III tot kapitein-generaal en admiraal van de Unie in 1672 wendden de maastrichtse lutheranen zich tot de jonge prins en vroegen een kleine kerk, want in het vertrek bij de Rijngraaf zaten zij „zeer krimpelyck”. Mag dit een aanwijzing heten, dat vooral militairen deel uitmaakten van de lutherse gemeente? De prins gaf hun een aanbeveling, maar door de inname van Maastricht in 1673 kwam er niets meer van. Toch verbeterde de verovering van de stad de situatie voor de luthersers aanzienlijk. Het nieuwe franse gezag behandelde hen namelijk op gelijke voet met de gereformeerde religie, waardoor aan hun achterstelling een einde kwam³¹⁶.

³¹⁵ JAM, AK II, 2: 1649 september 17. RAA, AGS I: Harderwijk, 1650 augustus 7-12 en Zutphen, 1651 augustus 6-11. Flament II, 174-175: 1651 januari 3. SAM, 85, RV, 167: 1651 januari 13. Gedenkboek 1932, 362 en 113 noot 4. Loosjes. Geschiedenis, 116.

³¹⁶ JAM, AK III, 154: 1663 oktober 12, 363: 1667 mei 24. Flament III, 190: 1667 mei 28 - juli 7. ARA, StG, lias 5838: Cort verhaal raeckende de controller van de pieuse goederen der stad Maastricht, s.d. [1667]. ARA, StG, lias 5840: Rekest lutherse gemeente aan Willem van Oranje, 1672 november 27 en Flament III, 215: 1673 januari 31. Gedenkboek 1932, 362-363.

Wereldlijke overheid en katholieken

INLEIDING

Het capitulatieverdrag van 1632 beloofde in zijn derde en vierde artikel de maastrichtse katholieken de vrije uitoefening van hun godsdienst en de handhaving van de status quo voor de katholieke kerkelijke instellingen, zoals kapittels en kloosters, met behoud van al hun rechten en voorrechten „... sonder eenighe verhinderinge ofte belet...”¹. Op papier moeten die bepalingen de ondertekenaars van de capitulatie heel simpel en vanzelfsprekend toegeschenen hebben. In de praktijk van de volgende jaren bleken de zaken toch niet zo eenvoudig te liggen. Hierboven is reeds uiteengezet tot welke complicaties de uitvoering van de bepalingen der capitulatie leidde door het invoeren van de gereformeerde confessie in het katholieke Maastricht. Het was voor de nieuwe medeheer der stad, de Staten-Generaal, geen punt van discussie of de gereformeerden gelijkberechtigd zouden zijn, maar het duurde tot omstreeks 1640 al eer de gereformeerden tenminste het gevoel konden hebben, dat zij ook inderdaad gelijke rechten hadden. Na het genoemde jaar is de vaste plaats van de gereformeerden binnen Maastricht verzekerd door de steun der Staten, ofschoon de nederduitse en franse kerk zeker meer hulp verwacht hadden, dan hun in feite ten deel viel.

De gereformeerde gemeenten vormden de ontvangende partij, die door de Staten haar deel kreeg van gebouwen en gelden, welke vóór de capitulatie in hun geheel en uitsluitend ten goede kwamen aan de maastrichtse katholieken, priesters, religieuzen en leken. Zij waren de gevende partij die nolens volens een deel van wat zij haar rechtmatig bezit achtte, moest afstaan voor een nog geen eeuw oude confessie, die bijna een mensenleeftijd lang in Maastricht zelfs niet geduld werd en voor wier opvattingen de maastrichtenaars van kindsbeen af een diepe afkeer ingeprent was. Deze situatie moest tot botsingen lei-

¹ Aitzema III, 12e boek, 45. Bijlage 1 hierachter.

den. Niet met het maastrichtse kerkvolk, dat dit alles lijdelijk ondergaan heeft, maar met de voormannen van de katholieke reformatie, de jezuiten, en ook de franciscanen. Zij konden zich niet neerleggen bij de sinds 1632 optredende veranderingen en bleven hopen op een terugkeer van de stad onder homogeen katholiek bewind, een verwachting die enkelen van hen het leven gekost heeft en hun confraters in de verbanning zond. Deze gebeurtenissen zijn reeds enige decennia geleden door Vlekke uitputtend beschreven² en zij behoeven hier niet meer ab ovo onderzocht te worden, ofschoon er wel reden is bij zijn opvattingen en conclusies enige kanttekeningen te plaatsen.

In dit hoofdstuk zal veeleer nagegaan worden, hoe het door de katholieke reformatie diep beïnvloede Maastricht in de tijdspanne tussen 1632 en 1673 heeft leren leven onder een confessioneel gemengde tweeherigheid en samenleven met de gereformeerden. Voor de katholieke confessie doorloopt dit proces twee stadia, waarbij de scheiding valt omstreeks het jaar 1640. In de periode vóór 1640 is het van weerskanten, én van katholieke, én van staatse zijde een voortdurend zoeken en tasten naar de juiste verhouding. Na 1640 treedt er een evenwichtstoestand in. Voor katholiek Maastricht moest het toen wel duidelijk zijn, dat het staatse bewind vast in het zadel zat en dat men niet meer hoefde te hopen op een herovering van de stad door Spanje, een aspiratie, waaraan de munsterse vrede definitief een einde maakte. De Staten van hun kant hadden intussen hun weg gevonden in het zo verwarde struweel van maastrichtse rechten en gebruiken en weken niet meer af van het eenmaal uitgezette pad. Deze evenwichtstoestand werd slechts voor korte tijd onderbroken in de jaren 1673-1678, toen Maastricht in franse handen was, maar na de teruggave van de stad aan de Republiek werd de draad weer opgenomen om eerst en nu voor goed af te breken in 1794, het jaar waarin de franse revolutielegers de Maasvesting veroverden.

HET ZOEKEN NAAR DE JUISTE VERHOUDING, 1632-1640

Kapittels

De overname van de brabantse soevereiniteit door de Staten-Generaal veroorzaakte geen moeilijkheden met het kerkelijk bestuur van Maastricht, noch met de bisschop van Luik, wiens macht in het kerkelijke slechts nominaal was, noch met de feitelijke drager van het geestelijk gezag over het grootste deel der stad, het kapittel van Sint-Servaas en

² Vlekke, B.H.M. Van 't gruwelyck verraet. Antwerpen 1938.

zijn deken. De bepalingen der capitulatie sloten een dergelijke bemoeienis der Staten op voorhand uit. De commissarissen-deciseurs bezochten in september 1632 wel de verschillende parochiekerken om er twee uit te kiezen voor de gereformeerden, maar lieten kapittels en kloosters ongemoeid en zwegden in alle talen over de geestelijke jurisdictie in de Maasstad, daar die krachtens de capitulatie zou blijven als voorheen. Wel toonden de commissarissen-deciseurs interesse voor de vergeving van prebenden in Sint-Servaas, maar niet in Onze-Lieve-Vrouwe³, een begrijpelijk onderscheid: Sint-Servaas stond onder brabants en Onze-Lieve-Vrouwe onder luiks patronaat.

Voor de prebenden in Sint-Servaas bestond nog belangstelling van een andere zijde en wel vanuit Rome. Deze interesse hing samen met het pauselijk recht de in de oneven maanden vacerende prebenden te vergeven⁴; in de even maanden had de kapittelproost het collatierecht. Het is vrij onduidelijk, hoe het gedeelde collatierecht vóór 1632 in de praktijk toegepast werd. De enige die er tot op heden iets over gepubliceerd heeft, is Doppler⁵ en die spreekt over dit concrete probleem nogal vaag. De proost werd volgens Doppler door de hertog van Brabant benoemd, waardoor de hertog uiteraard ook invloed had op de collatie van door de proost te vergeven prebenden. Wie echter in feite het pauselijk collatierecht uitoefende in de pauselijke maanden, wordt uit het relaas van Doppler niet duidelijk, waardoor zijn conclusie, dat de Staten-Generaal zich dit pauselijk recht wederrechtelijk toeëigenden, min of meer in de lucht komt te hangen. Volgens de door Doppler uitgegeven kanunnikenlijst stierven er tussen 1533 en 1632 33 kanunniken in een pauselijke maand, maar van slechts één van hen staat het onomstotelijk vast volgens Dopplers tekst, dat zijn prebende inderdaad door de paus vergeven werd⁶. Van de resterende 32 vacatures werden er twee overgedragen door resignatie en twee vergeven door de universiteit van Leuven; wie voor de 28 overblijvende prebenden als collator optrad is niet duidelijk, de Heilige Stoel of iemand anders? Een onderzoek in de vaticaanse archieven zou deze vraag wellicht kunnen ophelderen.

Wat er ook van zij, zodra Maastricht in staatse handen overgegaan was, kwam Rome in actie om de pauselijke rechten in de maastrichtse kapittels – ook Onze-Lieve-Vrouwe kende pauselijke maanden⁷ – veilig te stellen. Rome was immers bevreesd, dat de Staten ketters in de ka-

³ Aanteekeningen; in: *Kroniek HG 29* (1873) 200-201.

⁴ Nolet-Boeren, 116-117.

⁵ Doppler. *Lijst der kanunniken*; in: *Publications 74* (1938) 35-36.

⁶ Doppler, a.w., 148 en 159: *Prebende van Petrus Spreuwart*.

⁷ *Flament II*, 201: 1656 oktober 2.

pittels zouden benoemen, als de pauselijke rechten niet erkend werden⁸. Het is mogelijk, dat de actie van Rome voor het behoud van de pauselijke collatierechten een wijdere strekking had dan alleen het weren van ketters uit de maastrichtse stiftskerken. Brulez oppert dat de romeinse curie in Maastricht een theoretische erkenning van de pauselijke rechten door de Staten trachtte te verkrijgen om deze erkenning later in een daadwerkelijke om te kunnen zetten, zodra de stad weer in handen van de spanjaarden viel, iets wat in deze jaren algemeen verwacht werd⁹. Geheel ongerijmd lijkt deze onderstelling niet, maar regelrechte bewijzen hiervoor zijn mij nergens onder ogen gekomen.

De directe tegenspeler van de Staten was Pierluigi Carafa, die zijn nuntiatuur vanuit Keulen tijdelijk naar Luik verplaatst had¹⁰. Carafa meende niet direct met de hollanders te mogen onderhandelen: het waren ketters en voor rechtstreeks overleg met hen had hij eerst verlof van Rome nodig. Als tussenpersoon gebruikte hij de luikse kanunnik en proost van het maastrichtse Onze-Lieve-Vrouwekapittel, Conrad Bourgogne de Bredam¹¹. Uit gesprekken met personen in de naaste omgeving van Frederik Hendrik concludeerde Bredam, dat de prins de katholieken niet ongenegen was, wat in Rome geen nieuws was. Via Bredam kreeg Carafa zelfs de verzekering van de prins, dat hij de nuntius graag met een staats eregeleide ontvangen zou in het kamp voor Maastricht, als hij wilde komen¹². Rechtstreeks contact met een pauselijk nuntius zou geen unicum geweest zijn voor de tegenover katholieken tolerante prins, maar zou wel politiek gewin betekend hebben door de uitstekende propaganda voor de zaak der Staten in de Zuidelijke Nederlanden, die juist in deze septemberweken van het jaar 1632 weifelden tussen hun trouw aan hun „natuurlijke heer”, de koning van Spanje, en een definitief samengaan met het noorden. Carafa kwam niet naar Maastricht, want zonder lastgeving van Rome wilde hij niet in onmiddellijk contact komen met de ver-

⁸ Hansotte-Forgeur. Inventaire analytique, 254: Carafa aan kardinaal-staatssecretaris Barberini uit Luik, 1632 september 10. Jadin. Les actes, 227: 1673 januari 19.

⁹ Brulez. Alfieri; Introduction, blz. IX met een beroep op Vlekke, 25-26, 51-53, 80-83.

¹⁰ Zie over Pierluigi Carafa: LThK¹, II (1931) koln 751-752 [Dengel], en: LThK², II (1958) kol. 935 [Dengel]. Andere schrijfwijzen van zijn naam zijn: Caraffa of Carrafa.

¹¹ Vlekke, 27 noot 23.

¹² Vlekke, 25.

tegenwoordigers van de ketterse Republiek en onderhandelde verder door bemiddeling van Bredam¹³.

De maastrichtse onderhandelingen namen echter Carafa's vrees niet weg, dat de Staten het oorspronkelijk aan de spaanse koning toekomende collatierecht zouden gaan gebruiken om ketters te benoemen in de vacante prebenden. Van Frederik Hendrik bleek al spoedig niets te verwachten. De prins verklaarde zich niet in de collatiekwestie te willen mengen, daar hij de Staten noch de maastrichtenaars tegen zich wilde innemen. Het standpunt van de maastrichtenaars – zo zij er al een gehad hebben – is niet bekend. De Staten-Generaal waren de mening toegedaan, dat het om nietigheden ging. Met dezelfde motivering hadden zij daarom ook geweigerd in het capitulatieverdrag iets op te nemen over het pauselijk collatierecht of over de geloofsbelijdenis, die elke prebendarius had af te leggen bij het aanvaarden van zijn prebende¹⁴. Nietigheden? Als Carafa gelijk heeft en het collatierecht werkelijk door de spaanse koning uitgeoefend werd vóór 1632, valt het moeilijk aan te nemen, dat de Staten-Generaal het een onnozele kwestie vonden, want dan viel dit recht onder hun soevereiniteit als opvolgers van de koning als hertog van Brabant. Het ligt eerder voor de hand, dat de Staten eenvoudig niet wilden onderhandelen over een zaak, die zo duidelijk en uitsluitend tot hun competentie behoorde als nieuwe medesoevereïnis¹⁵. Bovendien mag niet vergeten worden, dat het collatierecht een niet te versmaden bron van inkomsten vormde voor de collator. Al wordt dit aspect door geen van de twee partijen, Carafa noch de Staten, ook maar vernoemd, toch zal het wel een rol gespeeld hebben. Waarop slaat anders de mededeling van Carafa, dat de calvinisten de Staten attent maakten op de vergeving van prebenden in het Servaaskapittel, opdat „ . . . ex patrimonio sacro abdomen suum liberalius saginent . . . ”¹⁶?

Toen er met de Staten niet te praten viel, bedacht Rome een andere oplossing om het pauselijk recht te redden, Carafa kreeg een blanco volmacht om de eerste vier te Maastricht vacerende prebenden, zowel in Sint-Servaas als in Onze-Lieve-Vrouwe, te vergeven aan wie hem goed dacht; wel werd de nuntius op het hart gedrukt bij zijn eerste collatie te willen denken aan een niet met name genoemde dienaar van

¹³ Hansotte-Forgeur, a.w., 253-254: Carafa aan de kardinaal-staatssecretaris Barberini uit Luik, 1632 september 2.

¹⁴ Van Meerbeeck. Correspondance, 548, Annexe XLII: Carafa aan de kardinaal-staatssecretaris Barberini uit Luik, 1632 september 10.

¹⁵ Vgl. ook: Brom. Archivalia; RGP, kleine serie, 9, 360-361: 1635 februari 23.

¹⁶ Brom, a.w., 360-361.

de hertog van Bouillon, dan gouverneur van Maastricht¹⁷. De in Rome ontdekte uitweg bleek een doodlopende weg te zijn. Zodra Carafa van zijn volmacht gebruik wilde maken, stuitte hij op grote tegenstand van de door hem begiftigden, die de hun toegedachte prebende niet wensden te aanvaarden zonder toestemming van de Staten-Generaal, die pertinent deze toestemming weigerden¹⁸. Het aannemen van een apostolische collatie zou volgens de katholieken betekenen, dat de prebende voor hen verloren ging, daar de Staten een door de paus vergeven prebende zouden naasten en aan een ketter geven. Hetzelfde motief werd gehanteerd om een rechtsgrond te vinden voor het kopen van een maastrichtse kapittelprebende. Naar de mening van de kopers kochten zij geen beneficie in een kapittel, maar betaalden zij een som gelds om te voorkomen, dat de Staten de prebende aan een niet-katholiek gaven. De praktijk heeft deze misschien gezochte motivering in zekere zin gefundeerd. Namens Frederik Hendrik gaven enige rechtsgeleerden adviezen ten gunste van handhaving der pauselijke rechten; desondanks hielden Hare Hoogmogenden liever zelf de collatie in handen en vergaven vacante prebenden aan katholieken, die bij hen in de gunst stonden. De Heilige Stoel zag toen van verdere actie af om ketterse benoemingen in de maastrichtse kapittels te voorkomen. Sinds 1632 vergaf de Heilige Stoel geen kanonikaten meer in concurrentie met de Staten, die beweerden met de Heilige Stoel niets van doen te hebben, daar de capitulatie niet repte over pauselijke rechten¹⁹. Aldus de reconstructie van de gebeurtenissen rond de maastrichtse collaties en van het uiteindelijk resultaat veertig jaar na datum, toen de finesses reeds lang vergeten waren. De pauselijke collaties waren voor Rome in 1672 waarschijnlijk weer interessant geworden door de bezetting van een groot deel der Republiek en de te verwachten verovering van Maastricht door de fransen onder Lodewijk XIV, maar het Servaaskapittel nam meteen stelling tegen de herinvoering van een pauselijk recht; voor de Congregatie van het Consistorie een reden in Keulen nadere gegevens op te vragen, die verre van volledig waren.

De Staten-Generaal handelden heel wat behoedzamer en vooral langzamer, dan het in de jaren 1672 en 1673 te Rome voorgesteld werd. In februari 1633 resolveerden Hare Hoogmogenden, dat de

¹⁷ Hansotte-Forgeur, a.w., 256: Kardinaal-staatssecretaris Barberini aan Carafa uit Rome, 1632 december 4 en 258-259: Dezelfde aan dezelfde uit Rome, 1633 april 9. Carafa. Legatio, 91. Zie ook: Brom, a.w., 360-361.

¹⁸ Daris. Les nonces; in: Notices historiques; XIII, 360.

¹⁹ Jadin, a.w., 227-229: Nominations des chanoines de Saint-Servais et de Notre Dame de Maestricht, 1672-1673. Zie ook: Spiertz. L'église, 117-119.

collatie van de kapittelproost van Sint-Servaas hun voorbehouden bleef, terwijl over de collatie van andere prebenden eerst nadere informaties ingewonnen zouden worden²⁰. De benoeming van een proost was, zoals ik eerder reeds vermeldde, voorheen een soeverein recht van de spaanse koning. Hare Hoogmogenden zullen het zonder meer vanzelfsprekend gevonden hebben, dat zij zichzelf dit recht toekenden nu zij de koning van Spanje in rechte opgevolgd waren. Over de andere kapittelvacaties lieten zij zich uit in vage termen. Later in het jaar 1633 waarschuwden zij het Servaaskapittel slechts diegenen te aanvaarden, die van henzelf een collatie hadden, maar zij namen geen besluit op een brief van het kapittel over een onlangs in een pauselijke maand vervallen prebende²¹. Het talmen van de Staten-Generaal wordt begrijpelijk uit de pogingen, die de keulse nuntius Carafa achter de schermen ondernam om het pauselijk collatierecht te Maastricht voor Rome te redden. De nuntius, die niet rechtstreeks met Den Haag kon onderhandelen, speelde het via de koning van Frankrijk, de bondgenoot van de Staten en van Frederik Hendrik. De franse gezant in Den Haag, Baugy, verzocht namens zijn vorst de paus zijn rechten in Maastricht te laten en een door Carafa gedane collatie te bevestigen²². Frederik Hendrik ontving een brief van de keulse nuntius met hetzelfde verzoek – handhaving van de pauselijke rechten – die hij zonder commentaar doorzond aan de Staten²³. Hare Hoogmogenden namen, voorzover mij bekend, hierop geen enkele resolutie en zwegen voorlopig in alle talen. In welke richting de gedachten in Den Haag gingen, blijkt evenwel uit een advies van de Raad van State uitgebracht in de zomer van 1634. Het college was de mening toegedaan, dat bij de capitulatie in 1632 over de in Maastricht vacerende prebenden afgesproken was deze te gebruiken ten voordele van het land, als er een vrijkwam in de maand van Hare Hoogmogenden²⁴. Uit dit advies springen twee dingen naar voren. In de eerste plaats blijken de kapittelvacaties bij de capitulatiebesprekingen mondeling aan de orde geweest te zijn en van staatse zijde niet als onbelangrijk ter zijde geschoven, zoals van die kant in 1632 beweerd werd²⁵. Veeleer hadden de Staten hierover niets willen vastleggen om te gelegener tijd het pauselijke collatierecht des te gemakkelijker aan zich te kunnen trekken. In de tweede plaats wordt hier voor de eerste maal de term ‘maand van Hare

²⁰ Flament I, 12 ad 5.

²¹ Flament I, 73: 1633 oktober 21, 84: 1633 december 5.

²² Flament I, 73: 1633 oktober 21, en 78: 1633 november 8.

²³ Flament I, 81-82: 1633 november 24.

²⁴ Flament I, 134: 1634 juli 4.

²⁵ Als noot 14 hiervóór.

Hoogmogenden' gebruikt voor de vroegere pauselijke maanden, waaruit blijkt dat minstens de Raad van State de mening toegedaan was, dat dit pauselijk recht door Hare Hoogmogenden overgenomen diende te worden.

De Staten-Generaal wilden dit wel doen, maar niet door botte usurpatie. Aan de luikse agent in Den Haag, Van der Veecken, deelden Hare Hoogmogenden mee, dat zij de in de pauselijke maanden openvallende maastrichtse kanonikaten wensten te vergeven, waarna de officiële collatie van de paus kon volgen en de Staten de aldus begiftigde zouden toelaten. Van der Veecken raadde de nuntius aan dit voorstel aan te nemen en er niet lang mee te wachten, want de Staten-Generaal hadden slechts een maand bedenktijd gegeven²⁶. De leiding van de tijdelijk te Luik gevestigde keulse nuntiatuur was intussen in andere handen overgegaan: Carafa keerde naar Italië terug en Alfieri volgde hem op²⁷. De nieuwe nuntius zette de door Carafa uitgestippelde taktiek voort, die vooral beoogde de collatiekwesitie zo lang mogelijk slepende te houden, daar er goede gronden waren om aan te nemen, dat Maastricht spoedig weer onder spaans gezag zou komen. In deze zin schreef hij ook aan Van der Veecken in Den Haag. De luikse agent moest de zaken zoveel mogelijk traineren door Hare Hoogmogenden mee te delen, dat er vertraging ontstaan was tengevolge van de ambtswisseling op de keulse nuntiatuur²⁸. Uit de door de nieuwe nuntius vergaarde inlichtingen bleken er in de Republiek twee meningen te bestaan over het maastrichtse collatierecht. De ene groep vond het de beste oplossing, dat de Staten-Generaal katholieken zouden aanwijzen, aan wie de paus in de pauselijke maanden de kanonikaten kon vergeven; tot deze groep konden Frederik Hendrik en de goeverneur van Maastricht, de hertog van Bouillon, gerekend worden, die beiden de katholieke zaak zeer genegen waren. De houding van Bouillon ligt voor de hand: hij was sinds 1633 in het geheim katholiek. Een andere groep in de Republiek was een afwijkende mening toegedaan: de Staten-Generaal moesten het collatierecht volledig voor zich opeisen en als enige concessie uitsluitend katholieken voor begiftiging in aanmerking laten komen²⁹.

De reactie uit Rome was niet afwijzend ten opzichte van het door de

²⁶ Brulez. Alfieri, 4 noot 1: Van der Veecken aan Carafa uit Den Haag, 1634 december 14.

²⁷ Zie over Alfieri: Brulez. Alfieri; Introduction, blz. V-VI.

²⁸ Brulez. Alfieri, 3-4: Alfieri aan de kardinaal-staatssecretaris Barberini uit Luik, 1634 december 22.

²⁹ Brulez. Alfieri, 7: Alfieri aan dezelfde uit Luik, 1635 januari 5, 8 en noot 1 aldaar: 1635 januari 26, 9 en noot 1 aldaar: 1635 februari 16. Vlekke, 86-89.

Staten gedane voorstel, maar wel uitermate voorzichtig. De romeinse instanties meenden, dat de majesteit van de Heilige Stoel vereiste elk contact, hoe gering ook, met ketters te vermijden. Alfieri kreeg daarom last een afgezant naar Holland te zenden, die mondeling kon verklaren, dat de nuntius over de beneficiés zou beschikken ten gunste van door de Staten aanbevolen nederlandse katholieken. Alfieri zou dan provisorisch de kanonikaten kunnen vergeven, waarbij niets gezegd mocht worden van een benoeming of een aanbeveling door de Staten. Een eventueel ontvangen schriftelijke aanbeveling uit Den Haag diende de nuntius onmiddellijk te verscheuren. Rome wilde wel tot een vergelijk komen met Hare Hoogmogenden, maar er mocht geen snipper papier overblijven, waaruit later bewezen zou kunnen worden, dat de Heilige Stoel onderhandeld had met de ketterse Staten-Generaal³⁰. De keulse nuntius koesterde de beste verwachtingen omtrent een gunstige afloop. Hij stond in contact met Baugy, de franse gezant in Den Haag, die namens zijn vorst tegen Frederik Hendrik en de president der Staten-Generaal had kunnen zeggen, dat Lodewijk XIII geen partij was in de maastrichtse collatiekwestie, maar dat hij wel hoopte dat alles zou blijven zoals voor de reductie van de stad³¹. Alfieri liet de prins bewerken door niet met name genoemde kloosterlingen (de maastrichtse jezuïetenrector Boddens?), die in het geheim in Holland waren. De prins kende deze religieuzen, luisterde welwillend en beloofde zijn steun; hetzelfde deed ook de hertog van Bouillon. Naar het oordeel van de keulse nuntius was er reeds veel bereikt: er waren geen nieuwigheden ingevoerd en er was tijd gewonnen om de zaak verder te laten rijpen³².

Het optimisme van de keulse nuntius was alleszins gerechtvaardigd, want de Staten-Generaal toonden zich veel meegaander dan redelijkerwijs van hen verwacht kon worden, daar Rome en Den Haag elkaars rechten over en weer de officiële erkenning weigerden en zelfs deden of de ander niet bestond. De eerste ervaringen van Alfieri met betrekking tot de vergeving van pauselijke prebenden in Maastricht waren dan ook gunstig.

De eerste collatie, waarmee de nuntius geconfronteerd werd, was die van zijn eigen secretaris Friquellius, die rechtstreeks door Rome uitverkoren was. De luikse agent Van der Veecken slaagde er echter niet in het placet van de Staten-Generaal voor deze begeving te ver-

³⁰ Brulez. Alfieri, 9-10 en noot 1 aldaar: Barberini aan Alfieri uit Rome, 1635 februari 17.

³¹ Brulez. Alfieri, 11 en noot 1 aldaar: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1635 maart 2.

³² Brulez. Alfieri, 10-11: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1635 februari 22.

krijgen. Hare Hoogmogenden stonden erop, dat zij de personen zouden benoemen, waaraan de paus de prebende kon vergeven; daarna kon de aldus begiftigde het placet van de Staten krijgen. Friquellius was door Rome met een prebende begiftigd alvorens de Staten hem aangewezen hadden als benoembaar en de bevestiging door Hare Hoogmogenden werd Friquellius daarom geweigerd. Deze besloot toen zijn recht op een prebende in Sint-Servaas te resigneren aan Alfieri om zo te voorkomen, dat de prebende voor de katholieken verloren zou gaan door een eenzijdige vergeving vanuit Den Haag³³. De Staten-Generaal schoven als hun kandidaat naar voren de zoon van de luikse agent in Den Haag, Ferdinand van der Veecken³⁴. Is het boud te onderstellen, dat vader Van der Veecken bij deze eerste collatie niet uitsluitend de rol van neutraal bemiddelaar gespeeld heeft? Alfieri zinspeelde heel duidelijk op het vaderlijk eigenbelang, toen hij Rome meldde, dat Van der Veecken zich veel moeite gaf in de hoop dat een van zijn zonen een prebende zou krijgen³⁵.

De keulse nuntius misgunde het kanonikaat niet aan de familie Van der Veecken, want hij deed de vergeving ten gunste van zoon Ferdinand, een oud leerling van de luikse jezuiten, en ook door Alfieri zelf geprezen om zijn katholiciteit en goede zeden³⁶. De Staten hadden tegen Ferdinand ook geen bezwaren – een goede verstandhouding met de agent van de luikse prins-bisschop en keurvorst van Keulen was wel wat waard – en op 2 juni 1635 kregen de Van der Veeckens hetgeen zij begeerden en zelfs nog meer: Hare Hoogmogenden resolveerden tegelijkertijd, dat Ferdinand op hun volledige steun kon rekenen om in het genot van zijn prebende gesteld te worden³⁷. Hiermee was definitief het gevaar bezworen, dat de Staten dit kanonikaat aan een predikant der gereformeerden zouden toekennen, wat Alfieri eerst vreesde; doch dank zij de hulp van Frederik Hendrik, de hertog van Bouillon en niet te vergeten de koning van Frankrijk hadden Hare Hoogmogenden reeds eerder besloten de vacante prebenden voortaan aan nederlandse katholieken toe te kennen. Ferdinand van der Veecken voldeed tot op zekere hoogte aan deze voorwaarde, doordat hij verwant was aan het bekende rotterdamse koopmangeslacht van die naam³⁸.

³³ Brulez. Alfieri, 3-4: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1634 december 22, en 7: 1635 januari 5.

³⁴ Zie over hem: Doppler. Lijst van kanunniken; in: Publications 75 (1939) 25.

³⁵ Brulez. Alfieri, 13: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1635 maart 9 [ontcijfering: 1635 april 4].

³⁶ Brulez. Alfieri, 12: als voor, 1635 maart 6 [ontcijfering: 1635 mei 9].

³⁷ Flament II, 46.

³⁸ Brulez. Alfieri, 12-13: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1635 maart 9. Kernkamp. Johan van der Veken, bijlage I: Genealogie.

De nuntius mocht best tevreden zijn met het behaalde succes: zijn kandidaat had het placet der Staten verworven zonder een zweem van direct contact tussen de pauselijke vertegenwoordiger en de ketterse bestuurders in Den Haag en bovendien had hij zijn ijverige bemiddelaar Van der Veecken een gunst kunnen bewijzen. Zijn goede stemming werd echter bedorven door verzet uit een onverwachte hoek, het kapittel van Sint-Servaas, de derde partij in de collatiekwestie. Over de houding van het kapittel in deze zaak is weinig bekend en voor een goed begrip van dit weinige moeten wij enkele jaren teruggrijpen naar het jaar 1633, waarin Valentin Adriani overleed wiens prebende in 1635 aan Ferdinand van der Veecken toegewezen werd. In eerste instantie had het kapittel de vacante prebende van Adriani toegewezen aan Servatius Happarts³⁹, die van keizer Ferdinand II (1619-1637) de zogenaamde „preces primariae” gekregen had volgens het keizerlijk recht om in elk kapittel de eerste na zijn regeringsaanvaarding vrijkomende prebende te vergeven⁴⁰. Het Servaaskapittel achtte het wel geraden gezien de veranderde omstandigheden te Maastricht vooraf navraag te doen bij de Staten-Generaal, of zij zich konden verenigen met de toekenning van een prebende krachtens een oud keizerlijk recht. Hare Hoogmogenden besloten eerst de Raad van State om advies te vragen⁴¹; helaas is de teneur van het advies onbekend en evenmin de brief van Hare Hoogmogenden, die het kapittel van Sint-Servaas hierop ontving. In hun antwoord beloofden de kanunniken zich stipt te houden aan de voorschriften van de Staten-Generaal betreffende de bezetting van de vacante plaatsen, maar verzochten tevens de oude voorrechten van het kapittel te willen handhaven⁴². Verder gebeurde er voorlopig niets, want in juni 1635 bleek Servatius Happarts nog steeds in het bezit te zijn van de prebende van Valentin Adriani⁴³.

Toen Ferdinand van der Veecken van de Staten een aanbeveling kreeg voor de prebende van Adriani, aarzelde het Servaaskapittel hem te aanvaarden, alhoewel de Staten in hun aanbevelingsschrijven de kanunniken verzochten Van der Veecken in hun midden op te nemen krachtens de collatie door Alfieri⁴⁴. Wat kan Hare Hoogmogen-

³⁹ Zie over hem: Doppler, a.w., 224.

⁴⁰ Voor de 'preces primariae' zie het lemma 'Bitten' in: LThK¹, II (1931) kol. 385 en LThK², II (1958) koln 513-514.

⁴¹ Flament I, 71: 1633 oktober 11.

⁴² ARA, StG, lias 5819: SS aan HoMo, 1633 november 25.

⁴³ Brulez. Alfieri, 22: Alfieri, 22: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1635 augustus 14.

⁴⁴ Brulez. Alfieri, 16 noot 1: Kopie van een brief van de luikse agent Van der Veecken bij de brief van Alfieri aan Barberini uit Luik, 1635 juni 22.

den bewogen hebben tot de vreemde procedure hun kandidaat te steunen met een beroep op de collatie van de pauselijke nuntius, die zij niet eens erkenden noch wilden kennen? Bovendien had het kapittel toch beloofd zich stipt te houden aan de voorschriften van de Staten betreffende de vergeving van vacatures, zoals de kanunniken schreven in de hierboven aangehaalde brief van 25 november 1633. Eén bezwaar van Hare Hoogmogenden tegen de door het kapittel aangewezen Servatius Happarts staat expressis verbis vermeld in de kopie van hun aanbevelingsbrief voor Van der Veecken, die Alfieri in augustus 1635 toevoegde aan zijn voor Rome bestemde bericht⁴⁵. De Staten ontkenden in hun aanbeveling, dat de keizer ooit enige zeggenschap toegekend was in de pauselijke maanden; Happarts beriep zich dus ten onrechte op een keizerlijke voordracht, die de Staten-Generaal te meer onaangenaam moest zijn, daar een erkenning van de keizerlijke aanbeveling tevens een erkenning zou inhouden van een al was het dan nog zo miniem keizerlijk recht binnen Maastricht. Over de persoon van Happarts werd niets gezegd, maar de veronderstelling is niet ongerijmd, dat Den Haag daar ook bezwaren tegen koesterde. Happarts, een geboren maastrichtenaar, was immers familie van Andries Bouwens, een lid van de katholieke brabantse regentenkaste in Maastricht, en – wat meer is – een broer van de secretaris van de spaanse Raad van Brabant in Brussel⁴⁶, een connectie die in deze jaren moeilijk een aanbeveling kon heten in de Republiek.

Voor het kapittel van Sint-Servaas lagen de zaken omgekeerd. De nauw door spaanse troepen ingesloten Maasstad kon elk ogenblik van heer wisselen en dan was het maar beter Brussel niet voor het hoofd te stoten door al te veel meegaandheid te tonen met de Heren Staten. De kanunniken kon het ook niet welgevallig zijn, dat én de Staten én de keulse nuntius zich mengden in de kapittelcollaties, tuk als zij waren op het handhaven van hun autonomie in eigen, kleine kring, waarbij hun verzet zich in de eerste plaats richtte tegen de pauselijke afgezant, die in Maastricht geen directe machtsmiddelen bezat om de erkenning van zijn gezag desnoods te kunnen afdwingen. Alfieri beklagde zich in Rome over de toenemende weerspannigheid, die de jezuiteten aanwakkerden door niet te pas komende verklaringen⁴⁷, waarover echter verder niets bekend is. De nuntius vreesde, dat het kapittel van hem zou eisen zijn bevoegdheid tot het vergeven van prebenden zwart op wit aan te tonen, want dan zou hij in grote moeilijk-

⁴⁵ Als noot 32 hiervóór.

⁴⁶ Doppler, a.w., 223.

⁴⁷ Brulez. Alfieri, 35: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1635 december 16 [ontcijfering: 1636 januari 9].

heden geraken. De bevoegdheid was hem immers niet officieel bij pauselijke breve verleend, maar in een cijferbrief⁴⁸, waarin tevens stond, dat de nuntius alle rechtstreeks contact met de Staten absoluut moest vermijden. Dit laatste mocht vanzelfsprekend nooit bekend worden en daarom zou hij de bewuste cijferbrief nooit tonen, wat weer de indruk zou wekken, dat hij het collatierecht geïsurpeerd had tot groot nadeel van zijn geloofwaardigheid als pauselijk gezant⁴⁹. Deze ongelegenheid van de nuntius werd uitgebuit door onbekenden, die belang hadden bij de zaak: aan Den Haag berichtten zij, dat Alfieri collaties deed zonder daartoe gemachtigd te zijn⁵⁰. Rome redde zijn nuntius voorlopig uit de moeilijkheden door hem geantedateerde brieven te zenden voor de maastrichtse collaties⁵¹. Op deze wijze werden tussen 1635 en 1638 zonder al te veel wrijving vijf kanonikaten vergeven in samenspel tussen nuntius en Staten-Generaal: Alfieri vergaf de prebende, waarna de Staten hun placet gaven. Hare Hoogmogenden oefenden desnoods druk uit op het Sint-Servaaskapittel, als dit zich niet vlug genoeg accoord verklaarde met de vergeving door nuntius en Staten⁵².

In het najaar van 1637 begon het Alfieri echter duidelijk te worden, dat de situatie in ongunstige zin veranderde. Als de 'Olandesi' te Maastricht bleven, zou het alleen met de hulp van Gods genade voorkomen kunnen worden, dat de Staten zich meester maakten van de laatste resten aan pauselijke rechten in de Maasstad. Sedert de inname van Breda op 10 oktober 1637 – en ik voeg eraan toe: het verlies van Venlo en Roermond in de zomer van hetzelfde jaar – waren zij veel hardvochtiger geworden ten opzichte van de katholieken. Als zij er geen geld van konden plukken, zo merkte de nuntius sarcastisch op, zouden zij zijn geloofsgenoten het liefst om hals helpen, maar van lijken valt

⁴⁸ Brulez. Alfieri, 9-10 en noot 1 aldaar: Barberini aan Alfieri uit Rome, 1635 februari 17.

⁴⁹ Brulez. Alfieri, 45-46: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1636 februari 8 [ontcijfering: 1636 maart 7].

⁵⁰ Brulez. Alfieri, 58: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1636 april 26 [ontcijfering: 1636 mei 30], en 70-71: 1636 augustus 1 [ontcijfering: 1636 augustus 27].

⁵¹ Brulez. Alfieri, 76: Barberini aan Alfieri uit Rome, 1636 september 13 in cijfer, 79-80: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1636 oktober [ontcijfering: 1636 november 12], 82: Barberini aan Alfieri uit Rome, 1636 november 22, 101: Alfieri aan Barberini uit Keulen, 1636 augustus 23.

⁵² De vijf begiftigden waren: Van der Veecken, Moers (of Moors), Pauw, Van den Steen (of A Lapide) en De la Ruelle; zie: Doppler. Lijst van kanunniken; in: Publications 75 (1939) 225-226. Flament II, 72: 1635 november 27, en 93: 1636 juli 28 en augustus 2.

nu eenmaal niets meer te halen⁵³. De reeds ongunstige stemming in de Republiek werd nog verder bedorven, toen in het voorjaar van 1638 te Maastricht een samenzwering ontdekt werd om de stad in handen van de spanjaarden te spelen⁵⁴.

Toen waren de Staten al afgeweken van hun eerder gevolgde politiek inzake de pauselijke collaties. Zonder enig contact te zoeken met de pauselijke nuntius vergaven zij een vacatie in Sint-Servaas aan een zoon van Johan van Weede⁵⁵, geëligeerde in de Staten van Utrecht, afgevaardigde ter Generaliteit en oud-commissaris-deciseur van Maastricht voor het jaar 1635. Als commissaris-deciseur had hij speciaal moeten onderzoeken welk gezag de koning van Spanje eertijds bezat in de collatie der kanonikaten en andere geestelijke beneficies in Maastricht en de Landen van Overmaze⁵⁶. Als geëligeerde in Utrecht wist hij, welk een bron van inkomsten het bezit van een kapittelprebende betekende; als rapporteur in Maastricht zal het hem waarschijnlijk klaar geworden zijn, dat hier financiële voordelen te behalen waren voor degene, die als collator mocht optreden. In elk geval kreeg Weede uitzicht op een prebende in Sint-Servaas voor een van zijn zonen⁵⁷ en in het begin van 1638 haalde hij de buit binnen. Gebruik makend van de omstandigheid, dat de president van de week in de Staten-Generaal een gewestgenoot was, kreeg hij de prebende toegewezen van de in de pauselijke maand januari 1638 overleden kanunnik Petrus Blanckenbiel. Alfieri vernam dit van de eerder door hem begiftigde Petrus Pauw⁵⁸, die tevens wist te melden, dat de gereformeerde Weede waarschijnlijk niet een van zijn zoons zou aanwijzen maar een katholiek. De keulse nuntius zag geen kans hieraan iets te veranderen, doordat het Servaaskapittel wel zou moeten zwichten voor de dreigbrieven van de Staten om geen enkele andere kandidaat te accepteren dan de hunne⁵⁹. Alfieri wist in het grootste geheim kopieën te bemachtigen van de door de Staten-Generaal ten gunste van Weede gedane collatie. Het Servaaskapittel verbood hij de staatse kandidaat te aanvaarden, waarin het kapittel voorlopig slaagde door allerlei kronkelwegen te bewandelen. Hare Hoogmogenden eisten de collatie echter voor zich op:

⁵³ Brulez. Alfieri, 106: Alfieri aan Barberini uit Keulen, 1637 november 8 [ontcijfering: 1637 november 26].

⁵⁴ Brulez. Alfieri, 117: Noot bij brief van Alfieri aan Barberini uit Keulen, 1638 april 18 [ontcijfering: 1638 mei 12].

⁵⁵ Van der Aa: Biografisch woordenboek der Nederlanden... Haarlem 1878, XII s.v.

⁵⁶ Flament II, 24: 1635 januari 27.

⁵⁷ ARA, StG, lias 5822: Resolutie HoMo, 1637 januari 28.

⁵⁸ Doppler, a.w., 226.

⁵⁹ Brulez. Alfieri, 12-13: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1635 maart 9.

Blanckenbiel was overleden in een maand van Hare Hoogmogenden, of zoals het ook wel kwam te heten, een statenmaand⁶⁰. Voor deze keer liep het van Alfieri's standpunt uit gezien nog vrij redelijk af. De uitverkorene van Weede bleek een oomzegger van hem te zijn en katholiek, Craneveld⁶¹ genaamd, die naar het scheen niets bleek te voelen voor het kanonikaat, als er van katholieke zijde verzet zou rijzen tegen zijn aanstelling⁶².

De strijd om het pauselijk collatierecht te Maastricht was een belangenstrijd, waarin het botte eigenbelang de hoofdrol speelde en niet het heil der zielen, want het ging niet om de leer maar om de smeer. De finesses van deze strijd ontgaan ons, doordat de belanghebbenden elkaar ondergronds bekampten, een waar wespennest; zo althans moet Alfieri het ervaren hebben. Een tipje van de sluier, die over deze gebeurtenissen hangt, lichtte hijzelf op, toen hij tegenover de staatssecretaris zonder namen te noemen klaagde over de vele listen en lagen, die hem in deze zaak reeds gespannen waren. De keulse nuntius verstond geen nederlands en had daarom de resolutie, waarin Hare Hoogmogenden Weede begiftigden, uit het nederlands in het latijn moeten laten vertalen ten behoeve van het pauselijk staatssecretariaat. Achteraf was het Alfieri gebleken, dat zijn vertaler een partijganger was van nog een gegadigde voor de vacante prebende van Blanckenbiel, en deze vertaler had niet gearzeld de latijnse tekst op een zeer voornaam punt moedwillig te verminken⁶³. Bij de Staten-Generaal speelde het eigenbelang uiteraard ook zijn rol. Alfieri wist aan Rome te berichten, waarom de 'Olandesi' geen kettters benoemden in de kappittels, maar de weg volgden van schenking van het collatierecht aan een gereformeerde, die daarna een katholiek met de prebende begiftigde. Volgens de keulse nuntius waren zij van mening, dat gereformeerde 'kanunniken' toch verjaagd zouden worden, zodra de politieke omstandigheden te Maastricht veranderden, en hun vergevingsprocedure stelde dan in elk geval de voordelen van de verkoop veilig voor de gereformeerden⁶⁴.

In het begin van 1639 had de staatssecretaris Alfieri nadrukkelijk gevraagd er toch op toe te willen zien, dat de pauselijke rechten in

⁶⁰ Brulez. Alfieri, 115: Alfieri aan Barberini uit Keulen in cijfer, 1638 april 11.

⁶¹ Doppler, a.w., 226-227.

⁶² Brulez. Alfieri, 115-117: Alfieri aan Barberini uit Keulen, 1638 april 18 [ontcijfering: 1638 mei 12] en noot aldaar.

⁶³ Brulez. Alfieri, 118-119: Alfieri aan Barberini uit Keulen, 1638 april 25 [ontcijfering: 1638 mei 20].

⁶⁴ Brulez. Alfieri, 134: Alfieri aan Barberini uit Keulen, 1639 januari 16 [ontcijfering: 1639 februari 3].

Maastricht zoveel doenlijk gehandhaafd bleven⁶⁵. De nuntius trachtte aan die romeinse wens tegemoet te komen, wat hem van die kant gemakkelijker gemaakt werd, doordat én Rome én Keulen zich beijverden hun eigen kandidaat in het maastrichtse kapittel aangenomen te krijgen⁶⁶. De goede contacten, die Alfieri oorspronkelijk met Den Haag had via de luikse agent Van der Veecken waren echter verloren gegaan en de Staten-Generaal gingen voortaan hun eigen weg, die niet naar Rome leidde.

De commissarissen-deciseurs Gerard van Arnhem en Wolter van Schonenburg, die Maastricht bezochten in de zomer van 1639, hadden ondermeer tot opdracht klaarheid te verschaffen over de kapittel-collaties. Uit een briefje van Arnhem aan Huygens blijkt, dat ook Frederik Hendrik hierin een rol speelde; helaas is het niet duidelijk welke⁶⁷. In het algemeen constateerden commissarissen-deciseurs een verschil tussen het kapittel van Sint-Servaas en dat van Onze-Lieve-Vrouwe; waren in het eerstgenoemde de oneven maanden pauselijke maanden met pauselijk collatierecht, in het laatstgenoemde kwam het collatierecht in diezelfde pauselijke maanden aan de bisschop van Luik toe. De commissarissen-deciseurs hadden zich zeer goed geïnformeerd. In Luik, waaronder ook Onze-Lieve-Vrouwe behoorde, had de paus immers na 1612 afstand gedaan van zijn collatierecht en zich voortaan ertoe beperkt romeinse kandidaten voor een prebende in een luiks kapittel een pauselijke aanbeveling mee te geven⁶⁸. De commissarissen-deciseurs merkten in dit verband op, dat zij gezien deze omstandigheid weinig kans zagen het collatierecht in Onze-Lieve-Vrouwe te naasten voor Hare Hoogmogenden, waar het ging om een bisschoppelijk recht van de medeheer van Maastricht. Eerst veel later en wel in 1664 kwam men hierop zonder nadere motivering terug en de pauselijke maanden in Onze-Lieve-Vrouwe werden daarna ook statenmaanden⁶⁹. Tot troost van eventueel op geld beluste statenleden meldden de commissarissen-deciseurs in 1639 tevens, dat de collaties in Onze-Lieve-Vrouwe weinig te betekenen hadden. Klaarblijkelijk waren de Staten-Generaal het er in deze tijd al over eens in het Sint-Servaaskapittel geen enkel pauselijk recht meer te erkennen. De commissarissen-deciseurs spraken in hun

⁶⁵ Brulez, Alfieri, 134 noot 1: Barberini aan Alfieri uit Rome, 1639 februari 5.

⁶⁶ Brulez, Alfieri, 136-137: Alfieri aan Barberini uit Keulen, 1639 februari 13 [ontcijfering: 1639 maart 3], 137-138: 1639 februari 27 [in cijfer], 1639 maart 6 [in cijfer].

⁶⁷ Huygens. Briefwisseling; II, 479-480: Arnhem aan Huygens uit Maastricht, 1639 juli 27.

⁶⁸ Dubois. Le chapitre, 19.

⁶⁹ ARA, StG, 8978, Verbalen, Rapport CCDD, 1639 oktober ad art. 24.

rapport over 'statenmaanden', waarmee zij de voorheen pauselijke maanden bedoelden en – wat meer zegt – wisten te melden, dat de door Hare Hoogmogenden vergeven prebenden toch nog in het geheim aan Rome ter goedkeuring voorgelegd werden⁷⁰.

In hetzelfde rapport deden commissarissen-deciseurs een voorstel om de gereformeerden aan financiën te helpen. Waarom lieten de Staten een met hun toestemming benoemde kanunnik niet jaarlijks uit de inkomsten van zijn prebende een retributie betalen tot onderhoud van de gereformeerde kerken in Maastricht? De commissarissen-deciseurs zagen hierin geen schending van de capitulatie; welke wonderlijke juridische kronkel zij dan wel bedacht mochten hebben om deze overheveling van kapittelinkomsten naar de gereformeerden goed te praten, blijft helaas onvermeld. De aantrekkelijkheid van een kapittelprebende zou er niet door verminderen, oordeelden de commissarissen-deciseurs, want er zouden genoeg roomse gegadigden gevonden worden, die tegen een jaarlijkse retributie aan de gereformeerden een prebende zouden blijven ambiëren⁷¹.

Hare Hoogmogenden hadden sinds enige tijd de pauselijke collatierechten zonder meer voor zich gereserveerd, nadat zij aanvankelijk eerst contacten daarover onderhielden met de nuntius te Keulen. Aan het vergevingsrecht van de proost van het kapittel van Sint-Servaas hadden zij tot nu toe niet getornd, maar daaraan kwam in 1639 een einde, althans de Staten begonnen toen prebenden te vergeven vacerend in de even maanden van het jaar, de zogenaamde maanden van de proost. Deze tekende hiertegen protest aan: zijn collatierecht in de even maanden was onbetwistbaar en altijd vrij geweest van inmenging door Rome of door pauselijke gezanten. Met deze laatste toevoeging beoogde de kapittelproost ongetwijfeld een scherpe scheidingslijn te trekken tussen de collatierechten in de pauselijke maanden, rechten die de Staten reeds voor zich gereserveerd, en zijn eigen collatierechten, die zij tot nu toe geëerbiedigd hadden. De proost was echter zo voorzichtig de Staten halverwege tegemoet te komen: hij verklaarde er geen bezwaar tegen te hebben de in zijn maanden vacerende prebenden te vergeven aan personen, die een aanbeveling van Hare Hoogmogenden konden tonen, mits hun aanstelling niet in strijd zou zijn met de statuten van het kapittel. Met dit voorstel gingen de Staten-Generaal graag accoord⁷².

De pogingen van Rome de pauselijke rechten in Maastricht te red-

⁷⁰ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD, 1639 september 2 ad art. 16, exhibitum 1640 januari 20.

⁷¹ Als voorgaande noot ad art. 18.

⁷² Flament II, 144-145: 1639 september 8.

den liepen op niets uit, een resultaat dat voorspelbaar was. De Staten-Generaal eisten hun deel van de soevereiniteit in het maastrichtse condominium volledig voor zich op. De enige die zij daar naast zich dulden was de luikse prins-bisschop; verder wensten zij niemands concurrentie te aanvaarden en zeker niet als de politieke macht van die concurrent nihil was, zoals die van de paus. Van de andere kant valt ook hier weer te constateren, dat de Staten-Generaal niet over ijs van één nacht gingen, wanneer zij in Maastricht andermans rechten of gepretendeerde rechten uitschakelden. Steeds weer toetsten zij hun mening aan het al of niet verenigbaar zijn daarvan met de tekst en de strekking van het in 1632 gesloten capitulatieverdrag. Dat verdrag beloofde de maastrichtenaars godsdienstvrijheid en handhaving van de status quo in strikt kerkelijke zaken, maar was de vergeving van prebenden een dergelijke strikt kerkelijke zaak? Toen Hare Hoogmogenden enig zicht begonnen te krijgen op deze ingewikkelde materie, meenden zij de vraag ontkennend te kunnen beantwoorden. De commissarissen-deciseurs voor 1670 formuleerden dit zo: de capitulatie beloofde wel geloofsvrijheid, maar geen pauselijke soevereiniteit en pauselijk bestuur; de katholieke vorsten accepteerden zo iets ook niet⁷³. Het laatste argument hanteerden de Staten-Generaal herhaaldelijk: als katholieke vorsten ten opzichte van de Heilige Stoel weinig of niet toegeeflijk waren, waarom zouden niet-katholieke staten het dan wél moeten zijn?

De materie was toen ingewikkeld en dat is ze nu nog. Reeds eerder wees ik erop, dat het niet duidelijk is, in hoeverre de pauselijke rechten bij de collaties vóór 1632 reëel werden uitgeoefend. Als zij vóór dat jaar niet geëffectueerd werden, zou daaruit geconcludeerd kunnen worden, dat Rome zijn rechten naar voren begon te schuiven uit vrees voor de benoeming van de gereformeerde 'kanunniken' of uit zucht naar meer invloed op de collaties bij de verhoopte terugkeer van de spanjaarden in Maastricht.

Waren deze romeinse rechten vóór de overgang van de stad mischien in handen van de spaanse koning en werden zij uitgeoefend door de spaanse regering te Brussel? De enige aanwijzing in die richting is de één keer gemaakte opmerking, dat een prebende in Sint-Servaas vergeven wordt met het placet van de Staten-Generaal en de staatse Raad van Brabant, omdat de Sint-Servaas een koninklijke kapel is⁷⁴. Mocht de pauselijke collatie in de loop der tijden inderdaad een

⁷³ ARA, StG, 8983, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1670 ad art. 29.

⁷⁴ Brulez. Alfieri, 44: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1636 februari 1 [ontcijfering: 1636 maart 13].

koninklijk voorrecht geworden zijn, dan waren de Staten-Generaal in hun gedachtengang en als opvolgers van de koning in hun volste recht, toen zij het pauselijk collatierecht naasten als behorend tot een van hun soevereine rechten, die aan de Heren Staten waren overgegaan.

De materie wordt nog ingewikkelder door het eigenbelang dat een rol begon te spelen, zodra de potentiële vergevers bemerkten dat hier financiële voordelen te behalen vielen, wat dan weer de onbeantwoordbare vraag doet rijzen in hoeverre juristerij hier heeft moeten dienen als dekmantel voor vuige hebzucht. Hare Hoogmogenden onderkenden deze hebzucht en besloten de 'verkoop' van prebenden in de maas-trichtse kapittels voortaan uitsluitend toe te staan „ten voordele van het land” en niet meer ten behoeve van particulieren. De opbrengst van prebendenverkopen diende gestort te worden op een van 's lands kantoren en het geld zou gebruikt worden voor de oprichting en in-standhouding van – uiteraard gereformeerde – scholen, wees- en armenhuizen ofwel 'ad pios usus', zoals dat elders in de Republiek reeds jarenlang gedaan werd met de baten uit voormalige geestelijke goe-deren⁷⁵.

Hare Hoogmogenden konden wel van oordeel zijn, dat de vergeving van prebenden in de pauselijke maanden hun rechtens toekwam, dit wilde nog niet zeggen dat zij dit recht ook ten allen tijde konden uitoefenen. De prebendarius had het vruchtgebruik van de hem toege-vozen prebende, zolang hij leefde. Bij zijn dood vaceerde de door de overledene bezette prebende en de collator kwam het dan toe een op-voelger aan te wijzen. Sedert de middeleeuwen reeds werd hiervan af-geweken door de toepassing van het recht van resignatie: de handeling, waardoor een clericus zijn recht op een prebende op rechtsgeldige wijze vrijwillig afstond⁷⁶. Naar de wijze van afstand doen onderscheidde men drie vormen van resignatie: de 'resignatio in favorem', de 'permutatio' en de eenvoudige renunciatie⁷⁷. Het practiseren van de 'resignatio in favorem' gebeurde bijvoorbeeld door kanunnik Petrus Pauw van Sint-Servaas. Hij had zijn prebende te danken aan de vergeving door de Staten-Generaal, waarna hij ze resigneerde ten gunste van Erardus Driesch⁷⁸. Deze wijze van resignatie kan geen misbruik genoemd wor-den, daar de rechten van de collator erkend werden. De andere twee vormen van resignatie waren wel misbruiken, doordat de prebendarius handelde alsof de prebende zijn eigendom was, waarover hij kon be-

⁷⁵ Doppler. Lijst van kanunniken; in: Publications 74 (1938) 36: Resolutie Ho-Mo, 1641 oktober 29, niet in Flament II. De Blécourt. Kort begrip, 68.

⁷⁶ Over de kapittelresignaties vooral: Gillmann. Die Resignation.

⁷⁷ Nolet-Boeren, 356.

⁷⁸ Doppler, a.w.; Publications 75 (1939) 226, 227.

schikken naar goeddunken. Bij de ‘permutatio’ ruilde hij zijn prebende met die van een ander, terwijl de eenvoudige renunciatie gelijk stond met een testamentaire beschikking: een kanunnik die zijn einde voelde naderen, wees bij notariële akte zijn opvolger aan, vaak een familielid.

Rome had in de zestiende eeuw deze misbruiken trachten uit te roeien, maar met weinig resultaat, aangezien de romeinse hervormingsvoorschriften in Frankrijk, de Nederlanden en Duitsland niet aangevaard werden⁷⁹. Tegen de eenvoudige resignatie trad de paus reeds in de middeleeuwen op door de invoering van de zogenaamde ‘regula de infirmis (scilicet: resignantibus)’ of ‘regula de viginti (scilicet: diebus)’: de resignatie op het ziek- of sterfbed was van nul en generlei waarde, als de resignerende kanunnik twintig dagen na dato nog in leven was. Deze regel vond – met kleinere plaatselijke afwijkingen – algemene bijval, omdat de toepassing ervan feitelijk het pauselijk collatierecht inperkte, maar gaf evengoed aanleiding tot weer nieuwe misbruiken. Een kanunnik kon wel eens ten onrechte menen, dat zijn laatste uur geslagen had, zijn prebende overdragen aan een ander en toch nog herstellen. Hij had dan zijn rechten verloren, maar hij en zijn aangewezen opvolger hielden de renunciatie stil en de eerste prebendarius genoot verder zijn afgestane prebende⁸⁰. Een elegantere vorm van renunciatie was de afspraak, dat de aangewezen opvolger bij eventueel herstel van de stervende kanunnik deze gedurende nog drie jaren jaarlijks een derde deel van de inkomsten uit de afgestane prebende zou blijven uitbetalen als ‘pensio’. Zodra de rechthebbende op het ‘pensio’ overleed, genoot zijn opvolger weer de volledige inkomsten uit de prebende⁸¹.

Aanvankelijk maakten de Staten-Generaal geen enkel bezwaar tegen resignatie. In 1633 bereikte hen de eerste aanvraag, die zonder meer toegestaan werd, omdat dit in het Sint-Servaaskapittel gebruik was⁸². Jarenlang kwam deze kwestie niet meer aan de orde, totdat in 1641 de brabantse commissaris-instructeur Pieter de Bert van Beveren in Den Haag vroeg of een kanunnik kon resigneren ten gunste van iemand, die in vijandelijk gebied woonde⁸³. De Staten-Generaal lieten bij het Servaaskapittel informeren, of er dergelijke resignaties hadden plaatsgevonden. Het kapittel antwoordde ontkennend en verzocht de Staten het aloude recht van resignatie te willen handhaven⁸⁴. Enkele

⁷⁹ Gillmann, a.w., 47-49.

⁸⁰ Gillmann, a.w., 53-57, 105 noot 1, en 134-137.

⁸¹ ARA, StG, lias 5824: Pieter de Bert van Beveren aan HoMo uit Den Haag, 1645 februari 20.

⁸² Flament I, 76 en 86: 1633 november 3 en december 14.

⁸³ ARA, StG, lias 5823: Pieter de Bert van Beveren aan HoMo, 1641 maart 30.

⁸⁴ ARA, StG, lias 5823: SS aan HoMo, 1641 april 27.

jaren later verklaarde het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe iets dergelijks: het recht van resignatie was een oud recht, dat geen enkele beperking van buitenaf kende⁸⁵. Hare Hoogmogenden tornden niet aan dit aloude recht ondanks de vertogen van de gereformeerde weesmeesters en de predikant Ludovicus er een einde aan te maken⁸⁶. De gereformeerden zinden die voortdurende resignaties helemaal niet. Het verkleinde de kans de verkoopsom van een prebende in de wacht te slepen voor diakonie, weeshuis of scholen, maar Den Haag gaf geen duimbreed toe aan hun verlangen.

De brabantse raadsleden te Maastricht waren van hetzelfde gevoelen. Hieronymus Stas was kanunnik van Onze-Lieve-Vrouwe toen hij uitzicht kreeg op een prebende in Sint-Servaas, waardoor hij zijn positie kon verbeteren. Hij droeg er zorg voor, dat zijn prebende in het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe niet voor de familie verloren ging door deze prebende te resigneren ten gunste van zijn vijftienjarige broer Johan, voordat hijzelf in Sint-Servaas intrad. Van gereformeerde zijde werd tegen deze handelwijze geprotesteerd in Den Haag, waarop de Raad van State bij de Brabantse Raad informeerde, of deze familiale handel in prebenden wel correct was. De brabanters antwoordden bevestigend: resignatie en permutatie waren in de stedelijke kapittels oude gebruiken, die vóór 1632 met goedkeuring van de paus en daarna met die van de Staten toegestaan waren⁸⁷. Een vijftiental jaren later rees er verzet tegen de resignatie in het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Thomas van Herck ten voordele van Servaas Vrencken. De Brabantse Raad berichtte toen, dat een dergelijke permutatie overal gebruikelijk was volgens pauselijk, spaans en maastrichts recht, mits de resignerende kanunnik niet later dan twintig dagen na zijn afstand het tijdelijke met het eeuwige verwisselde. Van Herck had wettig afstand gedaan; bovendien viel op Vrencken, burger van Maastricht, niets aan te merken⁸⁸. De raadsleden en kanunniken zaten elkaar als heren onder elkaar niet dwars.

De strijd om het pauselijk collatierecht ging grotendeels buiten de maastrichtse kapittels om. Het was een politiek steekspel tussen de Staten-Generaal in Den Haag en de Heilige Stoel in de persoon van zijn vertegenwoordiger te Keulen, een steekspel, waarin de maastrichtse

⁸⁵ ARA, StG, lias 5824: OLV aan HoMo, 1645 januari 18.

⁸⁶ ARA, StG, lias 5832: Weesmeesters aan HoMo, 1655 juni 2. JAM, AK II, 137: 1655 juli 2 en 278: 1660 juli 16. De in 1660 door Ludovicus genoemde resoluties werden niet teruggevonden met uitzondering van de laatste: Flament II, 174.

⁸⁷ ARA, RvS, 78, fo. 10 recto - verso: Brabantse Raad aan RvS, 1657 juli 5.

⁸⁸ ARA, StG, lias 5840: Brabantse Raad aan HoMo, 1671 juli 31.

collegiale kerken nauwelijks een actieve rol speelden, inzoverre dit uit de beschikbare gegevens valt af te leiden. Het enige waarop de kapittels bedacht waren, was het behoud van hun uitzonderingspositie, hun vrijheid in Maastricht. Als brabantse kerk werd Sint-Servaas veelvuldiger en directer betrokken in de strijd om het collatierecht dan de luikse Onze-Lieve-Vrouwe, al trok ook dit kapittel spoedig en veelvuldig de aandacht van Hare Hoogmogenden⁸⁹. Het is niet bekend, wat de persoonlijke mening van de capitulanten van Sint-Servaas was betreffende de wisseling van gezag in Maastricht. Als college stelden zij zich vrij neutraal op, afwachting hoe de dobbelstenen van het lot zouden vallen met een lichte voorkeur ten opzichte van de Staten-Generaal en zeker niet van zins de pauselijke pretenties met hart en ziel te steunen, het spreekwoord indachtig dat een goede buur, in casu de noord-nederlandse Staten, beter was dan een verre vriend, in casu de Heilige Stoel, als het ging om de handhaving van hun behaaglijke positie in het aanzienlijke kapittel van Sint-Servaas.

De weinig strijdbare houding van de kanunniken na 1632 is mutatis mutandis vergelijkbaar met die van hun voorgangers uit de jaren na 1579. Zij waren geen kanunnik geworden om te strijden tegen of voor wat dan ook, maar om in vrede en welzijn hun prebende te genieten en zo lang hun die bestaanszekerheid niet ontnomen werd, was het hun wel. De faits et gestes van de Staten begonnen zij eerst met Argusogen te bezien, als die Staten dreigden te raken aan het kapittel als instituut, want daarvan hing het bestaan der kanunniken af. De pauselijke collaties stonden hier buiten. De kanunniken hadden geen recht tot begeving van vacante prebenden; het kon hun daarom tamelijk onverschillig zijn, wie collator was. Met het recht tot resignatie was het anders gesteld, maar hier toonden Hare Hoogmogenden direct hun streven de aloude privileges van het kapittel niet aan te tasten en namen zo alle reden tot ongerustheid weg. In 1641 verklaarde Den Haag zelfs uitdrukkelijk „ . . . dat die van Sint Servaes sullen genieten ende worden gemainteneert in haer rechten, privilegien ende vrijheden bij de capitulatie van de stad Maestricht bedongen . . .”⁹⁰. Van de zijde der Staten-Generaal viel dus niets te vrezen.

De wat kleurloos neutrale houding van het op kerkelijk terrein leidende kapittel in Maastricht vindt gedeeltelijk zijn oorzaak in de onzekere politieke toestand tussen 1632 en 1640. In de eerste jaren was

⁸⁹ Flament II, 56 en 66: 1635 augustus 30 en september 27, en 98-99: 1636 oktober 16 en 27. ARA, StG, lias 5821: OLV aan HoMo, 1636 november 10. Zie ook: Vlekke, 82.

⁹⁰ Flament II, 153: 1641 augustus 3, aangevuld uit het resolutieregister op het ARA.

de stad wel in staatse handen, maar het waren onvaste handen: de spanjaarden sloten Maastricht aan alle zijden in en elk ogenblik kon de vroegere soeverein er weer bezit van nemen. Was het dan verstandig zich al te veel op te houden met de Staten-Generaal? Dat zou maar kwaad bloed kunnen zetten in Brussel. Aan het einde van de jaren dertig vervluchtigde de kans op een spaanse herovering en de heren van Sint-Servaas zal het toen wel niet berouwd hebben, dat zij het dank zij hun voorzichtige politiek niet verbruid hadden bij de Staten.

Kloosters

De gedeputeerden te velde troffen na de capitulatie in Maastricht tien mannen- en evenzoveel vrouwenkloosters aan, die onder de jurisdictie stonden van de hertog van Brabant en nu dus onder die van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden⁹¹. Volgens de bepalingen van het verdrag van overgave werd de bestaande toestand eveneens gehandhaafd ten opzichte van de kloosters; de gedeputeerden te velde sloegen de religieuzen dan ook over bij hun bezoek aan de stad⁹². De gereformeerden was dit een doorn in het oog. Reeds op de eerste vergadering van de classis Maastricht vroeg men Hare Hoogmogenden op te willen treden tegen het preken van de katholieke geestelijkheid – waarmee hoofdzakelijk bedoeld werd op de kloosterlingen – „ . . . die ons op haere preekstoelen soo grouwelyck lasteren en verdoemen, ons noemende valsche leerders waarmede het volk tegens ons verbittert wort . . . ”⁹³. In de omstreeks dezelfde tijd bij de Staten ingeleverde „Memoires pour l’advancement de la vraye religion . . . ”⁹⁴ drongen de samenstellers erop aan de kloosterlingen en in het algemeen de geestelijkheid onder streng toezicht te stellen en hen zelfs te dwingen onder de canon der mis in het openbaar te bidden voor het welzijn der Staten-Generaal.

Hare Hoogmogenden raakten niet erg onder de indruk van deze predikantenwensen en passeerden de meeste punten. Eén voorslag trok de aandacht van de Staten, want die had betrekking op de veiligheid van de vesting Maastricht. In het achtste punt stelden de predikanten voor overleden kloosterlingen niet meer door nieuwe te laten vervangen, wat niet strijdig zou zijn met de capitulatie, want die gold slechts voor de toen levende maastrichtenaars. De Staten namen op

⁹¹ ARA, StG, lias 5841: CCDD aan HoMo, 1680 oktober 12.

⁹² Aanteekeningen; in: Kroniek HG 29 (1873) 201.

⁹³ JAM, Acta classis I, Prolegomena: 1633 februari 23.

⁹⁴ ARA, StG, lias 5821.

dit voorstel geen besluit, want zij hadden klaarblijkelijk in 1633 vooralsnog geen behoefte aan het uitsterven van de maastrichtse kloosters, waarbij ook gedacht kan worden aan invloed van Frederik Hendrik. Het negende punt van de 'Memoires' beoogde hetzelfde. Er diende een verbod te komen op het verplaatsen van kloosterlingen en kloosterlingen afkomstig uit vijandelijk gebied moesten geweerd worden of slechts toegelaten met voorkennis van de gouverneur der vesting. De gereformeerden vreesden hulp van binnenuit aan de vijand door de spaansgezinde geestelijkheid⁹⁵, een vrees die Hare Hoogmogenden kennelijk deelden: zij verboden het verplaatsen van kloosterlingen en het toelaten van andere uit vijandelijk gebied⁹⁶. Het is twijfelachtig, of deze resolutie nageleefd werd, want de commissarissen-deciseurs voor 1635 ontvingen verschillende verzoeken toch tegen te willen gaan, dat geestelijken uit vijandelijk gebied in Maastricht toegelaten werden⁹⁷. De Staten-Generaal gelastten daarop, dat van buiten komende geestelijken zich eerst moesten melden bij de gouverneur en de brabantse hoogschout; wie hierin tekort schoot, zou behandeld worden als vijand van de staat⁹⁸. Het was niet zozeer een anti-katholieke als wel een militaire maatregel, want het toezicht op de naleving van deze resolutie en het opleggen werden niet aan de brabantse hoogschout doch aan de Raad van State opgedragen; wel was dit voorschrift natuurlijk een rechtstreekse bemoeienis van de staat met het interne kloosterleven door de belemmering van het verplaatsingsrecht der kloosteroverheid. De keulse nuntius wist van nog veel verderreikende plannen der Staten. Alfieri berichtte aan Rome, dat de militaire overheid het plan koesterde wegens gebrek aan proviand alle kloosterlingen uit de vesting te jagen met uitzondering van één pater per klooster ter bewaking van gebouw en bezittingen⁹⁹.

Het liep allemaal zo'n vaart niet. Twee jaar later werd zelfs weer de eerdere klacht herhaald, dat de maastrichtse kloosters leden toelieten uit vijandelijk gebied zonder voorkennis en veel minder nog met toestemming van Hare Hoogmogenden. De kloosterlingen hadden een middel ontdekt om de stellige voorschriften over de toelating van religieuzen te ontduiken. De kloosteroversten zonden hun leden uit de

⁹⁵ Nauta. Maresius, 443: Maresius aan Rivet, 1633 augustus 3.

⁹⁶ RAM, Register resoluties met betrekking tot Maastricht, s.v. 'Cloosters': 1633 oktober 9 [?].

⁹⁷ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Anonieme stukken van particulieren aan CCDD, 1635, niet gedateerd.

⁹⁸ Flament II, 58 ad 6: 1635 september 3, en 59-60 ad 6.

⁹⁹ Brulez. Alfieri, 31: Alfieri aan de kardinaal-staatssecretaris Barberini uit Luik, 1635 oktober 27.

Spaanse Nederlanden eerst een tijdje naar Luikerland, waarna zij zonder paspoort Maastricht binnenkwamen, wat de religieuze geoorloofd voorkwam, daar zij immers uit neutraal gebied kwamen. De stadscommandant Goltsteyn vroeg de Raad van State of een dergelijke praktijk oorbaar was om verplaatste kloosterlingen te vervangen. De Raad antwoordde ontkennend en voegde eraan toe, dat in de kloosters veranderingen van personen niet toegestaan konden worden¹⁰⁰, wat bij strikte toepassing de meeste maastrichtse kloosters tot uitsterven gedoemd zou hebben. Alleen augustijnen en dominicanen zouden dan door hun plaatselijk noviciaat nog wat aanvulling krijgen, maar het aantal maastrichtse nieuwelingen was ook daar te miniem om alle opvallende plaatsen weer te kunnen bezetten.

De Staten-Generaal waren het met deze rigoureuze opvattingen niet eens en namen een iets milder besluit. Zij resolveerden, dat slechts kloosterlingen toegelaten mochten worden die reeds vóór de reductie der stad het vijandelijk gebied verlaten hadden. De goeverneur der vesting kreeg opdracht van de conventen lijsten te eisen met de namen van hen, die sedert 1632 uit vijandelijk gebied binnengekomen waren¹⁰¹. Zoals steeds lieten de Staten de vrouwenkloosters ongemoeid; van die zijde zullen zij geen gevaar geducht hebben voor de veiligheid van de Maasvesting, wat echter ook een onderstreping betekent voor het militaire oogmerk van hun maatregel, die – al had hij een anti-katholiek tintje – mijns inziens niet uitsluitend mag gedoodverfd worden als ingegeven door haat tegen de kloostergemeenschappen.

De gegevens over de verplaatsingen in de mannenkloosters kwamen met spoed binnen en voor de maand oktober 1637 ten einde was, konden de commissarissen-deciseurs het resultaat doorgeven naar Den Haag, „ . . . waeruyt Uwe Hoog Mogenden kunnen sien den effectiven number, wesende merckelyck weyniger als voir de reductie . . . ”¹⁰². Deze opmerking van de commissarissen-deciseurs zou kunnen suggereren, dat zij een volledig overzicht inzonden, maar dat is bij lange na niet het geval. Slechts de augustijnen, capucijnen, cellebroeders en franciscanen gaven volledige inlichtingen; de andere instellingen beperkten zich tot een opgave van de namen van hen, die na 1632 binnengekomen waren. Het aantal mutaties in de kloosters en kapittels over de periode 1632-1637 bedroeg in totaal 79. De cellebroeders

¹⁰⁰ ARA, RvS, Resolutieregister 54, 127-128: 1637 juni 30.

¹⁰¹ Flament II, 113: 1637 oktober 19, aangevuld uit het resolutieregister op het ARA.

¹⁰² ARA, StG, lias 5822: CCDD aan HoMo, 1637 oktober 31 met lijsten van maastrichtse geestelijken in kloosters en kapittels.

stegen in aantal van zes op negen. De franciscaanse kloosters zagen hun inwonertal dalen: de capucijnen telden vóór 1632 22 tot 24 leden en in 1637 veertien; de franciscanen gingen terug van 54 naar 22. De teruggang bij de augustijnen bedroeg meer dan twintig. Ondanks de onvolledigheid van de opgaven konden commissarissen-deciseurs dus terecht opmerken, dat het aantal regulieren in Maastricht sinds 1632 niet onaanzienlijk gedaald was.

De oorzaken van deze achteruitgang zijn onduidelijk. De commissarissen-deciseurs zeiden er niets over, maar er vallen wel enkele redenen voor aan te geven. De pestepidemie van 1633-1634 had vooral slachtoffers gemaakt bij de bedelorden en de kruisheren. De capucijnenorde betreurde het overlijden van 25 confraters te Maastricht¹⁰³, wat gelijk komt met een volledig uitsterven van het klooster. In 1635 overleed nog een capucijn aan de pest¹⁰⁴. Bij de kruisheren waren in het najaar van 1633 alle paters dood op twee na¹⁰⁵. De franciscanen verloren in 1633 vijftien paters aan de pest en in 1636 nogmaals vijf¹⁰⁶. Van de andere religieuze gemeenschappen zijn mij geen cijfers bekend over verliezen tengevolge van de pest. De slechte economische omstandigheden na 1632 kunnen ook niet zonder invloed gebleven zijn, want dat moest zijn terugslag hebben op gemeenschappen, die vooral van aalmoeden leefden; de scherpe daling bij de franciscanen kan hiervoor minstens een gedeeltelijke aanwijzing zijn en ook is het weinig waarschijnlijk, dat in deze benarde tijd de paters dominicanen hun maastrichtse noviciaat¹⁰⁷ konden handhaven. De daling kan niet getweten worden aan een op grotere schaal optredende overgang van religieuzen tot het protestantisme: er is er maar één bekend, de augustijn Duysters, die in 1633 zijn klooster verliet en calvinist werd¹⁰⁸. Wel is het mogelijk, dat de officiële erkenning van de gereformeerde confessie een indirecte invloed had op het aantal religieuzen in Maastricht. De brusselse nuntius Lagonissa vreesde immers de meest nadelige gevolgen voor het katholicisme door de in de veroverde Maas-steden ingevoerde gewetensvrijheid, die hij gevaarlijker achtte voor het behoud van het geloof dan de scherpste onderdrukking. Deze overweging vormde voor de nuntius een meer dan voldoende reden bij de ordesoversten erop aan te dringen minder karaktervaste leden uit de

¹⁰³ Van Broeckhuysen. Beschrijving; in: Publications 42 (1906) 44. Hildebrand. De kapucijnen; VI, 76.

¹⁰⁴ Hildebrand, a.w.; VII, 295.

¹⁰⁵ SAM, 156, Missivenboek 1616-1645, fo. 90 verso: 1633 september 24.

¹⁰⁶ Als noot 102.

¹⁰⁷ Pasture. La restauration, 302.

¹⁰⁸ Vlekke, 105.

Maassteden te verplaatsen om ze niet aan het gevaar van geloofsafval bloot te stellen¹⁰⁹. Het is mij niet bekend, of de overheden der in Maastricht wonende religieuzen positief gereageerd hebben op de waarschuwing van Lagonissa. Onmogelijk is het echter niet en dat zou weer bijgedragen kunnen hebben tot een vermindering van het aantal kloosterlingen.

Naast hygiënische, economische en oorzaken van religieuze aard ligt het voor de hand de achteruitgang van het getal maastrichtse regulieren vooral toe te schrijven aan repressie door de Staten-Generaal en zijn vertegenwoordigers in Maastricht; van gereformeerde ambtsdragers viel immers niet te verwachten, dat zij zich welwillend zouden opstellen ten opzichte van roomse kloosters. Toch wijzen de beschikbare gegevens in een andere richting. Bij de door de jezuiten ingediende lijst van mutaties in hun klooster tussen 1632 en 1637 vermeldden de paters, dat alle verplaatsingen geschied waren met toestemming van Frederik Hendrik of met die van de stadscommandant Goltsteyn, „ . . . gelijk het selve tot noch in dese is geploegen . . . ”¹¹⁰. Een dergelijke toestemming van Goltsteyn vermeldde de gardiaan der capucijnen in zijn lijst. Hij voegde er bovendien nog aan toe, dat de vier nieuwe leden in 1637 waren binnengekomen „ . . . om te substitueren inde plaetse van twee dooden ende twee crancken, die verandert (vertrokken?) waeren . . . ”¹¹¹. Mag hieruit geconcludeerd worden, dat ook met betrekking tot de kloosters volgens de capitulatiebepalingen de status quo gehandhaafd werd? Inkrimping van het aantal leden was daarmee niet in strijd, uitbreiding wel. De controle van de Staten zou dan niet zo zeer gericht zijn geweest op repressie, het verminderen van het aantal, als wel op stabilisatie, het voorkomen van een numerieke uitbreiding in vergelijking met de vóór 1632 bestaande situatie. De Staten-Generaal vonden de juridische basis voor deze opvatting in het derde artikel van de capitulatie, dat alle bestaande kerkelijke instellingen handhaafde „ . . . sonder dat yemandt van de selve daer inne, eenigh belet, verhinderinge, oft veranderinghe sal geschieden . . . ”. De volledige vrijheid die uit deze woordkeuze gelezen kan worden, interpreteerden Hare Hoogmogenden dan zo eng mogelijk, wat leidde tot een bevrozing van het bestaande die elke verdere ontwikkeling uitsloot, en van katholieke zijde gezien kon worden als on-

¹⁰⁹ Van Meerbeeck. Correspondance, 374: Lagonissa aan Barberini uit Brussel, 1632 september 21.

¹¹⁰ Als noot 102.

¹¹¹ Als noot 102.

gerechtvaardigde beknotting van de in 1632 beloofde algehele vrijheid voor de roomse confessie.

De mannelijke kloosterlingen te Maastricht en onder hen vooral de jezuïeten en franciscanen verdedigden in echt contrareformatorische geest het katholicisme tegen de binnengedrongen voorgangers van de gereformeerde gemeenten. Gebruik makend van de hun bij de capitulatie gelaten vrijheid deden zij hun kerken daveren van de uitvallen tegen het calvinistisch venijn, waarbij zij grove verdachtmakingen en scheldwoorden niet schuwden. Maar dat was de geest van de tijd: de gereformeerde predikanten namen ook geen blad voor de mond¹¹²! De weinig kerkse Heren Staten stonden vrij onverschillig tegenover deze woordenstrijd, alhoewel ook zij weinig reden meenden te hebben om de mannelijke regulieren welwillend te behandelen. Zij wantrouwden hen om hun stille trouw aan de 'natuurlijke heer', de spaanse koning, en hun afkeer van het staatse bewind¹¹³.

Op dit wantrouwen van Hare Hoogmogenden speelden Ludovicus en Maresius in, toen zij in de zomer van 1633 voorstelden van de geestelijkheid een bijzondere eed van trouw te eisen af te leggen ten overstaan van de Staten-Generaal, want, aldus de gereformeerde predikanten, de geestelijkheid gehoorzaamde nu slechts aan de prins-bisschop van Luik. Het was gewenst, dat zij ook het volledig gezag van de Staten in klare taal erkende. Een dergelijke eed was een toetssteen voor de ware gezindheid van het land en niet in strijd met de capitulatie, want in Frankrijk gebeurde hetzelfde. Ludovicus en Maresius gingen zelfs zo ver, dat zij de Staten aangaven welke punten in het eedsformulier aan de orde moesten komen. Duidelijk moest tot uitdrukking komen, dat de prins-bisschop geen macht bezat in tijdelijke zaken die behoorden tot de jurisdictie van de Staten, ofschoon zij niet katholiek waren, en dat het staatse gezag zich uitstreckte zowel over wereldlijke als geestelijke personen. Verder dienden de afleggers van de eed te erkennen en de hun toevertrouwde kudde erop te wijzen, dat gehoorzaamheid aan de soeverein in geweten verplicht was en niet alleen uit angst mocht voortkomen¹¹⁴. Hare Hoogmogenden besloten een commissie in te stellen om een eedsformulier in deze geest op te stellen¹¹⁵ en daar bleef het voorlopig bij.

Twée jaar later werd uit Maastricht weer erop aangedrongen de geestelijkheid een eed van trouw te doen afleggen, „ . . . want wij voorleden somer grote parthyschappe ende ongetrouwicheit gemerckt heb-

¹¹² Zie bijvoorbeeld: Vlekke, 102-104.

¹¹³ Andriessen. De jezuïeten, passim.

¹¹⁴ ARA, StG, lias 5821: 'Memoires' ad 5, [1633, juli]. Ook Flament I, 63.

¹¹⁵ Flament I, 63: 1633 oktober 5.

ben doe de vyandt voorde stadt lag . . . ”¹¹⁶, aldus berichtten commissarissen-deciseurs. Op hun rapport werd nu door de Staten-Generaal geresolveerd, dat van de geestelijkheid een eed van trouw geëist zou worden, af te leggen voor de gouverneur der vesting en de brabantse hoogschout en dat eventuele wegeraars het gebied van Hare Hoogmogenden onmiddellijk dienden te verlaten¹¹⁷. Deze eis verwekte grote onrust, zowel bij de direct betrokkenen te Maastricht als bij hun overheden in de Zuidelijke Nederlanden. De aangelegenheid is indertijd door Vlekke in den brede behandeld, zodat hier volstaan kan worden met een samenvatting van zijn bevindingen en enige kleine aanvullingen.

De geestelijkheid vocht het recht der Staten aan een dergelijke eed te eisen met een beroep op haar exemptie en de capitulatie. Vlekke oordeelde terecht, dat dit zuiver juridische motieven waren die met godsdienst niets van doen hadden, al kan ik hem niet volgen, waar hij het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe te uitsluitend als luiks beschouwt: als soeverein in Maastricht hadden de Staten over de gehele geestelijkheid soevereine rechten, ook over het Onze-Lieve-Vrouwekapittel¹¹⁸. De exemptie van de clergé kan juist voor Hare Hoogmogenden een reden te meer geweest zijn de eed te eisen. De burgerij was reeds sedert het najaar van 1632 onder ede tot trouw aan de Staten verplicht, maar de geestelijkheid viel niet onder deze burgereed en kon zich dus vrij opstellen tegenover het staatse bewind. Regulieren en seculieren hadden ook godsdienstige bezwaren, waarin zij gesteund werden door zuidnederlandse moraaltheologen, de keulse nuntius en Rome¹²⁰. Het punt waar men vooral over viel was de passage in het eedsformulier¹²¹, waar de Staten zich uitdrukkelijk presenteerden als gereformeerde overheid. De franciscanen hadden opdracht de stad zonder meer te verlaten, als de Staten-Generaal bij hun eis bleven, de jezùieten en de augustijnen¹²² dachten erover hetzelfde te doen en de nuntius drong bij de overige regulieren en seculieren erop aan dit

¹¹⁶ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Anonieme stukken van particulieren aan CCDD, 1635, niet gedateerd.

¹¹⁷ Flament II, 59: 1635 september 3 ad 5, aangevuld uit resolutieregister op het ARA.

¹¹⁸ Vlekke, 73-80. Andriessen, a.w., 54-56, volgt Vlekke.

¹¹⁹ Vlekke, 75.

¹²⁰ Vlekke, 78-79. Andriessen, a.w., 54-55 en de noten aldaar. Brulez. Alfieri, 26: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1635 september 29, en 35: Barberini aan Alfieri uit Rome, 1635 december 1. De door Vlekke, 75 genoemde brief van Barberini aan Alfieri uit Rome, 1635 november 3, ontbreekt bij Brulez.

¹²¹ Tekst bij Vlekke, 74.

¹²² Maasgouw 30 (1908) 51.

voorbeeld te volgen¹²³. De kern van de kwestie wordt door Andriessen kort geformuleerd: mocht men in geweten een eed aan de Staten zweren? en: eiste de trouw aan de nationale vorst – de koning van Spanje – een weigering, eventueel gevolgd door het in de steek laten van de maastrichtse bevolking? Enkele zuidnederlandse moraaltheologen waren van mening, dat de eed zonder gewetensbezwaar afgelegd kon worden; alleen vergde de hier en daar wat duistere formulering enig voorbehoud¹²⁴. Ook Vlekke wijst op de trouw aan de nationale vorst, de ‘prince naturel’¹²⁵, die naar aller verwachting spoedig Maastricht zou heroveren en wiens welwillendheid men niet wenste te verspelen door nu al te gedwee te zijn ten overstaan van de eisen der Staten-Generaal.

De clergé riep de hulp in van prins Frederik Hendrik en van de goeverneur der vesting, de crypto-katholieke hertog van Bouillon¹²⁶. Tegenover de prins van Oranje betuigden de geestelijken hun trouw aan het nieuwe bewind, een trouw die naar hun mening niet om een nadere bevestiging vroeg door het afleggen van de gevraagde eed. Graag zouden zij ook zien, dat hun privileges gehandhaafd bleven. Helaas wilden de spanjaarden geen paspoort afgeven voor een deputatie naar de prins, die de beweegredenen van de maastrichtse clergé nader zou kunnen toelichten. Bij de hertog van Bouillon was hun zwaarste argument, dat de koning nooit een dergelijke eed gevraagd had, een uitermate zwak verweer!

Bouillon deed zijn plicht en liet de geestelijkheid bijeenkomen in presentie van de brabantse hoogschout Verheyen, een katholiek. Alle geestelijken weigerden de prestatie van de eed; de redenen zouden zij schriftelijk meedelen. De goeverneur vroeg nu aan Den Haag wat te doen. Volgens zijn lastgeving moesten weigeraars verbannen worden, maar hij kon toch niet de hele geestelijkheid ‘en corps’ buiten de stad zetten¹²⁷. Hare Hoogmogenden begonnen te aarzelen, toen Bouillon hun het weigerend antwoord van de maastrichtse clergé meedeelde, enkele dagen later gevolgd door het, ik zou haast zeggen obligate, protest uit Luik en Bonn. Zij besloten de zaak eerst voor te leggen aan Frederik Hendrik en zijn „wijze consideratiën” af te wachten, alvorens nadere stappen te ondernemen¹²⁸. Aler het protest van de

¹²³ Vlekke, 77.

¹²⁴ Andriessen, a.w., 54-55.

¹²⁵ Vlekke, 79-80.

¹²⁶ ARAB, Jezuïeten flandro-belgica, 830-858: 1635 september 18 [kopieën].

¹²⁷ ARA, StG, lias 5821: Bouillon aan HoMo, 1635 september 19.

¹²⁸ Flament II, 65: 1635 september 24, en 66: 1635 oktober 1. ARA, StG, lias 5821: Prins-bisschop van Luik aan HoMo uit Bonn, 1635 oktober 4.

prins-bisschop ontvangen werd, had de prins reeds geantwoord. Frederik Hendrik was het met Hare Hoogmogenden eens, dat zij het recht hadden in Maastricht een eed van trouw te eisen. Maar, en hier hief hij een waarschuwende vinger, het was een netelige zaak, want zij raakte de capitulatie, een zeer tere kwestie. De stadhouder raadde aan heel behoedzaam te werk te gaan om verschillende redenen, die hij de griffier Musch had meegedeeld, en waarop Hare Hoogmogenden „in hun wijsheid” wel geliefden te letten. Voor een goed verstaander stond hier met evenzoveel woorden, dat de prins liever zag, dat de Staten hun eis zouden laten vallen. Hare Hoogmogenden verstonden het vast ook zo. Zij besloten eerst de komst van Musch af te wachten¹²⁹ en toen een maand later een tweede protest van de prins-bisschop uit Bonn binnenkwam werd de geëiste eed van trouw ad acta gelegd¹³⁰; een door Rome voorgestelde tegenactie via de franse nuntius in Parijs en de franse gezanten in Den Haag kon toen als overbodig achterwege blijven¹³¹.

Het ligt voor de hand, dat de maastrichtse gereformeerden vol spanning afgewacht hadden, hoe de afloop zou zijn van de eedskwestie. Het resultaat was voor hen teleurstellend. Ludovicus, die in Den Haag poolshoogte was gaan nemen, moest meedelen, dat Hare Hoogmogenden er voorlopig van afgezien hadden¹³². Als de gereformeerden de stille hoop gekoesterd hebben, dat de geestelijkheid na weigering van de eed de stad zou moeten ruimen, waardoor zij van hun concurrenten verlost zouden zijn, kwamen zij bedrogen uit. Met een andere actie die meer in het bijzonder tegen de jezuiteten alleen gericht was, boekten zij meer succes.

In het voorjaar van 1635 klaagde de nederduitse kerkeraad bij de Raad van State over de hardhandige manier, waarop de paters van de Sociëteit van Jezus de gereformeerden aanpakten in hun preken. Lang hadden zij dit verdragen in afwachting van de komst van gedeputeerden uit de Raad van State, maar nu konden zij niet langer meer zwijgen. Zekere pater Bilyser noemde de grote reformatoren „een hoop zoodomitische schelmen”, Calvijn was gezeseld en gebrandmerkt en Luther een tovenaer, die omging met de duivel, waar de pater aan toevoegde: „. . . goede catholycken, men mag denken: waerom ende hier van sulcke schelmen spreekken, daerom laten wy se als een hoop schelmen varen . . .”. Andere jezuiteten gingen op dezelfde wijze te

¹²⁹ Flament II, 67: 1635 oktober 6.

¹³⁰ Flament II, 69: 1635 november 2.

¹³¹ Brulez. Alfieri, 35: Barberini aan Alfieri uit Rome, 1635 december 1.

¹³² JAM, AK I, 29: 1636 mei 1.

keer. Verstandige katholieken waren over dergelijke kanseltaal niet te spreken. De gedeputeerden uit de Raad van State onthielden zich van commentaar en zonden de brief van de kerkeraad door naar de Staten-Generaal¹³³. Hare Hoogmogenden reageerden niet; wel resolveerden zij in het najaar, dat de magistraat nauwgezet erop had toe te zien, dat de rust tussen de confessies gehandhaafd bleef¹³⁴. Het haalde niet veel uit, want de kloosterlingen gingen voort met hun uitdagende preken. De nederduitse kerkeraad besloot toen een openbaar dispuut te beleggen over de godsdienstige strijdpunten. De paters mochten de plaats vrij kiezen, mits zij zich verbonden 'de gemeyne taele' – het nederlands – als voertaal te gebruiken en slechts de Schrift als uitgangspunt te nemen. De kerkeraad verzocht de magistraat, die sinds de zomer voor de helft uit gereformeerden bestond, als bemiddelaar op te treden om met de jezuïeten plaats en tijd voor het openbaar dispuut af te spreken¹³⁵.

Hierop besloot de magistraat een deputatie af te vaardigen naar de maastrichtse clergé en meer in het bijzonder naar de rector der jezuïeten Boddens en zijn confrater Godfried Wandelman, die controversepreken hield in de Sint-Servaas. De gedeputeerden spraken waarschijnlijk ook over het voorstel van Ludovicus en zijn kerkeraadsliden een godsdienstgesprek te beleggen tussen de vertegenwoordigers der twee confessies. Het dispuut heeft overigens geen doorgang gevonden. Er is mij althans geen enkel gegeven bekend op grond waarvan men zou kunnen aannemen, dat dit wel het geval is geweest. Het lijkt mij ook niet erg aannemelijk, dat de deputatie uit de magistraat op een twistgesprek aangedrongen zal hebben, al bracht zij dan wel de uitdaging van de gereformeerden over. Een openbaar twistgesprek in de „gemeyne taele” strookte niet met de Statenresolutie van 7 september 1635 om vóór alles de rust te handhaven en welk motief zou de magistraat gehad hebben om in die toch al benauwde tijd daarvan af te wijken? Het antwoord van de geestelijkheid aan de magistrataatsdeputatie is niet overgeleverd. De jezuïeten verweerden zich door de afvaardiging uit de stedelijke raad erop te wijzen, dat de gereformeerde klaggers beter deden de hand in eigen boezem te steken. Zij gingen

¹³³ JAM, AK I 19: 1635 maart 1. ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 12: Nederduitse kerkeraad aan RvS, 1635 maart 7 [kopie]. Gedenkboek 1932, 133-134; Gedeputeerden RvS aan HoMo uit Maastricht, 1635 maart 19; oorspronkelijke tekst in Loketkas Maastricht, 12. Zie ook: Flament I, 37: 1635 maart 19.

¹³⁴ Flament II, 1635 september 7.

¹³⁵ JAM, AK I, 27: 1635 november 30. Zie ook: Heynen. Maastrichtse drukken; in: Publications 83 (1947) 24-25.

zich in hun preken immers ook te buiten tegen de katholieken, terwijl hun dit uitdrukkelijk verboden was door Hare Hoogmogenden en de prins van Oranje¹³⁶.

Zo traag als de Staten-Generaal reageerden op klachten van de kerkeraad, zo snel waren zij toen de Brabantse Raad zich beklaagde over het aanroeren van twistpunten op de preekstoel en meer bepaald over de predikaties van de jezuïet Wandelman¹³⁷. Vrijwel onmiddellijk namen Hare Hoogmogenden resolutie op dit bericht en gelastten de rector van de jezuïeten pater Wandelman te verplaatsen binnen zes dagen na ontvangst der lastgeving¹³⁸. Aanstonds gingen de jezuïeten in het verweer. Zij zouden graag eerst gehoord zijn alvorens de Staten-Generaal het besluit tot de verbanning van Wandelman genomen hadden. De pater preekte immers helemaal niet opruiend, wat wel bleek uit de beschuldigingen van Ludovicus en zijn medestanders, die slechts spraken van scheldwoorden en leugens, maar niet van erger dingen. De jezuïeten wensten, aldus pater-rector Boddens, dat de Staten de zaak nog eens zouden overdenken in het licht van de tweeherigheid der stad en de capitulatie en wel ongeacht het feit, dat de prins-bisschop van Luik van een andere religie was dan de Staten. Tenslotte diende erop gewezen te worden, dat Ludovicus zelf niet vrij was van de smetten, waarvan hij pater Wandelman betichtte. De voorganger der nederduits gereformeerden had namelijk doorlopend stemming gemaakt tegen de sinds 1633 in de Sint-Servaas prekende pater door op de bomen langs het Vrijthof dagelijks beledigende affiches te laten spijkeren niet zonder „... grooten tegenmoet ende afweer van syne eigene auditeurs . . . ”; Ludovicus zweeg nu sedert enige tijd. Tenslotte wees rector Boddens nogmaals erop, dat zijn confrater Wandelman helemaal niet aanstotelijk preekte en bovendien slechts op plaatsen, waar vrijheid van godsdienst heerste. Met deze laatste opmerking duidde de rector op de Sint-Servaaskerk, die als onderdeel van de kapittel-immuniteit exterritoriaal was en dus niet viel onder de staatse soevereiniteit over Maastricht¹³⁹. Uit Luik was inmiddels een verzoek om uitstel gekomen, maar de geheel uit gereformeerden bestaande Bra-

¹³⁶ SAM, 84, RV, fo. 343 recto - verso: 1635 december 17 en 24. Gedenkboek 1932, 131-133. Zie ook: Haakman. Het gewezen jesuiten-collegie; in: Maandrozen van het H. Hart 13 (1881) 251.

¹³⁷ ARA, StG, lias 5821: Brabantse Raad aan HoMo, 1636 april 12. Vogels. *Menologium*; II, 257-258.

¹³⁸ ARAB, Jezuïeten flandro-belgica, 830-858: HoMo aan Boddens, 1636 april 18. *Flament II*, 81: 1636 april 18.

¹³⁹ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 12: Remonstrantie van het jezuïetencollege te Maastricht aan HoMo, niet gedateerd [1636, april]. ARAB, Jezuïeten flandro-belgica, 830-858: Bezwaarschrift van pater Boddens [1636, april].

bantse Raad vroeg aan de heer van Weede, commissaris-deciseur in 1635, of het niet beter was het luikse verzoek te negeren en het „goede werck” – de verbanning van pater Wandelman – door te zetten. De magistraatsvergadering, waarin het luikse verzoek ter tafel zou komen, werd door de brabantse raadsleden gesaboteerd. Zij bleven eenvoudig weg en maakten op die wijze het nemen van een besluit onmogelijk¹⁴⁰.

Op 5 mei – de laatste dag van de door Hare Hoogmogenden gestelde termijn – één uur voor het sluiten der poorten was Wandelman nog steeds niet vertrokken, voor de nederduitse kerkeraad voldoende reden om aan te dringen op de uitvoering van het besluit der Staten. Protest viel alleen te verwachten van de luikenaars, maar het gezag der Staten-Generaal zou ernstig geschaad worden, indien men nu aarzelde¹⁴¹. Twee leden uit de Brabantse Raad bezochten de rector van het jezuïetencollege om te horen, waarom Wandelman niet vertrok. Pater-rector verklaarde eerst nog eens naar de prins in Den Haag te willen schrijven, wat toch wel niet verboden zou zijn. Rector Boddens had trouwens van twee luikse maastrichtenaars, de hoogschout Graven en de stadsbouwmeester Nijsmans, vernomen dat de verbanning voorlopig opgeschort zou worden juist om nader advies in te winnen. Erg diplomatiek trad de rector niet op bij dit bezoek van de twee gereformeerde schepenen. Zij kregen van hem te horen, dat „... ’t gheene dat luyden eenen leeuwen waene, soude moghen wel connen een muys worden . . . ”, terwijl hij zinspeelde op zijn goede connecties met Frederik Hendrik, bij wie „... hy soude wel derven syne oore te pande setten (tastende alsoo en treckende zijne rechte oore) . . . ”; tragische woorden bij de gedachte, dat de relatie met de prins Boddens hoofd drie jaar later niet zou kunnen redden voor het zwaard van de beul¹⁴²! Het verzet van de jezuïeten bleef zonder gevolg. De Staten-Generaal verklaarden het beroep van de rector op een beter ingelichte rechter voor niet ontvankelijk en pater Wandelman moest Maastricht verlaten¹⁴³.

De relatie tussen de prins en pater Boddens was kennelijk niet zo nauw, dat Frederik Hendrik de Staten wilde bewegen hun in april ge-

¹⁴⁰ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Brabantse schepenen aan CD Weede, 1636 mei 3. Aldaar: Kopie van niet gedateerde brief van deken en kapittel van Sint-Lambert te Luik.

¹⁴¹ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Ludovicus en Baccart aan CCDD, 1636 mei 5.

¹⁴² ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Herman Bachusius en Hubert Govars aan CCDD, 1636 mei 5.

¹⁴³ Flament II, 87-88: 1636 mei 22. Zie ook: ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Akte van notaris Walter de Bombay, 1636 mei 6.

nomen resolutie in te trekken, maar er is nog iets. Wandelman was geboortig van Amsterdam en dus ontegenzeggelijk geen luiks onderdaan, maar iemand tegen wie de Staten konden optreden. Hare Hoogmogenden hadden als opvolger van de hertog van Brabant het opperzegag over alle van buiten gekomen maastrichtenaars, die niet uit luiks gebied afkomstig waren. De uitoefening van deze jurisdictie over kloosterlingen was een gecompliceerde zaak. De reguleren beriepen zich op hun exemptie, terwijl een staats optreden tegen hen bovendien politieke repercussies kon hebben: Luik mengde zich direct in meningsverschillen over de soevereiniteit en ook de franse koning betrokken erin, zoals reeds bleek bij de strijd rond het pauselijk collatie-recht. Bij pater Wandelman was hier allemaal geen gevaar voor. De Heren Staten eisten rigoureuus het vertrek van deze hollander, die binnen vier weken – wonderlijk snel voor die tijd – de stad ruimde. Godfried Wandelman kende deze omstandigheid zelf zeer goed te oordelen naar zijn eigen woorden. Tien jaar later wendde hij zich in het voorwoord van een door hem geschreven apologetisch werk rechtstreeks tot de Staten van Holland en van Zeeland. Dringend verzocht Wandelman de Staten om herziening van het verbanningsbesluit door de Staten-Generaal te bewerkstelligen, nu zij door zijn publicatie beter ingelicht konden worden over de ware strekking van het katholieke geloof dan in 1636 door partijdige berichtgevers uit Maastricht¹⁴⁴.

De behandeling van de verbanning van de jezuïet Wandelman was een van de weinige gevallen en misschien wel het enige, waarin de Staten-Generaal voet bij stuk hielden en hun eens gekozen beleidslijn consequent volhielden. In de eerste jaren van hun medebewind over Maastricht voeren de Staten een zigzagkoers ten aanzien van de katholieke instellingen in het algemeen en de geestelijkheid in het bijzonder. Het ontbrak Hare Hoogmogenden aan een duidelijk concept, dat tot richtsnoer had kunnen dienen. De verovering van de Maassteden was geen doel op zich geweest, maar slechts een springplank voor een veel verder reikend plan, de verovering van de Zuidelijke Nederlanden, dat niet tot uitvoering kwam. Maastricht bleef evenwel een geschikt uitgangspunt voor de bescherming van de vrije vaart op de Maas, wat de Staten deed ageren ten gunste van de volkspartij in Luik, en voor een ver-

¹⁴⁴ Wandelman s.j., G. Clare sekere aenwysinge van de kercke Christi streckende tot grondighe christelijke wysheyte ende devotie met vreedsame voldoeninge op de verschillen van desen tydt in het stuck des gheloofs. Tot Mechelen, Robert Iaye, 1647. Over de kwestie Wandelman in het algemeen zie: Vlekke, 104; Andriessen. De jezuiteten, 186-188 en de noten aldaar; Van Hoeck. Schets, 174 en 208 met de daar opgegeven literatuur.

binding over land met de bondgenoot Frankrijk. De spaanse regering in de Zuidelijke Nederlanden was zich hiervan bewust en sloot daarom Maastricht in 1634 en volgende jaren vrijwel volledig af van de buitenwereld, waardoor het behoud van de vesting niet slechts een militair-politieke maar tevens een prestigekwestie werd voor de Republiek.

De vijand van buiten was niet de enige; er was ook een vijand die de vesting van binnenuit bedreigde, althans zo moesten de staatse machthebbers het wel zien. Het garnizoen was doorlopend te zwak voor een behoorlijke verdediging van een stad, bewoond door een de Staten weinig welgezinde burgerij. De slechte economische toestand tengevolge van verovering en insluiting en de lasten der inkwartiering gaven de maastrichtenaars weinig reden tot enthousiasme over het staatse bestuur, dat aarzelend regeerde op basis van de capitulatie, een verre van duidelijke richtlijn, en zich in het algemeen niet veel aantrok van de bittere nood in de stad¹⁴⁵. Bovendien werden de staatse bestuurderen nog extra gehandicapt door de eisen van de voorgangers der gereformeerde gemeenten. Voor een Ludovicus en een Maresius was het vanzelfsprekend, dat aan hen als vertegenwoordigers van de ene ware religie het alleenrecht toekwam hun godsdienst uit te oefenen in Maastricht. Het tolereren van de katholieke confessie, niet alleen op gelijke voet maar zelfs in een voordeliger positie dan de gereformeerden door de handhaving van volledige vrijheid en eigendom, was de gereformeerde leiders een doorn in het oog. Zij trachtten hardnekkig de Staten ertoe over te halen aan deze bevoorrechtting een einde te maken, wat de Staten even hardnekkig weigerden, vastbesloten als zij waren de bepalingen der capitulatie te handhaven en dat niet uit compassie met de stad en haar burgerij maar eerder om redenen van externe, politieke aard.

De daadwerkelijke uitvoering van het verdrag van overgave was niet eenvoudig en het heeft de Staten ettelijke jaren gekost een gedragslijn uit te stippelen. Ten opzichte van de pauselijke collatierechten in de twee stadskapittels toonden Hare Hoogmogenden zich meegaand in de eerste jaren; zij wezen althans een zijdelingse erkenning van de pauselijke rechten niet bruuft af. Eerst na een vijftal jaren valt er een kentering te bespeuren in deze meegaande houding, die uiteindelijk leidt tot absolute uitsluiting van elke inmenging van buitenaf bij de vergeving van prebenden in Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe. Bij de afvordering van de eed der geestelijkheid in 1635 zijn de Staten nog minder doortastend. De actie wordt aarzelend aangevangen, waarna vrij plotseling harde eisen gesteld worden als de maastrichtse geestelijk-

¹⁴⁵ Vlekke, *passim*.

heid lijdelijk verzet pleegt om tenslotte te eindigen met een terugdeinzen van Hare Hoogmogenden voor de uiterste consequenties en een volledig laten vallen van de gevorderde eed. Slechts de verbanning van de jezuiet Wandelman zetten de Staten door, misschien wel omdat hij amsterdammer was en dus ontegenzeggelijk onderdaan van één der Zeven Verenigde Provinciën; bovendien opponeerden in zijn geval uitsluitend ordegenoten tegen zijn verdrijving uit de stad, terwijl de overige geestelijkheid zich afzijdig hield.

Die geestelijkheid was door haar positie en invloed de aangewezen groep om leiding te geven aan een eventueel verzet tegen het optreden der Staten. Nu wijst niets in de geraadpleegde bronnen in de richting van een openlijk verzet met één uitzondering. In het najaar van 1635 brachten de franse bondgenoten een aantal spaanse krijgsgevangenen binnen Maastricht, waaronder de graaf van Feria, commandant van Antwerpen, de meest prominente was¹⁴⁶. Zij werden opgesloten in de commanderij van de Duitse Orde. Spoedig wisten de gevangenen echter uit de commanderij te ontsnappen, waarna maastrichtse helpers hen via de waterpoort van het riviertje de Jeker onder de wallen door buiten de stad loodsten¹⁴⁷. Wie bij deze ontvluchting de helpende hand boden is nooit opgehelderd. De stadscommandant Goltsteyn verdacht onder meer de franciscanen, omdat hun klooster zo dicht bij de Jeker en de wal lag. De paters wisten zich vrij te pleiten, maar het is opmerkelijk dat een spaans spionagerapport uit dezelfde tijd de mogelijkheid oppert van een aanslag op Maastricht met gebruikmaking van het klooster der minderbroeders¹⁴⁸.

De achterdocht van de staatse garnizoenscommandant concentreerde zich voortdurend op de franciscanen en de jezuieten; de overige reguliere en seculiere geestelijkheid trok minder of in het geheel niet de aandacht. De kapittels hielden zich buiten schot en trachtten goede maatjes te blijven zowel met de nieuwe heer, de Staten-Generaal, als met de regering in Brussel om zich tegen alle eventualiteiten te dekken en het ongestoord bezit van hun voorrechten veilig te stellen. De parochiegeestelijkheid trad niet op de voorgrond en evenmin het merendeel van de mannenkloosters, waaronder toch vrij grote gemeenschappen waren zoals die der paters augustijnen, der dominicanen en

¹⁴⁶ Vlekke, 65.

¹⁴⁷ De Groot. Briefwisseling; VI, 401: Hugo de Groot aan Nicolaas van Reigersbergh, 1635 december 13.

¹⁴⁸ Vlekke, 159-160. Ubachs, P. J. H. Medios para ganar Matrique; in: Maasgouw 91 (1972) koln 85-88 en Morreau. Merkwaardige kaarten; in: Maasgouw 83 (1964) koln 155-160. De eerste door Morreau afgedrukte kaart hoort bij het door Ubachs gepubliceerde spionagerapport.

der capucijnen. De dominicanen hielden al controverspreken sedert 1580 en organiseerden een aparte cursus controverstheologie¹⁴⁹, terwijl de capucijnen typisch contrareformatische regulieren waren. Toch werden zij allen niet apart in het oog gehouden, wat wel, zoals reeds gezegd, het geval was met de franciscanen in 1635. De minderbroeders genoten sinds het begin van de Opstand de twijfelachtige eer de bijzondere afkeer der gereformeerden op te wekken, een eer die zij deelden met de jezuïeten, de kampioenen van Spanje en de contra-reformatie¹⁵⁰, maar franciscanen noch jezuïeten kwamen in de eerste jaren na de overgave van Maastricht op gevaarlijke wijze in botsing met het staats gezag; er waren wrijvingen, maar niets dat wijst op hinderlijk volgen of, nog erger, op vervolging.

De jezuïeten speelden onmiddellijk na 1632 een meer geprononceerde rol, ofschoon zij slechts gering in aantal waren: in 1635 bestond hun communititeit uit zeven paters en zes broeders¹⁵¹. Hun in het oog vallende aanwezigheid konden zij dus niet te danken hebben aan hun getal, dat maar de helft was van dat van vroeger jaren toen hun sinds de overgave in 1632 vast kwijnend college zijn grootste bloei beleefde¹⁵². Er waren echter nog andere factoren in het spel, zowel betrekking hebbend op de situatie van de jezuïeten in het algemeen als op die van hun maastrichtse nederzetting in het bijzonder.

De paters van de Sociëteit stonden bij de gerformeerden in een kwade roep om hun spaansgezindheid en hun trouw aan Rome; een kwade roep die zover ging, dat de paters tot alle laagheden in staat geacht werden, zoals Ludovicus dat verwoordde in het gedicht, waarmee zijn 'Cort Vertoogh' opent, de „Waerschouwinghe aen de vrome Nederlanders, van (over) de Societeyt der Iesuijten”:

Siet hier een helder beelt van rechte landt-verstoorders,
 Van Esauijts geslacht, van wreede broeder-moorders,
 Van felle slangen-aert, en soo verwoedt gedrocht
 Als oyt de swarte poel te voorschijn brengen mocht.
 Wel oordeelt, wieje zijt, past haer den naem vanVaders
 Die door een helsche drift zijn rechte landt-verraders?
 Past haer dat soete woort van Jesus inder daet,
 Daer wreetheyt en verderf in 't hert versegelt staet?

¹⁴⁹ Flament. Chroniek, 84. Meyer. Chronicon; in: Publications 46 (1910) 13.

¹⁵⁰ Rogier. Geschiedenis; II, 128. Andriessen, a.w., passim. Moreau. Histoire; V, 371. Elias. Kerk en Staat, 90-91. Van Hoeck. Schets, 119.

¹⁵¹ Haakman. Het gewezen jesuiten-collegie; in: Maandrozen van het H. Hart 13 (1881) 249.

¹⁵² Haakman, a.w.; 12 (1880) 532: 22 leden in 1595, en 13 (1881) 108: 24 leden in 1617.

Daer leugen en bedrogh, met duysent vreemde grepen
 Een wonder langh gevolgh van alle gruwels slepen,
 En blijcken openbaer, en blincken in de son?
 Neen dat past Jesus niet, maer wel Apollyon.
 Ghy zijt van *Iesu-wijt*, ô Judas met-gesellen!
 Of wilje dat ick u sal op de rolle stellen
 Van hem die aen den dis quam sonder bruylof-kleet,
 En dien de Coningh selfs syn grove feyl verweet?
 Wel dorst voortaan na bloet, en wort van moorden droncken,
 Daer is een droeven kelck voor u oock ingeschoncken,
 Daer wert voor u bewaert het gront-sop en den draf,
 Den Hemel smeedt voor u een ongemeene straf.
 En ghy, ô Nederlant, ontlast u van de slangen
 Die, met vergift gevult, u om den boesem hangen.
 Want soo dit helsch gebroet haer doodelick fenijn
 Eens in u herte schiet, wat kander erger zijn?

In Maastricht namen de jezûieten sedert het begin van de rekatholisering een centrale plaats in, zowel door hun invloed op het stedelijk onderwijs, vooral het godsdienstonderwijs, als door de invloed op de volwassenen, in het bijzonder via de verschillende afdelingen van de Mariasodaliteit. In het eerste hoofdstuk heb ik uiteengezet, dat het niet strikt bewijsbaar is maar wel aannemelijk, dat de paters door hun Mariacongregatie de mogelijkheid hadden behalve geestelijke ook politieke invloed uit te oefenen. Daarenboven onderhielden de jezûieten nauwe connecties met de stedelijke magistraat, die de Sociëteit voortdurend steunde in haar contrareformatische arbeid. Na 1632 en zeker na de verzetting van de magistraat in mei 1635 komt er een einde aan de nauwe samenwerking tussen magistraat en jezûieten. De Mariasodaliteit werkte gewoon verder onder de bij de capitulatie beloofde vrijheid van godsdienst, alhoewel de dominees uiterst argwanend stonden ten opzichte van het 'Sodalitium marianum', in hun ogen een voor Spanje werkende geheime bond¹⁵³.

De Mariacongregatie was een interne kerkelijke zaak en de Staten lieten de paters op dit punt daarom ongemoeid. Dit was niet het geval met de taak die de jezûieten vervulden in het stedelijk onderwijs, waarvoor zij van de stad jaarlijks twaalfhonderd gulden maastrichts trokken. De gereformeerden meenden ook rechten te kunnen laten gelden op dit stedelijk subsidie, aangezien hun confessie sedert de overgave van de stad gelijkberechtigd was. Het subsidie werd hun niet onmiddellijk geheel of gedeeltelijk toegewezen, maar de Staten-Gene-

¹⁵³ ARA, StG, lias 5821: 'Memoires' ad 7 [1633 juli]. Vlekke, 48.

raal gaven wel bevel de uitbetaling aan de Sociëteit voorlopig stop te zetten, evenals de ondersteuning die de jezuïeten voor hun college genoten uit het passagegeld en uit de domeinen van het hertogdom Limburg. De nog in meerderheid katholieke magistraat was de Staten evenwel een slag voor geweest: het subsidie voor 1633 was reeds uitbetaald, zodat alleen de gelden uit de domeinen van Limburg en het passagegeld met directe ingang ingehouden werden¹⁵⁴.

De houding die de magistraat tegenover de jezuïeten aannam, is ietwat raadselachtig. Jarenlang had de katholieke stadsregering de paters geholpen en in dat licht bezien is het niet meer dan natuurlijk, dat zij in 1633 het schoolsubsidie tijdig toespeelde aan de leraren van de stedelijke latijnse school, toen een verbod tot uitbetaling in de lucht hing. Opmerkelijk is echter, dat de magistraat geen enkele maal als voorspreker optrad voor de jezuïeten. Na mei 1635 is dat begrijpelijk, want de Brabantse Raad was toen geheel gereformeerd, waardoor een gezamenlijk magistraatsbesluit ten gunste van de paters zeer moeilijk, zo niet onmogelijk geworden was. Maar waarom heeft de stadsregering vóór mei 1635 nooit een goed woord gedaan voor haar leraren bij de regering in Den Haag? De in meerderheid katholieke magistraat had toch gemakkelijk kunnen doordrijven, dat er een gezamenlijk beroep op de Staten gedaan werd ten gunste van de paters? Dat is evenwel niet gebeurd en het waarom blijft duister, want de bronnen laten ons op dit punt in de steek.

De jezuïeten zullen spoedig bemerkt hebben, dat zij op de stedelijke regering niet meer konden rekenen zoals in de tijd vóór 1632, en dat zij op eigen kracht aangewezen waren bij de verdediging van hun belangen en rechten, een strijd die zij zonder talmen aanvaardden. De maastrichtse paters leefden in een soldateske tijd. Zij wisten zich lid van de 'ecclesia militans', wat voor hen geen holle fraze was, maar dagelijkse werkelijkheid. Even diep overtuigd van hun eigen en enige gelijk als de voorgangers in het andere kamp, een Ludovicus en een Maresius, leidde deze geest van strijdbaarheid tot harde onbuigzaamheid en tot een verafschuwen van alles, dat zweemde naar een compromis. Daarnaast heerste er wantrouwen, waarvan Maresius getuigt in zijn briefwisseling met Rivet, en de neiging elkaar uit te dagen, zoals de jezuïeten dat deden door in 1633 het veertigurengebed te houden met als intentie: uitroeiing van de ketterij¹⁵⁵.

Het college der jezuïeten stond in deze jaren onder leiding van pater Johan Baptist Boddens, een in 1596 geboren bruggeling en een wel-

¹⁵⁴ Flament I, 31, 39 en 43: 1633 juni 2 en 30, juli 23. Van Hoeck. Schets, 208.

¹⁵⁵ Nauta. Maresius, 449-450: Maresius aan Rivet, 1634 oktober 14 en december 13. ARA, StG, lias 5821: 'Memoires' ad 6 [1633, juli].

sprekend man, geacht om zijn doorzicht en bekwaamheid, vooral bij hogergeplaatsten. In 1631 aangesteld tot hoofd der legeraalmoezeniers in de Zuidelijke Nederlanden, bekleedde hij deze post slechts tien maanden, want in februari 1632, enige maanden voordat de stad ingesloten werd door het Statenleger, volgde zijn benoeming tot rector van het college te Maastricht¹⁵⁶. De tijd was dus voor pater Boddens te kort om nog vóór de overgave van de Maasvesting goede connecties te kunnen aanknopen met de stedelijke regeerders. Dat hoefde hem niet te benauwen; hij had andere én betere pijlen op zijn boog. Met Frederik Hendrik stond hij om onbekende redenen op goede voet. Dit blijkt uit het gemak, waarmee pater Boddens een paspoort van de prins krijgt om Den Haag te bezoeken, telkens als hij dat nodig acht. Ook de staatse goeverneur van de vesting Maastricht, de hertog van Bouillon, mocht hij onder zijn vrienden tellen door het directe, zo niet doorslaggevende aandeel, dat Boddens had in diens overgang tot het katholicisme in 1633¹⁵⁷. Het ligt voor de hand, dat de rector de kennismaking met Constantijn Huygens, de dichter en secretaris van de prins van Oranje, niet zonder belang vond. Huygens was waarschijnlijk bij de jezuiten ingekwartierd; hij noemt ze tenminste 'hospites' in de gedichten die hij schreef in de maanden september en oktober 1632, toen hij in het gevolg van de prins te Maastricht verbleef. De spitsvondige intellectueel zal het verblijf bij de ontwikkelde paters niet al te onaangenaam geweest zijn, doch liefde droeg hij hun niet toe. Dat blijkt uit de ietwat stekelige versjes, die hij aan zijn gastheren opdroeg en uit de hooghartige beleefdheid in zijn korte briefjes aan rector Boddens, die de indruk wekt pogingen te doen om de begonnen kennismaking met Huygens voort te zetten¹⁵⁸; overigens tevergeefs, want na de terugtocht van het staatse leger uit Maastricht breekt zo te zien de correspondentie af.

De om zijn doorzicht en bekwaamheid gewaardeerde Boddens heeft naar mijn mening onvoldoende inzicht getoond in de gecompliceerde gezagsverhoudingen, zoals die in de Verenigde Provinciën nu eenmaal bestonden. De mogelijkheid valt niet uit te sluiten, dat pater Boddens van mening kon zijn door zijn connecties met Frederik Hendrik en de hertog van Bouillon voldoende dekking in de rug te hebben om zich onafhankelijk te kunnen opstellen tegenover de, in zijn ogen althans,

¹⁵⁶ Vogels. *Menologium*; II, 43. Vlekke, 105-106. Huygens. *De gedichten*; IX, 56-57.

¹⁵⁷ Vlekke, 88-89 met afbeelding van de biechtattestatie van de hertog afgegeven door pater Boddens, 1633 november 2.

¹⁵⁸ 'Hospites': Huygens, a.w.; II, 239-241. Huygens. *Briefwisseling*; I, nos 731, 734, 748, 773 en 780. Vlekke, 106.

lagere bestuursorganen in de Republiek; zijn eerder aangehaalde laatlunkende opmerking in tegenwoordigheid van de afgevaardigden uit de Brabantse Raad vormt hiervoor een aanwijzing¹⁵⁹. Het prat gaan op zijn goede connecties en het niet doorzien van de betrekkelijkheid daarvan bezorgden Boddens vijandschappen, die hem uiteindelijk het leven gekost hebben.

Tegen de aanspraken der maastrichtse gereformeerden meende pater rector sterk te staan met een beroep op de capitulatie. Uit de daarin beloofde godsdienstvrijheid maakten hij zowel als zijn confraters op, dat alle vóór 1632 door de jezuiten verkregen rechten onverminderd gehandhaafd zouden blijven, terwijl de gereformeerden de bewoordingen van het capitulatieverdrag veel enger interpreteerden en wel zo móesten interpreteren, wilden zij voor hun confessie in Maastricht een passende plaats onder de zon veroveren. Aanvankelijk ageerde Boddens niet zonder succes. Zo speelde hij een belangrijke rol in de eerder besproken strubbelingen rond de van de geestelijkheid in 1635 geëiste eed van trouw. Ondermeer door de waardevolle adviezen die Boddens kreeg van deskundige confraters in Leuven, wist de maastrichtse clergé de actie te pareren en de cedaflegging op de lange baan te schuiven.

In het najaar van 1633 protesteerde de rector der jezuiten tegen het verbod van Hare Hoogmogenden het subsidie van twaalfhonderd gulden uit te betalen, dat de jezuiten eertijds genoten uit de domeinen van Limburg. Boddens achtte dit verbod onrechtmatig, daar de capitulatie het ongehinderd voortbestaan garandeerde van de maastrichtse nederzetting der jezuiten. In dit verband is het opmerkelijk, dat de rector niet protesteerde tegen de inhouding van het stedelijk subsidie voor het werk van de paters aan de latijnse stadsschool, wat hij dus waarschijnlijk wél rechtmatig achtte. Als naar gewoonte zonden de Staten-Generaal het protest van Boddens tegen het niet uitbetalen van de domeinrenten om advies aan de Raad van State, die van oordeel was dat deze renten zonder meer teruggegeven diende te worden aan het college¹⁶⁰. Waarschijnlijk rees er verzet tegen dit advies van de Raad, want een maand later volgde een tweede, dat wat meer genuanceerd was. Hierin bestreed het adviescollege niet, dat de jezuiten recht hadden op de geblokkeerde gelden: de capitulatie handhaafde de vóór de overgave van Maastricht verkregen rechten en het verzoek van

¹⁵⁹ Zie noot 142 hiervóór.

¹⁶⁰ ARA, StG, lias 5819: Boddens aan HoMo, exhibitum 1633 november 11. Flament I, 79: Resolutie HoMo van dezelfde dag. ARA, StG, lias 5820: Advies RvS, 1633 december 19.

pater Boddens diende dus toegestaan te worden; de Raad overwoog evenwel ook, dat het 'loffelyck' zou zijn als deze rechten geheel of gedeeltelijk ten goede zouden komen aan een op te richten gereformeerde latijnse school. Het zou daarom nuttig zijn contact op te nemen met de staats ondertekenaars van het verdrag van overgave om na te gaan, of de verdragstekst in deze zin uitgelegd zou kunnen worden en dit te meer, daar de koning van Spanje één van de domeinrenten aan de jezuïeten geschonken had zonder vooraf toestemming te vragen aan de Staten van Limburg¹⁶¹. Deze suggesties van de Raad van State bleven voorlopig zonder gevolgen.

In de zomer van 1634 bezocht rector Boddens Den Haag met paspoort van Frederik Hendrik ter regeling van zijn particuliere zaken. Vermoedelijk heeft hij van de gelegenheid gebruik gemaakt om stemming te maken ten gunste van zijn college en met succes. Op 4 januari 1635 bespraken Hare Hoogmogenden een nieuw verzoek van de maastrichtse jezuïeten om de betaling van de subsidies te willen hervatten, niet alleen van de renten uit de domeinen van Limburg, maar nu ook van het stedelijk subsidie voor hun lessen aan de latijnse stadsschool. Boddens schijnt goede voorsprekers gehad te hebben: het advies van de Raad van State luidde gunstig en op 18 januari gelastten Hare Hoogmogenden, dat de stadspeymeester en de ontvanger der domeinen de uitbetaling dienden te hervatten, althans voorlopig. Dezelfde resolutie bevatte immers een opdracht voor de commissarissen-deciseurs, die in 1635 naar Maastricht zouden gaan, om ter plaatse te onderzoeken of er geen mogelijkheid bestond de renten aan de jezuïeten te ontnemen. Deze opdracht sproot voort uit een aanwijzing in die richting in het overigens gunstige advies van de Raad van State. De adviseurs waren van oordeel, dat de capitulatie op het punt van de subsidies glashelder was en het recht van de jezuïeten op de domeinrenten niet te bestrijden viel. De heren juristen zagen maar één mogelijkheid hieronder uit te komen en wel de reeds eerder gereleveerde onwettigheid in de begeving met een der renten, doordat de koning van Spanje haar geschonken had zonder de Staten van Limburg om toestemming te vragen. Als de capitulatie nu alleen en uitsluitend gold voor wettig verkregen bezit, dan zou er een juridische basis gevonden zijn om de jezuïeten één van de renten te kunnen ontnemen zonder schending van de capitulatie, aldus de Raad van State. Op papier had Boddens een bijna volledig succes behaald; of het ook een financieel succes was en de uitbetaling metterdaad hervat werd, valt te betwijfe-

¹⁶¹ ARA, StG, lias 5820: Advies RvS, 1634 januari 11. Flament I, 89-90: Rescript RvS, 1634 januari 12.

len. Twee jaar later moest hij in Den Haag opnieuw erop aandringen in het volle genot te worden gesteld van het jaarlijkse stadssubsidie van twaalfhonderd gulden¹⁶². De magistraat liet zich niet zo maar commanderen door Den Haag!

Ongetwijfeld is deze weigering tot betalen ook te wijten aan de volledige bezetting van de brabantse raadszetels met gereformeerden, en het spoedig daarop gevolgde vertrek van de katholieke brabantse hoochshout Arnold Verheyen, waardoor in de indivieze raad geen meerderheid meer te vinden was voor steun aan de paters. Het jaar 1635 betekende een keerpunt voor de jezuïeten. Daarvóór had pater Boddens nog succes in Den Haag, daarna mislukte de uitvoering van de voor zijn college gunstige resolutie van januari 1635 en slaagde hij er niet in de verbanning van pater Wandelman te voorkomen. Wat meer is: er verhief zich in Maastricht geen enkele stem te zijnen gunste, ook niet die van de hertog van Bouillon met wie hij toch op zo goede voet stond, terwijl rector Boddens en zijn paters samen met anderen van de geestelijkheid steun hard nodig zouden hebben in de tragische omstandigheden, waarin zij spoedig zouden komen te verkeren.

Het 'Verraad' van 1638

In het voorjaar van 1638 kwam het tot een ernstige botsing tussen het militaire gezag aan de ene en de katholieke geestelijkheid aan de andere zijde, een botsing die onder de onjuiste benaming „het verraad van Maastricht” de geschiedenis ingegaan is. De naam is onjuist, daar er geen verraad gepleegd is, maar slechts een poging daartoe, die zo tijdig ontdekt werd dat het plan om de vesting de spanjaarden in handen te spelen, in rook opging. De stadscommandant Goltsteyn sloeg direct en hard toe. In totaal raakten tweeëntwintig mensen betrokken in de strafvervolgning, waarvan er zeven na verhoor werden vrijgelaten en negen ter dood gebracht; de overigen werden na kortere of langere tijd nog in de zomer van 1638 uit de gevangenis ontslagen.

Samen met de beginjaren van het staatse tijdperk in Maastricht is deze episode uit de geschiedenis van de Maasstad onderzocht door Vlekke, die de uitslag van zijn onderzoek publiceerde bij gelegenheid van de driehonderdste verjaring van de tragische gebeurtenissen in het jaar 1638. In het zevende hoofdstuk van zijn boek trok Vlekke zijn conclusies omtrent de berechting van het 'Verraad'. Hij wees de me-

¹⁶² Flament I, 121: Boddens aan Frederik Hendrik, exhibitum 1634 mei 19. Flament II, 19, 22 en 106: 1635 januari 4 en 18, en 1637 januari 14. De resolutie van 18 januari 1635 aangevuld uit het resolutieregister op het ARA.

ning af, dat het proces diende gevoerd te worden voor een gemengd staats-luikse rechtbank. De abnormale omstandigheden maakten dit onmogelijk, want een dergelijke gemengde rechtbank zou partijdig oordelen, waardoor het garnizoen niet gevrijwaard zou zijn voor veraderlijke aanslagen. Alhoewel de krijgsraad dus de bevoegde instantie was, meende Vlekke toch te moeten constateren, dat de wijze van procederen onrechtmatig en onbarmhartig was, meer in het bijzonder ten aanzien van de jezuiteten. Geloofshaat zag hij niet direct hierin: ook anderen zoals de keurvorst van Keulen en prins-bisschop van Luik, Ferdinand van Beieren, de hertog van Bouillon en de keulse nuntius Alfieri hadden hun twijfels over de onschuld van de gevangenen jezuiteten. Tenslotte bestreed Vlekke pertinent de maastrichtse traditie, dat hier sprake zou zijn van katholieke martelaars en zeker niet wegens het biechtgeheim.

De goede kwaliteit van Vlekke's onderzoek werd door de voornaamste vaderlandse historische tijdschriften onderkend en een der recensenten, De Vrankrijker, was van oordeel dat „... na zijn grondig werk deze episode voor goed is vastgelegd...”¹⁶³. In Maastricht zelf kwam Vlekke er minder goed af. Hem werd in een korte bespreking voorgelouden, dat hij als niet geboren en getogen maastrichtenaar minder geschikt was om in de maastrichtse geschiedenis ‘Wahrheit und Dichtung’ te onderscheiden en daarna de ‘Dichtung’ – traditie en legende – te ontwaarden. Na deze stoot onder de gordel maakte recensent twee bezwaren: geloofshaat had bij de procesvoering wel degelijk een grote rol gespeeld en het ging niet aan om de ter dood gebrachte pater Boddens volkomen onschuldig te achten louter steunend op Boddens' schriftelijk getuigenis en de eveneens geëxecuteerde franciscaan Vinck een dergelijke vrijspraak te onthouden¹⁶⁴. Verre confraters van Vinck en Boddens oordeelden heel wat gunstiger over Vlekke's werk, ook al waren zij het niet op alle punten met zijn conclusies eens. De franciscaan Sloots acht zijn ordegenoot Vinck ondergewaardeerd door Vlekke, terwijl de jezuïet Tesser het met Vlekke eens is in zijn oordeel over de terechtgestelde minderbroeder, maar niet wat betreft de drie ter dood gebrachte jezuiteten¹⁶⁵. Thewissen en Andriessen bespraken eveneens het ‘Verraad’ van 1638; ook zij waren het met het betoog in grote lijnen eens en stelden slechts hier en daar

¹⁶³ TvG 54 (1939) 468-469 [De Vrankrijker]. Nederlandsche historiebladen 2 (1939) 336-337 [Geyl]. NAKG 31 (1940) 266-267 [Van Rhijn]. BVGO 8e reeks, 2 (1941) 125-126 [Japikse].

¹⁶⁴ Maasgouw 59 (1939) 21 [Kessen].

¹⁶⁵ Sloots. Pater Servatius Vinck o.f.m.; in: Studia catholica 15 (1939) 135-140. Tesser. De jezuiteten en het verraad; in: Maasgouw 59 (1944-1945) 51-56.

een kleinere correctie voor¹⁶⁶. Tot zover de status quaestionis; sedert het verschijnen van Vlekke's boek zijn er geen nieuwe gezichtspunten meer geopend op het 'Verraad', want Vlekke had inderdaad grondig werk geleverd.

Het proces tegen de van verraad betichten strekte zich uit over de maanden februari tot en met juli 1638. Het verloop van het geding hoeft hier niet opnieuw geschetst te worden. Daarvoor kan ik rustig verwijzen naar het zesde hoofdstuk bij Vlekke, die zijn misschien hier en daar wat te weinig strakke betoog baseerde op de originele procesakten, waarvan hij de betrouwbaarheid bewees¹⁶⁷. Volstrekt nieuwe gezichtspunten op het 'Verraad' van 1638 zal ook ik niet openen. De herbestudering van de door Vlekke behandelde maastrichtse gebeurtenissen geeft mij echter wel aanleiding tot het maken van een aantal kanttekeningen bij zijn opvattingen en conclusies, waardoor hier en daar de accenten ietwat anders komen te liggen.

De situatie, waarin het maastrichtse garnizoen verkeerde, was sedert de zomer van 1637 nog hopeloziger geworden dan zij voordien reeds was. In de loop van dat jaar gingen Roermond en Venlo voor de Staten verloren, zodat Maastricht met zijn toch al zwakke garnizoen volkomen geïsoleerd was. Omstreeks het midden van de maand juli 1637 telde de bezetting zo weinig manschappen, dat de Raad van State voorstelde ter versterking een burgercompagnie te formeren, waarvoor alleen gereformeerden in aanmerking zouden mogen komen, daar de katholieke burgers volstrekt onbetrouwbaar geacht werden¹⁶⁸. De opperofficieren sloegen de betrouwbaarheid van hun manschappen overigens niet veel hoger aan. Noodgedwongen moesten zij hun onvoldtallige compagnieën weer op sterkte brengen door ze aan te vullen met inboorlingen, „ . . . papisten, die ofte den Keyser ofte den vyant gediënt hebben . . . ”, die onder invloed van priesters en kloosterlingen best in staat zouden zijn hun wapens tegen hun bevelhebbers te keren bij een aanval van buiten¹⁶⁹. Inhoeverre dit gevaar inderdaad aanwezig was, valt niet na te gaan, maar het is wel begrijpelijk dat de hoofdofficieren, die samen de krijgsraad vormden, alleen al uit vrees voor hun eigen veiligheid het doen en laten van soldaten en burgerij nauwkeurig in het oog hielden.

Het merkwaardige gedrag van een katholieke franse soldaat speelde

¹⁶⁶ Thewissen. Het hollandsche tijdperk; in: Publications 76 (1940) 224-231. Delfde. Het verraad; in: Maasgouw 60 (1940) 17-19. Andriessen. De jezuiten, 271-275.

¹⁶⁷ Vlekke, 123-168. Over de betrouwbaarheid van de procesakten: 185-187.

¹⁶⁸ Arend. Algemeene geschiedenis; III, 72.

¹⁶⁹ Vlekke, 143.

de krijgsraad – die wij ook als geheime politie moeten zien – de eerste aanwijzing in handen voor een beraamde aanslag op Maastricht. Na de arrestatie en spoedige bekentenis van deze soldaat zaten al gauw een twintigtal anderen – geestelijken en burgers – in arrest, waarvan er in totaal negen schuldig bevonden werden en als hoogverraders ter dood gebracht. Hun schuld was verschillend van zwaarte. De soldaat De la Court, zijn vrouw en de maastrichtse burgers Lansmans en Caters hadden daadwerkelijk de aanslag op de stad helpen voorbereiden en zich dus aan hoogverraad schuldig gemaakt. Bij de eveneens gevonniste vijf geestelijken is de schuld van mindere zwaarte of in het geheel niet aanwezig. De franciscaan Vinck had wetenschap van de op handen zijnde aanslag en had koeriersdiensten verricht, wat hem het leven kostte evenals de nog minder schuldige kapelaan van Onze-Lieve-Vrouwe, Sylvius, die op wel zeer ongelukkige wijze in de samenzwering verstrikt raakte¹⁷⁰. Geheel onschuldig waren de jezuïeten, rector Boddens, pater Pasmaan en broeder Nottijn (Notting). De jezuïetenbroeder kwam onder verdenking te staan door de onhandigheid van pater Pasmaan, wat Nottijn met de dood voor ogen de pater luidop verweet in presentie van predikant Ludovicus¹⁷¹. Het is niet bekend, wat de feitelijke motieven geweest zijn, die de krijgsraad bewogen juist deze drie jezuïeten van medeplichtigheid te beschuldigen. Vlekke verklaart hun veroordeling hoofdzakelijk uit haat en wantrouwen tegen de jezuïetenorde in het algemeen en uit de rol die vooral rector Boddens te Maastricht gespeeld had in de jaren 1632-1638, een plausibele verklaring, waaraan ik niets nieuws heb toe te voegen¹⁷².

Het proces kreeg een gruwelijk karakter door de toepassing van de tortuur bij de bewijsvoering. Vlekke wijst er voortdurend en terecht op, dat de pijnbank zeer wreedaardig toegepast werd en de daardoor verkregen bekentenissen van nul en generlei waarde waren. Hierin kan ik Vlekke volledig bijvallen, ofschoon wij sinds hij dit schreef wel geleerd hebben, dat het „Homo homini lupus” ook in onze tijd nog niets van zijn geldigheid verloren heeft, en zeker niet als het gaat om behandeling van gevangenen. Daarenboven mag niet vergeten worden, dat de zeventiende eeuw en meer in het bijzonder de slotfase van de Dertigjarige Oorlog een allesbehalve zachtzinnige tijd was, waarin een mensenleven weinig in tel was.

Een vraag waaraan Vlekke voorbijgaat, is die van de rechtmatigheid

¹⁷⁰ Vlekke, 127, 130-132, 136-137, 151-152.

¹⁷¹ Vlekke, 145-146. Ludovicus. Cort vertoogh; hierin: De leste discoursen tusschen de predicanten ende den jesuijt Philippum Notting op den 13. en 14. julij, niet gepagineerd.

¹⁷² Vlekke, vooral 138-142, 144-145.

van de toegepaste foltering. Had de krijgsraad wel het recht tot pijnigen volgens de vigerende strafwetgeving? En kende de krijgsraad die wetgeving? De laatste vraag wordt door de 'Narratio' ontkennend beantwoord, waar sprekend over de leden van de krijgsraad gezegd wordt: „... omnes scientiae et juris ignari...”¹⁷³, een ontkenning die ik niet onderschrijf. Goltsteyn en zijn officieren zullen inderdaad weinig weet gehad hebben van het strafrecht, maar daarvoor konden zij zich verlaten op hun adviseur in de persoon van de auditeur-militair Fischbach. De auditeur-militair was een burger, die permanent deel uitmaakte van een garnizoenskrijgsraad om op te treden als openbaar aanklager, secretaris en rechtskundig adviseur, terwijl hij tevens de leiding had van het vooronderzoek¹⁷⁴. Naar het mij toeschijnt heeft de krijgsraad zich bij de toepassing van de pijnbank gehouden aan de daarover gegeven voorschriften in de uit 1570 daterende criminele ordonnantie van Filips II¹⁷⁵, voorschriften die overigens zo ruim waren, dat een rechtbank er alle kanten mee uitkon. Het gebruik van de pijnbank was niet beperkt tot wereldlijke rechtbanken alleen, want ook bij geestelijke rechtbanken werd de tortuur toegepast. Zo in 1639 te Gent, waar een priester door de bisschoppelijke rechter ondervraagd werd op dezelfde wijze als dit te Maastricht het jaar daarvoor gebeurde, dus met gebruikmaking van folterstoel en halsband¹⁷⁶.

Bij de uitvoering van het doodvonnis werd de normale procedure gevolgd. Verraders werden onthoofd, waarna de beul het afgeslagen hoofd op de vestingwal op een piek zette met het gezicht naar de vijand, zoals in 1628 te Bergen op Zoom en in 1630 te 's-Gravenweert, waar de pastoor van Emmerik 'gestaakt' werd¹⁷⁷. In Maastricht ondergingen op deze wijze hun straf de soldaat De la Court, de brouwer Lansmans, de metselaar Caters, de franciscaan Vinck en de jezuïetenbroeder Nottijn¹⁷⁸. Bij de anderen maakte de justitie enig onderscheid. Hun hoofden werden niet gestaakt en slechts de vrouw van De la Court kreeg een ontierende begrafenis onder de galg. Wilde de krijgsraad

¹⁷³ Waldack. *Historia*, 44.

¹⁷⁴ De Graaff. *De militair-rechterlijke organisatie...* De Graaff wijst in zijn inleiding erop, dat over de militair-rechterlijke organisatie ten tijde van de Republiek weinig bekend is, waardoor hij niet meer dan een beknopt overzicht kan geven over deze buiten zijn onderwerp vallende periode; zie a.w., 10-17, waar op 11-12 over de auditeur-militair. Over Fischbach: Vlekke, 142, 170, 175, 177.

¹⁷⁵ Voorda. *De criminele ordonnantien*, 64-66 ad artt. 39-42.

¹⁷⁶ Brouwer. *De kerkelijke rechtspraak*, 88-89, waar nog enige andere minder sprekende gevallen vermeld worden. Zie ook de afbeelding bij Vlekke tegenover blz. 148.

¹⁷⁷ Van Dalen. *Recueil*, 82-99, 313.

¹⁷⁸ Zie de afbeelding in: Morreau. *Die yseren stad*, 7.

hiermee te kennen geven, dat kapelaan Sylvius van Onze-Lieve-Vrouwe en de twee paters jezuiten minder schuld hadden dan de andere ter dood gebrachten? En hielden de officieren rekening met onderscheid in rang door broeder Nottijn zwaarder te straffen dan pater Pasman en rector Boddens?

Tortuur en doodvonnis doen denken aan martelingen en martelaars. Van oudsher is er dan ook in de Maasstad een stroming geweest, die sprak van de 'martelaren van Maastricht', en daarbij vooral het oog had op pater Vinck en de drie gevonniste leden van de Sociëteit van Jezus. In pater Vinck meende men zelfs een martelaar van het biechtgeheim te zien, een mening die Vlekke ontzenuwde¹⁷⁹, al ben ik het niet eens met zijn constatering, dat de opvattingen van de krijgsraad omtrent het biechtgeheim een aanleiding was de ter dood veroordeelden een biechtvader te weigeren. De reden hiervoor moet veeleer gezocht worden in de confessie van de landsheer, de Staten-Generaal, die het toestaan van katholieke geestelijke bijstand uitsloot. In katholieke landen gebeurde het omgekeerde op dezelfde grond¹⁸⁰; maar laat ik terugkeren tot de vraag: wel of geen martelaars? Er zitten toch wel merkwaardige kanten aan deze toekenning van het martelaarschap. Steeds wordt dan gedacht aan pater Vinck en – doch in veel mindere mate – aan de drie jezuiten, terwijl de eveneens onthalsde kapelaan Sylvius nooit genoemd wordt. Van enige vorm van tijdelijke verering is slechts sprake bij de minderbroeder Vinck¹⁸¹ en bij de anderen nooit ofte nimmer. Ook met de zogenaamde traditie rond deze vijf mannen dient men naar mijn mening voorzichtig te zijn. Het verhaal van hun terechtstelling bleef voortleven in de volksmond, maar die verbond er geen heiligverklaring aan. Eerder lijkt het mij, dat hier van legendevorming sprake is, die haar voedingsbodem vond in de maastrichtse kloosters van de franciscanen en jezuiten. De franciscanen stonden dicht bij het volk dan de jezuiten en hadden zo het meeste succes met het naar voren schuiven van hun pater Vinck. In de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste paste het gruwelijke verhaal van het 'Verraad' van 1638 wonderwel in de toen heersende anti-hollandse publieke opinie en daarmee samenhangende regionaal-politieke tegenstellingen in bepaalde limburgse kringen, waardoor het 'Verraad' vooral tijdens het Interbellum weer furore maakte en Vlekke's stellingname niet onverdeeld gunstig ontvangen werd. De vaagheid van de zogenaamde traditie en het ont-

¹⁷⁹ Vlekke, 132-133. Tesser, a.w., 53-54.

¹⁸⁰ Een voorbeeld bij: Nauta. Maresius, 474: Maresius aan Rivet uit Den Bosch, 1638 december 1. Vgl. ook: Van Deursen. Bavianen, 20-21.

¹⁸¹ Vlekke, 144.

breken van een doorlopende verering doen mij overhellen tot Vlekke's conclusie die het martelaarschap uitsluit. De jezuïet Tesser heeft wel met heel voorzichtige formuleringen de kroon der martelaren voor zijn geëxecuteerde confraters trachten te redden, maar zijn redenering overtuigt niet, juist door al die slagen om de arm¹⁸².

Een kernpunt van het proces van 1638 is de vraag, of de krijgsraad wel de juiste instantie was om het 'Verraad' te berechten. In het verleden werd deze vraag meestal ontkennend beantwoord, een ontkenning die Vlekke meende niet te kunnen aanvaarden. In de ordonnantie van 1580, die door de capitulatie van 1632 niet ontkracht was, werd het „*crimen laesae majestatis divinae et humanae*” uitdrukkelijk onttrokken aan de berechting door de maastrichtse justitie en voorbehouden aan de jurisdictie van de beide genadige heren, die een dergelijke misdaad zouden laten vonnissen door speciaal daartoe aangevozen gecommiteerden¹⁸³. Verraad viel onder majesteitsschennis, maar via een moeizame antithese van normale en abnormale omstandigheden, meende Vlekke een grond gevonden te hebben om het in 1580 gegeven voorschrift niet van toepassing te kunnen verklaren op het 'Verraad' van 1638. Verder was hij van oordeel, dat berechting van de verdachte burgers door een lokale rechtbank krachtens het „*ius de non evocando*” of van de verdachte geestelijken door een kerkelijke rechtbank zou leiden tot een juridische klucht eindigend met vrijspraak. Deze laatste gevolgtrekking snijdt geen hout. De ordonnantie van 1580 namelijk hief het „*ius de non evocando*” uitdrukkelijk op in geval van hoogverraad en de Staten zouden nooit erkennen, dat de geestelijken immuniteit bezaten ten overstaan van de wereldlijke rechter¹⁸⁴. Thewissen was het met Vlekke niet eens. Hij was van mening, dat alleen een gezamenlijke rechtbank namens beide genadige heren hier recht had mogen spreken volgens de ordonnantie van 1580. Een bijkomende reden voor zijn mening vond Thewissen in het feit, dat het garnizoen wel staats was, maar de stad toch ook bewaarde namens de andere heer. Een misdrijf tegen de bezettende macht was dus een misdrijf tegen de Staten-Generaal én tegen de prins-bisschop, wat gezamenlijke berechting te meer wenselijk maakte¹⁸⁵.

De keurvorst van Keulen en prins-bisschop van Luik beklagde zich einde maart 1638 bij Hare Hoogmogenden over de procedure van

¹⁸² Vlekke, 173. Tesser, a.w., 54-55.

¹⁸³ Crahay. Coutumes, 209 ad art. 3.

¹⁸⁴ Vlekke, 172. Zie ook: Andriessen. De jezuïeten, 272 noot 262, die zich bij Vlekke aansluit.

¹⁸⁵ Thewissen. Het verraad; in: Maasgouw 60 (1940) 17-19. Dezelfde. Het hollandsche tijdperk; in: Publications 76 (1940) 228-230.

de krijgsraad te Maastricht en eiste de instelling van een gezamenlijke rechtbank op dezelfde gronden als Thewissen aanvoerde. De Staten-Generaal antwoordden hem, dat hij met het verraad niets van doen had, daar het uitsluitend tegen de Republiek gericht was. De staatse krijgsraad was dus volledig bevoegd en daarom waren de Staten niet genegen zich in de rechtsgang te mengen door het zenden van commissarissen-deciseurs, zoals de keurvorst en prins-bisschop gevraagd had. Hare Hoogmogenden hielden hun medeheer verder voor, dat het luike prinsbisdom neutraal was in de strijd tussen de Republiek en Spanje, waarvan het „Verraad” een uitvloeisel was. Iemand die werkelijk neutraal was, kon het toch weinig belang inboezemen, wat er in Maastricht voorviel tussen de Republiek en Spanje en kon zeker geen aanspraak maken op zitting in een rechtbank, die een aanslag op de stad moest berechten. Had de keurvorst er wel aan gedacht, dat zulke buitensporige eisen tot oorlog met de Republiek zouden kunnen leiden? Deze afwijzing van de keurkeuls-luikse eisen met enig sabelgerinkel op de achtergrond kwam niet uit de koker van Hare Hoogmogenden maar was een weergave van de mening van Frederik Hendrik, wiens advies vooraf ingewonnen was¹⁸⁶. Thewissen, die deze gedachtengang der Staten ook weergaf, vond de hele argumentatie maar voos¹⁸⁷.

Wie had het nu bij het rechte eind? De Staten-Generaal met hun vage juridische gronden, waarbij Vlekke zich aansloot, of de prins-bisschop met zijn klare rechtsgrond, het derde artikel van de ordonnantie van 1580, waarop ook Thewissen zich beriep? Naar mijn stellige overtuiging moet het antwoord luiden: de Staten-Generaal en Vlekke, zij het op grond van een juridisch argument dat de Staten wel gekend zullen hebben – al vernoemen zij het niet – en dat Vlekke verborgen is gebleven. Dit argument is te vinden in artikel 31 van het edict over de militaire rechtspraak, dat Parma uitvaardigde op 15 mei 1587. Bedoeld artikel bepaalde, dat bij het ontdekken van verraad te velde of in bezette steden de militaire rechter de bevoegdheid had verdachte burgers te vonnissen, mits de burgerlijke rechter de verdachte niet opeiste en, indien het laatste gebeurde, kon de overdracht slechts geschieden met toestemming van de militaire rechter¹⁸⁸. Overeenkomstig deze bepaling had de maastrichtse krijgsraad dus alleszins het recht de deelnemers aan het ‘Verraad’ te vervolgen. Tevens wordt nu de op-

¹⁸⁶ ARA, StG, lias Duitsland 6076: HoMo aan de keulse keurvorst op zijn brieven van 29 en 30 maart 1638 uit Bonn, 1638 april 12 en Flament II, 116: zelfde datum. Zie ook: Flament II, 117-118: 1638 mei 17 en Vlekke, 154, 162-163.

¹⁸⁷ Thewissen. Het verraad; in: Maasgouw 60 (1940) 19.

¹⁸⁸ Pouillet. Histoire; II, 284.

merking van de Raad van State duidelijk in zijn advies van 13 mei 1638, waar de Raad erop wijst dat de krijgsraad de feitelijke ontdekker van de samenzwering geweest is¹⁸⁹: de militaire rechter was er ook nog het eerste bij geweest, een reden te meer hem vonnis te laten wijzen. Voor een opeising van de verdachten door de gewone, burgerlijke rechter bestond geen gevaar. In dit geval zou dat een gemengd luiks-brabantse rechtbank moeten doen en die bestond niet en zou er ook niet komen. De Staten wisten immers, dat de krijgsraad recht zou doen in het belang van de Republiek.

De magistraat heeft de bevoegdheid van de krijgsraad waarschijnlijk onderschreven, want in 1638 protesteerde hij niet tegen de gevangenneming van haar burgers door de krijgsraad, wat hij anders wel deed. In 1636 stierf een maastrichts burger als gevangene van de krijgsraad zonder geestelijke bijstand van zijn pastoor, waartegen de magistraat heftig protesteerde als zijnde tegen de privileges en de capitulatie, die godsdienstvrijheid beloofde. Tegen de schending van het „ius de non evocando” protesteerde de magistraat weer in 1641, toen enige maastrichtenaars door de krijgsraad gegrepen werden¹⁹⁰. In 1638 bleef een dergelijk protest achterwege. Van het gehele in dat jaar gevoerde proces is in de raadsverdragen zegge en schrijve één spoor te vinden: de afzetting van de bewaker van het stadhuis ‘De Lantscroom’ – tevens gevangenis – op 14 mei¹⁹¹. Konden brabanters en luikenaars het in 1638 niet eens worden over een gezamenlijk protest tegen de miskenning van de stadsprijleges of waren zij van mening, dat die privileges helemaal niet geschonden waren door het optreden van de krijgsraad? Ik houd het op het laatste.

Voor de gevangen geestelijken lag de situatie anders. Zij vielen als leden van de clerus niet onder de jurisdictie van de magistraat, want zij maakten geen deel uit van de stedelijke burgerij. Van die kant was dus geen actie te hunnen gunste te verwachten. Regulieren en seculieren in Maastricht stonden onder de directe jurisdictie van de brabantse heer, de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën¹⁹². Zij mochten dan ten opzichte van de wereldlijke rechtbanken de meest absolute immuniteit genieten volgens het in 1542 tussen Karel V en de bisschop van Luik gesloten concordaat¹⁹³, deze immuniteit erkenden de Staten

¹⁸⁹ Flament II, 119.

¹⁹⁰ SAM, 156, Missivenboek 1616-1645, fo. 107 recto: Magistraat aan HoMo, 1636 januari 30 en Flament II, 76: 1636 februari 7. SAM, 84, RV. fo. 417 verso: 1641 mei 6.

¹⁹¹ SAM, 84, RV, fo. 375 verso - 376 recto: 1638 mei 15. Zie ook Vlekke, 162.

¹⁹² ARA, StG, lias 5841: CCDD aan HoMo, 1680 oktober 12.

¹⁹³ Pouillet, a.w., 276.

uiteraard niet. Voor hen bestond er geen aparte stand der geestelijken evenmin als kerkelijke rechtbanken; de verdachte geestelijken waren 'gewone' brabantse onderdanen, die zich schuldig gemaakt hadden aan majesteitsschennis en verbreking van hun in 1632 afgelegde burger-eed, waarin zij beloofd hadden niets tegen de stad te ondernemen en elke poging tot verraad aan te brengen¹⁹⁴. De geestelijkheid was van een geheel ander gevoelen, wat de Staten bekend was, anders hadden zij in 1635 geen bevel gegeven de clerus nog eens een aparte eed af te nemen, hetgeen niet wegneemt dat de maastrichtse geestelijken voor de Staten-Generaal 'gewone' onderdanen waren en bleven. Alle pogingen die ondernomen werden om via de keurvorst van Keulen tevens prins-bisschop van Luik en de koning van Frankrijk in Maastricht tussenbeide te komen voor de gevangenen geestelijken, wezen Hare Hoogmogenden dan ook telkens beslist van de hand en de krijgsraad behield volledige vrijheid het proces naar eigen inzicht te voeren¹⁹⁵.

De Staten-Generaal speelden in het proces een passieve rol, zoals uit de stukken en uit het relaas van Vlekke op verschillende plaatsen blijkt. Zodra uit Maastricht een beroep gedaan werd op Hare Hoogmogenden, gingen de stukken onmiddellijk naar de prins en de Raad van State om advies en deze adviezen – vooral die van Frederik Hendrik – namen de Staten graag over. Alleen bij inmenging uit het buitenland, uit Keurkeulen of Frankrijk, speelden Hare Hoogmogenden een actievere rol. Ik meen hieruit te mogen concluderen, dat de Staten-Generaal het proces zagen als een zuiver militaire aangelegenheid, die in de praktijk tot het beleid behoorde van de Raad van State, en van Frederik Hendrik, de opperbevelhebber van het Statenleger.

De nasleep van het 'Verraad'

Met de executie van de drie jezuiten was het proces ten einde; wie verdacht van medeplichtigheid nog in de gevangenis zaten, werden in juli 1638 op last van de Staten-Generaal vrijgelaten¹⁹⁶. Toen waren de gereformeerden al twee maanden bezig de op de katholieken behaalde overwinning zo volledig mogelijk uit te buiten door te pogen Hare Hoogmogenden ertoe over te halen alle geestelijken zonder onderscheid uit de stad te bannen als potentiële verraders. De nederduitse kerkeraad besloot tot dit verzoek reeds op 14 mei „ . . . om ons also van onsen inwendigen vijant te bevrijden en beter occasien totten

¹⁹⁴ Zie de tekst van de burgereed hiervóór op blz. 151.

¹⁹⁵ Vlekke, vooral 162-164.

¹⁹⁶ Vlekke, 169.

bouw van kercken (te hebben) . . . ”¹⁹⁷. In juli werd dit verzoek nog eens herhaald, nu ondersteund door een van gelijke strekking uitgaande van de krijgsraad¹⁹⁸. Ludovicus trok naar het noorden om de steun van de Staten-Generaal en van de Zuidhollandse Synode te verkrijgen. De synode beloofde grif de kerk van Maastricht te helpen om de gehele geestelijkheid uit te bannen en vaardigde twee deputaties af, één naar de Staten van Holland en één naar de Staten-Generaal. Bij Hare Hoogmogenden vingende gedeputeerden echter bot. De Heren Staten wezen erop, dat verdrijving der geestelijkheid een schending betekende van de capitulatie, een delicate zaak. Toch waren de heren in Den Haag niet geheel en al onwelwillend: zij zouden eens zien, of er iets kon gedaan worden tegen de „te grote licentie van de paepen in Maastricht”¹⁹⁹.

De Staten hielden dus een grote slag om de arm en dat was maar goed ook, want Frederik Hendriks mening stond lijnrecht tegenover die van de predikanten met hun aanhang. De stadhouder adviseerde Hare Hoogmogenden de gemoederen te bedaren door in Maastricht een generaal pardon af te kondigen en de geestelijkheid met rust te laten, mits zij een eed van trouw aflegde. Verder leek het Zijne Hoogheid wenselijk, dat de Staten hun houding motiveerden tegenover het buitenland door de publicatie van een verdedigingsgeschrift om de beschuldiging te ontzenuwen gehandeld te hebben uit haat tegen de katholieke godsdienst²⁰⁰. Er was toen al een verhaal over het proces in druk en wel van de hand van Ludovicus, die de kopij uit Maastricht had meegebracht en aan een dordtse drukker gegeven. De Staten kregen lucht van de voorgenomen publicatie en verboden Ludovicus iets in het licht te geven, alvorens zij hun goedkeuring eraan gehecht hadden. Dit verbod overtrad Ludovicus of – beter – zijn drukker en de boekverkoper in Dordt, die geld roken. Hare Hoogmogenden legden een verschijningsverbod op, dat kort daarna weer opgeheven werd²⁰¹; een verdediging van de zijde der Staten is nooit verschenen.

Intussen was de auditeur-militair Fischbach met de stukken over het proces in Den Haag gearriveerd. De statenleden Arnhem en Weede

¹⁹⁷ JAM, AK I, 46.

¹⁹⁸ JAM, AK I, 47: 1638 juli 14 en Vlekke, 175. De remonstrantie van de krijgsraad bij: Vlekke, 143-144.

¹⁹⁹ Knuttel. Acta; II, 170-171: Delft, 1638 augustus ad art. 37. Aldaar, 178 een zelfde verzoek van de Synode van Overijssel. JAM, AK I, 48: 1638 november 7.

²⁰⁰ ARA, StG, lias 5822: Frederik Hendrik aan HoMo, 1638 augustus 10. Flament II, 124 en Vlekke, 171.

²⁰¹ Flament II, 124-126: 1638 augustus 14, 16 en 19, september 2, 7, 14 en 18. Groot plaacetboek; I, koln 451-452. De Navorscher 4 (1854) 207. Gedenkboek 1932, 50-51. Vlekke, 171.

kregen opdracht deze stukken te onderzoeken en er rapport over uit te brengen. De heren rapporteurs kweten zich van hun taak in de vergadering van 7 september 1638, maar wat hun bevindingen waren is niet bekend. Hare Hoogmogenden besloten slechts de procesakten over te dragen aan de Raad van State en Frederik Hendrik; verder wordt er niets meer over vernomen²⁰².

De prins had in zijn eerder genoemde advies doen blijken, dat het hem maar het beste leek in Maastricht schoon schip te maken door de afkondiging van een generaal pardon gekoppeld aan een speciale eed van trouw voor de geestelijkheid, die zich immers niet gebonden kon achten door de burgerreed. Het was beslist minder dan de capitulatie scheen te beloven en de geestelijkheid van de Staten meende mogen te verwachten, maar evenzeer veel en veel meer dan in de gegeven bijzonder ongunstige verhouding na de afsluiting van het proces te verwachten viel. De prins had nog steeds een doorslaggevende invloed op de Staten-Generaal en het lijkt mij niet onmogelijk, dat de leidende katholieken in Maastricht, de omstandigheden in aanmerking genomen, in een niet ongunstige onderhandelingspositie verkeerden, als zij behoedzaam gebruik wisten te maken van die invloed. Helaas bedierven de maastrichtse jezuiten door hun bedilzucht de gunstige situatie, een feit dat ook de pauselijke diplomatie erkende. Wat was immers het geval?

Aanstands nadat de paters van de Sociëteit in het 'Verraad' betrokken raakten, had de kriegsraad hun gelast het preken in de Sint-Servaas te staken en hun kerk en scholen te sluiten²⁰³. In het najaar hebben de paters vermoedelijk ook lucht gekregen van de mildere houding van de prins, want in een honingzoet schrijven verzochten zij hem hun school weer te mogen openen. In diezelfde brief begingen ze echter de onvergeeflijke onhandigheid de Staten-Generaal te kapittelen over de te Maastricht gevelde vonnissen: God zou wel uitmaken, of de veroordeelde paters al dan niet schuldig en bijgevolg al dan niet terecht ter dood gebracht waren²⁰⁴. Zoals te doen gebruikelijk zond de prins het schrijven van de maastrichtse jezuiten door aan de Staten-Generaal, die eerst de Raad van State om advies vroegen²⁰⁵.

In zijn advies zette de Raad van State in den brede uiteen, waarop

²⁰² ARA, RvS, Resolutieregister 56, 70: Goltsteyn aan RvS, 1638 augustus 14. Flament II, 125: 1638 augustus 21 en 128: 1638 september 7. Vlekke, 175-177.

²⁰³ SAM, 628, Verraad van 1638, 45-46: 1638 maart 16.

²⁰⁴ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Jezuiten aan Frederik Hendrik, 1638 oktober 23 [frans]. Brulez, Stravius, 331: Stravius aan Barberini uit Brussel, 1638 november 20. De letterlijke tekst bij Vlekke, 205.

²⁰⁵ Flament II, 128: 1638 november 1.

de Staten-Generaal dienden te letten bij het bepalen van hun houding ten opzichte van de maastrichtse zaken en de aldaar wonende jezuïeten. De Raad vond het verzoek van de paters hun scholen te mogen heropenen niet meer dan vanzelfsprekend. Het geven van onderwijs was voor de paters immers het meest geëigende middel het volk op te voeden in eerbied en genegenheid voor de koning van Spanje en in afkeer van de godsdienst en de wetten van Hare Hoogmogenden. Gezien dit laatste twijfelde de Raad van State, of dezen hun medewerking eraan konden verlenen, „ . . . dat sulcke gebroetselen souden als in onsen boesem opgevoet worden ende dat in eene stadt, daer U Hoogmogenden het opperste gesach deur het recht van wapenen vercregen hebben . . . ”. Bij de capitulatie was aan de jezuïeten volledige vrijheid beloofd en het was gewetensplicht, dat de Staat zich aan zijn beloften hield, zelfs aan beloften gedaan aan zijn vijanden. De Staten-Generaal hadden dit ook metterdaad getoond door nog onlangs de paters in het bezit te laten van een inkomen, dat eigenlijk aan het land toekwam²⁰⁶. De capitulatie was echter geen unilateraal, maar een bilateraal contract, waaraan ook de paters van de Sociëteit zich te houden hadden. Door hun deelname aan het ‘Verraad’ hadden zij contractbreuk gepleegd, waardoor Hare Hoogmogenden zich tegenover hen niet meer gebonden hoefden te gevoelen. De Raad van State stelde daarom voor op het verzoek der paters afwijzend te beschikken, temeer om de eerder genomen beslissing van de krijgsraad niet te ontcrachten en daardoor die krijgsraad de schijn op te laden een onrechtvaardig vonnis te hebben geveld.

Hier had het advies gevoeglijk kunnen eindigen, maar de Raad van State nam de gelegenheid te baat er nog een meer algemene beschouwing aan toe te voegen. De raad was van mening, dat de ontdekking van het ‘Verraad’ alleen had kunnen geschieden dank zij de door God aan de Republiek betoonde genade en het zou een miskening van die genade zijn, als Hare Hoogmogenden daaruit niet het volle profijt trokken. ’s Lands hoogste adviescollege voelde zich tot deze verder reikende overwegingen gedrongen door de ongelukkige passage in het verzoekschrift der jezuïeten, waarin zij de rechtmatigheid der gevelde vonnissen aanvochten en aan Gods oordeel overlieten. De in Maastricht ontdekte samenzwering was, naar het oordeel van de Raad van State, geen zaak van voorbijgaande aard, veeleer een teken aan de wand, dat de Republiek daar nog zwaardere slagen zouden kunnen treffen. De gevelde vonnissen hadden immers tevens ten doel anderen af te schrikken van ondernemingen tegen de Staat, maar intimidatie

²⁰⁶ Zie hiervóór, 312.

kan leiden tot daden van vertwijfeling en hier dacht de Raad van State aan de gehele maastrichtse geestelijkheid en niet slechts aan de onbetrouwbare jezuïeten. Was het daarom niet beter de jezuïeten en minderbroeders voor altijd uit Maastricht te verbannen? Door de gepleegde contractbreuk kon de in 1632 gesloten capitulatie hiervoor geen beletsel zijn. Voor onaangename reacties uit het buitenland hoefden Hare Hoogmogenden niet bevreesd te zijn: in katholieke landen zoals Frankrijk, Venetië en onlangs nog Luik, waren regulieren ook wel eens verbannen wegens misdaden tegen de Staat. De overige geestelijken zouden in de stad kunnen blijven, mits zij een aparte eed van trouw aflegden; zo zij die eed weigerden, hadden zij eveneens de stad te ruimen, aldus adviseerde de Raad van State²⁰⁷.

De Staten van Holland conformeerden zich aan het bovenstaande advies, maar zij achtten het wel geraden eerst na te gaan hoe de stadhouder erover dacht, voordat de Staten-Generaal definitief resolutie namen op dit stuk²⁰⁸. Hare Hoogmogenden namen de zienswijze van Holland over. De reeds aangewezen commissarissen-deciseurs Arnhem en Schonenburg kregen last nader contact op te nemen met de prins over de behandeling van de maastrichtse geestelijkheid. De prins heeft vermoedelijk op de grootst mogelijke voorzichtigheid en matiging aangedrongen, want als de Staten besluiten commissarissen-deciseurs naar Maastricht te doen vertrekken, vermeldt hun resolutie uitdrukkelijk, dat de kwestie van de paapse geestelijkheid voorlopig terzijde gelaten zal worden²⁰⁹.

De commissarissen-deciseurs waren reeds in de tweede helft van december 1638 in Maastricht. Zij maakten geen haast met de zaak der geestelijkheid, zoals hun vóór hun vertrek opgedragen was. Dit blijkt uit een tweede verzoek der paters jezuïeten hun school te mogen heropenen, dat de prins van Oranje op 1 februari 1639 aan de Staten-Generaal doorgaf en waarover weer advies gevraagd werd aan de Raad van State²¹⁰. De redenen voor dit talmen zijn onduidelijk. Vlekke beweert, dat het rapport van de commissarissen-deciseurs Arnhem en Schonenburg met de bijgevoegde stukken ons de eindbeslissing met alle motieven daarvan laat kennen²¹¹, wat minder juist is. De eind-

²⁰⁷ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Advies RvS, 1638 november 10. De letterlijke tekst van dit advies publiceerde Beeldsnijder van Voshol in: *Kronijk HG 7* (1851) 218-224. Een samenvatting bij: *Vlekke*, 177-179.

²⁰⁸ Beeldsnijder van Voshol, a.w., 224-225: Resoluties van de Staten van Holland, 1638 november 30 en december 1.

²⁰⁹ Flament II, 129-130: 1638 december 6 en 13.

²¹⁰ Flament II, 131-132: 1638 december 30 en 1639 februari 1.

²¹¹ *Vlekke*, 179.

beslissing is ons inderdaad bekend; hoe die beslissing tot stand kwam niet. Mijn indruk is, dat de prins de bestaande toestand in Maastricht liever gehandhaafd had. Zijn motief zou het vermijden van ongewenste repercussies in het buitenland geweest kunnen zijn. De brusselse internuntius geeft een mogelijke aanwijzing in die richting, als hij naar Rome schrijft, dat niets meer gehoord wordt over de verdrijving der geestelijkheid uit Maastricht en dat hij de franse nuntius in de arm genomen heeft om via het hof te Parijs op de Staten in te werken²¹². Daarnaast of beter daartegenover stond een partij, waarvoor de Raad van State als ‘advocatus diaboli’ optrad, die van geen enkele meegaandheid wilde weten en de geestelijkheid koste wat kost uit Maastricht wilde verdrijven. Wat er zich achter de schermen tussen deze twee partijen afgespeeld heeft, is onbekend, maar in de voorzomer van 1639 kwamen zij tot een vergelijk.

Een verzoek om kerk en school te mogen heropenen richtten de jezuïeten tevens tot de gedeputeerden uit de Raad van State, die toen te Maastricht verbleven. Daarenboven verzochten zij de gedeputeerden hun in beslag genomen goederen terug te geven en de buiten de stad verblijvende paters verlof te verlenen weer in het maastrichtse college hun intrek te nemen. De Raad van State gaf dit verzoek door aan Hare Hoogmogenden met enige bemerkingen. De raad adviseerde de heropening van jezuïetenkerk en -school te doen afhangen van een vrijwillige eedaflegging, waarbij de paters zonder enige mentale reserve zouden beloven de Staten ‘gehouw ende getrouw’ te zijn. De paters die tijdens het ‘Verraad’ buiten de stad verbleven, konden op dezelfde voorwaarde terugkeren. Maar dan bleef de Raad van State het nog bedenkelijk vinden de jezuïetenscholen te laten heropenen, „ . . . opdat de jonckheijd deser stadt quaede leeren ende pernicieuze maximen als dewelcke meest strecken om de macht van Spaignen te stijven ende te vergrooten niet en werden geïnfecteerd . . . ”. In zijn advies op het eerder vermelde verzoekschrift aan Frederik Hendrik herhaalde de Raad van State dit motief. De tweeherigheid achtte het adviescollege geen bezwaar voor het eisen van een eed van trouw. De prins-bisschop van Luik stond het immers vrij ook een dergelijke eed te vragen, waarom dan Hare Hoogmogenden niet? Toen in maart de Staten – en nu al voor de derde maal – de Raad van State vroegen, of het geraden was het maastrichtse jezuïetencollege toe te staan kerk en school te heropenen, bleef de raad bij zijn voorgaande adviezen²¹³.

²¹² Brulez. Stravius, 341: Stravius aan Barberini uit Brussel, 1639 januari 1.

²¹³ ARA, RvS, Resolutieregister 57, 76 en 82: 1639 januari 31 en februari 2. Aldaar, 190-191: 1639 maart 11 [ook in: ARA, StG, lias 5822].

De zesde mei 1639 namen Hoogmogenden eindelijk resolutie over de behandeling van de geestelijkheid te Maastricht. Besloten werd de eerdere adviezen van de Raad van State over te nemen: van de geestelijkheid zou een eed van trouw geëist worden en de heropening van kerk en school der jezuiten zou men laten afhangen van de bereidheid der paters de gevraagde eed al dan niet af te leggen. Drie dagen later volgde hierop de resolutie in Maastricht een generaal pardon af te kondigen²¹⁴. In dit verband concludeerde Vlekke zeer juist, dat de Staten-Generaal niets liever zouden gedaan hebben dan de toestand van vóór 1638 herstellen of bestendigen. Ik kan echter niet met hem meegaan, waar hij uit de voorgelegde tekst van de eed en het commentaar van de commissarissen-deciseurs opmaakt, dat kennis van staatsgevaarlijke aangelegenheden verkregen door de biecht, niet kwalijk genomen kon worden²¹⁵; de maastrichtse jezuiten en franciscanen lazen althans het tegengestelde uit het hier volgende formulier:

Ick verclare ende sweere vrijwillig ende sonder eenige mentale reserve, equivocatie off andere exceptie gehouw ende getrouw te sullen weesen aen den Staedt der Vereenichde Nederlanden, dat ick niet en sal ondernemen eenighe saecken die nadeelig souden mogen syn aen de ruste van den Staedt ende de goede stadt van Maestricht ende dat ick my nergens anders en sal inlaten als t'geene concerneert myn ampt, oefeninge van deselve bedieninge, voorts dat ick sal aenbrengen alles wat tot mijne kennisse in toecomende tyt soude mogen comen van eenige machinatie tegens de voorsz. stadt off desen staet.

De Staten-Generaal verboden de jezuiten advies te vragen aan hun hogere overheid, daar die in vijandelijk gebied gevestigd was. De franciscanen kregen wel toestemming hun provinciale overste te raadplegen: deze woonde te St.-Truiden, dus buiten spaans gebied²¹⁶. De commissarissen-deciseurs ontvingen daarop een schrijven van Joannes ab Ischa, commissaris voor de nederlandse provincie der minderbroeders, die meedeelde dat hij van de maastrichtse gardiaan een afschrift ontvangen had van de voorgestelde eed „ . . . welcke is dubieuse ende tegen onse staet . . . ”. De provinciale commissaris der francis-

²¹⁴ Flament II, 138-139: 1639 mei 6 ad punt 3. ARA, StG, lias 5825: Overzicht van de gebeurtenissen m.b.t. de maastrichtse franciscanen, 1632-1638, lectum 1648 oktober 27 en november 27.

²¹⁵ Vlekke, 180-181. Het hierna volgende eedformulier in: ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: niet gedateerd.

²¹⁶ Vlekke, 181-182. Andriessen. De jezuiten, 56.

canen verzekerde commissarissen-deciseurs, dat de franciscanen niets tegen de Staten zouden ondernemen „... verhoopende dat de Hoogmogende Heeren sullen met ons arme religieusen compassie hebben...”, ook omdat zij onder de bescherming stonden van de capitulatie van 1632. Joannes ab Ischa verzocht een ander eedformulier te mogen gebruiken, dat hij bij zijn brief voegde. Indien commissarissen-deciseurs het gebruik van het eigen formulier niet zouden kunnen toestaan aan de franciscanen, moesten de paters Maastricht verlaten. De door Ab Ischa voorgestelde eed week op een belangrijk punt van het staatse formulier af. Waar de Staten eisten onverschillig welke kennis over een voorgenomen aanslag direct te openbare, formuleerde de provinciale commissaris der franciscanen: „... soo veel als mij toelaet mijn conscientie, het gebodt ende wet Gods, onse staet van onse professie ende catholick gelooven...”, daarmee een zeer ruime slag om de arm houdend en zeker het biechtgeheim sauverend²¹⁷.

De jezuiten vroegen de gedeputeerden uit de Raad van State toestemming twee afgevaardigden te mogen zenden naar de algemene vergadering der vlaams-belgische provincie te Antwerpen, wat de gedeputeerden zonder meer weigerden²¹⁸. Daarop namen de paters contact op met hun provinciale overste, die theologen consulteerde uit Antwerpen, Brussel en Leuven. Unaniem waren dezen van oordeel, dat de aflegging van de gevraagde eed ongeoorloofd was wegens de niet te vermijden schending van het biechtgeheim. Maar zelfs als het biechtgeheim veilig gesteld werd, zou de eed niet nageleefd kunnen worden, want vele weldoeners der Sociëteit waren spaansgezind en praatten daar graag over met de paters, ook buiten de biecht. De maastrichtse jezuiten zouden dan het in hen gestelde vertrouwen moeten schenden, als zij de gevraagde eed wilden nakomen²¹⁹.

De commissarissen-deciseurs wisten zeer goed, dat het biechtgeheim een hinderpaal was voor het afleggen van de eed. Zij lieten het aan Hare Hoogmogenden over op dit punt een oordeel te vellen, maar meenden zelf geen onderscheid te mogen maken²²⁰. Het lot van jezuiten en franciscanen was hiermee bezegeld. De jezuiten hadden kennelijk iets anders verwacht, daar zij in het voorjaar van 1639 hun school

²¹⁷ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Joannes ab Ischa aan CCDD, zonder plaats noch datum met eedformulier [kopie].

²¹⁸ ARA, RvS, 1701, Verbalen Maastricht: Gedeputeerden RvS uit Maastricht, 1639 mei 8.

²¹⁹ Brom. Archivalia; RGP kleine serie 9, 455-456: Provinciaal De Tollenaere aan de generaal der jezuiten uit Antwerpen, 1639 september 9. Tekst ook bij Andriessen, a.w., 56 noot 137.

²²⁰ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: CCDD aan HoMo, niet geda-teerd [1639 juni].

heropenden zonder uitdrukkelijk daarvoor toestemming ontvangen te hebben, maar ze weer sloten toen de gedeputeerden uit de Raad van State hen verzochten zich aan de resolutie van Hare Hoogmogenden te willen houden²²¹. De paters verklaarden zich desnoods bereid de eed af te leggen, indien de commissarissen-deciseurs hun de verzekering konden geven, dat zij dan de lessen mochten hervatten, een verzekering die de aangezochten niet konden geven, als zijnde daartoe niet gemachtigd. Volgens hen waren het eigenlijk allemaal uitvluchten om tijd te winnen; zij eisten derhalve kortaf de eedaflegging, die door de jezuïeten geweigerd werd. Op 11 juni 1639 verlieten de paters de stad en vestigden zich metterwoon te Tongeren. Ter bewaking van het maastrichtse college bleven twee leden van de Sociëteit achter, pater Gerard Nijsmans, een maastrichtenaar, en broeder Adriaan Cortvrient, een vlaming²²². De jezuïeten verlieten Maastricht onder voorbehoud van een nader beroep op de prins en op Hare Hoogmogenden. Of zij zich op de Staten-Generaal beriepen is mij onbekend; wel richtten zij een verzoekschrift tot Frederik Hendrik, waarin zij al hun motieven nog eens herhaalden. Aan het 'Verraad' hadden zij geen schuld en toch moesten zij nu op twee na de stad verlaten. De eed weigerden zij niet, maar het afleggen had geen zin, omdat zij hun kerk en school toch niet mochten heropenen; bovendien was de eedaflegging in strijd met de oude vrijheid en het bevel van pater-generaal, een wel wat wonderlijke kronkel! Zij smeekten Frederik Hendrik hen te willen helpen, wat deze evenwel niet gedaan heeft²²³. De paters jezuïeten verlieten Maastricht na een zestigjarige werkzaamheid in alle stilte. Eén voor één trokken zij ongemerkt de stad uit en geen mens op straat schonk er aandacht aan. Toen de franciscanen aan de beurt kwamen, wist het heel Maastricht!

Ook de minderbroeders maakten bezwaren tegen het afleggen van de eed, maar naar het oordeel van commissarissen-deciseurs waren zij grover besnaard dan de volgelingen van Ignatius en toonden niet „soo veel subtiliteyt” in hun verzet. Zij verklaarden kort en bondig geen eed te mogen afleggen op het voorgelegde formulier en zo zij er toe gedwongen werden, zouden zij zich door die afgedwongen eed niet ge-

²²¹ ARA, RvS, 1701, Verbalen Maastricht: Gedeputeerden RvS aan HoMo, 1639 mei 8.

²²² ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD aan HoMo, niet gedateerd. Vlekke, 181. Van Hoeck. Schets, 209 met foutieve datum. Coen van Herstal. Kroniek; in: Maasgouw 68 (1949) 12, 1639 juni 11. Flament II, 142: 1639 juni 18. Tongeren: Poncelet. Histoire; II, 542 en noot 6 aldaar.

²²³ ARAB, Jezuïeten flandrob-belgica 830-858: Verzoekschrift van de maastrichtse jezuïeten aan Frederik Hendrik, zonder datum [kopie].

bonden achten. De commissarissen-deciseurs hielden hen aan hun woord, waarop de minderbroeders op 25 juni 1639 bijna allemaal de stad verlieten. Twee of drie zieke paters mochten blijven, totdat zij hersteld waren, en pater Theodoor d'Orey, een luikenaar, mocht met zijn confrater Martinus Raye, een brabantse, de kloostergebouwen blijven bewaken. De uittocht van de anderen werd een demonstratie tegen het staatse gezag in tegenstelling tot twee weken eerder, toen de jezuiten geruisloos verdwenen. Op zaterdag 25 juni – weer een marktdag net als de dag van het vertrek der jezuiten – was de kerk van de franciscanen aan de Pieterstraat 's morgens afgeladen vol voor de laatste mis, die daar gedaan werd. 's Middags om drie uur trokken de paters, door velen een eindweegs vergezeld, met het kruis en vaandels voorop naar de Lichtenberg onder het kanon en in het zicht van de vesting. De commissarissen-deciseurs schreven in hun rapport, dat zij de paters tegen vestiging op de Lichtenberg gewaarschuwd zouden hebben, zo zij het van te voren geweten hadden; een opmerking die moeilijk ernstig te nemen valt. In elk geval konden de Staten er niets tegen doen, daar Lichtenberg niet op staats maar op luiks gebied lag²²⁴.

De commissarissen-deciseurs hadden beslist wel kunnen weten, dat de franciscanen als zij Maastricht moesten verlaten naar Lichtenberg zouden trekken, waar zij vanouds een nederzetting hadden. Dat is slechts een kleine oneffenheid. Er steken in hun rapport veel belangrijker oneffenheden, waardoor voor ons versluierd wordt, wat zij nu feitelijk nastreefden met die gehele actie om van de maastrichtse geestelijkheid een eed van trouw te eisen. Vlekke houdt het ervoor, dat de staatse commissarissen de eed slechts eisten als een voorwendsel om de jezuiten en franciscanen uit te kunnen bannen zonder in flagrante tegenspraak te komen met de capitulatiebepalingen. Want, aldus Vlekke, zodra de twee kloostergemeenschappen opgeheven waren, ontdekten de commissarissen-deciseurs allerlei bezwaren om van de andere leden van de maastrichtse clerus de eed van trouw te eisen en alles bleef verder, zoals het was geregeld sinds de capitulatie van 1632: de geestelijkheid onbeëdigd en de godsdienstvrijheid gehandhaafd²²⁵.

Toch is Vlekke's voorstelling van zaken aanvechtbaar. Zelf schrijft hij aansluitend bij de mededeling, dat de geestelijkheid onbeëdigd bleef, hoe na het afkondigen van het generaal pardon door de Staten op 6 juni 1639 ettelijke geestelijken de eed van trouw aflegden en wel

²²⁴ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD aan HoMo, 1639. Vlekke, 182. Coen van Herstal, a.w., 12. Van Heel. Het minderbroedersklooster, 21.

²²⁵ Vlekke, 183.

die geestelijken, die meer direct bij het 'Verraad' betrokken waren; maar er is meer. De commissarissen-deciseurs deden nogal geheimzinnig over de verdere eisen te stellen in verband met de eedaflegging. Zij ontraadden doorzetten; de redenen „... connen sy aen de penne niet betrouwen...”, waarom zij vragen een van hen persoonlijk in Den Haag de zaak te laten komen toelichten. Een van de commissarissen wordt dan verzocht zo spoedig mogelijk naar Holland te komen en daarna zwijgen de stukken over heel die geheimzinnigdoerij²²⁶.

Enkele dagen na de verbanning van de franciscanen ontvingen de commissarissen-deciseurs bezoek van de vrouwe van Reckheim vergezeld van de luikse commissarissen-deciseurs. Namens de prins-bisschop van Luik kwamen zij verzoeken de eedaflegging van de geestelijkheid niet meer te willen afdwingen en het verder zo te laten, als het was. De staatse commissarissen-deciseurs hadden hierop ten antwoord gegeven, dat zij eerst nader bericht van Hare Hoogmogenden wilden afwachten, een antwoord dat nooit gekomen is²²⁷. De prins-bisschop zelf protesteerde enige weken later bij de Staten-Generaal tegen de uitdrijving der kloosterlingen en de sluiting van het jezuïetencollege, daar hij als bisschop verplicht was in Maastricht de katholieke godsdienst te handhaven. Als er werkelijk misdadige elementen scholen onder de kloosterlingen dan zou de bisschop graag zijn medewerking verlenen hen te straffen, maar een eenzijdig optreden van de Staten veroordeelde hij als een ongehoorde nieuwigheid²²⁸. Bij de verbanning zelf hadden commissarissen-deciseurs ervoor zorg gedragen niets onherroepelijks te doen: de franciscanen deelden zij mee, dat het een voorlopige maatregel was, totdat nader order ontvangen zou zijn van Hare Hoogmogenden²²⁹. Iets definitiefs valt uit deze gegevens niet te concluderen; wel wekken zij de indruk, dat de commissarissen-deciseurs en hun lastgevers in Den Haag aarzelend te werk gingen en geen keiharde koers volgden. Het optreden der Staten-Generaal in de afhandeling van het 'Verraad' van 1638 was weifelend, maar waarom? Mogelijk speelde de buitenlandse politiek een rol; ik weet het niet. In elk geval kan ik Vlekke's eindconclusie onderschrijven: in de periode 1632-1639 waren er ettelijke botsingen tussen Staten en katholieken geweest culminerend in het gruwelijke proces van 1638. Aan de in

²²⁶ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: CCDD aan HoMo, 1639 juli 6. Flament II, 142-143: 1639 juli 9.

²²⁷ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: CCDD aan HoMo, 1639 juni 29.

²²⁸ ARA, StG, lias 5822: Prins-bisschop van Luik aan HoMo uit Bonn, 1639 juli 15. Flament II, 144: 1639 september 5.

²²⁹ ARA, StG, lias 5825: Rekest van de franciscanen aan HoMo, 1648.

1632 gegarandeerde vrijheden hebben Hare Hoogmogenden echter grosso modo niet geraakt, een conclusie die in die tijd de brusselse nuntius ook reeds trok²³⁰.

FRANCISCANEN EN JEZUÏETEN, 1639-1673

De franciscanen en jezuïeten waren wel uit Maastricht verdreven, maar dat wil nog niet zeggen, dat nu ook elk contact tussen deze paters en de stad verbroken was. Meer in het bijzonder geldt het aanhouden van de band met de maastrichtenaars voor de franciscanen. Zij woonden vlak bij de stad op de Lichtenberg, waar zij hun voormalige klooster, dat in verval geraakt was, herbouwden en uitbreidden op de plek, die nu nog bekend staat als 'Op Slavanten', een verbastering van observanten²³¹. De jezuïeten trokken verder weg, naar Tongeren, maar ook zij verbraken het contact met Maastricht niet, alhoewel er verschil valt op te merken met de band die de minderbroeders met de stad hadden. Zien wij bij de franciscanen een meer volks contact door middel van pastorale zorg en volksdevoties, bij de jezuïeten is het een meer zakelijk contact door geschillen met de autoriteiten over geld en goed.

De prins-bisschop van Luik nam de paters franciscanen op de Lichtenberg onder zijn hoede door hun op 7 januari 1640 sauvegarde te verlenen²³². In het najaar van 1640 deed hij bij de Staten-Generaal een poging om hun terugkeer binnen Maastricht te bewerkstelligen. In acht „Puncta propositionis ex parte Serenissimi Principis Electoris colonien-sis”²³³ protesteerde de prins-bisschop tegen eigenmachtige handelingen van Hare Hoogmogenden in zijn luikse en keurkeulse landen. Ferdinand van Beieren beklagde zich er ondermeer over, dat de Staten de luikse opstandelingen in Maastricht asyl verleenden en verder de magistraat aldaar sedert twee jaar niet meer vernieuwd hadden. In het vijfde punt protesteerde hij tegen de uitdrijving van de maastrichtse franciscanen. Als 'ordinarius loci' kwam hem het oppertoezicht over de kloosters toe en bovendien wezen de bepalingen van de capitulatie in een heel andere richting, dan de door Hare Hoogmogenden gevoerde politiek. De Staten-Generaal konden nu wel beweren, dat enige kloosterlingen zich misdragen hadden, maar dat gaf hun nog niet het recht

²³⁰ Vlekke, 184. Brulez. Stravius, 321: Stravius aan Ingoli, secretaris der Propaganda, uit Brussel, 1638 september 25.

²³¹ Van Heel, a.w.

²³² Van Heel, a.w., 35-36 en bijlage II, 102-104.

²³³ ARA, StG, Loketkas Duitsland, 83; niet gedateerd, exhibitum 1640 oktober 26.

kloostergoed in beslag te nemen. Kloostergoederen waren immers 'res sacrae', wat bij de overgave der stad niet veranderd was, en 'in rebus sacris' was uitsluitend de bisschop bevoegd iets te ondernemen. Het was natuurlijk een blijk van welwillendheid van de prins-bisschop ten opzichte van de franciscanen, dat hij bij de Staten een goed woord voor hen deed. Het haalde alleen niets uit: de bijlagen bij het bisschoppelijk protest wijzen uit, dat Hare Hoogmogenden bij resolutie van 26 november 1640 het stuk commissoriaal maakten en daarna wordt er niets meer over gehoord.

De franciscanen van de Lichtenberg bleven in Maastricht op termijn gaan, zoals vanouds gebruikelijk. Dit verdroot de nederduitse kerke- raad, vooral omdat de paters – naar het zeggen van de kerke- raad – door de gereformeerden rijker bedacht werden dan door de katholieken en wel in die mate, dat zij zonder de giften van de gereformeerde lid- maten nauwelijks zouden kunnen bestaan. De predikanten en ouder- lingen zagen geen mogelijkheid dit aalmoezen inzamelen te verbieden, want zij besloten hun kerkeleden te vermanen liever de eigen arme geloofsgenoten te bedenken dan „ . . . die luije buijcken, die op 't sweet van anderen leven . . . ”²³⁴.

Het stak de gereformeerden ook, dat in hun weeshuis nog steeds twee franciscanen onder hetzelfde dak huisden met de gereformeerde weeskinderen en hun predikant Ludovicus. Het klooster der francis- canen was wel door de Staten in beslag genomen tengevolge van het 'Verraad' en daarna ter beschikking gesteld als weeshuis, maar bij de verbanning van de paters hadden er toch twee mogen achterblijven, zogenaamd ter bewaking van het gebouw. Anderszins mag de moge- lijkheid niet uitgesloten worden dat zij mochten blijven om voor de buitenwacht de schijn op te houden, dat de uitdrijving niet absoluut en definitief was. De achterblijvers woonden in een afgescheiden deel van het kloostercomplex, waar zij onder grote toeloop mis lazen en toen ook nog een gereformeerd weesmeisje bij hen ging biechten, was voor de weesmeesters de maat vol. In 1647 verzochten zij Hare Hoog- mogenden de paters te verwijderen, omdat, aldus de weesmeesters, de franciscanen slechts mochten blijven tot aan de voltooiing van hun klooster buiten Maastricht en dat was nu klaar. Dit is duidelijk een ge- zochte reden, want het kloostergebouw op Lichtenberg stond er reeds sinds 1644²³⁵. De Staten-Generaal namen een welwillende resolutie

²³⁴ JAM, AK I, 140: 1642 augustus 15.

²³⁵ Van Heel, a.w., 30-31.

op het verzoek van de weesmeesters en gaven het militair gezag te Maastricht last de twee paters de stad uit te zetten²³⁶.

Na het sluiten van de vrede te Munster koesterden de franciscanen de hoop, dat de Staten een streep zouden zetten onder de gebeurtenissen van 1638 en hun gevolgen, voor hen een aanleiding Hare Hoogmogenden te verzoeken de verbanning ongedaan te maken en hun het genaaste klooster in Maastricht terug te geven. In de Hoge Vergadering kwam bij de bespreking van dit verzoek een uitvoerig overzicht ter tafel van de gebeurtenissen rond de maastrichtse franciscanen. Het enige nieuwe in dit overzicht is de mededeling, dat de prins-bisschop van Luik, tevens aartsbisschop en keurvorst van Keulen, in 1641 nogmaals tussenbeide was gekomen voor de uit Maastricht verdreven kloosterlingen en bezwaar had gemaakt tegen de vestiging van een gereformeerd weeshuis in het minderbroedersklooster. Hare Hoogmogenden hadden hierop in mei 1641 geantwoord, dat meerdere geestelijken zwaar misdreven hadden tegen de Republiek en dat nog ettelijke andere leden van de clergé onder zware verdenking stonden. Hare Hoogmogenden achtten het daarom geraden een eed van trouw te eisen. De minderbroeders hadden deze eed geweigerd en waren daarop uit de stad getrokken, zoals de Staten het beliefdien te noemen, want zij deden het steeds voorkomen, of de verbannen kloosterlingen eigener beweging de stad verlaten hadden. De inbeslagneming en verbouwing van het klooster hoefde de prins-bisschop niet zo ernstig op te nemen; dat diende eerder om bouwvalligheid te voorkomen dan om het gebouw gereed te maken voor een andere bestemming . . . Wat zullen de franciscanen de Staten dankbaar geweest zijn voor dit gratis onderhoud. Tenslotte wezen Hare Hoogmogenden erop, dat de paters prompt mochten terugkeren, indien zij alsnog de eed van trouw aflegden. In 1641 waren de minderbroeders daar niet op ingegaan, maar nu in 1648 na het sluiten van de vrede verklaarden zij zich genegen de gevraagde eed te doen²³⁷.

In Maastricht had men er stellig lucht van gekregen, dat de franciscanen poogden hun klooster terug te krijgen. Toen op 27 november 1648 in de vergadering der Staten-Generaal een tweede verzoekschrift der paters aan de orde kwam, lag daar ook een brief uit de Maasstad met de waarschuwing toch niet al te licht het klooster terug te geven. De Heren Staten zouden bedenken dat er voor enige duizenden aan het klooster verbouwd was door de gereformeerde gemeente, die graag

²³⁶ ARA, StG, lias 5825: Remonstrantie weesmeesters aan HoMo, 1647 januari 29. Flament II, 162: 1647 februari 22 en maart 6.

²³⁷ ARA, StG, lias 5825: Overzicht van de gebeurtenissen m.b.t. de maastrichtse franciscanen, 1632-1638, lectum 1648 oktober 27.

dat geld terug wilde zo de Staten mochten ingaan op het verzoek der paters²³⁸. De maastrichtse gereformeerden hoefden helemaal niet bang te zijn voor een breed gebaar van Hare Hoogmogenden in het voordeel van de franciscanen, die in hun brief in elf punten nogmaals uiteenzetten waarom zij recht meenden te hebben op herroeping van de verbanning en teruggave van hun bezit. Na in de eerste zes punten een recapitulatie gegeven te hebben van de gebeurtenissen tot 1638, wezen de franciscanen erop, dat zij gestraft werden voor een misdaad – weliswaar door een der hunnen begaan – die reeds lang uitgeboet was. In 1639 hadden de Staten een generaal pardon afgekondigd. Telde dat nu dan niet meer en werden zij tweemaal gestraft (artt. 7-8)? De klacht van de weesmeesters over die ene mis was overdreven in een stad, waar dagelijks honderden missen gelezen werden, en ook de voltooiing van het klooster op Lichtenberg sneed geen hout, omdat de paters in 1639 slechts voorlopig en niet definitief uit de stad gezet waren (artt. 9-10). Na aangestipt te hebben, dat Hare Hoogmogenden met hun eenzijdige besluiten de prins-bisschop passeerden (art. 10), gaven de paters in het elfde en laatste punt als hun mening, dat de vredessluiting alle vijandschap beëindigde en elk in zijn vroegere bezit herstelde, waar de franciscanen nog meer dan anderen aanspraak op konden maken. Waren het immers niet steeds minderbroeders geweest, die het meeste geijverd hadden voor de vrede? Hare Hoogmogenden moesten maar eens denken aan het Twaalfjarig Bestand, waar de franciscaan Jan Ney zich zo voor bevlijtigd had. En was het niet de franciscaan en aartsbisschop van Kamerijk Bergaigne, die zoveel bijgedragen had tot de sluiting van de jongste vrede? Het klonk allemaal zeer aandoenlijk, maar bij Hare Hoogmogenden begon geen enkele gevoelige snaar mee te trillen en het verzoekschrift ging naar de Raad van State om advies²³⁹.

De nederduitse kerkeraad zond nog „Een cort bedencken over de restitutie vande minnebroeders binnen Maastricht”²⁴⁰. De franciscaan Van Dalen, aldus de kerkeraad, vertelde openlijk in Maastricht, dat de vrede de terugkeer van zijn orde in de stad mogelijk maakte. Predikanten en ouderlingen bezwoeren Hare Hoogmogenden iets dergelijks toch nooit toe te staan. Die paters waren immers niet te vertrouwen, want zelfs als zij een eed van trouw aflegden had dat nog niets te betekenen door de mentale restrictie, die zij er zeker bij zouden ma-

²³⁸ ARA, StG, lias 5825: Rekest van predikant Henrico Bernardi [?] aan HoMo, lectum 1648 november 27.

²³⁹ ARA, StG, lias 5825: Rekest van de franciscanen [kopie], lectum 1648 november 27.

²⁴⁰ ARA, StG, lias 5825: Nederduitse kerkeraad aan HoMo, 1648 december 10.

ken. Hadden de Staten er ook aan gedacht, wat een slechte indruk het zou maken, als de ‘afgodentempels’ weer open gingen en deze bedelaars zouden terugkomen ten koste van de arme wezen, die dan hun onderdak zouden verliezen, waaraan bovendien voor zoveel geld verbouwd was? De kerkeraad zag nog andere gevaren dreigen. Als Hare Hoogmogenden inderdaad onderschreven, dat de franciscanen mochten terugkeren op grond van de onlangs gesloten vrede dan gold dit evenzeer voor de verbannen jezuïeten, waardoor de franse gereformeerden hun kerk en de nederduitse hun scholen zouden kwijtraken.

Van zijn kant uit gezien had de kerkeraad natuurlijk gelijk. De terugkeer van de verdreven kloosterlingen zou grote en vooral financiële complicaties met zich meebrengen voor de gereformeerde gemeenten, die in de tien jaren na het ‘Verraad’ hun positie geconsolideerd hadden. Deze overweging speelde evenwel geen enkele rol in het afwijzend advies van de Raad van State. Dit college betrof alleen de capitulatie in zijn overwegingen en achtte de onlangs gesloten vrede niet relevant voor de uit Maastricht verjaagde kloosterlingen. Daarnaast sprak de Raad van State over deze kwestie met Willem II, die als zijn mening te kennen gaf, dat het het beste was in Maastricht maar alles zo te laten, een mening, waarbij de raad zich aansloot. Conform dit advies namen Hare Hoogmogenden resolutie en de franciscanen bleven – met de jezuïeten – buiten de stad²⁴¹.

Toch bleven ook in de jaren na 1648 de minderbroeders een rol spelen in de Maasstad. De commissarissen-deciseurs constateerden in 1652, dat de twee oorspronkelijk achtergebleven minderbroeders weliswaar naar de Lichtenberg getrokken waren, maar nog steeds in de stad kwamen om er te bedelen of dienst te doen, „ . . . soo dickwils het haer gelieft . . . ”. Hun opvolgers voor 1654 werd daarom opgedragen na te gaan, of de franciscanen buiten de stad woonden; tegen hun bezoeken aan de stad wilden Hare Hoogmogenden kennelijk niets ondernemen, want daarover werd niet gesproken. Wel werd de kerk der franciscanen aan de Pieterstraat in beslag genomen en verbouwd tot arsenaal²⁴². Ook in later jaren hielden de paters altijd contact met de maastrichtenaars. Dat blijkt uit een klacht van de kerkeraad in 1669: overall in de stad hebben de franciscanen laten aanplakken, dat bij hen met grote luister de heiligverklaring gevierd zal worden van

²⁴¹ ARA, StG, lias 5825: Advies RvS over het verzoekschrift der franciscanen, 1648 december 23. Flament II, 166: 1648 december 29.

²⁴² RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652 ad art. 26. ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 42: Instructie CCDD ad art. 25, 1654 november 14. ARA, RvS, Resolutieregister 74, fo. 157 recto: 1654 september 11 en aldaar, Resolutieregister 76, fo. 42 verso: 1656 juli 21.

hun ordegenoot Petrus van Alcantara. Het feestelijk gebeuren kreeg als algemene intentie de uitroeiing van de ketterij, wat de kerkeraad vanzelfsprekend helemaal niet wist te waarderen. Predikanten en ouderlingen besloten de brabantse hoogschout daarover aan te spreken; veel kan dit niet uitgehaald hebben, omdat die ambtenaar buiten de stad en dan ook nog op luiks gebied hoegenaamd geen macht bezat²⁴³.

De verovering van de stad Maastricht door de fransen in 1673 maakte een einde aan de ballingschap der minderbroeders. Daags na de overgave keerden zij in de stad terug en zij zouden daar verder tot aan het einde van het staatse bewind in 1794 ongestoord blijven wonen, eerst in enige burgerhuizen op de hoek van de Bredestraat en de St.-Jacobsstraat en later in hun nieuwe klooster op de Minderbroedersberg tegenover de Ezelmarkt²⁴⁴.

Evenals in het klooster der franciscanen bleven ook in de gebouwen der jezuïeten een pater en een broeder achter na de uitbanning van de leden der Sociëteit in 1639. Hun kerk stond nu ongebruikt en de franse kerkeraad wilde die hebben voor haar diensten. Daaraan gaven zij de voorkeur boven het gezamenlijk dienst doen in de Sint-Matthijs met de nederduits gereformeerden, wat voortdurend aanleiding gaf tot strubbelingen. Aan de commissarissen-deciseurs gaven Hare Hoogmogenden dientengevolge opdracht na te gaan, of overdracht van de jezuïetenkerk aan de fransen mogelijk was zonder in botsing te komen met de capitulatiebepalingen. De staatse commissarissen stelden zich ter plaatse op de hoogte en gaven een gunstig advies. Wel stelden zij uitdrukkelijk, dat de fransen de kerk alleen in bruikleen konden krijgen onder beding van onmiddellijke teruggave, zo de jezuïeten verlof kregen in Maastricht terug te keren. De commissarissen-deciseurs baseerden hun advies op hetgeen de Staten-Generaal reeds in 1640 besloten hadden met betrekking tot de kerk en de gebouwen der franciscanen. Een rechtsgrond voerden zij niet aan, al konden er van de zijde der Staten twee aangehaald worden: de konfiskatie van alle goederen der deelhebbers aan het 'Verraad' en de algemene jurisdictie die de Staten als soeverein in Maastricht toeviel over de daar gevestigde kloosters. Kanselier en raad van de prins-bisschop in Luik protesteerden tegen de inbeslagneming van de kerk, maar Hare Hoogmogenden

²⁴³ JAM, AK IV, fo. 37 recto: 1669 december 6.

²⁴⁴ Van Heel, a.w., 51-52.

stoorden zich daar niet aan en begin januari 1642 namen de franse gereformeerden het gebouw in gebruik²⁴⁵.

De overname van de jezuïetenkerk kreeg snel haar beslag; langduriger was de strijd over de twee prebenden, die de jezuïeten bezaten in het Sint-Servaaskapittel. Zoals in het derde hoofdstuk uiteengezet werd, meenden de gereformeerden in deze prebenden een bron te zien voor het financieren van hun onderwijs, toen de jezuïeten geen school meer konden houden. Het Sint-Servaaskapittel verzekerde de commissarissen-deciseurs in 1641, dat de prebenden niet meer aan de jezuïeten uitbetaald werden; bovendien verklaarden de kanunniken zich bereid de helft van de inkomsten aan de gereformeerden uit te betalen als Hare Hoogmogenden een desbetreffende resolutie zouden nemen, hetgeen zij op 8 mei 1643 deden²⁴⁶. In 1644 gaven commissarissen-deciseurs opdracht aan de ontvanger Bertius, curator van de gereformeerde latijnse school, niet alleen de inkomsten uit de prebende te innen vanaf 1643 maar met terugwerkende kracht sedert 1638. Hier tegen tekenden de jezuïeten verzet aan. Bertius kon natuurlijk het geld over de periode 1638 tot 1642 niet innen bij het kapittel, dat de gelden reeds lang uitgekeerd had aan de paters. De ontvanger probeerde het bedrag nu terug te krijgen van de jezuïeten en dreigde hen met gerechtelijke executie, als zij niet over de brug kwamen. Terecht oordeelden de paters dit onbillijk en verzochten Hare Hoogmogenden om vrijstelling van betaling voor de door Bertius opgeëiste termijnen²⁴⁷. De jezuïeten kwamen van de regen in de drup, toen de Staten hun rekest terzijde schoven en bovendien de inkomsten uit de tweede kapittelprebende toewezen aan de gereformeerde latijnse school. Aanvankelijk hadden namelijk de Staten-Generaal gehoor gegeven aan het verzoek van de Sociëteit door uitdrukkelijk te verklaren, dat zij zich niet wensten in te laten met de tweede aan de jezuïeten toegewezen prebende en dat zij de inkomsten uit de andere prebende slechts opeisten met ingang van 1 september 1641²⁴⁸.

De paters jezuïeten slaagden erin met het Servaaskapittel tot een schikking te komen over achterstallen uit de jaren vóór 1641. Pater

²⁴⁵ ARA, StG, lias 5823: CCDD aan HoMo, 1641 december 21; Raad en kanselier van de prins-bisschop uit Luik aan CCDD, kopie zonder datum ontvangen 1642 januari 10. ARA, StG, lias 5823: CCDD aan HoMo, 1642 januari 15.

²⁴⁶ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1641. RAM, Archiven van kerkelijke instellingen, 2691, Jezuïeten: HoMo aan SS, 1643 mei 8 [kopie]. RAM, SS, 5, Register, 82 recto: 1643 september 15.

²⁴⁷ ARA, StG, lias 5824: Rekest jezuïeten aan HoMo, lectum 1644 juli 20.

²⁴⁸ ARA, StG, lias 5824: Instructie en rapport CCDD ad art. 22, lectum 1646 augustus 30-31. ARA, StG, lias 5830: SS aan HoMo, 1645 maart 27.

A Lapide (Van der Steen) gaf op 14 februari 1651 het kapittel een kwitantie voor *f* 1.129-15-0¹/₂ ontvangen ter aanzuivering van het nog bestaande restant. Het is overigens dubieus, of de gereformeerde latijnse school in het volledige genot gesteld is van de inkomsten uit de kapittelprebeden²⁴⁹. De paters van de Sociëteit meenden dit althans te moeten betwijfelen, toen zij na het herstel van hun maastrichtse college in 1673 een overzicht opmaakten van de financiële verplichtingen en transacties van het kapittel betreffende de gelden voor hun school, die zij in 1662 nogmaals en weer vergeefs hadden proberen terug te krijgen²⁵⁰.

Met de magistraat van Maastricht kregen de jezuïeten moeilijkheden over de 'Poort van Reckheim', een woning die deel uitmaakte van de kloostergebouwen. Het huis was eigendom der paters en door hen verhuurd aan de stad, die het eerst gebruikte voor de huisvesting van de rector der gereformeerde latijnse school en later als woning van de stadscommandant; ook de stedelijke rechtbanken vonden er enige tijd onderdak²⁵¹. De stad huurde wel maar vergat de huur te betalen, waartegen de jezuïeten in 1648 protesteerden. In de magistraat gingen toen stemmen op met de paters te onderhandelen over de verkoop van de 'Poort van Reckheim', waar de eigenaars wel oren naar hadden, want in 1657 verkreeg de stad de eigendom van het bewuste pand. Helemaal recht toe recht aan was deze transactie niet verlopen: de rector van de jezuïetenresidentie in Tongeren – de voortzetting van het maastrichtse college – tekende verzet aan tegen de aankoop, die hij met 'naasting' betitelde. Uit de raadsverdragen blijkt dat er meningsverschil bestond over de aanzuivering van een huurschuld over de jaren 1641-1659 door de stad en over een dure verbouwing op stadskosten, die de magistraat ten laste van de eigenaar, dus de jezuïeten, wilde brengen. Het duurde nog ettelijke jaren eer het geschil uit de weg geruimd was: eerst in 1666 verkochten de jezuïeten voor *f* 8.200

²⁴⁹ ARA, StG, lias 5830: SS aan HoMo, 1652 december 28. Doppler, Charters, 894: 1653 januari 24 met noot. RAM, SS, 5, Registrum, 159 verso: 1652 december 23, en 160 recto - verso passim.

²⁵⁰ RAM, Archieven van kerkelijke instellingen, 2691, Jezuïeten: Computus cum Domino a Lapide absolutus, 1651 februari 14. Aldaar: Niet gedateerd overzicht van de kapittelprebeden der jezuïeten, 1583-1674. Aldaar: De luikse agent Van der Veecken aan HoMo, lectum 1662 maart 6 [kopie] en resolutie hierop van dezelfde datum; deze resolutie ook in Flament III, 173. Flament III, 175: 1662 augustus 30.

²⁵¹ Schaepkens van Riepst. Eenige bijzonderheden; in: Publications 43 (1907) 94-95. Schaepkens van Riepst jr. Het oude Tricht; in: Publications 67 (1931) 209-210. ARA, StG, lias 5830: 1653 augustus 30.

maastricht de 'Poort van Reckheim' aan de stad Maastricht²⁵².

Ter bewaking van het jezuïetenklooster waren in 1639 een pater, de maastrichtenaar Nijsmans, en een broeder achtergebleven. De pater had van de commissarissen-deciseurs opdracht gekregen zich van alle zielzorg te onthouden, maar hij bleef rustig doorgaan met mislezen en biechthoren en mocht zelfs het genoegen smaken een gereformeerd weesmeisje te bekeren, wat de gereformeerden hem niet in dank afnamen. Commissarissen-deciseurs riepen de pater ter verantwoording maar hij was telkens niet thuis, als men hem het bevel wilde overhandigen. Uiteindelijk gaven zij het op en lieten het verder aan de brabantse ambtenaren te Maastricht over rapport uit te brengen over het optreden van de achtergebleven jezuïeten²⁵³. Twee jaar later kregen commissarissen-deciseurs opnieuw de opdracht in Maastricht na te gaan, of de achtergebleven jezuïetenpater zich hield aan de hem gegeven instructie, wat weer niet het geval bleek te zijn. In 1656 kwamen zij uitvoerig op deze zaak terug. De twee jezuïeten hadden zij persoonlijk gehoord en eveneens hadden zij hun kapel geïnspecteerd. De pater gaf toe elke morgen om zes uur mis te lezen, waartoe hij gerechtigd meende te zijn; anders zouden Hare Hoogmogenden hem toch niet in de stad laten blijven? Veel volk kwam er niet in die vroege mis, omdat in de stad gelegenheid te over was mis te horen. Van de Brabantse Raad vernamen commissarissen-deciseurs echter, dat pater Nijsmans wel wat erg veel minimaliseerde, want de missen werden ook op andere uren onder grote toeloop gelezen. Bovendien gaf de pater samen met andere priesters gelegenheid tot biechthoren „ . . . synde tot dien eynden drie oft vier deuren geappropriert . . . ”, wat wel zo verstaan moet worden, dat er geen eigenlijke biechtstoelen waren, maar dat kamerdeuren van een traliewerk voorzien waren, waarachter de priester biecht hoorde. De commissarissen-deciseurs namen geen enkele beslissing en wachtten liever nadere instructies af uit Den Haag²⁵⁴.

Eerst twee jaar later resolveerden de Staten-Generaal, dat de commissarissen-deciseurs de twee jezuïeten de stad uit moesten zetten, wat nog niet zó eenvoudig bleek te zijn. Prompt nadat zij de pater en

²⁵² SAM, 229, Rekest en 1660: Rekest jezuïeten, 1648 november 7. SAM, 85, RV, 261: 1652 juli 8. Schaepkens van Riepst jr., a.w., 210. SAM, 85, RV, 592: Protest van pater Norman uit Tongeren, 1659 januari 20 en aldaar, 596-600: 1659 februari 21.

²⁵³ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652, ad art. 27. Flament II, 183: 16 september 23 ad 9.

²⁵⁴ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 42: Instructie CCDD ad art. 26, 1654 november 14 en aldaar, 8971, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD op art. 26 van hun instructie. Aldaar, lias 5833: CCDD aan HoMo, 1656 augustus 8.

de broeder aangezegd hadden te vertrekken kwam er verzet, waaronder een van zeer onverwachte zijde. Het mocht vanzelfsprekend heten, dat niet slechts de jezuiteten zelf maar ook de luikse commissarissen-deciseurs protesteerden tegen de maatregel van de Staten. Verrassender evenwel is het protest van de hoogste staatse ambtsdragers ter plaatse: de Rijngraaf Frederik Magnus van Salm, gouverneur der vesting, de stadscommandant Stein-Callenfels en de brabantse hoogschout Groulart, die commissarissen-deciseurs verzekerden, dat zij geen enkele klacht hadden over pater Nijsmans, een zeer kalm en vreedzaam man²⁵⁵. Nijsmans bleek wel over zeer goede relaties te beschikken in Maastricht. Had hij die misschien te danken aan het feit, dat hij lid was van een vooraanstaande maastrichtse familie, of voelden de staatse ambtenaren niets voor ketterjagerij? De stukken geven geen uitsluitsel over hun motieven. Hun houding kan echter zowel voortgekomen zijn uit standsbesef gepaard aan respect voor een oude maastrichtse familie als ook uit afkeer van drijfverij. Over de geesteshouding van Stein-Callenfels is mij niets bekend, maar de Rijngraaf was een libertijn en Groulart lag nogal eens overhoop met predikanten en kerkeraad. Wat er ook van zij, de pater bleef rustig in Maastricht wonen, ofschoon de commissarissen-deciseurs in 1660 nogmaals rapporteren, dat hij doorging met mislezen. In 1666 kwamen zelfs twee jezuiteten uit Tongeren naar Maastricht, waar zij ongehinderd gelegenheid kregen een missie te prediken²⁵⁶.

Het eigenlijke jezuitetencollege werd bewoond door graaf Herman van den Bergh, de 'verrader' van 1632, met zijn veel jongere vrouw Josina Walburgis van Loewenstein-Wertheim-Rochefort, ex-abdisse van Thorn. Graaf Herman overleed in 1669, waarna de weduwe het pand ontruimde. In 1673 wilde de magistraat het leegstaande college in gebruik nemen. Er was immers besloten een gereformeerd gasthuis in Maastricht op te richten en de magistraat oordeelde daartoe het voormalige franciscanenklooster het meest geschikt. De aldaar gehuisveste wezen moesten dan elders ondergebracht worden en daarvoor had men het oog laten vallen op het voormalige jezuitetencollege. Gravin van den Bergh verzette zich evenwel met hand en tand tegen het gebruik van haar voormalige woning als weeshuis. Zij motiveerde haar verzet met aan de raad te schrijven, dat zij in Maastricht dacht terug

²⁵⁵ Flament II, 254: 1658 augustus 26. ARA, lias 5835: CCDD aan HoMo, 1658 augustus 29 met vier bijlagen: Verklaringen van pater Nijsmans, de luikse CCDD, de Rijngraaf, Stein-Callenfels en de brabantse hoogschout Groulart en een kopie van de resolutie over de uitdrijving der jezuiteten in 1639.

²⁵⁶ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 53: Rapport CCDD 1660, stuk 18. Poncetlet. Histoire; II, 543: Missie te Maastricht in 1666.

te keren. De stedelijke regering wist wel beter. Als de gravin inderdaad terugkwam, waren er genoeg geschikte woningen voor haar in de stad te vinden, merkte de magistraat op, maar daar ging het niet om. Het was immers algemeen bekend, dat de bezwaren van de douairière eigenlijk de bezwaren der jezuiteten waren, die de gravin als hun woordvoerster gebruikten om te voorkomen dat hun college een andere bestemming kreeg²⁵⁷.

Toen de magistraat dit laatste aan Hare Hoogmogenden schreef, was de restitutie van het jezuitencollege dichterbij dan de stadsregering kon vermoeden. Een poging tot herstel van de jezuiteten in 1643 ondernomen door de franse gezant in Den Haag²⁵⁸ liep op niets uit, maar het zouden toch de fransen zijn die de paters in Maastricht terugbrachten en daar ook deden blijven. Op 30 juni 1673 capituleerde Maastricht voor Lodewijk XIV. De goederen der jezuiteten werden aanstonds na de overgave teruggegeven, op 5 juli herwijdde de kardinaal van Bouillon de kerk aan de Bredestraat en begin oktober opende het college weer zijn poorten²⁵⁹. Met de stedelijke latijnse school lag het wat moeilijker. In december 1673 hervatte de stad de betaling van het jaarlijks subsidie voor het lesgeven van de paters aan die school, waarover na de teruggave van Maastricht aan de Republiek in 1678 meningsverschillen rezen. De Staten speelden met de gedachte de jezuiteten weer uit de stad te verwijderen. Dank zij het ingrijpen van pater De la Chaise, jezuïet en biechtvader van Lodewijk XIV, en van de franse gezant d'Avaux mochten de paters in Maastricht blijven en hun college behouden. De stedelijke latijnse school bleef echter buiten de toen getroffen overeenkomst²⁶⁰. Tot aan de opheffing der Sociëteit van Jezus in 1773 zijn de jezuiteten in het ongestoord bezit gebleven van hun maastrichtse college, dat nochtans nooit meer de bloei bereikte, die het gekend had tijdens het Twaalfjarig Bestand.

²⁵⁷ ARA, StG, lias 5841: Magistraat aan HoMo, 1673 mei 17. Over graaf en gravin Van den Bergh zie: Flament. Limburgsche geschied- en oudheidkundige schetsen; in: Publications 53 (1917) 6-9 en: Schmidt. Die Frauen und Nachkommen des Grafen Heinrich vom Berge; in: Publications 58 (1922) 65-92. Wouters. Grensland, 310 noot 1.

²⁵⁸ Huygens. Briefwisseling; III, 435: De Wilhem aan Huygens uit Den Haag, 1643 augustus 21.

²⁵⁹ Van Hoeck. Schets, 210. Poncelet. Histoire; II, 543. Flament. Chroniek, 135.

²⁶⁰ Van Hoeck. Schets, 210. SAM, 157, Missivenboek 1645-1705: Magistraat aan HoMo, 1679 juni 11.

Kapittels

In de jaren vóór 1640 hadden de Staten-Generaal hun soevereine rechten in het kapittel van Sint-Servaas veilig weten te stellen door de aanstelling van de proost en de pauselijke collaties aan zich te trekken; in Onze-Lieve-Vrouwe gebeurde dit eerst na 1664²⁶¹. De verkoop van de prebenden in de voormalige pauselijke maanden, nu statenmaanden geheten, was een belangrijke financiële bron geworden, waaruit het caritatieve werk van de gereformeerde gemeenten kon putten, al slaagden de kanunniken er vaak in de gereformeerden het geld te onthouden door tijdig te resigneren. Met de twee prebenden in Sint-Servaas, wier inkomsten bestemd waren voor het onderhoud der jezuiten, gelukte dit niet. Het kon ook niet lukken, want feitelijk waren het geen echte kapittelprebenden meer, daar de kanunniken de zeggenschap over die inkomsten reeds in 1580 verloren hadden door het ingrijpen van de paus en de spaanse koning. Een wederinbezitting van een der twee prebenden in 1641 na het vertrek van de jezuiten was van korte duur. In 1653 onttrokken Hare Hoogmogenden de prebende aan het kapittel ten behoeve van de gereformeerde latijnse school en dit bleef zo tot aan het einde van de door mij bestudeerde periode. Eerder zette ik uiteen, hoe de Staten-Generaal zich zo nauwkeurig mogelijk lieten informeren over de juridische status van de stadskapittels en meer in het bijzonder over de gelden door de kapittelheren getrokken uit de kapittelinkomsten. Voor het overige dient hier eens en voor al vastgesteld te worden, dat Hare Hoogmogenden zich ten overstaan van de kapittels gehouden hebben aan de capitulatiebepalingen. Nooit zijn er serieuze pogingen ondernomen Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe te beknotten in hun heerlijke rechten over dorpen gelegen in staats gebied, hun immuniteitsrechten binnen Maastricht of de feitelijke leiding die zij aldaar bezaten in de kerkelijke organisatie, allemaal rechten die de Staten in 1641 uitdrukkelijk bevestigden²⁶².

Onder het spaanse bewind waren de kanunniken geen dwarsliggers geweest, zeker niet de direct onder Brabant staande heren van Sint-Servaas; onder het staatse konden zij rustig deze vriendschappelijke verhouding met de wereldlijke machthebbers voortzetten. Waarom zouden zij moeilijkheden gaan zoeken met een medeheer van de Maasstad die hun kennelijk niet kwalijk gezind was en hun bevoorrechte positie eerbiedigde? Een voorbeeld van deze tegemoetkomende houding was

²⁶¹ ARA, StG, 8978, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1664 ad art. 24.

²⁶² Flament II, 153: 1641 augustus 3.

de reactie van het kapittel op het opeisen van de tweede prebende der jezùieten door de Staten. De kanunniken van Sint-Servaas sribbelden wel tegen, maar verklaarden tegelijkertijd een formeel bevel van Hare Hoogmogenden zonder respijt op te zullen volgen. De Staten ontzagen de kapittels en de kanunniken van hun kant vermeden zoveel doenlijk alle onaangenaamheden, wat nog niet wil zeggen dat er nooit botsingen voorvielen tussen de Staten-Generaal en de kapittels in de jaren tussen 1632 en 1673; ze zijn heus wel voorgekomen, maar van weerszijden hebben partijen steeds zorgvuldig vermeden de zaken op de spits te drijven.

Botsingen over de vergeving van prebenden kwamen zelden voor. Hare Hoogmogenden gebruikten hun collatierecht in het Sint-Servaaskapittel om politieke vrienden te maken of te behouden. Onder de door de Staten naar voren geschoven kandidaten voor een prebende komen dan ook meer of minder bekende namen voor: prins Ferdinand Alexander van Portugal, aanbevolen door prins Willem II²⁶³, Zacharias de Metz, de latere coadjutor van de apostolisch vicaris der Hollandse Missie De la Torre²⁶⁴, ene abbé de Boucaud²⁶⁵, voorgedragen door de franse gezant d'Estrades. Boucaud kreeg uitzicht op een prebende om d'Estrades gunstig te stemmen en hetzelfde politieke oogmerk stak in 1673 achter een dergelijke belofte aan de keizerlijke gezant, baron von Lisola²⁶⁶. Het kapittel schijnt dit politieke gesjacher met zijn prebenden onberoerd te hebben gelaten; protesten ertegen zijn mij althans onbekend, al blijft het uiteraard mogelijk, dat de kapittelheren slinkse wegen wisten om ongewenste kandidaten buiten hun vergadering te houden.

Enig gerucht ontstond er echter, toen graaf Jan van Nassau, een der keizerlijke gezanten op het westfaals vredescongres, Hare Hoogmogenden verzocht François de Grenade (ook genoemd Granata), goeverneur van zijn zoontje, te willen begiftigen met een prebende in het Servaaskapittel, een verzoek, waarop de Staten-Generaal goedgunstig reageerden²⁶⁷. François de Grenade was niet de eerste de beste: behalve adellijk goeverneur was hij ondermeer aartsdiaken van Soest in West-

²⁶³ Flament II, 171-172: 1649 november 26.

²⁶⁴ Flament II, 174: 1650 november 5. Over De Metz: Rogier. Geschiedenis; II, passim, een karakteristiek van hem: 175-176; Spiertz. L'église, passim, vooral 30, 32, 35.

²⁶⁵ ARA, StG, lias Frankrijk 6782: D'Estrades aan HoMo uit Den Haag, 1666 februari 12. Aldaar, 6783: Boucaud aan HoMo uit Den Haag, 1668 september 12.

²⁶⁶ Flament III, 214-215: 1673 januari 28.

²⁶⁷ ARA, StG, lias 5825: Graaf van Nassau aan HoMo, lectum 1647 november 17. Aldaar: Resolutie van 17 november 1647.

falen en kanunnik van Straatsburg²⁶⁸. Een jaar later kreeg hij de beloofde prebende, waarop Hare Hoogmogenden van graaf Jan een dankbrief ontvingen voor de weldaad aan zijn 'bediende' bewezen²⁶⁹. Alles leek dus dik in orde met de begeving van Grenade, maar Hare Hoogmogenden hadden blijkbaar niet gerekend op mogelijke weerstand van het kapittel, dat verzet aantekende en weigerde de grafelijke goeverneur in zijn midden op te nemen.

In april 1649 ontvingen de Staten-Generaal een uitvoerig protest van de heren van Sint-Servaas. Zij bestreden niet het recht van Hare Hoogmogenden een prebende te vergeven; een sujet als Grenade konden de kanunniken echter niet accepteren. Door 'lack van geboorte' zou zo iemand niet eens aanvaard worden in de tweede-rangskerken van het bisdom Luik. Sint-Servaas was evenwel te oud en te eerbiedwaardig om een minderwaardige te ontvangen; daar was het kapittel unaniem tegen. Het dreigement van de graaf van Nassau Grenade met alle middelen zijn prebende te zullen bezorgen, schrikte de kapittelheren niet af. Hun statuten, die door de capitulatie gehandhaafd waren, schreven voor dat toelating tot het kapittel uitsluitend een zaak was van de kanunniken zonder inmenging van wie ook. De Staten-Generaal schenen onder de indruk te zijn van dit protest, want zij resolveerden, dat Grenade maar moest proberen zijn prebende aan een ander te verkopen. De graaf van Nassau nam dit evenwel niet. Hij nodigde Hare Hoogmogenden uit zijn beschermeling koste wat kost aan Sint-Servaas op te dringen, iets waarin zij naar zijn mening niet behoeften te aarzelen. Zij waren immers te Maastricht in de rechten van de paus getreden en hadden bijgevolg het recht ook de kapittelstatuten te veranderen, zoals in het Rijk eveneens gebruikelijk was. Bovendien wees de graaf erop, dat de lage afkomst van zijn beschermeling, waarop het Sint-Servaaskapittel zijn afwijzing vooral baseerde, een gezochte reden was: Grenade was van wettige, maastrichtse geboorte. Dat verwijt viel verkeerd bij het kapittel. Het richtte zich rechtstreeks tot graaf Jan en kwam nu met zijn voornaamste reden voor de dag Grenade de opname in het kapittel te weigeren. Iedereen wist toch, dat 's mans moeder een onwettig kind was geweest van Carondelet, proost van het kapittel van Sint-Lambert te Luik; dus was François de Grenade niet van wettige geboorte en bastaarden konden in het

²⁶⁸ AHVNR 122 (1933) 72 noot 79. Franzen. Die kölner Archidiakonate, 369-398.

²⁶⁹ ARA, StG, lias 5825: Graaf van Nassau aan HoMo uit Munster, 1648 december 15.

Servaaskapittel niet toegelaten worden²⁷⁰. Toen echter de Staten-Generaal voet bij stuk hielden en het kapittel gelastten Grenade aan te nemen, bogen de heren van Sint-Servaas het hoofd. Toch wisten zij het bevel van Hare Hoogmogenden te omzeilen en de ongewenste gast buiten te houden door Grenade te bewegen zijn prebende te resigneren aan de proost, die in zijn plaats Hendrik Vaes in het kapittel opnam²⁷¹. De eer en hoogheid van het kapittel was gered, ofschoon de kanunniken niet hadden kunnen voorkomen, dat Grenade geldelijk voordeel trok uit de collatie van Hare Hoogmogenden door zich te laten uitkopen.

Het Sint-Servaaskapittel stond uitsluitend ('privative') onder directe jurisdictie van de Staten-Generaal²⁷², wat niet kon voorkomen, dat de immuniteit van het kapittel soms door de lokale autoriteiten aangetast werd. In 1653 haalde de brabantse hoogschout Johan Groulart de rentmeester van het kapittel uit zijn huis, waartegen het kapittel heftig protest aantekende. Volgens de door Hare Hoogmogenden altijd gerespecteerde privileges had de hoogschout hiertoe geen enkel recht, maar hij beriep zich op een uit Den Haag ontvangen bevel. Dit laatste dient op zijn minst twijfelachtig te heten, daar de Staten Groulart vroegen om welke reden hij de rentmeester gevangen genomen had. Deze inbreuk op de kapittelimmuniteit schijnt met een sisser afgelopen te zijn, want verder wordt over de zaak niets meer vernomen²⁷³.

Een langduriger en diepgaander geschil over de jurisdictie van het Servaaskapittel ontstond in 1668 met Johan Groularts zoon en opvolger Steven als brabantse hoogschout. Een frans priester, Pierre des Eaux, wilde in Maastricht collecteren ter bevrijding van christenslaven in Noord-Afrika, waaronder zich – naar Des Eaux voorgaf – ook maastrichtse burgers bevonden. Spoedig kwam het de magistraat ter ore, dat de fransman een oplichter was, die onder hetzelfde voorwendsel reeds in Holland en elders gelden had ingezameld. Toen de stedelijke politie hem wilde vatten, bleek Des Eaux in de kapittelgevangenis van Sint-Servaas te zijn opgesloten door de schout van Tweebergen, een binnen Maastricht gelegen kapittelheerlijkheid, waar

²⁷⁰ ARA, StG, lias 5826: SS aan HoMo, 1649 april 7, protest over de collatie van François de Grenade met vier bijlagen. Aldaar: Resolutie HoMo, 1649 april 12. Aldaar: Graaf van Nassau uit Munster aan HoMo, 1649 april 27. Aldaar: SS aan graaf van Nassau, 1649 april 27.

²⁷¹ ARA, StG, lias 5826: Resolutie HoMo, 1649 mei 3. Doppler. Lijst der proosten; in: Publications 72 (1936) 228, waar voor 1640 gelezen moet worden 1649.

²⁷² RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652.

²⁷³ ARA, StG, lias 5830: SS aan HoMo, 1653 maart 25. Flament II, 186: 1653 april 2.

de stedelijke politie elke bevoegdheid ontzegd werd²⁷⁴. Voorlopig kozen Hare Hoogmogenden de zijde van het kapittel. De proost, Jan Adolf van Brederode van Bolswart, diende een rekest in ter ondersteuning van het optreden van de schout van Tweebergen, waarop de Staten-Generaal besloten, dat het Servaaskapittel gerechtigd was tegen Des Eaux op te treden onverminderd de rechten van het Brabantse Hooggerecht te Maastricht²⁷⁵. Dit hooggerecht had al op 2 november 1668 bij resolutie der Staten opdracht gekregen rapport uit te brengen, wat het eerst begin februari 1669 deed. Ter verontschuldiging voor het lange uitstel voerde het een langdurige uitstedigheid aan van de brabantse hoogschout Steven Groulart. Hij was de deskundige in criminele zaken en het gerecht had het daarom raadzaam geacht zijn terugkomst af te wachten. Hierna liet het hooggerecht een omstandige uiteenzetting volgen van de juridische perikelen rond de gevangenzetting van Pierre des Eaux²⁷⁶.

Over zijn persoon waren de heren van het hooggerecht nu heel wat beter ingelicht dan de magistraat in september 1668. Des Eaux was niet alleen een oplichter maar ook een getrouwd ex-kloosterling, die mis gelezen had ondanks zijn overgang naar de gereformeerde religie. Hij was omstreeks zestig jaar oud en zat op het Servaasklooster gekluisterd in zware ketenen; bovendien leed hij aan een breuk. Er werd zelfs verteld, dat het Des Eaux in de zinnen was geslagen na meer dan vijf maanden gevangenschap. De leden van het hooggerecht hadden een zwaar vermoeden, dat de harde behandeling van de fransman voortkwam uit haat tegen de religie, maar daarom ging het Den Haag allemaal niet.

Hare Hoogmogenden vroegen niet zo zeer inlichtingen over de gevangene als wel over het recht, dat proost Brederode van Bolswart pretendeerde om Des Eaux te vervolgen, en dat volgens het Brabantse Hooggerecht non-existent was. De proost had verschillende voorbeelden genoemd en privileges getoond, die zijn rechten moesten staven. Eén voor één ontzenuwde het hooggerecht deze bewijsstukken. Daar was allereerst de bijzondere jurisdictie binnen de Vroenhof, die de proost vergeleek met de zijne in Sint-Servaas. Schout en schepenen van die heerlijkheid hadden evenwel altijd delinquenten, die op het gebied van de Vroenhof – en zelfs op het buiten de stad gelegen deel – gegrepen waren aan het Brabantse Hooggerecht overgedragen. Het

²⁷⁴ ARA, StG, lias 5839: Magistraat aan HoMo, 1668 september 29. Flament III, 195-196: 1668 oktober 1 en november 2.

²⁷⁵ Flament III, 197: 1668 november 29 en december 21.

²⁷⁶ ARA, StG, lias 5839: Brabants Hooggerecht aan HoMo, 1669 februari 9.

voorbeeld was door Brederode van Bolswart wat ongelukkig gekozen, maar het brabantse tegenbewijs klonk ook niet sterk, want het gebied van de Vroenhof was staats. Tegen een aantal voorbeelden door Sint-Servaas aangevoerd in verband met zijn criminele jurisdictie over de banken van het kapittel buiten de stad wist het hooggerecht niet veel in te brengen, dat hout sneed. Dit ligt voor de hand: de criminele jurisdictie van de proost in de kapittelbanken is steeds een onduidelijke en omstreden zaak geweest. Een beroep op de houding van de luikse prins-bisschop achtte het Brabantse Hooggerecht – terecht – van nul en generlei waarde: het kapittel van Sint-Servaas was steeds en in zijn geheel direct afhankelijk geweest van de hertog van Brabant zonder enige inmenging of recht van de prins-bisschop.

Tenslotte beriep Brederode van Bolswart zich op de rechtsregel, dat geestelijke personen niet door de wereldlijke rechter geoordeeld mochten worden, een oud privilege en alle privileges waren immers bevestigd door de capitulatie. De brabantse juristen konden hierin niet met de proost meegaan en wel om een tweetal redenen. In de eerste plaats was de brabantse justitie sinds 1632 de gereformeerde en niet meer de roomse religie toegedaan, waardoor roomse rechtsgebruiken buiten werking gesteld waren. In de tweede plaats was de maastrichtse rechtspraktijk op dit punt reeds lang gewijzigd. Ten bewijze wees het hooggerecht op het ‘Verraad’ van 1638, toen verschillende geestelijken door de wereldlijke rechter veroordeeld waren; een min gelukkig gekozen precedent, daar de geestelijken niet voor de burgerlijke maar voor de militaire rechter gebracht waren uit hoofde van een uitzonderlijke beschuldiging, samenzwering tegen de staat. Meer ter zake was de verwijzing naar de maastrichtse jurisprudentie; er werden al sinds lang kanunniken en andere geestelijken voor het hooggerecht gedaagd en gevonnist zonder dat daar ooit tegen geprotesteerd was. Na nog gewezen te hebben op het gevaar, dat de proost van Sint-Servaas rechtsmacht zou gaan uitoefenen over gereformeerde geestelijke personen en zelfs over burgers, die toevallig het terrein van het kapittel passeerden, besloot het Brabantse Hooggerecht met Hare Hoogmogenden te verzoeken Pierre des Eaux te onttrekken aan het forum van de proost en ’s mans berechting op te dragen aan zijn eigen college.

Deze conclusie viel te verwachten en niet uitsluitend op juridische gronden. De leden van het hooggerecht hadden immers ook zelf belang erbij, dat hun rechtsmacht zo uitgebreid mogelijk was door de emolumenten die zij uit elk proces trokken, maar daarover reppen zij niet. Terecht wezen de brabantse rechters erop in hun hiervóór geresumeerde rapport, dat het in 1665 gepubliceerde ‘Recueil der recessen’ – een codificatie van het maastrichtse recht – een lacune vertoonde

door niets te zeggen over de jurisdictie van het kapittel van Sint-Servaas in criminele zaken en de onderlinge verhouding der wereldlijke en geestelijke rechtbanken. Tevens verweet het hooggerecht het kapittel, dat het zich binnen de stad als soeverein gedroeg ten nadele van de soevereiniteit der Staten. Was dat welbeschouwd niet het constateren van een van oudsher bestaande toestand, die bij de capitulatie bevestigd was? Hier kon het kapittel wijzen op de praktijk, die de staatse ambtenaren in het verleden bekrachtigd hadden. In 1659 deelden commissarissen-instructeurs de Staten-Generaal mee, dat het kapittel zijn eigen rechtspraak had met de commissarissen-deciseurs als hoogste appèlinstantie en in 1667 beslisten laatstgenoemden, dat een veroordeelde kanunnik zich had te onderwerpen aan het vonnis van de kapittelrechtbank²⁷⁷.

Het heeft er de schijn van dat Hare Hoogmogenden het kapittel en zijn proost in het gelijk gesteld hebben, ondanks het verzet van het Brabantse Hooggerecht. Zij verwezen de gehele kwestie naar de speciale gedeputeerden voor de zaken van Maastricht en de Landen van Overmaze. Het laatste bericht over Pierre des Eaux, bijgenaamd de Kleine, is afkomstig van een ouderling die namens de nederduitse kerkeraad de gevangene bezocht om met hem over gewetenszaken te spreken. Tijdens zijn gevangenisbezoek constateerde de ouderling, dat Des Eaux lang niet zo slecht behandeld werd, als hij voorgaf²⁷⁸. Aan deze gunstige afloop van de kwestie voor het kapittel zal de persoon van de proost niet vreemd geweest zijn: Jan Adolf van Brederode van Bolswart was een afstammeling uit het befaamde hollandse adelsgeslacht van die naam en via zijn moeder geparenteerd aan de utrechtse adel²⁷⁹. Door zijn familierelaties kon hij rekenen op steun in de Staten, waar de brabantse ambtenaren in Maastricht niet veel tegenover konden stellen: zij waren van heel wat mindere komaf. Brederode was zich bewust van de waarde van zijn goede relaties voor het Servaaskapittel. In 1666 hadden Hare Hoogmogenden de proost gevraagd wat er gedaan kon worden tegen een zich misdragende kanunnik. Brederode verzocht de Staten-Generaal zijn voorslag aan te nemen, want dit zou strekken „ . . . tot eer van een so vermaerdt ende oudt capittel ende tot grooten loof van Haer Hooch Mogenden onder wiens protectie dat selve is schuylende ende voor desen van Haer Hooch Mogenden is ge-

²⁷⁷ ARA, StG, lias 5835: CCII aan HoMo, 1659 september 23. Aldaar, lias 5838: Diverse losse stukken, 1667 maart.

²⁷⁸ Flament III, 198: 1669 februari 12. JAM, AK IV, fo. 18 verso en 19 recto: 1669 maart 29 en april 5.

²⁷⁹ Doppler. Lijst der proosten; in: Publications 72 (1936) 229-230.

protegeerd geweest . . . ”²⁸⁰. De door de proost in 1666 zo geroemde protectie van de Staten zal ook in 1669 haar vruchten afgeworpen hebben in het geschil rond de gevangen Pierre des Eaux.

Het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe speelde vrijwel geen rol bij het staats medebewind over Maastricht. Enerzijds valt dit te verklaren uit het veel geringere belang van het vrij kleine kapittel, anderzijds uit zijn onderhorigheid aan Luik, wat voor de Staten de hoofdreden was zich uiterst zelden met Onze-Lieve-Vrouwe bezig te houden. Het enige recht dat Hare Hoogmogenden aan zich trokken was de vergeving van de prebenden, die in de voormalige pauselijke maanden vaceerden. De Staten baseerden hun collatierecht op hun soevereiniteitsrechten binnen Maastricht, wat het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe niet bestreed²⁸¹. Bij gebrek aan gegevens valt er niet meer over te zeggen.

Sint-Servaaskapittel en stadsparochies

Na de verovering van Maastricht namen de Staten-Generaal de onderbrabants patronaat staande parochiekerken van Sint-Jan en Sint-Matthijs in beslag ten behoeve van de gereformeerden, maar zij bemoeiden zich niet met de interne zaken van de katholieke zielzorg in de sinds 1587 bestaande vier stadsparochies. De strikt kerkelijke inkomsten en bezittingen werden de parochies gelaten en alleen de gemeend stedelijk-kerkelijke inkomsten gelijkelijk verdeeld tussen de twee officieel erkende confessies in de Maasstad. Het ontnemen van de kerkgebouwen betekende ongetwijfeld een ongerief voor de parochiale zielzorg, die twee ruime gebouwen moest afstaan en genoegen moest nemen met veel kleinere kapellen. Inhoeverre de pastoors moeilijkheden ondervonden in hun zielzorg door het gemis van hun kerken is niet bekend. Dat het onoverkomelijke moeilijkheden waren, is in elk geval onwaarschijnlijk. De godsdienstplichten konden hun gelovigen immers in tal van andere kerken vervullen en van een nauwe binding der parochianen aan hun kerk en hun pastoor is mij nergens iets gebleken, alhoewel dit een van de oogmerken was geweest voor de parochiale herindeling van de stad in 1587.

Er was één punt waar de Staten zich wel mee bemoeiden en dat was

²⁸⁰ ARA, StG, lias Frankrijk 6782: Johan Adolf van Brederode aan HoMo uit Parijs, 1666 maart 30.

²⁸¹ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652, toewijzing prebende op verzoek van de abt van Mousson in 1641. ARA, StG, lias 5823: Pieter de Bert van Beveren aan HoMo, 1641 maart 30, collatierecht in OLV. Aldaar, lias 5842: CCII aan HoMo, 1681 oktober 22, over de erkenning door OLV van de soevereiniteit van HoMo m.b.t. de eertijds pauselijke rechten in het kapittel.

de aanstelling van pastoors voor Sint-Jan en Sint-Matthijs, niet vanwege hun pastoraat maar omdat zij tegelijkertijd kanunniken van het kapittel van Sint-Servaas waren. De Staten bestreden niet het recht van het kapittel de twee pastoors aan te stellen; zij plaatsten evenwel een vraagteken bij de daaraan gekoppelde verlening van een prebende zonder Hare Hoogmogenden daarin te kennen. De eerste keer deed dit geval zich voor in het najaar van 1633, toen de pastoor van Sint-Jan, Johan Happart, overleed. Krachtens het collatierecht van het Servaaskapittel benoemde het Andries van Hees, kapelaan van Sint-Servaas, tot zijn opvolger. De Staten vroegen het kapittel nadere inlichtingen, die ook verstrekt werden en waarop de Raad van State advies uitbracht, maar dit advies is helaas niet teruggevonden evenmin als enigerlei resolutie dienaangaande van Hare Hoogmogenden²⁹². De tweede keer, dat de Staten-Generaal betrokken raakten bij een prebendeverlening aan een stadspastoor was in 1641, op 5 mei van welk jaar de pastoor van Sint-Matthijs overleed. Om te voorkomen dat Hare Hoogmogenden onnodig lastig gevallen zouden worden met sollicitaties voor de vacante prebende, gaf het Servaaskapittel Den Haag op voorhand uitvoerige inlichtingen. De pastoorsplaats in Sint-Matthijs was samen met die in Sint-Jan in 1616 ter begeving van de paus gekomen met toestemming van de hertog van Brabant, zoals het kapittel reeds in 1633 uitvoerig bericht had aan Hare Hoogmogenden. In 1633 hadden de Staten goedgevonden, dat het kapittel zelf de begeving deed. Op grond hiervan benoemden de kanunniken Martinus Bevers uit Vlijtingen, die een jaar kapelaan geweest was bij de overleden pastoor Paumen, tot zijn opvolger in Sint-Matthijs. Op deze mededeling antwoordden de Staten-Generaal niet, voor het kapittel een reden om op 24 juli nogmaals naar Den Haag te schrijven. De kanunniken verklaarden bedrukt te zijn over het zwijgen van Hare Hoogmogenden. Zij meenden hieruit op te kunnen maken, dat de vergeving van de prebende aan Bevers niet de goedkeuring kon wegdragen van de Staten. Deze veronderstelling van het kapittel was onjuist. Hare Hoogmogenden resolveerden op de tweede brief van het kapittel, dat de rechten, voorrechten en vrijheden van het Sint-Servaaskapittel gehandhaafd zouden blijven gelijk het bedongen had bij de capitulatie. Het enige voorbehoud dat zij nog maakten, was de opdracht aan de volgende commissarissen-deciseurs om te Maastricht na te gaan, of alles

²⁹² Flament I, 54 en 72: 1633 september 16 en oktober 12. ARA, StG, lias 5823: SS aan HoMo, 1633 december 9.

inderdaad was overeenkomstig het bericht van het kapittel²⁸³.

De Staten maakten later nog wel eens bezwaren, maar dreven hun wil niet ten uiterste door bij de vergeving van een pastoorsprebende door het kapittel. Na de dood van Bevers in januari 1667 deelden de kanunniken Hare Hoogmogenden mee, dat zij, alhoewel Bevers in een statenmaand gestorven was, Willem Oomen uit Baerle in Brabant als zijn opvolger benoemd hadden uit kracht van hun oude voorrecht. De weesmeesters van het gereformeerde weeshuis en de curatoren van de gereformeerde latijnse school kwamen hiertegen in verzet. Zij aasden op elke vacante prebende om de verkoopsom in de wacht te slepen en zagen zich hier dus een kans ontglippen de kas van weeshuis of school te spekken. Om hun verweer meer gewicht te geven, vestigden weesmeesters en curatoren er de aandacht op, dat de pauselijke bul die de collatie van de pastoorsprebende aan Sint-Servaas liet, beledigend was voor Hare Hoogmogenden en de door hen voorgestane confessie. De tekst van de bul bepaalde immers ondermeer, dat de paus het verzoek van het kapittel goedkeurde ter betere bestrijding van de trouweloze ketterij. Door de Staten was Willem Damen begiftigd met de vacante prebende van Bevers, voor hen een reden nader advies te vragen in Maastricht bij de brabantse commissarissen-instructeurs. Deze brabantse en dus gereformeerde ambtenaren vielen in hun advies weesmeesters en curatoren af; zij waren van oordeel, dat hun verweer nietig was. De pauselijke bul kon dan wel kwetsende woorden bevatten, maar het eerste artikel van de capitulatie had de roomsen – en dus ook Sint-Servaas – al hun goederen en voorrechten gelaten; diensengevolge handelde het kapittel volkomen rechtmatig toen het een opvolger voor Bevers aanwees. Na ontvangst van het bericht van de commissarissen-instructeurs namen Hare Hoogmogenden een besluit, dat kool en geit spaarde. Zij lieten hun kandidaat, de licentiaat Willem Damen, vallen en aanvaardden de kandidaat van het kapittel, Willem Oomen, als pastoor in Sint-Matthijs, mits Oomen zijn prebende kocht, waarna de koopsom voor de helft aan het weeshuis en voor de andere helft aan de latijnse school zou worden uitgekeerd²⁸⁴. Het bezwaarschrift van weeshuis en latijnse school had de moeite geloond, want het is niet onwaarschijnlijk, dat de keuze der Staten vergemakkelijkt werd, doordat Oomen meer geld voor de pastoorsplaats bood dan Damen.

²⁸³ ARA, StG, lias 5823: Linskens, secretaris SS, aan HoMo, 1641 mei 8. Flament II, 153: 1641 augustus 3 aangevuld uit het resolutieregister op het ARA. Zie ook nog: RAM, SS, 1756, Liber variorum; V, 395.

²⁸⁴ Flament III, 189: SS aan HoMo, lectum 1667 januari 25. ARA, StG, lias 5839: CCII aan HoMo, 1668 april 16. Doppler. Lijst van kanunniken; in: Publications 75 (1939) 243-244.

Kloosters

Na de uitdrijving van de jezuïeten en franciscanen uit Maastricht in de zomer van 1639 lieten de Staten-Generaal de overige mannenkloosters ongemoeid. De vrouwenkloosters beschouwden zij als quantité négligeable, want het punt waar het bij acties tegen de maastrichtse kloosters steeds om ging, was het latente gevaar dat de mannelijke religieuzen vormden voor de veiligheid der vesting. De predikanten koesterden heel andere bezwaren. De in hun ogen onnutte kloosterlingen beschouwden zij, en niet geheel ten onrechte, als hun grote concurrenten, die de verbreiding der ware religie in de weg stonden. Op verzoeken van gereformeerde zijde de vrijheid der kloosterlingen te beknotten zijn de Staten-Generaal echter nooit ingegaan. Enige voorbeelden mogen dit verduidelijken.

In 1655 dienden de nederduitse en franse kerk bij de Staten-Generaal een klacht in tegen de gardiaan der capucijnen, die in de Sint-Servaas opruiende preken hield, een klacht die door het brabantse gerecht ondersteund werd. De Staten maakten de klacht commissoriaal en alles liep met een sisser af. Een jaar later vermaanden commissarissen-deciseurs de maastrichtse religieuzen voorzichtig te zijn op de kansel en anderen niet te bekladden²⁸⁵. De paters capucijnen waren hiervan klaarblijkelijk helemaal niet onder de indruk, want nog in hetzelfde jaar 1656 verwekten zij heel wat meer gerucht. Op zaterdag 9 december begeleidde een gereformeerd predikant een ter dood veroordeeld soldaat naar de executieplaats. Tot ontsteltenis van dominee viel de soldaat plotseling op de knieën, toen twee capucijnen hem vanuit het huis van een burger de absolutie gaven. De predikant riep de militaire wacht te hulp, die de paters in verzekerde bewaring stelde. De gouverneur der vesting, de Rijngraaf van Salm, zat met het geval vreselijk verlegen. De luikse hoogschout beweerde, dat de capucijnen voor de burgerlijke rechter gebracht moesten worden en verschillende katholieke geestelijken betoogden, dat zij niets misdaan hadden. Het op straat absolveren van terdoodveroordeelden was een oude maastrichtse gewoonte, die nooit verboden was. De Rijngraaf liet de paters voorlopig vasthouden en wendde zich tot Hare Hoogmogenden om nadere instructies. Voor de gereformeerde predikanten was het een eenvoudige zaak. Naar hun mening diende hier streng opgetreden te worden zonder aanzien des persoons en zij vertrouwden erop „... dat onse Hooghe Machten oock reden ende fondamenten hebben om de paapen inden toom te houden...”. De Staten waren niet zo zeker van hun zaak

²⁸⁵ Flament II, 193: 1655 april 24. ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 47: 1656 juli 23.

als de predikanten en vroegen de Raad van State om advies. Die oordeelde, dat het maar het verstandigste was de kwestie te sussen wegens de door de capitulatie toegestane godsdienstvrijheid. Hare Hoogmogenden sloten zich hierbij aan. De Rijngraaf kreeg last de paters los te laten en hen te vermanen zo iets voortaan niet meer te doen²⁸⁶. Bij deze twee voorbeelden wil ik het laten, alhoewel er meerdere van dergelijke gevallen aangevoerd zouden kunnen worden ten bewijze van het gematigde optreden der Staten-Generaal.

Op één punt waren Hare Hoogmogenden meer vasthoudend: de verplaatsingen der kloosterlingen, maar ook daarbij dreven zij de zaken niet op de spits, zodat in de praktijk alles bij het oude bleef. Bij plakkaat was in 1648 bepaald, dat alle priesters, ook de kloosterlingen, die tegen het bevel der Staten binnen de Republiek gekomen waren, daaruit spoedig dienden te verdwijnen. Dit gold ook voor Maastricht met uitzondering van degenen, die er volgens de capitulatie mochten wonen²⁸⁷. Enig effect had dit plakkaat niet in de Maasstad, want de door de Staten gerespecteerde tweeherigheid maakte de uitvoering zeer bezwaarlijk zo niet onmogelijk. In de jaren na 1650 was het voortdurend roerig in de omstreken, waar soldateska van allerlei slag en kleur, brodeloos geworden door het einde van de oorlog, op de boer teerde en de veiligheid van de te zwak bezette Maasvesting bedreigde²⁸⁸. In deze omstandigheden wordt het begrijpelijk, dat de Staten weer aandacht gingen schenken aan de vijand van binnen, de mannelijke kloosterlingen.

De commissarissen-deciseurs schreven in 1652 de mannenkloosters voor naamlijsten in te leveren en van elke verandering in de kloosterbevolking de brabantse hoogschout op de hoogte te stellen²⁸⁹. De uitvoering van dit besluit was opgedragen aan de president-schepen en 'stadhouder' (plaatsvervangend hoogschout), Lambert Rietraet. Deze ontbood de oversten der mannenkloosters op 19 augustus en deelde hun het voorschrift van commissarissen-deciseurs mee, waarop de oversten een dag bedenktijd vroegen, die Rietraet hun toestond. De

²⁸⁶ ARA, StG, lias 5833: Rijngraaf aan HoMo, 1656 december 12 met bijlagen: klacht van de kerkeraad, verweer van de luikse hoogschout en verhoor der gevangen capucijnen. Aldaar: Advies RvS, 1656 december 20. Flament II, 206-207: 1656 december 23.

²⁸⁷ Groot placacetboek; I, koln 257-258: 1648 juni 16. Wiquefort. L'histoire; Preuve XCVIII, 337-339.

²⁸⁸ Zie bijvoorbeeld: Wouters. Grensland, 376-377.

²⁸⁹ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652. Flament II, 185: 1652 oktober 15 en 29.

volgende dag verschenen voor hem twee augustijnen en twee dominicanen die namens alle mannelijke regulieren verklaarden, dat het gegeven voorschrift in strijd was met de capitulatie en hun privileges. Rietraet drong aan op onderwerping, waarop later alleen de twee in Maastricht achtergebleven jezuïeten positief reageerden. In september herhaalden de Staten hun eis, maar opnieuw vroegen de kloosterlingen bedenkijd en later acht dagen uitstel voor nader overleg met hun hogere overheid, wat Rietraet allemaal toestond²⁹⁰. De Staten-Generaal, het getalm moe, eisten een categorische verklaring, dat in de maastrichtse mannenkloosters niemand verplaatst zou worden zonder voorkennis van Hare Hoogmogenden, waarop het spelletje weer van voren af aan begon. Eerst verzetten de oversten zich tegen het afleggen van de verklaring en vroegen kopie van de resolutie en tenslotte kon Rietraet hen niet verder krijgen dan de belofte zich in het algemeen te gedragen als getrouwe onderdanen van de Staten²⁹¹.

De mannenkloosters hadden zich ook tot de prins-bisschop van Luik gewend, gelijk iedereen wel kon vermoeden. Het bisschoppelijk protest kwam op 20 januari 1653 in Den Haag aan, een te verwachten complicatie, die door een min of meer onverwachte gevolgd werd: een competentiekwesitie tussen de hoogste burgerlijke en militaire staatse ambtenaren te Maastricht. De brabantse hoogschout Groulart had op last van Hare Hoogmogenden de oversten der mannenkloosters na lang aandringen weten over te halen de gevraagde verklaring af te leggen. Zij deden dit onder protest met een beroep op de tweeherigheid, hierin gesteund door de luikse hoogschout. De Rijngraaf was het daar als gouverneur der vesting niet mee eens. Hij verklaarde het overbodig te vinden aan alle vertrekkende en binnenkomende geestelijken paspoort te moeten geven, zoals Groulart in opdracht van de Staten de kloosterlingen bevolen had telkenmale aan te vragen. In de onder zijn commando staande vestingstad was het van oudsher gebruikelijk, dat binnenkomende geestelijken door de poortwacht onder gewapend geleide naar het gouverneurshuis gebracht werden om hun plaats van herkomst en van bestemming op te geven. Bovendien deelde elk klooster de gouverneur schriftelijk mee welke vreemdelingen er logeerden en als de opgave van de kloosters niet klopte met het register van de poortschrijver werd een boete opgelegd. Na langdurige deliberatie beslisten Hare Hoogmogenden, dat de controle op de reizende geestelijken onder de

²⁹⁰ ARA, StG, lias 5829: Rietraet aan HoMo, 1652 oktober 12.

²⁹¹ Flament II, 183: Rietraet aan HoMo, ontvangen 1652 oktober 15; rapport hierover, 1652 oktober 29. Flament II, 184: Rietraet aan HoMo, ontvangen 1652 november 16, en: Rietraet aan HoMo, 1652 december 6. Flament II, 184: 1652 december 13.

competentie van de gouverneur viel, zoals vanouds gebruikelijk, en dat de hoogshout zich niet ermee te bemoeien had²⁹².

In november 1654 kreeg de Rijngraaf opdracht acht paters augustijnen de stad uit te zetten, waartegen de luikse Geheime Raad van de prins-bisschop ogenblikkelijk protest aantekende. Weliswaar was het de Geheime Raad bekend, dat de Staten zeker dienden te zijn van hun maastrichtse onderdanen, maar naar de mening van de Raad was dat ook mogelijk zonder de capitulatie te schenden en waarom moesten de kloosterlingen het ontgelden? Dat handjevol kon toch geen gefundeerde argwaan opwekken²⁹³. Te zelfder tijd vertoefden commissarissen-deciseurs te Maastricht, die ondermeer instructie hadden een onderzoek in te stellen naar de driejaarlijkse verplaatsingen in de maastrichtse kloosters. Gedeeltelijk bleek dit juist te zijn – de capucijnen kregen om de drie jaar een nieuwe gardiaan – en commissarissen-deciseurs adviseerden het zo te laten. Het lag immers niet in de bedoeling van Hare Hoogmogenden de kloosters te laten uitsterven, wat het resultaat zou zijn van een verbod van overplaatsingen. Wel was het raadzaam erop toe te zien, dat bij die verplaatsingen geen gevaarlijke lieden binnen de stad kwamen²⁹⁴.

De Staten hebben blijkbaar geen maatregelen genomen, want halverwege het jaar 1656 lazen zij brieven van het consistorie en de magistraat (lees: Brabantse Raad), waarin geklaagd werd over het snel toenemende aantal geestelijken te Maastricht²⁹⁵. Eerst een jaar later werden hier tegen door de Staten enkele stappen ondernomen. De kloosters kregen opdracht geen religieuzen naar elders te verplaatsen. Wel mochten zij gestorven leden vervangen, maar de nieuwgekomenen moesten geboortig zijn uit het gebied van Hare Hoogmogenden of de prins-bisschop. De kerkeraad had erop gewezen, dat de kloosters vol zaten met mensen die erop uit waren „ . . . de gemoederen van de paepsche borgerije in eenen geduijrigen haet tegens U Hoogmoghende ende onse religie te onderhouden . . . ”. De gouverneur had wel bevel gekregen de verplaatsingen te controleren, maar hij kon de religieuzen niet „int herte sien”. De provinciaals der paters wisten zeer wel, dat het toe-

²⁹² Flament II, 185: Prins-bisschop van Luik aan HoMo uit Regensburg, 1652 december 30, ontvangen 1653 januari 20. ARA, StG, lias 5830: Groulart aan HoMo, 1653 januari 24 en Rijngraaf aan HoMo, 1653 februari 15. Flament II, 186: 1653 maart 1.

²⁹³ ARA, StG, lias 5831: Resolutie HoMo over uitdrijving, 1654 november 14, vermeld in: Rijngraaf aan HoMo, 1654 november 24; met bijlage: Geheime Raad van Luik aan Rijngraaf, 1654 november 23.

²⁹⁴ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 42: Instructie CCDD, 1654 november 14. Aldaar, 8971, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1654 ad art. 26.

²⁹⁵ Aitzema VIII, 35e boek, 377.

zicht van de goeverneur een wassen neus was, doordat zij konden volstaan met het simpele opgeven van de namen der nieuwelingen. Volgens de kerkeraad maakten de in de Zuidelijke Nederlanden gevestigde kloosteroversten hiervan misbruik door de goedwillenden bij voorkeur te vervangen door de venijnigste leden van hun orde, wat wel zo verstaan zal moeten worden dat de hogere oversten de in hun ogen al te verdraagzame onderdanen in Maastricht deden plaatsmaken voor meer strijdbare figuren, die de antithese duidelijker in hun vaandel schreven. De kerkeraad stelde voor deze ontduiking van de geest der voorschriften te keren door alleen paters toe te laten ter vervanging van overleden confraters en die vervangers moesten dan van luikse of brabantse geboorte zijn.

Hare Hoogmogenden namen dit voorstel over, zoals hiervoor vermeld werd, en nog wel in de overtuiging dat zij zeer grootmoedig handelden. Zij overwogen immers, dat het derde artikel van de capitulatie weliswaar de kerkelijke privileges handhaafde, maar dat hield geen erkenning in van enig gezag van buitenlandse provinciaals of van de paus binnen Maastricht. Bovendien hield het derde artikel ook niet in, dat overledenen weer door nieuwe religieuzen vervangen mochten worden. Hare Hoogmogenden zouden de vervanging van gestorven paters dus kunnen verbieden, als de tweeherigheid van de stad hen niet tot enige toegeeflijkheid dwong, daar zij de prins-bisschop van Luik niet voor het hoofd wilden stoten. Bedacht op een goede verstandhouding met Luik besloten de Staten daarom tot overname van het voorstel van de kerkeraad: overledenen wel vervangen maar dan uitsluitend door mensen geboortig uit staats of luiks gebied. Hare Hoogmogenden waren verder bedacht op het handhaven van de 'algemeene ruste'. Het vervangen van overledenen door strijdbare religieuzen, door paters die zich fel keerden tegen alles wat gereformeerd was, vonden zij zo bedenkelijk, dat zij hun commissarissen-deciseurs opdroegen deze verplaatsingsstrategie op de zwaarste straffen te verbieden als strijdig met het derde artikel van de capitulatie²⁹⁶.

De commissarissen-deciseurs riepen de oversten der mannenkloosters bij zich en gelastten hen zich te onderwerpen aan deze resolutie. Daarnaast maakten zij een lijst op van alle mannelijke kloosterlingen met last deze slechts te mogen veranderen door religieuzen uit luiks of staats gebied op te nemen. De gardiaan der capucijnen en de prior der augustijnen sputterden tegen, maar commissarissen-deciseurs bevalen hen te tekenen²⁹⁷. Wars van deze betutteling mobiliseerden de

²⁹⁶ Flament II, 198-199: 1656 mei 15, aangevuld uit het resolutieregister op het ARA.

²⁹⁷ ARA, StG, lias 5833: CCDD aan HoMo, 1656 juli 23.

maastrichtse kloosters de luikse bestuursorganen, die in augustus en oktober 1656 in Den Haag protesteerden, waarop Hare Hoogmogenden een beetje inbonden door bekend te maken niet ongenegen te zijn nu en dan te dispensereren in de door hen gegeven verplaatsingsvoorschriften²⁹⁸.

Het bleef nu enige jaren stil rond deze kwestie, doordat de Staten water in de wijn gedaan hadden en alles weer op de oude voet doorging, maar de kerkeraad wenste dat de wijn onversneden zou worden gedronken en kwam in 1662 weer klagen. Het was de kerkeraadsliden opgevallen, dat paters die brabantse noch luikenaar waren, zich ongehinderd binnen Maastricht kwamen vestigen en de gereformeerden belasterden. In Maastricht zelf klopte de kerkeraad aan dovemansdeur, want de hoogste brabantse ambtenaren aldaar hielden zich liever erbuiten. De militaire goeverneur reageerde niet en de brabantse hoogschout beweerde, dat iets dergelijks een zaak was voor de indivieze raad en die zou daarover moeilijk tot een besluit komen als confessioneel gemengd college. Predikanten en ouderlingen wendden zich toen tot de commissarissen-deciseurs, maar ook daar vonden zij naar alle waarschijnlijkheid geen gehoor, want de acta van de kerkeraad, waarin een succesvolle afloop toch met graagte genotuleerd zou zijn, zwijgen over het verdere verloop van de ondernomen actie. Twee jaar later constateerden de commissarissen-deciseurs, dat zij wel bij goeverneur en brabantse hoogschout aangedrongen hadden streng toe te zien op de verplaatsingen van religieuzen, maar tevens dat hun niets gebleken was van enig misbruik op dit punt²⁹⁹. Verwonderlijk is het niet, dat de kerkeraad bot ving bij de staatse functionarissen. Het waren juist de jaren van voortdurende wrijving tussen dit lichaam en de maastrichtse regenten over de beroeping der predikanten en andere kwesties³⁰⁰. Daarnaast schijnt er in het algemeen in de resterende jaren vóór 1673 weinig werk gemaakt te zijn van een doeltreffende controle op de verplaatsingen van paters, ofschoon nog in 1673 de commissarissen-deciseurs nadrukkelijk instructie gekregen hadden, na te gaan, of de resolutie over de verplaatsingen nageleefd werd³⁰¹.

Alleen had de Rijngraaf in 1666 nogmaals uitdrukkelijk opdracht gekregen nauwkeuriger de bezetting van de kloosters te controleren. De aanleiding hiertoe was het optreden van de kolonel in dienst van de

²⁹⁸ Flament II, 200: 1656 augustus 15 en 207: 1656 oktober 16.

²⁹⁹ JAM, AK III, 48-49: 1662 april 14, 50: april 21, en 68: juli 21. ARA, StG, 8978, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1664 oktober ad art. 31.

³⁰⁰ Zie hiervóór, 249-265.

³⁰¹ ARA, StG, 8980, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1666 oktober. Aldaar, lias 5841: Instructie CCDD, 1673 april 14 ad 22.

bisschop van Munster, de maastrichtenaar Cleuter, die met huurtroepen een inval deed in de Landen van Overmaze. Het maastrichtse garnizoen maakte snel een einde aan zijn escapade, nam Cleuter gevangen en sloot hem op binnen Maastricht. Tot geluk van de kolonel stond het licht ontvlambare gemoed van de zestigjarige Rijngraaf juist in vuur en vlam voor een van zijn zusters, waardoor Cleuter niet alleen aan de strop maar ook uit zijn gevangenis wist te ontsnappen. Met kloosters had dit alles weinig van doen, maar het ligt voor de hand dat Hare Hoogmogenden katholieke machinaties vreesden tijdens de Munsterse Oorlog; vandaar de hernieuwde aandacht voor de mannelijke kloosterlingen³⁰².

Al met al hadden de bemoeienissen van de Staten-Generaal met de verplaatsingen in de maastrichtse kloosters niet zo heel veel om het lijf en toch is deze kwestie niet zonder belang, want zij is een schoolvoorbeeld voor het staatse bestuur van Maastricht in het bijzonder en in een groter kader voor het bestuur van de gehele Republiek. Er werden voortdurend door de diverse statencolleges resoluties genomen; het zou evenwel onjuist zijn het bestuur alleen en uitsluitend af te meten aan de genomen besluiten. Een resolutie wilde immers nog helemaal niet zeggen, dat zij ook metterdaad uitgevoerd werd. Waar het Maastricht en de Generaliteitslanden betrof werden de beslissingen genomen door de Staten-Generaal of de Raad van State, maar de uitvoering diende te geschieden door het ambtenarenapparaat en dat functioneerde in de zeventiende eeuw stroef en gebrekkig door verschillende oorzaken. De ambten waren vaak erfelijk en gingen over van vader op zoon, zoals het brabantse hoogschoutambt in Maastricht, dat bij de dood van Jan Groulart aan zijn zoon Steven kwam. Als er geen 'erfopvolging' was, kwam de functie aan de meestbiedende; zowel het een als het ander had tot gevolg, dat de ambten niet bekleed werden door de hoogst gekwalificeerden. De verkoop van ambten samen met de matige salariëring werkten corruptie in de hand door de algemeen getolereerde praktijk van de emolumenten: wie de ambtenaar het meeste toeschoof kreeg het meeste gelijk en in elk geval een voorkeursbehandeling. Deze in onze ogen misstanden kwamen voor in de gehele Republiek en daarbuiten.

Door bijkomende omstandigheden functioneerde het ambtenarenapparaat in Maastricht nog gebrekkiger dan elders. Door de grote afstand tussen de Maasstad en de zetel van de Staten-Generaal in Den

³⁰² Flament III, 188: 1666 maart 10. ARA, StG, lias 5838: Rijngraaf aan Ho-Mo, 1666 maart 20. Zie voor Cleuter: Wiquefort. Histoire; III, 289; Schaepkens. Annales; in: Annales de la Société 2 (1856-1858) 133, letterlijk herhaald in: Maasgouw 5 (1883) 927-928; Ten Raa-De Bas. Het staatsche leger; V, 175-176.

Haag, waren de brabantse functionarissen weinig slagvaardig, zo zij dit al wensten. Zelfs in de meest gunstige omstandigheden konden zij niet verwachten binnen één week op hun brieven antwoord of instructies te krijgen en door de omslachtige gang van zaken in Den Haag duurde het soms maanden, aler de ambtenaren in Maastricht wisten wat hun te doen stond. De controle van boven af was al even gebrekkig. De stad kreeg weliswaar regelmatig bezoek van hoge afgevaardigden van de Staten, het ene jaar de commissarissen-deciseurs en in het andere de gedeputeerden uit de Raad van State, die allen langere tijd in de vesting vertoefden. Maar die hoge heren konden vaak niet meer doen dan achteraf constateren, dat er iets misgegaan was en dan middelen ter verbetering voorstellen. Den Haag moest die goedkeuren en hoe dikwijls raakten de geopperde verbeteringen daar niet op de lange baan of helemaal in het vergeetboek? Tenslotte waren er de plaatselijke omstandigheden: competentiekwesties tussen de functionarissen onderling, het rekening moeten houden met de collegae van luikse zijde, en – zoals in de kwestie der verplaatsingen in de kloosters – pure onwil van de brabantse ambtenaren, die uit regententrots weigerden hun ambtsuitoefening te laten beïnvloeden door de kerkeraad.

Het enige vrouwenklooster waar verplaatsing van religieuzen moeielijkheden veroorzaakte was het in de Sint-Jacob- en Kapoenstraat gelegen klooster van Sint-Annadal. Het was een klein en onbetekenend convent, dat omstreeks 1660 slechts uit zeven nonnen bestond³⁰³, die niet in peis en vree met elkaar leefden. Om een onbekende reden was er tweespalt ontstaan, waarop de ene partij haar gelijk zocht te verkrijgen met steun van de Staten-Generaal en de andere haar heil zocht bij de prins-bisschop. Hare Hoogmogenden gelastten de nonnen uitsluitend de leiding te volgen van de maastrichtse paters bogaarden, zoals dat van oudsher gebruikelijk was en dus volgens de capitulatie van 1632 diende te blijven. Deze beslissing viel in 1660, maar in 1665 hadden de zusters – althans enkelen harer – hieraan nog steeds geen gevolg gegeven onder het voorwendsel nooit een afschrift van de resolutie te hebben ontvangen. De brabantse hoogschout Groulart begaf zich daarop naar het kloostertje en verklaarde de verzamelde zusters, dat zij de bevelen van Hare Hoogmogenden en hun commissarissen-instructeurs hadden op te volgen. De weerspannige partij weigerde „ . . . tot twee diverse reysen seer onfatsoenlijk . . . ” het bevel van de hoogschout op te volgen met een beroep op de prins-bisschop van Luik, die hun soeverein was en niet Hare Hoogmogenden. Groulart

³⁰³ Von Geusau. Korte geschiedenis; in: Publications 31 (1894) 75-76.

gelaste toen de sleutels en registers aan de bogaarden of aan de gehoorzame nonnen over te dragen, maar ook dit werd geweigerd, waarna de hoogschout een smid liet komen om de sloten te veranderen; de nieuwe sleutels gaf Groulart aan de gehoorzame zusters. Terstond kwam deken Lipsen van het Servaaskapittel, dat de geestelijke jurisdictie over de kloosters uitoefende, namens de prins-bisschop van Luik bij de hoogschout protest aantekenen tegen diens optreden, waarbij het voorlopig bleef³⁰⁴.

Vijf jaar later kwam er weer beweging in de sinds 1665 rustende kwestie Sint-Annadal. Op 18 april 1668 hadden Hare Hoogmogenden toestemming verleend in Maastricht een katholiek weeshuis op te richten³⁰⁵. Op zoek naar een geschikte huisvesting voor de wezen lieten de oprichters het oog vallen op het klooster Sint-Annadal, dat zij vrij dachten te maken door de zeven aldaar wonende zusters over te brengen naar het eveneens zwak bezette klooster Calvariënberg. De moeder-overste van Sint-Annadal, Johanna van Ham, met nog een zuster verzetten zich hiertegen, zoals zij zich in 1660 en volgende jaren met hand en tand verzetten tegen de kuiperijen van de luikse partij binnen het klooster. Kapitteldeken Lipsen van Sint-Servaas – een van de oprichters van het weeshuis – maakte korte metten met Johanna van Ham. Geholpen door gerechtsdienaars van de luikse hoogschout haalde Lipsen moeder-overste en haar partijgangster uit haar convent en liet ze buiten de stad brengen. De vijf achtergebleven zusters hadden geen bezwaar tegen de voorgestelde verhuizing naar Calvariënberg en de weg leek nu vrij voor een spoedige inrichting van het katholieke weeshuis.

Deken Lipsen rechtvaardigde zijn harde optreden met een beroep op de prins-bisschop van Luik, waardoor hij in botsing kwam met de medeheer over Maastricht, de Staten-Generaal. Sinds het voorjaar van 1669 had Johanna van Ham zich bij Hare Hoogmogenden beklagd over het optreden van de luikse hoogschout De la Montaigne tegen haar en haar medezuster Maria Fleron. Hare Hoogmogenden hadden hierop niet rechtstreeks gereageerd, maar haar rekesten doorverwezen naar hun vaste commissie voor de zaken van Maastricht en de Landen van Overmaze³⁰⁶. Op 8 februari 1670 rekwestreeerde Johanna van Ham opnieuw, nu over haar gewelddadige verwijdering, en de Staten wendden zich om inlichtingen tot hun hoogschout Groulart³⁰⁷, die bij schrij-

³⁰⁴ ARA, StG, lias 5838: Groulart aan HoMo uit Den Haag, 1665 april 2. Zie ook: Flament III, 184: 1664 december 18 en 274: 1665 april 1.

³⁰⁵ Flament III, 194.

³⁰⁶ Flament III, 198: 1669 maart 18, 200: 1669 november 15, 201-202: 1670 februari 2.

³⁰⁷ Flament III, 202: 1670 februari 8 en ook maart 7, 10 en 15.

ven van 5 maart 1670 omstandig antwoordde over de gebeurtenissen in Sint-Annadal en hun mogelijke gevolgen voor de staatse positie te Maastricht³⁰⁸.

In zijn rapport ging Groulart eerst breedvoerig de voorgeschiedenis na, die geleid had tot de uitzetting van moeder-overste Van Ham en haar medezuster. Deze uitzetting had plaatsgevonden toen hij, Groulart, voor zaken in Den Haag vertoefde, waarmee gesuggereerd werd dat in zijn aanwezigheid de luikse partij iets dergelijks niet gewaagd zou hebben. De directe aanleiding voor de wegvoering van de zusters moest volgens de hoogschout gezocht worden in de behoefte aan onderdak voor de katholieke wezen, waaraan Johanna van Ham niet goedschiks wilde meewerken. Kapitteldeken Lipsen verdedigde zijn doortastend optreden met een beroep op orders uit Luik. Bovendien – en dat was voor Groulart bijzonder vervelend – kwam de deken aandragen met een opdracht van de staatse commissarissen-deciseurs, die onlangs in Maastricht geweest waren, om in Sint-Annadal de rust te handhaven. Een volkomen nieuwe opdracht, waar Groulart nog nooit van gehoord had, hetgeen wel te denken geeft over de graad van samenwerking tussen de hoogste staatse burgerlijke autoriteiten en de heren commissarissen-deciseurs. Overigens had de brabantse hoogschout gelijk, toen hij bij de opdracht aan Lipsen de kanttekening plaatste, dat deze de grenzen van de hem door commissarissen-deciseurs verleende bevoegdheid toch wel erg wijd uitzette, als hij de rust in het klooster op deze manier meende te moeten handhaven. De deken matigde zich daarmee een macht aan, die hij zelfs in zijn eigen kapittel niet bezat. Steven Groulart was duidelijk in zijn wiek geschoten: hij voelde zich te kijk gezet door de kapitteldeken en zijn luikse collega De la Montaigne. Om zichzelf genoegdoening te verschaffen begon hij de Staten-Generaal met grof geschut te bestoken. Alleronderdanigst gaf Groulart de Staten-Generaal in overweging „ . . . volgens hare gewoontelijke hoge wijsheid . . . ” wel te willen bedenken, dat hier de prinsbisschop van Luik een regelrechte aanslag pleegde op de soevereiniteit van de Staten in Maastricht. Het gezag over de kloosters, dat slechts de Heren Staten toekwam als opvolgers van de hertog van Brabant, was aangetast door de kapitteldeken van Sint-Servaas, onderdaan en vazal van de Staten sinds zij „ . . . in de schoenen van de paus getreden (waren) . . . ” in zijn kapittel. Als Hare Hoogmogenden hier niet krachtig ingrepen, zou het zelfs wel eens kunnen zijn, dat de prinsbisschop een voorwendsel aan de hand gedaan werd zijn macht binnen

³⁰⁸ ARA, StG, lias 5839: Groulart aan HoMo, 1670 maart 5, ontvangen maart 7.

de stad verder te vergroten ten koste van de autoriteit der Staten.

Hare Hoogmogenden voelden er niets voor door de donkere bril te kijken, die Groulart hun wilde opzetten. In februari reeds was de magistraat accoord gegaan met de samensmelting van het convent van Sint-Annadal met dat van Calvariënberg, waardoor het eerstgenoemde kloostergebouw vrij zou komen voor de katholieke wezen³⁰⁹, hetgeen Hare Hoogmogenden ongetwijfeld bekend was. Zij beperkten er zich dan ook toe de deken van Sint-Servaas te verplichten Johanna van Ham en Maria Fleron terug te brengen in Sint-Annadal en haar bloedverwanten vrije toegang tot haar te verschaffen; bovendien stelden Hare Hoogmogenden de twee zusters onder de bijzondere bescherming van de brabantse hoogschout en de militaire goeverneur³¹⁰. Wat de Staten-Generaal bewoog zo op te treden, is onbekend. In elk geval behandelden zij de kwestie op lokaal niveau en weigerden zij er de veel wijdere dimensie aan te geven, die hoogschout Groulart erin meende te zien, namelijk een regelrechte aanslag uit Luik op het hoge gezag der Staten in Maastricht. Voor de juistheid van de zienswijze der Staten pleit, dat er uit Luik geen enkel protest volgde en dat er verder geen wrijvingen meer voorkwamen rond het kloostertje Sint-Annadal.

Hare Hoogmogenden zouden zich uit Luik ook niets hebben laten voorschrijven aangaande de kloosters, want alles wat de religieuze instellingen in Maastricht aanbelangde, beschouwden zij als vallende onder hun soevereine macht met uitsluiting van hun medeheer. Daaraan ontleenden zij het recht zich te mengen in de interne zaken van de kloosters, waarvan de bemoeienis met het verplaatsingsrecht der kloosteroverheid het duidelijkste voorbeeld is, al werd deze bemoeienis in de eerste plaats ingegeven door de zorg voor de militaire veiligheid van de vesting. Na al hetgeen in het voorgaande gezegd is over de verplaatsingen in de maastrichtse kloosters mag wel geconcludeerd worden, dat de inmenging van Hare Hoogmogenden niet uitgroeide tot een bemoeizucht, die de kloosters met handen en voeten bond. De Staten stonden op hun soevereine rechten, maar het heeft er menigmaal de schijn van en zelfs meer dan dat, dat zij een handhaving pro forma hoger schatten dan een handhaving de facto: de stipte uitvoering door dik en dun van de op het stuk der verplaatsingen genomen resoluties werd zelden of nooit afgedwongen. De resoluties beknotten de vrijheid der kloosteroverheden slechts op papier; met wat heen en weer gepraat en geschrijf – en geld? – viel er best onderuit te komen en de

³⁰⁹ SAM, 591, Octrooien weeshuis, 3: 1670 februari 1.

³¹⁰ Flament III, 202-203: 1670 maart 21 en 31.

kloostergemeenschappen konden na enige tijd weer verder leven, zoals hun regels en gebruiken dat voorschreven.

De kloostergemeenschappen in Maastricht dankten hun voortbestaan aan de capitulatie van 1632, waarin de Staten-Generaal beloofden de katholieke instellingen te handhaven in de staat, waarin zij zich bevonden op het ogenblik van overgave. De strekking van de capitulatiebepalingen bevroor als het ware het katholieke kerkelijke leven in Maastricht. Wat er was mocht blijven; het kon wel verminderd, maar niet vermeerderd worden. Zo legden Hare Hoogmogenden de capitulatie uit, een opvatting die de andere verdragsluitende partij niet onderschreef, maar zij bezat niet de macht om haar tegengestelde mening door te drijven. De gevolgen van de enge interpretatie van het verdrag van overgave waren pas langzamerhand duidelijk geworden, ook voor de Staten, en het is eerst na 1640 dat er een evenwicht gevonden werd toen zich enige jurisprudentie ontwikkeld had over de verhouding van de Staten-Generaal tot de katholieke kerk en haar instellingen te Maastricht.

„Gemerckt de onhejlen die uijt alle cloosters souwden kunnen voorkomen . . .”³¹¹ hadden de Staten de kloosters waarschijnlijk liever helemaal zien verdwijnen, maar zij waren er nu eenmaal. Zij gingen zelfs verder – althans naar hun gevoel en opvattingen – door rekening te houden met het kerkelijk recht betreffende de kloosters, ofschoon zij het bestaan van dit kerkelijk recht feitelijk niet erkenden. Op één punt namen de Staten een volstrekt afwijzende houding aan: het verbindend verklaren van eeuwige kloostergeloften, ook door de wereldlijke rechter, wat juist zoals elders in officieel katholieke landen ook in Maastricht vóór 1632 wél het geval was. De kloosterlijke professie had tot gevolg, dat de man of vrouw die in het klooster trad voor de burgerlijke maatschappij niet meer bestond. Hij of zij was „der wereld overleden”, doordat juist zoals een huwelijk het bezit van goederen met alle rechtshandelingen die hiermee in verband stonden, uitgesloten was: het opmaken van contracten of een testament, het aanvaarden van erfenissen en het optreden in rechte voor burgerlijke rechtbanken. Wie zijn beloften verbrak door het klooster te verlaten trad daarmee uit de Kerk, want hij maakte zich schuldig aan apostasie. De katholieke burgerlijke maatschappij stootte de kloosterverlater dan ook af; de wereldlijke rechter erkende de onverbreekelijkheid van kloostergeloften,

³¹¹ ARA, StG, lias 5839: Groulart aan HoMo, 1670 maart 5.

de politie spoorde de vluchtelingen op en bracht ze met geweld terug naar hun klooster³¹².

De Staten-Generaal onderschreven deze opvatting niet. Uitgetreden kloosterlingen waren voor hen burgerlijke personen met normale burgerlijke rechten, iets wat de kloosteroverheden in Maastricht hardnekkig bestreden, hierin doorgaans bijgevallen door de bloedverwanten van de uitgetredene. Oversten en familie beriepen zich daarbij op het kerkelijk recht en de gepleegde apostasie, maar hun verzet kwam ook voort uit angst voor de financiële consequenties. De uitgetredene was zonder middelen van bestaan. Tot aan zijn uittreden was hij door zijn klooster onderhouden, waar hij meestal een taak uitoefende, die in de burgerlijke maatschappij niet gevraagd was en dus niet gehonoreerd werd. Wie moest nu na zijn uittreden voor zijn onderhoud opkomen, de kloostergemeenschap of de familie? Was de burgerlijke overheid katholiek, dan lag de kwestie vrij eenvoudig: de uitgetredene werd in zijn klooster teruggebracht. De Staten-Generaal waren van een andere mening. Zij erkenden geen religieuze geloften en wie het klooster wilde verlaten, had daartoe volgens de Staten alle recht onder verwijzing naar de vrijheid van geweten. De onderhoudsplicht wentelden zij af op de familie of op het klooster. De familie onttrok zich aan de opgedrongen verplichting door erop te wijzen, dat hun familielid bij de intredes in de religieuze staat zijn kindsdeel uit de erfenis meegekregen had om de verplichte inbreng of bruidschat aan het klooster te kunnen betalen. Volgens de familie zou het dubbel op zijn, als zij de uitgetredene moest gaan onderhouden, die bovendien de familie zoveel schande aandeed door zijn trouwbreuk, al zal men hem of haar uit medelijden toch wel eens wat toegestopt hebben. De kloostergemeenschap weigerde het ingebrachte kindsdeel terug te betalen met een beroep op de onverbrekelijkheid van de eens afgelegde geloften. De kloosterverlater had door zijn vlucht alle recht op steun van zijn gemeenschap verspeeld. Het is min of meer vanzelfsprekend dat de Staten bij de gevallen, die zich in Maastricht voordeden, het verweer van de familie wel en dat van de kloosters niet wilden aanvaarden, wat herhaaldelijk aanleiding gaf tot langdurige wrijving met de betrokken kloosters.

Na 1632 zal het in Maastricht en daarbuiten spoedig bekend geworden zijn, dat de Staten ex-kloosterlingen en ex-priesters in de Maastad onder hun bescherming namen, waardoor de stad tot op zekere hoogte een vrijhaven werd voor hen, die de kap op de tuin wensten te hangen. Ik kan mij echter niet aansluiten bij de mening van de domi-

³¹² De Blécourt. Kort begrip, 70. Le Bras. Institutions; I, 215 en noot 7 aldaar. Ellul. Histoire; II, 506.

nicaan Meyer, dat Maastricht omstreeks 1660 het 'asylum doctorum' was voor afvallige kloosterlingen en evenmin bij de opvatting van Knappert in het Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente, waar hij schrijft: „Monniken uit kloosters gaan aldus veelvuldig over”³¹³, althans niet voor de veertig door mij bestudeerde jaren. Tussen 1632 en 1673 vermeldde de hier als bron gebruikte kerkeraad-acta telkens triomfantelijk, dat er een geestelijk persoon van „d'andre syde tot ons gecomen is”. Een nauwkeurige telling van al deze vermeldingen leverde in totaal 34 defecties op: zeventien uit Maastricht zelf en zeventien van buiten de stad, zoals weergegeven in de volgende tabel.

DE OVERGANG VAN RELIGIEUZEN EN GEESTELIJKEN TOT DE GEREFORMEERDE CONFESSIE
TE MAASTRICHT, 1632-1673

	Uit Maastricht	Van buiten	Totaal
Zusters			
Annunciaten	1		1
Beyart	1		1
'Een bagijn'	1		1
Sepulchrijnen	2		2
Regulieren			
Augustijnen	4	1	5
Bogaarden	3		3
Capucijnen	2	2	4
Carmelieten		2	2
Cellebroeders	1	1	2
Dominicanen	1		1
Franciscanen	1	8	9
Seculieren		3	3
Totalen	17	17	34

In de wetenschap dat er in Maastricht zeker meer dan vierhonderd geestelijke personen woonden, lijken mij zeventien defecties in veertig jaren een te verwaarlozen aantal en zeker geen reden om te spreken van 'veelvuldige' overgang; voor het nabijgelegen Aken werd hetzelfde geconstateerd³¹⁴. Hoe kon het ook anders? De godsdienstige verhoudingen hadden zich gezet, de geloofsstrijd was uitgestreden en omstreeks het midden der zeventiende eeuw zet zelfs in Europa een tegenbeweging in met veel opzienbarende overgangen van de protestanse naar de katholieke religie. En wat hadden op het lokale vlak maas-

³¹³ Meyer. Chronicon; in: Publications 46 (1910) 122. Gedenkboek 1932, 108.

³¹⁴ Brecher. Die kirchliche Reform, 132.

trichtse religieuzen en geestelijken te winnen bij een overgang naar de gereformeerde confessie? Het geestelijk aspect als onpeilbaar daargelaten, hadden zij materieel en sociaal gezien niets te winnen; zij zouden alleen maar verliezen aan bestaanszekerheid en dalen in aanzien bij hun medeburgers, als zij de geestelijke stand verlieten. Bovendien dient men er op bedacht te zijn, dat de kloosteroverheden wel zo voorzichtig geweest zullen zijn hun zwakkere schapen niet naar Maastricht te verplaatsen of daar te laten, toen de stad in staatse handen was gevallen. Een waarschuwing in die richting deed de vlaamse nuntius Lagonissa reeds in september 1632 uitgaan aan het pauselijk staatssecretariaat met het verzoek bij de generaals van jezuiten, dominicanen en franciscanen er op aan te dringen, dat zij hun provinciaals in de Zuidelijke Nederlanden op het hart zouden binden geen onderhorigen in de pas veroverde Maassteden te laten, die de nodige kwaliteiten en karaktervastheid misten om aan de veranderde omstandigheden het hoofd te bieden; eenzelfde waarschuwing ontvingen de lokale oversten in de veroverde steden rechtstreeks van de nuntius zelf³¹⁵.

In het gereformeerde kamp hechtte men grote waarde aan de overgang van katholieke priesters, want dat was een bewijs voor de aantrekkelijkheid van de gereformeerde leer³¹⁶. Voor ijveraars als Ludovicus en Maresius was het vanzelfsprekend, dat zij hun volle aandacht wijdden aan katholieke priesters en kloosterlingen die neiging vertoonden zich bij de gereformeerden aan te sluiten, en hun medepredikanten en kerkeraden handelden insgelijks. Spoedig stootten de gereformeerden op het kardinale punt bij de overgang van kloosterlingen: hoe hun levensonderhoud te verschaffen? Het klooster, dat zij verlieten, weigerde iedere onderstand en de zeker in de beginjaren slecht gevulde kerkekassen waren niet bij machte afdoende hulp te bieden. In de zomer van 1633 wendde de nederduitse kerkeraad zich daarom tot de Staten-Generaal met het verzoek een uitgetreden augustijn te helpen door zijn klooster te dwingen de inbreng aan de ex-pater terug te betalen, wat meer kloosterlingen zou doen volgen. De Staten werden hier voor het eerst geconfronteerd met een nieuw aspect van de problemen, waarin de bepalingen van de capitulatie niet voorzagen en zoals gebruikelijk wendden zij zich tot de Raad van State om advies³¹⁷. In de ongeveer tezelfdertijd door de gezamenlijke kerkeraden inge-

³¹⁵ Van Meerbeeck. Correspondance, 374: Lagonissa aan Barberini uit Brussel, 1632 september 21.

³¹⁶ Van Opstal. André Rivet, 108.

³¹⁷ ARA, StG, lias 5818: Kerkeraad aan HoMo, 1633 juli 16. Flament I, 41. 1633 juli 21.

diende „Memoires pour l'avancement de la vraye religion" vroegen de opstellers ook aandacht voor de kwestie op welke wijze hulp ge boden kon worden aan geestelijken en kloosterlingen, die protestant wensten te worden, wat door de Staten slechts voorzien werd van de kanttekeningen: „zal over gedacht worden" en „wort gelaten tot naerder informacie"³¹⁸.

De eerste adviezen van de Raad van State klonken weinig bemoedigend voor de maastrichtse kerkeraad. Het college was mét de kerkeraden van oordeel, dat bekeerlingen uit het pausdom en vooral geestelijken die uit oprechte ijver overkwamen, zoveel mogelijk dienden geholpen te worden. Daarenboven erkende de Raad van State de grote propagandistische waarde van dergelijke hulp, daar ook anderen zich aangespoord zouden gevoelen tot de gereformeerde confessie over te gaan. Maar voor die steunverlening was moeilijker een rechtsgrond te vinden. De capitulatie bestendigde het ongestoorde bezit van alle kloostergoederen, wat dwang tot restitutie van de inbreng uitsloot en ook het invoeren van een alimentatieplicht bezwaarlijk maakte. De Raad van State zag maar één uitweg: zou het niet mogelijk zijn, dat de commissarissen-deciseurs met hun luikse collegae overlegden hoe uittredende kloosterlingen en geestelijken hulp geboden zou kunnen worden³¹⁹? Hare Hoogmogenden namen deze suggestie over en de commissarissen-deciseurs voor het jaar 1635 kregen instructie samen met hun luikse collegae een regeling te ontwerpen voor het levensonderhoud van uittredende kloosterlingen. De luikenaars bleken evenwel een volstrekt tegengestelde opdracht meegekregen te hebben. Zij weigerden categorisch elke medewerking op dit punt: uittredende kloosterlingen hadden geen enkel recht meer op hun inbreng; afgezien van de hieruit voortkomende familieruzies, was het strijdig met het algemene recht, dat te Maastricht nageleefd moest worden, en met de dagelijkse praktijk in Frankrijk en elders³²⁰. Voor de staatse commissarissen-deciseurs bleef er niets anders over dan zelf een weg te zoeken om uit de ontstane impasse te geraken.

Het concrete geval, waarvoor commissarissen-deciseurs een oplossing moesten zoeken, was het vinden van levensonderhoud voor de augustijn Emerik (Emericus) Duysters, waar de kerkeraad reeds op aandrong sinds de zomer van 1633, toen de pater zijn klooster ver-

³¹⁸ ARA, StG, lias 5821: 'Memoires', [1633, juli] ad art. 19.

³¹⁹ ARA, StG, lias 5818: Advies RvS, 1633 juli 13. ARA, RvS, Resolutieregister 50, 60-61: 1633 juli 24. Flament I, 43-45: 1633 juli 27 en 69-70: 1633 oktober 4 ad art. 19.

³²⁰ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Instructie luikse CCDD, 1635 mei 17.

laten had³²¹. De voormalige augustijn had commissarissen-deciseurs een overzicht gegeven van de gelden, die het maastrichtse klooster van hem ontvangen had. Volgens zijn becijfering achttienhonderd gulden – zijn vaderlijk erfdeel – aan inbreng en tweehonderd gulden voor een nieuwe mantel voor het beeld van Onze-Lieve-Vrouw. Daarnaast had hij uit eigen zak nog de onkosten bestreden van de vele reizen, die hij in opdracht van het klooster gemaakt had, want van de negen jaren dat hij tot het maastrichtse convent behoorde, had hij meer dan zes jaar in het buitenland vertoefd: Brabant, Spanje en de Palts. De resterende tijd verbleef hij in Maastricht, waar hij als procurator (econoomb) „... het clooster goede profijten gedaen . . .” had. De voormalige econoom eiste overigens van zijn klooster niet het onderste uit de kan; hij verklaarde tevreden te zijn, als het convent hem zijn vaderlijk erfdeel van achttienhonderd gulden plus de rente wilde teruggeven, omdat hij van zijn ouders verder niets te wachten had. Op 30 april 1635 overhandigden commissarissen-deciseurs het overzicht aan de prior der augustijnen met de aanmaning Duysters een alimentatie toe te kennen³²².

De augustijnen zaten niet om een antwoord verlegen en beten danig van zich af in hun verweer tegen de „... onbesuijsten ende ouver al abusijven heysch . . .”, zoals zij het stuk van Duysters geliefden te betiteln. In de eerste plaats legden de paters er de nadruk op, dat deze kwestie voor de competente rechter, dus een geestelijke rechtbank, diende gebracht te worden en dat was de rechtbank van de luikse bisschop. Dat was altijd zo geweest en de capitulatie had hierin geen verandering gebracht. Toch is het wel duidelijk, dat de staatse commissarissen-deciseurs de maastrichtse kloosters niet beschouwden als geestelijke maar als puur laicale instellingen. Zij mogen dan wel niet vergeten het „... maastrichtse wesen ende natuere . . .” van alle laicale instellingen in de stad, zoals gilden en broederschappen, die bij rechtsgedingen steeds verschijnen voor een rechtbank van beide genadige heren, de Staten-Generaal én de prins-bisschop. De verovering van Maastricht heeft hierin toch geen verandering gebracht? Bovendien bevreedde het de augustijnen, dat de alimentatie van Duysters voor de Staten in Den Haag gebracht was; waar bleef dan het recht ‘de non evocando’? In de tweede plaats achtten de paters het overbodige moeite zelf het verzoek van de vroegere econoom voor de competen-

³²¹ ARA, StG, lias 5818: Kerkeraad aan HoMo, 1633 juli 16. Flament I, 41: 1633 juli 21.

³²² ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Staat van hetgeen Emmerick Duysters heeft . . . ingebracht, 1635 mei [kopie].

te rechter te brengen, omdat elke goede motivering eraan ontbrak. Voor een competente rechter zouden zij echter graag de zaak met Duysters uitvechten, want hij stond wel bijzonder zwak³²³. In het verweer van de augustijnen ontbreekt een verwijzing naar de verbreking van de eeuwige geloften door Duysters, waardoor hij ipso facto al zijn rechten verspeeld had. De paters waren zo wijs daar niet op te zinspelen, want dat haalde bij de staatse commissarissen-deciseurs toch niets uit. Daarentegen legden zij – waarschijnlijk hierin voorgelicht door maastrichtse advocaten – uitsluitend de nadruk op maastrichtse rechtsregels ontleend aan het wereldlijk recht.

De commissarissen-deciseurs hadden echter opdracht Duysters een alimentatie te bezorgen en zij lieten zich dus niet om de tuin leiden met een beroep op de competente rechter, want van een geestelijke rechtbank had Duysters niets te verwachten, evenmin als van een gezamenlijke rechtbank van beide genadige heren. Van katholieke zijde bezien was dit pure rechtsverkrachting, maar was dat ook zo bezien van de kant der commissarissen-deciseurs? Zij zullen Duysters beschouwd hebben niet als een weggelopen kloosterling en apostaat, maar als een gereformeerde en onderdaan van Hare Hoogmogenden, die zo op dubbele titel de hulp van de Staten kon inroepen. In elk geval lieten commissarissen-deciseurs het verweerschrift van de augustijnen onbeantwoord en eisten kortaf alimentatie voor Duysters. Hij woonde immers op het gebied van Hare Hoogmogenden, waar het hem vrijstond het klooster te verlaten. Voor de kloostergemeenschap volgde hieruit de verplichting hem zijn vaderlijk erfdeel terug te betalen te meer „... soo hij (Duysters) noch spitten noch delven conde...”. De augustijnen weigerden hardnekkig gevolg te geven aan het bevel en verklaarden eerst de komst van hun provinciaal te willen afwachten. Pater-provinciaal was zo verstandig de zaak niet op de spits te drijven en men kwam tot een vergelijk. Het maastrichtse klooster beloofde aan Duysters zijn leven lang jaarlijks vijftig gulden hollands uit te keren, mits hij bleef wonen binnen het gebied van Hare Hoogmogenden. De uitkering zou voor de eerste keer gedaan worden in 1636, daar het augustijnenklooster zeer verarmd was door de zware inkwartieringen³²⁴. De ex-augustijn heeft aan deze met moeite verkregen regeling niet veel plezier beleefd. In 1639 constateerden commissarissen-deciseurs, dat de augustijnen de alimentatie onregelmatig uitbe-

³²³ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Antwoord der augustijnen, 1635 mei.

³²⁴ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: CCDD aan de augustijnen, 1635 mei.

taalden en dwongen zij de paters de achterstallen aan te zuiveren. Voor Duysters ongetwijfeld een prettige gebeurtenis maar zijn vreugde was van korte duur: nog tijdens het verblijf van commissarissen-deciseurs te Maastricht overleed hij, met achterlating van een zwangere vrouw en van enkele kinderen³²⁵.

Duysters' alimentatie is hier uitvoerig besproken, omdat het het eerste geval van zijn soort is dat zich te Maastricht voordeed, en waarover niet alleen heel wat gegevens bewaard zijn gebleven, maar waar ook de lijnen worden uitgezet, waarlangs Hare Hoogmogenden in de toekomst deze kwesties zouden behandelen. Herhaaldelijk poogden zij met Luik tot een gezamenlijke regeling te komen, waaraan beide genadige heren hun fiat konden geven, maar dat stuitte steeds af op de hardnekkige weigering van luikse zijde ook maar een duimbreed toe te geven. In 1652 verweerden de luikse commissarissen-deciseurs zich tegen een gezamenlijke regeling met de opmerking, dat dergelijke weggelopen kloosterlingen het 'odium religionis' op zich veladen hadden, wat elke bisschoppelijke steun uitsloot³²⁶. In 1658 ging de prins-bisschop persoonlijk meer expliciet in op het hernieuwde voorstel van de staatse commissarissen-deciseurs uitgetreden religieuzen hun inbreng terug te geven. De bisschop beschouwde het voorstel als een ongehoorde nieuwigheid, waar de maastrichtse kloosterlingen geen recht op hadden. In Maastricht bestond gewetensvrijheid en als de bisschop zich nu ging bezighouden met 'bekeerde' (lees: gereformeerd geworden) kloosterlingen, dan zou hij terecht beticht kunnen worden van schending der toegestane gewetensvrijheid, een juridische redenatie die een trouvaille mag heten. De prins-bisschop keerde terug op steviger ijs, toen hij aan het slot van zijn betoog erop wees, dat de maastrichtse kloosterlingen exempt waren en dus uitsluitend afhankelijk van hun orde en niet van hem; bovendien hadden de afgelegde plechtige geloften een einde gemaakt aan elke vorm van erfrecht, zodat teruggave van de inbreng maar aanleiding zou geven tot grote familieruzies³²⁷. Ondanks alle verdere pogingen van de Staten-Generaal

³²⁵ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD, 1639 september 2 ad art. 12.

³²⁶ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652. Aldaar ook vermeld de resolutie van 13 augustus 1641. Zie ook de verminkte tekst bij Flament II, 153 op dezelfde datum, waar gelezen moet worden, dat Rietraet voor de brabantse en Paludanus voor de luikse zijde samen zouden trachten tot een alimentatieregeling te komen.

³²⁷ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 53: Rapport CCDD, 1660, bijlage: Antwoord van de prins-bisschop van Luik uit Frankfort aan de Main, 1658 juli 25, op het verzoek van CCDD tot teruggave van de inbreng van ex-kloosterlingen.

raal lukte het niet de luikenaars van mening te doen veranderen, zodat Hare Hoogmogenden in 1670 tenslotte moesten besluiten de commissarissen-deciseurs niet meer te instrueren naar een alimentatieregeling te streven³²⁸. Er was toen ook geen behoefte meer aan een dergelijke regeling; in de verlopen veertig jaren hadden Hare Hoogmogenden nu al zo vaak met uittredende kloosterlingen van doen gehad, dat zij een bepaalde taktiek hadden kunnen ontwikkelen om deze mensen te helpen zonder ooit daarbij werkelijk gedwarsboemd te zijn door luikse instanties. Waar zouden die overigens de macht daartoe vandaan gehaald moeten hebben?

Het zou te ver voeren hier alle bekende gevallen te gaan behandelen met dezelfde uitvoerigheid, als ik dit hiervoor deed met het geval Duysters. Enerzijds zou dit onmogelijk zijn, doordat van uittredende religieuzen of tot de gereformeerden overkomende geestelijken dikwijls niet veel meer dan de naam bekend is; anderzijds is het overbodig, daar de gang van zaken bij de wel uitvoerig in de bronnen teruggevonden gevallen steeds verloopt volgens een zelfde patroon, waardoor mijn verhaal in voortdurende herhalingen zou moeten vervallen met als enige verschil de wisselende rolbezetting. Ik beperk mij hier dan ook verder tot twee omstandig in de stukken beschreven gevallen, die om bijkomende aspecten interessant zijn: de uittrede van de maastrichtse augustijn Christiaan Caenen in 1654-1655 en de geruchtmakende overgang van de capucijn Hubert Munsterman in 1662.

De Staten-Generaal ontvingen op 14 november 1654 bericht van Ludovicus, dat de augustijn Caenen zijn klooster wenste te verlaten en over te gaan tot de gereformeerde religie. De pater verzocht om bescherming en om teruggave van zijn inbreng bestaande uit vierhonderd gulden en ongeveer vijftien bunder land gelegen in het Land van Dalhem onder het kapittel van Sint-Servaas. De Staten besloten gouverneur en hoogschout aan te schrijven de augustijn onder hun hoede te nemen, want hij was vrijwillig overgegaan tot de gereformeerde religie; verder zouden Hare Hoogmogenden trachten hem weer in het bezit te stellen van zijn inbreng³²⁹. Uit dezelfde brief van Ludovicus blijkt dat Caenen voor verklikker speelde, want van wie anders zou Ludovicus de lijst van acht augustijnen gekregen hebben, die zonder voorkennis van de gouverneur in het maastrichtse klooster gekomen waren? Pater

³²⁸ ARA, StG, 8978, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1664 oktober ad art. 21. Flament III, 185: 1665 januari 5. ARA, StG, 8980, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1666 oktober ad art. 10. RAM, Resolutieregister, 1670 januari 5.

³²⁹ ARA, Secrete resolutiën, 357, niet gefolieerd, 1654 november 14.

Caenen maakte geen haast met zijn overgang naar de gereformeerden. In januari 1655 moest Ludovicus hem manen belijdenis te doen en eerst een jaar later vroeg de pater daartoe verlof³³⁰. De Staten-Generaal waren vlugger. Op 1 mei 1655 gelastten zij de prior der augustijnen en de familie van Caenen hem zijn vaderlijk en moederlijk erfdeel terug te geven, maar zowel de prior als de stiefvader van Christiaan weigerden dit ondanks herhaalde aanmaningen. Lambert Rietraet, aan wie als stadhouder (plaatsvervangend hoogschout) van brabantse zijde de uitvoering van de statenresolutie opgedragen was, had daarop de brabantse burgemeester om hulp gevraagd van de sterke arm. De burgemeester weigerde echter de stadsboden hiertoe ter beschikking te stellen, aangezien het brabantse gerecht door Hare Hoogmogenden buiten deze zaak gehouden was, waarop Rietraet de Staten om nadere instructie vroeg. Hij wist niet onder welke jurisdictie de ex-augustijn viel: geestelijke of wereldlijke? De tegenpartij beweerde het eerste, maar er was geen geestelijke rechtbank te Maastricht. Wat nu te doen³³¹?

De Staten-Generaal wisten het ook niet en verwezen Rietraets brief naar de Raad van State om advies. Dit college stelde vast, dat Christiaan Caenen enig kind was en daarom het alleenrecht had op de erfenis van zijn overleden ouders. Hare Hoogmogenden resolveerden op 1 mei dus zeer terecht, dat de beheerders van de nagelaten goederen deze hadden over te dragen aan de ex-pater. Toen zijn moeder overleed, was de pater niet in staat te erven „sijnde de weerelt afgestorven”, maar nu hij zijn klooster verlaten had, was het beletsel om te erven opgeheven. De Raad van State ging in zijn advies voorbij aan de door Caenen begane apostasie, waardoor volgens het katholieke kerkelijke recht alle banden met de Kerk verbroken waren en geen kerkelijke instellingen meer voor hem aansprakelijk gesteld konden worden. Het hoge adviescollege trok hiermee de lijn door, die reeds uitgestippeld was in het eerder beschreven geval Duysters, waarbij het kerkelijk recht buiten beschouwing gelaten werd. De kloosters in Maastricht waren van oordeel, dat de voorschriften van het kerkelijk recht wel degelijk dienden nageleefd te worden, daar het derde artikel van de capitulatie de status quo in zijn geheel handhaafde. Ook hier sloeg de Raad van State een andere weg in door het derde artikel niet van toepassing te verklaren op uittredende kloosterlingen, omdat hun bijzondere status door de uittreding opgeheven was en zij weer dienden beschouwd te worden als gewone burgers. In het najaar van 1655 werd de Raad van State nogmaals om advies gevraagd in de kwestie Caenen,

³³⁰ JAM, AK II, 121: 1655 januari 8 en 155: 1656 maart 17.

³³¹ ARA, StG, lias 5832: Rietraet aan HoMo, 1655 juli 13.

maar de hierboven weergegeven motivering werd toen in vrijwel gelijke bewoordingen herhaald³³².

Hoe het Christiaan Caenen verder verging blijkt niet uit de beschikbare gegevens. Zijn aanvraag om toelating tot de gereformeerde kerk in maart 1656³³³ kan een aanwijzing zijn, dat hij toen genoegdoening verkreeg of verkregen had. 's Mans lotgevallen zijn ook van minder belang; hier gaat het om de houding van de Staten-Generaal ten overstaan van uittredende kloosterlingen. De Staten hebben, evenmin als hun voornaamste adviseur de Raad van State, nooit hun stellingname in deze kwestie uitdrukkelijk en omstandig gemotiveerd, waardoor de mogelijkheid ontbreekt tot een diepgaande beoordeling van het door hen ingenomen standpunt. In grote lijnen is hun opvatting overigens wel duidelijk.

Als overheid die de gereformeerde confessie toegedaan was, konden de Staten geen kloostergeloften erkennen. Voor hen waren religieuze particuliere personen, die in een niet erkende gemeenschap leefden. Maar omdat dergelijke gemeenschappen nu eenmaal bestonden bij de overgave van Maastricht en de Staten beloofd hadden het bestaan van de gemeenschappen te tolereren, waren zij bereid de kloosters in stand te houden. Zodra echter een lid van een dergelijke gemeenschap uittrad, beschouwden de Staten dit als de handeling van een particulier, die wel in strijd was met het door hen niet erkende kerkelijke recht, maar in geen enkel opzicht misdeed tegen het wereldlijk recht, dat zij hanteerden. Bovendien raakte het de soevereiniteit der Heren Staten als de katholieken iemand lastig vielen, die overgegaan was tot de gereformeerde religie; zo iemand kon ipso facto aanspraak maken op hun steun.,

De kloosters achtten de Staten-Generaal steeds aansprakelijk voor het levensonderhoud, maar de bloedverwanten slechts als er geen andere rechtstreekse erfgenamen waren, zoals bij de ex-augustinus Caenen. Waren die er wel, dan lieten de Staten het bij een simpele poging de familie te laten meebetalen, maar dwingen deden zij de andere erfgenamen nooit. Van Hare Hoogmogenden zelf had de ex-kloosterling of ex-geestelijke alleen juridische steun te verwachten, want mij is geen enkel geval onder ogen gekomen, waarbij Den Haag last gaf een uitgetredene financiële steun te geven uit de landsmiddelen. Geld kreeg hij óf van zijn klooster óf van de diakonie. Deze laatste instantie trachtte de ondersteuning zo snel mogelijk te staken door de uitgetredene een postje te bezorgen, als hij al niet zelf zijn bestaan veilig gesteld had

³³² ARA, StG, lias 5832: Advies RvS over de zaak Caenen, 1655 juli 31 en oktober 9.

³³³ JAM, AK II, 1656 maart 17.

door dienst te nemen bij het staatse garnizoen in Maastricht. Op één punt dient hier nog de aandacht gevestigd te worden: het duidelijke onderscheid dat de Staten maakten tussen maastrichtse burgers, die de geestelijke stand vaarwel zeiden, en van buiten de stad gekomenen, die hetzelfde deden. De eerste categorie kreeg alle steun uit Den Haag om in Maastricht zelf aan een bestaan geholpen te worden, de laatste moest deze steun ontberen en genoegen nemen met een platonisch hulpbetoon. Tot welke complicaties dit aanleiding kon geven wordt ondubbelzinnig gedemonstreerd door de gebeurtenissen rond de overgang van de capucijn Munsterman tot de gereformeerde religie.

Hubertus Munsterman trad in het begin van 1662 uit het maastrichtse capucijnenklooster, waar hij geleefd had onder de naam van pater Desiderius Marcoduranus of van Düren, zo genoemd naar zijn geboorteplaats volgens het gebruik in zijn orde. Zijn uittreden werd de aanleiding voor een rel, die de turbulente dominee Hamerstede nog aanwakkerde door van de opname van de voormalige pater in de gereformeerde kerk een spektakelstuk te maken³³⁴. Munsterman was zonder middelen van bestaan. De diakonie moest hem onderstand verschaffen en ook geld voor een kostuum, dat hij echter zou moeten terugbetalen. De diakonie was niet scheutig. Voor het kostuum hield zij een collecte in de stad, want de ex-capucijn moest netjes voor de dag komen op de door Hamerstede geënceneerde plechtigheid in de Sint-Janskerk³³⁵.

Munsterman was nu wel gekleed, maar zijn toekomst zag er weinig rooskleurig uit. Dat hij op straat werd nageroepen en uitgescholden was nog tot daaraan toe, maar hij had geen middelen van bestaan en het werd een lijdensweg hem die te verschaffen. Hij was geen maastrichts burger, dus was er geen familie die aansprakelijk gesteld kon worden voor zijn onderhoud. Ook is er geen enkele poging ondernomen van zijn voormalige klooster geld los te krijgen; waarschijnlijk had hij in het maastrichtse klooster niets ingebracht. De stad weigerde iets te doen met een beroep op de krappe financiën, maar het lijkt er eerder op dat de stad niets wilde doen. Munsterman was geen inboorling en bovendien een bron van onrust door het stoken van dominee Hamerstede. Doelde de magistraat daar wellicht op, toen hij suggereerde dat de predikanten misschien iets voor hem konden doen en probeerde diezelfde magistraat Munsterman de stad uit te werken door er op te wijzen, dat hij genoeg gestudeerd had om in het staatse

³³⁴ Sloots. Pater Bartholomeus d'Astroy; in: Publications 78-82 (1942-1946) 85-128, vooral 109-116. Heynen. Maastrichtse drukken; in: Publications 83 (1947) 33-37. Gedenkboek 1932, 137.

³³⁵ JAM, AK III, 27-28: 1662 januari 26 en 27 en 34-36: 1662 februari 3 en 7.

deel van het Land van Overmaze schoolmeester te worden³³⁶? Hare Hoogmogenden hielden zich er buiten. De commissarissen-deciseurs rapporteerden, dat Munsterman vanwege de Raad van State alimentatie zou krijgen en in de Meierij of elders een schoolmeestersplaats, maar er kwam weinig van terecht. De kerkeraad slaagde erin hem een stadspostje te bezorgen als controleur aan de Pieterspoort en Hamerstede beijverde zich zijn bekeerling onder te brengen eerst als schoolmeester in Voerendaal en later in Meerssen. Munsterman schijnt op schooldoen niet gebrand te zijn geweest: in 1668 besloot de classisvergadering, dat hij zelf in Meerssen zijn ambt zou moeten waarnemen, zo niet zou een ander aangesteld worden en dat was de laatste keer, dat de vroegere capucijn in de stukken vernoemd wordt³³⁸. Kerkeraad en classis hielden zich jarenlang bezig met Munsterman aan een baan te helpen. Geen enkele maal deden zij een beroep op de Staten om een helpende hand toe te steken, wat wel als bewijs mag gelden, dat predikanten en ouderlingen wisten dat zij van die zijde niets hoefden te verwachten voor iemand, die geen burger van Maastricht was en daardoor geen onderdaan van de Staten-Generaal.

Onderwijs en caritas

Onderwijs

De sluiting van het college der jezuiten in het voorjaar van 1638 en de verdrijving van de paters in de zomer van het volgende jaar maakte een einde aan het door de Sociëteit verzorgde onderricht aan de stedelijke latijnse school. De katholieke jeugd van Maastricht was daardoor verstoken van middelbaar onderwijs. Bij de in juni 1639 in de stad vertoevende commissarissen-deciseurs kwamen dan ook vragen binnen van burgers en meer in het bijzonder van het Sint-Servaaskapittel, of de toen nog niet uitgebannen jezuiten hun school zouden mogen heropenen. Men wilde daarover klaarblijkelijk zekerheid hebben om voor het begin van het nieuwe schooljaar tijdig maatregelen te kunnen ne-

³³⁶ JAM, AK III, 36-37: 1662 februari 17. ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 59: Magistraat aan HoMo, 1662 juni 17.

³³⁷ Flament III, 174: 1662 augustus 30.

³³⁸ JAM, AK III, 94-95: 1662 december 15 en 22 en aldaar, 152: 1663 september 28. SAM, 86, RV, 8: 1663 september 25. JAM, Acta classis I, 193 verso: Vergadering te Maastricht, 1663 juli 24 ad art. 5; 197 verso: Maastricht, 1663 oktober 2 ad art. 14; 198 verso: Maastricht, 1664 januari 29 ad art. 2; 200 recto: Valkenburg 1664 mei 6 ad art. 9; 221 recto: Maastricht, 1666 oktober 12 ad art. 19; 280 recto: Maastricht, 1668 oktober 16.

men, indien dit niet het geval mocht zijn³³⁹. De staatse commissarissen-deciseurs gaven op deze vraag geen rechtstreeks antwoord, maar de jezuïeten werden intussen de stad uitgedreven, waardoor hervatting van hun onderwijs uitgesloten was. De katholieke burgerij wendde zich toen tot de in de herfst van 1639 te Maastricht verblijvende gedeputeerden uit de Raad van State met het verzoek een latijnse school te mogen oprichten, waarop zij recht meende te hebben krachtens de bij de capitulatie toegestane vrijheid van godsdienst. De rector van de school zou aangesteld worden op een jaarsalaris van zeshonderd gulden maastrichts, evenveel als aan de rector van de gereformeerde latijnse school van stadswegen uitbetaald werd. Conform een reeds in de zomer van 1639 door commissarissen-deciseurs uitgebracht advies achtten ook Hare Hoogmogenden het alleszins billijk, dat de roomsen voor hun school een bedrag van de stad genoten gelijk aan dat der gereformeerden. Er werd slechts één beperking opgelegd: de katholieke latijnse school mocht in geen geval gedreven worden door jezuïeten³⁴⁰.

Na deze gunstige beslissing van de Staten-Generaal ging er nog een jaar overheen, aler de twee stadskapittels op 5 oktober 1640 tot overeenstemming kwamen om gezamenlijk een latijnse school op te richten³⁴¹. De overeenkomst wijst er allereerst op, dat het middelbaar onderwijs in Maastricht stilgelegd heeft, doordat alle pogingen faalden om de scholen der jezuïeten te heropenen. Voor de ouders betekende dit een ernstig ongerief, want zij moesten hun kinderen met grote onkosten buiten de stad op school doen. Het plan leraren aan te stellen uit een der maastrichtse mannenkloosters stuitte af op allerlei – niet genoemde – moeilijkheden. De kapittels hadden daarop zelf het heft in handen genomen en in overleg met de luikse hoogschout Creusen en de dito burgemeester Beutenaeken aan het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe gevraagd op zijn gebied een latijnse school te openen. De kanunniken zagen daartoe niet onmiddellijk gelegenheid: de plaats die het meest geschikt was voor de school, kon voorlopig niet gebruikt worden wegens herstelwerkzaamheden aan de kapittelklokken. Intussen verstreek Sint-Remigiusdag (1 oktober), begindag van het nieuwe schooljaar, en de school was er nog steeds niet. Het kapittel van Sint-Servaas verklaarde zich toen bereid de vijf jaarklassen „van de figuren tot rhetorica inclusive” in zijn gebouwen onder te brengen.

³³⁹ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 16: Rapport CCDD, 1639 juni.

³⁴⁰ ARA, StG, lias 5822: Gedeputeerden RvS aan HoMo, lectum 1639 oktober 6.

³⁴¹ Doppler, Charters, 883: 1640 oktober 5. Originele tekst: RAM, doos 48, OLV XVI 1600-1660, gepubliceerd door Welters in: Maasgouw 44 (1924) 8-9. RAM, SS, 5, Registrum, 62 recto: 1640 oktober 5.

Geschikte lokalen werden gevonden in die van de voormalige kapittel-school. Voor de financiën hoefden de kapittels niet te zorgen. De rector en zijn twee helpers verdeelden onderling de zeshonderd gulden, die de stad eertijds uitkeerde aan de jezuiteten. Dit bedrag zou aangevuld worden uit de maandelijks schoolgelden, die de leerlingen betaalden met uitzondering van de zangertjes (choralen) van de twee kapittels, die vrijstelling genoten. Het toezicht op de school behield de scholaster van Sint-Servaas, maar zijn collega van Onze-Lieve-Vrouwe had het recht één van de twee leraren te benoemen.

De – gedeeltelijke – financiering van de latijnse school door de stedelijke regering leidde tot een geschil met het kapittel van Sint-Servaas over het benoemingsrecht met betrekking tot de leraren. De magistraat wilde dezen zelf benoemen, daar hij jaarlijks negenhonderd gulden aan de school spendeerde, zeshonderd uit de stadskas en driehonderd uit de schatkist van de prins-bisschop van Luik, waaronder waarschijnlijk de te Maastricht geheven luikse middelen verstaan zullen moeten worden. Het kapittel verzette zich tegen de inmenging van de magistraat: aanstelling van leraren behoorde tot de competentie van de scholaster. Het geschil werd uit de wereld geholpen door een in 1654 aangegane overeenkomst tussen deken en kapittel enerzijds en anderzijds de luikse notabelen hoogschout De la Montaigne, burgemeester Paludanus en oud-burgemeester Cauwenberg³⁴².

Voortaan zouden rector en leraren bij een vacature een nieuwe leraar kunnen voordragen, die dan zijn aanstelling zou krijgen van de scholaster samen met een deputatie uit de magistraat. Bij twijfel aan de geschiktheid van de voorgedragen kandidaat zouden scholaster en raadsdeputatie een nader onderzoek instellen. Voor alles diende er op gelet te worden, dat niets viel aan te merken op de katholieke rechtzinnigheid van de kandidaat. Rector en leraren moesten aan de stedelijke magistraat het verschuldigde respect betuigen; wie hierin tekort schoot, zou gestraft worden met inhouding van salaris. De leiding van de school zou altijd toevallen aan degene die in de hoogste klas – de rhetorica – les gaf, tenzij kapittel en magistraat een andere leraar geschikter achtten. De overeenkomst bevat verder een reglement voor de rector, de leraren en leerlingen. Deze overeenkomst doet het vermoeden rijzen, dat de magistraat minder gelukkig was met de gang van zaken op de katholieke latijnse school en de aanstelling van leraren als voorwendsel gebruikte om buiten het kapittel om aan ongewenste toestanden een einde te maken, wat het kapittel niet nam. De – luikse – magistraatsdeputatie, die met de kanunniken onderhandelde en later

³⁴² Doppler, Charters, 896: 1654 juli 11.

toezicht uitoefende op de benoeming van docenten kan ook gezien worden als vertegenwoordiging der ouders, daar de schoolbevolking uiteraard hoofdzakelijk gerecruteerd werd uit de kinderen der notabellen.

De katholieke latijnse stadsschool was een eliteschool, wat gereformeerde ouders er wel toe verleidde ook hun kinderen op deze school te plaatsen met voorbijzien van het verschil in confessie. De kerkeraad was dit een doorn in het oog. Hij fulmineerde daar geregeld tegen, doch slaagde niet erin het euvel voorgoed de kop in te drukken; ik wees daar reeds op in het derde hoofdstuk. Het aanzien van de school steeg nog meer door de belangstelling die de magistraat toonde. Afgevaardigden uit de stedelijke raad woonden de examens bij en voor de prijsuitreiking stelde de stad extra gelden ter beschikking, wat de nederduitse kerkeraad noopte bij de heren op het stadhuis om dezelfde gunsten te gaan bedelen³⁴³. Onder de leraren komen geen bekende namen voor – er zijn er trouwens slechts weinige bekend – met uitzondering van Bernard Heimbach, die in 1649 Vernulæus te Leuven opvolgde aan het Collegium trilingue³⁴⁴. In de stad waren de leraren geëerd om hun ambt. Toen rector Willem Oomen³⁴⁵ in 1667 pastoor van Sint-Matthijs werd, preees de magistraat bij zijn afscheid de uitstekende wijze, waarop hij en zijn mededocenten de stadsjeugd onderwezen, een lof die onderstreept werd met een geldgeschenk van tweehonderd gulden. Tezelfdertijd verzocht het lerarencorps bij de plechtige bekendmaking van de vrede met Engeland op de Markt aanwezig te mogen zijn, wat zij toch zeker niet gewaagd zouden hebben, als zij bij de stadsregering niet in aanzien hadden gestaan³⁴⁶.

Na de inname van Maastricht door Lodewijk XIV in 1673 keerden de jezuiten terug en namen het onderwijs aan de latijnse stadsschool over, wat het einde betekende van de school in de pandhof van Sint-Servaas. De docenten kregen in juli 1673 hun achterstallig salaris uitbetaald en bij de definitieve overname van de school door de jezuiten nog een gratificatie. De magistraat bedankte de leraren voor hun goede diensten en beloofde hun voorspraak bij het verkrijgen van beneficiëes, want als geestelijken konden zij nu weer opgenomen worden in het directe kerkelijke dienstwerk binnen Maastricht³⁴⁷.

³⁴³ JAM, AK I, 139: 1642 augustus 15. SAM, 86, RV, 502: 1668 november 12.

³⁴⁴ Daris. Histoire; I, 339.

³⁴⁵ Over hem: Doppler. Lijst van kanunniken; in: Publications 75 (1939) 243-244.

³⁴⁶ SAM, 86, RV, 348-349: 1667 september 12.

³⁴⁷ SAM, 87, RV, 362: 1673 juli 27 en 485-486: 1673 december 11. De opmerking van Habets. Geschiedenis; III, 533, dat de in SS opgerichte school bleef bestaan tot het einde der 18e eeuw is onjuist.

De Staten-Generaal bemoeiden zich nooit met de katholieke latijnse stadsschool, afgezien van hun toestemming deze in een of andere vorm te mogen voortzetten na de verbanning der jezuiten. Onderwijs was een plaatselijke zaak, waar de landsregering buiten stond. De stadsregering nam een opmerkelijk standpunt in. Uit het voorgaande is herhaaldelijk gebleken, dat het steeds de luikse magistratsleden waren die bemoeienis hadden met de katholieke stadsschool, terwijl het steeds brabantse magistratsleden waren, die zorg droegen voor de belangen van de gereformeerde zusterinstelling. Deze taakverdeling valt te verklaren uit de opvatting, dat het geven van onderwijs voor alles een taak van de Kerk was, waarbij de Staat slechts zijdelings een rol speelde. Vandaar dat het de Luikse Raad was, die als vertegenwoordiger van de katholieke landsheer de katholieke stadsschool onder zijn hoede nam, zoals de Brabantse Raad dit deed met de gereformeerde stadsschool. Kan dit gegeven ook een verklaring bevatten voor het feit, dat bij de herinrichting van het katholieke onderwijs allereerst gedacht werd aan het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe? Dat kapittel was immers luiks en daardoor nauwer verbonden met de katholieke landsheer dan dat van Sint-Servaas.

Op de nauwe binding met Luik wijst ook de extra toelage voor de leraren uit de luikse middelen, een tegenhanger voor de toelage uit de landsmiddelen der Staten-Generaal voor de gereformeerde school. Deze laatste leidde doorlopend een kwijnend bestaan vergeleken bij de katholieke school, maar dat lag wel voor de hand. De maastrichtse gereformeerden maakten zelfs in hun beste jaren tussen 1632 en 1673 hoogstens een kwart uit van de totale stadsbevolking, waardoor zij veel minder leerlingen konden leveren. Dit geringere aantal onderging nogmaals een vermindering door de sociale status van de gereformeerden, die gemiddeld lager geweest moet zijn dan die van het katholieke bevolkingsdeel. Exacte cijfers ontbreken helaas. Wij weten niets van het aantal leerlingen dat de twee latijnse stadsscholen bezocht, een lacune die wel nooit gevuld zal kunnen worden. Heel veel meer weten wij ook niet over de sociale stratificatie van het katholieke en gereformeerde volksdeel, maar deze lacune kan, tenminste voor een deel, gevuld worden door een minutieus onderzoek van notariële en andere vergelijkbare bescheiden uit de zeventiende eeuw. Zo lang dergelijke onderzoekingen niet gedaan zijn, blijft het gissen. Het gereformeerde deel van de maastrichtse bevolking werd echter in de eerste veertig jaren van het staatse bewind voor een aanzienlijk deel gerecruteerd uit de soldaten van het garnizoen, geen milieu waaruit veel adepten voor het middelbaar onderwijs zullen zijn voortgekomen. Het katholieke volksdeel daarentegen kon niet alleen qua aantal meer leerlingen leveren,

maar zeker ook door zijn gunstiger sociale opbouw: de gereformeerden telden waarschijnlijk meer minvermogenden, die geen schoolgeld konden betalen. Deze situatie had ook haar weerslag op de financiën van beide scholen: meer leerlingen van financieel meer draagkrachtige ouders betaalden een hoger totaalbedrag aan schoolgeld op de katholieke school, die bovendien kon rekenen op de steun van de stads-kapittels en andere katholieke instellingen in de stad. De gereformeerde school was hier in alle opzichten de mindere en geen concurrent voor haar katholieke tegenhanger. Er zijn dan ook ettelijke gevallen bekend, dat gereformeerden hun kinderen bij de katholieken ter school deden, terwijl het omgekeerde zich niet voordeed.

Vroegen de gereformeerden nog wel eens om steun voor schoolmeesters of schoolmeesteressen, waardoor hun basisonderwijs wel sporen naliet, het katholieke basisonderwijs viel geheel buiten de gezichtskring van de Staten-Generaal. Het ging na 1632 op de oude voet verder als een zuiver plaatselijke aangelegenheid, die geen repercussies wakte bij de landscolleges. Er valt dan ook niet meer over te vermelden dan het weinig, dat hiervóór in het eerste en derde hoofdstuk erover gezegd werd.

Caritas

De verzorging van armen, zieken en andere hulpbehoevenden door de katholieke caritas leed geen ernstige schade door de capitulatie van 1632. Kapittels, kloosters en parochies bleven in het bezit van hun goederen en inkomsten, waardoor zij hun liefdadig werk konden voortzetten. Helaas is daar weinig of niets van bekend en vooral het ontbreken van numerieke gegevens valt te betreuren. Daardoor kan ook niet afgewogen worden in welke mate de katholieke liefdadigheid getroffen werd door de in 1640 tot stand gekomen verdeling van de stedelijke, niet zuiver-kerkelijke, goederen en gelden bestemd tot onderhoud van hulpbehoevenden, een verdeling die ik beschreef in het derde hoofdstuk. Over het geheel genomen bleef de katholieke caritas zich bewegen binnen het kader, dat in het eerste hoofdstuk geschetst werd, want in de jaren tussen 1632 en 1673 ontwikkelden de katholieke maastrichtenaars slechts twee nieuwe initiatieven. Voor de verzorging van zieken en meer in het bijzonder pestslachtoffers poogden zij een klooster van grauwezusters binnen hun wallen te vestigen en voor het onderbrengen van katholieke weeskinderen streefden zij de oprichting van een weeshuis na. Het eerste initiatief mislukte aanvankelijk; het tweede gelukte.

De verpleging van pestlijders in Maastricht behoorde tot de taak der cellebroeders, met wie de stadsregering een contract gesloten had over hun plichten en rechten bij het uitbreken van de pest in de stad. De cellebroeders lichtten evenwel nogal eens de hand met de stedelijke reglementen. Bij de pestepidemie van 1664 dreven zij de nalatigheid zo ver, dat de stedelijke raad hen gelastte het pesthuis onmiddellijk te verlaten. Ter vervanging ontbood de stedelijke raad twee grauwezusters uit Hasselt, die na afloop van de epidemie voor hun goede diensten elk een gouden soeverein ontvingen³⁴⁸. De hulp van de twee zusters was zo goed bevallen, dat toen in 1669 een nieuwe epidemie uitbrak de stedelijke raad nogmaals besloot grauwezusters te vragen³⁴⁹. Zij kweten zich zo uitstekend van hun taak, dat de magistraat het besluit nam een poging te ondernemen een klooster van grauwezusters binnen Maastricht te krijgen, waarvoor uiteraard toestemming gevraagd moest worden in Luik en Den Haag. De stadsregering schreef aan de Staten-Generaal, hoe goed de zusters geholpen hadden bij de bestrijding van de epidemie in 1669. Vijf hasseltse zusters hadden zich bereid verklaard in de stad te komen wonen, waarmee de magistraat zich gelukkig prees, want deze zusters waren „... op de cure van pestilentielle ende andere besmettelijcke siekten affgerecht...”. Bij het verzoek werd een ontwerpcontract ingesloten, waaruit de Staten konden lezen, dat de oprichting van het klooster geen enkele financiële last op de stad zou leggen³⁵⁰.

De brabantse hoogschout Steven Groulart deelde het enthousiasme van de magistraat niet. Hij schreef op dezelfde datum aan de Staten, dat de magistraat voor de oprichting van het grauwezustersklooster gebruik wenste te maken van een fundatie afkomstig van de kapittelheer van Sint-Servaas, Martin Andreas van Buel³⁵¹; met nadruk stelde hij, dat hij meende zich te moeten verzetten tegen de stichting van een nieuw klooster in Maastricht³⁵². Hare Hoogmogenden verwezen het verzoek van de magistraat naar hun gedeputeerden tot de zaken van de Landen van Overmaze en besloten enige dagen later, dat de grauwezusters niet konden worden toegelaten³⁵³.

De zusters zijn er desondanks toch gekomen. Na de verovering van

³⁴⁸ SAM, 86, RV, 53-55: 1664 september 3 en 4, 58: 1664 september 8, 100: 1665 februari 9.

³⁴⁹ SAM, 86, RV, 606: 1669 juni 17.

³⁵⁰ ARA, StG, lias 5839: Magistraat aan HoMo, 1670 januari 29 met bijlage: Ontwerpcontract. SAM, 86, RV, 690: 1670 januari 29.

³⁵¹ Zie over hem: Doppler, a.w., 233-234.

³⁵² ARA, StG, lias 5839: Groulart aan HoMo, 1670 januari 29.

³⁵³ Flament III, 201-202: 1670 februari 1 en 8.

de stad door de fransen in 1673 diende de magistraat opnieuw een verzoek tot oprichting in, ditmaal bij Lodewijk XIV. De gevraagde toestemming werd vlot verleend en op 25 januari 1674 ondertekenden magistraat en zusters de overeenkomst, waardoor de oprichting van het klooster een feit werd. Bij de teruggave van Maastricht aan de Staten-Generaal aanvaardden dezen het nieuwe klooster als een fait accompli en lieten de zusters ongemoeid³⁵⁴.

De maastrichtse gereformeerden waren er zich zeer wel van bewust, dat zij in hun weeshuis een liefdadige inrichting bezaten, die de katholieken hen benijdden³⁵⁵. Toen er dan ook geruchten begonnen te lopen, dat dezen het plan koesterden een eigen weeshuis op te richten, verwekte die tijding onrust onder de kerkeradsleden. Zij namen zich voor hun oor goed te luisteren te leggen om te ontdekken, of het gerucht waarheid bevatte en zo nodig maatregelen te nemen, daar concurrentie van een katholiek weeshuis slechts nadelig kon zijn voor de eigen wezen³⁵⁶. De plannen voor de oprichting dateerden niet van vandaag of gisteren; reeds in 1649 had de luikse burgemeester De Grati een desbetreffend voorstel gedaan³⁵⁷. Pas in 1667 echter kwamen de plannen in een serieus stadium; speurende kerkeradsleden ontdekten, dat de katholieken al een veertigduizend gulden ingezameld hadden voor de beoogde stichting, waarop de kerkeraad alarm sloeg. Aan Hare Hoogmogenden werd een verzoekschrift verzonden de oprichting te stuiten als zijnde zeer nadelig voor het eigen weeshuis en de reeds ingezamelde collectepeningen in beslag te nemen ten bate van de gereformeerde wezen. Het laatste mag je reinste diefstal lijken, maar dat is toch niet zo. De kerkeraad motiveerde de inbeslagname van het geld niet, maar de gedachtengang die erachter steekt, valt wel te raden. Voor het houden van een collecte voor de wezen was toestemming nodig van de magistraat der stad, waartoe de gereformeerde weesmeesters elk jaar in februari of maart een aanvraag in moesten dienen. De katholieken hadden in alle stilte zonder vergunning en dus op onwettige wijze gelden opgehaald. Gewoontegetrouw verwezen Hare Hoogmogenden het verzoek van de maastrichtse kerkeraad aan de gedeputeerden voor de Landen van Overmaze³⁵⁸.

De Staten-Generaal schaarden zich aanvankelijk aan de zijde van de nederduitse kerkeraad door de goeverneur van Maastricht, de Rijn-

³⁵⁴ Von Geusau. Korte geschiedenis; in: Publications 31 (1894) 108-113.

³⁵⁵ ARA, StG, lias 5841: Weesmeesters aan HoMo, 1655 juli 9.

³⁵⁶ JAM, AK III, 344: 1667 januari 14.

³⁵⁷ SAM, 85, RV, 96: 1649 maart 16.

³⁵⁸ JAM, AK III, 356-357: 1667 april 15 en 22. Flament III, 190: 1667 april 29.

graaf, in het geheim – bij „gesloten missive” – opdracht te geven de stichting van een katholiek weeshuis tegen te werken; van een inbeslagname der gelden was echter geen sprake, al verboden Hare Hoogmogenden wel door te gaan met geld inzamelen³⁵⁹. Wat er zich in de zomer van 1667 precies heeft afgespeeld rond de oprichting van het katholieke weeshuis valt niet meer te achterhalen. Waarschijnlijk zijn de maastrichtse katholieken Luik gaan bewerken, want in oktober ging de prins-bisschop accoord met de oprichting. Het recht hiertoe leidde hij af uit zijn medesoevereiniteit onder verwijzing naar de door de Staten goedgekeurde oprichting van een gereformeerd weeshuis. Tevens machtigde hij de twee kapitteldekens en de vier stadspastors om samen met de luikse hoogschout een reglement op te stellen voor het katholieke weeshuis³⁶⁰.

De Staten-Generaal reageerden vrij laat op deze luikse goedkeuring. Eerst werd, op 31 maart 1668, advies gevraagd aan de gedeputeerden voor de Landen van Overmaze. Hun mening is niet bekend, maar zij kan niet afwijzend geweest zijn, daar Hare Hoogmogenden octrooi gaven voor de oprichting van een katholiek weeshuis te Maastricht en wel op verzoek van de brabantse dus gereformeerde burgemeesters Coninx en Hogendorp en pensionaris Pesters; een bewijs te meer dat men in de magistraat niet als kempfanen tegenover elkaar stond. De toestemming van Hare Hoogmogenden mag dan al niet met motieven toegelicht zijn geweest, de gedachtengang valt wel te reconstrueren. In 1640 hadden de Staten-Generaal de oprichting van een gereformeerd weeshuis goedgekeurd krachtens hun medesoevereiniteit over Maastricht. Welke rechtsgrond zouden zij dan nu kunnen aanvoeren om hun medeheer, de prins-bisschop van Luik, en zijn onderdanen in de stad een gelijk recht op een eigen katholiek weeshuis te ontzeggen? Stilzwijgend hebben de Staten zich dus aangesloten bij de door de prins-bisschop gehanteerde rechtsgrond, toen hij zijn goedkeuring hechtte aan de oprichting van het weeshuis. Bovendien zullen de Heren Staten niet blind geweest zijn voor de heilzame gevolgen van een dergelijke instelling voor het staats garnizoen, waartoe een aanzienlijk getal katholieke soldaten behoorde, want zij gaven alle civiele en militaire autoriteiten te Maastricht opdracht de nieuwe inrichting „te gedogen ende te gehengen”, daarmee hun geheime lastgeving van een jaar eerder intrekking. De toestemming van Hare Hoogmogenden ging vergezeld van twee beperkende bepalingen: alleen kinderen geboren uit twee katholieke ouders mochten in het katholieke weeshuis op-

³⁵⁹ SAM, 591, Octrooien weeshuis, 2: Resolutie HoMo, 1667 mei 16, ook bij Flament III, 190. JAM, AK III, 362: 1667 mei 20.

³⁶⁰ SAM, 591, Octrooien weeshuis, 1: 1667 oktober 13.

genomen worden en elke ondersteuning uit de lands- of stadsmiddelen werd op voorhand uitgesloten. Deze bepalingen bevatten een on-dubbelzinnige achterstelling bij het gereformeerde weeshuis, dat wel uit openbare kassen geldelijke steun ontving en kinderen uit gemengde huwelijken mocht opnemen³⁶¹.

In 1670 trokken de eerste wezen in het voormalige klooster van Sint-Annadal in de Kapoenstraat. Er werden een weesvader en weesmoeder aangesteld en de eerste huis aan huis collecte gehouden met assistentie van de twee jongste schepenen en gezworenen uit de Luikse Raad. Wat die collecte betrof werd het katholieke weeshuis volkomen gelijkgesteld aan dat der gereformeerden, met dien verstande, dat de collecte voor de gereformeerde wezen steeds een maand eerder gehouden werd dan die voor de katholieke³⁶².

Godsdienstig leven

Met het interne leven der parochies hielden de Staten zich zelden op, al besnoeiden zij na 1632 de triomfantelijke uiterlijke beleving van het na-trentse katholicisme. Als soeverein in Maastricht en voorstanders van de gereformeerde confessie meenden zij die uiterlijkheden niet te kunnen toestaan. De Staten hanteerden hier weer de enge uitleg van de bij de capitulatie toegestane godsdienstvrijheid, waar de katholieken een ruime interpretatie verwacht hadden, die hun oude gebruiken niet aangetast zou hebben. De beperkingen in de toegestane vrijheid van godsdienst maakten een einde aan de stedelijke processies vergezeld door de voltallige magistraat, een ongewilde demonstratie van de sedert 1632 verbroken eenheid van Kerk en Staat binnen Maastricht. De maandagse mis op het stadhuis voor het begin van de raadsvergadering kwam te vervallen. Na de opening van het nieuwe stadhuis op de Markt besloot de magistraat een gezamenlijk openingsgebed voor de raadszittingen te doen samenstellen. De luikse en brabantse pensionaris kregen opdracht samen een formulier op te stellen³⁶³, maar de heren schijnen er niet in geslaagd te zijn, want een dergelijk formulier werd nergens gevonden. Processies door de stad met begeleiding van de magistraat kwamen niet meer voor, maar die in elke parochie afzon-

³⁶¹ Flament III, 193-194: 1668 maart 14 en 31. SAM, 591, Octrooien weeshuis, 2: 1668 april 14.

³⁶² SAM, 591, Octrooien weeshuis, 3: 1670 februari 1. SAM, 86, RV, 692-693: 1670 februari 3 en 705: 1670 februari 17. ARA, StG, lias 5839: Groulart aan Ho-Mo, 1670 maart 5 [Sint-Annadal]. SAM, 87, RV, 5 en 92: 1670 maart 9 en 1671 maart 23 [collecte].

³⁶³ SAM, 86, RV, 44-45: 1664 juli 7.

derlijk op het patroonfeest van de kerk en bij andere gelegenheden bleven voortbestaan, mits zij gehouden werden binnen het kerkgebouw of op het terrein der kapittelimmuniteiten; daarbuiten mochten zij niet komen.

Onder de openbare processies kunnen ook de begrafenissen gerekend worden; tot welke moeilijkheden dat aanleiding gaf werd uiteengezet in het derde hoofdstuk. Naast de dood gaven ook de twee andere grote gebeurtenissen in het leven – geboren worden en huwen – aanleiding tot wrijving, doordat katholieken en gereformeerden een andere inhoud gaven aan de daarbij behorende sacramenten doopsel en huwelijk, welk verschil van opvatting vooral botste zodra er sprake was van gemengde huwelijken. Het ingrijpen van de Staten-Generaal was echter steeds een ingrijpen achteraf en dan nog gedwongen door verzoeken van gereformeerden, want de Staten hebben zich in hun houding en hun maatregelen met betrekking tot het katholieke godsdienstige leven nooit laten leiden door een vooropgezet plan. Rechtstreeks ingrijpen deden zij slechts als hun soevereine rechten in het geding kwamen. In alle andere gevallen grepen zij alleen maar onrechtstreeks in, daartoe aangezocht of gedwongen door maastrichtse vertogen, die hen noopten zich te mengen in de burgerlijke samenleving op terreinen, die zij waarschijnlijk liever overgelaten hadden aan de plaatselijke magistraat.

Processies

Reeds in de zomer van 1633 wezen de maastrichtse predikanten erop, dat de processies met meer luister gehouden werden dan voorheen om de gereformeerden te brutaliseren en te tergen. De Staten namen geen notitie van deze klacht en enkele jaren later moest dominee Ludovicus na zijn haagse reis in de kerkeradsvergadering meedelen, dat Hare Hoogmogenden in de processiekwestie niet van plan waren iets te ondernemen. Het gebrek aan medewerking van de zijde der Staten vindt mogelijk een verklaring in de bepaling van het vijfde artikel van de „Alde Caerte” van 1283, dat alle straten van Maastricht ongedeeld tweeherig waren³⁰⁴. Processies trokken op de openbare wegen dus altijd over ongedeeld territoir, waar de Staten-Generaal geen alleenrecht konden uitoefenen. Later zijn zij hierop teruggekomen, waarschijnlijk uit vrees voor verstoring van de openbare orde. De kerkeraad immers legde zich niet neer bij de afwijzende houding van

³⁰⁴ ARA, StG, lias 5821: ‘Plaintes’, [1633, juli] ad 2. JAM, AK I, 30: Rapport Ludovicus, 1636 mei 1 ad 12.

de heren in Den Haag en diende in 1637 een nieuwe klacht in bij de Raad van State, waaraan een voorstel gekoppeld was om de processies te beperken. De kerkeraad was bereid te erkennen, dat het kortweg verbieden van processies in strijd zou zijn met de bij de capitulatie toegestane vrijheid van godsdienst; deze vrijheid gaf evenwel aanleiding tot relletjes en daarom leek het de kerkeraad het beste de processies te beperken tot twee, die alleen rond de kerk zouden trekken – bedoeld werd de Sint-Servaas – met gelijktijdige afzetting van de toegangswegen door een soldatenwacht gevormd door niet-katholieke soldaten, gelijk dat in andere katholieke steden met staats garnizoen ook gebruikelijk was³⁶⁵.

De door de kerkeraad geuite vrees voor relletjes werd helaas kort daarop onderstreept door een incident tijdens een processie op 4 juli 1637. Een aantal soldaten stond langs de kant met gedekt hoofd toe te kijken. Een italiaans luitenant ontstak daarover in woede en begon de hoeden af te slaan. De officier werd aanstonds de stad uitgeleid, maar de kerkeraad oordeelde al dan niet terecht, dat de gereformeerden in groot gevaar verkeerd hadden door het optreden van de heetgebakerde luitenant. Ook nu namen Hare Hoogmogenden geen direct besluit, maar besloten advies te vragen aan de Raad van State en aan Frederik Hendrik³⁶⁶. Hun adviezen zijn helaas niet bekend evenmin als de nadere resolutie van de Staten-Generaal. Het is wel aannemelijk, dat hun besluitvorming geleid werd door de praktijk in andere katholieke steden met staats garnizoen. In later jaren immers trokken in Maastricht twee openbare processies over het kapittelterrein van Sint-Servaas, één op het feest van de stadspatroon en één op Sacramentsdag, en ook de soldatenwacht was daarbij present³⁶⁷, zoals de kerkeraad het allemaal voorgesteld had in 1637.

Moeilijkheden zijn er verder vrijwel niet meer geweest naar aanleiding van de stedelijke processies. Wel lette men er van gereformeerde zijde bijzonder nauwkeurig op, dat van de bestaande regeling niet afgeweken werd, wat vooral tussen 1660 en 1670 meer dan eens geprobeerd schijnt te zijn. Toen de pastoor van Sint-Catharina (Sint-Matthijs) met de jongemannen van zijn parochie in plechtige stoet wilde optrekken om deel te nemen aan de Sint-Servaasprocessie, werd

³⁶⁵ ARA, RvS, Resolutieregister 54, 215-216: Kerkeraad aan RvS, 1637 juni 17.

³⁶⁶ ARA, RvS, Resolutieregister 54, 208-209: 1637 juli 16. Flament II, 109: 1637 juli 17 en 18.

³⁶⁷ Gedenkboek 1932, 106-107, 187. Over de processies ook: RAM, SS, 5, Registrum, in de maanden mei en soms juni van elk jaar, waar geregeld de klacht weerkeert, dat de kanunniken van Onze-Lieve-Vrouwe schitterden door afwezigheid.

hem dit verboden³⁶⁸. In het klooster Sint-Annadal wilde de prior der paters bogaarden een processie invoeren in plaats van een eerder vastgestelde door de vicaris van Luik. Deze nieuwigheid verbood de brabantse hoogschout Groulart. Het verbod vloeide voort uit de algemene moeilijkheden rond Sint-Annadal, die eerder beschreven werden, en niet rechtstreeks uit bezwaren tegen processies, die op het kloosterterrein immers vrij waren. De bogaarden beliepen wel een rechtstreeks processieverbod, toen zij in plechtige stoet naar Onze-Lieve-Vrouwe wilden trekken, want dat was een ongehoorde nieuwigheid, waarin de bestaande regeling niet voorzag³⁶⁹. Hetzelfde motief werd gehanteerd om in 1666 het trekken van de sacramentsprocessie over het Vrijthof te verbieden. Verder dan het kerkhof van Sint-Servaas mocht die processie niet gaan, zoals al sedert zesendertig jaar de gewoonte was volgens besluit van de commissarissen-deciseurs, waarbij de termijn van zesendertig jaar wel wat ruim genomen is, want vóór de capitulatie trok de sacramentsprocessie door de gehele stad³⁷⁰.

De nederduitse kerkeraad ergerde zich doorlopend aan processies van bedevaartgangers, die van buiten uit niet-staatse gebieden door de stad trokken naar verschillende bedevaartplaatsen, waaronder vooral het sinds het begin der zeventiende eeuw opgekomen Maria-oord Scherpenheuvel. Een eerste klacht daarover dateert uit 1636. De processies van buiten zijn dan talrijker dan vóór de reductie der stad, zij geven veel ergernis en het vele vreemde volk is gevaarlijk in een vesting, zo klaagde de kerkeraad. De Staten reageerden niet eens lauw; zij deden gewoon niets. Vijf jaar later herhaalde de maastrichtse afvaardiging naar de Synode van Gelderland dezelfde klacht. Wat te doen, zo vroegen deputaten, tegen de processies naar Scherpenheuvel die van vijftig tot driehonderd man sterk zingend door Maastricht trekken? De gouverneur had dit nooit willen verbieden, zelfs niet toen de stad bloot stond aan een plotselinge overval. De synode bleef het antwoord schuldig, maar was op een eendere vraag in 1644 van oordeel, dat dergelijke processies verboden dienden te worden³⁷¹. Het doortrekken van bedevaartgangers is nooit verboden, mits zij het niet processie-gewijs deden, zoals blijkt uit enkele gegevens uit de jaren zestig³⁷².

³⁶⁸ JAM, AK II, 355: 1661 mei 6.

³⁶⁹ Flament III, 186: 1665 maart 10. JAM, AK III, 424: 1668 mei 18.

³⁷⁰ JAM, AK III, 315-316: 1666 juni 18 en juni 25.

³⁷¹ JAM, AK I, 34: 1636 oktober 10. RAA, AGS I: Zutfen, 1641 juli 28-31 en augustus 2 over het vijfde gravamen van Maastricht; Zutfen, 1644 juli [?] 28-31 over het zeventiende gravamen van Maastricht.

³⁷² JAM, AK II, 263-264: 1660 mei 7 en mei 21, 264: 1660 november 26, 334: 1661 april 29. JAM, AK III, 51: 1662 april 21. Flament II, 222: 1660 mei 29.

Toen kondigde de stadsomroeper luidkeels aan, dat bedevaarten de stad in plechtige processie zouden passeren. De militaire gouverneur en de brabantse hoogschout ontvingen daarop uit Den Haag bevel er een einde aan te maken en de processies uit Aken en Keulen tegen te houden; als gewone reizigers en dus niet in optocht mochten de pelgrims de stad wel passeren. Ook het doortrekken van processies in de Landen van Overmaze verboden Hare Hoogmogenden, maar tegen een processie uit Canne via de Vroenhof werd niets ondernomen³⁷³.

Huwelijken

Sedert de volledige calvinisering van de Brabantse Raad nam de magistraat niet meer 'indivies' deel aan stedelijke processies en bleven de plechtige ommegangen door de stad achterwege. Ook op een ander en meer persoonlijk terrein werd de verbroken eenheid van Kerk en Staat gedemonstreerd en wel bij de huwelijksluiting. Vóór 1632 was het sluiten van een huwelijk een kerkelijke zaak onderworpen aan het kerkelijk recht en voorbehouden aan het oordeel van de kerkelijke rechter, waarop alleen een uitzondering gemaakt werd voor strafzaken; in alle burgerlijke huwelijkszaken was evenwel uitsluitend de kerkelijke rechter bevoegd, doordat de Kerk sedert de twaalfde eeuw de opvatting huldigde, dat het huwelijk als sacrament een zaak 'mere spiritualis' was, die geen zeggenschap van de wereldlijke rechter kon gedogen. De wereldlijke overheid sloot zich in haar huwelijkswetgeving nauw aan bij de kerkelijke opvatting en wanneer zij zich in huwelijkszaken mengde, verzette de Kerk zich – en meestal met succes – tegen die bemoeienis van wereldlijke rechtbanken. Ook in Maastricht komt deze onthouding van de wereldlijke overheid tot uitdrukking in het stedelijk recht, dat slechts een bepaling kende ter bestrijding van overspel en verder niets³⁷⁴.

Het Concilie van Trente keerde zich in het huwelijksdecreet Tametsi tegen de geheime huwelijken door de huwelijksluiting in tegenwoordigheid van een priester en twee getuigen verplichtend te stellen. De priester was niet aanwezig als bedienaar van het sacrament, want volgens de kerkelijke leer zijn het de huwenden die elkaar het sacrament toedienen. De aanwezigheid van een priester – bij voorkeur de pastoor der parochie – en twee getuigen was daarentegen vereist om de open-

³⁷³ ARA, RvS 1702, Verbalen Maastricht, 28 recto: 1663 maart 5. JAM, Acta classis II, 43 en 46: 1671 juni 16 en oktober 6. Het Gedenkboek 1932, 106-107 spreekt over de processies te fragmentarisch over een veel grotere periode, waardoor onjuistheden inslopen.

³⁷⁴ Van Apeldoorn. Geschiedenis, 38-42. Crahay. Coutumes, 107-108.

baarheid van het huwelijk te garanderen en elke heimelijkheid te voorkomen. Daarenboven moesten aan de huwelijksluiting drie roepen voorafgaan, doordat de pastoor op drie achtereenvolgende feestdagen onder de hoogmis het voorgenomen huwelijk aankondigde voor de gehele parochie. Elke gelovige kreeg daardoor gelegenheid mogelijk aanwezige huwelijksbeletselen tijdig bekend te maken, een voorschrift dat zijn oorsprong vond in een besluit van het in 1215 gehouden Concilie van Lateranen. Het huwelijksdecreet Tametsi kreeg een verplichtend karakter, zodra het in een plaats openlijk afgekondigd was. In het bisdom Luik gebeurde dit in 1567 onder bisschop Gerard van Groesbeek³⁷⁵.

Volgens de gereformeerde opvatting was het huwelijk geen sacrament, waardoor het niet viel onder de uitsluitende rechtsbevoegdheid van de Kerk maar onder die van de Staat. Daar het huwelijk echter een goddelijke instelling bleef, voelde de gereformeerde kerk zich verplicht de huwelijksluiting te begeleiden door de kerkelijke bevestiging en het stellen van huwelijksbeletselen. Uit de tijd vóór de reformatie werd de verplichting van de drie roepen overgenomen met een verscherping: bij het achterwege blijven van de drie roepen was het gesloten huwelijk ipso facto van nul en generlei waarde³⁷⁶. De katholieke kerk kende deze sanctie niet. Het achterwege blijven van de drie roepen maakte de gehuwden strafbaar, maar hun huwelijk werd er niet ongeldig door. Het decreet Tametsi hield rekening met de mogelijkheid, dat kwaadwillenden misbruik zouden maken van de drie roepen door huwelijken onder nietige voorwendsels te stuiten. Daarom laste het decreet de bepaling in, dat naar het voorzichtig oordeel van de ordinarius de roepen tot één beperkt mochten worden of zelfs geheel achterwege konden blijven³⁷⁷.

In de zomer van 1633 dienden de dominees in de het vorig jaar veroverde vesting Maastricht hun 'Memoires' in bij de Staten-Generaal ter bevordering van de reformatie in die stad en omliggende plaatsen. Met betrekking tot het huwelijk vroegen zij hierin om twee dingen. In de eerste plaats waren de indieners van mening, dat alle huwelijkszaken in de staats gebieden voortaan uitsluitend tot de competentie van de wereldlijke rechter zouden moeten behoren. Deze mening onderschreven de Staten niet, want hierop viel geen besluit. In de tweede plaats moest de katholieke geestelijkheid de plicht ingeschерт worden

³⁷⁵ Brecher. Die kirchliche Reform, 100. De regels en beslyuten van het . . . Concili van Trente, 303-304.

³⁷⁶ Van Apeldoorn, a.w., 70-73, 88.

³⁷⁷ Van Apeldoorn, a.w., 48. De regels en beslyuten, 384. Denzinger-Schoenmetzer, 1815.

elke huwelijksluiting te doen voorafgaan door de drie roepen. De dominees motiveerden dit voorstel door erop te wijzen, dat de gereformeerden vervreemd zouden worden van de religie. Zij bedoelden waarschijnlijk, dat hun lidmaten daardoor gemakkelijker een gemengd huwelijk konden aangaan, wat vaak de eerste aanzet zou zijn tot afval van de ware religie, want de Staten resolveerden op dit punt de magistraat van Maastricht aan te schrijven erop toe te zien, dat de drie roepen gedaan werden ter voorkoming en wering van alle geheime en onwettige huwelijken³⁷⁸.

Gemengde huwelijken werden door de gereformeerde kerk niet verboden maar wel ontraden³⁷⁹. In de kerkeradsacta komen dergelijke gevallen daardoor zelden voor en dan nog slechts in de eerste jaren. De vermelde gevallen wekken de schijn, dat de kerkeraad er alleen werk van maakte als prominente lidmaten met een katholiek wensten te trouwen, zoals de weduwe van het kerkeraadslid Gerrit van Valkenburg en de staatse kapitein Ter Aar³⁸⁰. Veel meer aandacht trokken in die beginjaren de huwelijken gesloten voor de stadspastors zonder dat de ook door de gereformeerden vereiste drie roepen of geboden eraan voorafgegaan waren. De luikse commissarissen-deciseurs gaven toe, dat de drie roepen evengoed door de katholieke kerk voorgeschreven waren en zij stelden – niet genoemde – middelen voor de pastors hiertoe te dwingen onder voorwaarde, dat de gereformeerde predikanten hetzelfde deden³⁸¹. Het punt waar het feitelijk om ging – het trouwen van soldaten voor stadspastors ‘onder de hand’, dus zonder roepen – omzeilden de luikse commissarissen-deciseurs echter door er niet over te reppen. Zij konden bezwaarlijk hierop ingaan, daar volgens het katholieke kerkrecht de stadspastors juist handelden, als zij soldaten zonder de voorafgaande drie geboden tot de huwelijksluiting toelieten. Soldaten konden immers gedwongen worden elk ogenblik van garnizoen te veranderen, waardoor de verloofde soldaat die trouwbeloften gedaan had, niet in staat zou kunnen zijn het huwelijk te voltrekken. Om vertraging te voorkomen, kon de pastoor in een dergelijk geval het huwelijk aanstonds voltrekken met dispensatie in de drie roepen³⁸².

³⁷⁸ ARA, StG, lias 5821: ‘Memoires’ [1633, juli] ad 4 en 18. Flament I, 69 ad 18. Over gemengde huwelijken te Aken: Brecher, a.w., 105 en 132. Over dezelfde materie: Van Apeldoorn, a.w., 166 en; Hubert. Les Pays-Bas espagnols, 258.

³⁷⁹ Van Apeldoorn, a.w., 166.

³⁸⁰ JAM, AK I, 12 en 18: 1634 februari 3 en december 23.

³⁸¹ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Luikse CCDD aan staatse CCDD, 1635 mei 9 ad 3.

³⁸² Zie bijvoorbeeld: Aertnys c.ss.r., *J. Theologia moralis secundum doctrinam S. Alfonsi de Ligorio*. Paderbornae 1906⁷; II, 280 sub 469, II.

De gereformeerden waren het met deze praktijk niet eens en zij wisten de Raad van State ertoe over te halen dergelijke met de kerkorde strijdige huwelijken te keren door de betrokkenen te bedreigen met krijgstuuchtelijke straffen. Deze gewetensdwang – veel soldaten waren immers katholiek – haalde niet veel uit; het is zelfs de vraag of de militaire gouverneur, de sinds 1633 katholieke hertog van Bouillon, zich wel liet spannen voor het karretje der predikanten. Ludovicus voelde zich gedrongen tijdens zijn bezoek aan Den Haag in het voorjaar van 1636 deze kwestie onder de aandacht te brengen van de Staten. Hare Hoogmogenden gelastten daarop, dat katholieke soldaten niet in een katholieke kerk mochten trouwen aleer zij drie roepen hadden laten gaan in de gereformeerde kerk, waarvoor zij een bewijs dienden te halen bij de duitse, gereformeerde, schoolmeester; magistraat en krijgsraad hadden toe te zien op de naleving van dit besluit. De kerkeraad besliste op deze mededeling van Ludovicus, dat de predikanten de garnizoensofficieren zouden bewerken om hun soldaten te dwingen in de gereformeerde kerk te trouwen. Predikanten en ouderlingen waren dus ‘plus papiste que le pape’, in casu de Staten-Generaal, uit misplaatste bekeringsijver, want zij lieten notuleren te „ . . . presumeren dat daer door nu ende dan wel eenige soldaten met haer vrouwen tot de ware religie sullen gebracht worden . . . ”³⁸³.

Het valt te betwijfelen, of dit besluit van Hare Hoogmogenden en het nog verder gaande van de kerkeraad veel resultaat boekten. In 1656 kwamen predikanten en ouderlingen immers op deze zaak terug. Zij klaagden bij de hoge overheid in Den Haag, dat veel soldaten en andere onderdanen der Staten zonder geboden bij de katholieken trouwden, en verzochten maatregelen „ . . . ten besten vande Republicque ende Kercke . . . ”. Hare Hoogmogenden namen een voor de kerkeraad gunstige resolutie op deze klacht. In de eerste plaats schreven zij voor, dat katholieke burgers hun huwelijksgeboden door de magistraat zouden laten aantekenen, waardoor dus toezicht mogelijk werd op de huwelijken van brabantse onderdanen. In de tweede plaats kreeg de gouverneur der vesting opdracht al zijn opperofficieren te gelasten hun soldaten slechts toestemming tot trouwen te geven onder voorwaarde, dat zij beloofden hun huwelijk te doen voltrekken „ . . . in het gesigt van de gereformeerde kercken . . . ”, wat wel zo verstaan moet worden, dat zij drie roepen moesten laten gaan in de gereformeerde kerk. Zo was het besluit, maar de praktijk was anders. Honderd jaar later werd geconstateerd, dat deze resolutie der Heren Staten nooit ten uitvoer

³⁸³ ARA, RvS, Resolutieregister 52, 533: 1635 november 29. JAM, AK I, 29-30: Rapport Ludovicus, 1636 mei 1 ad 7, 31-32: Vergadering kerkeraad, 1636 juni 24.

was gelegd³⁸⁴. De kerkeradsnotulen zwijgen na 1656 over de soldaten-huwelijken, waaruit zou afgeleid kunnen worden, dat de kwestie naar genoegen geregeld was. De gesignaleerde constatering van een eeuw later wijst evenwel in een andere richting: magistraat en garnizoens-commando weigerden of zagen geen kans de resolutie der Staten-Generaal uit te voeren en de kerkeraad, die het aan machtsmiddelen ontbrak, legde daarop het hoofd in de schoot.

De gunstige reactie van Hare Hoogmogenden op het verzoek van de kerkeraad in mei 1656 kan teweeggebracht zijn, doordat zij enkele maanden eerder het „Echtreglement voor de Generaliteit” hadden afgekondigd³⁸⁵. Maastricht was als „staet ende lande particulier” géén generaliteitsland; het echtreglement had aldaar dan ook geen kracht van wet en in de codificatie van het maastrichtse recht – het Recueil der recessen van 1665 – wordt met geen woord gerept van het Echtreglement voor de Generaliteit. Toch waren toen al sinds enige jaren krachten aan het werk, die dreven naar een invoering van de generaliteitsbepalingen ter zake. Omstreeks 1660 schijnen de scherpste kanten van de geloofstegenstelling tussen katholiek en protestant zo ver te zijn afgesleten, dat het zuidnederlandse episcopaat in 1664 met klem moest waarschuwen tegen het aangaan van gemengde huwelijken. Ook in Maastricht schijnt omstreeks dezelfde tijd een parallelle ontwikkeling te hebben ingezet, daar de acta van de kerkeraad in 1662 herhaaldelijk met ontsteltenis meldden, dat er weer een gemengd huwelijk gesloten was³⁸⁶. Een afdoende remedie tegen dit euvel vormden het eerste, tweede en vierde artikel van het Echtreglement, die toelating tot de huwelijksluiting afhankelijk stelden van de toestemming van magistraten en kerkeraden en elke inmenging van de katholieke geestelijkheid uitsloten. Het ligt voor de hand, dat de maastrichtse kerkeraden en hun aanhang het Echtreglement graag ingevoerd zagen tot handhaving van hun autoriteit en ter voorkoming van het afbrokkelen van hun gemeenten door het aangaan van gemengde huwelijken. Van een rechtstreekse actie van de kerkeraden om het Echtreglement geheel of gedeeltelijk verplicht te stellen voor de Maasstad is mij overigens nergens iets gebleken. Het waren de wereldlijke autoriteiten – de magistraat, de brabantse hoogschout – die streefden naar een regeling van het huwelijksrecht binnen Maastricht.

Voorheen behoorde de berechting van huwelijkszaken tot de com-

³⁸⁴ Flament II, 198-199: 1656 mei 15, aangevuld uit het resolutieregister op het ARA. ARA, StG, lias 5863 [oude nummering]: 1758 maart 31.

³⁸⁵ Tekst van het Echtreglement bijvoorbeeld in: Blécourt-Japikse. Klein plakkaatboek, 275-287.

³⁸⁶ Hubert, a.w., 143. JAM, AK III, 1662 passim.

petentie van het seendgerecht voorgezeten door de aartsdiaken, wiens rechten in de loop der eeuwen daalden, totdat hij nog slechts enige invloed had op de huwelijksrechtspraak; al zijn andere rechten waren overgegaan op de bisschop³⁸⁷. In Maastricht gaf de tweehorigheid ook in huwelijkszaken aanleiding tot het sluiten van een compromis, waarbij de huwelijksrechtspraak noch een louter geestelijk-luikse noch een louter wereldlijk-brabantse zaak werd. Bij het concordaat van 1615 maakten de luikse en brabantse afgevaardigden de afspraak, dat de geestelijke jurisdictie in de stad zou blijven aan de aartsdiaken van Haspengouw en zijn vertegenwoordigers in Maastricht, een situatie, waarin de capitulatie van 1632 geen verandering bracht³⁸⁸.

Nog in 1664 werd de rechtsbevoegdheid van de aartsdiaken en zijn vertegenwoordiger in Maastricht erkend door de stedelijke regering in een echtscheidingsproces. Het jaar daarop is het roer echter om. Twee katholieken die scheiding wensen van tafel en bed mogen de uitspraak niet overlaten aan de aartsdiaken van Haspengouw, daar de Staten zijn rechten niet meer erkennen. Om rechteloosheid in dergelijke kwesties te voorkomen zullen de hoogschouten, burgemeesters en pensionarissen van beide zijden gezamenlijk een nieuwe regeling ontwerpen³⁸⁹. De luikse hoogschout *De la Montaigne* stelde toen de volgende echtscheidingsprocedure voor: katholieken wenden zich zonder onderscheid van brabantse of luikse geboorte tot de vertegenwoordiger van de aartsdiaken binnen Maastricht overeenkomstig het concordaat van 1615; gereformeerden onderwerpen zich aan de uitspraak van het brabantse gerecht, waarbij eveneens geen onderscheid gemaakt zal worden naar brabantse of luikse geboorte. De indivieze magistraat aanvaardde het voorstel van de luikse hoogschout onder voorbehoud van goedkeuring door de twee heren der stad.³⁹⁰

Uit Luik kwam geen reactie op dit compromis-besluit van de maastrichtse stadsregering, zoals te verwachten viel, want de luikse hoogschout zal wel niet op eigen houtje zijn voorstel in elkaar gestoken hebben. De luikse jurisdictie in huwelijkszaken was voor alle katholieken in de stad veiliggesteld door de bepaling, dat bij de berechting geen onderscheid gemaakt zou worden naar nativiteit maar uitsluitend naar confessie, waardoor katholieken nooit voor een gereformeerde rechter konden komen. De reactie van de Staten liet enige tijd op zich wach-

³⁸⁷ Feine. *Kirchliche Rechtsgeschichte*; I, 456.

³⁸⁸ Crahay. *Coutumes*, 255: Concordaat van 1615 ad 8. Yans. Note; in: *Annuaire de l'histoire liégeoise* 4 (1950) 302. RAM, doos 48, OLV XVI 1600-1660: 1626 april 14. Zie voor overeenkomstige situatie te Aken: Brecher, a.w., 16.

³⁸⁹ SAM, 86, RV, 49 en 117: 1664 augustus 25 en 1665 juni 8.

³⁹⁰ SAM, 86, RV, 119-120: 1665 juni 22.

ten, maar zij was negatief. De magistraat kreeg in februari 1667 last het Ectreglement voor de Generaliteit in zijn geheel te publiceren. De stedelijke regering raakte echter niet van haar stuk. Prat op haar autonomie besloot zij eerst eens door hoogschouten, burgemeesters en pensionarissen te laten onderzoeken wat er in het Ectreglement bruikbaar was voor de twee confessies in de stad. De uitslag van dit onderzoek zou meegedeeld worden aan de stedelijke raad en aan de beide heren, waarbij reeds vooraf het voorbehoud gemaakt werd in elk geval te zullen handelen „ . . . tot meeste tranquilliteyt ende stichtinge vande goede gemeente . . . ”³⁹¹. De maastrichtse regenten waren geen doctiele uitvoerders van haagse voorschriften. De uitslag van het van stadswege ingestelde onderzoek is niet bekend en evenmin of er ooit een publicatie in optima forma heeft plaatsgehad van het Ectreglement. De gebeurtenissen in de nu volgende jaren doen mij neigen tot een negatieve conclusie, waarbij het aangehaalde besluit van de individieve magistraat tot een commissoriaal onderzoek gezien moet worden als een bedekte weigering van de uit Den Haag ontvangen opdracht.

In ieder geval werd de toepassing van het Ectreglement binnen Maastricht gesaboteerd. Een weduwe van brabantse geboorte hertrouwde binnen negen maanden na de dood van haar man, dus binnen het zogenaamde besloten of rouwjaar (*annum luctus*), met een luikenaar, wat in strijd was met artikel 52 van het Ectreglement voor de Generaliteit³⁹². De brabantse hoogschout Groulart daagde de vrouw voor de schepenbank, wat protesten uitlokte niet alleen van de kanselier en de Geheime Raad van Luik en van de luikse vertegenwoordiger in Den Haag, Van der Veecken, maar ook van de aartsdiaken van Haspengouw. De maastrichtse schepenbank was niet erg gelukkig met het op haar rol gebrachte proces. Schepenen waren van oordeel, dat zij niet bevoegd waren het Ectreglement te doen naleven, daar het enige jaren eerder uitgegeven *Recueil der recessen* geen Ectreglement kende. Hare Hoogmogenden droegen hun commissarissen-deciseurs op bij hun komend bezoek aan Maastricht een nader onderzoek in te stellen. Uiteindelijk deed de schepenbank uitspraak, maar toen verhinderden de luikse commissarissen-deciseurs dat de veroordeelde brabantse vrouw de opgelegde boete betaalde. De Staten verwezen het geschil naar de gedeputeerden van de Landen van Overmaze, die er

³⁹¹ SAM, 86, RV, 285-286: 1667 februari 21.

³⁹² Blécourt-Japikse, a.w., 282 ad art. LII.

hoogstwaarschijnlijk ook niet uitgekomen zijn, want de zaak op zich bleef verder zonder gevolg³⁹³.

Eerst in 1670 resolveerden de Staten op hetgeen hun commissarissen-deciseurs in 1668 gerapporteerd hadden over de toepassing van het Echartreglement in Maastricht. Hare Hoogmogenden droegen de brabantse ambtenaren op een echartreglement te ontwerpen, waarbij rekening gehouden diende te worden met het tweeherig gezag en het onderscheid in confessie en nativiteit. Het ontwerp kon dus geen schabloon zijn van het Echartreglement voor de Generaliteit, wat Hare Hoogmogenden nog onderstreepten door erop te wijzen, dat de opstellers te werk moesten gaan, alsof hun concept bestemd was voor een afzonderlijke provincie. De wetgevende arbeid van de brabantse ambtenaren te Maastricht was geen succes beschoren. De luikse commissarissen-deciseurs toonden te weinig lust tot medewerking. Zij konden zich verenigen met de zienswijze van hun staatse collegae omtrent de huwelijksproclamaties, die het katholieke kerkrecht immers ook voorschreef, maar zij weigerden te tornen aan het pauselijk dispensatierecht. De Staten besloten hierop de Brabantse Raad aan te schrijven in nader overleg te treden met de Luikse Raad over de verplichting van de drie roepen vóór het huwelijk overeenkomstig het staatse Echartreglement. Verder zou de Brabantse Raad moeite doen deze regeling reeds provisorisch ten uitvoer te leggen en Den Haag goed op de hoogte houden over de uitslag, zodat Hare Hoogmogenden een resolutie konden nemen³⁹⁴.

De luikse agent Van der Veecken protesteerde tegen de scherpe houding der Staten, de brabantse hoogschout Groulart klaagde over de slappe houding der Staten en de Staten zelf bleven manmoedig volharden in hun pogingen een echartreglement voor Maastricht tot stand te brengen. De Heren Staten vroegen advies aan de landsadvocaten, die er ook niet uitkwamen. In hun advies wezen de juristen erop, dat sinds 1632 katholieken en gereformeerden hun eigen huwelijkswetten nageleefd hadden zonder dat dit ooit moeilijkheden gaf; alleen viel het hun op, dat er tegenwoordig zoveel katholieken met dispensatie huwden. Wegens de tweeherigheid was het Echartreglement van de Generaliteit nooit ingevoerd, maar misschien zou er voor elke confessie een apart reglement opgesteld kunnen worden; zo lang een dergelijke rege-

³⁹³ Flament III, 192-193 en 196: 1668 februari 9, april 11 en november 17 [er staat foutief: 16]. ARA, StG, lias 5836 [oude nummering]: 1758 maart 31. ARA, StG, 8902, Verbalen Maastricht: Rapport CCDD, 1668 bevat niets over deze kwestie.

³⁹⁴ Flament III, 204 en 206-207: 1670 juni 5 en november 1, aangevuld uit het resolutieregister op het ARA.

ling er niet was, konden de gereformeerden zich houden aan het generaliteitsreglement. De staatse commissarissen-deciseurs voor het jaar 1673 vonden in hun instructiebrief weer de opdracht gezamenlijk met hun luikse collega's een echtreglement op te stellen volgens de in 1670 geformuleerde voorwaarden. Het valt te betwijfelen of het nu wel iets uitgethaald zou hebben, maar de proef op de som kon niet meer genomen worden, want enige maanden later viel Maastricht in franse handen³⁹⁵.

In het voorgaande viel al enkele malen de term „pauzelijke dispensaties”, een apart chapter in het maastrichtse huwelijksrecht samenhangend met de in het bisdom Luik bestaande gebruiken bij het verlenen van dispensaties voor huwelijksbeletsel, vooral bloedverwantschap, en de drie huwelijksgeboden. De benaming „pauzelijke” dispensaties is in feite minder juist. Wel kwam de paus het alleenrecht toe in deze beletsel te dispenser, maar in het bisdom Luik, zoals in andere bisdommen in het Rijk³⁹⁶, was deze bevoegdheid reeds lang gedelegeerd aan de bisschop, de vicaris-generaal en zijn aartsdiakens. Volgens Paquay³⁹⁷ sloot de bisschop van Luik in 1608 een overeenkomst met de aartsdiakens, waarbij het recht tot het verlenen van huwelijksdispensaties voortaan alleen en uitsluitend bisschop Ernst van Beieren toegekend werd, een recht dat ook zijn opvolger Ferdinand van Beieren zich uitdrukkelijk voorbehold. Franzen tekent hierbij aan, dat het verlenen van huwelijksdispensaties ook aan het einde der zeventiende eeuw een alleenrecht was van de bisschop en zijn vicaris-generaal in de bisdommen Roermond en Luik, waar de aartsdiakens absoluut van uitgesloten waren³⁹⁸, een mening die ik niet kan onderschrijven. Franzen mag gelijk hebben, als hij zegt dat deze uitschakeling van de aartsdiakens in Roermond en Luik vergelijkbaar was met de toestand in vele andere duitse bisdommen, maar voor Luik is dit in zijn algemeenheid onwaar.

Tijdens zijn verblijf te Luik in de zomer van 1585 constateerde de keulse nuntius Bonhomini, dat de vicaris-generaal van oudsher huwelijksdispensaties verleende, die aan de paus voorbehouden waren. Bonhomini berichtte dit naar Rome, maar ontving geen antwoord; hij

³⁹⁵ ARA, StG, lias 5839: Protest van Van der Veecken, 1670 september; ook bij: Yans, a.w., 305. Aldaar, 12551, Loketkas processen, 168: Groulart aan Ho-Mo, lectum 1671 mei 15. Aldaar, lias 5840: Advies van de landsadvocaten, 1671 mei 21; lias 5841: Instructie CCDD, 1673 april 14 ad art. 26. Zie ook: Yans a.w., 309.

³⁹⁶ Mergentheim. Die Quinquennalfakultäten, passim.

³⁹⁷ Paquay. Les rapports diocésains, 163.

³⁹⁸ Franzen. Die kölner Archidiaconate, 298-299: 1612 maart 12 en 1676.

liet het er toen maar bij, daar hij bang was voor het wekken van nog meer weerstand tegen de afkondiging van de trentse conciliebesluiten, waarvoor hij in de eerste plaats naar Luik gekomen was. Ook in later jaren bleef de luikse vicaris-generaal dispensaties verlenen ondanks bezwaren van de Heilige Stoel, die zijn gezag uiteindelijk redde door de bisschop van Luik officieel de verlening van de reeds lang gegeven huwelijksdispensaties toe te staan³⁹⁹. Nu is het minder juist te zeggen, dat de luikse vicaris-generaal dispenseerde, want van oudsher deden dat de aartsdiakens, ook die van Haspengouw, waaronder Maastricht hoorde. Aan hun landdekens en hun pastoors verschaften zij daartoe formulieren voorzien van een rood zegel (*rubra sigilla; rouges scels*), waarop de dekens en pastoors nog maar de namen van de betrokkenen hoefden in te vullen om de gevraagde dispensatie in huwelijksbeletsen te verschaffen. Voor de aartsdiakens vormde dit recht een bron van inkomsten, wat voor hen een reden te meer geweest moet zijn eraan vast te willen houden⁴⁰⁰.

Dispensaties werden vooral gevraagd voor ontheffing van het beletsel van te nauwe bloedverwantschap en voor het verminderen of geheel achterwege laten der drie roepen voor het huwelijk. Met welke frequentie dit gebeurde is voor Maastricht niet bekend. Hélin⁴⁰¹ schrijft over Luik, dat daar tienduizenden brieven onder het rood zegel van de aartsdiaken uitgereikt werden, wat mij nogal overdreven in de oren klinkt. Hoeveel het er in Maastricht geweest zijn? Van Wintershoven noteerde uit twee bewaard gebleven registers van het landdekenaat Maastricht over de jaren 1606-1665 „... die personen . . . , die door naam of stand onze aandacht trokken en waarvan de afstammelingen nog in Maastricht en omstreken voortleven . . . ”⁴⁰². Zijn notities zijn dus verre van volledig. Over de periode 1632-1665 vermeldde Van Wintershoven in totaal vijftig huwelijken door maastrichtenaars gesloten onder het rood zegel, waarvan vijfentwintig in de jaren 1659-1665. Uit het eerste getal volgt, dat het vermoedelijk bij de landdeken geen storm liep van dispensatie zoekende trouwlustigen en uit het tweede getal, dat de frequentie omstreeks 1660 plotseling snel stijgt zonder dat daar een aanwijsbare reden voor is. Brecher constateerde voor Aken hetzelfde verschijnsel, maar gaf daar evenmin een verklaring voor⁴⁰³.

³⁹⁹ Mergentheim, a.w., 199-202.

⁴⁰⁰ Paquay. Jurisdiction, 88. Van Wintershoven. Uit de trouwboeken; in: Publications 38 (1902) 429.

⁴⁰¹ Hélin. La démographie, 95 noot 1.

⁴⁰² Van Wintershoven, a.w., 430.

⁴⁰³ Brecher. Die kirchliche Reform, 102-103.

Omstreeks dezelfde tijd klagen de acta van de maastrichtse nederduitse kerkeraad voortdurend over het sluiten van gemengde huwelijken zonder dat er enig besluit op valt of enige actie ondernomen wordt. Inhoeverre hier verband gelegd kan of moet worden met het veelvuldiger verlenen van huwelijksdispensaties onder het rood zegel is mij niet duidelijk, want de acta maken geen melding van deze voor katholieken bestaande mogelijkheid zonder veel omslag te kunnen trouwen. Ook van de zijde der burgerlijke brabantse autoriteiten wordt tegen het rood zegel aanvankelijk niet geageerd, totdat in het kielzog van de staatse pogingen voor Maastricht in een of andere vorm een echtreglement in te voeren tegelijkertijd de dispensatierechten van de aartsdiaken van Haspengouw de aandacht beginnen te trekken. De kwestie spitst zich dan toe op het huwelijk van Adriaan en Eleonora Valzolio, die naar de mening van de brabantse hoogschout Groulart verenigd zijn in een bloedschendinge echt, die kerkrechtelijk gedekt werd door een onder het rood zegel gegeven dispensatie van de aartsdiaken van Haspengouw.

De Valzolio's behoorden tot een familie van lombardhouders afkomstig uit Piëmont⁴⁰⁴. In 1657 kreeg Jan Baptist Valzolio voor vijftwintig jaar octrooi als tafelhouders van de bank van lening te Maastricht, waar hij woonde in het huis 'De Trappen' aan de Vissersmaas⁴⁰⁵. Zijn broer Adriaan trouwde op 28 oktober 1667 in Sint-Jacob met Eleonora Valzolio, dochter van Jan Baptist, na onder het rood zegel dispensatie te hebben verkregen voor het huwelijksbeletsel van te nauwe bloedverwantschap. Helemaal recht toe recht aan was deze dispensatie niet verkregen, zoals blijkt uit de op 14 april 1671 voor brabantse schepenen afgelegde verklaring van Arnold van Melbeek, pastoor van Sint-Nicolaas⁴⁰⁶. Adriaan Valzolio wendde zich tot de vicaris-generaal te Luik om dispensatie voor zijn voorgenomen huwelijk met de dochter van zijn broer. De vicaris-generaal verzocht daarop zijn officiaal te Maastricht, kanunnik Pruenen van Onze-Lieve-Vrouwe, een nader onderzoek in te stellen. Pruenen riep getuigen op, want er liepen geruchten dat Adriaan met Eleonora „familiaire conversatie” had onderhouden. Deze geruchten worden nergens bewezen, maar zij schijnen wel zo algemeen verspreid te zijn

⁴⁰⁴ Vreuls, E. *Miscellanea over de familie Valzolio*; in: *Publications* 63 (1927) 367-375.

⁴⁰⁵ ARA, RvS, Resolutieregister 77, fo. 364 verso - 365 recto: 1657 juli 7. Stokstraatgebied Maastricht, 188.

⁴⁰⁶ ARA, StG, 12551, Loketkas processen, 168: Verhoor van Arnold van Melbeek, 1671 april 14.

geweest, dat Adriaan sterk aandrang op dispensatie, daar Eleonora voor haar leven onteerd zou zijn en nooit een passend huwelijk meer zou kunnen sluiten, als zij geen verlof kreeg te trouwen met Adriaan. Na kennis genomen te hebben van de bevindingen van kanunnik Pruenen weigerde de vicaris-generaal aanvankelijk de gevraagde dispensatie. Adriaan Valzolio legde zich niet neer bij deze beslissing en liet rechtsgeleerden uit Leuven, Luik en Maastricht adviezen opstellen, die de vicaris-generaal op zijn eerder genomen besluit deden terugkomen. Adriaan en Eleonora kregen het gevraagde verlof en tevens toestemming buiten hun parochie te trouwen voor een priester van hun keuze.

Meer dan twee jaren na de huwelijksvoltrekking in Sint-Jacob werd het echtpaar in de zomer van 1670 in rechte aangesproken door de brabantse hoogschout Steven Groulart⁴⁰⁷. Naar de overtuiging van de hoogschout leefden de Valzolio's volgens het Echtegtement van de Generaliteit in een onwettig want bloedschendig huwelijk⁴⁰⁸; bovendien hadden zij hiertoe op onrechtmatige wijze dispensatie verkregen van de aartsdiaken, die in Maastricht geen jurisdictie bezat, waardoor zij als brabantse onderdanen misdaan hadden tegen de soevereiniteit van de Staten. De beschuldigingen van de hoogschout steunden op wel zeer losse gronden. Het staatse echtreglement had binnen Maastricht geen kracht van wet en de jurisdictie van de aartsdiaken in huwelijkszaken was steeds gepractiseerd sedert 1632 zonder ooit aangevochten te zijn. Het viel de echtgenoten en de eveneens beschuldigde vader van Eleonora dan ook niet moeilijk de actie van de hoogschout te doen staken. Op 7 september 1670 bevalen Hare Hoogmogenden Groulart de zaak te seponeren⁴⁰⁹. Maar de brabantse hoogschout liet niet af. Hare Hoogmogenden hadden de seponering gelast onder verwijzing naar het in de pen zijnde echtreglement en zodra dat stuk tot stand gekomen was, zou men ook in zaken als die van de Valzolio's kunnen optreden. Het echtreglement voor Maastricht kregen de commissarissen-deciseurs evenwel niet klaar in 1670, voor Groulart een graag aangegrepen motief zijn actie weer op te nemen, waartegen de luikse agent in Den Haag een protest indiende⁴¹⁰.

Dit luikse protest was voor de brabantse hoogschout aanleiding in

⁴⁰⁷ ARA, StG, lias 5839: Groulart aan HoMo, 1670 juni 3.

⁴⁰⁸ Blécourt-Japikse, a.w., 282 ad art. LVII.

⁴⁰⁹ ARA, StG, 12551, Loketkas processen, 168: Onderrichtinge met drye stuc-ken annex, receptum 1671 mei 8.

⁴¹⁰ ARA, StG, 12551, Loketkas processen, 168: Deductie raeckende de archidiaconale jurisdictie van Sijne Hoogheijt den Prince van Luyck over de catholijcke personen aldaer, exhibitum et lectum 1671 mei 8.

een veertien foliobladen tellend 'Bericht'⁴¹¹ zijn standpunt nogmaals omstandig uiteen te zetten op de deerniswekkende toon van de trouwe dienaar, die vóór alles het heil der Staten op het oog heeft. Veel nieuws bevat het langademige stuk niet. Groulart waarschuwt Hare Hoogmogenden tegen de zucht van de luikse prins-bisschop zijn macht in Maastricht op slinkse wijze te vergroten, waartegen de Staten zich naar Groularts oordeel niet krachtig genoeg verzetten. Het is onjuist, dat de luikse agent Ferdinand van der Veecken hem in de schoenen schuift plotseling begonnen te zijn met een actie tegen de huwelijksdispensaties. Hij ageerde daartegen immers reeds sedert zijn ambtsaanvaarding in 1664; Hare Hoogmogenden zijn daar evenwel nooit op ingegaan. De hoogschout vermag niet in te zien welke bezwaren er bij de bisschop kunnen bestaan tegen een goede huwelijkswetgeving in Maastricht. Dat is zonder meer in het belang van beide confessies en kan geen aantasting van de godsdienstvrijheid heten. Wel vindt Groulart de pauselijke dispensaties een ontoelaatbare inbreuk op de soevereiniteit van de Staten, waarbij nog komt dat het concordaat van 1615 in Maastricht nooit gepractiseerd is en de capitulatie van 1632 geen huwelijksdispensaties kende. De hoogschout moffelde hier maar even weg, dat huwelijksdispensaties een onvervreemdbaar bestanddeel uitmaakten van het katholieke huwelijksrecht en dat dit onderdeel voor de luikse commissarissen-deciseurs een breekpunt was om een gezamenlijk echtreglement met hun staatse collegae tot stand te brengen.

Wat meer in het bijzonder het huwelijk der Valzolio's betreft, brengt Groulart naar voren, dat hun dispensatie op valse gronden verkregen is. Naar zijn opvatting heeft Adriaan „vleselijke conversatie” met Eleonora alleen maar gesuggereerd en gefingeerde rechtsgeleerde adviezen doen uitbrengen om van Luik ontheffing te verkrijgen van het huwelijksbeletsel van bloedverwantschap in de tweede graad. Verder hadden de twee gelieven ook nog verklaard arm te zijn, wat zij als lombardbezitters helemaal niet waren. Tegen dit reeds eerder gemaakte verwijt hadden Eleonora en Adriaan zich verdedigd door erop te wijzen, dat zij arm waren op de zogenaamde italiaanse manier, dat wil zeggen: iedereen is arm die geen voldoende middelen bezit om te leven zonder ambt, handel of ander werk⁴¹².

Hare Hoogmogenden wendden zich tot de landsadvocaten om advies hoe verder in deze zaak te handelen. Het spoedig uitgebrachte advies maande tot grote voorzichtigheid. De landsadvocaten verwachtten slechts heil van een apart echtreglement voor Maastricht. Zo lang dit

⁴¹¹ ARA, StG, 12551, Loketkas processen, 168: lectum 1671 mei 15.

⁴¹² ARA, StG, 12551, Loketkas processen, 168: Verklaring van Peter Bernarts, rentmeester van de Heilige Geest, 1671 april 20. Mergentheim, a.w., 216.

er niet was, kon men maar beter alles bij het oude laten. Het was immers niet ondenkbaar dat acties van de brabantse hoogschout tegen katholieken zouden leiden tot dito acties tegen gereformeerden van de luikse hoogschout, wat onrust zou kunnen zaaien en dat diende bovenal vermeden te worden. De landsadvocaten raadden daarom aan Groulart het – weer – begonnen proces te doen seponeren⁴¹³. Welke resolutie Hare Hoogmogenden namen is niet bekend. Zeer waarschijnlijk conformeerden zij zich aan het advies van de landsadvocaten, want Groulart kwam eerst weer in het najaar van 1672 op de zaak Valzolio terug⁴¹⁴, een dienstijver die slechts te verklaren valt uit platte geldzucht van de hoogschout. In 1664 had Groulart bij Johan Baptist Valzolio vijfhonderd rijksdaalders geleend, misschien wel om de overname van het hoogschoutambt van zijn in dat jaar overleden vader te kunnen bekostigen. Groulart ontkende de lening niet, ofschoon hij een aanzienlijk lager bedrag noemde, maar de hoogschout wierp het verwijt verre van zich af, dat hij het met Valzolio op een accoordje had willen gooien⁴¹⁵. De lombardhouder deed Groulart een proces aan om het geleende geld terug te krijgen, wat de hoogschout zo krenkte, dat hij uit wraak het huwelijksproces tegen de familie aanspande. Volgens de Valzolio's liet Groulart merken genegen te zijn tot 'composeren': als de lombardhouder zijn rechtsvordering introk, zou de hoogschout de vervolging van het bloedschendig huwelijk staken. Valzolio zette echter door. Groulart werd veroordeeld tot aanzuivering van zijn schuld, waarna hij opnieuw het huwelijksproces op de rol wenste te brengen „uyt eene puijre passie" tegen de Valzolio's⁴¹⁶.

Hare Hoogmogenden wisten van verschillende zijden, dat de brabantse hoogschout in de zaak Valzolio trachtte te 'composeren', een vorm van ambtsmisbruik, die in de Republiek schering en inslag was. Voor Hare Hoogmogenden kan dat daarom geen directe reden geweest zijn Groulart te gelasten zijn actie tegen de familie Valzolio te staken. De redenen daarvoor moeten elders gezocht worden. De katholieke Valzolio's kon er moeilijk een verwijt van gemaakt worden, dat zij een volgens katholiek kerkelijk recht geldige huwelijksdispensatie verkregen hadden, alhoewel die dispensatie strijdig was met het Echtegtement der Generaliteit. Het generaliteitsreglement was te Maastricht niet rechtskrachtig en van katholieke zijde werd er terecht op gewezen, dat het vasthouden aan het katholieke huwelijksrecht na 1632 geen moeilijkheden veroorzaakt had, ook niet door de

⁴¹³ ARA, StG, lias 5840: Advies van de landsadvocaten, 1671 mei 21.

⁴¹⁴ Flament III, 213-214: 1672 september 13 en oktober 3.

⁴¹⁵ ARA, StG, 12551, Loketkas processen, 168: lectum 1671 mei 15.

⁴¹⁶ ARA, StG, lias 5840: Rekest van Adriaan Valzolio, lectum 1672 oktober 20.

handhaving van de aloude rechten in dezen van de luikse vicaris-generaal en de aartsdiaken van Haspengouw, die door Groulart gewraakt werden als een aanslag op de soevereine rechten der Staten. Hare Hoogmogenden konden hierin niet met Groulart meegaan. Het was immers zonneklaar, dat ook Luik partij was in het te Maastricht gepractiseerde huwelijksrecht, dat gold voor twee verschillende nationaliteiten. Hare Hoogmogenden erkenden dit luikse recht impliciet door te gaan onderhandelen over een afzonderlijk, maastrichts echtreglement naast dat der Generaliteit. In theorie hadden de Staten een reglement kunnen opleggen aan hun brabantse onderdanen, maar dat zou zeer ongewenste gevolgen kunnen hebben: schending van de bij de capitulatie beloofde vrijheid van godsdienst en het scheppen van een voortdurende haard van onrust, terwijl het geen oplossing zou betekenen voor de gemengde huwelijken van brabanters met luikenaars; bovendien bestond dan het gevaar dat gereformeerde luikenaars aan het katholieke kerkrecht onderworpen zouden worden, als Luik zijn onderdanen ook een echtreglement zou gaan opleggen in navolging van dat der Staten. Daarenboven waren Hare Hoogmogenden steeds erop bedacht Luik niet al te veel te stoten, wat omstreeks 1670 nog zwaarder woog nu een oorlog met Frankrijk in het verschiet lag. Ook in later jaren kwam het niet tot een regeling van het huwelijksrecht, zodat Maastricht tot het einde van het Ancien Régime in de wat krasse bevoordingen van Yans „... terre d'asile pour les contrebandiers de mariage . . . ” gebleven is⁴¹⁷.

De overige katholieke sacramenten hadden geen publiek-rechtelijk karakter zoals het huwelijk, waardoor er weinig moeilijkheden over ontstonden en de toediening ervan zelden de aandacht der Staten-Generaal trok.

De postacta van Dordt erkenden de geldigheid van het katholieke doopsel, mits er geen van de substantiële zaken die tot het sacrament behoorden, weggelaten waren. Was aan deze voorwaarde voldaan, dan mocht de katholieke doop niet meer herhaald worden⁴¹⁸. De maastrichtse kerkeraden sloten zich bij deze praktijk aan. Alleen verklaarden zij in 1656 de nooddoop van de vroedvrouw niet te erkennen en schreven zij voor jonggeborenen, die door een vroedvrouw gedoopt waren, over te dopen⁴¹⁹. Het motief voor dit besluit laat zich raden. Een door een katholieke vroedvrouw gedoopte zou allicht later voor

⁴¹⁷ Yans. Note; in: *Annuaire de l'histoire liégeoise* 4 (1950) 307.

⁴¹⁸ Wiltens. *Kerkelijk plakaatboek*, 124.

⁴¹⁹ JAM, AK II, 157: 1656 april 14. Vgl. ook: Ubachs, P. J. H. *De eed der maastrichtse vroedvrouwen*; in: *Maasgouw* 94 (1975) koln 44-48.

katholiek aangezien kunnen worden. Het overdopen in de gereformeerde kerk diende dan als plechtige onderstreping van zijn lidmaatschap van de gereformeerde confessie. De ouderling en schepen Frijs werd evenwel niet lastig gevallen. Hij was indertijd in Luik voor een priester met een katholieke vrouw getrouwd, waarvoor hij publiekelijk schuld bekende in de gereformeerde kerk. Toen hij later voor de kerkeraad geciteerd werd om berispt te worden over de katholieke doop van zijn kind, verklaarde Frijs doodleuk dat dit buiten zijn medeweten gebeurd was. De kerkeraad liet het er verder maar bij en deed geen enkele poging om het kind te laten overdopen⁴²⁰.

Bij de doop moest aangetekend worden, of de dopeling van luikse of brabantse geboorte was, wat de gereformeerden invoerden op verzoek van de hoogschout in 1657. Uit de handelwijze van de kerkeraad ten opzichte van Lambrecht Gysen blijkt, dat nationaliteit en confessie los van elkaar stonden. Gysen was getrouwd met een meisje uit Hasselt en de dopeling werd dus ingeschreven als zijnde van luikse geboorte. Een jaar later kwam Gysen vragen dit luiks te willen wijzigen in brabantse, waarop de kerkeraad niet onmiddellijk inging. Vader Gysen moest eerst maar eens bewijzen, dat de moeder van brabantse nativiteit was, wat hij vanzelfsprekend niet kon aantonen van een hasselts meisje en de zaak was van de baan⁴²¹.

Sterven en begraven gaven meer aanleiding tot meningsverschillen. In het derde hoofdstuk zette ik uiteen, wat een bezwaren kerkeraden maakten tegen het bijwonen van katholieke begrafenissen door hun lidmaten. Pijnlijk werd het echter als katholieken probeerden gereformeerden op hun sterfbed over te halen katholiek te worden of na hun dood katholiek te doen begraven, zoals in 1635 op weezinwekkende wijze gedemonstreerd werd.

In dat jaar overleed de jongste dochter van de gereformeerde Jan Baeyens, een meisje van vijftientig jaar. Terwijl de vader niet thuis was, kwam er een priester aan haar sterfbed die haar niet alleen dwong een testament te maken in het nadeel van vader en zuster maar ook dwong te biechten, te communiceren en het heilig oliesel te ontvangen. Na haar overlijden droegen vier soldaten met geweld het lijk in een open kist het huis uit en begroeven het in de kerk der paters augustijnen. Op verzoek van de vader bezocht een deputatie uit de kerkeraad de gouverneur der vesting, de hertog van Bouillon, die de soldaten gelastte het lijk terug te brengen in het sterfhuis. De kerkeraad droeg Jan Baeyens op het overleden meisje opnieuw bij de augustijnen te

⁴²⁰ JAM, AK I, 145, 185 en 224: 1642 december 15, 1644 mei 5 en juni 2.

⁴²¹ JAM, AK II, 181 en 262: 1657 maart 1 [Hoogschout] en 1660 april 9 [Gysen]. JAM, AK III, 8: 1661 oktober 14 [Gysen].

begraven zonder paapse ceremoniën. Hij gaf echter te kennen, dat hij zijn dochter liever begroef bij haar moeder op het kerkhof van Sint-Matthijs, hetgeen gebeurde⁴²².

Het is eerst weer rond 1660, dat dergelijke gevallen zich beginnen voor te doen. De kerkeraad benaderde de Staten-Generaal over de brutaliteit van de dominicanen, toen het minderjarige dochtertje van de brabantse raadsverwant en stadsbouwmeester Pesser (of Passer) in hun kerk begraven werd. Het staat er niet met evenveel woorden, maar zeer waarschijnlijk was Pesser gemengd gehuwd. In gemengde huwelijken bestond de gewoonte de pariteit tussen de confessies door te trekken in de opvoeding van de kinderen: jongens volgden de confessie van de vader, meisjes die van de moeder⁴²³. Dit gebruik kan een verklaring zijn voor het feit, dat de dochter van Pesser katholiek was en katholiek begraven werd. Hare Hoogmogenden maakten niet veel werk van het geval: de Rijngraaf moest Pesser en de prior der dominicanen verhoren en verder doen de stukken er het zwijgen toe⁴²⁴. Kort daarna waren het de capucijnen, die zich misdroegen. Wat de paters misdeden is niet bewaard gebleven, maar uit wat er wel bewaard is over dit geval kan worden afgeleid, dat zij een stervende gereformeerde tot het katholieke geloof overgehaald hadden. De kerkeraad diende een aanklacht in bij de Heren Staten, die enige weken later bij plakkaat een regeling uitvaardigden voor dergelijke geloofsovergangen in extremis. De maastrichtse priesters en kloosterlingen werd op straffe van onmiddellijke verbanning uit de stad verboden op verzoek van katholieke vrienden bij zieke gereformeerden te komen. Hare Hoogmogenden achtten een dergelijke handelwijze in strijd met de capitulatie. Wel mochten priesters een gereformeerde op zijn ziekbed bezoeken onder voorwaarde, dat de zieke bij zijn volle verstand tegenover de gereformeerde ziekentrooster of predikant verklaard had een priester te willen ontvangen. De gewetensvrijheid lieten Hare Hoogmogenden dus tot op zekere hoogte onverlet⁴²⁵. Het formele protest van de luikse

⁴²² JAM, AK I, 24-25: 1635 september 1 en 5. Eversen in: Maasgouw 9 (1887) 136 geeft een geheel afwijkende lezing, waar het Ludovicus is die het lijk laat weghalen en de hertogin van Bouillon, die het weer doet terugbrengen bij de augustijnen, maar ook zo blijft het een stuitend sollen met een overledene.

⁴²³ Voorbeelden van 'paritaire' huwelijken: Van Gelder. Getemperde vrijheid, 3 noot 5. Mentink-Van der Woude. De demografische ontwikkeling, 91 noot 129. Sloots. Bartholomeus d'Astroy; in: Publications 78 (1942-1946) 104 noot 87. Aanwijzingen in die richting ook bij: Sassen. Geschiedenis; in: Publications 57 (1921) 77-114.

⁴²⁴ Flament II, 224-225: 1660 juli 17. JAM, AK II, 299: 1660 november 26.

⁴²⁵ Flament II, 227: 1661 maart 11. Volledige tekst van het plakkaat: Wiltens, a.w., 626-627 en ook: Gedenboek 1932, 127.

hoogschout De la Montaigne tegen dit staatse plakkaat bleef zonder gevolg⁴²⁶.

In later jaren leidde het staatse voorschrift ertoe dat de laatste sacramenten ook aan zieken die van huis uit katholiek waren zonder enig uiterlijk vertoon werden toegediend⁴²⁷, maar dat was een uitbreiding van de strekking van het plakkaat van 1661, die Hare Hoogmogenden aanvankelijk niet ermee bedoeld hadden. Hun opzet kan oorspronkelijk immers geen andere geweest zijn dan het voorkomen van ongewenste katholieke propaganda en katholieke bekeringen ten nadele van de gereformeerde confessie. Als de maastrichtse geestelijkheid de overgang van een gereformeerde met triomfantelijke praal omgaf was dit niet alleen een anti-propaganda voor de gereformeerde confessie, maar ook voor de Staten-Generaal, die deze confessie voorstonden. Het laatste motief zal bij Hare Hoogmogenden zwaarder gewogen hebben dan het eerste; zij toonden immers doorlopend meer aandacht voor de handhaving van hun soevereiniteit, hun eer en aanzien dan voor de belangen van de gereformeerde confessie.

⁴²⁶ Daris. Histoire; II, 152.

⁴²⁷ Bachiene, 880-881.

Katholieken en gereformeerden

Tot nu toe is er voortdurend sprake geweest van wat ik de verticale verhoudingen zou willen noemen: de verhouding tussen gereformeerden en overheid en tussen katholieken en overheid in Maastricht. Slechts zelden en als terloops kwamen de horizontale verhoudingen ter sprake, het over en weer op elkaar reageren van de katholieken en gereformeerden als onderscheiden bevolkingsgroepen. De aard van het bewaard gebleven materiaal, dat veelal bestaat uit op ambtelijk niveau gewisselde brieven en andere stukken, brengt met zich mee dat onze kennis van de onderlinge betrekkingen tussen de aanhangers van de twee confessies niet meer dan oppervlakkig kan zijn, daar zowel de stedelijke als de landsoverheid slechts een matig of helemaal geen belang stelden in de meningen en gevoelens van hun onderhorigen. Gezag was van God gegeven en de stedelijke dragers van het gezag oefenden het uit krachtens hun geboorte in de regerende stand en hun aanwijzing als regeerders door de twee heren van Maastricht. De mensen waarover zij regeerden, hadden daartoe niets bijgedragen; hen hoefden de regeerders niet naar de ogen te zien noch hun hart te winnen voor hun bestuur. Handhaving van de 'gemeijne ruste' was de hoogste bestuurswijsheid, wat tot gevolg heeft gehad dat in de stukken wel óver maar niet dóór de geregeerden gesproken wordt, inzoverre zij niet behoren tot de leiders van de twee confessies. Volledig afwezig zijn de onderhorigen evenwel nooit, wat de mogelijkheid opent in zeer grove lijnen een schets te geven van de onderlinge verhoudingen tussen katholieken en gereformeerden in de jaren van het staatse medebewind over Maastricht tot aan het franse tussenspel van 1673 tot 1678.

Bij een vergelijking van de katholieke met de gereformeerde bevolkingsgroep is de laatste duidelijk in het nadeel, alhoewel het nadelige verschil met het vorderen der zeventiende eeuw aan scherpte inboet. Uit de door Kemp¹ becijferde bevolkingsgrootte van Maastricht per decennium kan berekend worden, dat de gereformeerden

¹ Kemp. Het verloop, 339-376.

gemiddeld twintig procent uitmaakten van de totale bevolking in de jaren tussen 1632 en 1673 (zie bijlage 3). In het eerste decennium bedroeg hun aandeel 21,8%, maar het grootste deel hiervan moet geleverd zijn door de officieren en soldaten van het garnizoen en niet door de burgerij, want de in 1658 aan Ludovicus gegeven attestatie vermeldt, dat in het eerste half jaar van zijn bediening het aantal lidmaten uit de burgerij klom tot 209, terwijl weer een half jaar later het aantal door de pest met de helft daalde². Het getal burgers onder de gereformeerden kan dus in het eerste decennium nooit hoog geweest zijn. Hoe de verhouding burgers-militairen in de volgende decennia lag, valt niet te zeggen. Het aantal burgers zal door immigratie met daarop volgende verkrijging van burgerrechten en door huwelijk en geboorte wel gestegen zijn, maar het aandeel der militairen, dus niet-burgers, bleef steeds groot³.

Militairen waren weinig in tel bij de burgerij. De klachten over hun gedrag en de veroorzaakte overlast zijn legio, uiteraard vooral in de oorlogsjaren tot omstreeks 1650; hoeveel te meer zullen de militairen met de nek aangezien zijn als ze bovendien nog gereformeerd waren ook. Het grote aantal militaire lidmaten kan het aanzien van de gereformeerden binnen Maastricht niet vergroot hebben, integendeel. De gereformeerde burgers vormden een 'gansch cleen hoopken', dat kunstmatig klein gehouden werd – zeker in de eerste jaren – door het verkrijgen van het burgerrecht bezwaarlijk te maken voor 'die van de religie'⁴. De geboren maastrichtenaars onder hen konden niet bogen op een grote naam of een groot vermogen en hoeveel te minder de immigranten, die in de tros van het staats leger naar Maastricht waren komen afzakken. In de stad moeten zij direct herkenbaar geweest zijn, niet alleen door hun afwijkend geloof, maar ook door hun andere taal en gebruiken, gelukzoekers uit het noorden belust op vette baantjes, die nog zo kort geleden tot de privileges behoorden van te goeder naam en faam bekend staande maastrichtse families. Eerst tegen het einde van de door mij bestudeerde periode worden zij 'salonfähig' en zien wij ook later bekende namen verschijnen als Hogendorp, Panhuys, Pestere.

Tijdens de na 1632 voortdurende oorlog werd het de gereformeerden zowel binnen als buiten Maastricht niet gemakkelijk gemaakt. In het verdrag van overgave hadden 'die van Maastricht' bij de Staten bedongen, dat alle burgers en geestelijken hun bezittingen vrij en onbelast mochten verkopen en ten allen tijde ongehinderd de stad konden

² Gedenkboek 1932, 55. JAM, AK I, 11-12: 1634 januari 1.

³ Gedenkboek 1932, 44 en 157-170.

⁴ Nauta. Maresius, 14 en bijlage V, 2.

verlaten (art. 10), waarmee aan het 'ius emigrandi'⁵ de ruimst mogelijke interpretatie gegeven werd. Daarnaast stonden de Staten toe, dat alle inwoners tot het einde van het jaar 1634 vrij in het spaanse gebied mochten verkeren om daar hun zaken te behartigen onder voorwaarde nochtans, dat zij van die vrijheid geen misbruik zouden maken om iets te ondernemen ten nadele van de Republiek (art. 11). De spanjaarden van hun kant stonden de vrijheid van verkeer in hun landen aan de maastrichtenaars toe door hen vrij en neutraal te verklaren bij schrijven van de Infanta aan de magistraat⁶.

Het verschil tussen de door de Staten en door de spanjaarden toegestane bewegingsvrijheid was niet alleen een termijnverschil. De Staten stonden die vrijheid toe aan alle maastrichtenaars zonder onderscheid van confessie, terwijl de spanjaarden alleen toestonden dat katholieke maastrichtenaars vrij in hun gebied kwamen. De nederduitse kerkeraad wist vrij spoedig te berichten, dat gereformeerde kooplieden te Brussel geen paspoort konden krijgen, doordat sommige (katholieke?) maastrichtse raadsleden 'quaet advys' gaven⁷, nadat reeds in het voorgaande jaar de Staten verzocht was de katholieke geestelijkheid, die vrij in spaans gebied kwam, te dwingen diergelijke vrijheid ook te bekomen voor de gereformeerde predikanten⁸. Beide malen hadden de Heren Staten niet gereageerd. Dat deden zij wel op de vraag van de stadscommandant Goltsteyn, of hij nog paspoorten kon verstrekken aan de burgerij, toen in het najaar van 1634 de voor twee jaar toegestane termijn verstreek. Hare Hoogmogenden wilden eerst even afwachten, wat de spanjaarden zouden doen. Als zij aan de burgers van de beide confessies, zonder enig onderscheid te maken, paspoorten zouden blijven uitreiken, kon Goltsteyn dit ook doen. Overigens had de burgerij van Maastricht zich te richten naar hetgeen gebruikelijk was in andere steden onder staats gezag⁹.

Een jaar later schreef Goltsteyn, dat de katholieken wel paspoort kregen van Brussel, maar de gereformeerden niet. De Raad van State adviseerde op dit bericht de katholieken dat voorrecht te ontnemen, maar Hare Hoogmogenden durfden of wilden dit niet doen zonder

⁵ Vgl. Hechel. Staat und Kirche, in het register s.v. Beneficium emigrandi.

⁶ SAM, 156, Missivenboek 1616-1645, 107: Isabella Clara Eugenia aan de magistraat, 1632 september 14, vermeld in een brief van 7 augustus 1634.

⁷ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Memorie voor HoMo ingediend door Ludovicus, Brelius en Baccart, 1634 juni 17 ad 9.

⁸ ARA, StG, lias 5821: 'Memoires' [1633 juli].

⁹ ARA, StG, Secrete resolutiën, 351: Niet gedateerde resolutie op vragen van Goltsteyn, los ingevoegd stuk tussen stukken van 30 september en 30 oktober 1634 ad vraag 27.

eerst Frederik Hendrik gehoord te hebben. Wat de prins ervan dacht, is niet bekend; te oordelen naar de verdere gebeurtenissen ontraadde hij de inperking van de bewegingsvrijheid der maastrichtse katholieken. De Staten verboden bij plakkaat dan ook slechts alle uitvoer van Maastricht naar spaans gebied en lieten het daar verder bij, ook toen later in het jaar de spanjaarden weer begonnen maastrichtse gereformeerden buiten de stad op te vangen en te rantsoeneren¹⁰.

De Staten-Generaal stonden machteloos. Dit was echter voor de nederduitse kerkeraad nog geen reden om zich in 1639 niet tot de commissarissen-deciseurs te richten met het verzoek te willen bevorderen, dat maastrichtse lidmaten bewegingsvrijheid zouden krijgen in spaans gebied, een verzoek dat mede ingegeven werd door het verlangen naar kerkuitbreiding. De in hetzelfde jaar eveneens te Maastricht vertoevende gedeputeerden uit de Raad van State werden immers ook benaderd en die heren constateerden twee dingen. Zij informeerden naar de afgifte van 'paspoorten' door de roomse geestelijkheid en bevonden dat deze niet meer zo veelvuldig gegeven werden als voorheen, maar de katholieken vrij buiten de stad konden komen en de gereformeerden niet. Deze onvrijheid had voor de kerkelijke gemeenten het onaangename gevolg, dat gereformeerden van buiten er niets voor voelden zich in Maastricht te komen vestigen, waardoor de gemeenten niet aangroeiden¹¹. De laatste overweging duidt erop, dat Ludovicus c.s. na een zesjarig verblijf in de Maasstad tot de slotsom gekomen waren, dat uit de inboorlingen weinig of geen toeloop te verwachten viel en dat zij daarom al hun hoop gesteld hadden op aanwas van buiten door immigratie van gereformeerden uit de omstreken van de stad. Zou het ook niet het voornaamste oogmerk van de paspoortenpolitiek der spanjaarden geweest zijn om de gereformeerde bevolkingsgroep zo klein mogelijk te houden, waardoor Maastricht een nog onzekerder bezit werd voor de Staten? De controle op de maastrichtse burgers werd de spanjaarden gemakkelijk gemaakt, doordat ze degenen die paspoort vroegen, verzochten een 'paschcedultien' te tonen, zoals de Synode van Gelderland het noemt¹². Gaat onder deze benaming het zogenaamde paasbriefje of biechtbriefje schuil dat een

¹⁰ Flament II, 72-73: Goltsteyn uit Maastricht, 1635 december 1 en advies RvS, 1636 januari 2. Groot placaetboek; I, koln 1122-1123: 1636 maart 21. Flament II, 90: 1636 juni 12. ARA, RvS, Resolutieregister 53, 205-206: 1636 juni 20. JAM, AK I, 32 en 34: 1636 juni 24 en oktober 10.

¹¹ JAM, AK I, 63: 1639 mei 6. ARA, RvS, 1701, Verbalen Maastricht: 1639 november 9.

¹² RAA, AGS I: Arnhem, 1640 juli 15-18, Gravamina der kercke van Maastricht ad 1.

katholiek ontving, nadat hij zijn paasbiecht gesproken had ten bewijze van het voldoen aan deze jaarlijkse verplichting? In elk geval was dominee Ludovicus ervan overtuigd, dat deze praktijk „veele hondert Nicodemieten (crypto-protestanten)” ervan weerhield openlijk toe te treden tot de gereformeerde kerk, gelijk hij de synode te Arnhem voorhield.

Ongeveer te zelfder tijd verzochten kooplieden uit Gulik, Aken en Luik, die te Maastricht een toevlucht gezocht hadden, om gelijke vrijheid van beweging als de katholieke burgers in de spaanse landen genoten. Toen de spanjaarden dit weigerden, bevalen Hare Hoogmogenden aan de Raad van State de katholieke burgers van Maastricht het vrije reizen in spaans gebied te verbieden; dergelijke reizen waren slechts toegestaan met staats paspoort, wat natuurlijk niet verstrekt zou worden zolang de spanjaarden weigerachtig bleven. Hare Hoogmogenden waren van oordeel, dat hun bevel niet in strijd was met de bij de capitulatie toegestane bewegingsvrijheid, want die stond dat slechts toe voor een termijn van twee jaar. Samenhangend met dit bevel aan de Raad van State verboden de Staten de geestelijkheid paspoorten op de vijand af te geven op straffe van gevangenneming, waarop Brussel verklaarde alle na 1632 in de Maasstad binnengekomen burgers voor goede prijs te verklaren¹³. Dit over en weer sancties uitleiden leidde uiteraard tot niets en het heeft tot 1648 geduurd, aler de gereformeerden buiten Maastricht konden gaan en staan waar zij wilden krachtens het te Munster gesloten vredesverdrag. De ongelijkheid van behandeling in de spaanse landen bleef in de resterende oorlogsjaren de aandacht trekken van de kerkeraad, die voor opheffing was, omdat daardoor het aantal lidmaten aanzienlijk zou toenemen, en van de commissarissen-deciseurs die evenals Hare Hoogmogenden in 1640 van oordeel waren, dat versterking van het gereformeerde element de Staten-Generaal een grotere kern van trouwe onderdanen zou opleveren¹⁴. De argumenten van de kerkeraad alsmede van de commissarissen-deciseurs lijken op het eerste gezicht hout te snijden, maar zij houden toch geen stand in het licht van de latere ontwikkelingen. Er is mij immers niets bekend van enige in het oog vallende toename van het aantal gereformeerden na 1648 ten gevolge van het sluiten van de

¹³ Aitzema V, 20e boek, 90: 1640 september 5. Flament II, 152: 1540 oktober 22. JAM, AK I, 106: 1641 januari 25.

¹⁴ ARA, StG, lias 5824: Kerkeraad aan HoMo, 1644 augustus 20. RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1646 en ARA, StG, lias 5824: Instructie en rapport CCDD, marginale aantekening bij art. 21, lectum 1646 augustus 30-31. Zie bijvoorbeeld ook: Hubert. Étude, 63 en noot 1 aldaar.

vrede¹⁵, waardoor ook de toename van betrouwbare staatse onderdanen uitbleef.

De uitsluiting van de gereformeerden buiten de stad in de jaren tussen 1632 en 1648 ging gepaard met een uitsluiting binnen de stad, die echter niet eindigde met de vrede. Eerder wees ik er reeds op, dat de regenten van brabantse zijde er lang op hebben moeten wachten, eer zij voor vol werden aangezien door de ingeboren regentengeslachten. Op een lager niveau speelde iets dergelijks zich af binnen de stedelijke ambachten. Gereformeerden konden zij na de reductie van Maastricht niet meer de toegang weigeren tot hun corporatie, maar welkom waren de nieuwelingen niet. De numerieke verhoudingen binnen de ambachten zijn niet bekend; alleen van de smeden wordt in 1661 gezegd, dat er een twaalf tot veertien gereformeerde leden waren¹⁶. Vanzelfsprekend was de meerderheid der leden katholiek, zeker in de eerste jaren na de capitulatie, en deze katholieke leden waren niet van zins katholieke gebruiken als gildemis en gildebegravenis te laten vallen omwille van het handjevol gereformeerde leden.

De eerste botsing deed zich voor in het schoenmakersambacht, waar meester Willem van Heer het gereformeerde lid Cleuter beval de gildemis bij te wonen. Cleuter gevoelde gewetensbezwaren en mocht toen voor straf niet deelnemen aan het na de mis volgende gildemaal. Hare Hoogmogenden werden in het geval gemoeid en kwamen bij de magistraat tussenbeide. De stadsregering kreeg uit Den Haag te horen, dat de capitulatie de rooms godsdienstvrijheid toestond, maar hieruit mocht niet afgeleid worden, dat hun een overwicht gegeven was ten nadele van de gereformeerden. Hare Hoogmogenden keurden daarom de Cleuter aangedane behandeling af en dreigden de magistraat of de meester van het ambacht te straffen¹⁷. Dertig jaar later was er nog niets veranderd. De nederduitse kerkeraad notuleerde toen, dat de onkosten voor de gildemis bestreden werden uit de gildekas, waardoor de gereformeerde leden indirect bijdroegen aan de mis; de kerkeraad achtte het daarom gewenst, dat het ambacht de gereformeerden hun aandeel terugbetaalde. Verder dienden de gereformeerden vrijstelling te verkrijgen van het bijwonen van de mis en het zou nog beter zijn, aldus de kerkeraad, indien dergelijke plechtigheden in het vervolg geheel achterwege bleven¹⁸.

¹⁵ Zie de geboortengrafiek der maastrichtse gereformeerden in bijlage 4.

¹⁶ JAM, AK II, 314-315: 1661 februari 18.

¹⁷ JAM, AK I, 16: 1634 november 11. SAM, 156 Missivenboek 1616-1645, fo. 188 recto: HoMo aan magistraat, 1635 januari 25. Gedenkboek 1932, 146.

¹⁸ JAM, AK II, 277: 1660 juli 16.

Elk stedelijk ambacht stond onder leiding van twee dekens, in Maas-tricht meesters genoemd, één van luikse en één van brabantse zijde. In de instructie van de staatse commissarissen-deciseurs voor het jaar 1646 komt voor het eerst de bepaling voor, dat zij erop dienen te letten of bij de ambachten wel gereformeerde meesters aangesteld zijn met de beperking „voorzover aanwezig”. Nu schijnt het aan geschikte meesters bij de gereformeerden nogal eens ontbroken te hebben, ofschoon men wel moet bedenken, dat ongewensten ook snel als ongeschikten afgeschilderd zullen worden. De commissarissen-deciseurs voor 1651 drukten de Brabantse Raad op het hart gereformeerden tot meesters der ambachten aan te stellen, waarbij de raad aan hun ongeschiktheid moest voorbijzien als ze maar van onbesproken gedrag waren¹⁹. Twee jaar later verzekerde de Brabantse Raad, dat hij alleen gereformeerden tot ambachtsmeesters aanstelde. Een uitzondering had de raad gemaakt in 1651, toen in het gewantmakersambacht (de drapeniers of het lakengilde) een nieuw reglement ingevoerd moest worden, wat door een bekwaam meester diende te geschieden. Voor deze taak was onder de gereformeerden niemand te vinden en de Brabantse Raad was daarom noodgedwongen accoord gegaan met de aanstelling van een katholiek. Na de invoering van het nieuwe reglement had deze katholiek weer plaats gemaakt voor een gereformeerde²⁰. De kerkeraad bleef evenwel klagen, en niet ten onrechte, dat bij de benoemingen tot ambachtsmeester de gereformeerde leden regelmatig gepasseerd werden²¹.

Bij de smeden was dit per abuis gebeurd, antwoordde de Brabantse Raad aan de protesterende dominees²², een lam excuus, want de raad moest de benoeming steeds bekrachtigen alvorens zij rechtsgeldig werd. Bij het nog deftiger gewantmakersambacht kreeg de Brabantse Raad helemaal geen voet aan de grond. In dat ambacht weigerden de luikse meesters de gereformeerde leden op gelijke voet te behandelen en tot het bestuur toe te laten. De Brabantse Raad gaf toe, dat in andere ambachten hetzelfde gebeurde „... door de gewesene (be-wezen) swackheyt en onkunde van de gereformeerde brabantse meesters...” en schoof de zwaarigheid door naar de staatse com-

¹⁹ ARA, StG, lias 5824: Instructie en rapport CCDD, lectum 1646 augustus 30-31 ad art. 5. RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652.

²⁰ RAM, StG, 7430: Rapport CCDD, 1652. ARA, StG, 8971, Verbalen Maas-tricht: Rapport CCDD, 1654 november 14 ad art. 5.

²¹ JAM, AK II, 164a, 277 en 314-315: 1656 augustus 18, 1660 juli 16 en 1661 februari 18.

²² SAM, 85, RV, 654: Remonstrantie Ludovicus en Hamerstede, 1661 februari 21.

missarissen-deciseurs, die gelast moesten worden een nadere regeling te treffen, waarmee Hare Hoogmogenden het eens waren²³. De onderling verdeelde smeden zochten hun heul hogerop: de katholieken bij de prins-bisschop en de gereformeerden bij de Staten, terwijl de Brabantse Raad beloofde zijn best te doen, ofschoon een eens genomen raadsbesluit niet meer ongedaan gemaakt kon worden²⁴. De afloop is niet bekend, maar de verklaring van de Brabantse Raad ten overstaan van de kerkeraad klinkt dubbelhartig. Juist in die jaren rond 1660 lagen de brabantse raadsleden voortdurend overhoop met de kerkeraad, zoals in het derde hoofdstuk beschreven werd. Zouden zij zich dan juist in deze zaak wel gaan beijveren aan de verlangens van de nederduitse kerkeraad tegemoet te komen? Veeleer is het aannemelijk dat de brabantse regenten liever één lijn trokken met de leden van het deftige smedenambacht, ook al waren die dan toevallig katholiek.

Het was niet alleen de Brabantse Raad die uit standsbesef neiging vertoonde de katholieken naar de ogen te zien; ook in de lagere regionen van de gereformeerde bevolkingsgroep in Maastricht valt een neiging te bespeuren de katholieken niet voor het hoofd te willen stoten en waar mogelijk ter wille te zijn. De maastrichtse gereformeerden waren geen zeloten en zendingssijver was hun vreemd; zij gingen maar het liefst stil en ongezien hun weg.

Voorals in de eerste jaren na 1632 werd het de gereformeerden niet gemakkelijk gemaakt. Van de katholieke preekstoelen wensten de kanselredenaars hun de hel toe en dreigden zij mogelijke bekeerlingen met de terugkeer van de spanjaarden. Dit maakt begrijpelijk, dat vele ouders maar liever geen namen in het doopboek vermeld zagen, als zij hun kinderen bij Ludovicus ten doop hielden²⁵. Bij processies sloegen de omstanders de gereformeerden de hoed van het hoofd „ . . . als de afgodt langs de straet gedragen wort . . . ” en wie door een kerk liep ter bekorting van de weg en vergat het Allerheiligste te groeten was hoed en mantel kwijt. Ook met het verdelen der inkwartieringen plaagde men de gereformeerden door hen het eerst aan de beurt te laten komen en geen vergoeding te geven voor het huisvesten van de soldaten. Deze openlijk getoonde afkeer van de gereformeerde confessie had volgens de remonstrerende nederduitse kerkeraad tot gevolg, dat niemand meer toetrad tot hun kerk en hen zelfs deed vrezen voor de afval van het merendeel, dat reeds lid geworden was. Als hierin niet

²³ ARA, StG, lias 5835: Brabantse Raad aan HoMo, exhibitum 1660 mei 13 en Flament II, 221-222 op dezelfde datum.

²⁴ JAM, AK II, 316 en 321: 1661 februari 25 en maart 5.

²⁵ ARA, StG, lias 5821: 'Memoires' [1633, juli] ad 12. Gedenkboek 1932, 41.

gauw verandering kwam, zouden de door Hare Hoogmogenden aangestelde predikanten gedwongen zijn de stad te verlaten bij gebrek aan lidmaten²⁶.

De kerkeraad hamerde er onophoudelijk op, dat de lidmaten een principiële houding zouden aannemen door zich niet te conformeren aan allerlei katholieke gebruiken, maar het was vechten tegen de bierkaai. Feesten van heiligen vierden de gereformeerden mee op gevaar af „... sich met den suerdeessem der afgoderije...” te besmetten. Gereformeerde kinderen bezochten katholieke ‘kleine scholen’, waar paters jezuiten examineerden en godsdienstonderwijs gaven, hetgeen de kerkeraad allicht zeer bedenkelijk vond: hoe gemakkelijk zou de ‘jonghe jeught’ zo niet besmet kunnen worden met de pauselijke leer. Het volgen van katholiek onderwijs bleek een onuitroeibaar euvel. In 1639 maakte zelfs een diaken zich hieraan schuldig, die bovendien nog zijn winkel sloot op heiligenfeesten. De kerkeraad had goed praten: de lidmaten konden zich toch niet in een ghetto gaan opsluiten? Mensen, die met elkaar verzwagerd waren, of het voor hun broodwinning van een in meerderheid katholieke klantenkring moesten hebben, konden zich geen onverdraagzaamheid en scherpshijperij veroorloven zonder zich in het eigen vlees te snijden, wat overigens niets afdoet aan de oprechtheid van hun godsdienstige overtuiging. Het doet daarom wat onwezenlijk en zelfs potsierlijk aan de nederduitse kerkeraad ernstig te horen beraadslagen over het weren van paapse doopgetuigen of over het berispen van de onder-koster van Sint-Jan, die zich ‘verliep’ door de weg vrij te houden voor de sacramentsprocessie²⁷.

De vrees van predikanten en ouderlingen voor terugval in het pausdom van hun lidmaten was ongegrond en wordt door de feiten gelogenstraft. De twee confessies in Maastricht vormden twee starre blokken, immuun voor verwerping, verpulvering en vermenging door de rotsvaste overtuiging van het eigen gelijk in geloofszaken. De twee bevolkingsgroepen woonden naast en door elkaar. Zij gingen met elkaar om zonder twisten – dat liet men over aan voorgangers en ambtenaren – in hun dagelijkse doen en laten, handel en bedrijf, sloten zelfs onderlinge huwelijken, maar de geloofsovertuiging bleef onverlet. De gereformeerden pasten zich aan. Zij gedroegen zich in hun gebruiken en vermaken als ‘katholieke’ maastrichtenaars – in het eerste hoofd-

²⁶ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Memorie van Ludovicus, Brelius en Baccart aan HoMo, 1634 juni 17.

²⁷ JAM, AK I, 22, 31, 49, 53, 63: 1635 augustus 15, 1636 mei 1, 1638 november 28, 1639 januari 22 en mei 6, JAM, AK II, 242, 266 en 278: 1659 november 21, 1660 mei 28 en juli 16.

stuk gaf ik daar vele voorbeelden van – maar zij bléven gereformeerd. Van de katholieke maastrichtenaars is vrijwel niemand gereformeerd geworden in de jaren tussen 1632 en 1673. De kerkeraadacta vermelden geen enkel geval met noch zonder naam van een overgang. Zij waarschuwen alleen voorzichtig te zijn met toelating tot het Avondmaal bij een overgang uit het pausdom en klagen over katholieken, die de preek bijwonen, het Avondmaal gebruiken en van de diakonie trekken, maar in hun laatste uren verklaren als katholiek te willen sterven, wat voor de tegenpartij een bewijs is, dat het protestantisme niet de moeite waard is²⁸. De pauselijke nuntius Alfieri had heel iets anders verwacht en men voelt zijn opluchting, als hij in 1635 naar Rome kan schrijven, dat de predikanten in Maastricht tot nu toe slechts twee mannen en vijf vrouwen ‘verleid’ hebben²⁹. De toegestane en gehandhaafde godsdienstvrijheid werkte als een boemerang ten nadele van de uitbreiding der reformatie in de Maasstad. Het contra-reformatorisch katholicisme werd door de overgang van de stad uit het luiks-spaanse in het luiks-staatse kamp wel uiterlijk besnoeid doch in de kern niet aangetast en op deze harde kern liep elke poging tot reformatie-door-overtuiging stuk. Ludovicus zag dit vrij snel in en kon alleen nog hopen op vergroting van zijn gemeente door aanwas van buiten nu de inboorlingen zijn confessie zo overduidelijk de rug toegekeerd hadden.

Het aantal overgangen van het katholicisme naar de reformatie was dus vrijwel nihil. Het omgekeerde kwam meer voor, maar het blijven sporadische gevallen; van enige massaliteit is nooit sprake geweest. De capucijnen, die in 1733 de grote opoffering van hun confraters tijdens de epidemie van 1633 wilden herdenken, vermeldden trots hun grote aantal bekeringen in het laatstgenoemde jaar³⁰, maar daarvan is mij niets gebleken; het is mogelijk dat het om pestslachtoffers gaat, die op hun sterfbed in de schoot der Moederkerk terugkeerden. De acta van de kerkeraad noemen voor de gehele periode 1632-1673 in totaal vijf personen, die als lidmaat geschrapt worden wegens hun overgang tot het katholicisme³¹. Daarnaast signaleren de acta meerdere pogingen gereformeerden tot het katholicisme over te halen die zonder resultaat bleven, zoals de op de min van de jonge Rijngravin uitgeoefen-

²⁸ JAM, AK I, 36 en 64-65: 1636 oktober 18 en 1639 mei 13. Moeten wij hier denken aan de zogenaamde ‘liefhebbers’? Zie: Van Deursen. *Bavianen*, 128-130, 134, 170, 184, 196, 199, 205, 312, 416.

²⁹ Brulez. Alfieri, 12: Alfieri aan Barberini uit Luik, 1635 maart 2.

³⁰ Van Broeckhuysen. *Beschrijving*; in: *Publications* 42 (1906) 50-51.

³¹ JAM, AK II, 81, 229, 252: 1653 januari 17, 1659 maart 14, 1660 januari 30. JAM, AK III, 133: 1663 juli 6.

de druk om van geloof te veranderen en het meer geruchtmakende geval Stijntje Mulders. Eerst een enkel woord over de min. Met de jonge Rijngravin wordt gedoeld op de katholieke Maria Gabrielle van Lalaing, die in 1659 te Maastricht in de Sint-Nicolaas huwde met Karel Florentin van Salm, de tweede en jongste zoon van de gouverneur der vesting, de Rijngraaf Frederik Magnus van Salm. Karel Florentin was voor zijn huwelijk katholiek geworden en nu zal het de katholieken niet gezind hebben, dat Maria Gabrielle voor haar eerste kind een gereformeerde min nam, maar hun poging bleef verder zonder gevolg: de min bekeerde zich niet³².

In het geval Stijntje Mulders waren geen katholieken gemengd, al deed het tweeëntwintigjarige meisje het wel zo voorkomen op instigatie van dominee Hamerstede. Stijntje beweerde in 1664 door de minderbroeders op Lichtenberg gedwongen te zijn katholiek te worden, maar daar later spijt van gekregen te hebben. Tenslotte bleek alles een grote falsificatie te zijn, op touw gezet door Hamerstede, die Stijntje belastende verklaringen deed afleggen om daaruit een strik te draaien, waarmee dominee tegelijkertijd de paters op Lichtenberg en verschillende vooraanstaande brabantse raadsleden dacht te vangen. Stijntje leende zich tot dit valse spel, omdat zij bang was haar ondersteuning van de diakonie te verliezen als zij Hamerstede niet ter wille was. Toen het bedrog aan het licht kwam, ontsprong dominee Hamerstede de dans, daar Hare Hoogmogenden het minder gewenst vonden de gereformeerden in Maastricht nog meer in een kwaad daglicht te stellen door een dominee een strafproces aan te doen³³.

Hamerstede was een woelgeest. Hij had het al vaker aan de stok gehad met de magistraat onder meer vanwege de komedie die hij maakte van de overgang van de capucijn Munsterman tot de gereformeerde kerk. In dezelfde tijd dat hij als falsaris ontmaskerd werd, zocht hij ook twist met de gematigde controverspreker Bartholomeus d'Astroy. Deze luikse minderbroeder was op verzoek van de stadspastors aangesteld door de bisschop van Luik, daar er in Maastricht voor de franssprekende katholieken nooit in hun taal gepreekt werd, terwijl dat in de franse gereformeerde kerk zesmaal per week gebeurde. Bij die controverspreken ging het er heet aan toe en men schuwde zelfs de laagste verdachtmakingen niet. De Staten grepen zelden in maar beperkten zich doorgaans tot sussende vermaningen, zoals in 1655. De

³² JAM, AK II, 283: 1660 augustus 27. Dyserinck. De militaire gouverneurs; in: Publications 48 (1912) 130.

³³ ARA, StG, 12551, Loketkas processen, 155: Predicant Hamerstede tot Maestricht ende Christina Mulders, 1665. JAM, AK III, 252vv: 1665. Gedenkboek 1932, 146.

militaire gouverneur kreeg toen van de Raad van State opdracht bij de geestelijkheid van de beide confessies op matiging aan te dringen in hun uitlatingen over elkaar, meer werd niet gevraagd³⁴. Hare Hoogmogenden handelden hier conform hun algemene gedragslijn zich niet te mengen in hetgeen binnen de kerkgebouwen voorviel, zolang dat geen weerslag had naar buiten en dreigde te leiden tot verstoring van de openbare orde door kritiek op de overheid of anderszins. Waarschijnlijk was dat ook wel de verstandigste en mogelijk de enige houding, die de Staten konden aannemen. Verstandig was afzijdigheid als men de zaak van de godsdienstige kant beziet. Het is immers een open vraag, of die kanselwoordenvloed, die stroom van halve en hele verdachtmakingen – vaak niet meer dan vuige laster – ooit enig nuttig effect gehad heeft. De predikant vergastte zijn toehoorders in gekruide taal op hetgeen zij reeds lang wisten, overtuigd als zij waren van hun eigen gelijk, maar hij bereikte niet hen die een andere overtuiging toegedaan waren. Het volgen van een goede controverspredikant als Bartholomeus d’Astroy³⁵ moet voor zijn gehoor een genot geweest zijn, een vorm van ontspanning, en tevens een bevestiging van reeds aanwezige zekerheden. De harten van anderen beroerde ook deze predikant echter niet, gezien het te verwaarlozen aantal bekeerlingen over en weer in het confessioneel gespleten Maastricht.

De stad was evenwel niet alleen confessioneel geen eenheid meer sinds 1632, maar zij vormde ook geen staatsrechtelijke eenheid door de splitsing van het oppergezag, een toestand die eveneens bestendigd werd door de capitulatie van 1632, evenals de twee ‘staatjes’ binnen deze tweehoofdige ‘staat’: de immuniteiten van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe. Deze staatkundige verdeeldheid dwong de Staten tot afzijdigheid in interne godsdienstige zaken, wilden zij het in 1632 met stad en geestelijkheid aangegane contract niet schenden. De betoonde verdraagzaamheid ten aanzien van de in Maastricht werkzame controverspredikanten was zodoende de enige houding die Hare Hoogmogenden konden aannemen; niet uit voorliefde voor verdraagzaamheid in se, maar ingegeven door juridische, door staatkundige overwegingen: trouw aan het eens gegeven woord. De verbanning van de jezuïet Wandelman in 1636 vormt geen tegenbewijs voor het hier gestelde. Zoals eerder werd aangetoond, konden de Staten deze controverspredikant juist op juridische gronden verdrijven als hollander, die de staatse soevereiniteit te Maastricht op onwelgevallige wijze weer-

³⁴ Sloots, Pater Bartholomeus d’Astroy; in: *Publications* 78-82 (1942-1946) 85-128. ARA, RvS, Resolutieregister 75, fo. 263 verso - 264 verso: 1655 mei 23.

³⁵ Zie over hem: *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique; doctrine et histoire* . . . Paris 1937; I, koln 1046-1047 [J. Goyens]; Sloots, a.w.

stond. De luikenaar d'Astroy en de andere in de kapittelkerken prekende maastrichtse kloosterlingen legden de Staten geen strobreed in de weg: Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe waren immuniteitskerken en vielen dus niet onder de jurisdictie der Staten-Generaal. Naast de grootte van hun kerken en hun ijver voor het geloof kan de wetenschap, dat zij niet gestoord zouden worden door staats ingrijpen, de kapittels te meer aangezet hebben hun kerken open te stellen voor het houden van controverspreken. De augustijn Paludanus – van de bekende maastrichtse familie van die naam? – die hetzelfde deed in zijn kloosterkerk werd in 1662 de stad uitgezet door de Staten³⁶, want hij viel wel onder de jurisdictie van Hare Hoogmogenden. De verbanning van Paludanus was op gang gebracht door het drijven van de predikant Hamerstede, maar de Staten maakten duidelijk onderscheid: d'Astroy, waartegen Hamerstede nog veel harder fulmineerde, lieten zij ongemoeid. Deze waal, die aangesteld was door de bisschop van Luik met een aanstellingsbrief, waarin de bisschop de predikant onder zijn bijzondere bescherming stelde³⁷, viel immers niet onder de jurisdictie van Hare Hoogmogenden maar van de prins-bisschop van Luik.

DE KATHOLIEKEN EN DE STATEN-GENERAAL

In de jaren tussen 1632 en 1673 is het nooit tot enige wrijving van ernstige aard gekomen in het confessioneel verdeelde Maastricht. Het weinige dat van de onderlinge verhouding der twee bevolkingsgroepen bekend is, wekt eerder de indruk, dat zij in het godsdienstige náást elkaar leefden maar voor het overige mét elkaar zonder duidelijke tegenstellingen. Die bestonden wel op hoger niveau tussen de leiders der twee confessies, waarbij de katholieken zich konden gedragen als de 'beati possidentes' en de gereformeerden zich een rol op het tweede plan zagen toebedeeld, onzeker als zij waren van de steun der Staten. Het is een open vraag, in hoeverre het geredetwist van dominees en priesters weerklink vond bij hun volgelingen. Slechts twee keer in al die jaren blijkt er iets van een duidelijke tegenstelling tussen katholieken en gereformeerden. In het begin van 1633 toen de stad nauwelijks zes maanden onder staats bewind was, zag de individuele raad zich genoodzaakt de maastrichtenaars tot onderlinge verdraagzaamheid aan te manen. Verboden werd elkaar over en weer te beschuldigen, elkaar verwijten te doen en bekeerlingen onvriendelijk te bejegenen. Bij het bezoeken van zieken – er heerste een hevige pestepidemie – mochten

³⁶ Sloots, a.w., 115.

³⁷ Sloots, a.w., 88.

de geestelijken slechts hun eigen volgelingen bezoeken en niemand mocht hun dit beletten³⁸. In de donkere winterdagen omstreeks kerstmis 1652 berichtte de gouverneur der vesting, de Rijngraaf van Salm, aan Den Haag, dat op 20 december 's avonds op meerdere plaatsen in de stad pogingen tot brandstichting gedaan waren voor het grootste deel in straten, waar gereformeerden woonden, en er zou ook buskruit gevonden zijn³⁹, een mysterieuze aanslag zonder verdere gevolgen.

Deze twee op zich van weinig betekenis zijnde gevallen binnen een tijdsbestek van veertig jaren kunnen een bewijs heten voor het vreedzaam samenleven van de twee confessies in de Maasstad, een conclusie reeds eerder getrokken door Thewissen en Sloots⁴⁰. Wouters slaat in zijn oordeel over deze periode⁴¹ somberder tonen aan zonder daarvoor veel bewijsmateriaal aan te voeren; bovendien maakt hij geen scherp onderscheid tussen de godsdienstige controverse – zo die al bestond – en de houding der bevolking tegenover het staatse bewind, die grotendeels of zelfs geheel los stond van godsdienstige tegenstellingen, zoals Thewissen⁴² reeds aanstipte. Hier wil ik wat nader op de vraag ingaan, hoe de maastrichtenaars, de katholieken wel te verstaan, de veertig eerste jaren van het staatse medebestuur ervaren hebben, inzoverre het beschikbare materiaal de mogelijkheid biedt daar iets zinnigs over te zeggen, want de gegevens zijn schaars en eenzijdig.

Het verwerkte bronnenmateriaal bevat geen directe gegevens over de heersende publieke opinie, daar dat een onderwerp was dat de regenten slechts matig belang inboezemde. Indirect valt op meerdere plaatsen iets af te leiden omtrent de openbare mening van de katholieken ofwel door mededelingen van henzelf, ofwel door het oordeel dat anderen – gereformeerden, staatse ambtenaren – daarover velden. De bovenlaag der katholieke bevolking heeft menig spoor nagelaten in gegevens, die getuigen van grote voorzichtigheid in de omgang met de Staten, want vóór alles trachtten de kapittels en kloosters de eens verworven rechten veilig te stellen. Er is geen sprake van enig principieel verzet tegen het optreden van Hare Hoogmogenden, wel van een doorlopend zoeken naar compromissen, vooral door middel van verdragingsacties. Het zal hun wel de wijste houding geleden hebben: de gebeurtenissen rond de jezuïeten en franciscanen in 1639 waren een

³⁸ SAM, 84, RV, fo. 286 recto - 287 recto: 1633 februari 3.

³⁹ ARA, StG, lias 5829: Rijngraaf aan HoMo, 1652 december 25. Flament II, 183: 1652 december 28.

⁴⁰ Thewissen. Het hollandsche tijdperk; in: Publications 76 (1940) 240. Sloots, a.w., 110.

⁴¹ Wouters. Grensland, 348-349 en 400-401.

⁴² Thewissen, a.w., 240.

teken aan de wand. Het gewone kerkvolk liet geen sporen na: zijn mening werd nooit gevraagd, vóór noch ná 1632. Uit het te verwaarlozen aantal overgangen volgt, dat het volk volhardde in zijn contra-reformatorisch katholicisme, wat te gemakkelijker viel door de handhaving van de godsdienstvrijheid volgens de bepalingen van de capitulatie. Uit het ontbreken van vrijwel elk spoor van openlijk verzet mag geconcludeerd worden, dat de maastrichtse katholieken zich nooit metterdaad verzet hebben tegen het staatse gezag, wat overigens een uitzichtloze onderneming mocht heten gezien het in de stad gelegerde garnizoen.

De gegevens die het duidelijkst spreken over de geest onder de maastrichtse bevolking zijn afkomstig van staatse ambtenaren of van gereformeerden, wat doet twifelen aan de onpartijdigheid van deze beoordelingen, die bovendien dikwijls vaag en weinig zeggend zijn. Uit de hier bedoelde opmerkingen springt wel een groot wantrouwen naar voren. De Staten koesterden achterdocht jegens hun katholieke onderdanen te Maastricht „ . . . die onder den bant van de religie den Staet van desen lande gewoon syn te haeten . . . ”⁴³. De basis voor dit wantrouwen lijkt mij echter uitermate smal. Dergelijke woorden van eenzelfde strekking keren nog al eens terug en wekken meer de indruk een cliché te zijn dan een feitelijke constatering, want wanneer is er daadwerkelijk iets gebleken van deze haat tegen de Republiek? Er is geen reden aan te nemen, dat de maastrichtenaars gelukkig waren met het staatse bestuur, maar waren zij dat bijvoorbeeld wel met het spaanse vóór 1632? Daarover is niets bekend en de aanhankelijkheid aan de ‘prince naturel’, die nu en dan gedemonstreerd wordt na de capitulatie van 1632, kan ook voortgekomen zijn uit nostalgie naar een tijd, toen het de stad minder slecht verging dan in de bittere tien tot vijftien jaren na de overgang van het spaanse in het staatse kamp. Veeleer heeft het er minstens de schijn van, dat de maastrichtse katholieken in dezen van hetzelfde gevoelen waren als hun noordelijke geloofsgenoten. Hun houding ten overstaan van de Staten karakteriseerde de remonstrant Uittenbogaart in 1639 als kritiekloze, volgzaam onderdanigheid. Naar het voorbeeld van de christenen in het Romeinse Rijk waren de katholieken in de Republiek van mening, dat zij te gehoorzamen hadden aan de feitelijk regerende overheid, zolang deze overheid niets ondernam ten nadele van de godsdienst, zonder te disputeren over de al dan niet wettige grondslag van haar gezag⁴⁴. Deze zienswijze kan ook die van katholiek Maastricht geweest zijn tot het

⁴³ Advies RvS aangehaald bij: Wouters. Grensland, 401.

⁴⁴ Memorie van Uittenbogaart, 1639 december; in: Archief van het aartsbisdom Utrecht 2 (1875) 2.

vredesjaar 1648, toen Spanje de stad officieel aan de Staten liet en over de wettigheid van het staatse aandeel in het condominium geen twijfel meer kon bestaan.

De Staten bleven de maastrichtenaars evenwel beschouwen als potentiële verraders en niet alleen tijdens de oorlog maar ook daarna. Dat begon al in 1632. Wouters constateert, dat tijdens de Maasveldtocht nergens enige sympathie voor de Republiek aan de dag trad. Hij schrijft dit toe aan de inbreuk, die de Staten maakten op de innerlijke overtuiging en levenssfeer van de homogeen katholieke bevolking⁴⁵, een verklaring, waarbij ik enige vraagtekens meen te moeten plaatsen. Al eerder wees ik erop, dat het weinig waarschijnlijk is, dat de bevolking van de Maasstreken en meer in het bijzonder van Maastricht homogeen katholiek was in de spaanse tijd en zeker had deze bevolking regelmatig contact met gereformeerden⁴⁶. Bovendien speelde het religieuze motief in de laatste decennia vóór 1648 nog maar een zeer bescheiden rol. Was de veel meer voor de hand liggende reden voor de afkeer van de Republiek niet de angst voor een leger, dat met zijn soldateska de rust verstoorde en allerlei ellende bracht? Dezelfde angst die de maastrichtse burgerij in verzet deed komen tegen het spaanse gezag en de bevelhebber dwong tot capitulatie in augustus 1632? Niet uit afkeer van Spanje of voorliefde voor de Staten-Generaal maar uit pure drang naar lijfsbehoud, waarbij de beloofde godsdienstvrijheid als secundair motief meespeelde bij de leidende geestelijkheid van kapittels en kloosters. Dat de maastrichtenaars met tegenzin het staatse gezag aanvaardden, wist men in Den Haag maar al te wel. In januari 1633 resolveerden Hare Hoogmogenden Maastricht te ontslaan van de eed van trouw aan de koning van Spanje en de stad te verplichten dit ontslag aan te nemen⁴⁷, een verplichting die bepaald niet wijst op verwachte volgzaamheid. De magistraat meende dan ook goed eraan te doen de Staten-Generaal gunstig te stemmen met een – ongevraagde – betuiging van goed vaderlanderschap door een schriftelijke verzekering van zijn „sinceriteyt ende rechtsinnigheyt”⁴⁸.

De Staten wisten wel beter. Waarom besloten zij anders de stad Maastricht en haar inwoners steeds welwillend te zullen behandelen om hen op te wekken „tot meerder genegentheyt . . . voor desen Staet”⁴⁹? De katholieken stelden echter weinig vertrouwen in de be-

⁴⁵ Wouters. Grensland, 344.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld Flament I, 19: 1633 april 8 tegen de ‘paap’ van Breust.

⁴⁷ Flament I, 6: 1633 januari 14.

⁴⁸ SAM, 156, Missivenboek 1616-1645, fo. 70 recto: Magistraat aan HoMo, 1633 februari 11.

⁴⁹ Flament I, 103: 1634 maart 4.

doelingen der Staten. Als in 1635 talrijke spaanse gevangenen, waaronder ernstig gewonden, binnen de stad gebracht worden is de stichter van Calvariën, Elisabeth Strouven, eerst bang iets voor deze soldaten te doen, want „Ils étoient catholiques et soldats du Roi, avec lequel les Etats étoient . . . en guerre . . .”. De menslievendheid overwint en zij snelt de gevangenen te hulp. Haar geloofsgenoten proberen haar te weerhouden, maar Elisabeth zet door ondanks haar vrees gedwongen te worden nu ook staatse soldaten te moeten verplegen⁵⁰. Dit voorval tekent de houding der katholieken: Beter blo Jan dan do Jan! Wie zal hen er hard om vallen? Het zijn altijd en overal slechts weinigen geweest, die zich geroepen voelden tot heldendom of martelaarschap.

Het staatse gezag dachtte een aanval in de rug. In 1637 zou de burgerij gedwongen zijn alle wapens in te leveren; bovendien kregen geestelijken en alle mannelijke inwoners boven de veertien aanzegging Maastricht tijdelijk te verlaten bij een op handen zijnde aanval, aldus Brill⁵¹. Dit voorval wordt nergens door de bronnen bevestigd, al lijkt het niet ongerijmd: in hetzelfde jaar brandden aan de Boschpoort dertig huizen af en het staatse vestingcommando vermoedde kwaadwillige brandstichting als voorbereiding van een aanslag op de vesting⁵². Die aanslag kwam inderdaad het volgende jaar en leidde tot het tragische ‘verraders’-proces. Het staat buiten kijf dat de ter dood gebrachte geestelijken anti-staats waren, maar voor de feitelijke aanlegger, de brouwer Lansmans, was de drijfveer voor zijn handelen niet zozeer patriottisme alswel geldzucht. Maastricht en zijn katholieken hebben zich tussen 1632 en 1673 nooit principieel verzet tegen het staatse medebewind ondanks hun waarschijnlijk geringe enthousiasme voor de nieuwe heer, dat zelfs bij de leden van de indivieze raad niet groot geweest schijnt te zijn. Als op last van Hare Hoogmogenden ook Maastricht de overwinning op de spaanse armada bij Duins moet mee-vieren, krijgen de raadsleden per afgehaalde pekton voor de feestverlichting een premie van een stoop wijn⁵³.

Argwanend bezagen Hare Hoogmogenden ook de uit Maastricht gedane voorstellen de burgerij in te schakelen bij de verdediging van de vesting. In de middeleeuwen was dit de taak van de stedelijke schuttersgilden, die evenwel door de spanjaarden in 1579 opgeheven waren, vanwege de geringe betrouwbaarheid van de burgerij tijdens de voor-

⁵⁰ Vie Strouven, 239-241. Het citaat aldaar, 239.

⁵¹ Arend. Algemeene geschiedenis; III, 72.

⁵² Schaepkens. Annales; in: Annales de la Société 2 (1856-1858) 127: 1637 augustus 30.

⁵³ SAM, 84, RV, fo. 394 recto: 1639 oktober 31.

gaande troebelen. Omstreeks 1630 stelde Maastricht voor weer burgercompagnieën op te richten⁵⁴, mogelijk met de bedoeling een vermindering van het garnizoen en dus van financiële lasten voor de stad te verkrijgen, waar de regering te Brussel niets voor voelde: de schuttersgilden mochten niet heropgericht worden. In 1637 is het verloop onder het staatse garnizoen tengevolge van wanbetaling zo groot, dat de stadscommandant Goltsteyn door Den Haag gemachtigd wordt een wachtcompagnie te formeren uit de burgerij onder één beding: er mogen alleen gereformeerden aangenomen worden⁵⁵. Deze formatie bestaande uit gereformeerde vrijwillige schutters schijnt slechts korte tijd bestaan te hebben, want in 1642 volgen nieuwe pogingen de burgerij in te schakelen bij de verdediging van de Maasvesting. De in 1641 benoemde gouverneur, de graaf van Solms, drong er bij de stedelijke raad op aan de burgerij te bewapenen, maar de heren op het raadhuis zetten hem de voet dwars. Het verzet schijnt vooral uitgegaan te zijn van de Luikse Raad. Solms speelde met de gedachte in totaal drie compagnieën op te richten en had daarvoor alvast drie betrouwbare kapiteins aangewezen. Twee van die kapiteins waren lid van de raad en de luikse leden eisten, dat zij onmiddellijk hun zetel in de magistraat ter beschikking zouden stellen. De stedelijke raad was vierkant tegen het oprichten van burgercompagnieën. Burgerbewapening was niet alleen hoogst ongebruikelijk en kostbaar, maar de stedelijke raad zag nog verder reikende bezwaren. De spanjaarden bemoeilijkten het verkeer met buiten niet meer, maar als de burgerij nu bewapend zou worden, was de kans groot, dat de vijand de stad weer van het omliggende platteland zou afsnijden. Ongetwijfeld zou de bewapening van burgers de toch al gespannen verhouding tussen burgerij en garnizoen vergroten en ook de spanningen onder de burgerij zelf. Het was immers niet ondenkbaar, zo hield de stedelijke raad Solms voor, dat de tegen hun zin wachtkloppende burgers hun misnoegen zouden afreageren door onderling te gaan krakelen over godsdienstkwesties. Een raadsdeputatie vertrok naar Den Haag om tegen het plan van Solms te ageren bij de Heren Staten, waarop de prins zijn zwager gelastte zijn plan te laten varen⁵⁶.

Tien jaar na de verovering van Maastricht zag de graaf van Solms blijkbaar geen gevaar meer in een algemene bewapening van de bur-

⁵⁴ Dyserinck. De militaire gouverneurs; in: Publications 48 (1912) 100.

⁵⁵ Flament II, 109; 1637 juli 18 en Ten Raa-De Bas. Het staatsche leger; IV, 95.

⁵⁶ SAM, 84, RV, fo. 439 verso: 1642 juni 10; fo. 441 verso - 444 verso: 1642 juli 5, juli 21 en juli-augustus zonder datum. ARA, StG, lias 5823: Solms aan HoMo, 1642 juli 9. Zie ook: Dyserinck, a.w., 117 en Ten Raa-De Bas, a.w., 95 noot 3.

gerij, ook van de katholieke, anders had hij niet voorgesteld wacht-compagnieën op te stellen zonder de restrictie, dat zij uitsluitend uit gereformeerden moesten bestaan. De Rijngraaf Frederik Magnus van Salm was minder goed van vertrouwen. In 1652 verhinderde hij de heroprichting van het busschietergilde van Sint-Hilarius en in 1654 waarschuwde hij Hare Hoogmogenden de bezetting te versterken van de Maasvesting „ . . . die niet alleen verre afgelegen, maer twee heerigh, van differente religien, natien ende humeuren gecomposeerd (was) . . . ”⁵⁷. De waakzaamheid van de Rijngraaf was uiteraard verscherpt door het in december 1652 ontdekte en al eerder vermelde ‘buskruitverraad’⁵⁸. Er mag echter nooit bij vergeten worden, dat het niet louter en alleen plichtsbetrachting van hem hoefde te zijn, als hij aandrang op versterking van het garnizoen. Vermeerdering van manschappen verhoogde niet slechts het aanzien van zijn bevelhebberschap maar ook zijn inkomsten, doordat de aanwezigheid van meer troepen automatisch de gelegenheid verruimde meer officiersplaatsen en andere functies te vergeven, althans daar een aandeel in te hebben. De zucht naar eer en geldelijk gewin kan daarom het oordeel van de Rijngraaf over de stemming onder de maastrichtse bevolking zwarter gekleurd hebben dan deze in feite was. Dezelfde restrictie dient gemaakt te worden bij de ongunstige berichten over de onbetrouwbaarheid der maastrichtenaars tijdens de Munsterse Oorlog (1665-1666). De stadscommandant Stein-Callenfels waarschuwde reeds in september 1665 in abominabel frans tegen „ . . . une party de bourgeois quels son asse maale affectione a nostre estat avec les moines et personnes eclesiatique . . . ”. Alle burgers en geestelijken moesten hun wapens inleveren op het vermoeden, dat sommige inwoners met plannen rondliepen de stad in handen van de munstersen te spelen; niettemin bleef het volmaakt rustig⁵⁹. Was de vermeende samenspanning een canard of sproot zij voort uit het gewone wantrouwen tegenover de katholieke bevolking? Het geeft immers te denken, dat de enige maastrichtenaar die met de munstersen heulde, kolonel Cleuter, van gereformeerden huize was. In Maastricht gevangen gezet kon hij ontsnappen dank zij de Rijngraaf, die een oogje had op zijn zuster; uit dit voorval konden de Staten geen strop draaien voor de katholieken⁶⁰.

⁵⁷ Busschietergilde: Flament II, 185: 1652 december 31. ARA, StG, lias 5831: Rijngraaf aan HoMo uit Den Haag, exhibitum 1654 september 7.

⁵⁸ De naam is afkomstig van Wouters. Grensland, 401.

⁵⁹ ARA, StG, lias 5838: Stein-Callenfels aan HoMo, 1665 september 17 en 30. SAM, 86, RV, 183-184: 1666 maart 1. Dyserinck, a.w., 132.

⁶⁰ Wiquefort. Histoire; III, 289. Schaepkens, a.w., 133-134. Chronyck Maestricht; in: Maasgouw 5 (1883) 927-928. Wouters. Grensland, 416.

Eerder heb ik reeds erop gezinspeeld, dat het wantrouwen der staatse functionarissen ten opzichte van de katholieke bevolking niet steunde op feitelijkheden, maar meer op een wantrouwen uit gewoonte van alles wat katholiek was. Bovendien drukken de stukken dit wantrouwen uit in bewoordingen, die met het klimmen der jaren steeds meer het karakter van versleten gemeenplaatsen beginnen te vertonen; zij werden immers nooit ofte nimmer bewaarheid. De gebeurtenissen gedurende het voorspel van de oorlog van 1672 wijzen ook in deze richting. Tijdens een omstreeks 1670 gehouden geheime conferentie deelde veldmaarschalk Johan Maurits van Nassau mee, dat bijzondere aandacht geschonken moest worden aan het bewaren van de vestingen Den Bosch en Maastricht, daar die steden veel katholieken herbergden, een mededeling die de Staten van Holland schouderophalend aanhoorden, omdat zij dit soort inlichtingen weinig betrouwbaar achtten⁶¹. Toen de oorlog ieder ogenblik kon uitbreken, hadden Hare Hoogmogenden dan ook geen enkel bezwaar de burgerij van Maastricht te bewapenen, mits de Rijngraaf ermee accoord ging. Een uitzondering werd slechts gemaakt voor de maastrichtse geestelijkheid, die de stad uitgezet zou worden als zij reden gaf tot verdenkingen⁶². De Rijngraaf keurde het bewapenen der burgerij goed en op 22 augustus 1672 monsterde hij de twee compagnieën met hun oranjevaandels in gezelschap van de gedeputeerden te velde en de magistraat, iets dat men in veertig jaar niet meer gezien had⁶³. De compagnieën stonden onder commando van de twee 'kolonels' Groulart, de brabantse hoogschout, en Thins, lid van de Brabantse Raad, dus twee gereformeerden, maar nergens is er sprake van dat de manschappen alleen uit die confessie gerecruteerd waren. Hun enthousiasme voor de dienst was niet overweldigend. Hoe valt het anders te verklaren, dat zij op straffe van vijftientwintig gulden per keer – voor die tijd een enorme boete – moesten gedwongen worden elke morgen om zes uur onder de wapenen te staan⁶⁴? Dit behoeft overigens niet direct geweten te worden aan gebrek aan patriottisme: nederlandse burgers zijn nu eenmaal nooit warm gelopen voor de soldaterij.

De maastrichtse krijgsraad – niet alleen de militaire rechtbank maar ook de inlichtingendienst – bleef van mening, dat men in Maastricht

⁶¹ Wiquefort, a.w.; IV, 36.

⁶² Notulen Hop en Vivien, 61-62: 1672 april 12. Ten Raa-De Bas. Het staatsche leger; V, 286-287.

⁶³ Dyserinck, a.w., 134: Raadsverdrag van 26 april 1672. Chronyck Maestricht, a.w., 134: 1672 augustus 22.

⁶⁴ Eversen. Bijdrage; in: Publications 6 (1869) 276-277. Van der Leur. Het beleg; in: Publications 45 (1909) 173.

steeds voorzichtig moest zijn om de gemoederen niet onnodig in beroering te brengen⁶⁵ en de gedeputeerden te velde klaagden in 1672 over het beschimpen van gereformeerden door de spaanse hulptroepen „ . . . daer door de paepsche geestelyckheyt en borgerije niet weijnich stijvende . . . ”⁶⁶, waarmee de heren Crommon en Van der Nijenburch waarschijnlijk bedoelden: stijvende in hun afkeer van de gereformeerde confessie en niet in enigerlei pro-franse gezindheid. De gedeputeerden hadden bij hun aankomst geconstateerd, dat de inwoners van Luik en Luikerland niet pro-frans waren, maar liever alles bij het oude lieten omwille van de handel op Holland, al koesterden zij een grote afkeer van de gereformeerden. Een lichting van manschappen uit de Landen van Overmaze – per elke tien weerbare mannen één – was mislukt. De oorzaken waren tweërlei. De fransen hadden de Landen van Overmaze sauvegarde beloofd, waardoor de landzaten niets voelden voor een deelname aan de verdediging van Maastricht „ . . . en ten deele door haere schaersheyt en cleyn getall, om dat hare kinderen tot papen, cappelanen ende custers opgevoedt (worden), ende alreeds veele knechten haer in militairen dienst begeven hadden . . . ”. In totaal leverden de Landen van Overmaze een halve, onbruikbare compagnie van vijftig man, die maar weer naar huis gezonden werd. In Maastricht zelf werkte de burgerij onder toekenning van kleine premies zeer gewillig mee aan de verbetering van de vestingwerken, noteerden de gedeputeerden te velde.

Vrij recent nog is voorzichtig gepostuleerd⁶⁷, dat de katholieke bevolking van Maastricht de verovering van de stad door Lodewijk XIV zoal niet met vreugde dan toch met genoegen heeft beleefd. Deze zienswijze is niet geheel nieuw. In het begin van de achttiende eeuw schreef de hugenoot en predikant Basnage hetzelfde: vanwege hun godsdienst haatten de katholieke maastrichtenaars de Staten en zagen zij Lodewijk XIV als bevrijder⁶⁸. Maar is dat waar? In Luik en Luikerland zat men niet op de fransen te wachten, zoals de staatse gedeputeerden te velde meldden. In de Landen van Overmaze hield de bevolking zich afzijdig, aldus diezelfde gedeputeerden, omdat de fransen sauvegarde beloofd hadden. Pieter de Groot berichtte uit Luik, dat de boeren rond Maastricht de fransen welgezind waren, maar dat die welwillendheid snel in afkeer omsloeg, toen het franse leger de boeren

⁶⁵ ARA, StG, lias 5841: Hoge krijgsraad aan HoMo, 1673 februari 28.

⁶⁶ ARA, StG, 9181: Verbaal van de gedeputeerden te velde te Maastricht, 1672 oktober 29.

⁶⁷ Wouters. Het franse intermezzo; in: *Maasgouw* 92 (1973) koln 132-161.

⁶⁸ Basnage. *Annales*; II, 203-204, 427, 699.

dwong tot schansen bij de belegering van de Maasvesting⁶⁹ en de eerder aangehaalde Basnage vertelt, dat de boeren de uit Maaseyk stropende fransen haatten en verrieden aan de spaanse hulptroepen⁷⁰. Het zijn twee aannemelijk klinkende berichten: oorlogvoering brengt gevaar voor have en goed, zo niet erger, met zich mee en dan is het onverschillig of men van de hond of van de kat gebeten wordt. In Maastricht zelf is maar van één man bekend, dat hij de verovering van de stad door het leger van de Zonnekoning met vreugde verbeidde: de enige daar wonende jezuïet, de tachtigjarige maastrichtenaar Nijsmans. En de rest van de katholieke bevolking? Van der Leur, die een diepgaande studie maakte van het beleg van 1673, concludeerde twee dingen. In de eerste plaats dat de maastrichtse burgerij niet gehecht was aan de Staten en in de tweede plaats dat zij de grootst mogelijke onverschilligheid koesterde voor de verandering van medeheer, indien de stad in franse handen mocht vallen⁷¹. Daar is geen woord frans bij en mij is niet één enkel gegeven onder ogen gekomen, dat aanleiding zou zijn in dit oordeel van Van der Leur ook maar een tittel of jota te wijzigen. Verrassend zijn deze conclusies niet. Geloofsverschillen waren al sinds meer dan twee generaties geen reden meer goed en bloed veil te hebben en de zaken van de staat raakten de burger niet, omdat hij daar hoegenaamd geen invloed op kon uitoefenen.

BESLUIT

Juni 1673 luidde het einde in van veertig jaren staats medebewind. De koning van Frankrijk, Lodewijk XIV, berende de vesting en na een beleg van enkele weken capituleerde Maastricht op 1 juli. De overgave maakte voorlopig een einde aan de staatse medeheerschappij en betekende voor de gereformeerden een aanzienlijke verslechtering van hun positie, zoals blijkt uit een analyse van de voorgestelde bepalingen der capitulatie en de restricties die de franse koning daarbij maakte (zie bijlage 2).

Na het gebruikelijke preliminaire eerste artikel, dat een streep haalde door alle onrecht tijdens het beleg over en weer aangedaan, ontnam het tweede artikel de gereformeerden hun monopolie als tweede gezindte in de stad. De vrijheid van godsdienst bleef gehandhaafd voor 'die van de religie', maar zij werd tevens uitgebreid tot de lutheranen⁷². Ingrijpender was de beslissing, die Lodewijk XIV nam over het gebruik

⁶⁹ De Groot. Lettres, 131: De Groot uit Luik, 1673 juni 16.

⁷⁰ Basnage, a.w.; II, 427.

⁷¹ Van der Leur, a.w., 364 en 360-361.

⁷² Gedenkboek 1932, 363.

der maastrichtse kerkgebouwen. De gereformeerden mochten slechts die kerken behouden, die zij van oudsher bezaten. Dergelijke kerken waren er niet en dus moesten zij hun drie kerken – Sint-Jan, Sint-Matthijs en de voormalige jezuïetenkerk – teruggegeven aan de vroegere eigenaars, de katholieken. Wel kende de koning de gereformeerden het recht toe nieuwe kerken te bouwen op de plaatsen, die de franse goeverneur der vesting geschikt oordeelde. Vooralsnog mochten zij één van hun drie kerken behouden, maar slechts voor drie maanden (art. 2). Het verdrag van overgave maakte ook een einde aan de gelijke verdeling der stedelijke fundaties tussen de twee gezindten. De gereformeerden mochten wel hun eigen wezen- en armenverzorging, hun predikanten en schoolmeesters behouden, maar met de beperking dat de hiervoor benodigde gelden alleen geput mochten worden uit eigen inkomsten (artt. 3-7). Als de opbrengst uit de eigen goederen niet toereikend was, mocht er een beroep gedaan worden op de gereformeerde lidmaten om het tekort bij te passen (art. 3). Deze bepalingen vernietigden de financiële gelijkgerechtigheid met de katholieken, de vrucht van veertig jaren strijd tussen kerkeraden en overheid.

Lodewijk XIV had er geen bezwaar tegen, dat de belastingfaciliteiten voor gereformeerde predikanten en schoolmeesters gewaarborgd bleven en evenmin, dat de gereformeerde magistratsleden voorlopig hun zetel behielden (artt. 5 en 8). Deze twee concessies konden evenwel niet voorkomen, dat de betekenis en het aanzien van de tweede religie in Maastricht snel daalden. Het grote staats garnizoen ontruimde de stad, waardoor het aantal lidmaten naar schatting met een duizend zielen verminderde ofwel met ruim dertig procent (zie bijlage 3 en 4)⁷³. De nederduitse kerkeraad bewoog hemel en aarde om minstens de Sint-Matthijs te mogen behouden, maar de fransen waren onvermurwbaar. In oktober 1673 ontruimden de gereformeerden noodgedwongen hun laatste grote kerk; de Sint-Jan was hun aanstonds na de overgave al ontnomen. Voortaan moesten zij genoegen nemen met de Sint-Catharinakapel, waarin tevens de walen kerkten⁷⁴. De Gelderse Synode toonde zich begaan met het harde lot der maastrichtse geloofsgenoten 'suchtende onder de fransche macht' en zond een opbeurende brief⁷⁵, een schrale troost.

Het was een geluk voor de gereformeerden in Maastricht, dat hun benaauwenis niet langer dan vijf jaar duurde. Bij de vredehandel van Nijmegen in 1678 stelden de Staten-Generaal, dat Frankrijk Maastricht onvoorwaardelijk zou teruggeven: 'le boulevard des Pais-Bas'

⁷³ Kemp. Het verloop, 359.

⁷⁴ Gedenkboek 1932, 251-252.

⁷⁵ RAA, AGS II: Nijmegen, 1675 augustus 11-21.

was een te machtig wapen in de strijd tegen Frankrijk, tegen de 'monarchie universele', om niet onvoorwaardelijke teruggave te eisen. Om dezelfde reden waren de Staten niet van zins de stad Maastricht aan Spanje af te staan, zoals zij in 1673 beloofd hadden⁷⁶. Evenmin waren zij van plan in Maastricht de godsdienstvrijheid en de rechten van de prins-bisschop van Luik te herstellen. Kanunnik Van der Meer, scholaster van het Sint-Servaaskapittel, vertrok naar Nijmegen om bij de vredesonderhandelingen te pleiten voor de belangen van het kapittel en de stad. De franse gezanten op het vredescongres hadden opdracht Maastricht af te staan onder voorwaarde, dat de Staten er de voormalige godsdienstvrijheid zouden herstellen, wat de fransen na vier dagen confereren wisten te bereiken: Frankrijk gaf Maastricht met de omliggende gebieden terug en de Staten van hun kant verbonden zich de stad te regeren overeenkomstig de in 1632 gesloten capitulatie⁷⁷. De goede betrekkingen die de maastrichtse jezuiten met de fransen onderhielden, zullen tot dit voor Maastricht zo gunstige resultaat ook wel hun steentje bijgedragen hebben. De prins-bisschop van Luik had graag gezien, dat zijn rechten in de Maasstad officieel vastgelegd zouden worden in het vredestractaat. Dat weigerden de Staten, alhoewel zij niet tornden aan de luikse rechten na de teruggave der vesting⁷⁸.

Waarom speelden de Heren Staten met de gedachte de medeheerschappij van de prins-bisschop van Luik uit te schakelen en de vrijheid van godsdienst op te heffen? Het kan niet de bedoeling zijn een nader onderzoek in te stellen naar de beweegredenen der Staten op de vredesconferentie van Nijmegen, want dat valt buiten het bestek van de hier onderzochte periode. Wel kan een antwoord gezocht worden door een vergelijking van de politieke constellatie, zoals de Staten-Generaal die aantreffen in 1632 en in 1678. In het eerstgenoemde jaar veroverden de Staten Maastricht in een heel ander politiek klimaat, dan waarin zij de vesting terugkregen in 1678. In 1632 was de Republiek in oorlog met Spanje, waartegen Frankrijk de aangewezen bondgenoot was. Het luikse prinsbisdom vormde de verbinding over land tussen Frankrijk via de in het genoemde jaar veroverde vestingen Venlo, Roermond en Maastricht met de Republiek; bovendien doorsneed die

⁷⁶ Verzaemeling van eenige staets-stukken, 210-211 en 238vv.

⁷⁷ Optreden kanunnik Van der Meer: RAM, SS, 1754, Liber variorum; II, fo. 351 recto en volgende, afgedrukt door Doppler in: Publications 27 (1890) 154-186. Optreden der franse gezanten: Mignet. Négociations; IV, 619: 1678 augustus 10. De artt. 8 en 9 van het vredesverdrag in: Verzaemeling, a.w., 211-212. Zie ook: Romeinsche bronnen; II, 680-681: Internuntius Tanari aan Rome, 1678 november 26, december 3 en 10.

⁷⁸ Huisman. Essai, 129.

weg de verbinding van de Spaanse Nederlanden met het Rijk. Naast de Maashandel was deze constellatie voor de Republiek een reden de prins-bisschop van Luik te ontzien en hem in Maastricht niet voor het hoofd te stoten door te wrikken aan het condominium. In 1678 een geheel andere constellatie, als het ware 'un renversement des alliances': Frankrijk is nu dé vijand geworden en Spanje de bondgenoot, terwijl de prins-bisschop van Luik de zijde van Frankrijk gekozen heeft, waarmee een reden vervallen is om tegenover hem clement te zijn in Maastricht. Met de gewijzigde verhouding van de Staten tot Luik buiten de stad hing samen een andere houding tegenover het interne bestuur van de Maasstad. Opheffing van het condominium zou immers ook betekenen opheffing van de vóór 1673 door de Staten bestendigde tweedeling in het stadsbestuur met zijn paritaire vertegenwoordiging van het gezag van beide heren. Uitschakeling van de Luikse Raad en de daarvan afhankelijke colleges zou het bestuur van Maastricht aanzienlijk minder gecompliceerd maken en vooral Hare Hoogmogenden bevrijden van het voortdurende dwarsbomen en vertragen van hun maatregelen door een beroep op Luik, tegen welke acties Hare Hoogmogenden niet veel konden ondernemen zolang zij de capitulatie van 1632 wensten te respecteren.

Zodra het tweedelige bestuur verdween, kon ook de bestaande godsdienstvrijheid opgeheven worden, die in 1632 toegestaan was. Oorspronkelijk was de vrijheid van godsdienst overeengekomen als lokmiddel om de Zuidelijke Nederlanden vlotter de zijde der Staten te doen kiezen. Dit motief speelde slechts korte tijd een rol, maar de vrijheid van godsdienst bleef gehandhaafd, want de erkenning van de prins-bisschop als medeheer hield ipso facto ook de erkenning in van vrije godsdienstoefening voor de door hem voorgestane katholieke confessie. De gedachtengang der Staten-Generaal was immers juridisch en formeel bij de handhaving van hun – halve – soevereiniteitsrechten in de Maasvesting, het vooruitgeschoven bastion op de frontieren van de staat, dat de Maashandel dekte, een egelstelling in de Spaanse Nederlanden was en de voornaamste loopplaats op de kortste en zekerste verbindinglijn over land met de bondgenoot Frankrijk. Niet alle bestuurderen in de Republiek onderschreven dit strategisch belang van de Maasvesting. Er is in de eerste veertig jaren van het staatse medebewind steeds een tegenstroom geweest, die van de dure vesting afwilde, een tegenstroom die zwakker geworden zal zijn naarmate de macht van Frankrijk groeide, al is er over verschillen in waardering van het belang van Maastricht niet zo heel veel bekend⁷⁹. Een grote

⁷⁹ Wouters. Grensland, 411-419.

invloed heeft die tegenstroom nooit gehad, want de Staten behielden Maastricht en kregen de stad terug na het franse tussenspel van 1673 tot 1678. In het laatstgenoemde jaar gebeurde dat in geheel andere omstandigheden dan in 1632 en het is geen wonder, dat de Staten in 1678 de gedachte koesterden een nieuw contract aan te gaan met de „staet ende provincie particulier”, dat gunstiger zou zijn voor de Republiek dan de in 1632 gesloten overeenkomst. De toen aangegane wederzijdse verplichting leidde tot juridische complicaties, die de vrijheid van handelen voor de Staten-Generaal zeer beperkte. Daarin hadden Hare Hoogmogenden zich moeten schikken, want zij wilden de overeenkomst nakomen en hebben haar bepalingen tussen 1632 en 1673 nooit ernstig geschonden, ook niet de beloofde godsdienstvrijheid, die met zich meebracht dat de door staats garnizoen bezette vesting binnen haar muren instellingen bleef herbergen met, zo dan al niet direct pro-luikse, toch zeker niet pro-staatse sympathieën, de kapittels en kloosters. Gezien de vóór 1673 opgedane ervaringen wordt het begrijpelijk, dat de Staten-Generaal in 1678 aanvankelijk niet van plan waren de rechtsgelijkheid der twee ‘nationaliteiten’ en der twee confessies in Maastricht te herstellen. Bij herhaling hadden de maastrichtse katholieken de indruk gewekt, dat zij de veiligheid van de Staat bedreigden. Nu de Maasvesting een hoekpijler zou worden in het verdedigingsstelsel tegen Frankrijk moest een dergelijk inconveniënt worden voorkomen. De poging om het lastige katholieke volksdeel vleugellam te maken mislukte echter door de tegenwerking van Frankrijk, die mogelijk geïnspireerd werd door voorstellen uit Maastricht en Luik.

Met de opheffing van de godsdienstvrijheid kunnen de Staten alleen beoogd hebben hun gezag in de stad steviger te vestigen, want zij zullen toch wel niet de verwachting gekoesterd hebben de maastrichtse bevolking nog ooit te winnen voor de reformatie, als zij daaraan al enig belang hechtten. De gebeurtenissen in het Den Bosch van ná 1629 vormen het bewijs, dat een dergelijke bekering onwaarschijnlijk geacht moet worden. Dominee Meindersma, die deze kwestie onderzocht, gaf ruitelijk toe dat de bossche gemeente zeer weinig inboorlingen onder haar leden telde. Hij weet dit aan de onderdrukking van het katholicisme en kwam daardoor tot de stelling, dat handhaving van vrije uitoefening van godsdienst de uitbreiding der ware religie in Den Bosch ten goede zou zijn gekomen⁸⁰. Maastricht kan dan als duidelijk voorbeeld gelden om deze optimistische onderstelling van

⁸⁰ Meindersma. De gereformeerde gemeente, 33-35 en de tweede stelling bij dit proefschrift. Vgl. ook: Rogier. Geschiedenis; I, 454.

Meindersma te logenstraffen. In Maastricht bestond na 1632 vrijheid van godsdienst, maar is deze vrije concurrentie van enig nut geweest voor 'die van de religie' bij de verbreiding van hun overtuiging? Hun gemeenten vormden steeds een minderheid in de stad en, evenals in Den Bosch, waren de meeste lidmaten immigranten: militairen en staats ambtenaren. De aantrekkingskracht van de gereformeerde kerken op de maastrichtse bevolking was nihil. „Nu en dan kwamen er van de overzijde tot ons, vaker verlieten de onzen ons vaandel”, zegt het Gedenkboek der Hervormde Gemeente⁸¹. Het is maar al te waar. In de onderzochte periode vermelden de acta van de kerkeraad overgangen van de ene naar de andere confessie zo zelden, dat het zelfs nog sterker geformuleerd zou mogen worden. Dit geldt evenzeer voor de overgang van geestelijken en kloosterlingen naar de gereformeerde confessie, waarover in die dagen nog al wat ophief gemaakt werd. Tijdens de periode 1632-1673 signaleerden de stukken 34 gevallen, waarvan precies de helft nog betrekking had op personen van buiten.

Waarom valt deze geringe affiniteit voor de reformatie te wijten? Dominee Bax schreef het toe aan de boergondische levensopvatting der maastrichtenaars. Hun levenslustige aard maakte hen ongeschikt voor het ernstige en strenge calvinisme⁸²; een verklaring die vaker te berde is gebracht, als het erom ging de mislukking van de reformatie te verduidelijken voor andere streken van Nederland. Toen Bax dit schreef, had Geyl reeds aangetoond dat deze mening onhoudbaar was, later daarin bijgevallen door Rogier⁸³. Deze historici toonden aan, dat het confessioneel patroon der Nederlanden bepaald was door macht en geweld, een omstandigheid ook reeds bekend aan Lieuwe van Aitzema: „... Ende soo is 't oock geschiet, want t'elckens die de sterckste wierden, hebben de Religie gherelegeert nae de maet van de macht, diese hadden...”⁸⁴. De zeventiende-eeuwse historieschrijver doelde vooral op het niet naleven van de met verschillende steden in de jaren zeventig van de zestiende eeuw gesloten satisfacties, die de calvinisten met voeten traden, zodra zij de macht daartoe hadden. Maar zijn opvatting geldt evenzeer voor de Zuidelijke Nederlanden, waar het katholicisme onder dwang van de staatsmacht werd opgelegd, zo gauw het spaanse gezag hersteld was.

Heeft het protestantisme in de Zuidelijke Nederlanden en meer in het bijzonder te Maastricht dan niet de eigen aantrekkelijkheid gehad, waar Van Deursen op wijst? Zeer zeker, maar dan in de zestiende en

⁸¹ Gedenkboek 1932, 175.

⁸² Bax II, 558-565.

⁸³ Geyl. De protestantisering, 151-152. Rogier, a.w.; I, 432-436.

⁸⁴ Aitzema VII, 31e boek, 224.

niet zo zeer meer in de zeventiende eeuw. Lutheranisme, wederdoperij en calvinisme vonden in het zuiden aanhang, het calvinisme het meest. De omstreeks 1570 inzettende repressie had deze aanhang echter monddood gemaakt en grotendeels verdreven. Wie calvinist wilde blijven en de middelen ervoor bezat, emigreerde uit eigen beweging of gedwongen door de staatsmacht, waardoor zich slechts kleine kernen van overtuigde gelovigen in het geheim konden handhaven, die echter geen massale werfkracht meer bezaten.

In Maastricht hadden de jaren na 1560 bol gestaan van een revolutionaire weerbarstigheid, die mede tot uiting kwam en gevoed werd door een keuze voor het nieuwe geloof, waaraan in 1579 abrupt een einde werd gemaakt. Met de notoire calvinisten werden toen ook andere revolutionaire elementen verdreven of uitgeschakeld door de conservatieve repressie, die tussen 1579 en 1632 ruim de tijd kreeg de stadsbevolking in streng contra-reformatorische geest te vormen. Na 1632 kregen de gereformeerden in de Maasstad te doen met een bevolking, die doordrenkt was van het strijdbare katholicisme, dat leefde uit de beginselen van de periode na het Concilie van Trente, en waarvan slechts weinige onverzettelijken het calvinisme beleden. De overgrote meerderheid echter heeft het toen niet meer zo nieuwe geloof afgewezen, want de aanhangers van beide confessies waren heilig ervan overtuigd ieder voor zich het monopolie te bezitten van de enige en volledige waarheid, waardoor een frontverstarring ontstond, die alleen doorbroken had kunnen worden door actief ingrijpen van de staatsmacht⁸⁵. Als de Staten-Generaal gewild hadden, zouden zij de katholieke, brabantse maastrichtenaars hebben kunnen dwingen tot een keuze tussen overgang tot de reformatie of emigratie en minstens tot een kiezen tussen hun oude geloof en prijsgeving van hun burgerrechten. Bij de calvinisering – en ik voeg eraan toe: ook bij de rekatholisering – gaf immers slechts één factor de doorslag: macht en geweld⁸⁶. Dat was juist het laatste wat de Heren Staten echter wilden. Zij onderschreven wel het woord van de zeeuwse afvaardiging ter Grote Vergadering van 1651, dat de gereformeerde landzaten „... de voornaemste patriotten (waren) . . . , op welckers getrouwigheydt de voorschreven Staet aldermeest berust . . . ”⁸⁷, maar zij concludeerden hieruit niet, dat zij hun macht in dienst moesten stellen van de verbreiding der reformatie, want stoffelijke welvaart en politieke rust wonen het in hun ogen licht van aanspraken op een confessioneel mono-

⁸⁵ De voorwaarden voor het slagen van de protestantisering bij: Rogier, a.w.; I, 443. Vgl. ook: Van Deursen. Bavianen, 144-145.

⁸⁶ Geyl, a.w., 150.

⁸⁷ Aitzema VII, 31e boek, 221.

polie. Indien de Staten ooit enige bekeringsijver gevoelden, dan werd deze ijver steeds getemperd door politieke overwegingen⁸⁸.

In 1632 hadden Hare Hoogmogenden de luikse rechten op Maastricht erkend en bestendigd om redenen van politieke aard. Deze staatkunde maakte alle pogingen tot reformatie der Maasstad illusoir. De onmisbare steun van de Staat bij de calvinisering bestond immers in het ontnemen van de vrijheid van cultus en onderwijs en de ontzegging van het recht op bedeling en de benoeming in staatsambten. Door het ontnemen van de twee laatste rechten werd sociale pressie uitgeoefend op de katholieken: pressie op de armen, doordat alleen gereformeerden recht hadden op bijstand van de diakonie en op een plaats in wees- of armenhuis; pressie op de rijken door een loopbaan in staatsdienst uitsluitend open te stellen voor de lidmaten der nationale kerk met de militaire carrière als enige uitzondering⁸⁹. Te Maastricht was van dit alles geen sprake: de rechten van de luikse prins-bisschop bleven onverlet en daardoor tevens de vrijheid van de katholieken. De capitulatievoorwaarden garandeerden hun vrijheid van godsdienst en onderwijs en de ongestoorde eigendom der kerkelijke fondsen, terwijl de luikse regenten hun recht op openbare ambten behielden. Slechts de katholieke regenten van brabantse nationaliteit ondervonden een beperking in het maken van carrière, doordat zij voortaan uitgesloten waren van een zetel in de stedelijke raad of andere stedelijke colleges. Inhoeverre dit geleid heeft tot emigratie van deze groep zou nader onderzocht moeten worden. Een reden tot overgang naar het gereformeerde kamp was het zeer zeker niet; anders zouden de acta van de kerkeraad dat niet hebben kunnen verzwijgen.

De maastrichtse gereformeerde leiders waren de mening toegedaan, dat Hare Hoogmogenden veel en veel verder moesten gaan. Voortdurend drongen zij erop aan dat de Staten toch doortastender zouden optreden, vooral tijdens het eerste decennium van de staatse deelname aan het condominium in de Maasstad. Hare Hoogmogenden hebben dit echter steeds pertinent afgewezen. Hun standpunt wordt misschien het best omschreven met de woorden van de amsterdamse burgemeester C. P. Hooft, de vader van de dichter: „ . . . Niemand in zijn conscientie bezwaren, maar een iegelyck daarin zijn vrijheid laten, zoveel zonder apparent perijckel vande gemeene rust ende verzeketheid vant land mach geschieden . . . ”⁹⁰. Politieke overwegingen bepaalden de houding der Staten-Generaal tegenover de katholieken én tegenover

⁸⁸ Polman. Godsdienst, 51. Uit den Bogaard. De gereformeerden, 35.

⁸⁹ Geyl, a.w., 159. Rogier, a.w.; I, 442.

⁹⁰ Aangehaald bij: Knappert. De verdraagzaamheid; in: De Tijdspiegel 2 (1907) 246.

de gereformeerden. De katholieken waren zij niet genegen, maar de gereformeerden evenmin. Hun voornaamste, zo niet enige zorg was het handhaven van de „gemeene rust ende verzekering van land”⁹¹.

In Maastricht moest ondertussen rekening gehouden worden met een ongewone complicatie: de gedeelde heerschappij met de prins-bisschop van Luik. Staatkundige overwegingen leidden er in 1632 toe de luikse medeheerschappij te handhaven. Ook in latere jaren was het vooral de politiek, die de houding der Staten bepaalde. Geloofsijver was hun vreemd en zodra te Maastricht kwesties rezen, maakten zij onderscheid tussen geschillen van uitsluitend godsdienstige en geschillen van gemengde aard. Volgens de overtuiging der Staten-Generaal vielen zuiver religieuze geschillen buiten hun competentie, terwijl zij bij de oplossing van religieus-politieke geschillen trachtten een zo streng mogelijk legalistisch standpunt in te nemen.

De grondslag voor de juridische opvattingen der Staten vormde de capitulatie van 1632 en voor alle gevallen, waarin dit verdrag niet voorzag, de rechtsgebruiken van oudere datum, speciaal de ordonnantie van 1580. Bij bestuurlijke moeilijkheden te Maastricht stelden de Staten-Generaal, de Raad van State of de commissarissen-deciseurs telkens weer dezelfde vraag: wat bepaalt de capitulatie, of, als dit voor vele gevallen al te vage stuk geen oplossing bood, welke rechtsgebruiken bonden de hertog van Brabant, de voorganger der Staten te Maastricht? Martin Heckel toonde voor Duitsland aan, dat een dergelijke legalistische opvatting kenmerkend is voor de verhouding van Staat en Kerk in de reformatietijd. Het denken en het recht der middeleeuwen was bepalend voor het rechtsgevoel van die dagen. Die tijd zocht in het verleden naar voorbeelden en bewijzen voor de eigentijdse rechtsfiguren. Het ontbreken van een kritische blik had echter tot gevolg, dat historische verschillen over het hoofd gezien werden⁹².

Het voornaamste historische verschil te Maastricht na 1632 was het verschil in confessie tussen de twee soevereinen. De Staten-Generaal traden in de rechten van de hertog van Brabant, wat niet slechts een wisseling van soeverein maar ook van confessie betekende. Het bracht mee, dat de nieuwe gezagsdrager ook erkenning eiste voor de officieel door de Staten beleden godsdienst, het calvinisme, krachtens de opvattingen van het erastianisme – in Duitsland territorialisme genaamd – dat de landsheer het recht gaf te beschikken over de godsdienst van zijn onderdanen⁹³. De ingewikkelde staatkundige verhoudingen binnen de Maasvesting maakten het onmogelijk de begin-

⁹¹ Zie voor een dergelijk oordeel: Uit den Bogaard, a.w., 143.

⁹² Heckel. Staat und Kirche, 129 en passim.

⁹³ Lecler. Histoire; II, 209. Heckel, a.w., 269-280.

selen van het territorialisme strikt door te voeren. De onderdanen van de Staten-Generaal, de brabanters, woonden over de gehele stad verspreid tussen de onderdanen van de prins-bisschop, de luikenaars, terwijl de stad als een geheel geregeerd werd door brabanters en luikenaars samen. Hare Hoogmogenden konden er dus niet aan denken in de stad – of een gedeelte daarvan – het calvinisme voor te schrijven, zoals zij dat elders (Den Bosch, Breda, Hulst) wel deden.

Toch wensten zij hun officiële godsdienst in Maastricht te vestigen, want dat was een van hun soevereine rechten. De Staten-Generaal zonden daarom predikanten naar de Maasstad, die zij salarieerden uit de door hen aldaar geïnde landsmiddelen. Voor de vestiging en instandhouding der gereformeerde gemeenten was evenwel meer nodig, wilden zij niet achterstaan bij de katholieke confessie en metterdaad paritair behandeld worden. Hare Hoogmogenden eisten voor hun maastrichtse geloofsgenoten een zelfde behandeling als de katholieke inwoners ten deel viel. Op dit pariteitsbeginsel steunden de verdeling der inkomsten van de stedelijke instellingen van liefdadigheid en van de stedelijke onderwijssubsidies. Het was een verdeling naar confessie, waarbij geen acht geslagen werd op het aantal lidmaten, dat iedere gezindte telde. Het toepassen van het pariteitsbeginsel had tot gevolg dat de gereformeerden toch bevoordeeld werden door de steun der Staten-Generaal. Het aantal gereformeerden bedroeg immers nog geen kwart van de bevolking, terwijl zij altijd de helft ontvingen bij de verdeling van stedelijke subsidies. Het streng handhaven van de capitulatiebepalingen behoevde de gereformeerde gemeenten ook voor de ongewenste concurrentie der lutheranen, althans voorlopig. Eerst de verovering van Maastricht door de fransen in 1673 gaf de luthers en de verlangde vrijheid van godsdienst, die later niet meer werd ingetrokken⁹⁴.

Het voorzichtige optreden van de Staten-Generaal in godsdienstige kwesties veroorzaakte een gevoel van onbehagen bij de maastrichtse predikanten en ouderlingen. Zij waren van mening, dat Hare Hoogmogenden ernstig te kort schoten, omdat zij niet van plan bleken te zijn de 'paepsche afgodendienst' met wortel en tak uit te roeien. Zijn daarentegen de katholieken van mening geweest dat de Staten te ver gingen, dat zij onrechtvaardig optraden? Voor de moderne beschouwer zijn er inderdaad nogal wat punten van beschuldiging te vinden op het stuk van de handhaving der godsdienstvrijheid. De Staten dwongen tot het afstaan van twee parochiekerken, verdeelden de armengelden, verkochten de pauselijke prebenden en beperkten de processievrijheid.

⁹⁴ Gedenkboek 1932, 361, 363.

Het pijnlijkste voorval was wel het zogenaamde 'Verraad van 1638' en de daarop volgende uitdrijving van de jezuiten en franciscanen. Hierbij mag niet over het hoofd gezien worden, dat deze botsingen vooral plaatshadden in de eerste tien jaar na de overgave; daarna komen zulke in onze ogen grove inbreuken niet meer voor, de verkoop der prebenden misschien uitgezonderd. Dat laatste kon de katholieken overigens koud laten. Het zal hun immers wel om het even geweest zijn, of rijke stadgenoten en anderen geld naar Rome of naar Den Haag zonden om hun kinderen onder dak te brengen bij de stadskapittels. Staatsbemoeienis met de godsdienst was in die dagen schering en inslag in geheel Europa en die ging overal veel en veel verder dan te Maastricht. Het valt dan ook niet te verwonderen, dat in de bestudeerde bronnen zelden of nooit iets voorkomt dat lijkt op een katholiek protest, ingegeven door een gevoel van achteruitzetting of onderdrukking; ik wees daar reeds eerder op. Het lijkt ook niet erg waarschijnlijk, dat dergelijke gevoelens bestaan hebben, want over het geheel genomen eerbiedigden Hare Hoogmogenden de eenmaal beloofde vrijheid van godsdienst. Daarbij doet het niet ter zake of dit gebeurde uit overtuiging of uitsluitend uit eigenbelang; al is het laatste wel het meest voor de hand liggend.

Vlekke verweet de Staten, dat zij het capitulatieverdrag steeds meer geschonden hebben in de loop der jaren⁹⁵. Voor het eerste decennium mag het waar zijn, al meenden de Staten-Generaal in hun volle recht te zijn, als zij hun soevereiniteitsrechten uitoefenden door toepassing van de beginselen van het territorialisme en de pariteit der confessies, wat in de eerste jaren na 1632 tot misgrepen leidde uit onbekendheid met de materie. Voor de latere jaren gaat de beschuldiging niet op of is zij minstens zeer overdreven. Waarom ook zouden de Staten het capitulatieverdrag schenden? Het zou hoogst onverstandig zijn, want een dergelijke handelwijze kon de katholieken slechts prikkelen en niets vreesde de landsregering meer dan verstoring van de rust in de Staat. Als hun soevereiniteit maar gerespecteerd werd, waren zij al lang tevreden. Hun maastrichtse politiek was gericht op handhaving van de macht van de Staat en van de regentenkaste; godsdienstkwesties waren van geen belang, zolang zij de macht van de lands- of stadsregering niet te na kwamen.

Alles welbeschouwd verkeerden de gereformeerden te Maastricht in een moeilijker positie dan de katholieken aldaar. De katholieken waren op kerkelijk terrein autonoom. De geestelijke jurisdictie over de stad was in handen van de kapitteldeken van Sint-Servaas zonder inmenging

⁹⁵ Vlekke, 17.

van bisschop of paus, terwijl de financiële onafhankelijkheid van de katholieke confessie verzekerd werd door het ongestoord bezit der kerkelijke goederen. De Staten-Generaal bevestigden deze voorrechten bij de capitulatie van 1632. Uit kracht van hun medeheerschappij over Maastricht verdedigden diezelfde Staten-Generaal ook de kerkelijke autonomie der katholieken, omdat Hare Hoogmogenden bisschoppelijke of pauselijke bemoeienis met de katholieken en hun instellingen beschouwden als een inbreuk op hun soevereiniteitsrechten in de Maasstad. Ten gunste van de katholieken werkte ook de algemene bestuursconstellatie in de Republiek tijdens het bestudeerde tijdvak, toen Frederik Hendrik, Willem II en Johan de Witt achtereenvolgens grote invloed uitoefenden op de besluitvorming in de Generaliteit. In het concrete geval Maastricht is de invloed van Frederik Hendrik slechts nu en dan aantoonbaar, maar van Willem II en Johan de Witt niet. Alle drie hebben zij echter de generaliteitscolleges beheerst en alle drie waren zij wars van vervolging der katholieken; de twee Oranje's hebben hen zelfs zoveel mogelijk begunstigd. De gereformeerden daarentegen waren volkomen afhankelijk van hun 'voedsterheren', die zij voortdurend naar de ogen moesten zien. De Staten-Generaal hadden wel na de verovering de reformatie in Maastricht geplant, maar om redenen van staatsbelang en door het gemis aan zendingsijver toonden zij in de volgende jaren weinig zorg voor het tere plantje, dat mede daardoor nooit tot volle wasdom is gekomen.

Bijlage 1

Capitulatieverdrag van 1632

Articulen geaccordeert by mijn heere den prince van Orangien aen die vande geestelijckheydt ende magistraet der stadt Maestricht. t'Wtrecht, by Amelis Janssz, 1632*.

1. Dat alle offentien ende injurien gedaen soo wel by geestelijcke ende religieusen als weerdlijcke personen, soo voor als ghedyrende dese belegeringhe ter eenre ende ter ander zijde t'eenemaal sullen zijn ende blijven vergeven ende vergeeten.

2. Dat binnen de stadt Maestricht sal voortaan vryelijck ende publijckelijck ghepredickt ende gheoeffent worden de ghereformeerde religie, soo als die inde Gheunieerde Provincien wordt gheexerceert, ende dat inde kercken van St. Jacob ende Hilarius, soo d'selve daer toe bequaem zijn, ende soo niet zullen daer toe twee andere bequaeme kercken werden ghebruyckt.

3. Dat de heere hooghe proost van St. Servaes ende alle geestelijcke, kerckelijke ende religieuse personen als de heer proost van Onser L. Vrouwen, beyde de heeren deeckens ende capittelen, met haere suppoosten, de vier pastooren, die collegie vande Societeyt, alle cloosters ende personen van wat staet, digniteyt, qualiteyt, ordre ofte functie die zijn, geen uyt-gesondert, zullen blijven ende werden gemainteneert, in ende op alle haere respective goederen, in-compsten, digniteyten, privilegien, vryheden, exemptien, heerlichheden, jurisdictien, collatien van prebenden, beneficien, offitien, functien, bedieninghen, gebruycken ende possessien, soo buyten als binnen dese stadt, niet uyt-ghesundert; soo als zy alle ende yegelijck d'selve voor desen ende tot noch toe hebben ghehadt, beseten ende ghebruyckt, sonder dat yemandt vande selve daer in eenich belet, verminderinge ofte verhinderung sal geschieden.

4. Dien volgens sal in de stadt Maestricht blijven de publique exercitie

* In het origineel zijn de artikelen niet genummerd.

vande roomsche catholijcke religie inde kercken, cloosters ende over al, soo d'selve tot noch toe geexerceert is geweest, sonder eenighe verhinderinge ofte beleth.

5. Dat alle personen, familien ende goeden, oock privilegien, exemptien ende vryheden, te waeter ende te lande, vande borgeren ende inwoonderen, mede oock vande ambachten, hospitalen, armen-tafelen, den Grooten heylighen Geest, ende dierghelijcke fundatien, soo binnen als buyten het district der voorsz stadt ghelegen, sullen zijn ende blijven vry ende onverhindert.

6. Dat de Heeren Staten der Vereenigde Nederlanden anders niet binnen de voorsz stadt ende destrict der selver en sullen aenveerden, als 't ghene aen den Koning van Spangien als Hertoge van Brabandt daer inne toegestaen heeft, volgens die chartres daer af zijnde, die gheexhibeert ende voorts in de stadt bewaert sullen worden na ouder gewoonte; ende sal mede eene lijste der lest-gedaene ende geslotene reeckeningen werden overgelevert, Ende dat aen den Bisschop ende Prince van Luyck sal blijven die ghemeene indivise jurisdictie ende alle sijne domeynen soo als voor desen ende tot noch toe.

7. Dat de voorsz Heeren Staten die voorsz stadt sullen gouverneeren samentlijck metten voorsz Bisschop ende Prince van Luyck, als eenen staet ende provincie particulier, verscheyden van andere staten ofte provincien, van beyde de voorsz heeren gelijk voor desen den Bisschop ende den Koning van Spangien de selve stadt gegouverneert hebben, soo in materie van justitie als resort ende politie.

8. Wat aengaet het publiceren van placcaeten ofte edicten, mitsgaders den cours ofte permissie van allerley munte binnen de voorsz stadt, sal werden gelaeten by het ghebruyck als ten tijden dat den Coninck van Spaengien d'selve stadt beseten heeft is gheweest.

9. Die officieren hebbende eenighe commissien vande Prince van Luyck sullen hunne offitien behouden, sonder eenige swaericheyt ofte anderen eedt te doen.

10. Dat aen alle borgheren ende gheestelijcke personen sal werden gepermitteert met hunne familien ende goeden buyten deser stadt te vertrecken, ende hunne erff ende andere goederen te vercoopen, 't allen tijden als hun sulckx sal goetduncken, sonder ten opsiene van dien eenichsins te mogen belast werden.

11. Dat de Heeren Staten Generael consenteeren aen alle inwoonderen der verschreven stadt geduerende den tijt van twee naestcomende jaeren, te mogen gaen in alle steden subject den Coninck van Spaeg-

nien, omme aldaer hunne affairen te verrichten, mits alvooren hun aenghegeven hebbende aende gouverneur der stadt Maestricht, ende dat zy niet en doen ofte attenteren tot nae-deel ofte ondienst vande Staet der Geunieerde Provincien.

12. Dat van eenige nieuwe imposten over de voorsz stadt ende ingesetenen van dien in te voeren, niet en sal werde ghedaen, dan met communicatie ende gemeen advijs vande Heeren Staten Generael der Vereenichde Provintien ende den heere Prince van Luyck.

13. Dat de voorsz stadt ende regierders der selver niet en sullen met oncosten over het maecken van nieuwe fortificatie worden belast, maer sullen tot de stadts costen onder-houden haere poorten, mueren ende vesten.

14. Het garnisoen te voete ende te peerde, dat in de voorsz stadt sal commen gheleght te worden, mitsgaders waghens ende trien van artelle-rye, sal werden ghelogeert ende gheleght, soo als voor desen ten tijde dat de stadt is gheweest onder den Coninck van Spaignien, is geschiedt, ofte in zulcker voegen, als naer constitutie van saecken, daer over met de magistraet naerder sal werden geaccordeert.

15. Alle stadts ende andere publijcque reeckeninghen hier vooren ghedaen ende geslooten, zullen alsoo blijven, sonder dat daer op eenighe recharche sal vallen.

16. Alle schulden de gene die geduyrende dese belegeringhe ende daer te voorens tot behoefte ende in naeme vande stadt zijn gecontracteert, sullen uyt de voorsz stadts middelen betaelt werden, ende de schulden ghecontracteert op den naeme ende tot behoefte vanden Coninck, sullen werden betaelt uytte domeynen desselfs, inde Vroon-Hove ofte Landen van Over Maese verscheenen voor date van desen.

Aldus ghedaen voor 't legher van Maestricht, den 22en augusti 1632. Ende was gheteckent F. Henri de Nassau, met noch eenige namen, soo van die vande geestelijcheydt als magistraet.

Noch legher stondt

Ter ordonnantie van zijn Excellentie gheteckent I. Iunius, ende gesegelt met het cachet van zijn Excell[entie] in rooden wassche.

Bijlage 2

Capitulatieverdrag van 1673

Capitulatie tusschen den Koning van Vrankrijck ende de stadt van Maestricht, raeckende 't overgaen vande selve. In 's Graven-Hage, by Michiel van Heyningen, 1673*.

Sijn Alder Christelijckste Majesteyt is van wegghen de magistraet der stadt Maestricht ootmoedelijck ghebeden by sijne sonderlinge gunste haer te accordeeren de naervolgende articulen,

1. Dat alle offensien en injurien, ghedaen, soo by de kerckelijcke, geestelijcke als particuliere persoonen, niet alleen voor, maer oock geduyrende de belegeringhe zijn en blyven t'eenmael vergeten.

Toeghestaen.

2. Dat van nu voortaan in dese stadt publijk en onverhindert sal continueren het preecken, ende de exercitien van de gereformeerde religie, in de ordinaris nederduytsche en fransche kercke, ende dat insghelijcks de luytersche kerck mach geleden werden.

De vrye exercitie vande gereformeerde religie sal in de stadt moghen geexerceert worden in de kercken die haer van allen tijden hebben toebehoort, en soo daer geen en sijn sal haer gheoorloft sijn die te moghen bouwen oft ter plaetse die haer sal aangewesen werden van den gouverneur, en op dat geduyrende die tydt de vrye exercitie van de voorsz religie magh continueren sal haer ghelaten werden, geduyrende den tydt van drie maenden, een van de roomsche catolijcke kercken diese teghenwoordigh gebruycken.

3. Dat de schoolen van de gereformeerde religie mogen blyven in de selve staet, waer van het onderhoudt, als mede dat van de gereformeerde predikantan sullen moeten versien werden, uyt de middelen daerse tot nu toe van onderhouden zijn, of uyt een equivalent dat haer sal werden aangewesen.

* Na elk artikel volgt de marginale notitie van de koning van Frankrijk. In het origineel zijn de artikelen niet genummerd.

De fondatie ghedaen by die van de religie sullen bestaen en blyven aen haer dispositie, en soo die niet suffisant en sijn tot onderhout van de predicanten sal toeghelaten sijn aen die van haer religie, omme te doen een impositie op haer selven om te kunnen bestaen.

4. Dat de goederen van de gereformeerde armen en wesen blyven geadministreert door haer kerckelijcke consistoryen.

Toeghestaen, so die sijn gefondeert by die van hare religie.

5. Dat de predikanten en schoolmeester van de gereformeerde religie sullen behouden alle haer vrygheden, emuniteyten, voor-rechten en exemptien, soo als die tot noch toe hebben genoten.

Toeghestaen.

6. Dat de heeren hoogh-schouten, de twee heeren deeckens en capitelen met haer suppoosten; de vier pastoors, de colleges van de Societeyt, de kloosters, ende de persoonen, van wat staet, digniteyt, qualiteyt, ordre of fonctie, dat het wesen mochte, geen uytgesondert, sullen blyven gemainteneert, en syn in vreedtsamige possessie van alle haere goederen, renten, inkomen, digniteyten, privilegien, vrygheden, lyberteyten, exemptien, heerlijckheden, jurisdictien, vergevingen van probenden, beneficien, officien, fonctien, administratien, gebruycken, welke het oock soude mogen wesen, soo buyten als binnen de stadt, sonder exceptien, ende gelyck alle en yder een de selve hebben hier te vooren, ende tot noch toe beseten en gebruyckt, sonder dat aen yemandt in deselve gedaen werden eenige obstaculen, schade ofte verhindeeringen.

Toeghestaen.

7. Dat alle persoonen en familien, sonder onderscheydt van religien, blyven gemainctineert in haer rechten van privilegies, octroyen, exemptien, liberteyten, gildens, soo binnen als buyten de stadt, te water en te landt, gelyck men oock doen sal ten reguarde van de gasthuysen van de groote armen van den Heyligen-geest, en diergelijcke fondatien gelegen, soo binnen als buyten de stadt, in haer districten.

De fondatien sullen sijn geadministreert door die ghene diese hebben gemaekt en van 't overige yder een ghemaintineert in de privilegie die haer toekomen en van de welke sy hebben gejouiseert tot noch toe.

8. Dat oock die gene die professie doen van de gereformeerde religie sullen werden geadmitteert tot de magistrature.

Toeghestaen.

9. Dat de goede wille van sijn Majesteyt zy t'ondernemen binnen Maastricht, ofte in hare jurisdictien, anders niet als het gene dat heeft behoort aen den Koningh van Spangien, in qualiteyt als Hertogen van Brabant, ende naderhandt beseten by de Heeren Staten Generael, volgens de chartres daer van zynde, die sullen werden geexhibeert, ende de welcke naderhandt sullen werden bewaert in de griffie van de voorsz stadt, gelijk van ouds.

De Koningh heeft een tractaet ghemaect met de Prince van Luyck over de conservatie van dese rechten, het welcke punctueel sal sijn gheobserveert.

10. Dat aen de heeren Bisschoppen en Princen van Luyck sal blyven onverdeelt de jurisdictien, als oock sijn domeynen in't geheel, gelijk die van oudts tot noch toe geweest zyn.

Toeghestaen.

11. Dat sijn Majesteyt sal gouverneren, met den Prince van Luyck te samen, de stadt ende de dependentie van dien, gelijk als een stadt en provintie gescheyden van de andere provintien, van yder van de voorsz heerlijkheden, gelijk als voor desen de bisschoppen ende den Koningh van Spangien, en daer naer de Staten Generael der Vereenigde Nederlanden hebben geregeert, soo in 't staen van justitie resort als in finantien ende alle andere policy.

Toeghestaen.

12. Dat de publicatie van placcaten en edicten, mitsgaders de toelatinge van alderhande soorte van munten, in de voorseydte stadt sal blyven, gelijk in den tijdt als den Koningh van Spangien, en de voorsz Heeren Staten die hebben beseten.

Toeghestaen.

13. Dat de hooge officieren, hebbende hare commissie, het zy van sijn Hoogheydt den Prince van Luyck, of van de Heeren Staten ofte wel van de regeerende magistraet van dese stadt en 't graefschap Vroenhof, waer van datse zyn in bedieninge, mogen verblyven, geduyrende haer leven in haer ampten, ofte wel dat de voorsz officiers de selve mogen resigneren aen personen, capabel en aenghenaem aende respectieve princen, ofte aen de magistraet van dewelcke sy dependeren.

Volghens de conditie diese sullen houden tusschen dit en ses maenden sal Sijne Majesteyt resolutie nemen.

14. Dat alle geestelijke, officieren, burgers, sal vry staen van sich te retireren naer haer goederen ende familien buyten de stadt, en al-tijdt te kunnen komen, als het haer goet dunckt, om te verkopen haer

andere goederen en erffenissen, sonder in die macht eenichsints te zyn belast.

Toeghestaen.

15. Sijn Majesteit wordt onderdanichlijck ghebeden, van toe te staen aen alle de inwoonders van de stadt, van te mogen gaen, en frequenteren aen alle de steden, onder de gehoorsaemheydt van de Heeren Staten, geduyrende den tijdt van twee jaren naest komende, omme hare affaires te verrichten, adverterende nochtans den gouverneur van 't selve, en onder middelen, dat niet sullen ondernemen het geene eenichsints soude mogen strecken tot ondiens van sijn Majesteit; gelijk oock toegelaten sal zyn aen alle vremdelingen, omme hier te mogen komen om haer goederen te administreren, te verkopen ende te veralieren.

Toeghestaen alleen voor ses maenden.

16. Dat geen nieuwe imposten sullen gestelt werden op de stadt van Maestricht ofte op de burgers van dien, sonder communicatie vande gemeente, advys van sijn Majesteit, ende vande heer Prince van Luyck.

Hier sal van geuseert werden als voor desen.

17. Dat de stadt ende de regering van dien niet en sullen belast worden met nieuwe fortificatie, maer gehouden sullen sijn te onderhouden haere poorten, valbruggen en muiren tot kosten vande stadt.

Haer sal niet gheverght werden in dat regard buyten haer macht.

18. Het garnisoen, soo te voet als te paert, 't welck sal geleyt worden binnen de stadt, met haer wagens, bagagie en treyn van artillerie sal sijn gelogeert door autoriteyt vande magistraet, gelijk als hier vooren is gepractiseert geweest, ofte andersints by gelegentheydt van saecken met de magistraet sal accorderen.

Men sal hier van useren ghelijck als in Vranckrijk.

19. Dat alle de reeckeninghen vande stadt, publyckelijck voor desen gedaen en geslooten, sullen blijven in haer geheel en wel gedaen, sonder eenige ondersoek subject te zyn.

Toeghestaen.

20. Alle schulden, renten, de welcke geduyrende de belegeringhe en van te vooren, ofte op de naem van dese stadt sijn gecontracteert, sullen gehouden werden voor wettelijck, wel gedaen en wel opgenomen, ende de opgelichte capitalen en schulden gemaect en gecontracteert op de naem en tot profijt vande Heeren Staten Generael, tot heden toe sullen werden betaelt uyt het inkomen (albereyts verschenen ende haer

schuldigh) uyt het Lant van Over-Mase en uyt de Domeynen van 't Vroen-hof.

Toeghestaen, justificerende 't employ.

21. Den Koninck heeft den gouverneur en 't guarnisoen geaccordeert, uyt te trecken met haer bagagie, item twee stucken canon, en een mortier, vliegende vendels, slaende trommels, en voorts behoorlijcke ammunitie van oorloghe; nevens 16 schuyten tot transport van de gequeste; als mede meer andere carren, genoeghsaem tot haeren dienst.

Gedaen in 't leger voor Maestricht den eersten dach van july 1673.
Was geteyckent Lowys.

Bijlage 3

De omvang van het gereformeerde deel der bevolking van Maastricht, 1632-1689

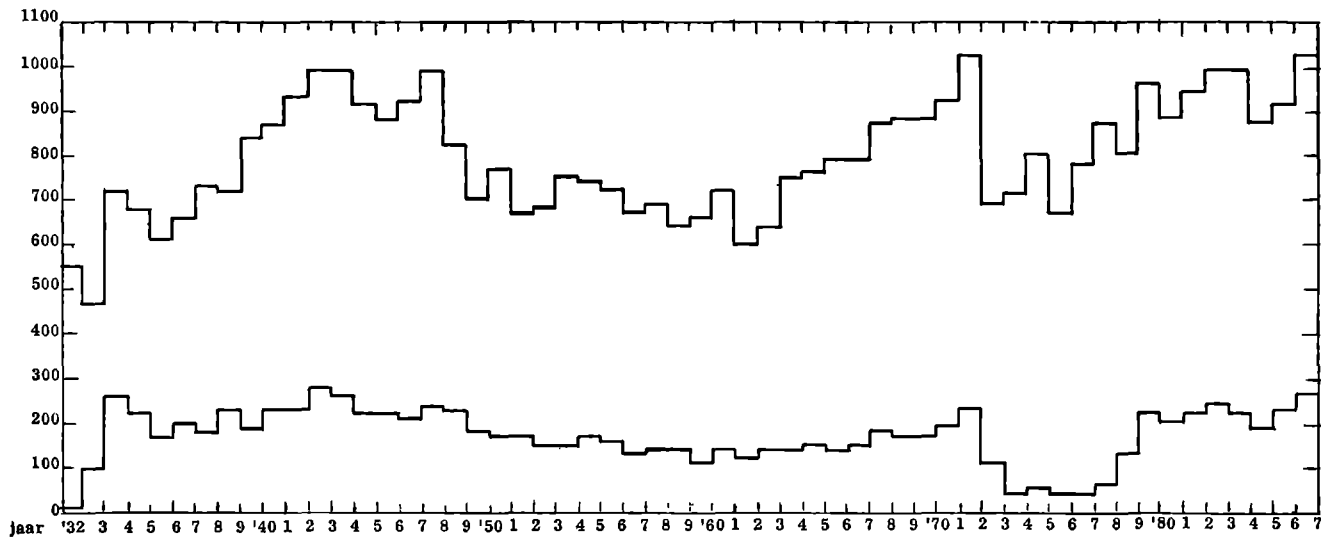
JAREN	BEVOLKING	GEREFORMEERD DEEL	
	Totaal	Totaal	Percentage
1630/39	16.000	3.500	21,8
1640/49	25.800	6.000	25,2
1650/59	18.300	4.000	21,8
1660/69	19.400	3.700	19,0
1670/79	21.100	2.700	12,8
1680/89	25.000	6.000	24,0

De cijfers in de eerste kolom zijn overgenomen uit het artikel van A. G. H. Kemp. Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830; in: *Miscellanea trajectensia* . . . Maastricht 1962; 349.

De cijfers van de andere twee kolommen zijn berekend uit de tienjaarlijkse gemiddelden gegeven in bijlage II bij bovengenoemd artikel (p. 359). Bij deze berekening werd als reductiecoëfficiënt het getal 26 gebruikt, d.w.z. op iedere 26 inwoners komt 1 geboorte per jaar voor.

Alle totaalcijfers werden afgerond op honderdtallen.

Bijlage 4 Geboortecijfers van Maastricht, 1632-1687

Bovenste lijn: totalen; onderste lijn: gereformeerden. Afgerond tot tientallen. Bron: *Miscellanea trajectensia*, 355-356.

Bijlage 5 „Staat van den Vroonhoff”¹

BIJDRAGEN UIT DE LANDSMIDDELEN
VOOR HET ONDERHOUD VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN TE MAASTRICHT, 1632-1635

Ludovicus, [Philippus]	
2½ jaar tractement ad f 1.100 per jaar	f 2.750
Ruyting, Simon	
2 jaar tractement [ad f 1.100 per jaar] met ingang van 1633 mei 9	f 2.200
Verhuiskosten naar Maastricht	f 150
Marets, Samuel de	
2½ jaar tractement [ad f 1.250 per jaar] met ingang van 1632 september	f 3.125
Brelius, Johannes	
1½ jaar tractement [ad f 1.100 per jaar] met ingang van 1633, augustus 14	f 1.650
Verhuiskosten naar Maastricht voorgeschoten door de kerkeraad aldaar	f 300
Tour, Antoine de la [overl. 1633]	
½ jaar tractement + verhuiskosten van Sedan	f 474
Ludovicus, Mattheus, te Elsloo ²	
2 jaar tractement [ad f 500 per jaar] met ingang van 1633, februari	f 1.000
Verhuiskosten naar Maastricht	f 163
Latomius [Latomus], Lambertus	
Ziekentrooster ad f 150 per jaar over de periode 1634 maart 30-november 30	f 554-3 ³
Voorlezer van de franse kerk: 30 maanden tractement vanaf 1632 september 30	f 250
Vergoeding voor een reis naar Den Haag en terug van Philippus Ludovicus, 1634 november 29	f 254-4
Totaal	f 12.870-4-3

¹ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 11: Betaalstaat, niet gedateerd. Volgens de afrekeningen moet de staat dateren uit mei 1635 ongeveer. Alle betalingen geschieden op last van de Raad van State.

² Waarschijnlijk een verschrijving voor Eysden, want Mattheus Ludovicus stond nooit te Elsloo. Zie het artikel van W. A. Poort. Grenswachter...

³ Berekening onjuist.

Bijlage 6

ACCIJNSVRIJDOM VAN GEESTELJKHEID EN RELIGIEUZEN TE MAASTRICHT¹ PER JAAR

	Vrijdom in de Moutwaag	Vrijdom in de Korenwaag
Kapittels		
Hoogproosten (2) ^a	f 100 ^a	f 24
Dekens (2)	f 100	f 24
Cantors (2)	f 70	f —
Scholasters (2)	f 70	f —
Camerarius Sint-Servaas	f 35	f —
Kanunniken 'huyshoudende' (30)	f 750	f 180
Kanunniken 'commensalen' (15)	f 187	f 45
Pastors geen kannunnik zijnde (2)	f 50	f —
Kapelaans (50)	f 625	f 156
Het panhuis [brouwhuis] van Sint-Servaas voor 1/3 van alle bier, dat er gebrouwen wordt	f 800	f 200
Mannenkloosters		
Het gehele convent der antonieten	f 162	f 27
Dominicanen (50)	f 400	f 45
Augustijnen (30)	f 180	f 27
Kruisbroeders (16)	f 96	f 14-8
Bogaarden (14)	f 84	f 12-12
Jezuleten (2)	f 12	f 1-16
Cellebroeders zijn geheel vrij en krijgen bovendien nog van de pachter der moutwaag in geld	f 100	
Capucijnen geheel vrij		
Aldenbiesen geheel vrij		
Vrouwenkloosters		
Annunciaten (50)	f 200	f 45
Wittevrouwen (50)	f 200	f 45
Zusters v.d. Maagdendries (30)	f 120	f 27
Zusters v.d. Beyart (40)	f 160	f 36
Zusters van St.-Annadal (9)	f 36	f 8-2
Faliezusters (9)	f 36	f 8-2
Bonnefantten of Sepulchrijnen (30)	f 120	f 27
Bagijnen v.h. Gasthuis van Sint-Servaas geheel vrij		
Totaal	f 4.693	f 953

Vrijdom van wijnaccijns

Kapittel van Sint-Servaas 200 amen, die grotendeels vertapt worden en waarover dus wijnaccijns verschuldigd zou zijn			f 2.000
Antonieten	8 amen		f 80
Dominicanen	5 amen		f 50
Kapittel van Onze-Lieve-Vrouw	60 amen		f 600
Pastors ⁴ geen kanunnik zijnde (2)	5 amen		f 50
Totaal			f 2.780
Totaal-generaal: Moutwaag			f 4.693
	Korenwaag		f 953
	Wijnaccijns		f 2.780
			<u>f 8.436⁵</u>

¹ ARA, StG, 12553, Loketkas Maastricht, 66: Brabantse Raad aan HoMo, 1662 september 23.

² De cijfers tussen () geven de aantallen vrijgestelden per convent of per functie aan.

³ Alle bedragen in licht of maastrichts geld.

⁴ De predikanten genoten geen vrijdom van accijns zoals de katholieke geestelijken en religieuzen. In plaats daarvan ontving elke predikant jaarlijks f 100 eens in contanten.

⁵ Het totaal-generaal dient uiteraard verhoogd te worden met een onbekend bedrag voor de niet nader gespecificeerde vrijstellingen.

Bijlage 7

GEESTELIJKE BROEDERSCHAPPEN TE MAASTRICHT IN DE ZEVENTIENDE EEUW*

Naam	Jaar van oprichting of eerste vermelding	Bron
Agatha, H.	1600	Maasgouw 69 (1940) 11
Allerheiligste Naam Gods	1600	Publications 83 (1947) 16
Anna, H.	1509	Flament, Chroniek, 64, 90
Barbara, H.	1460	Publications 36 (1900) 98 noot 1
Catharina, H. [voor priesters]	'aloud'	Maasgouw 14 (1892) 15-16
Christelijke leer	1602 [1601?]	Publications 83 (1947) 16 [Maandrozen 12 (1880) 292 en 299]
Drievuldigheid, H., ter bevrijding van de christenslaven [bij de paters bogaarden]	1646	Flament, Chroniek, 100 Maasgouw 41 (1921) 65-69
Engelachtige strijd [bij de paters dominicanen]	1657	Publications 83 (1947) 31
Everardus, H.	1530	Maasgouw 60 (1940) 11
Gelovige zielen	1680	Publications 51 (1915) 92n
Hilarius, H.	1455	Maasgouw 60 (1940) 10
Jacob, H.	1455	Maasgouw 60 (1940) 10
Koordeken van St. Franciscus [bij de paters franciscanen]	ca 1590	Sedulius, t'Boeck, 140vv
Kruis, H.	1439	Publications 39 (1903) 131-132
Mariasodaliteit		
- voor studenten	1584	Van Hoeck, Schets, 153
- voor burgers	ca 1590	Van Hoeck, Schets, 153
- Kleine congregatie der engelen	1609	Maandrozen 12 (1880) 356n
- gehuwde burgers	1629	Van Hoeck, Schets, 153
- ongehuwde burgers	1629	Van Hoeck, Schets, 153

* De lijst berust op vondsten in de geraadpleegde literatuur en is zeker niet volledig.

Michael, H.	ca 1510	Publications 39 (1903) 19
Onze Lieve Vrouw van Maastricht	vóór 1470	Van Beeck, Sterre der Zee, 147
Onze Lieve Vrouw, Sterre der Zee	1614	Maasgouw 60 (1940) 10
Rochus, H.	1631	Maasgouw 60 (1940) 11
Rozenkrans, H.	1571	Bachiene, 895
Sacrament, Allerheiligst	1441	Publications 29 (1892) 394
	1594	Publications 100 (1964) 83, no. 23
Thomas van Aquino, H.	1657	Flament, Chroniek, 102
[bij de paters dominicanen]		

Samenvatting

Juridisch en staatkundig had Maastricht een aparte plaats in het staatsbestel, zowel in de Zuidelijke Nederlanden als later onder de Republiek, want noch de regering te Brussel vóór 1632 en evenmin die in Den Haag na dat jaar konden zich beschouwen als de enige soeverein, daar zij steeds hun gezag over Maastricht deelden met de prins-bisschop van Luik. De oorsprong en grondslag van deze tweeherigheid stamde uit de middeleeuwen en wacht nog steeds op een grondig onderzoek. In de zestiende en zeventiende eeuw was de tweeherigheid een voldongen feit, dat zelden aanleiding gaf tot botsingen tussen de twee heren. Maastricht waarborgde de tweeherigheid het voortbestaan van zijn stedelijke autonomie door de ene heer tegen de andere uit te spelen, als een van beiden dreigde zich te zeer te mengen in het stedelijk bestel.

Uit de tweeherigheid vloeide voort, dat het wereldlijk bestuur der stad paritair geregeld was. Het gezag van de twee heren werd in de stad steeds in tweevoud vertegenwoordigd door bestuurs- en rechtscolleges: telkens één college namens de luikse en één namens de brabantse heer, tot 1632 de koning van Spanje en daarna de Staten-Generaal der Zeven Verenigde Provinciën. Het gezamenlijk gezag van de twee heren oefende de indivieze raad uit, een samenvoeging van de Luikse en de Brabantse Raad, die het dagelijks bestuur van de stad vormde. De twee heren controleerden de stadsregering, de andere colleges en hun ambtenaren door het jaarlijks en later tweejaarlijks zenden van commissarissen-deciseurs. Naast de pariteit in het wereldlijke bestuur bestond niet een zelfde pariteit in het kerkelijke bestuur. Daarin viel alle macht toe aan de bisschop van Luik met uitsluiting van de medeheer. De geestelijke macht van de bisschop was overigens slechts nominaal, daar het feitelijke gezag in de stedelijke zielzorg in handen was van de kapitteldeken van Sint-Servaas en – maar voor een veel geringer deel – van de kapitteldeken van Onze-Lieve-Vrouwe. De nominale macht van de bisschop in het geestelijke liep parallel aan een nominale macht in het wereldlijke. Zijn onderdanen in Maastricht vormden hooguit

een kwart van de bevolking en het territoriale aandeel van de prins-bisschop binnen de stadsmuren was nog minder. De andere heer gebood niet alleen direct over een groter deel van de bevolking en van het territorium der stad, maar verdedigde ook met zijn garnizoen de stad tegen aanvallen van buiten. Deze verdediging gebeurde eveneens uit naam van de prins-bisschop, maar in feite had deze met het garnizoen geen enkele bemoeienis, wat de luikse macht nog meer verkleinde: de luikse kerkvorst was geen portuur voor zijn medeheer in Maastricht, voor de koning van Spanje noch later voor de Staten-Generaal.

Sedert het eerste kwart van de zestiende eeuw beroerde de godsdienstige tweespalt in Europa ook Maastricht. Tegen de rebelse wederdopers trad de magistraat vastberaden op, maar met de niet minder rebelse calvinisten trachtten de stadsbestuurders, zoals overal elders in de Nederlanden, tot een vergelijk te komen. De onzekere koers van de magistraat leidde tot voortdurende woelingen, waaraan eerst een einde kwam in 1579, toen Parma Maastricht weer onder het gezag van de spaanse koning bracht. Met straffe hand roeiden de nieuwe bestuurders het calvinisme grotendeels uit en rekatholiseerden zij de stad. Hulp kregen zij hierbij vooral van de jezuiten, want de twee stads-kapittels en de kloosters speelden in het proces der rekatholisering maar een bescheiden rol. Het waren de paters van de Sociëteit die met de warme instemming van de magistraat door hun onderwijs, hun preken en andere werkzaamheden het maastrichtse volk bevestigden in het contra-reformatorische katholicisme.

Toen Maastricht in 1632 veroverd werd door de Staten-Generaal, aanvaardden zij de medesoevereiniteit over een vrijwel geheel katholieke stad. Om politieke redenen – de verhouding der Republiek tot het Rijk en tot Frankrijk – en uit economische overwegingen – de Maashandel – tornden de Staten-Generaal niet aan de positie van de luikse prins-bisschop binnen Maastricht. Eveneens uit politieke motieven – de verwachte verovering der Zuidelijke Nederlanden – beloofden de Staten geestelijkheid en burgerij volledige vrijheid voor de katholieke confessie. Daarnaast eisten zij een gelijke vrijheid voor de door hen voorgestane confessie. Hoe de Heren Staten zich deze gelijke behandeling voorstelden, hebben zij nooit theoretisch gefundeerd, niet bij het sluiten van het capitulatieverdrag en evenmin op een later tijdstip. De staatse opvatting van gelijkberechtiging van twee verschillende confessies valt echter af te leiden uit hun daden, waaruit blijkt dat een zuiver-juridisch-formeel denken de grondslag voor hun handelen was. Met de verovering van de stad hadden de Staten daar soevereine rechten verworven en tot die soevereine rechten behoorde ook de invoering van de gereformeerde confessie naast de katholieke, die gelijk-

berechtigd bleef, omdat de Staten-Generaal de rechten van hun mede-soeverein en het capitulatieverdrag wensten te eerbiedigen. De inplanting van de gereformeerde kerk gebeurde niet uit liefde of ijver voor de door de staatse bestuurders voorgestane gereformeerde godsdienst, een houding die de plaatselijke kerkeraden verdroot en hun vrouwen beschaamde in het hoogste college van de Generaliteit, waarvan zij veel meer meenden te mogen verwachten dan zij feitelijk kregen.

In het verleden nam men te grif aan dat de Staten-Generaal te Maastricht een beleid gevoerd hebben, dat de gereformeerden bovenmate bevoorrechtte en de katholieken achteruitzette met verkrachting van de bij de capitulatie beloofde vrijheid van godsdienst. Dit oordeel van de historici stoelde te veel op vooringenomenheid en te weinig of helemaal niet op een onderzoek van de feitelijke situatie. Het bronnenonderzoek maakt duidelijk, dat de Staten zich steeds baseerden op de capitulatiebepalingen bij het nemen van besluiten ten gunste van de gereformeerde confessie. Er waren in Maastricht twee officieel erkende confessies, waaruit volgde dat elke confessie recht had op de helft van de stedelijke kerken, de inkomsten uit stedelijke fundaties en de stedelijke subsidies voor onderwijs en caritas. Numeriek gezien was de verhouding tussen de katholieke en de gereformeerde confessie in de onderzochte veertig jaren tussen 1632 en 1673 vijf op één en in het gunstigste geval vier op één, waardoor de indruk kon ontstaan, dat de gereformeerden veel meer ontvingen dan hun krachten hun getal toekwam. Deze indruk is onjuist: de verdeling op grondslag van het aantal aanhangers was in de zeventiende eeuw onbekend; gedeeld werd naar soeverein en confessie ongeacht het aantal lidmaten. De nederduitse en franse kerkeraden achtten deze handelwijze verwerpelijk. Zij beschouwden zich als de vertegenwoordigers van de enig ware religie, waaruit voor hen volgde dat zij de enige rechthebbenden waren op erkenning en op ondersteuning. Hierin zijn de Staten-Generaal nooit met hen meegegaan: de dominees hadden hun liefde niet, maar bovenal was er geen juridisch motief te vinden voor de degradatie van de katholieke gezindte tot de status van een gedulde confessie. De lokale staatse bestuursorganen volgden dezelfde gedragslijn, daarin nog versterkt door hun standsbewustzijn, dat hen deed neerzien op dominees en kerkeraden.

Na verloop van veertig jaren was Maastricht nog steeds in overgrote meerderheid katholiek. In de eerste jaren van het staatse medebewind waren botsingen tussen de nieuwe heer en zijn katholieke onderdanen niet uitgebleven. Wantrouwen van staatse zijde en te openlijk getoonde afhankelijkheid voor Spanje aan katholieke kant leidde tot het tragische 'Verraad' van 1638, dat een vijftal geestelijken het leven kostte

en de verbanning van jezuiten en franciscanen na zich sleepte. Achteraf bleek deze uitbarsting van wederzijdse achterdocht en afkeer slechts een voorbijgaande episode te zijn en geen voorbode van een blijvende onderdrukking der katholieken. Zij konden hun geloof in vrijheid blijven beleven, daar de Staten hun bij de capitulatie gedane beloften nakwamen en slechts op ondergeschikte punten binnen het kader van hun opvatting der soevereiniteitsrechten zich bemoeiden met de katholieke Kerk van Maastricht. Kapittels en kloosters lieten de Staten-Generaal onverlet met uitzondering van de eerder genoemde franciscanen en jezuiten, die in 1673 terugkeerden na de verovering van de stad door de fransen en later mochten blijven, toen Maastricht aan de Republiek teruggegeven werd. Aan het kerkelijk leven raakten de Staten niet met als enige uitzondering een beperking van de processievrijheid. Het onderwijs en de caritas der katholieken konden gewoon doorgaan, daar de eigendommen en fundaties – voorzover zij niet een gemengd stedelijk-kerkelijk karakter droegen – in het ongestoorde bezit van de katholieken bleven. Hierdoor ontviel de gereformeerden de laatste en grootste kans een aanzienlijk deel van de bevolking over te halen tot hun confessie door middel van het alleenrecht op bedeling en het geven van onderwijs, want bekering door overtuiging was in het gerekatholiseerde Maastricht volslagen illusoir.

Er is hoegenaamd geen reden de ontwikkelingen in Maastricht tussen 1632 en 1673 te verheerlijken, maar evenmin om ze met een zwarte kool te tekenen. De aanhechting bij het noorden heeft de stad in de eerste tien jaren veel leed berokkend en later weinig of niets gebracht, dat bijdroeg tot een grotere bloei in materieel of geestelijk opzicht. Maar er was één groot winstpunt voortgekomen uit de verbreking van de eenheid van Kerk en Staat in de Maasstad. De katholieken kregen een groter persoonlijke vrijheid door het wegvallen van de contra-reformatorische staatsdwang. Tevens leerden zij samenleven met een confessioneel anders gekleurde en anders gearde minderheid, alhoewel deze aan de stad opgedrongen was door een nieuwe medeheer, die dan wel niet het hart der maastrichtenaars stal maar hun geloofsovertuiging en geloofsbeleving onverlet liet.

Zusammenfassung*

Die Stadt Maastricht nahm nicht nur vor 1632, in welchem Jahre sie von den Generalstaaten der Vereinigten Niederlande erobert wurde, sondern auch nach diesem Jahre in juristischer und politischer Hinsicht eine Sonderstellung ein. Vor 1632 teilte der König von Spanien, als Herzog von Brabant, die Souveränität über Maastricht mit dem Fürstbischof von Lüttich. Nach diesem Jahre traten die Generalstaaten an die Stelle des Königs. Dieses Kondominium, das aus dem frühen Mittelalter stammte – und das noch immer eine eingehende Spezialuntersuchung entbehrt – war seit dem Mittelalter eine vollendete Tatsache, die nur selten Konflikte zwischen den beiden Souveränen auslöste. Es verbürgte der Stadt den Fortbestand ihrer städtischen Autonomie, wobei sie die beiden Souveräne – wenn nötig – gegeneinander ausspielte, namentlich wenn einer von ihnen sich zu eindringlich mit den städtischen Angelegenheiten einzulassen drohte.

Das Kondominium bildete die Grundlage der städtischen Verwaltung. Nebeneinander übten zwei verschiedene Schöffenkollegien, ein brabantisches Kollegium für die Untertanen des Herzogen von Brabant, und ein lüttisches für die Untertanen des Fürstbischofs von Lüttich, die Justiz aus. Daneben hatte sich das Institut des 'ungeteilten Rates' entwickelt, welcher Rat die Stadt verwaltete. Die beiden Souveräne übten gemeinschaftlich eine Art Oberaufsicht aus indem sie, anfangs jährlich, nachher zweijährlich, sogenannte 'commissarissen-deciseurs' entsandten, die das Recht hatten rechtsverbindliche Beschlüsse für die ganze Stadt zu fassen. Zu bemerken ist noch, dass höchstens ein Viertel der Bevölkerung zu den Untertanen des Fürstbischofs gehörte und dass das fürstbischöfliche Territorium innerhalb der Stadtmauern unbedeutend war. Dem andern Souverän unterstand der grössere Teil des städtischen Territoriums und der Bevölkerung; und er verteidigte mit einer von ihnen daselbst gelegten Garnison die Stadt. Diese Verteidigung geschah zwar auch im Namen des Fürstbischofs, aber mit der Garnison und den Verteidigungswerken hatte dieser auch in finanzieller Hinsicht nichts zu tun.

* Herzlich danke ich meinem Mitbruder J. H. Devries für seine Übersetzung und Herrn Prof. Dr. W. J. Alberts für die Korrekturen.

Das Kondominium beschränkte sich auf die weltlichen Angelegenheiten. Die kirchliche Verwaltung wurde nur von dem Bischof von Lüttich – wenn auch nominell – ausgeübt, denn tatsächlich war diese Verwaltung dem Dechanten der Servatiuskirche und – nur zu einem geringen Teil der Stadt – dem Dechanten der Liebfrauenkirche überlassen.

Seit dem ersten Viertel des 16. Jahrhunderts verursachte der religiöse Zwiespalt in Europa auch in Maastricht Unruhen. Gegen die rebellischen Wiedertäufer schritt der Magistrat fest entschlossen ein, aber mit den nicht weniger rebellischen Calvinisten versuchte der Magistrat, wie überall in den Niederlanden, sich zu verständigen. Die unentschlossene Haltung des Magistrats führte zu fortwährenden Unruhen, die erst 1579 beendet wurden, als Parma Maastricht wieder in die Gewalt des spanischen Königs brachte. Energisch rotteten die neuen städtischen Behörden den Calvinismus grösstenteils aus, und rekatholisierten die Stadt. Hilfe leisteten dabei besonders die Jesuiten, denn die beiden Stifte – Sankt Servatius und Sankt Marien – und die Klöster spielten im Prozess der Rekatholisierung der Stadt nur eine bescheidene Rolle. Es waren die Patres der Societas Jesu, die unter begeisterter Beifall des Magistrats durch ihren Unterricht, ihre Predigten und andere Tätigkeiten die Bevölkerung von Maastricht in kontrareformatorischer Katholizismus bestärkten.

Als die Generalstaaten 1632 Maastricht eroberten, traten sie die Mitsouveränität über eine fast völlig katholischen Stadt an. Aus politischen Rücksichten – dem Verhältnis der Republik zu Frankreich und zum Reiche – und aus wirtschaftlichen Erwägungen – dem Maas-handel – unterliessen die Generalstaaten die Stellung des Fürstbischofs von Lüttich anzugreifen. Gleichfalls aus politischen Gründen – der geplanten Eroberung der Südlichen Niederlande – erkannten die Staaten im Kapitulationsvertrag der katholischen Geistlichkeit und der Bürgerei völlige Religionsfreiheit zu. Daneben forderten sie gleiche Religionsfreiheit für die von ihnen verfochtene reformierte Konfession. Wie die Generalstaaten sich diese gleiche Behandlung vorstellten, haben sie niemals theoretisch festgelegt, nicht beim Schliessen des Kapitulationsvertrages und ebensowenig zu einem späteren Zeitpunkt. Die Auffassung der Generalstaaten von gleichberechtigter Behandlung der zwei verschiedenen Konfessionen lässt sich aber aus ihren Taten schliessen, aus denen hervorgeht, dass ein rein juristisch-formelles Denken ihrem Handeln zugrunde lag. Mit der Eroberung der Stadt hatten die Generalstaaten dort souveräne Rechte erworben, und zu diesen souveränen Rechte gehörte auch die Einführung der reformierten Konfession. Die katholische Konfession behielt aber ihre Rechte,

weil die Generalstaaten die Rechte ihres Mitsouveräns und den Kapitulationsvertrag zu respektieren wünschten. Die Einpflanzung der reformierten Kirche geschah also nicht aus Liebe zu der von den generalstaatlichen Behörden befürworteten Religion, eine Haltung, welche die reformierten Kirchenräte verstimmte, und ihr Vertrauen in den höchsten Generalitätskollegium, von dem sie viel mehr erhofften, als sie tatsächlich bekamen, enttäuschte.

Früher nahm man ohne weiteres an, dass die Generalstaaten Maastricht so verwaltet haben, dass die Reformierten übermässig begünstigt und die Katholiken zurückgesetzt wurden unter Verletzung der bei der Kapitulation festgelegten Religionsfreiheit. Dieses Urteil der Historiker wurzelte sehr auf Voreingenommenheit und trug der wirklichen Lage zu wenig Rechnung. Die Quellenforschung macht klar, dass die Generalstaaten sich bei der Beschlussfassung zugunsten der reformierten Konfession immer auf die Kapitulationsbedingungen stützten. Es gab in Maastricht zwei offiziell anerkannte Konfessionen, aus welcher Tatsache hervorging, dass jede Konfession Recht hatte auf die Hälfte der städtischen Kirchen und der Einnahmen aus städtischen Foundationen und Zuschüsse für Unterricht und Karitas. Zahlenmässig gesehen, war das Verhältnis zwischen der katholischen und der reformierten Konfession in den erforschten vierzig Jahren von 1632 bis 1673 fünf zu eins und höchstens vier zu eins, wodurch der Eindruck entstehen konnte, dass die Reformierten viel mehr empfinden, als ihnen auf Grund ihrer Zahl zukäme. Dieser Eindruck ist falsch. Die Teilung auf Grundlage der Anhängerzahl war im siebzehnten Jahrhundert unbekannt; geteilt wurde nach Souverän und nach Konfession ungeachtet der Mitgliederzahl. Die reformierten und die wallonischen Kirchenräte achteten diese Handlungsweise verwerflich. Sie betrachteten sich als die Vertreter der einzig wahren Religion, woraus für sie hervorging, dass sie die einzigen Berechtigten auf Anerkennung und Unterstützung waren. Die Generalstaaten haben diese Auffassung immer abgelehnt; sie waren den reformierten Pastoren nicht zugetan, aber vor allem gab es keinen juristischen Grund die katholische Konfession zu die Stellung einer geduldeten Konfession zu bringen. Die Generalstaatlichen Behörden in der Stadt hielten die gleiche Richtlinie ein, in welcher Handlungsweise sie noch von ihrem Standesbewusstsein verstärkt wurden, wodurch sie die Pastoren und Kirchenräte über die Achsel ansahen.

Im Jahre 1673 war Maastricht noch immer in übergrösser Mehrheit katholisch. In den ersten Jahren der generalstaatlichen Mitherrschaft blieben Zwischenfälle zwischen dem neuen Mitsouverän und seinen katholischen Untertanen nicht aus. Misstrauen seitens der General-

staaten und die zu offen gezeigte Treue an Spanien auf katholischer Seite führten zum tragischen 'Verrat' vom Jahre 1638, das fünf Geistliche das Leben kostete und die Verbannung der Jesuiten und Franziskaner nach sich zog. Hinterher ergab sich, dass dieser Ausbruch von gegenseitiger Abneigung nur eine vorübergehende Episode und kein Vorbote einer dauernder Unterdrückung der Katholiken war. Sie konnten nach wie vor ihren Glauben in Freiheit bekennen, da die Generalstaaten ihre bei der Kapitulation gemachten Zusicherungen erfüllten, und nur in unwesentlichen Punkten im Rahmen ihrer Auffassung der Souveränitätsrechte sich in die Angelegenheiten der katholischen Kirche von Maastricht einmischten. Die Generalstaaten liessen die beide Stifte und die Klöster fast unbehelligt, mit Ausnahme der obengenannten Franziskaner und Jesuiten, die im Jahre 1673 nach der Eroberung der Stadt durch die Franzosen zurückkehrten, und später, als Maastricht der Republik zurückgegeben wurde, bleiben dürften. In das kirchliche Leben mischten sich die Generalstaaten, ausgenommen die Einschränkung der Prozessionsfreiheit, nicht ein. Der Unterricht und die Caritas der Katholiken konnten ruhig Fortgang haben, da die Kassen und Foundationen – insofern sie nicht einen gemischten städtisch-kirchlichen Charakter hatten – im ungestörten Besitz der Katholiken blieben. Hierdurch entfiel den Reformierten die letzte uns grösste Möglichkeit einen beträchtlichen Teil der Bevölkerung mittels des Alleinrechtes auf Armenunterstützung und Unterricht, zu konvertieren, denn Konvertierung durch Predigt und Verkündigung der reformierten Lehre war im rekatholisierten Maastricht völlig illusorisch.

Es gibt zwar keinen Anlass, die Entwicklungen in Maastricht zwischen den Jahren 1632 und 1673 im rosigsten Lichte erblicken zu lassen, aber ebensowenig ist es zulässig sie in den schwärzesten Farben zu malen. Die Eroberung der Stadt im Jahre 1632 durch die Generalstaaten hat in den ersten Jahren ohne Zweifel viel Leid für die Bevölkerung mit sich gebracht, und nachher wenig oder nichts, was zu grösseren Blüte in materieller oder geistlicher Hinsicht beitrug. Aber die Trennung von Staat und Kirche in Maastricht hatte ein grosser Gewinn zu Folge: die Katholiken lernten mit einer andersgläubigen Minderheit zusammen leben, obgleich die Duldung dieser Minorität von dem neuen Mitsouverän aufgezwungen war. Dieser Mitsouverän hatte zwar nicht den Maastrichtern das Herz gestohlen, aber doch ihre religiöse Überzeugung und ihr Religionsleben geschont. Zudem bekamen die Katholiken eine grössere persönliche Freiheit durch das Wegfallen des Staatszwanges vor 1632.

Résumé *

Au point de vue juridique et politique, Maestricht occupa une place à part dans le gouvernement politique, aussi bien dans les Pays-Bas du Sud que plus tard sous la République. En effet, ni le gouvernement de Bruxelles avant 1632, ni celui de La Haye après cette année, ne pouvaient se considérer comme l'unique souverain, puisqu'ils devaient toujours partager leur pouvoir à Maestricht avec le prince-évêque de Liège. L'origine et la fondation de ce condominium remontent au moyen-âge et attendent toujours une étude approfondie. Aux 16e et 17e siècles, le condominium était un fait accompli donnant rarement lieu à des conflits entre les deux seigneurs. Pour Maestricht, cette situation était une garantie favorable à la continuation de son autonomie communale: elle dressait les seigneurs l'un contre l'autre quand l'un d'eux voulait se mêler de trop près aux affaires de la Ville.

Une organisation paritaire du gouvernement temporel était la conséquence de ce condominium. La représentation de l'autorité de chacun des deux seigneurs entraînait un dédoublement dans le Magistrat et dans la juridiction de la ville. Chaque fois, un collège désigné de la part du seigneur liégeois était contrebalancé par un autre agissant au nom du seigneur brabançon qui fut jusqu'en 1632 le roi d'Espagne et, plus tard, les États-Généraux des Provinces-Unies. L'autorité conjointe de ces deux seigneurs fut exercée par le Conseil indivis, composé par des membres du conseil liégeois et brabançon, formant ensemble le Magistrat de la Ville. Le Magistrat, les autres collèges et leurs fonctionnaires furent contrôlés par les deux seigneurs qui envoyaient chaque année – plus tard, tous les deux ans – des 'commissaires-déciseurs'. La parité temporelle n'avait pas son équivalent dans le domaine spirituel, qui relevait de la seule compétence de l'évêque de Liège, à l'exclusion de son co-souverain. À vrai dire, ce pouvoir spirituel de l'évêque n'était que nominal, puisque la charge d'âmes était entre les mains du doyen du Chapitre Saint-Servais et – pour une moindre part – dans celles du doyen du Chapitre Notre-Dame.

* Vivement je remercie mon confrère L. M. Tagage pour la traduction française et M. le Professeur E. Hélin pour sa bonté de bien vouloir lire et corriger le texte de ce résumé.

Le pouvoir nominal de l'évêque en matière religieuse correspondait à un pouvoir temporel aussi nominal, car ses sujets à Maestricht ne formaient qu'un quart de la population et le territoire du prince-évêque à l'intérieur des murs de la ville était plus mince encore. Le co-souverain 'brabançon' ne régnait pas seulement sur une plus grande partie des citadins et du territoire de la ville; sa garnison défendait aussi la ville contre les attaques du dehors. Cette défense se faisait aussi au nom du prince-évêque, mais, en fait, cela ne le concernait pas du tout, ce qui diminuait d'autant plus l'autorité liégeoise. De la part du prince de l'Église, le co-souverain de Maestricht n'avait donc rien à redouter; ce fut le cas au temps du roi d'Espagne et, plus tard, des États-Généraux.

Depuis le premier quart du 16e siècle, la division religieuse de l'Europe causa à Maestricht aussi une grande agitation. Contre les anabaptistes rebelles, le Magistrat prit des mesures énergiques tandis qu'avec les calvinistes tout aussi rebelles, on chercha à s'arranger comme ce fut le cas partout dans les Pays-Bas. Le comportement incertain du Magistrat produisit des troubles continuels jusqu'à 1579, année où Alexandre Farnèse ramena la ville sous l'autorité du roi d'Espagne. En extirpant rigoureusement et presque entièrement le calvinisme, les nouveaux magistrats récatolisèrent la ville. Ils furent secondés et appuyés surtout par les jésuites qui, par leur enseignement, par leurs prédications et par leurs autres activités confirmèrent le peuple maestrichtois dans un catholicisme contre-réformatoire et cela avec le concours empressé du Magistrat. Les deux Chapitres et les couvents n'ont pas joué un grand rôle dans ce changement. C'était donc une ville à peu près entièrement catholique dont les États-Généraux assumèrent la co-souveraineté après la prise de 1632. Ils ne touchèrent pas à la position du prince-évêque à Maestricht, pour des motifs politiques, à savoir, le maintien de bons rapports entre la République d'une part, la France et l'Empire d'autre part. Des considérations économiques interviennent aussi: le commerce sur la Meuse. D'autres motifs politiques – on s'attendait à la conquête des Pays-Bas méridionaux – incitèrent les États-Généraux à promettre au clergé et à la bourgeoisie une totale liberté pour le culte catholique. En contre partie, ils exigèrent la même liberté en faveur de la religion à qu'ils adhéraient. Jamais, ni pendant la conclusion de la capitulation ni à un moment ultérieur, les États-Généraux n'ont formulé la théorie sur laquelle ils imaginèrent de baser ce traitement égal. Leur conception de la parité des deux religions peut être déduite de leurs faits et gestes: à la base, on trouve une manière de penser purement juridique et formelle. Parmi les droits de souveraineté que les États-

Généraux avaient obtenus par la conquête de la ville, comptait le droit d'y faire admettre la religion réformée, à côté de la religion catholique qui conservait l'entière jouissance de ses droits, parce que les États-Généraux souhaitaient respecter les droits de leur co-souverain et le traité de la capitulation. Ce n'était ni par amour ni par zèle que les États-Généraux introduisirent la confession réformée et cela au grand chagrin des Consistoires des réformés locaux. Ceux-ci finirent par perdre confiance à l'égard du suprême collègue de la Généralité dont ils s'attendaient à recevoir plus qu'ils ne reçurent de fait.

Dans le passé, on était trop prompt à croire que la politique des États-Généraux à Maestricht favorisait outre mesure les réformés et traitait moins bien les catholiques, violant ainsi la liberté de religion promise lors de la capitulation de la ville. Ce parti-pris des historiens résultait d'un manque de recherche quant à la situation réelle. De l'investigation des sources, il ressort que les États-Généraux invoquèrent toujours sur les articles de la capitulation quand ils prirent des décisions en faveur de la religion réformée. Du seul fait qu'il y avait deux religions officielles à Maestricht, s'ensuivit que chacune eut droit à la moitié des églises paroissiales, des revenus des fondations et des subventions municipales en faveur de l'enseignement et des oeuvres de charité. Entre 1632 et 1673, le rapport numérique entre la religion catholique et la religion réformée était de cinq à un et, dans les circonstances les plus favorables, quatre à un. Cela pouvait donner l'impression d'une religion réformée favorisée sans mesure. Cette impression n'est pas juste: une répartition fondée sur le nombre des adhérents était inconnue au 17e siècle. Le partage se fit selon le souverain et la confession sans compter le nombre des adhérents. Les Consistoires hollandais et wallons méprirent ce façon d'agir. Ils se considéraient comme les représentants de l'unique religion vraie et, par là, comme les seuls ayants-droit à l'aide et au soutien. Les États-Généraux n'ont jamais partagé cette opinion. Ils n'aimaient pas les pasteurs et surtout il n'y avait pas de motif juridique pour réduire le catholicisme à l'état de confession tolérée. Les représentants locaux des États-Généraux à Maestricht ont suivi la même ligne de conduite. Celle-ci fut renforcée par leur conscience de classe qui leur fit regarder avec dédain les pasteurs et les Consistoires.

Au bout de quarante années, Maestricht était toujours catholique et cela en forte majorité. Au début de la co-souveraineté des États-Généraux, des conflits entre le nouveau seigneur et ses sujets catholiques n'avaient pas manqué. Une certaine méfiance de la part des États-Généraux et une démonstration trop publique d'attachement

à l'Espagne ont provoqué la 'Trahison' tragique de 1638, qui couta la vie à cinq ecclésiastiques et entraîna le bannissement des jésuites et des franciscains. Après coup, cette explosion de méfiance et d'antipathie mutuelles s'avéra n'être qu'un épisode transitoire et nullement le présage d'une permanente répression des catholiques. La jouissance de la liberté religieuse complète que les États-Généraux leur avaient promise, fut maintenue. A quelques détails près, dans l'interprétation des droits souverains, ils ne se mêlèrent pas des affaires de l'église catholique de Maestricht. Les États-Généraux ont laissé en paix les Chapitres et les couvents, sauf les franciscains et les jésuites mentionnés ci-dessus, qui rentrèrent dans la ville en 1673 après la prise de Maestricht par les Français. Plus tard, après la restitution de la ville, on leur permit d'y rester.

Les États-Généraux ne touchèrent pas à la vie ecclésiastique, à la seule exception d'une restriction de la liberté de procession. Les biens et les fondations – pour autant qu'elles n'eussent pas un caractère mixte, à la fois séculier et ecclésiastique – restèrent entièrement entre les mains des catholiques. De même, l'enseignement et les oeuvres de charité poursuivirent leur cours ordinaire. Par conséquent, les réformés avaient perdu l'occasion ultime de convertir le grand nombre, au moyen des privilèges exclusifs du secours aux pauvres et de l'enseignement. Une conversion par persuasion était complètement illusoire dans le Maestricht récatholisé.

Il n'est pas raisonnable de magnifier les changements intervenus à Maestricht entre 1632 et 1673, pas plus qu'il n'est raisonnable de les noircir. L'annexion au Nord a causé beaucoup de malheur à la ville et, plus tard, elle ne contribuera presque en rien à sa plus grande prospérité matérielle ou culturelle. Néanmoins la rupture du lien entre l'Église et l'État eut le mérite appréciable de procurer aux catholiques plus de liberté personnelle, grâce à la disparition des contraintes d'une Contre-Réforme soutenue par l'État. En même temps, ils ont appris à vivre avec une minorité d'une autre confession et d'un caractère tout différent, même si celle-ci ait été imposée à la ville par un nouveau co-souverain, qui n'a pas réussi à gagner le coeur des Maestrichtois mais qui n'a violé ni leur conviction religieuse ni le libre exercice de leur foi.

Register

van personen, plaatsen en zaken

- Aar, kapitein Ter, 393
aartsdiaken, 45-46, 49, 51, 396, 399
Aartshertogen, 57, 59-60, 62, 74, 81, 114
ablutiewijn, 96
absolutie, 355
Abtstraat, 29, kaart 1
avademische graden, 102, 105
acatholici, 119
accijnsvrijdom, 68, 73-74, 177, 206, 267
accijnzen, 24, 73
'ad pios usus', 242, 289
Adriani, Valentin, kanunnik SS, 281
Aitzema, Lieuwe van, 54, 435
Aken, 98, 117, 185, 269, 368, 391, 400, 413
Albert van Oostenrijk, zie: Aarts-hertogen
Alde Caerte, 36, 38, 388
Aldenbiesen, 22, kaart 6
Aldringa, Wigbolt, CD in 1641, 267
Alfieri, Martino, keuls nuntius, 129, 215, 278-286, 294, 315, 418
'algemeene ruste', 166, 409, 438
alimentatie van kloosterlingen, 367, 370, 372, 374
Altdorf (Neder-Beieren), 171
Alva, hertog van, 77, 122
ambachten, 40, 53, 55, 92, 97, 125, 236, 414-415
— gewantmakers, 415
— meesters, 415-416
— schippers, 25
— schoenmakers, 414
— smeden, 414-416
ambtenarenapparaat, 361-362
Amsterdam, 305
anabaptisten, zie: wederopers
Andriessen s.j., J., historicus, 300, 315
annum luctus, zie: rouwjaar
annunciaten, 71-72, 100, 203, 368, kaart 6
antonieten, 22, 71, 100, 161, kaart 6
Antoniusstraat, 36, kaart 1
Antwerpen, 10, 46, 52-53, 82, 129, 307, 330
apostasie, 367, 375
arm op italiaanse manier, 403
arme borgheren van de straete, 199
armenbussen, 230, 237
armengoederen, 201, 229-232, 234, 238
armenhuisjes, 91, 238-239
armenpenningen, 92
armentafel, 28, 88, 91-92, 233-235
— Sint-Maarten, 91
— Sint-Nicolaï, 91
arminiaans predikant, 162, 167
Arminius, Jacobus, 248
Arnhem, 6, 413
Arnhem, Gerard van, CD in 1639 en 1641, 13, 189, 232, 267, 286, 324, 327
arsenaal, 338
Asten s.j., Jan van, 77
Astroy o.f.m., Bartholomeus d', 419-421
atheïsten, 190
attestatie, 212, 410
augustijnen, 27, 71, 74, 80, 160, 257, 295-296, 299, 307, 357-359, 368-375, 421, kaart 6
Avaux, d', frans gezant, 344
Avondmaal, 162, 256, 418
Axpe, Don Martin de, spaans gezant, 128-129
Baccart, ouderling, 158, 198
Bachiene, W. A., 43, 47, 66, 192
Backhusius, Herman, 150
Baelen, 189

Baerle in Brabant, 354
Baeyen (Baeyens), Jan, 406
 'bagijnen', 33, 368
Barberini, pauselijk staatssecretaris, 129
basisonderwijs, 88-89, 225-229, 383
Basnage, J., historicus, 429-430
bastaard, 347
Bat, Het, 30, 119, kaart 1
Baugy, frans gezant, 277, 279
Bax, W., historicus, 57, 118, 435
Beaumont in Henegouwen, 10
Beaumont, Simon van, CD in 1632, 120, 148-150, 213
bedeling, 28, 92, 229, 250, 437
Beeltgens, zie: Beltgens
begravenis, 185, 199-200, 237, 245, 255-263, 388, 306-407
begijnhofjes, 95, 101
belastingvrijdom, zie: accijnsvrijdom
Bellick, De, zie: Twaalf Apostelen
**Bello Monte, Simon a, kapittelkape-
laan SS, 10**
Beltgens, Philip, 151
Bemelen, 49, 51, 64
beneficium emigrandi, 118
**Berchet, Pierre, frans predikant, 210-
211, 247**
**Bergaigne o.f.m., Jozef van, aarts-
bisschop van Kamerijk, 337**
Bergen, Cornelius van, predikant, 247
Bergen op Zoom, 190, 251, 318
**Bergh, Hendrik van den, 138, 218,
343**
Berg-Terblijt, 64
**Bernards, Peter, rentmeester Sint-
Matthijs, 203-204**
Bernau, 64
**Bert van Beveren (Bertius), Pieter de,
219, 290, 340**
besloten jaar, zie: rouwjaar
besmetting, 13-14
'besteken', 241
**Bette, Willem, baron de Lede, 124-
125**
Beutenaken, luiks burgemeester, 379
**Beveren, Cornelis van, CD in 1635,
152**
**Bevers, Martinus, pastoor Sint-Mat-
thijs, 353-354**
bevolkingsomvang, 18-23
Beyart, 71, 368, kaart 6
biddag, 181-184
biechtbriefje, 412
biechtgeheim, 315, 319, 329-330
Bilyser s.j., 301
Bitter, Pieter de, 159
Bizou, Jacques, frans predikant, 247
**Blancheteste, Henri, frans predikant,
247**
**Blanckenbiel, Petrus, kanunnik SS,
284-285**
Blet s.j., P., historicus, 4
**bloedverwantschap, 112, 158-159,
224, 244, 399-400, 417**
**Boddens s.j., Johan Baptist, rector,
279, 302-304, 310-315, 317, 319**
Boer, M. G. de, historicus, 140
**bogaarden, 71, 74, 88, 362-363, 368,
390, kaart 6**
**Bolswart, Jan Adolf van Brederode
van, proost SS, 349-351**
**Bonhomini, Giovanni Francesco,
keuls nuntius, 104-106, 110, 399**
Bonn, 136, 300-301
bonnefantten, zie: sepulchrijnen
Bonomi, zie: Bonhomini
**Boomhouder, Nicolaas, predikant,
162**
borghers, 27, 187
Borromeus, Carolus, H., 82, 84
Boschpoort, 91, 227, 425, kaart 2
Boschstraat, 12-13, 36, kaart 1
Boucaud, abbé de, 346
**Boucher, Hezekiel, drukker, 41, 185-
186**
**Bouillon, hertog van, zie: Tour d'Au-
vergne**
Bouillon, kardinaal van, 344
Bouwens, Andries, 282
Brabants Hooggerecht, 349-351
Brabantse Synode, 189-190
Braekman, dominee, 122
Bras, G. le, historicus, 90
Brasset, frans gezant, 145
Brecher, A., historicus, 400
Breda, 128-129, 190, 250, 283, 439
**Bredam, Conrad de Bourgogne de,
proost OLV, 141-142, 274-275**
brede raad, 125
**Brederode, Oswald Adriaan van,
proost SS, 67**
**Bredestraat, 93, 96, 209, 219, 237,
239, 339, 344, kaart 1**

- Brelius, Johan, predikant, 206-207, 247**
Brielle, 165
Brill, W.G., historicus, 425
Broeckhuysen, Adam van, 88
broederschap der zakdragers en stootwagens, 40
Broederschap van de katechismus, 84-86
broederschappen, 97, 200, bijlage 7
Broek, van den, zie: Paludanus
Broek, Hendrik van den, 159, 230
brouwers, 232
brouwerij, 24, 236
bruiloft bij intreden in klooster, 32, 101
Brulez, W., historicus, 274
Brun, spaans gezant, 140
Brunswijk-Lüneburg, hertog van, 269
Brussel, regering te, 6, 43-44, 46, 48-49, 53, 80, 82, 99, 102, 107, 111, 138, 141, 158, 288, 293, 411, 413, 426
Brusselsepoort, 125, 236, kaart 2
Brusselsestraat, 11-12, 36, kaart 1
Buel, Martin Andreas van, kanunnik SS, 384
Buisseret, François, bisschop van Namen, 109
Buonhomi, zie: Bonhomini
burgerwacht, 125, 187, 316, 426-428
Burtscheid, abdij, 193
'buskruitverraad', 422, 427
busschietersgilde, 427
bijkerken, 51
byvanck, zie: claustrale singel
- Caenen o.s.a., Christiaan 374-376**
Calvariënberg, 71-72, 101, 363, 365, 425, kaart 6
calvinisering, 9, 157, 229, 255, 391, 436-437
calvinisme, 1, 53, 76, 114-115, 118, 120-121, 193, 229, 435-436, 438-439
calvinistische kerkorganisatie, 120, 163, 172
Calvijn, Johannes, 192, 301
Canne, 391
canonicus emancipatus, 69
canonicus scholaris, 69
- capucijnen, 17, 22, 70-74, 76, 101, 111, 257, 295-296, 308, 355, 358-359, 368, 374, 377, 418-419, kaart 6**
Capucijnenstraat, 29, kaart 1
Carafa, Carlo, weens nuntius, 134
Carafa, Pierluigi, keuls nuntius, 48, 274-278
caritas, 89, 229-244, 383-387
carmelieten, 368
carnaval, zie: vastenavond
Carondelet, proost van Sint-Lambert te Luik, 347
Caters, 317-318
Cauwenberg, oud luiks burgemeester, 380
cave franche, zie: vrije wijnkelder
cellebroeders, 17, 22, 71, 73-75, 93, 230, 232, 295, 368, 384, kaart 6
Chabanes (Chabaneus), Isaac de, schoolrector, 214-218, 222
Chaise s.j., de la, 344
Chapeauville, luiks vicaris-generaal, 48
Charles, kapitein, 230
Chiroux, 137
choralen, 380
chorisocii, 66
classis Maastricht, 189, 203, 253, 262-263, 293
claustraal huis, 69
claustrale singel, 65, kaart 3
clergé primaire, zie: primaire geestelijkheid
Cleuter, kolonel, 361, 427
Cleuter, schoenmaker, 414
Cloet, M., historicus, 95
coccejanen, 264
collecte, 27, 233, 236, 241, 335, 385, 387
college, zie: jezuïetencollege
Collegium trilingue, 381
Colvius, Theodorus, predikant, 247
commissarissen-deciseurs, taak van, 39-40, 43, 148-149
commissarissen-instructeurs, 39, 66-67, 354
communiefrequentie, 95-96
concilie van Maastricht, 34, 46, 49, 96
concilie van Trente, 46, 58, 61, 102-104, 110, 134
concordaat van 1615, 36, 59-60, 396,

403
concupinaat, 107
Condé, prins van, 147
confessionele pariteit, zie: pariteit,
geestelijke
Coninx, brabant burgemeester, 386
consistorie, 211
Constant, Jean, maastrichts burger,
113
contrareformatie, 80, 84, 102, 308
controleur van de armengoederen,
233
controverspreken, 96, 302, 308, 419-
420
controverstheologie, 308
coöptatie, 39-40
Corte ordonnantie raeckende den
catechismus, 86-87
Cortvriert s.j., Adriaan, 331
Corverstraat, 29, kaart 1
Court, de la, soldaat, 317-318
Cranevelt, kanunnik SS, 285
Creusen, luiks hoogschout, 182-183,
379
Creusen, luiks pensionaris, 155
Crêvecoeur, franse kerk, 209, kaart 6
crimen laesae majestatis et divinae,
zie: majesteitsschennis
criminele ordonnantie van 1570, 318
Crommon, van, gedeputeerde te vel-
de, 429
'cuius regio, illius et religio', 118,
134, 157, 160, 193
cura animarum, zie: zielzorg
curatoren gereformeerde latijnse
school, 218-221, 354

Dal van Josaphat, zie: Beyart
Dalem, Hendrik van, 150
Dalen o.f.m., van, 337
Damen, Willem, 354
dansen, 31-32
Deeters, J., historicus, 35, 63
defectie, zie: kloosterverlating
Delft, 245
Den Bosch, zie: 's-Hertogenbosch
Denijs s.j., Hendrik, 76-77
Dertigjarige Oorlog, 10, 136, 317
Deursen, A. Th. van, historicus, 229,
435
Deventer, 162

diakonie, 28, 229-231, 235-238, 240,
377, 418-419, 437
dialectica, 88
Dillen, J. G. van, historicus, 68
Dinant, 35
Dinghuis, 10, kaarten 3 en 6
diocesane synode te Luik (1585), 104-
106
Dionysius s.j., Henricus, zie: Denijs
s.j.
dissenters, 245, 266-270
'dobbele scholen', zie: gemengd on-
derwijs
dode hand, 72, 76
domaniale kerk, 50-51
domeinen van Limburg, 213, 310,
312-313
domeinrenten, 312-313
dominicanen, 71, 74, 76, 96, 257,
925-926, 307-308, 357, 368-369,
407, kaart 6
doopsel, 32, 60, 405, 416
Doppler, P., historicus, 65-66, 273
Dordrecht, 27, 189, 324
Driesch, Erardus, kanunnik SS, 289
Driutius, Michael, officiaal van Luik,
107-108
Düren, Desiderius van, zie: Munster-
man o.f.m.cap.
Duinkerken, 129
Duitse Orde, 22, 71, 73, 83, 92, 307
duitse ridders, zie: Duitse Orde
Dumoulin, frans predikant, 163
Duysters (Duisters) o.s.a., Emericus,
296, 370-375
Dijel, Theodorus, schoolmeester, 228

Eaux, Pierre des, 348-352
Echtreglement voor de Generaliteit,
395, 397-399, 402, 404
echtscheiding, 396
edict over de militaire rechtspraak
van 1587, 321
eed van de burgerij, 151, 246, 299,
323, 325
eed van de magistraat, 245-246
eed van trouw aan Spanje, 424
eed van trouw der geestelijkheid,
177, 298-299, 300-301, 324-325,
327-329, 331-332, 336
Elisabeth van Nassau, 163, 173

- emigratie, 119, 122-123, 158, 436-437
 Emmerik, 318
 Empereur, l', haags predikant, 164
 engels-schotse gemeente, 175, 266-267
 erastianisme, zie: territorialisme
 Ernest van Beieren, bisschop van Luik (1580-1612), 103-105, 117-118, 399
 Espen, Zeger van, jurist, 92
 Estrades, Godefroy d', frans gezant, 129-130, 346
 Eucharistie, Heilige, 94-96
 Eupen, 189
 Everwijn, frans predikant, 247, 248
 noot 261
 exemptie, 103, 299, 305
 Eysden, 189
 Ezelmarkt, 11, 339, kaart 1
 ezelsbegravenis, 185
- faliezusters, 71, kaart 6
 'familia Sanctae Mariae et Lambertii', 51
 Farnese, Alexander, hertog van Parma, 39, 54, 78, 80, 99, 105, 114-116, 122, 124, 321
 feestdagen, 34, 417
 Fell, Godfried (Gothardus), predikant, 115, 120
 Fellinger, Petrus, predikant, 247, 257-258
 Ferdinand Alexander van Portugal, 346
 Ferdinand II, duits keizer (1619-1637), 281
 Ferdinand van Beieren, bisschop van Luik (1612-1650), 134-140, 142-146, 149, 156, 162, 315, 334, 399
 Feria, graaf van, 307
 Filips II, koning van Spanje, 39, 54-55, 80, 88, 318
 Filips IV, koning van Spanje, 81
 Fischbach, auditeur-militair, 318, 324
 Flament, A. J. A., historicus, 7
 Fleron, Maria, 363, 365
 Fletcher (Fletscher), Jonathan, engels predikant, 267
 foltering, zie: pijnbank
 fontein van Sint-Servaas, 27, 243
 Fornenbergh, Jan-Baptist van, toneelspeler, 33
 Fosseroul, Servaas, kanunnik OLV, 67
 franciscanen, 71-72, 83, 100, 181, 186, 188, 204-205, 240-241, 272, 295-296, 298-299, 307-308, 319, 327, 329-339, 343, 355, 368-369, 419, 422, 440, kaart 6
 franse scholen, 89
 Frantzen, een 'dokter', 113
 Franzen, A., historicus, 399
 Frederik Hendrik, prins van Oranje, 1, 124, 126, 128-129, 132-133, 138-141, 160, 163, 168, 188, 198, 267, 274-280, 286, 294, 297, 300-301, 304, 311, 321, 323-325, 328, 331, 389, 412, 441
 Frederik van de Palts, 171-172
 Frederix, Jan, schoolmeester van de H. Geest, 88
 Friquellius, 279-280
 Frölich, K., historicus, 98
 Fruin, R., historicus, 44
 Frijns, brabants schepen, 406
 Fürstenberg, Franz Egon von, 130
- Ganshof, F. L., historicus, 11
 garnizoen, 19-22, 26, 41-42, 145, 188, 212, 235-236, 241, 269, 306, 316, 361, 377, 382, 386, 389, 393-395, 410, 423, 426, 431
 gasthuis, 93, 230-231, 235
 gasthuis van Sint-Servaas, 22, 71, 73, 93, kaart 6
 gedeputeerden voor Overmaas, 252, 363, 384-386, 397
 Geer, Louis de, 186
 geesteszieken, 93
 geld, hollands en maastrichts, 66-67
 Gelderland, 129
 Geldern, 129
 gelijkberechtiging, zie: pariteit
 Gembloux, 35
 gemengd onderwijs, 89
 generaal pardon, 324-325, 329, 332, 337
 Generale Inqueste, 56-57
 Generaliteit, 8, 133, 150, 164, 166, 208, 238, 270, 284, 441
 Generaliteitslanden, 44, 361, 395
 generaliteitsmiddelen, 177

- Gent, 318
 geselprocessie, 100
 Geyl, P. C. A., historicus, 9, 229, 435
 gildemis, 414
 gilden, zie: ambachten
 Goch, Johan van, CD in 1632, 120, 148-150, 213
 Godfroy, Jacob, frans predikant, 211
 noot 146, 247
 godsdienstdispuut, 302
 godsdienstonderwijs, 77, 81-85, 91-92, 111, 113, 309, 417
 godsdienstvrede van Augsburg, 118
 Goltsteyn, Joachim van, stadscom-
 mandant, 143, 295, 297, 307, 314, 318, 411, 426
 Goubert, P., historicus, 4
 graafschap van de Vroenhof, zie:
 Vroenhof
 Grachtstraat, 29, kaart 1
 Graf, zusters van het Heilig, zie:
 sepulchrijnen
 grammatica, 88
 Grati, de, luiks burgemeester, 385
 grauwezusters, 71-72, 383-385
 Grave, 190
 Graven, luiks hoogschout, 304
 's-Gravenvoeren (Belgisch-Limburg), 81
 's-Gravenweert (Gelderland), 318
 Gregorius XIII, paus (1572-1585), 108
 Grenade (Granata), François de, 346-348
 Grève, Jacques de la, frans predi-
 kant, 210, 247
 Grignoux, 137-138, 144
 Groen, Lambertus, predikant, 247
 Groen, Theodorus, predikant, 247
 Groesbeek, Gerard van, bisschop van
 Luik (1564-1580), 76, 103, 117, 392
 Groningen, 173
 Gronsveld, 236
 Groot, Pieter de, 429
 Grootloon, 64
 Grote Gracht, 11, kaart 1
 Grote Heilige Geest, 90-91, 93, 226-227, 230, 233-235, 239-240, 270
 Grote Staat, 55, 91, 93, kaart 1
 Groulart, Johan, brabant's hoog-
 schout, 190, 218, 220, 222, 343, 348, 357, 361
 Groulart, Maria, 30
 Groulart, Steven, brabant's hoog-
 schout, 30, 254, 348-349, 361-365, 384, 390, 397, 402-405, 428
 Gruyter, Isaac de, schoolrector, 222
 Gulik, 413
 Guliker Land, zie: Land van Gulik
 Gustaaf Adolf, koning van Zweden, 127
 Gysen, Lambrecht, 406
 Haakman s.j., A. F., historicus, 83, 96
 Habets, J., historicus, 65, 79
 Ham, Johanna van, 363-365
 Hamerstede, Johan van, predikant, 192, 247, 252, 254, 264, 377, 419, 421
 Hannover, 269
 Happart, Johan, 353
 Happarts, Servatius, kanunnik SS, 281-282
 Harman, graaf, 218
 Harsin, P., historicus, 35
 Haspengouw, aartsdiaken, aartsdia-
 konaat van, 34, 45, 396-397, 400-402, 405
 Hasselt, 384, 406
 Heckel, Martin, historicus, 438
 Heer, 64
 Heer, Nicolaas van, kanunnik OLV, 67
 Heer, Willem van, 414
 Heere o.s.c., L., historicus, 91
 Hees, 64
 Hees, Andries van, 353
 Heidelberg, 171, 173, 221
 heiligdomsvaart, 70
 Heilige Stoel, 5, 45, 48, 62, 77, 80, 105-106, 134, 215, 273-279, 282-283, 286-288, 290-292, 294, 299, 301, 308, 328, 399, 400, 418
 Heilige Geestmeesters, 230, 239
 Heimbach, Bernard, 381
 hekserij, 57
 Hélin, E., historicus, 22-24, 73, 400
 Henric van Veldekeplein, 65, kaart 1
 Herck, Thomas van, kanunnik OLV, 291
 Herstal, 163
 's-Hertogenbosch, 48, 72, 111, 115, 132, 135, 168-169, 176, 189-190,

207, 214, 217, 250, 269, 428, 434-435, 439

's-Hertogenrade, 189

Hertsegers (Van Herten), Vincent, schoolmeester, 226-227

Heynen, Edgard, 33

Hiblet, Jean, schoolmeester, 228

Hogendorp, Caspar van, 261-263, 386, 410

hondenslager, 228, 234

Hooft, Pieter Cornelisz., 437

hooggerecht, 149

hospitaal, 92-94

Hotton, frans predikant, 175-176

Houtebern, lutheraan, 268

Houtmaas, 29, kaart 1

Houtmarkt, 197, kaart 1

Houtte, J. A. van, historicus, 122-123

Hove, A. van, historicus, 46-47

Hubrechts, Matthijs, 150

huizenbouw, 11, 15

Hulst, 439

Hurges, Philippe de, 119

huwelijk, 177, 269, 391-405

— beletselen, 392, 399-401, 403

— decreet 'Tametsi', 105, 391-392

— dispensatie, 398-400, 403-404

— geboden, 175, 392-394, 398-400

— gemengd, 224, 393, 395, 401, 405, 407

— rechtspraak, 391, 396

Huygens, Constantijn, 42, 286, 311

Huygens jr., Constantijn, 30

immigratie, 156, 158-159

immunitet der geestelijken, 320, 322

indivieze raad, 9, 38-39, 44, 74, 152, 156, 180, 187, 197, 213-214, 216, 226-227, 231, 233-234, 243, 265, 360, 396-397, 421, 425

Infanta Isabel, zie: Isabella Clara Eugenia, aartshertogin

infectie, zie: besmetting

inkwartiering, 179, 306, 416

Institutie, 192

Interbellum, 4, 319

Isabella Clara Eugenia, aartshertogin, 48, 81, 92, 111, 148, 411

Ischa o.f.m., Joannes ab, provinciaal, 329-330

ius de non evocando; 43, 320, 322

ius emigrandi, 119, 411

Jacobs s.j., Jan, zie: Van Asten

Janssen, Peter, 150

Jeker, 36, 208, 307, kaart 1

Jekerpoort, zie: Onze-Lieve-Vrouwepoort

jezuïeten, 33, 71-72, 74, 76, 79-80, 82-85, 87-88, 91, 96, 98, 101-102, 111, 113, 177, 213-217, 220-221, 272, 282, 297, 298-299, 301-304, 307-315, 317, 319, 323, 325-332, 334, 338-344, 346, 355, 357, 369, 378-379, 381-382, 422, 432, 440, kaart 6

— college, 66, 77-79, 81-82, 87-88, 97, 219, 225, 242, 308, 310, 313, 325-328, 330, 333, 341, 343-344, 378, kaart 6

— kerk, 79, 96, 209, 237, 325, 328, 339-340, 431, kaart 6

Jong, O. de, historicus, 9

Kalkar, 144

kapellen, 49, kaart 6

— Grote Heilige Geest, 82-83, 96

— Sint-Amandus, 49

— Sint-Amor, 49

— Sint-Catharina, 49, 52, 389, 431

— Sint-Everardus, 49

— Sint-Hilarius, 49, 101, 161, 174, 185, 192-193, 196, 198-199, 208

— Sint-Jacob, 49, 161, 192, 196, 401-402

— Sint-Joris, 49

— Sint-Maria-ten-Oever, 49, 82, 101

— Sint-Nicolaas, 49

— Sint-Vincent, 49

kapittels, 89, 178, 272-293, 345-352, 379, 434, kaarten 3 en 6

— banken (dorpen), 64, 111, 350

— deken(s), 47-48, 90, 96, 102, 108, 110, 149, 200-201, 256, 263, 440

— immunitet, 12, 29, 36, 64-65, 348, 420, kaart 3

— kapelaans, 66, 108

— Onze-Lieve-Vrouwe, 36, 49-50, 62-71, 103, 106-107, 141, 208, 218, 242, 273, 275, 286, 291-292, 299,

- 306, 317, 352, 379, 382
 — prebenden, 49, 66-67, 80, 108, 201, 213, 219-221, 236, 242-244, 273, 275-277, 289-291, 306, 340-341, 345-346, 353-354, 439-440
 — proost, 48, 67, 102, 242, 273, 277, 287, 349-350
 — school, 79, 380
 — Sint-Lambert te Luik, 46, 65-66, 103-106, 118, 137, 141
 — Sint-Servaas, algemeen, 5, 36, 46-51, 62-71, 74, 77, 80, 87, 98-99, 102, 107-112, 161, 199, 213, 218-221, 224, 242-243, 272-273, 275-277, 280-284, 286, 288, 290-293, 306, 340-341, 346-351, 353, 374, 378-380
 — criminele jurisdictie, 348-352
 — financiën, 65, 68, 108, 111
 — gevangenis, 348
 Kapoenstraat, 215, 362, 387, kaart 1
 Karel V, Duits keizer (1519-1555), 70, 72-73, 322
 katechismusonderwijs, zie: godsdienstonderwijs
 Katholieke Liga, 127, 134-136, 138
 Keer, 64
 Keizer Karelplein, 65, kaart 1
 Keller, Caspar, lutheraan, 269
 Kemp, A. G. H., 18-20, 22-23, 61, 72, 95, 115, 122, 237, 409
 Kempen, 139
 kerken, 50, kaart 6
 — Onze-Lieve-Vrouwe, 46, 49-51, 63, 77, 83, 96, 156, 192, 390, 421
 — Sint-Jan, 3, 6, 10, 49-52, 60, 65, 77, 82, 193, 195-202, 204, 207, 212, 226, 255, 325-353, 377, 417, 431
 — Sint-Maarten, 49-52, 82, 196-197, 203
 — Sint-Matthijs, 50-52, 60, 77, 91, 162, 168, 174, 185, 193, 195-198, 200-205, 208, 255, 339, 352-353, 407, 431
 — Sint-Nicolaas, 50-52, 60, 91, 193, 196, 419
 — Sint-Servaas, 10, 29, 46-47, 50-51, 82, 96, 100, 192, 195-196, 198, 202-203, 207, 218, 255, 288, 302-303, 325, 355, 381, 421
 kerkfabriek, 90, 200-201, 203-204
 kerkhof, 199-200, 255, 390, 407
 kerkorde van Dordt, 252
 kerspelen, 58, kaart 4
 kerspelkerken, zie: kapellen
 kerspelmeesters, 58
 Keulen, keurvorstendom, zie: Keurkeulen
 Keulen, stad, 5, 10, 46, 52, 76, 88, 185, 274, 276, 287, 291, 391
 Keurkeulen, 130, 135-136, 146-147, 323
 Kleef, hertogdom, 110, 136
 klein zegel, 242
 Kleine congregatie der engelen, 97
 Kleine Gracht, 11, kaart 1
 'kleine scholen', 89, 417
 kloostergeloften, 366
 kloosters, 71-81, 178, 205, 230, 293-314, 339, 355-378, 434, kaart 6
 kloosterverlating, 366-378
 Knappert, L., historicus, 3, 368
 Koningsheim, 64
 korenaccijns, 73
 koster, 202, 234, 236, 255, 417
 Kruisdagen, 100
 kruisheren, 71, 74, 91, 161, 257, 296, kaart 6
 krijgsraad, 237, 240, 316-318, 320-323, 325-326, 394, 428
 laaggerecht, 149
 Lagonissa, Fabio de, nuntius te Brussel, 48, 296-297, 369
 Lalaing, Gabrielle Maria de, 418-419
 Land van
 — Dalhem, 374
 — Gulik, 116-117, 135-136, 162, 166
 — Luik, 57, 78, 116-117, 120, 127, 141-143, 147, 166, 174, 295, 495
 — Maastricht, 42
 Landen van Overmaas, 7, 131, 142, 175, 193, 222, 284, 361, 378, 391, 429
 Lansmans, 317-318, 425
 Lantscroon, oud stadhuis, 55, 151, 322, kaarten 3 en 6
 Lapide s.j., A., 341
 Latomus, Lambertus, predikant, 218, 222

- latijnse school
 — gereformeerd, 212, 214-218, 221-225, 313, 340-341, 345, 354, 382-383
 — katholiek, 218, 223-224, 379, 380-383
 — stadsschool, 79-81, 213, 217, 219, 310-311, 313, 344, 378
 Lede, baron de, zie: Bette, Willem
 Leeuwens, Anna, weesmoeder, 240
 Leiden, 173, 189
 Leimpstad, zie: Leymstad
 Lenarts, L. E. J. de, 20-22
 Lenculenstraat, 185, kaart 1
 Leprozenhuis, 90-91, 227, 230, 235
 Leur, L. van der, historicus, 430
 Leuven, 312, 330, 381, 402
 Leymstad, Johan, dominee, 113
 libertijnen, 190
 licenten, 24
 licentmeester, 150
 Lichtenberg, 188, 332, 334-335, 337-338, 419
 'liefhebbers', 418 noot 28
 Liga, zie: Katholieke Liga
 Limburg aan de Vesdre, 128-129, 148, 163, 175
 Limburg, hertogdom, 135, 142, 175, 194, 310
 Lindenkruispoort, 236, kaart 2
 Lipsen, deken SS, 363-364
 Lisola, baron von, 346
 Lith, 130
 Litterae annuae, 83, 96
 Lochteren, gedeputeerde ter StG, 164
 Lodewijk XI, koning van Frankrijk, 93
 Lodewijk XIII, koning van Frankrijk, 143, 279
 Lodewijk XIV, koning van Frankrijk, 7, 79, 130-131, 147, 276, 344, 381, 385, 429-431
 Loewenstein-Wertheim-Rochefort, Josina Walburgis van, 343-344
 lombardhouder, 150, 401, 404
 Looiersgracht, 185, kaart 1
 Loorius, Hubertus, predikant, 247
 Loosjes, J., historicus, 268
 Lorreinen, 147
 Lotharingen, Karel, hertog van, 147
 lotharingse troepen, zie: Lorreinen
 Lotharius, Duits keizer, 47
 Louffeld, Erasmus van, CD in 1632, 148
 Lubberts van Dinslaken, schoolrec-
 tor, 214
 Ludovicus, Philippus, predikant, 16, 18, 123, 164-166, 171-173, 175, 177, 188-193, 205-207, 210, 219, 222-224, 230-232, 238, 240, 243, 245-249, 251, 260-261, 264, 268-269, 291, 298, 301-303, 306, 308, 310, 317, 324, 335, 369, 374, 388, 394, 410, 412-413, 418
 Luikerland, zie: Land van Luik
 Lulz, Hendrik, schoolmeester, 227
 Lumbres, de, Frans agent te Luik, 145
 Luther, Martin, 52, 301
 lutheranen, 19, 52, 193, 235, 267-270, 430, 437, 439
 Luxemburg, 78, 262
 Maagdendries, 71, kaart 1
 maand van Hoogmogenden, zie: sta-
 tenmaand
 Maasbrug, 125, 130, kaarten 3 en 6
 Maaseyk, 116, 430
 Maashandel, 25-26, 127, 139, 140, 142-143, 305, 433
 Maaslicent, 24-25, 141, 213, 310
 Maasveldtocht, 127, 160, 424
 maelschuppe, 230, 232
 majesteitsschennis, 40, 43, 55, 320, 323
 manifest van 22 mei 1632, 126, 132-133
 Mann, G., historicus, 10
 Mantels, scholaster SS, 67
 Marcoduranus, Desiderius, zie: Mun-
 sterman o.f.m.cap.
 Maresius, Samuel, predikant, 163, 165-166, 171, 173, 175-177, 179, 182, 185-186, 193, 210-214, 217, 225, 247, 298, 306, 310, 369
 Maria ad Littus, zie: kapel van Ma-
 ria-ten-Oever
 Mariacongregatie, 96-97, 100, 177, 309
 Mariasodaliteit, zie: Mariacongrega-
 tie
 Markinius, Koenraad, legerpredikant, 168-169, 248

- Markt**, 11, 27, 91, 93, 381, kaart 1
 martelaren van Maastricht, 319-320
 Massis, frans predikant, 164
 masteluinbrood, 27
 Maurits, prins van Oranje, 99
 Maximiliaan, hertog van Beieren, 134-135
 Maximiliaan Hendrik van Beieren, bisschop van Luik (1650-1688), 70, 146
 Méan, Pierre de, CD in 1632, 148
 Mechelen-aan-de-Maas, 64
 mediate kerk, 64
 Meer, van der, scholaster SS, 432
 Meerssen, 378
 Meex, kanunnik OLV, 67
 Meierij van Den Bosch, 378
 Meindersma, W., historicus, 434-435
 Melbeek, Arnold van, pastoor Sint-Nicolaas, 401
 Memoires pour l'avancement de la vraye religion, 176, 178, 293, 370, 392
 Memoriael aenteickeninge, 148
 Memoriale rerum oppidi Trajectensis ad Mosam, 38
 mennonieten, zie: wederdopers
 Merkinus, zie: Markinius
 Metz, Zacharias de, 346
 Meyer o.p., G.A., historicus, 368
 Meys, Dionysius, stadspensionaris, 153-154
 middelbaar onderwijs, 378-379
 militairen, 27, 187-188, 268, 270, 410, 435
 minderbroeders, zie: franciscanen
 Minderbroedersberg, 339
 Mirkinus, zie: Markinius
 Moded, Herman, predikant, 53
 Mols s.j., R., demograaf, 22, 35
 Molsbergen, E. C., historicus, 146
 Montagne, la, priester, 160
 Montagne, Anna de, schoolmatres, 228
 Montaigne, de la, luiks hoogschout, 363-364, 380, 396, 408
 Moreau s.j., E. de, historicus, 82, 90
 Morreus, luiks CD, 148-149
 moutaccijns, 73
 moutwaag, 73
 Mulders, Stijntje, 419
 Munster, bisdom, 136
 Munsterman o.f.m.cap., Hubertus, 374, 377-378, 419
 Munsterse Oorlog (1665-1667), 361, 427
 muntmeester in de Vroenhof, 150
 muntrecht, 38, 236
 Musch, Cornelis, griffier StG, 128, 301
 naamlijsten van kloosterlingen, 295, 356, 359
 nagebed, 265
 Nassau, Jan van, keizerlijk gezant, 346-347
 Nassau, Johan Maurits van, veldmaarschalk, 428
 nationaliteit (nativiteit), 37, 50, 52, 59-60, 154, 157-158, 194, 396, 398, 406
 Navagne, 25, 127
 Nederhorst, Godard van Reede van, CD in 1644, 219
 neutraliteit, 129, 135-139, 141-143, 145, 215, 411
 Ney o.f.m., Jan, 337
 nicodemieten, 413
 nieuwe middelen, 43, 141
 Nieuwenhof, 71, kaart 6
 Nieuwstad, 11-12, 36, kaarten 1 en 2
 nooddooop, 405
 Noodkist, 70, 99
 Noortwyck, gedeputeerde ter StG, 190
 Nottijn (Notting) s.j., 317-319
 noviciaat, 295-296
 Nuyts, H. J., historicus, 2
 Nijenburgh, van der, gedeputeerde te velde, 429
 Nijmegen, 162, 227, 248, 261
 Nijmegen, vredescongres van, 147, 431-432
 Nijsmans, luiks stadsbouwmeester, 304
 Nijsmans s.j., Gerard, 331, 342, 343, 430
 officiaal voor Maastricht, 47, 401
 Olivares, 128
 Onze-Lieve-Vrouw Sterre der Zee, zie: Sterre der Zee

- Onze-Lieve-Vrouwepoort, 27, kaart 2
onzijdigheid, zie: neutraliteit
Oomen, Willem, 354, 381
Op Slavanten, zie: Lichtenberg
Opper-Gelder, 129
Opper-Palts, 171
ordonnantie over het katechismus-
onderwijs, 85
ordonnantie van 1580, 36, 39-40, 90,
125, 246, 320, 438
Orey o.f.m., Theodoor d', 332
orgel, 204, 237
Orsoy, 128
oude middelen, 141
Oudewater, 214
- paasbriefje, zie: biechtbriefje
paasplicht, 92, 413
pacificatie van Gent, 54
Paludanus o.s.a., 421
Paludanus, oud-burgemeester, 257-
258, 262, 380
Panhuis, van, 410
Papenmuts, 136
Pappenheim, maarschalk, 124, 138,
140, 148
Paquay, J., historicus, 47, 399
Paris, Pieter, kanunnik SS, 67
pariteit
— geestelijke, 191, 194-197, 202, 216-
217, 225, 230, 238, 407, 439-440
— wereldlijke, 7, 39, 194, 433
Parma, hertog van, zie: Farnese,
Alexander
parochiae gentilitiae, 51
parochiekerk, 49-50, 193, 195, 439,
kaart 6
parochies, kaart 5
— Sint-Jan, 59, 61-62
— Sint-Maarten, 58-59, 61-62
— Sint-Matthijs, 49, 59, 61-62, 95,
354, 381, 389
— Sint-Nicolaas, 18, 59, 61-62, 95-
96, 401
Pasman s.j., 317, 319
paspoort, 300, 311, 313, 411-413
passagegeld, zie: Maaslicent
patriottisme, 40, 111, 423-425
patronaat
— brabant 49-50, 162, 192-193, 196,
352, 364
— luiks, 192-193
pattacon, 68
Paulus V, paus (1605-1621), 62
Paumen, pastoor Sint-Matthijs, 353
pauselijk collatierecht, 242, 273-277,
284-285, 287-291, 305
pauselijke maanden, 273, 278, 289,
345
Pauw, Petrus, kanunnik SS, 284, 289
Peer, zusters van, zie: Beyart
Pélerin, A. L., historicus, 52
penitenten, zusters, 71-72
pensensoep, 28
'pensio', 290
pensionaris, 149, 154-155
permutatio, 289-291
Pernambuco, 128
Personalpfarreien, 51
Pesser (Passer), brabant stadsbouw-
meester, 407
pest, 14-18, 152, 180, 184, 384, 418
Pesters, Johan, brabant pensionaris,
155, 221-222, 258, 265, 386, 410
Pesters, Willem, 113
pestmeester, 17, 184
Petrus van Alcantara, Heilige, 339
peymeesters, 149
Pied, Samuel du, schoolmeester, 228
Piëmont, 401
Pieterspoort, 236, kaart 2
Pieterstraat, 332, 338, kaart 1
Pipardus, Johan, conrector, 222
pistool (munt), 68
Plaintes, zie: Memoires pour l'ad-
vancement . . .
Plankstraat, 91, kaart 1
Platielstraat, 93, kaart 1
Poitevin de la Gaillarderie, Samuel,
frans predikant, 247
politieken, 27, 187-188, 191, 254
Poort van Gaveren, 215
Poort van Reckheim, 341-342
Post, R. R., historicus, 79
postacta van Dordt, 405
Praag, 171
prebenden, zie: kapittelprebenden
preces primariae, 281
predikanten
— beroeping, 206-207, 245, 247-255
— beroepingsreglement, 253
— beroepingsvergadering, 253
— salariëring, 174, 205-208

preken, 76-77, 91, 96-97, 180, 293, 298, 301-303, 325, 416
presbyterianen, 266-267
primaire geestelijkheid van Luik, 64, 66
processies, 98-100, 101, 186, 260, 387, 388-391, 416-417, 439
Pronier, Hubert, schoolmeester, 227-228
proostmaand, 273
Prosset, Hiëronymus, kanunnik OLV, 67
prostitutie, 29-30
protestantisering, 9
Prounier, zie: Pronier
Pruenen, kanunnik OLV, 401-402
publieke opinie, 183, 422-423
pijnbank, 317-318

quarta capella, 51

Raad van Brabant, 43, 70, 74
Raad van Financiën te Brussel, 25, 141
raadsverdragen, 6, 53, 152, 155, 216
Rambour, frans predikant, 163
Raye o.f.m., Martinus, 332
Reckheim, vrouwe van, 333
recluse, 101
Recueil der recessen, 41, 60, 91, 93, 244, 350, 395, 397
Regensburg, rijksdag van, 136
regula de infirmis (scilicet: resignantibus), 290
regula de vigintis (scilicet: diebus), 290
Relationes, 5
relikwieën, 101
remonstranten, 166
rentevoet, 68
renunciatie, 289-290
Requesens, 77
res sacrae, 335
res mixti fori, 262
residentieplicht, 107
resignatie, 289-291, 345
resignatio in favorem, 289
retraite, 101
rhetorica, 88, 379-380
Richelieu, kardinaal, 136

Rietraet, Lambert, 257, 265, 356-357, 375
Rietraet-Belgens, Maria, 259
Rivet, André, leids hoogleraar, 163, 166, 174-175, 179, 193, 211, 225, 310
Rivière, de la, frans predikant, 164
Rochette, La, 130
roededragers, 66
Roermond, 18, 127-128, 132, 148, 160, 283, 316, 432
Rogier, L. J., historicus, 9, 229, 435
Rome, zie: Heilige Stoel
romeinse curie, 274
rood zegel, 400-401
Rosaeus, Hendrik, predikant, 164
rouges scels, zie: rood zegel
rouwjaar, 397
rubra sigillis, zie: rood zegel
Ruelle, Sebastiaan de la, luiks burgemeester, 144
Ruyting (Ruytingius), Simon, predikant, 206, 247-248
rijksmiddelbaar, 64
rijksnonmiddelbaar, 64
Rijnberk, 44, 144, 162
Rijngraaf, zie: Salm, Frederik Magnus van
Rijngravin, zie: Tournebeuf, barones de, en: Lalaing, Gabrielle Maria van
Rijnland, 172

sabbathviering, zie: zondagsviering
sacramentsprocessie, 98-99, 389-390, 416-417
Salden, oud-peymeester, 67
Salm, Frederik Magnus van, Rijngraaf, 21, 32, 145-146, 270, 343, 355-358, 360, 386, 407, 419, 427-428
Salm, Karel Florentin van, 419
Santa Cruz, 124, 138
Sassen, D., historicus, 2
Schaepkens van Riepst, J., historicus, 88, 91
Schaepkens van Riepst jr. J., historicus, 29
Schaffer, gedeputeerde ter StG, 164
Schelde, 24, 117
Schenkenschans, 129

Scherpenheuvel, 101, 390
 scholarchen, zie: curatoren
 scholasters, 89, 105, 380
 Schonenburg, Wolter van, CD in
 1639, 13, 189, 232, 286, 327
 schoolgeld, 224, 226, 228
 schoolmatres, 89, 227-228
 schoolmeester, 88-89, 225-229, 233,
 236, 378, 394
 schoolreglement, 88-89
 Schultze, A., historicus, 89
 schuttersgilden, 425-426
 secundaire geestelijkheid van Luik,
 106
 Sedan, 163, 173, 210, 214, 262
 Seelgerät, 90
 seend, seendgerecht, 45, 47, 396
 Sempels, V., historicus, 82
 sepulchrijnen, 33, 71-72, 111, 368,
 kaart 6
 Servaasklooster, 65, 349, kaart 1
 serviesgeld, 26, 43, 236, 267
 Simancas, 6
 Sint-Andries, zie: Maagdendries
 Sint-Annadal, 71, 362-365, 387, 390,
 kaart 6
 Sint-Antoniuseiland, 16, kaart 1
 Sint-Catharina (gasthuis), 91, 93
 Sint-Jacobsstraat 339, 362, kaart 1
 Sint-Remigiusdag, 59, 379
 Sint-Servaaskermis, 32
 Sint-Servaasprocessie, 389
 Sint-Servatius, stadspatroom, 70, 85,
 243
 Sint-Truiden, 35, 45, 329
 Slavante, zie: Lichtenberg
 Sloot, Arent, CD in 1644, 219
 Sloots o.f.m., C., historicus, 315, 422
 Sluizen, 64
 Sociëteit van Jezus, zie: jezuïeten
 Sodalitium marianum, zie: Maria-
 congregatie
 Sodaliteit, zie: Mariacongregatie
 Soest (Westfalen), 346
 soldatenhuwelijken, 393-395
 Solms, Johan Albert, graaf van, 145,
 187-188, 212, 426
 Spitswech, lutheraan, 235, 270
 Spols, Adam, koster Sint-Jan, 202
 stadhouder (plaatsvervangend hoog-
 schout), 375
 Stadhuis, 27, 387, kaart 3
 Stadsarchief Maastricht, 6, 15
 stadspastoors, 62, 353-354, 393
 Stadsrecessen, zie: Recueil der re-
 cessen
 stadsreiniging, 13
 stadsschoolmeester, zie: schoolmees-
 ter
 standsverwantschap, 112, 159, 187-
 188, 224, 263-264, 416
 Stas, Hiëronymus, kanunnik OLV,
 291
 Stas, Johan, kanunnik OLV, 291
 Staten van Holland, 165, 189, 305,
 324, 327, 428
 Staten van Limburg, 313
 statenmaand, 285, 287, 345, 354
 Steen s.j., van der, zie: A Lapide s.j.
 Steenberg, 190
 steenkool, 24
 Stein-Callenfels, Godfried van, stads-
 commandant, 343, 427
 Sterre der Zee, 99-100, 181
 Stevensweert, 127
 stiftskerken, zie: kerken
 stille dopers, zie: wederdopers
 stoolrechten, 62
 Straatsburg, 130, 347
 Strouven, Elisabeth, 17, 101, 425
 Strijp o.f.m., gardiaan, 83-84
 Sualmius, Peter, predikant, 247
 Suringar, L. J., historicus, 1, 37, 246
 Swaelen, Willem Wynands, 179
 Swartius, schoolrector, 214
 Syben, Andreas, pastoor, 51
 Sylvius, Toussaint, kapelaan OLV,
 317, 319
 Synode van Gelderland, 6, 162, 165-
 166, 189-191, 241, 253-255, 260-
 263, 269-270, 390, 412, 431
 Synode van Zuid-Holland, 164-166,
 168-169, 189-190, 245, 324
 taalgrens, 78
 Tachtigjarige Oorlog, 124, 135
 tachtigste penning, 242
 Tafel van de H. Geest, zie: Grote
 H. Geest
 Tafel van Lening, 237-238, 401
 Tametsi, zie: huwelijk
 Tapper, Ruard, inquisiteur, 107-108
 territorialisme, 193-194, 196, 438-

440, vgl. ook kaart 3
Tesser s.j., J., historicus, 315, 320
Thewissen, M. A. F. Ch., historicus,
4, 44, 156, 315, 320-321, 422
Thins, 428
Thorn, 343
Tienen, 241
Tienen, zusters van, zie: Gasthuis van
Sint-Servaas
Tilenius, Petrus, predikant, 247
tolerantie, zie: verdraagzaamheid
tolerantie-edict van 1609, 114
toneel, 33
Tongeren, 45, 331, 334, 341, 343
Tongersestraat, 12, 29, kaart 1
tonsuur, 104, 109
Torre, de la, 346
Torrentius, Laevinus, 105-106, 116
tortuur, zie: pijnbank
Tour, Antoine Bonté de la, frans
predikant, 210, 247
Tour d'Auvergne, Frédéric Maurice
de la, hertog van Bouillon, 128,
152, 163, 182-183, 198, 276-280,
300, 311, 314-315, 394, 406
Tournebeuf, barones de, 212
toverij, 57
Trappen, huis De, 401
Troye, Henricus, predikant, 247
Twaalf Apostelen, 91, 233, 257
Twaalfjarig Bestand (1609-1621), 78,
83, 85, 113, 115-116, 337, 344
Tweebergen, kaart 3
— schepenbank, 36, 64
— schout, 348-349
Tweebergenpoort, 65, kaart 2
tweeherigheid, 35-39, 44, 133, 144,
161, 169, 182, 194, 216, 226, 248,
303, 356, 359, 396, 398, 433, kaart 3

Uittenbogaart, Johan, remonstrants
predikant, 423
universiteit van Leuven, 273
Utrecht, 284

Vaes, Antoon, luiks pensionaris, 155
Vaes, Hendrik, kanunnik SS, 348
Valkenburg, Gerrit van, 393
Valkenburg, 189
Valzolio, Adriaan, 401-403

Valzolio, Eleonora (Leonora), 401-
403
Valzolio, Jan (Johan) Baptist, 401,
404
vastenavond, 30-31
Veecken, Ferdinand van der, ka-
nunnik SS, 280-282
Veecken, Ferdinand van der, luiks
agent in Den Haag, 144, 254, 278-
281, 286, 397-398, 403
veertigurengebed, 310
Veldwezelt, 64
Veluwe, 135
Venlo, 127-128, 132, 148, 160, 283,
316, 432
Verbolt, 245
verdraagzaamheid, 114-115, 119-120,
256
Verheyen, Arnold, brabant's hoog-
schout, 152, 158, 217, 300, 314
Vernulaeus, 381
verplaatsing van kloosterlingen, 293-
295, 356-361, 365
'Verraad' van 1638, 3, 79, 241, 314-
323, 326, 328, 331, 333, 335, 338-
339, 350, 425, 440
Ververhoek, 91, kaart 1
vestingwerken, 127, 129, 131, 236
Veusels, proost SS, 48, 109
vicus, 11, 49
Villart s.j., E., historicus, 100
Vinck o.f.m., Servatius, 315, 317-319
Visé, 127
Vissersmaas, 401, kaart 1
Vlekke, B. H. M., historicus, 3, 272,
299-300, 314-317, 319-321, 323,
327, 329, 332-333, 440
vlektyphus, 16
Vliet, Cornelius van, predikant, 247
Vlissingen, 163
Vlodrop, graaf van, 215
Vlijtingen, 64, 353
'voedsterheren', 249, 441
Voerendaal, 378
voetianen, 264
volksdevotie, 94
volksinvloed, 156-158
Vollenhove, 239
vondelingen, 28-29
voorlezer, 226, 234, 236
Vosbergen, staats gezant, 136
Vrankrijker, A. C. J. de, historicus,

315
Vrencken, Servaas, kanunnik OLV, 291
voedvrouw, 55, 405
Vroenhof, graafschap van de, 36, 150-151, 205, 215, 220, 249-350, 391, kaart 3
vrije wijnkelder, 74, 80, 161
Vrijthof, 15, 27, 65, 93, 303, 390, kaart 1

Waalse Synode, 6, 163-165, 176, 209, 255
waarzeggerij, 57
Walenland, 127
Wandelman s.j., Godfried, 302-305, 307, 314, 420
'ware vrijheid', 264
Warnier, Gilles, frans predikant, 247, 260
waterlicent, zie: Maaslicent
wederdopers, 53, 122, 266, 436
Weede, Johan van, CD in 1635, 152, 284-285, 304, 324
weeshuis, kaart 6
— gereformeerd, 91, 227, 234, 236, 239-244, 250, 335-336, 343, 354, 385, 387
— katholiek, 240, 363, 383, 385-387
weeskinderen, 233-234, 239, 338, 343
weesmeesters, 240-241, 243-244, 291,
Weidnerus (Weidanus), Johannes
Leonardis, schoolrector, 220-222, 335-337, 354, 385
Wezel, 44, 135
Willem de Zwijger, zie: Willem van Oranje
Willem van Oranje, 117, 173
Willem II, prins van Oranje, 145-146, 338, 346, 441
Willem III, prins van Oranje, 131, 270

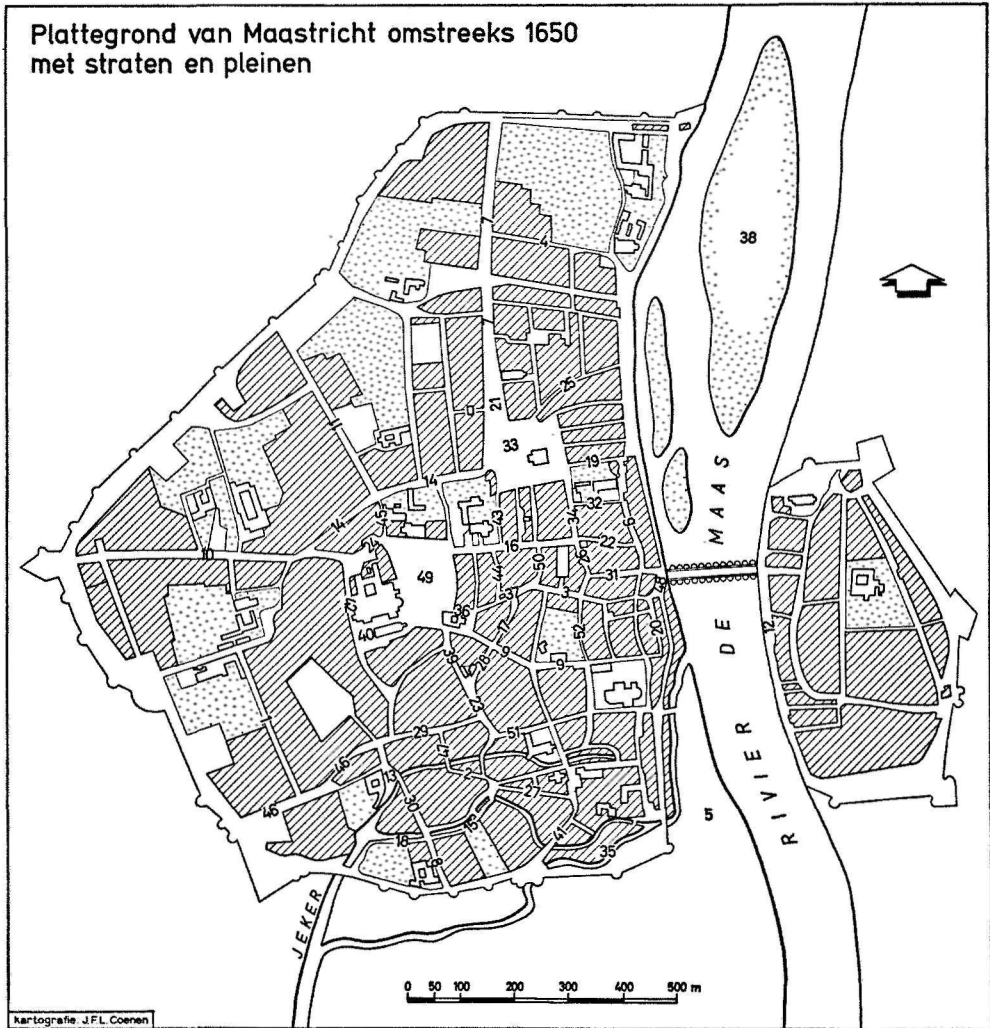
Willemstad, 190
Winterkoning, zie: Frederik van de Palts
Wintershoven, E. van, historicus, 400
Witt, Johan de, raadpensionaris, 45, 147, 441
witte vrouwen, 48, 71, kaart 6
Wittelsbach, 134
Woelkens, E., historicus, 14-16
wolbelasting, 141
Wolder, 189
Wouters, H. H. E., historicus, 20-21, 156-157, 422, 424
Wyck, 10-12, 18, 36, 49-51, 58, 61, 90-91, 100, 197, 203, 227, kaart 1
Wijk, F. W. van, historicus, 1
Wijk-bij-Duurstede, 214
wijken, zie: kerspelen
wijkkapellen, zie: kapellen
wijkmeesters, zie: kerspelmeesters
Wijler, zie: Wolder
wijnaccijns, 73-74, 161

Yans, M., historicus, 405
Ylem, van, 31

Zeelander s.j., De, 87
Zepperen, 64
Zevenbergen, 227
ziekentrooster, 230, 407
zielzorg, 47, 50
zondagsheiliging, 32, 34, 94, 264-265
zondagsschool, 84
Zuidhollandse Synode, zie: Synode van Zuid-Holland
zusters van Calvariënberg, zie: Calvariënberg
zusters van Tienen, zie: gasthuis van Sint-Servaas
Zutfen, 190

CURRICULUM VITAE

Petrus Joseph Hubertus Ubachs werd in 1925 geboren te Scharn-Heer, thans gemeente Maastricht. Na opgeleid te zijn tot onderwijzer werd hij in 1945 lid van de onderwijscongregatie van de Broeders van Maastricht en was daarna op verschillende plaatsen in Nederland werkzaam in het onderwijs (1946-1962). Tussen de bedrijven door studeerde hij geschiedenis aan de toenmalige utrechtse dépendance van de Katholieke Leergangen (1953-1957) en aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen (1958-1964). Ook studeerde hij nog bibliotheekwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam (1964-1966). In 1965 werd hij bibliothecaris te Maastricht. Tevens is hij sinds 1973 als docent verbonden aan de opleiding voor geschiedenis-m.o. van de Katholieke Leergangen te Sittard.

KAART 1

Plattegrond van Maastricht omstreeks 1650
met straten en pleinen

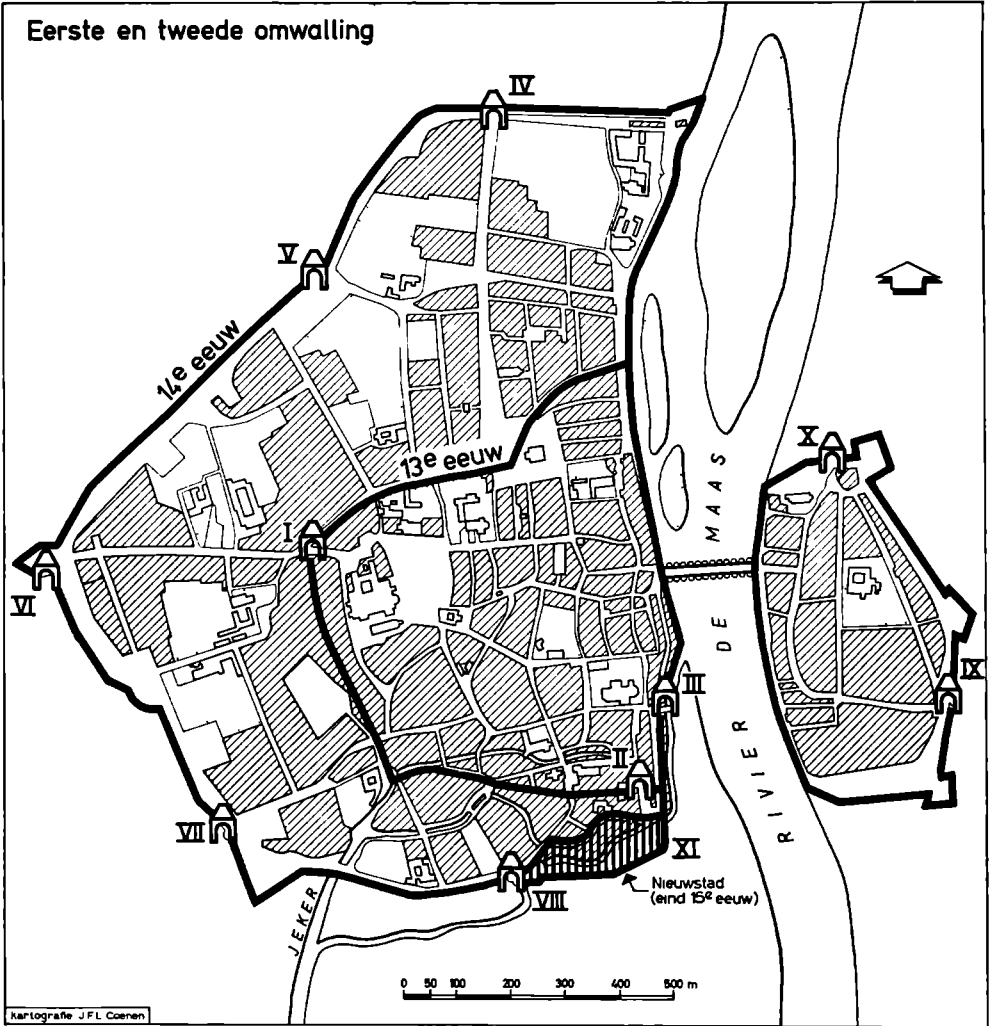

kartografie J.F.L. Coenen

STRATEN EN PLEINEN (alfabetisch)

1 Abtstraat	19 Hoenderstraat	37 Sint-Amorsplein
2 Achter de Molens	20 Houtmaas	38 Sint-Antoniuseiland
3 Achter het Vleeshuis	21 Houtmarkt	39 Sint-Jacobstraat
4 Antoniusstraat	22 Jodenstraat	40 Sint-Janskerkhof
5 Bat, Het	23 Kapoenstraat	41 Sint-Pieterstraat
6 Bokstraat	24 Keizer Karelplein	42 Sint-Servaasklooster
7 Boschstraat	25 Kleine Gracht	43 Spilstraat
8 Bosquetplein, De	26 Kleine Staat	44 Sporenstraat
9 Bredestraat	27 Lang Grachtje	45 Statenstraat
10 Brusselsestraat	28 Lantaarnstraat	46 Tongersestraat
11 Capucijnenstraat	29 Lenculenstraat	47 Ververhoek
12 Corverstraat	30 Looiersgracht	48 Vissersmaas
13 Ezelmarkt	31 Maastrichter Brugstraat	49 Vrijthof
14 Grote Gracht	32 Mariastraat	50 Vijfharingenstraat
15 Grote Looiersstraat	33 Markt	51 Witmakersstraat
16 Grote Staat	34 Muntstraat	52 Wolfstraat
17 Heggenstraat	35 Nieuwstad	
18 Heksenstraat	36 Platielstraat	

Eerste en tweede omwalling

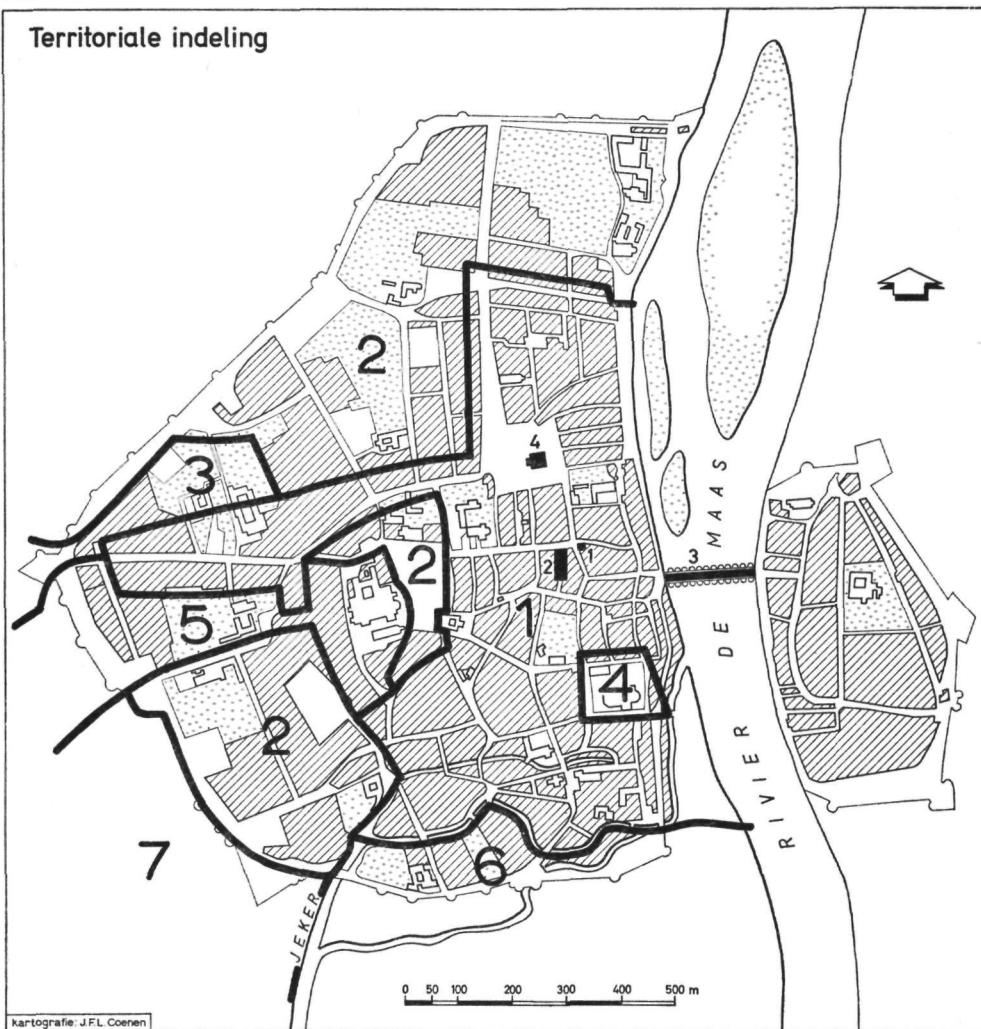

TOELICHTING

I	Tweebergenpoort	VI	Brusselsepoort
II	Helpoort	VII	Tongersepoort
III	Onze-Lieve-Vrouwepoort of Jekerpoort	VIII	Pieterspoort
IV	Boschpoort	IX	Duitse Poort
V	Lindenkruispoort	X	Sint-Maartenspoort
		XI	Rondeel 'De Vijf Koppen'

Territoriale indeling

kartografie: J.F.L. Coenen

TOELICHTING (grote cijfers)

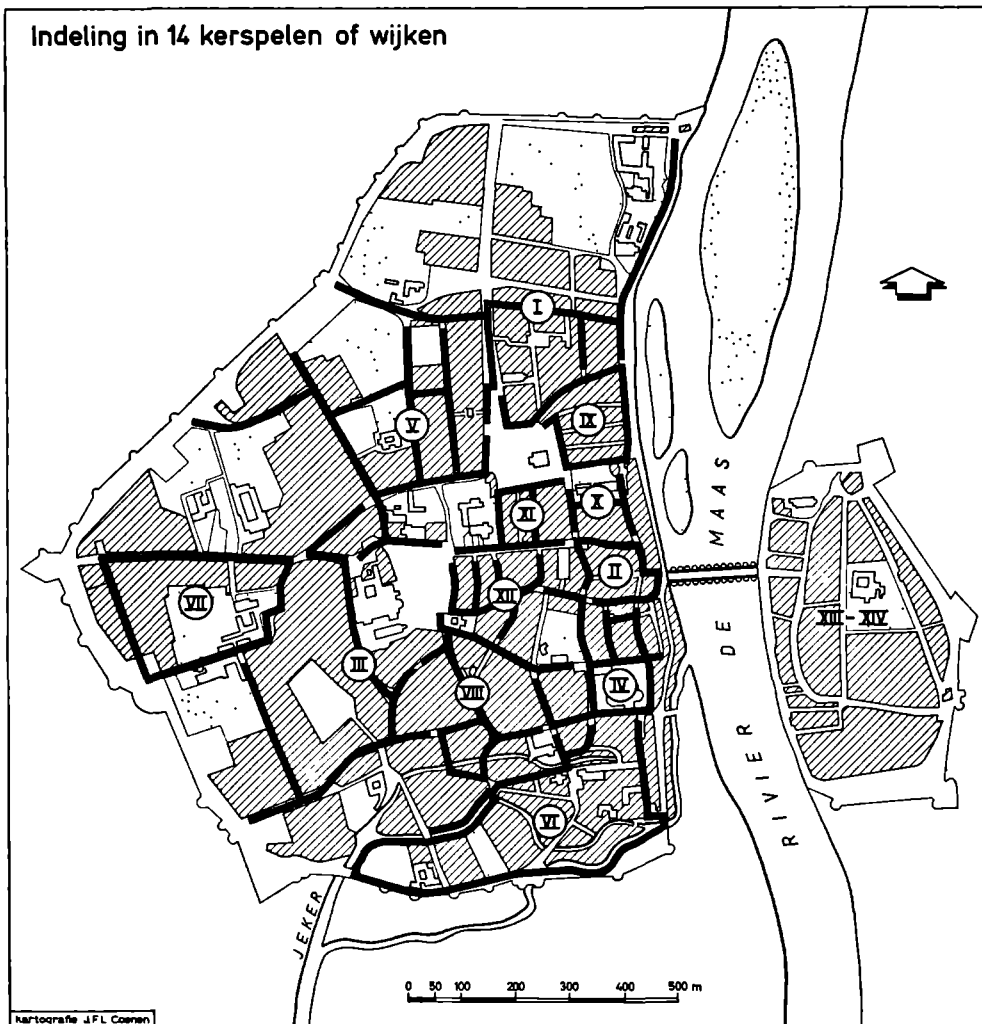
- 1 Tweeherig brabant-luiks gebied, waartoe ook de op de rechteroever gelegen voorstad Wyck behoort
- 2 Het maastrichtse gebied van het graafschap van de Vroenhof (brabants)
- 3 Heerlijkheid Tweebergen (onder het Kapittel van Sint-Servaas)
- 4 Proosdij van Onze-Lieve-Vrouwe (kapittel-immuniteit)
- 5 Proosdij van Sint-Servaas (kapittelimmuniteit)

- 6 Het maastrichtse gebied van de heerlijkheid Sint-Pieter (luiks)
- 7 Bisschops-Kommel (luiks)

TOELICHTING (kleine cijfers)

- 1 Dinghuis (rechtbank)
- 2 'Lantscroon' en 'Liebaert' (raadhuis)
- 3 Maasbrug
- 4 Stadhuis (na 1661)

Indeling in 14 kerspelen of wijken

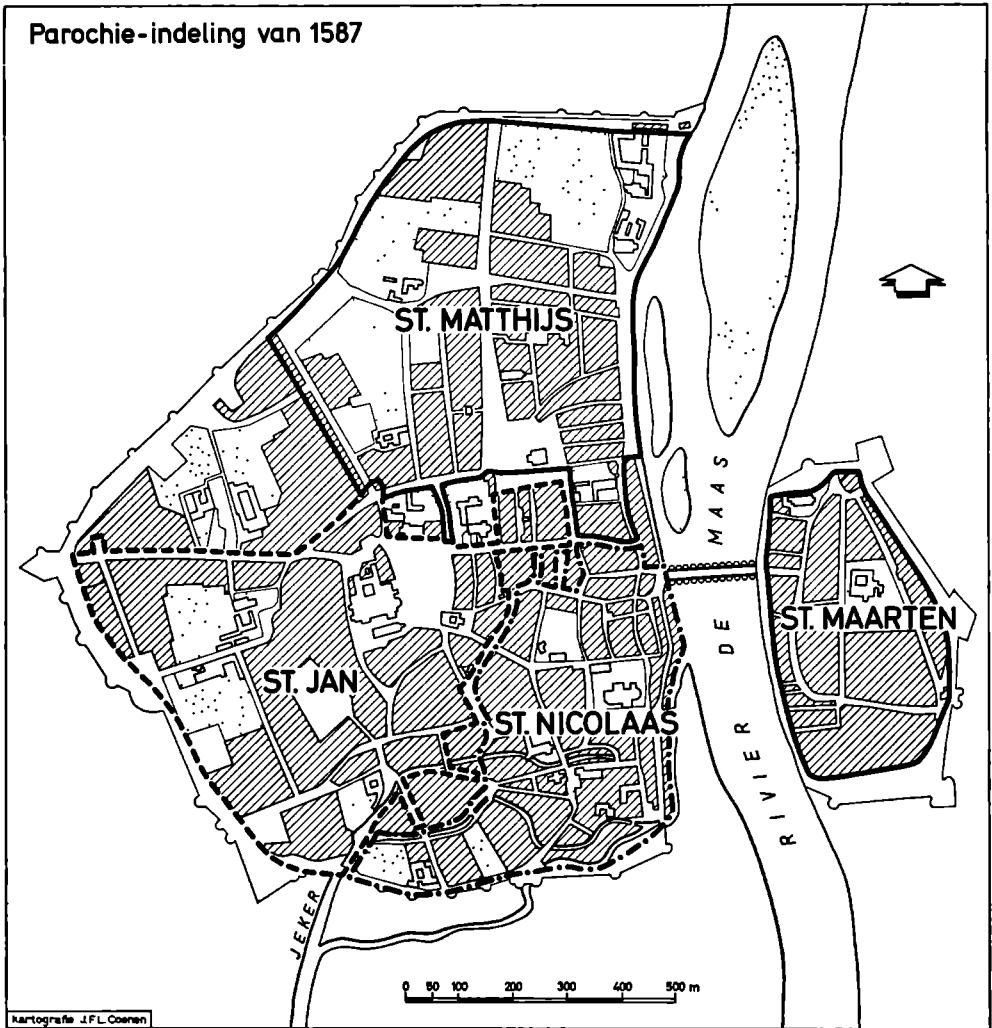

TOELICHTING

I	Sint-Antonius	VIII	Sint-Jacob
II	Sint-Everard	IX	Sint-Matthijs
III	Sint-Jan (of Tongersepoort)	X	Maria-ten-Oever (Maria ad Littus (of Boschpoort))
IV	Sint-Vincent (of Sint-Leonard)	XI	Sint-Joris
V	Witte Vrouwen	XII	Sint-Amor
VI	Sint-Hilarius (of Sint-Pieterspoort)	XIII	Wyck*
VII	Sint-Nicolaasgasthuis (of Brussel- spoort)	XIV	Wyck*

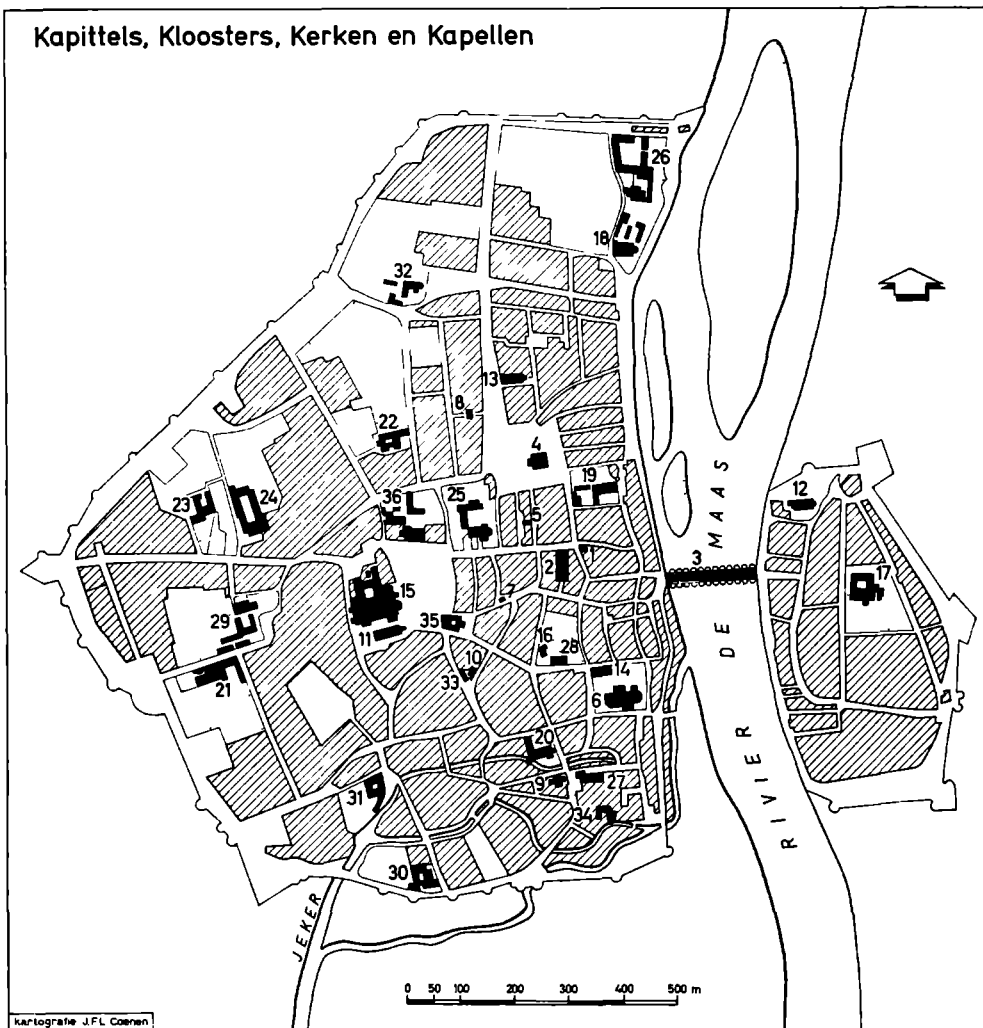
* Wyck vormde aanvankelijk één kerspel. In de zeventiende eeuw werd dit kerspel in tweeën gedeeld om het aantal brabantse kerspelen gelijk te doen zijn aan het aantal luikse. De grens-scheiding is onbekend. Zie: Eversen. Limietbeschrijvingen, 448.

Parochie-indeling van 1587

* Voor de omschrijving der parochiegrenzen zie blz. 59.

Kapittels, Kloosters, Kerken en Kapellen

TOELICHTING

1 Dinghuis	14 Sint-Nicolaaskerk	27 Franciscanen
2 'Lantscroon' en 'Liebaert'	15 Sint-Servaaskerk	28 Jezuïeten
3 Maasbrug	16 Waalse kerk	29 Kruisheren
4 Stadhuis (na 1661)	17 Annunciaten	30 Nieuwenhof
5 Heilige Geestkapel	18 Antonieten	31 Sepulchrijnen of Bonnefanten
6 Onze-Lieve-Vrouwekerk	19 Augustijnen	32 Sint-Andries
7 Sint-Amorkapel	20 Bogaarden	33 Sint-Annadal
8 Sint-Catharinakapel	21 Calvarienberg	34 Sint-Catharinadal
9 Sint-Hilariuskapel	22 Capucijnen	35 Sint-Servaasgasthuis
10 Sint-Jacobskapel	23 Cellebroeders	36 Witte Vrouwen
11 Sint-Janskerk	24 Dal van Josaphat (Beyart)	
12 Sint-Maartenskerk	25 Dominicanen	
13 Sint-Matthijskerk	26 Duitse Orde	

Stellingen

1.

In tegenstelling tot de verovering van Maastricht door Parma in 1579 betekent de verovering van de stad door Frederik Hendrik in 1632 geen breuk in haar geschiedenis.

2.

De tweeherigheid onder heren van verschillende confessie leidde tot een grotere persoonlijke godsdienstvrijheid voor de maastrichtenaars.

3.

De met de rekatholisering gepaard gaande repressie van andersdenkenden te Maastricht leidde tot politieke onverschilligheid.

4.

Een vergelijkend rechtshistorisch onderzoek is noodzakelijk ter aanvulling van onze kennis van de regeringsvorm van Maastricht.

5.

Een onderzoek naar de volksmening in het zeventiende-eeuwse Maastricht is om twee redenen tot onvruchtbaarheid gedoemd: de daartoe geëigende bronnen ontbreken, mede doordat er geen bevolkingslaag of -groep was, die bewust naar verandering streefde.

6.

Een wetenschappelijke samenvatting van de geschiedenis van Maastricht zal een belangrijke lacune opvullen in de groot-nederlandse geschiedschrijving.

7.

Een onderzoek naar de besturende taak van de Raad van State, meer in het bijzonder in de Generaliteitslanden en te Maastricht, is dringend gewenst.

8.

De latere koning Willem I handelde niet onrechtmatig, toen hij in 1814 trachtte de voormalige Generaliteitslanden langs de limburgse Maas bij zijn rijk te voegen.

9.

Voor een goed begrip van het proces der calvinisering en rekatholisering in de Nederlanden is een vergelijkend onderzoek noodzakelijk met het verloop van dergelijke processen in het Rijk.

10.

Een onderzoek naar de verhouding tussen Kerk en Staat in de zeventiende eeuw dat uitsluitend steunt op de eigentijdse ideeën van juristen daaromtrent, is anachronistisch.

11.

Voor een goed begrip van de vaderlandse geschiedenis in de nieuwere tijd is een grondige kennis van de bloed- en standsverwantschap binnen de regerende klassen van groot belang, zoals door Elias voor Amsterdam werd aangetoond.

(Elias, J. E. De vroedschap van Amsterdam.
Haarlem 1903. 2 dln.)

12.

Een van de voornaamste oorzaken voor het statische karakter van de maatschappij in de zeventiende eeuw was de gelijkblijvende omvang van de bevolking.

13.

Het verdient aanbeveling een normalisering na te streven van veel gehanteerde termen en begrippen in de vaderlandse geschiedenis.

14.

Rhijnvis Feith (1753-1824) is een typisch voorbeeld van een nederlands letterkundige, bij wie het katholieke volksdeel buiten zijn gezichtskring viel.

15.

In de hogere beroepsopleiding voor middelbaar bibliotheekpersoneel wordt een te zware nadruk gelegd op de theorie van het vak, waardoor de voorbereiding op de praktijk te kort gedaan wordt.

P. J. H. Ubachs.

Twoe heren, twee confessies;
de verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673.

17 december 1975.

